

॥ श्रीः ॥

महाकविचक्रवर्तिश्रीकालिदासप्रणीतं

अभिज्ञानशाकुन्तलं

नाम नाटकम् ।

अष्टभाषावर्ति-श्रीनिवासाचार्यप्रणीतया शाकुन्तल-

व्याख्यया राघवभट्टकृतार्थद्योतनिकया

टीकया च समलंकृतम्

गणेश काशिनाथ काले

इत्यनेन पाठान्तरैः संयोज्य संस्कृतम् ।

इदं च

श्रीकृष्णदासात्मज-गंगाविष्णोः

अध्यक्ष “ लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर ” मुद्रणालये

मैनेजर पं० शिवदुलारे वाजपेयीत्यनेन स्वाम्यर्थं

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शकाब्दाः १८३८, संवत् १९७३.

कल्याण-मुंबई.

अस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकार्यानाः सन्ति.

विज्ञातिः ।

इह खलु नानाविधसंसारक्लेशपरित्रस्तस्य चेतसो निर्वृतये सत्काव्या-
स्वादसदृशं नान्यदुपलभ्यते वस्तु । तत्र हि वाच्यमाने तिरोभवति विषादो
मनसः प्रादुर्भवत्यानन्दः, समधिगम्यते व्यावहारिकं प्राविण्यम्, प्रतिभाति
च निकामं बुद्धिः । निरन्तरं तत्संसेवमानश्च मनुजो न चिरादेव तिरस्क-
रोति ब्रह्मानन्दम् ।

तच्च काव्यं नाम रसात्मकं वाक्यं श्रव्यदृश्यभेदाद्विविधम् । तत्र च
श्रवणमात्रेणानन्दजनकानि रघुवंशकुमारसंभवप्रभृतीनि श्रव्यकाव्यानि । सपदि
चक्षुःश्रवणयोः प्रीतिजनकानि नानारसभावभास्वराणि नटैरभिनेयार्थानि
शाकुन्तलमालविकाग्निमित्रप्रमुखान्यष्टाविंशतिप्रकाराणि रूपकोपरूपकापर-
पर्यायाणि दृश्यकाव्यानि समधिकरमणीयानि श्रव्येभ्यः ।

निसर्गत एव रमणीयं रूपकं नाम, तत्र च नाटकं, तत्र च सुकविप्र-
थितवस्तुकम्, तत्र च श्रीमता महाकविकुलालंकारेण श्रीकालिदासेन प्रथित-
मित्यहो रमणीयतायाः काष्ठा ।

नैकविधव्यवहारमूलकतया च रूपकाणां स्वत एव दुर्गमत्वेनावश्यं
व्याख्यासापेक्षत्वम् । अभिज्ञानशाकुन्तले च सर्माचीनाया व्याख्याया
अभावाद्बुर्बोधतया रसपारिप्लुततया च तदास्वादमभिलष्यन्तो रसिका आमूलं
कंटकच्छन्नं केतकीप्रसूनमनुधावन्तो मधुकरा इव नितान्तं दुःखायन्त इति
तस्य सरलव्याख्यासापेक्षत्वमवबुध्यास्माभिर्लब्धा महता प्रयत्नेनाष्टभाषाचक्र-
वर्त्तिश्रीनिवासाचार्यविरचिता शाकुन्तलव्याख्या । इयं व्याख्या स्फुटत्वा-
द्विस्तृतत्वाच्छास्त्रप्रमाणितयुक्तिमत्वाच्छ्रीकालिदासकवीशहृदयस्य सर्वतः प्रका-
शनेऽलमिति विचार्येमां व्याख्यामान्ध्रलिपितोऽस्माभिर्देवनागराक्षरैर्विपरिवर्त्य
मुद्रिता । राघवभट्टविरचितार्थद्योतनिकाख्या व्याख्याप्यनया साकं मुद्रिता ।

अत्र च यद्यपि बहुविधानि पाठान्तराणि तथापि तेषामतिमात्रशोभावह-
कत्वाभावाद्बहुसंवादित्वाभावाच्च नात्र संग्रहणम् । किंतु यानि पाठान्तराणि

श्रीनिवासाचार्येणादृतानि व्याख्यातानि । तान्येव तत्र तत्र टिप्पणीरूपेण स्थापितानि ।

प्रथमं चात्र्यत्यनायकादिपात्रनिरूपणं प्रत्यङ्कगतकथांशसूचीपत्रं पद्या-
नामकारादिक्रमेण सूचीपत्रं च संयोजितम् ।

अत्र च नाटकस्य दुर्वोधतया दापाणां मनुजमात्रसाधारणत्वान्मम
प्रयासस्याभिनयत्वाद्वा यद्यत्स्खलितं लक्षयेयुः सुधियस्तन्निवेदनेन .मां कृता-
र्थाकुर्वन्तिवाति ।

गुणान्वेषिणां परिचारकस्य
श्रीकृष्णदासात्मज-गंगाविष्णोः

अथ

महाकवेः श्रीकालिदासस्य चरितम् ।

तत्रादौ महाकवेः श्रीकालिदासस्य प्रादुर्भावावसरस्तावन्निर्णीयते । संक्षिप्तश्चायं विस्तरशः अप्पाशास्त्रिणः प्रणीते महाकविः श्रीकालिदास इति शार्ङ्गो प्रबन्धे द्रष्टव्यः ।

(१) तत्र केचिद्वर्वाचीना वैज्ञानिकम्मन्या महाकविप्रकाण्डममुं सप्तमश-
ताब्द्यां प्रादुर्भूतं मन्यन्ते । (२) अपरे तु “ वृन्वन्तरिक्षपणकामरासिंह-
शंकुवेतालभट्टवटखर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥ ” इति ज्योतिर्विदाभरणीयपद्यानुसारेण
नवरत्नान्तर्गततया वराहमिहिरसमानकालिकत्वं श्रीमतः कालिदासस्य
सुस्पष्टम् । ततश्च षष्ठशतकोद्धृतत्वमर्थादेव संसिद्धमित्याहुः । (३) अपरे
त्वाहुः श्रीमान्मातृगुप्ताचार्य एव कालिदासापरनामा । मात्रा काल्या गुप्तो
दासत्वादक्षित इति व्युत्पत्तेः । स च षष्ठशताब्द्यां (ख्रि०) समुद्भूत इत्य-
यमेव कालिदासावस्थितिसमय इति । (४) अन्येतु “ दिङ्नागानां पथि
परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ” इति मेघदूते कालिदासेन दिङ्नागाचार्यस्य
ध्वननादिङ्नागस्य च षष्ठशताब्दीसमुद्भूतत्वात्तस्य च कालिदासप्रतिभटतया
प्रसिद्धत्वात्कालिदासस्यापि ख्रिस्तीयषष्ठशताब्दीसमुद्भूतत्वमेवेति वदन्ति ।
(५) तदितरे तु “ तत्र हूणाविरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् । कपोल-
पाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ (४।६६) ” इति रघुवंशे कालिदासेन
रघुकर्तृकस्य हूणाविजयस्याभिधानाद्भूणानां च पंचमशताब्द्युत्तरमेव भारतवर्षे
प्रवेशाद्विक्रमातिशयशालित्वाच्च तानेव रघोः प्रतिभटपक्षे क्षिपतः कालिदा-
सस्यार्थादेव ततः परमावित्वमित्याचक्षते । (६) केचित्तु कुमारसंभवे
“ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् । (७-१) ” इति पद्ये कालिदासेन
जामित्रपदमुपनिबद्धम् । तच्च ग्रीकभाषावार्त्तनो डायमेट्रन् (Daymetran)
शब्दस्यापभ्रंशः । यदा ग्रीकेभ्योऽधिगतं ज्योतिःशास्त्रं भारतवर्षीयैस्तदैव
संस्कृतभाषायां प्रविष्टोऽयं शब्दः । यैश्च ग्रीकेभ्यो ज्योतिषमधिगतं तेषु
भारतवर्षीयपंडितेषु श्रीमानार्यभट्ट एव प्रथमः । स च ख्रिस्तीयपंचमश-

ताभ्यां प्रादुर्भूत इति तदुत्तरभाष्येव श्रीमान्कालिदास इति प्राहुः । (७)
 अपरे तु रघुवंशे “ छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वे नारोपिताः शुद्धिमतः
 प्रजाभिः ” इति (१४।४०) पद्ये श्रीमता कालिदासेन चंद्रहासस्य
 पारमार्थिकं स्वरूपमुपनिबद्धम् । तच्चार्यभट्टेनैव ग्रीकेभ्यः प्रथमतो विदितमिति
 तदुपनिबन्धनकर्तुः कालिदासस्यार्यभट्टतोऽवर्याचीनत्वमर्थादेव षष्ठशताब्दी-
 समुद्भूतत्वमायातामिति प्रवदन्ति । (८) अन्ये तु संस्कृतभाषाम्युदयस्य
 समयद्वयं पारिकल्पयन्ति । तत्रादिमः श्रुत्यादीनामुत्पत्तेरर्थादतीव प्राचीनः ।
 द्वितीयस्तु ख्रिस्तीयद्वितीयशताब्द्युत्तरकालिकः । तत्रैव च कालिदासादीनां
 प्रादुर्भाव इत्याहुः । (९) केचित्तु श्रीमतः कालिदासस्य पद्येषु अश्वघो-
 षप्रणीतबुद्धचरितगतपद्यार्थानां छायाभाशंकमानां अश्वघोषसमानकालिकः
 कालिदास इत्याहुः । (१०) केचित्तु “ काव्यत्रयं सुमतिकृद्रघुवंशपूर्वं
 जातं यतो ननु कियच्छ्रुतिकर्मवादः । ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशान्त्रं
 श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव ॥ ” इति ज्योतिर्विदाभरणान्तिमाध्या-
 यवचनतः कालिदासस्यैव ज्योतिर्विदाभरणप्रणेतृतां निश्चित्य तत्रत्येनैव
 “ वर्षैः सिन्धुरदर्शनांबरगुणैर्याते कलौ संमिते मासे माधवसंज्ञकेऽत्र विहितो
 ग्रंथक्रियापक्रमः । ” इति वचनेन कालिदासस्य कलियुगारंभतः ३०६८
 तमे वर्षेऽर्थाख्रिस्तीयशकारंभतः प्रथमशताब्द्यां वर्तमानत्वं प्राहुः । (११)
 अन्ये तु रघुवंशादिप्रणेतुः कालिदासस्य विक्रमार्कसमानकालिकतामभिप्रेत्य
 विक्रमार्कस्य ख्रिस्तीयषष्ठशताब्द्यामेवावस्थानं साधयितुं प्रयतन्ते । किंतु सर्व-
 मेतदसंगतं चात्यन्तमसमंजसं चेति प्रमाणशतैरन्यत्र अप्पाशास्त्रिणा प्रपंचि-
 तम् । समयेऽत्र विक्रमादित्यसभायां कालिदासाख्यः कोऽपि कविरासीदेवेति
 निर्दिष्टपूर्वैः प्रमाणैरवबोध्यम् । रघुवंशादिप्रणेता तु श्रीमान्कालिदासस्ततो-
 ऽपि सुतरां प्राचीनः । तंत्रवार्तिकादिमिमांसाप्रबंधानां प्रथयिता हि श्रीमा-
 न्कुमारिलभट्टस्तन्त्रवार्तिके—“ सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमंतः-
 करणप्रवृत्तयः । ” इति कालिदासीयशाकुन्तलगतं पद्यार्धमुदाजहार ।
 कुमारिलभट्टश्च श्रीशंकराचार्याणां समानकालिकः । श्रीशंकराचार्याश्च
 युधिष्ठिरस्य सप्तविंशतिशताब्द्यामविद्यन्तेति द्वारकामठीयसुधन्वताम्रशासनतो

निश्चयिते । संप्रति पुनर्युधिष्ठिरशकस्यैकपञ्चाशत्तमा शताब्दीति सुस्पष्टमेवेतः पूर्वं चतुर्विंशशताब्द्यां श्रीशंकराचार्यप्रादुर्भावं इति । तत्समानकालिकेन कुमारिलभट्टेन कालिदासीयपद्यस्योदाहरणात्ततोऽपि प्राचीनोऽर्थादितः पूर्वं चतुर्विंशतिशताब्दतः पौर्विकः श्रीमान्कालिदास इति स्पष्टम् ।

कालिदासश्च श्रीमत्याः काल्याः प्रसादादेव कवित्वमुपागत इति प्रवदन्ति । अत्रेयं किंवदन्ती । आस्तीपुरा कोऽपि भूपालः । तस्य चासीत्पण्डिततमा कन्या । तस्याश्चानुरूपं वरमनुसन्दधानोऽसफलभूतमनोरथो भूपः कदाचिदपरेद्यवि प्रभाते यो नयनगोचरतामागच्छेत्तस्मै कन्यकायाः प्रदानं प्रतिजज्ञे । ततश्चात्मनस्तनयाय न प्रयच्छति कन्यकां भूपाल इति रुष्टेन मन्त्रिणा कस्यचिद्वृक्षस्य शाखाप्रमारुह्य मूलमुच्छिन्दन्कोऽपि द्विजगोपालो राजद्वार उपस्थापितः । राज्ञा च यथाप्रतिज्ञं तस्मा एव समर्पिता कन्या स्वीया । तदनु निशि विलासमन्दिरं गतया राजकन्यकयाऽवबुद्धः पत्युरतिमात्रमसमञ्जसभावः । ततश्च तया सुपुरुषं निर्भर्त्सितस्तत्पतिररण्यं गत्वा कालीभाराध्य सम्पाद्य चालौकिकं कवित्वं कदाचिन्निशि प्रतिनिवृत्तो विलोक्य पिहितं गर्भागारद्वारं प्राह “ कान्ते ! दीयतामपावृतकवाटं द्वारम् ” इति । सापि प्रत्यभिज्ञाय दयितं प्रति प्राह । “ अस्ति कश्चिद्वाग्विशेषः ” इति । अयं तु तत्प्रतिवचनगतं पदत्रयमधिकृत्य काव्यत्रयमेव रचयाञ्चकार । “ अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा ? ” इत्यारभ्य कुमारसम्भवाख्यं सप्तदशसर्गात्मकं महाकाव्यं “ कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा ” इत्यादि मेघसंदेशाख्यं संवातकाव्यं “ वागर्थविव सम्पृक्तौ ” इति रघुवंशाख्यमूर्त्ताविंशतिसर्गात्मकं महाकाव्यं चेति । ततश्च प्रसन्ना राजदारिका सप्रणयं बहूभं निषेवमाणा सुखमासीदिति । अत्र प्रतिपाद्यमानं तु गोपालाय राज्ञः कन्यकाप्रदानमसम्भवप्रस्तमिव प्रतिभाति ।

कविरयमुत्तरभारत एव प्रादुर्भूत इति तत्र तत्रोत्तरभारतीयानामेवाचाराणामनेनोपवर्णनात्प्रतीयते । मेघसन्देशे मार्गनिर्देशप्रस्तावेन तत्तानि पुरग्रामसरिदादीन्युपवर्णयन्नयमुज्जयिनीमेव विशेषतः सूक्ष्मतया चोपश्लोकयतीत्यनुमीयत एतस्योजनिन्यामैकान्तिकः पारिचयः । स च न हि सुदूरवर्तिनः

घटत इति नूनमुज्जयिनीसन्निहिते प्रदेश उज्जयिन्यामेव वा निवासः कालिदासस्येति सम्भाव्यते ।

एतत्प्रणीताः प्रबन्धास्तु ।

ऋतुसंहारम्—सर्गषट्कात्मकमृतवर्णनमिदं प्रसन्नमधुरं खण्डकाव्यम् ।

कुमारसम्भवम्—सप्तदशसर्गात्मकं मनोहरं महाकाव्यम् । एतच्च शिवपुराणीयां कथामुपजीव्य विरचितम् । अत्र च बहुषु स्थानेषु शिवपुराणीयपद्यानां छाया सन्दृश्यते । छायोपजीवित्वाच्चेदमेव प्राथमिकं महाकाव्यमेतस्येति समवगम्यते । एतच्च समग्रमपि कालिदासप्रणीतमेव । तत्र युक्त्यस्त्वन्यत्र द्रष्टव्याः ।

रघुवंशम्—ऊनविंशतिसर्गात्मकं महाकाव्यमिदमतिमात्रहृदयङ्गमम् ।

मेघदूतम्—खण्डकाव्यमिदम् । अनिर्वचनीयमन्यादृशमेवास्य सर्वाङ्गरमणीयत्वम् । एकमात्रमप्येतत्काव्यं कवेरस्य विमलतमेन यशसा दिगन्तराण्यलङ्कृतुं प्रभवेत् ।

अभिज्ञानशाकुन्तलम्—सहृदयहृदयाह्लादकं नाटकरत्नमिदम् । एतदेवोद्दिश्य प्राचीनानामिदं पद्यम् ।

“ काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि च शकुन्तला ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ।

यास्यत्यंघ्रेति तत्रापि श्लोकः सर्वमनोहरः ॥ ” इति ।

अत्रत्यस्यैव कस्यापि वत्सलरसपारिस्यन्दिनः पद्यस्य रसमास्वाद्य कोऽपि शार्मण्यदेशीयः प्रमोदमराविकसितान्तःकरणस्तदेकतानतामापन्नोऽसङ्गीतकं ननर्तेति श्रूयते ।

विक्रमोर्वशीयम्—पञ्चाङ्कं त्रोटकमेतत् । अस्य च कमनीयतमत्वे प्रमाणं सुधियः ।

मालविकाग्निमित्रम्—पञ्चाङ्कं नाटकम् । अस्य च नाटकत्वे सन्दिहते केचिद्वर्चीनाः । तदसङ्गतम् । “ नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसन्धिसमन्वितम् । ” इत्यादिनाटकलक्षणाक्रान्ततथैतस्य नाटकताया दुर्वारत्वात् ।

न च नैतत्ख्यातवृत्तमिति अमितव्यं विष्णुपुराणे कथांशस्यास्य प्रथि-
तत्वात् । न चैतत्कालिदासप्रणीतमिति तु अममात्रं प्रमाणाभावात् । न च
वर्णनाशैल्येवात्र प्रमाणमिति वाच्यम् । एतस्य कालिदासप्रणीतत्वेऽपि तस्या
एव प्रमाणीभूतत्वात् । दृश्यंते ह्यत्र तथा विधानि कियन्ति गद्यानि च यानि
स्वल्पनिच्छतोऽपि बलादिव प्रत्याययन्त्यात्मनः कालिदासप्रणीतत्वम् । तानि
चात्र मालविकाया नृत्यतदवसानावस्थानवर्णनादिप्रस्तावे स्वयमेव दृश्यन्तां
रसिकैः । विस्तरमयात्तु नात्र तान्युदाहर्तुमिच्छामः इति ।

एतद्विरचितेषु त्वशेषेष्वपि प्रबन्धेषु सुनिपुणं समालोच्यमानेषु प्रती-
यते महाकवित्वमिव पाण्डित्यमपि श्रीमतः कालिदासस्येति विभाव्यतां
प्रब्रूयति शिवम् ।

इति महाकविश्रीकालिदासचरितसङ्क्षेपः ।

शाकुन्तलनाटकांतर्गत पात्राणि ।

पुरुषपात्राणि.

सूत्रधारः—नाटकाध्यक्षः

दुष्यन्तः—नायकः

विदूषकः—राज्ञो वयस्यः

भरतः—दुष्यन्तस्य पुत्रः

सोमरातः—उपाध्यायः

रघुवतः

करभकः } पारचारकाः

कंचुकी

वैतालिकौ—स्तुतिपाठकौ.

कण्वः (कश्यपः)—शकुन्त-

लायाः पालकः पिता

वैखानसः

शार्ङ्गवः

शारद्वतः

हारीतः

गौतमः

शिष्याः

श्यालः—नगरपालकः

सूचकः

जानुकः

} ग्रामपालाः

मातलिः—इन्द्रस्य सारथिः

मारीचः (कश्यपः)—ऋषिः

सूतः—सारथिः

स्त्रीपात्राणि.

नटी—नाटकाध्यक्षस्य भार्या.

शकुन्तला—नायिका

अनसूया } शकुन्तलायाः

प्रियंवदा } सख्यौ

गौतमी—काचित्तापसी.

चतुरिका

परभृतिका

मधुकरिका

प्रतीहारी

यवनी

तरलिका

} परिचारिकाः

सानुमती—अप्सरा.

आदितिः—कश्यपस्य भार्या.

वसुमती—दुष्यन्तस्य भार्या.

इतरपात्राणि

मधवन्—इंद्रः

जयन्तः—इन्द्रस्य पुत्रः.

कौशिकः—विश्वामित्रर्षिः.

मेनका—शकुन्तलाया माता

दुर्वासाः—कश्चिद्वर्षिः.

नारदः—देवर्षिः.

शकुंतलनाटकसारसंग्रहः ।

प्रथमांके-नान्दीपठनम् । ततः प्रस्तावनायां सूत्रधारेण नाटकीयस्य वस्तुन उपक्षेपः । मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यन्तः केनाप्यतिरंहसा सारङ्गेण दूरं हतोऽनुमालिनीतीरं कुलपतेः कण्वस्याश्रमं निकषा प्राप । यावच्च कृष्णसारस्य वधार्थं धनुषि शरं संदधाति तावत्केचित्तपस्विन उपेत्योच्चै राजानमब्रुवन् 'आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यः' इति । तद्वचनानुरोधात्प्रतिसंहतसायकस्तैश्चाभिनन्द्य 'चक्रवर्तिनं पुत्रवमाप्नुहि' इति कृताशीर्वचनस्तन्निर्दिष्टं कण्वाश्रमं प्रवेष्टुमैच्छद्राजा दुष्यन्तो विनीतवेषेण तपोवनं प्रविवेश । वृक्षसेचनव्यापृतमद्भुतरूपसंपत्कन्यकात्रयं ददर्श । तासां विश्रम्भालोपेषु सख्योस्तन्नामग्रहणाच्छकुन्तलां ज्ञात्वा तस्या अव्याजमनोहरं रूपं दृष्ट्वा विस्मितो बभूव । पश्चात्ताभ्यां कथाप्रसंगेन शकुन्तलाया जन्मावृत्तान्तमुपलभ्य राजा तस्याः प्राप्तिं प्रति जाताशोऽभवत् । शकुन्तलापि राजानं दृष्ट्वा तपोवनाविरोधिनो विकारस्य गमनीया संवृत्ता । अत्रान्तरे नृपस्यन्दनालोकभीतस्य वन्यगजस्य केनापि वनौक-सोच्चैरुद्धोषितं वनप्रवेशं श्रुत्वा सभ्रान्ताः कन्यका उत्तस्थुः । राजापि दर्शनेनैव भवतीनां पुरस्कृतोऽस्मि तद्यथाश्रमवाधा न भवति तथा यतिष्य इत्युक्त्वा निष्क्रान्तः ।

द्वितीयांके-पूर्वांकोक्तस्य बीजस्य कामं प्रिया न सुलभेत्यादिना बहु-लीकरणानन्तरमेतां प्रवृत्तिं विदूषकोऽन्तःपुरे निवेदयेति संशय्य राजा परिहासविजल्पितं सखे इत्यादि वाक्येन स्वाभिमतगोपनपूर्वकं स्वनगरं प्रति विदूषकप्रस्थापनम् ।

तृतीयाक-नायकदर्शनसमुल्लसितमनोभवायाः शकुन्तलाया विविधमद-नावस्थानुभवः, राज्ञश्च स्वविषयानुरागनिश्चयेन तस्या उपलालनपूर्वकमु-भयमनोरथसंपादनं चाभ्यवार्णम् ।

चतुर्थांके-नायकैकायत्तचित्तत्वेनाकृतातिथिसत्कारायाः शकुन्तलायाः दुर्वासःशापप्राप्तिः, तस्यांगुलीयकदर्शननिवर्त्यत्वरूपानुग्रहप्राप्तिः, ततः कण्वमहर्षिणा सौत्सुक्यवात्सल्यानुबंधं कुलपालिकाजनोचितधर्मानुशास-नाशीर्वचनाद्यभिनन्दनपूर्वकं शकुन्तलाया भर्तृनगरप्रेषणं चाभ्यघायि ।

पञ्चमांके-दुर्वासःशापविस्मृतशकुंतलावृत्तांततया कण्वाश्रमादागत-
शकुंतलादिदर्शनतद्वच.श्रवणनिरानंदेन मनसा तां प्रत्याख्यायापि सतः
स्वस्य परितोषालाभात् प्रत्याययतीव मे हृदयमिति राज्ञः परिचितनम् ।

षष्ठांके-शापानेवर्तकस्वांगुलीयकदर्शनेन शकुंतलासंबंधियावृत्तांतसं-
ततेः स्मृतौ जागरूकतया पश्चात्तत्तद्दयस्य शकुंतलाप्रतिकृतिलेखनवी-
क्षणादिना स्वात्मानं विनोदयतः तत्प्रत्याख्यानमहापराधसंभावितस्वसं-
तानप्रत्यूहस्य स्वीयविभवेषु नैराश्यात्तत्सर्वमपि प्रजार्थं विनियुज्यतामिति
मंत्रिणोऽनुशास्य शकुंतलैकायत्तचित्तस्य राज्ञः कथंचिन्मातलिसंदर्शनेन
स्वप्रभावं दुर्जयासुरविजयायेन्द्ररथारोहणं प्रतिपादितम् ।

सप्तमाक-इन्द्रप्रार्थनया स्वर्गलोके कृतप्रत्यर्थिविजयस्य प्रत्यागमनसमये
मारीचसेवार्थं तदाश्रमं प्रविष्टस्य निरतिशयवीरोत्कर्षक्षत्रियार्भकदर्शनेन
तत्प्रसक्त्या स्वविरहव्रताचरणकुशतनोः स्वप्राणप्रेयस्याः शकुंतलाया दर्श-
नेन च समुल्लसितहृदयाह्लादस्य मारीचानुशासनविदितभवितव्यताबलसं-
प्राप्तपरस्परविश्लेषज्ञाननिःसंकाचविकसितपरस्परानंदमुदापत्यस्य राज्ञ
इष्टदेवताभूतमारीचप्रसादात्सर्वाभीष्टसिद्धिर्निर्वहणे निरूपिता ।

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्थश्लोकाना- मकारादिक्रमेणानुक्रमणिका ।

श्लोकः	पृष्ठ. ।	श्लोकः	पृष्ठ.
अ.		अस्मान्साधु विचिन्त्य २७१	
अक्लिष्टबालतरु ३८०		अहन्यहन्यात्मन ३९१	
अतः परीक्ष्य कर्तव्यं ३२४		अहिणवमहुलोलुबो २८४	
अधरः किसलयरागः ७८		आ.	
अद्यापि नूनं हरकोप १७८		आखण्डलसमो भर्ता ४३९	
अध्याक्रान्ता वसतिरमुना १६३		आचार इत्यवहितेन २९०	
अनवरतधनुर्ज्या १३८		आजन्मनः शाठ्य ३२६	
अनाघ्रातं पुष्पम् १६३		आतम्म हरिअपण्डु ३४२	
अनिशमपि मकर १७८		आपरितोषाद्विदुषां २९	
अनुकारिणि पूर्वेषां १६७		आलस्यदन्तमुकुला ४२०	
अनुमतगमना शकुन्तला २६०		इ	
अनुयास्यन्मुनितनयां १०८		इतः प्रत्यादेशात्स्वज ३६१	
अनेन कस्यापि कुला ४२१		इदं किलाव्याजमनो ७१	
अन्तर्गतप्रार्थनम् ४०१		इदमनन्यपरायण २११	
अन्तर्हिते शशिनि सैव २४०		इदमशिशिरः १९७	
अपरिक्षतकोमलस्य २१९		इदमुपनतमेवं ३१३	
अभिजनवतो भर्तुः २७७		इदमुपहितसूक्ष्म ७३	
अभिमुखे मयि संहत १६७		ई	
अभ्यक्तमिव स्नातः ३०२		ईसीसिचुम्बिआई ३६	
अभ्युन्नता पुरस्तात् १८२		उ	
अमी वेदीं परितः २६८		उग्गलिअदब्भकव २६३	
अयं स ते तिष्ठति २००		उत्पक्ष्मणोर्नयनयो २६८	
अयमराविवरेभ्यः ४०८		उत्सृज्य कुसुमशय २१६	
अर्थो हि कन्या परकीय २८१		उदेति पूर्वं कुसुमं ४४०	
अर्धपीतस्तनं मातुः ४१६		उन्नमितैकभ्रूलत २०१	
असंशयं क्षत्रपरि ८२		उपोदम्बदा न रथा ४११	
अस्मात्परं वत यथा ३८८			

श्लोकः	पृष्ठः	श्लोकः	पृष्ठः
ए		गान्धर्वेण विवाहेन २१८	
एकैकमत्र दिवसे ३६८		गाहन्तां महिषा निपान १४२	
एवमाश्रमविरुद्ध ४२१		ग्रीवाभंगाभिरामं ९०	
एष त्वामभिनव ३९३		च	
एषा कुसुमनिषण्णा ३७९		चलापाङ्गां दृष्टि ८५	
एसा वि पिण्ण २७०		चित्रे निवेश्य परि १५१	
औ		चूतानां चिरनिर्गता ३४७	
औत्सुक्यमात्रमव २९५		ज	
क		जन्म यस्य पुरोर्वशे ५८	
कथं नु तं बन्धुरको ३६९		जाने तपसो वीर्यं १७५	
कः पौरवे वसुमती ८९		ज्वलति चलितेन्धनो ३९७	
का कथा बाणसंधाने १७३		ण	
कामं प्रत्यादिष्टां ३३२		णा वेक्खओ पुरूअ ३०९	
कामं प्रिया न सुलभा १२९		त	
कार्या सैकतलीन ३७५		तत्साधुकृतसंधानं ५७	
कास्विद्वगुण्ठनवती ३०४		तदेषा भवतः कान्ता ३२६	
किं शीतलैः क्लम २१४		तपाति तनुगात्रि २०७	
किं कृतकार्यद्वेषो ३११		तव कुसुमशरत्वं १७७	
किं तावद्भतिनामुपो ३००		तव भवतु बिडौजाः ४४५	
कुतो धर्मक्रियाविघ्नः ३०६		तव सुचरितमंगुलीयं ३६६	
कुमुदान्येव शशांकः ३२८		तवास्मि गीतरागेण ४४	
कुल्याम्भोभिः पवन ६३		तस्याः पुष्पमयी २२५	
कृतं न कर्णार्पित ३७७		तीव्राघातप्रतिहत ११६	
कृताभिर्मर्षामनुम ३१४		तुङ्ग न आणे हिअअं २०३	
कृताः शरव्यं हरिणा ३९५		तुम सि मए चूदंकु ३४५	
कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वा १७०		तुरगखुरहतस्त ११५	
कृष्णसारे ददच्छुः ४९		त्वन्मातेः केवला ३९७	
क्व वयं क्व परोक्ष १७१		त्वमर्हतां प्राग्रसरः ३०७	
ग		त्रिस्रोतसं वहति यो ४०७	
गच्छति पुरः शरीरं १२०			

श्लोकः	पृष्ठः	श्लोकः	पृष्ठः
द.		भवन्ति नम्रास्तरवः.... ३०३
दर्भीकुरेण चरणः १५९	भव हृदय साभिलाषं १०६
दर्शनसुखमनुभव ३८२	मानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग २९२
दिष्ट्या शकुन्तला.... ४३९	भूत्वा चिराय चतुर.... २७९
दुष्यन्तेनाहितं तेजो २४६	म	
न.		मनोरथाय नाशंसे ४१५
न खलु न खलु	मय्येव विस्मरणदा ३२२
न नमयितुमधिज्य.... १३६	महतस्तेजसो बीजं ४१८
नियमयासि कुमार्ग २९८	महाभागः कामं नरपति	३०१
नीवाराः शुक्रगर्भको ६१	मानुषीषु कथं वा स्या १००
नैतच्चित्रं यदयमुदाधे १६५	मुक्तेषु रश्मिषु ५३
प		मुनिसुताप्रणयस्मृति ३५८
परिग्रहबहुत्वेऽपि २१२	मुहरंगुलिसंवृता २२३
पातुं न प्रथमं २५८	मूढः स्यामहमेषा वा ३२९
पुत्रस्य ते रण ४३६	मेदच्छेदकृशोदरं १४१
पृष्ठा जनेन सम १९१	मोहान्मया सुतनु ४३३
प्रजागरात्खलीभूत ३८३	य.	
प्रजाः प्रजाः स्वा इव २९३	यतो यतः षट्चरणो ८४
प्रत्यादिष्टविशेष ३५४	यथा गजो नेति सम ४४१
प्रथमं सारङ्गाक्ष्या ३५५	यदालोके सूक्ष्मं व्रजति ५४
प्रथमोपकृतं मरु ४००	यदि यथा वदति क्षितिपः	३२७
प्रलोभ्य वस्तुप्रणय.... ४१८	यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यः १६१
प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय ४४६	यद्यत्साधु न चित्रे स्या ३७१
प्राणानामनिलेन ४१४	ययातेरिव शर्मिष्ठा २५६
प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य ४३७	यस्य त्वया व्रणविरो २६७
ब		यात्येकतोऽस्ताशिखरं २३८
बाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि ४३१	या सृष्टिः स्रष्टुराद्या १
म		यास्यत्यद्य शकुन्तले २५४
भवनेषु रसाधिकेषु ४२३	येन येन वियुज्यन्ते ३६८

श्लोकः	पृष्ठः	श्लोकः	पृष्ठः
यो हनिष्यति वध्यं त्वां	३९४	स	
र		संरोपितेऽप्यात्मनि	३८७
रथेनानुद्धातस्तामि	४४४	सख्युस्ते स किल	३९६
रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा	३५१	संकल्पितं प्रथममेव	२६४
रम्याणि वीक्ष्य मधुरान्	२८८	सतीमपि ज्ञातिकुलैक	३१०
रम्यान्तरः कमलिनी	२६१	संदष्टकुसुमशयना	२०८
रम्यास्तपोधनानां	५९	सम्मिलन्ति न तातद्वन्धन	१८०
व		सरसिजमनुविद्ध	७३
वल्मीकाग्रनिमग्न	४१२	साक्षात्प्रियासुपगता	३७४
वसने परिधूसरे	४२८	सा निन्दन्ती स्वानि	२३०
वाचं न मिश्रयाति	३११	सायन्तने सवनकर्माणि	२२६
विचिन्तयन्ती यमनन्य	२३२	सिध्यन्ति कर्मसु मह	४०३
विच्छित्तिशेषैः सुरसु	४०४	सुखपरस्य हरेरु	४०२
वैखानसं किमनया	१०३	सुतनु हृदयात्प्रत्या	४३१
वृथैव संकल्पशतै	१७८	सुभगसलिलावगाहाः	३४
व्यपदेशमाविलयि	३१७	सुरयुवतिसंभवं	१४९
श		स्तनन्यस्तोशीरं	१८५
शक्यमरविंदसुरभि	१८१	स्त्रीणामशिक्षितपटुत्व	३२०
शमप्रधानेषु तपो	१४५	स्निग्धं वीक्षितमन्यतो	१३१
शममेष्यति मम शोकः	२८०	स्मर एव तापहेतु	१९३
शहजे किलजे विणि	३३५	स्मृतिभिन्नमोहतम	४२९
शान्तमिदमाश्रमपदं	६४	स्रस्तांसावतिमात्रलो	१०९
शापादासि प्रतिहता	४४३	स्वप्नो नु माया नु	३६४
शुद्धान्तदुर्लभमिदं	६७	स्वमुखनिरभिलाषः	२९७
शुश्रूषस्व गुरून्कुरु	२७५	स्वायंभुवान्मरीचे	४११
शैलानामवरोहतीव	४०९	स्वित्रांगुलिविनिवेशो	३७३
		क्ष	
		क्षामक्षामकपोल	१२०
		क्षौमं केनाचिदेन्दु	२५१

श्रीः ।

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकम् ।

टीकाद्वयोपेतम् ।

प्रस्तावना ।

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या ब्रह्मति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिगिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥ १ ॥

यत्रेधाजनि दशधा द्विधागतं यद्यज्जातं दशविधमेति षोडशत्वम् ।
यद्वीतं सममहदादिकस्य चाद्यं तेजस्तज्जयाति हिमोष्णरूपमध्यम् ॥ १ ॥
उद्दिश्यामरानिम्नगां गतवतोः श्रुत्वा कलिं शैशवे
यः साक्षात्करवाणि तामिति जटायूदोपकण्ठं गतः ।
पीत्वा पुष्कलपुष्करेण न किमप्यत्रेति विस्मापयन्
पित्रोर्विग्रहवग्रहं विहितवान्पायाद्गजास्यः स वः ॥ २ ॥

लक्ष्मीं वः सुतरां तनोतु मधुकृल्लक्ष्मीमुखामोरुहो ।
भक्ताभीष्टवरप्रदाननिपुणः श्रीवेंकटेशो विभुः ॥
लीलापंकजमध्यगं मधुकरं संबद्धमंके स्थिता ।
नेत्रं श्रीः पिदधाति यस्य कुतुकात्सव्येतरं पाणिना ॥ १ ॥
वैखानसान्वयपयोधिमृगांकमूर्तिः ।
श्रीकौशिको विजयते स हि तिमयाख्यः ॥
श्रीवेंकटेशचरणाम्बुजनित्यपूजा- ।
पूताकृतिर्गुणनिधिर्महितो मनीषी ॥ २ ॥

नाट्यवेदाब्धिमालोडय ताण्डवं यो विनिर्ममौ ॥

स्वात्मनाभिनयन्तं तं प्रणमामि महानटम् ॥ ३ ॥

या लास्यसंप्रयोगेण शिवाराधनतत्परा ॥

भगतां भतये भूयात्सा सदा सर्वमङ्गला ॥ ४ ॥

वाचिकाद्यभिनयोपमनाट्याचार्यमत्र भरतं मुनिभीष्टे ॥

लास्यताण्डवनियोजनलीलाकौशलेन परितोषितभर्गम् ॥ ५ ॥

अथ नाटकादौ पूर्वैरङ्गाङ्गभूतामाशीरूपां चतुरस्त्रतालानुसारिणीमष्टपदां सूत्रधारो नान्दी पठति-या सृष्टिरिति । या तनुः स्वष्टुर्ब्रह्मण आद्या सृष्टिः जलमित्यर्थः । ‘अप एव सप्तर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत्’ इति स्मरणात् । सर्वादौ सर्गात्सर्गोत्पत्तिहेतुत्वाच्चातिशयो ध्वन्यते । या च विधिर्विधानं श्रुतिस्मृत्युक्तं तेन हुतं दत्तं हविर्हवनीयद्रव्यजातं वहत्यादत्तं । वह्निरित्यर्थः । वहतिनाधारापेयसंबन्धेनादानं लक्ष्यते । फलपर्यन्तताप्रापणं च

तस्य पुत्रोऽस्ति विद्यानां स्वयंवरपतिः कविः ॥

व्याख्य ता नाटकादीनां श्रीनिवास इति श्रुतः ॥ ३ ॥

यं श्रीनेवासमखिलागमसारसिन्धु- ।

कुम्भोद्भवं बुधजनाः परिकीर्तयन्ति ॥

सोऽहं विचार्य भरतादिमुनिप्रणीतं ।

शास्त्रं कवीन्द्राचितानि च नाटकानि ॥ ४ ॥

न्यायं फणीन्द्रफणितं कपिलस्य तन्त्रं ।

काणादतन्त्रमथ जैमिनिना कृतं च ॥

टीकां करोमि विदुषां परितोषणाय ।

शाकुन्तलस्य वृषशैलपतेः प्रसादात् ॥ ५ ॥

व्याख्यायते मया किञ्चिन्नूतनं नात्र कुत्रचित् ॥

पूर्वसूरिभिरुक्तेषु सारानुद्धृत्य रच्यते ॥ ६ ॥

इह खलु सकलकविकुलतलकः प्रसिद्धस्तत्रभवान् कालिकादासनामा मद्राकविर्नाटकांतं कवित्वमिति धिया नाटकप्रबन्धं निर्मितसुखिकीर्षितस्य ग्रन्थस्यावेष्टेन परिसमाप्तिमभिलषन् “ आशीर्नमस्किया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम् ॥ ” इत्यालंकारिकशासनमप्यनुमग्नं प्रकृतप्रबन्धप्रत्यूहपरिपंथिनीं पूर्वैरंगस्य प्रधानांगभूतां नान्दीकृगमाधिषं प्रयुक्ते । या सृष्टिरित्यादिना ॥ ताभिः प्रत्यक्षाभिरष्टाभिस्तनुभिः प्रपन्न ईशो वः अवत्विति योजना । कीदृशस्तनव इत्यत आह-येति ॥ या तनुः स्वष्टुर्ब्रह्मणः आदौ भवा

व्यज्यते । अविधिहुतं भस्मीभवति । अत एव विधिहुतमित्युक्तिः । अन्यथा हवनीयस्यैतदव्यभिचारादर्थपौनरुक्त्यं स्यात् । एतन्नतिशयो ध्वनितः । अथ च वह्निरित्यौणादिके निप्रत्यये सिद्धम् । तदपि सूचितम् । या च होत्री यजमानरूपा । जुहोतीति होत्रीतीन्द्रादीनामपि तर्पकत्वादतिशयो व्यज्यते । अत एव नात्मादिपदप्रयोगः । ये च द्वे कालं रात्रिदिवरूपं विधत्तः कुरुतः । विपूर्वो धाञ् कर्मण्ये वर्तते । चन्द्रार्कावित्यर्थः । नित्यस्यापि कालस्थितौ कागणत्वेनोक्ताविति स एव । या च श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तस्य विषया गोचरा गुणः शब्दाख्यो यस्याः सा । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाभ्याये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः । विश्वं जगद्व्याप्य स्थिता तेनाकाशः । अत्रापि जगद्व्यापकस्थित्या स व्यज्यते । अत एव श्रुतिविषयगुणेत्येतावन्मात्रं नोक्तम् । तावत्पुच्यमाने प्रकान्तातिशयव्यङ्ग्यमङ्गः स्यात् । किं च 'शब्दैकगुण आकाशः शब्दस्पर्शगुणो मरुत्' इत्यादिना सांख्यमते मरुतादीनामपि शब्दगुणत्वरयोक्तेर्विवक्षितार्थं (र्था) लाभश्च । पारिशेष्याल्लभ इति चेत् । आदिवाक्येन तल्लभोऽन्तेन वेति संदेहस्य दुर्निरासत्वात्सूक्तं विश्वमित्यादि । अत एव

आद्या । सर्जनं सृष्टिः । अनेन जलमयी तनुस्फुटा " अप एव वसुधादीं तापु वीर्यमपा-
सृजत् " इत्युक्तत्वात् । एवं गुणद्वारा गुणिप्रत्ययत्वेन सति गुणिनां व्यस्तत्वेन व्यंग्यप्रा-
धान्यादस्योक्तकाव्यता प्रकाशयते । तदुक्तं काव्यप्रकाशे " इत्युत्तमगतिराधिनि
व्यंग्ये वाच्यादुच्चात्तुर्वैः कथितः " इति । इक्षुखंडस्थानीयं हि काव्यं कर्मण्यं तत्र रस-
निव्यंदस्थानीयं व्यङ्ग्यम् ऋजोर्प्राथम्यं वाच्यम् । तस्याभिगुणेन कविना वाच्यरूपेण व्यङ्ग्य-
स्य चमत्कारार्पणप्रावाण्यं कर्तव्यं तत्काव्यमुत्तमम् । यदाह— " प्राधान्यगुणभावभ्यां
व्यङ्ग्यस्योत्तममध्यमे । काव्ये ध्वनिगुणाभूतव्यङ्ग्यमिदमुदिते उभे " इति । यस्मिन्
काव्ये वाच्यार्थात् व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्यं तत्काव्यमुत्तमं ध्वनिरिति च व्यपदि-
श्यते । यत्र व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थप्रसर्जनी भवति तन्मध्यमं गुणिभूतव्यङ्ग्य-
मिति चोच्यते । यत्र पुनर्व्यङ्ग्यं तत्काव्यमुत्तमं चित्रशब्दार्थविशेषात् प्राधान्य-
वत्तत्काव्यमधमं शब्दचित्रमर्थचित्रनिमित्तं च द्विधा प्रतिपादितम् । श्रीमद नन्दवर्धना-
चार्याभिनवगुप्तपादास्तु काव्यस्य तत्त्वेन ध्वनि शरीरत्वेन शब्दार्थौ आत्मभूतवादिधर्म-
त्वेन दोषगुणालंकाराणामवस्थानं युक्तिमद्वय शब्दार्थयोर्ध्वनिमुखेन वैशिष्ट्यं प्रतिपादयन् ।
नामहस्तु अलङ्काररूपधर्ममुखेन । वामनो हि गुणरूपाधर्ममुखेन । कुनकश्च वक्रोक्ति-
व्यपदेशेन भाषितैवचित्येण व्यापारगः । भट्टनायकः किल भोगकृत्त्वेन व्यापारेण शब्दार्थ-

येत्यस्य नास्थानस्थपदत्वम् । यां च सर्वेषां बीजानां प्रकृतियोंनिरित्याहुः ।
 अनेन पृथिवी । 'प्रकृतिः सहजे योनावमात्ये परमात्मनि' इति विश्वः ।
 अत्रापि सर्वबीजोत्पत्तिहेतुत्वेनेतिना कर्मण उक्तत्वात्प्रकृतिरिति प्रथमा ।
 तथा च वामनः—'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः । परि-
 गणनस्य प्रायिकत्वात्' इति । यया च प्राणिनः प्राणवन्त इत्यत्र प्राणिनो
 जन्मिन इति । 'प्राणी तु चेतनो जन्मी' इत्यमरः । रुद्ध्या सामान्य-
 मुद्दिश्य प्राणवन्त इति विशिष्टस्य विधानम् । अन्यथा पर्यायोच्चारण
 एकस्य पौनरुक्त्यं स्यात् । प्राज्ञस्य चात्र मतुप् । 'भूमनिन्दाप्रशंसासु'
 इत्याद्युक्तेः । ऋद्धि प्राणवायुर्जीवान्मन आश्रयस्तद्वन्तः । 'हंसः प्राणा-
 श्रयो नित्यम्' इत्युक्तेः । तेन जीववन्तश्च बलवन्तश्चेत्यर्थः । एतेन
 सर्वातिशयो व्यज्यते । 'प्राणो हन्मारुते बाले काव्ये जीवेऽनिले बले ।
 पूरिते वाच्यवत्प्राणं प्राणाश्वासुपु कीर्तिताः' इति विश्वः । अतश्च न

योर्वैशिष्ट्यं प्रत्यपादयन् । इह काव्ये वेदशास्त्रपुराणादिव्यातिरेकेण वाचकलाक्षणिकव्यं-
 जकव्यपदेशभाजः शब्दस्त्रिविधा भवति । वाचकलाक्षणिकः शब्दः सर्वेषां साधारणो
 व्यञ्जकः शब्दस्वीकारः पुनरसाधारणः । अभिधालक्षणाव्यापारगम्ययोरर्थयोरभिधेय-
 लक्ष्ययोर्हपारि रसादिरूपः कश्चिदर्थः काव्ये समुपलभ्यते । स तु व्यङ्ग्यार्थ एव ।
 केचित्पृथ्यत इति सृष्टिरिति कर्मव्युत्पत्तिं वदन्ति । अत्र व्युत्पत्तौ केचिदेवं परिचोदयन्ति
 " त्रियां क्तिन् " इति क्तिनो घञपवादस्य भावाधिकारत्वाद्वावपङ्ग्वमेव प्रोक्ष्यते,
 सिद्धिः छुद्भिरित्यादिवत् " अकर्तारं च कारके संज्ञायाम् " इति एतद्व्यञ्जकत्वे
 क्तिनोऽपि संज्ञायामेव पर्यवसानं स्यात् यथा श्रुतिः स्मृतिरिति । इह तु सृष्टिशब्देन न
 कस्यापि न्यायवस्तुनः संज्ञा गम्यत इति कर्मव्युत्पत्त्यनुपपत्तिरिति । अत्रोच्यते " अकर्तारं
 च कारके " इत्यत्र संज्ञायामित्युपाधिवचनं प्रायिकमिप्रायं चशब्दाच्च संज्ञाया-
 मिवासंज्ञावामपि कर्मत्वादिः संपनीयत इति कैयटमुख्यैर्व्याख्यातृभिः संवन्धमनुवर्तिष्यत
 इति फणिपतिफणितौ संबध्यत इति संबन्धः कर्मणि घञिति व्याख्यायि अतस्तदपवाद-
 त्वात् क्तिनोऽपि कर्मादिव्युत्पत्तिः सूपादेति सृष्टिशब्देनेह सूत्रमेव दगत्वमिधीयते
 तच्च सृष्टिपदं त्वाद्यपदविशेषणविशिष्टं सद्वाचकमेव जलस्येति ॥ विधिहुतमिति ॥ विधिः
 प्रेरणा तद्वाचकालिङ्गादिविशिष्टं विद्युद्देशवाक्यमवयवावयविसंबन्धजन्यया लक्षणया
 विधिरित्यभिधीयते । एतद्विद्युद्देशकाक्षितकालदेशद्रव्यकर्मादिप्रतिपादकं दर्शपूर्णमा-
 सादिप्रकरणमपि लक्षितलक्षणया विधिरित्यभाणि । अथवा वाक्यैकवाक्यन्यायेनाश-
 न्तरवाक्यभूताधिकारविधिविनियोगविधिप्रयोगविधिवाक्यविशिष्टापूर्वविधिवाक्यगतलि-
 ङादिविधिरित्युच्यते । तेन विधिना करणभूतेन हुतं प्रक्षिप्तं हविः पुरोडाशादिकं

कथितपदाशंका । उद्देश्यविधेयायान्तरसंक्रमितवाच्यत्वाद्यनुप्रासः न परिहृत्यैव तस्याङ्गीकारात् । ‘अपवादविषयं परिहृत्योत्सर्गस्य प्रवृत्तिः’ इति न्यायात्पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः । ताभिः प्रत्यक्षाभिरष्टाभिस्तनुभिर्मूर्तिभिः प्रपन्नो युक्त ईशो वोऽवत्त्वित्याशीः । ‘तनुर्मूर्तो त्वचि स्त्री स्यान्निष्कल्पे विरले कुरे’ इति मेदिनीकारः । अत्राशिपि सभ्यानां लाभः । अत एव ‘आशीर्नमस्क्रियारूपः’ इति भरतेन, भासेनापि ‘आशीर्नमस्क्रियावस्तु’ इत्यादिविधाशीर्नवद्वा । तेनासौ नटः किंनमस्काररूपां तत्रापि किंविधाशीरूपां नान्दीं पठिष्यतीति सोत्कण्ठानां सभ्यानां तामपनेतुं पूर्वमवत्त्वित्युक्तिः । अत्र च सकलाभिलषितफलवितरणप्रवणत्वमेवावनं विवाक्षितम् । पालनार्थत्वाद्धातोः । तच्च तेन विना न संभवतीति । कानित्यपेक्षायां वो युष्मान्सभ्यानित्यर्थः । तेषामेवात्र संबोधनयोग्यत्वात्संबोधनप्रधानत्वाच्च युष्मदर्थस्य । अतश्च ‘अनुवाद्यमनुकर्त्तव्यं न विधे-

वहति प्रापयति अग्निः स्वयं हविरधिकरणं भूर्बुध्रादिवेद्यतास्वात्मना यजमानादिहुतं प्रापयति “ अग्निमुखा वै देवाः ” इति श्रुतेः । अनेन हविरधिकरणभूताः संस्कृतास्त्रेतामय उच्यन्ते अनेन तेजोमयी तनुरुक्ता ॥ या च होत्रीति ॥ होत्री यजमानरूपा चशब्द उक्तसमुच्चये । हविरधिकरणं हवनकर्त्री चेत्यर्थः । अनेन विवित्रशक्तित्वं द्योत्यते “ बान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये ” इत्यमरः । यद्यपि होतृशब्द कृत्विषु प्रयुज्यते तथापि हवनस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकत्वेन तस्य यजमानत्वेन च स एव मुख्यो होता । अनेन यजमानरूपा तनुरुक्ता ॥ ये द्वे कालं विधत्त इति ॥ ये द्वे मूर्ता सूर्याचन्द्रमसरूपे । यद्यपि नित्यो विभुः कालः तथापि लोके इत्यन्तं कालं सुखमसाकमित्यादिव्यवहारेषु तपनेन्दुगतिपरिच्छिन्नस्यैव कालशब्दवाच्यत्वान् सूर्यगतिपरिच्छिन्नः कलामुहूर्ताऽहोरात्रादिः । चन्द्रगुणपलक्षिताः प्रतिपदादित्ययः । एतादृशपरिच्छेदकर्तृत्वेन तयोः कालविवातृत्वं न चेत्कालस्य नित्यत्वाद्विधानं न संघट्यते । अहोरात्रद्वक्षणी कालौ विधत्त इति केचन वदन्ति । न चैतच्चतुरस्रं बहुलक्षेण असत्यपि चन्द्रे रात्रेः संभवात् पूर्वक्षणावर्तिताभावाच्च । पूर्वस्मिन् पक्षे उपाधित्वेन तिथीनां कालकर्तृत्वे पूर्वक्षणावर्तिनियमनैरेपेक्षेण तिथेः संभवादुपाधितया कालकर्तृत्वमेव सहृदयहृदयदर्पणमव्याप्ते । अनेन सूर्याचन्द्रमसरूपे तनू उक्ते ॥ श्रुतिविषयगुणोति ॥ श्रूयतेऽनयेति श्रुतिः श्रोत्रेन्द्रियः तस्य विषयः शब्दः “ शब्दगुणकमाकाशम् ” इति काणादाः । विश्वं चराचरं व्याप्य अन्तर्बहिश्चाभिसंबध्य स्थिता न तु कदाचिद्विभक्ता श्रुतिविषयगुणा या स्थितेत्येतावता आकाशप्रतिपत्तौ व्याप्य विश्वमिति पदद्वयोपादानं निरर्थकमिति नाशङ्कनीयम् । कर्णशब्दकुशल्यवच्छिन्ना राशव्यावृत्त्यर्थमनवाच्छिन्नाकाशप्रतिपत्त्यर्थं च पदद्वयो-

यमुदीरयेत् । न स लब्धास्पदं किञ्चित्कुत्रचित्प्रतीतिरिति ॥ ' इत्युक्तं-
येन 'न्यकारो ह्ययमेव' इतिवदनुवाद्यविधेयव्यत्ययो नाशङ्कनीयः । अत्र
वायोर्भूतनये गुरुनये च स्पर्शानप्रत्यक्षत्वाः प्रत्यक्षाभिरित्युक्तिः । अनेन
विशेषणेन तासां सकलजनप्रतीतत्वं व्यज्यते । सकलवाक्यस्थतत्तद्धि-
शेषणोपादानेनैकैकापि सा तादृक्फलदा । तद्युक्तस्येशस्य किं पुनर्वक्त-
व्यमिति भावः । अत्र या सृष्टिरित्युक्तक्रमेणैव संख्याप्राप्तौ यदष्टाभिरिति
वचनं तत्सूच्येऽर्थं उपयोगीति नार्थपुनरुक्तम् । या सृष्टिरित्यादौ
यच्छब्दस्य वचनविभक्तिप्रक्रममङ्गो न शङ्कनीयः । 'गुणानां च परार्थ-
त्वात् ' ' असंबन्धः समत्वात्स्यात् ' इति नयेन तेषां परार्थत्वात्परस्परमसं-
बन्धादनवाद्यत्वात् । अनवाद्ये च न तत्तद्दोषावकाश इति स्थितं तत्रैव ।
अत्र पृथिव्यादिक्रमेणाकाशादिक्रमेण वा वक्तव्ये यो व्यस्तक्रमविन्यासः
स कथमिति चेत्, उच्यते । अत्र प्रथमपृष्ठवाज्जलस्य प्रथमत उपा-

पादानमित्यवगमनव्यम् । अनेनाकाशमयी तनुरुक्ता ॥ यामाहुः सर्वभूतपङ्क्तिरिति ॥
प्रकृतिमाहुरित्यर्थः । प्रकृतेः कर्मत्वेऽपि निपातेनेतिशब्देनाभिहितत्वात् द्वितीया निडाद्युप-
संख्यानस्योपलक्षणत्वात् । यथाह वामनः " निपातेनाप्यभिहिते कर्मणे न कर्मविभक्तिः
परिगणनस्य प्राधिक्यत्वात् " इति ॥ सर्वभूतानां समस्तपदार्थानां सर्वेषां चराचराणामिति
यावत् । " भूतं न्याये समे प्राप्ते पदार्थतीत्योरपि " इति नानार्थरत्नमाला । प्रकृतिः
कारणं कदाचिदुपदानं कदाचिन्निमित्तम् । यद्वा । किञ्चिदुपादानं किञ्चिन्निमित्तं कथञ्चिदुपा-
दानं कश्चिन्निमित्तं वा । पृथिवी पार्थिवानां साक्षादुपादानमप्याप्यादीनामुत्पत्तिभक्त्वेन
कारणम् । आहुः शास्त्रविद इति शेषः । यद्वा । भूतशब्देन प्राणिनां काय उपलक्ष्यते ।
प्रकृतिः प्रधानं तत्प्रधानत्वात्तद्व्यपदेशः । " प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे " इति
यादवः । अनेन पृथिवीमयी तनुरुक्ता ॥ यथा प्राणिनः प्रणवन्तः इति ॥ प्राणिनो जन्तवः
प्राणवन्तः उत्कृष्टजीवनवन्तः । " भूमनिदाप्रशंसायु " इत्यादिषु मतुवादेरतिशया-
र्थकत्वम् । " जीव प्राणधारणे " इत्युक्तत्वात् । अनेन वायुरूपा तनुरुक्ता । " स्पर्शनः
प्राणः समीरो मास्तो जगत् " इति शब्दार्णवः । तस्य वायोरेव प्राणापानादिव्यापारेण
शरीरधारकत्वात् । ताभिः प्रत्यक्षाभिरष्टाभिस्तनुभिः प्रपन्न ईशोऽवतिवति योजना ।
ताभिरिति या या यथापूर्वं यच्छब्देन निर्दिष्टास्तास्ताया तच्छब्देन परामृश्यन्ते । प्रत्यक्षा-
भिरिति प्रत्यक्षविषयैरिति यावत् । प्रत्यक्षत्वं पृथिव्यप्तेजससूर्याचंद्रमसां चाक्षुषत्वेन वायोः
स्पर्शानेन्द्रियग्राह्यत्वेन । आकाशस्य च नीलं नमः शङ्खी श्याममिति केषाञ्चिच्चाक्षुषत्वेन
यजमानरूपस्यात्मनो मानसप्रत्यक्षविषयत्वेन स्वप्रकाशत्वेन वाष्टमूर्तयः प्रत्यक्षा इति
निर्दिष्टाः । ईशः अणिमाद्यैश्वर्यसंपन्नः । " इश ऐश्वर्य " इति धातुः । प्रपन्नः प्रकर्षेण

दानम् । ततस्तदुत्पन्नस्य तेजसः । 'अद्भ्योऽग्निः' इति स्मृतेः । तत्रापि हुतं हविर्वहतीति प्रकारेणोक्तेः केन हुतमिति प्रसङ्गाद्यजमानस्य । तेजः प्रसङ्गाद्यज्ञादौ कालस्यापेक्षणीयत्वाच्च भूयाचन्द्रमसोः । ततः 'तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिञ्ज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ नखैर्हिरण्यगर्भस्तु तदण्डमकरोद्विधा । ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्मेमे ॥' इति स्मरणाद्यज्ञादौ च देवतास्मारकत्वेन शब्दमयस्य मन्त्रस्थदशस्य भूम्यादेराधिकरणत्वेन चापेक्षमाणत्वाद्ब्रह्मभूयोः । ततः सर्वप्राणभूतवान्सर्वोऽकृष्टस्य धायोः । अथ च या सृष्टुराद्या सृष्टिः सावात्विति प्रत्येकं संबन्धः । यत्तदार्निग्यसंबन्धादर्थेन तच्छब्देन संबन्धः । ये द्वे इत्यत्रावतामिति विभक्तिविपरिणामः । अष्टवाक्यपरिपूर्यर्थमेव हयोरेकत्रोक्तिः । ईष्ट इति ईशः । अत एव ताभिः प्रसिद्धाभिः प्रत्यक्षाभिर्मूर्तिमतीभिरष्टाभिः । तनुशब्देनाणु तेन चापिमा । बहुवचन-

संबद्धः संबन्धप्रकर्षश्च पृथिव्याद्युत्पत्तिस्थितिभंगानां परमेश्वरास्तत्त्वात् । अथवा " सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः " इति विद्यमानत्वादिश्रत्यादिभिः कार्यभूतैः प्रपन्नः प्रकर्षेण ज्ञात इति कवेरभिप्रायः ॥ तनुरिति ॥ यतः परमेश्वरश्चतुर्मात्रेण तनन्तः प्रविश्य व्यापारयति अतः पृथिव्यादीनां तत्तनुत्वव्यपदेशः कृतः । वो युष्मान् श्रेयस्करभक्तिभ्रदायातिशयपूर्वकं व्याख्यातुं श्रौतमिति यावत् । सम्बोधनार्थसांगं हि युग्मदर्थः तेषामेव संबोधनयोग्यत्वात् । अवतु रक्षतात् रक्षणं नाम हितप्राप्तयमहितपारहरणं च । एवंविधाभिक्षुभिर्हृते इति रक्षणादिविशेषणाभिप्रायेण । पृथिव्यादिमध्ये यस्य यत्सुखसाधनं तत्संपादनं यस्य यदनिष्टं तन्निवारणं च भवत्विति व्यज्यते । तेन तादृशस्तुनो व्यंग्यत्वेन वस्तुध्वनिः विशेषणसाभिप्रायत्वेन परिकरालंकारस्य व्यङ्ग्यत्वेन नालंकारध्वनिः । उक्तं च " अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणं " इति कवेः सर्वात्मकशिवाविषयभक्तिभावस्य व्यंग्यत्वेनासंलक्ष्यकमो भावध्वनिः । असंलक्ष्यकस्य व्यंग्यस्तु रसादिध्वनिर्भवति । तदुक्तं शृंगारतिलके— " रसभावतदाभासभावशात्यादिरकमः । मित्रो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः ॥ " इति एवमत्र श्लोके वस्तुलंकाररसभेदेन त्रिधा ध्वनिरिति ध्वनिप्रस्थानविदः कथयन्ति । तथैवात्र श्लोके कवेर्भक्तिभावस्य शिव आलम्बनविभावः उदीपनविभवास्तु संसारानित्यतादर्शनं परमेश्वरमहिमभ्रवणात्तत्कारणकसकलपुमर्थदानशक्तिमत्त्वादयश्च । अनुभावास्तु तदनुस्मरणसमनन्तरजनितगोमोद्गमानन्दबाष्पमुखविकासादयः । संचारिणोऽपि तद्विषयदन्यवचनचिन्तास्मरणहर्षविबोधादयः । एवंविधाविभावानुभावसंचारिपारिपुष्टौ भक्तिभावः प्राधान्येन व्यज्यत इत्यस्योत्तमकाव्यता प्रकाश्यते । रतिस्तु विषयभेदाद्बहुविधा भवति । दैवगुणनृपाचार्यादिविषया भक्तिः,

माद्यर्थम् । तेनाणिमादिभिरित्यर्थः । प्रपन्नः सेवितोऽभवत् व इति । एक-
 श्वकारः सर्वसमुच्चये । अन्त्यदीपकालंकारः । अणिमाद्यश्च 'अणिमा
 महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च प्राकाम्यं
 प्राप्तिरेव च ॥' इति । अनेन चात्र कविना रीतीनां मुख्यतमा सर्वगुणा-
 श्रया वैदर्भी रीतिरुपक्षिप्ता । यदाह वामनः—'अस्पृष्टा दोषमात्राभिः
 समग्रगुणगुम्फिता । विपश्चरस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥' इति ।
 तदुक्तक्रमेण च । ओजःप्रसादश्चेष्टसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारतार्थ-
 व्यक्तिकान्तयो बन्धुगुणाः । त एवार्थगुणा इति च । तत्र बन्धस्य
 गाढत्वमोजः । तत्प्रकटमेवेह । शैथिल्यं प्रसादः । साम्यमुत्कर्षश्चेति ।
 या सृष्टिः स्रष्टुराद्येति गाढत्वम् । वहति विधिहुतमिति शैथिल्यम् ।
 एवं साम्यलक्षणः प्रसादः । मसृणत्वं श्लेषः । यथा वहति विधिहुतं
 येत्यादि । एवमन्येऽपि बन्धुगुणा अनुसर्तव्याः । अर्थगुणाश्च । अर्थस्य

कान्ताविषया रतिरित्युक्तत्वात् । प्रकृते देवाविषयो भक्तिभावः सूचितः । श्लिष्टम-
 न्यमवर्णदोषलक्षणा रससहिता वैदर्भी रीतिः । तदुक्तं— " बन्धपाशविरहिता शब्द-
 काठिन्यवर्जिता । नातिदीर्घसमाशा च वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ " इति सृष्टिः स्रष्टुः
 हुतं हविः प्राणिनः प्राणवन्तः प्रत्यक्षाभिः प्रपन्न इत्यादौ स्वरवैषादयेऽपि व्यञ्जन-
 साम्यलक्षणोऽनुप्रासः । किं च । सृष्टिः स्रष्टुरित्यादौ वृत्तिलक्षणानुप्रासश्च । उक्तं च—
 " अनेकेषां वर्णानां सङ्कटपुनः श्रवणं बन्धुगुणप्रसादः " इति । प्राणिनः प्राणवन्त इत्यत्र
 पदद्वयेऽपि प्राणिशब्दप्रतिपत्ताद्यपि प्राणिनो जनाः प्राणवन्तो जीववन्त इति तात्पर्यमे-
 दालाटानुप्रासः । तदुक्तम्— " शब्दार्थयोः पीनस्पर्शं यत्र तात्पर्यभेदवत् । स कान्य-
 तात्पर्यविदां लाटानुप्रास इष्यते " इति अष्टमूर्तित्वलक्षणावाधारणस्वरूपवर्णनात्त्वभावो-
 श्वकारः सर्वसमुच्चये । अन्त्यदीपकोलंकारः । अणिमाद्यश्च 'अणिमा
 महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च प्राकाम्यं
 प्राप्तिरेव च ॥' इति । अनेन चात्र कविना रीतीनां मुख्यतमा सर्वगुणा-
 श्रया वैदर्भी रीतिरुपक्षिप्ता । यदाह वामनः—'अस्पृष्टा दोषमात्राभिः
 समग्रगुणगुम्फिता । विपश्चरस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥' इति ।
 तदुक्तक्रमेण च । ओजःप्रसादश्चेष्टसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारतार्थ-
 व्यक्तिकान्तयो बन्धुगुणाः । त एवार्थगुणा इति च । तत्र बन्धस्य
 गाढत्वमोजः । तत्प्रकटमेवेह । शैथिल्यं प्रसादः । साम्यमुत्कर्षश्चेति ।
 या सृष्टिः स्रष्टुराद्येति गाढत्वम् । वहति विधिहुतमिति शैथिल्यम् ।
 एवं साम्यलक्षणः प्रसादः । मसृणत्वं श्लेषः । यथा वहति विधिहुतं
 येत्यादि । एवमन्येऽपि बन्धुगुणा अनुसर्तव्याः । अर्थगुणाश्च । अर्थस्य

प्रौढिरोजः । सा च 'पदार्थे वाक्यरचना' इत्यादिका । सात्र प्रतिवाक्य स्फुटैव । अर्थवैमल्यं प्रसादः । सोऽप्यत्र प्रकट एव । घटना श्लेष इति चात्र प्रतीतम् । एवमन्येऽप्यर्थगुणा अनुसंधेयाः । भोजेन तु रीतीनां शब्दालंकारान्तर्भूतत्वमेवोक्तम् 'जातिर्गती रीतिवृत्ति' इति । अत्र च सृष्टिः स्रष्टुरिति वहति हुतेति प्राणिप्राणेति भिग्भिरीति त्रेकानुप्रासेन सह सर्ववाक्यगतस्य वृत्त्यनुप्रासस्यैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । सः 'अनेकस्य सकृत्पूर्वं एकस्याप्यसकृत्परः' इति तल्लक्षणात् । श्रुत्यनुप्रासोऽपि । अथ च 'वराम्भोऽग्निमरुद्वचोममखेशेन्द्रर्कमूर्तिभिः' इति वक्तव्ये यत्स्रष्टुराद्या सृष्टेरित्यादिवचनेनातिशयितत्वं ध्वनितं तेन च परिकरालंकारो व्यज्यते । तादृगष्टमूर्तिरूपत्वादीशस्य सर्ववैलक्षण्यं सर्वातिशायित्वं च । तेन वाक्यैकदेशसर्ववाक्यवस्तुध्वन्योरङ्गाङ्गिभावः संकरः । सोऽपि भक्तिश्रद्धातिशयभरबन्धुरान्तःकरणस्य

अपि केचन युज्यन्ते । अस्पृष्टगैथिल्यहपश्लेऽगुणः । परमेश्वरस्याष्टमूर्तियोगित्वस्य प्रसिद्धार्थस्य शब्दश्रवणमात्रेण प्रत्ययात्प्रणादगुणः । तदुक्तं सरस्वतीकंठाभरणे— "यन्तु प्राकट्यमर्थस्य स प्रसादो गुणो मनः ।" इति पदानामन्वये दूरव्यवधानाभावात्समतागुणः । तदुक्तम्— "अदूरव्यवधानं तु समता परिकीर्तिता" इति । वाक्ये पाठसमये सृष्टिः स्रष्टुरित्यादिपृथक्पद्व्यतिरिक्तमर्थगुणः । इदुक्तम्— "या पृथक्पदता वाक्ये तन्माधुर्यं प्रचक्षते" इति । परमेश्वरस्य अष्टमूर्तित्वलक्षणार्थप्रतिपादने वाक्यस्य निराकाक्षतया पारिपूर्णत्वादर्थव्यक्तिलक्षणो गुणः । तदुक्तम्— "यत्तु संपूर्णवाच्यत्वमर्थव्यक्तिं वदन्ति ताम्" इति । प्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकाधिकपदाभावात्समितत्वगुणः । तदुक्तम्— "यावदर्थपदत्वं तु संमितत्वमुदाहृतम्" इति । भक्तिभावादेव्यंग्यत्वाद्गोभीर्यगुणः । तदुक्तम्— "ध्वनिमत्ता तु गोभीर्यम्" इति । प्रकृतोक्तेरीश्वरस्याष्टमूर्तित्वनिरूपणद्वारा सर्वान्तर्यामिन्त्वाद्यनेकार्थाभिव्यञ्जकत्वात्प्रौढिगुणः । तदुक्तम्— "प्रौढिरक्तेः परीगकः" इति । परिपाकश्चोक्तेर्धिलक्षणाधीभिव्यञ्जकत्वम् । दीर्घाक्षरप्राच्यत्वात्स्वरागोहाद्गतिनाम गुणः । तदुक्तम्— "गतिनाम सुरम्यत्वं स्वरारोहावरोहयोः" इति । अन्ये गुणा अपि बुद्धिमतोद्धाः । एवमेतस्मिन्नेव श्लोके बहुलंकारगुणवत्त्वेन भूषणं नामालंकारः । तदुक्तम्— "अलंकारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलंकृतम् । भूषणैरिव चित्रार्थैस्तद्रूपमिति स्मृतम् ।" इति भूषणं नाम पदत्रैशदलंकारेष्वेकम् । ते उत्तरत्र षट्त्रिंशदलंकारास्तत्र तत्र निरूप्यन्ते । बंधस्य पदांतरासहिष्णुत्वाच्छ्रया । तदुक्तम्— "पदानां यान्योन्यमैत्री सा श्रया" इति । अंतर्बोद्धव्य रसप्रतीतिदीक्षापाकः । तदुक्तम्— "द्राक्षापाकः स कथिनो बहिरंतःस्फुरद्रसः" इति । बंधस्य परिवृत्तिसहिष्णु-

कवेरीश्वरविषयस्थ रत्याख्यभावध्वनेरङ्गमेव । अथ च येत्यादि
सर्वत्र स्त्रीलङ्घानिर्देशात्तुभिः कृशानिरीति तनासोकत्याष्टनायिकायुक्त-
नायकव्यवहारसमारोपाच्चतुद्धाररसोऽपि व्यप्यते । तत्प्रधानवाद्स्य
रूपकस्य । एवं तस्वलंकाररसादिस्त्रयविधोऽपि ध्वनिर्गर्भीकृतः ।
स्वग्धराच्छन्दः—‘ध्रुवैर्यानां त्रयेण त्रिभुविपतिपुता स्वग्धरा कीर्तितेयम्’
इति । अनेनास्य सप्ताङ्कत्वमपि सूचितम् । नान्दीश्लोऽकृत्वा देवास्यादौ
मगणः । ‘क्षेमं सर्वगुरुर्दत्ते मगणो भूषिदैवतः’ इति भामहोक्तः । तथा
यकारोऽपि । ‘यस्तु श्रीदः’ इति च पाठं प्रोक्त्वा कष्टास्थानस्य पदविधे-
यानुवादव्यत्ययलक्षणाशेषाः परिहृतव्याः । यद्यप्यत्र देवताविषयिण्यां
रतौ कष्टत्वस्य (शीर्णव्राणाङ्गघ्निः) इत्यादिवत्र दोषत्वं न गुणत्वम्,
तथापि ग्रन्थादौ तत्रापि श्लाघादौ स्मरत्वात्परिहृताभिहिते मन्तव्यम् ।

त्वाभावाच्छन्दपाकः । तदुक्तम्—“ यदयं दानं त्यजंस्त्वं परिहृतिं गृहिणुताम् । तं शब्द-
पाकनिष्णाताः शब्दपाकं प्रवक्ष्यन्ते ” इति । सौरभगंरमउयोरेव शय्याशब्दपाकयोर्भेदः
सूक्ष्ममतेसमग्रिभ्यः । अत्र श्लोके यत्र वाक्ये अग्रे गतपदाभावस्तत्र हिरभवतियोगः
कर्तव्यः । तयोः साकांक्षसर्वदवाक्यसंश्लिष्टत्वात् । तदुक्तं वामनेन “ न प्रसिद्धे क्रिया-
व्याहारदोषः ” इति । तत्रापि कालनिशेषकतिरिगन्त्येन कार्या । आद्या सृष्टिरा-
सीत् होत्री भवति प्राणवंतो भवन्तीति । आद्यप्राणवत्त्वं पुरुषाद्भूदेवताकस्य मगणस्यो-
पादानाद्वर्णाणां सृष्टिर्दिशति सर्वपादात् । तदुक्तम्—“ मो भूनिद्रियुवः शुभं वित-
नुते ” इत्यादि । किं प्रथमं प्रवच्यार्थसृष्टिर्दोषादानैतत्प्रबंधाश्चेतुणां प्रवक्तृत्वं प्रयो-
जनमिति सूचितम् । यथाह भगवान् भाष्यकारः—“ मंगलादीनि मंगलमध्यानि मंगला-
नानि हि तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाभ्यामुष्णतपुश्चापि च भवन्त्येष्वेतास्य प्रवक्तारो
भवन्ति ” इति । एष नान्नीश्वरोः । कार्वाक्यमूचनं वैशिष्ट्यान्वमेव निरूप्यते ” इति
वचनात् कार्वाक्यार्थोऽपि किंविद्योष्यते । तथा हि—आद्यान्मृष्टिरित्यनेन दुष्पन्नस्य भरतवं-
शादित्वं ध्वन्यते । विधिहुतं हविरिति हविरिवहवी रक्षाशुक्लपङ्कभागादानृत्वेन राज-
षित्वं सूच्यते । होत्रीत्यनेन यज्ञमहादानादिकर्तृत्वं व्यज्यते । कालं विधत्त इत्यनेन
राजरक्षितप्राणिधर्मवाक्यपृथग्विदपन्नकालस्य राज्ञः कालकर्तृत्वं प्रतीयते । तदुक्तं महा-
भारते—“ कालो वा कारणं राज्ञः राजा वा कालकारणम् । इति ते संशयो मा भूद्राजा
कालस्य कारणम् ” इति । श्रुतिविषयगुणेत्यनेन वेदप्रतिपादकं शास्त्रम् ।
तदुक्तमहोत्साहादिगुणवत्त्वेन शास्त्रीयराजत्वम् । किं च श्रुतिविषयगुणेत्यनेन
सकलजनश्रोत्रेदिश्याणि तद्गुणैकविषयाणीति पुण्यश्लोकाख्याप्यते । विधं व्याप्य
स्थितेत्यनेन कर्तिप्रतापयोरप्रातिहतत्वं गम्यते । सर्वभूतप्रकृतिरित्यनेन सर्वेषां
तत्सन्मार्गस्थापकत्वेन सर्वकारणत्वं व्यज्यते । तदुक्तम् खल्वंशे—“ प्रजानां विनया-

न च होत्रीत्यत्र वाक्यप्रक्रमभङ्गः । पदकदम्बकस्यैव तत्त्वाङ्गीकारात् । अत एवात्र चकारोपादानमित्यवधेयम् । क्वचित्पदकदम्बकात्मकं क्वचित्क्रिया कारकान्वितेति वाक्यम् । इत्यादि तत्प्रक्रमभङ्गो न । विषमसमेषु तथैवोपनिबन्धात् । नापि विशेषणप्रक्रमभङ्गः । सर्ववाक्येषु विशेषणोपादानाद्धोत्रीत्यापि विशेषणमव । विशेषणादेव विशेष्यावगतिरिति वामनसूत्रणात् ‘निधानगर्भाभिव सागराम्बरम्’ इतिवत् । किं चैतद्दूषणाभिवार्थमेवोत्तरवाक्ये हि शब्दोपादनम् । अन्यथा कर्तृक्रियाभ्यामेव द्वित्वावगतेस्तस्यावकरत्वेनैव न्यात् । अथ क्वचित्कर्तृविशेषणं क्वचित्कर्मविशेषणम् । पूर्वत्र कर्मविशेषणे वार्त्तिं प्रति भेदाभावात् । आवेधिहुतं न प्राप्नोतीत्येतदर्थपर्यवसानत्तस्यैव पूर्वं व्याख्यातम् । किं च शङ्कितं यदर्थपौनरुक्त्यं व्याख्यानावसरे तदपि शङ्कनीयं न भवति षष्ठवाक्ये कर्तृ

धानाद्रक्षणाद्भरणादपि । स पि । पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ” इति । प्राणिनः प्राणवन्त इत्यनेन निखिल इति पूर्ववत्पुनः प्राणिनाञ्च जीवनदातृत्वं गम्यते । अत्यक्षाभिः प्रपन्न इत्यनेनागुलीयधर्शनाद्भङ्गः शङ्कन्तलास्मरणं जातमिति धेत्यते । ईश इति सर्वैश्वर्यसंपन्नो राजा सूच्यते । अष्टाभिरुत्तुभिः प्रपन्न इत्यनेन दिक्पालांशप्रभवत्वं सूच्यते । “ अशानां लोकपालानां वपुर्वन्ते नराधिपः ” इति वचनात् । अस्त्यार्थस्य वाच्यत्वासंभवाच्च श्लेषः । न पि कृच्छ्रकर्ममूल उपमालंकारध्वनिः संबधान्तरे संभवति सादृश्यमूलकत्वं कल्पनापेक्षणात् । किं तु सूत्रकर्मसंबंधाच्छब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः । अत एवाक्तमलंकारवैश्वे- “ यत्र सूचना व्यापारोऽस्ति तत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिर्बोद्धव्यः ” इति । अन्येऽपि नायकगुणा बुद्धिमतोद्भवाः । तदुक्तम्- “ अर्थतः शब्दतो वापि मनाक्काव्यार्थसूचनम् ” इति । तथा नायिकाविषयत्वेनापि किंचिद्योत्यते । तथा हि । स्रष्टुः सृष्टिरित्यनेन विश्वाभिन्नस्याभ्युपगता व्यज्यते “ अन्यमिदं करिष्यामि ” इत्यादिना तस्यापि स्मृत्वात् । किंच आद्या सृष्टिरित्यनेन निखिलकामिनीजनपेक्षया रूपलावण्याद्यनिश्चयो व्यज्यते । तथा नेषद्दे- “ युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ” इति । विविधुतं हविर्विहति इत्यत्र हुतं हविर्विहति इत्यनेन दुष्यन्तनिहितगर्भधारणं विधिपदेन गान्धर्वविवाहस्य शास्त्रायत्वं व्यज्यते । होत्रीति यज्ञपत्नीत्वं तेन सौशील्यभावादिकं यथोक्तं योज्यम् । ये द्वे कालं विधत्त इत्यनेनानसूयाप्रियंवदे राज्ञः शङ्कन्तलासंगमस्य कालं कृतवत्याविति द्योत्यते । अन्येऽपि नायिकागुणा ऊह्याः । इयं वाग्रूपा नान्दी । तदुक्तं भरतेन “ नान्दी द्विविधा क्रियारूपा वाग्रूपा च ” इति । अथा एकविधा सा नाख्यांभे काचिदचर्चना नंदिनः तस्या नान्दीति संज्ञा । तदुक्तं भरतेन- “ नन्दी वृषः कोऽपि महेश्वरस्य रंगत्वमादौ

रनुपादानादेव न तद्विशेषणम् । अनुपादानं च प्रसिद्धावगतेस्तस्य । यदस्तु श्रूयमाणक्रियेऽस्मिन्कर्तृत्वे भवत्यादीनां प्रयोग आपद्यते । स च सामान्यानां तासां प्रयोगं विनापि ज्ञायमानत्वाग्निषिद्ध आकरे । तेन विशेषणक्रियाप्रयोगार्थं यदः कर्मत्वं तच्च कर्तृप्रत्ययप्रयोगानुसार्येव । अन्यथा प्रक्रमभङ्ग आपद्येत । तेन च प्रत्येकवाक्य एकैकोपादानादेकत्र द्वयोपादाने प्रक्रम [भङ्ग] आशङ्कनीयः । यतोऽष्टवाक्यपरिपूर्यर्थमेतादृङ्गनिबन्ध इति तूक्तमेव । इदं च महतां दूषणोद्घाटनं स्वगुणोद्घोषण-भिवात्यन्तमनुचितमपि व्युत्पत्सूनां बालानामूहापोहज्ञानेन व्युत्पत्तिमाधातुं कृतमिति ज्ञेयम् । ‘ श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ’ इत्युक्तत्वादस्य तत्सूचकत्वमुच्यते । ईशः प्रमुदुष्यन्तो वोऽव्यादिति । ताभिः शरीरित्वा-

किञ्च खे जगाम । तद्वंगमुदिश्य कृतां तु पूजां नान्दीति तां नाट्यविदो वदन्ति ” । इति पूर्वरंगे रुद्रस्तु सर्वदा सन्निहितो विद्यते तं पूर्वरंगे प्रति पूजा क्रियते । तदुक्तं शाण्डिल्येन “पूर्वं रङ्गं हारं च साक्षात्मानिहितः शिवः” इति । द्वितीया मंगलाशीरसमन्विता श्लोकात्मिका बहुविधा । एका अष्टपदा इतरा द्वादशपदा अन्या अष्टादशपदा द्वाविंशतिपदेत्यादि । तदुक्तं कोहलेन— “ मंगल्या शंखचक्राञ्चक्रोक्तैरवशंसिनी । यत्राष्टभिर्द्वादशभिरष्टादशभिरेव वा ॥ द्वाविंशतिपदेर्वापि सा नान्दी पारिकीर्तिता ” इति । एवं महावीरचारित्रे अष्टपदा, उत्तररामचरिते उन्मत्तराषवे अनर्धराषवप्रारंभे च द्वादशपदात्मिका वेणीहंर मदीये नैषधानन्दे चाष्टादशपदा, बालरामायणे द्वाविंशतिपदात्मिका । एवं लक्षणानुगुण्येन सर्वैर्नान्दी प्रथिता । प्रकृतनान्द्या अपि वाग्नपत्वात्पदनियमेन भवितव्यम् अत्र तद्रूपद्वयवस्था न कृतेति चेत्पदनियमः कथ्यते । सर्वे पदशब्दस्य नानार्थतामाचक्षते खलु । तथा हि केचिन्मुमिदन्तं पदं वर्णयन्ति । अपरे तु श्लोकस्य तुरीयांशरूपः पादः पदमिति । अन एव नान्दी प्रस्तावे द्वौ त्रयो वा श्लोकाः कार्या इति ब्रुवन्ते । केचित्पद्यन्ते ज्ञायन्तेऽनेन पदार्थसंघर्ष इति व्युत्पत्त्या आकांक्षायोग्यतासन्निधिमत्पदकदंबात्मकं वाक्यमेव पदमिति वर्णयन्ति । तत्र च सुप्तिङंतपदपक्षे द्वादशभिरष्टादशभिरेव वेत्यत्र वाशब्दो विकल्पार्थ इत्यभिनवगुप्ताचार्योदयः कथयन्ति । तथा चोत्तररामचरिते भवभूतिना द्वादशपदा नान्दी कथिता । अन्ये तु वा शब्दं समुच्चयार्थं निगदन्ति । तथा च धीहर्षेण रत्नावल्यां विंशतिपदा नान्दी कथिता । अनर्धराषवप्रारंभे निष्प्रत्यूहनित्यादिना विकल्पपक्षमनुसृत्य द्वादशपदां नान्दीं प्रयुज्य समुच्चयपदार्थमप्यनुसृत्य विरमति । महाकल्प इत्यादि पद्योत्तरमपि विरचितम् । प्रकृते वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वमनुगुपेत्य वाक्यमेव पदमिति मतानुसारेणाष्टपदा नान्दी निर्दिष्टा । तदुक्तम्—“ न पदं पदमित्याहुर्वाक्यार्थः पदमुच्यते ” इति । प्रकृते अष्टमूर्तिनिर्देशवाक्यानि सप्त, एकस्मिन्नेव वाक्ये

त्पञ्चमहाभूतरूपाभिर्यज्ञकरणाद्धोत्ररूपाभिर्योक्तपात्रांशत्वाद्विशिष्टतेजस्वि-
त्वाद्वाज्ञश्चन्द्रसूर्यरूपाभिरष्टाभिस्तनुभिः प्रपन्नः । तथा च भृगुः—‘ अग्नि-
वायुयमार्काणामिन्द्रस्य वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य
शाश्वतीः ॥ यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादभिभ-
वत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥’ इति । अथ या सृष्टिः स्रष्टुराद्येत्यनेन शकु-
न्तला सूचिता । एतावत्कालपर्यन्तं तादृशमृष्टेरजातत्वादायत्वम् । या
विधिना सुरतविधिना हुतं निषिक्तं हवीं रेतो बहतांति तस्या गर्भः !
होत्रीत्यनेन कण्वः । ये द्वे इत्यनेनानमूयाप्रियंवदे सख्यौ कालं शापान्त-
समयं विधत्तो बोधयतः । पातिव्रत्यादिभिर्गुणैर्विश्वं व्याप्य श्रुत्या वार्तया
विषये देशे गुणैस्त्रिभिः शङ्करवशाद्वतगौतमीभिरयत एतादृशी स्थिता ।
[श्रुतिविषयगुणाया इत्येकं पदम् ।] एतेन सगर्भायास्तस्या दुष्यन्तद्वा-

सूर्याचंद्रमसोः कालविधानरूपसमानधर्मत्वेन खंडुस्योपादानात्प्रतिनिर्देशवाक्यभेदम् । आह-
त्याष्टवाक्यम् । अष्टवाक्यत्वादष्टपदा । पदनियमः प्रदर्शितः । तानिस्तनुभिरित्यत्र तच्छब्द-
श्रवणादष्टमूर्तिनिरूपणद्वारा नान्दीश्लोके वक्तव्यचंद्राभिधानमप्यकारि । तदुक्तम्—“ नान्दी-
श्लोको विधानव्यश्वन्नामांश्च एव सः । यथैव चंद्रसंबन्धो लक्ष्यने व्यज्यतेऽथवा । नान्दी-
श्लोके तथा यत्नः कर्तव्यः कविभिस्तथा ” इति । नान्दी पूर्वैरंगस्यांगेभ्योऽङ्गं भवति । पूर्वैर-
गस्वरूपमुच्यते तदुक्तम्—“ पादभागाः कलायुक्ताः परिवर्तीः प्रयोक्तृभिः । पूर्वैरंगे क्रियते
यत्पूर्वरंगं ततो विदुः ” इति भरतेनाप्युक्तम्—“ समापतिः सभा सभ्या गायका वादका
अपि । नटी नटश्च सोदन्ते यत्रान्योन्यानु रंजनात् । अतो रंग इति द्वेयः पूर्वं यत्संप्रक-
र्यते । तस्मादयं पूर्वैरंग इति विद्वद्भिस्तथ्यते ” अत्रायमर्थः—रंगस्थितो नटः संगीतानुगतै-
रभिनयैरनुकार्यनायकावस्थापन्नसमापतिं सभ्यांश्च प्रेक्षकान्वाभिप्रायमाविष्कुर्वन् रंज-
येत् । तदुक्तम्—“ नटो गीतेन वाद्येन नूत्नेनाभिनयेन च । रंगे रामाद्यवस्थाभिरनुका-
र्यभिंरंजयेत् । रामादितादात्म्यापत्तेः प्रेक्षकान्प्रसयेन्नटः ” इति । पूर्वैरंगो नाम नट-
कर्तव्यः प्रभूदपरिपंथिकर्मविशेषः । तदुक्तम्—“ यत्राद्यवस्तुनः पूर्वैरंगविश्लेषांशतये ।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ते पूर्वैरंगः स कीर्तितः ” इति । पूर्वैरंगस्य कुशीलवकर्तव्यानि
प्रत्याहारप्रभृतीनि द्विविधैरतिरंगानि सन्ति । तदुक्तम्—“ प्रत्याहाऽऽवतरणमारंभाश्रवणे
तथा । संघोटना वक्त्रपाणिस्तथा च परिघटना ॥ मार्गासारितकं तद्वज्ज्येष्ठमव्याधमा-
धिकाः । असारितक्रियागानमुत्थानं परिवर्तनम् ॥ नान्दी शुष्कापकृष्टा च रंगद्वारं
रुनोरमम् । चारी रम्या महाचारी त्रिगतं च प्ररोचना ” इति । “ यथावत्कृतवि-
न्यासं प्रत्याहारं प्रवक्ष्यते । तथावतरणं प्रोक्तं गायकीनां निवेशनम् ॥ गीतोद्यमनमा-
रम्भो वाल्यानां रंजनक्रिया । आश्रावणा पाणिभेदविधिः संघोटना स्मृता ॥ वाद्यवृत्ति-

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आर्ये, यदि नेपथ्यविधानमवसितम्, इतस्तावदागम्यताम् ।

रदेशगमनम् । सर्वेषां बीजं मूलभूतश्चक्रवर्तित्वाद्भरतः । तस्य प्रकृतिरूपत्तिरिति भरतोत्पत्तिः । यया प्राणिनः प्राणवन्त इत्यनेन भरतशकुन्तलया सह स्वपुरागमनम् । अष्टाभिः प्रकृत्यादिभिः प्रत्यक्षाभिः प्रपन्न इत्यनेन निर्वहणसंधिसमाप्तो नयशंसा 'प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः' इत्यादिका सूचिता । 'सूत्रधारः पठेन्नान्दीम्' इत्युक्तः । सूत्रधारलक्षणं यथा मातृमुक्ताचार्यैरुक्तम्—'चतुरातोद्यनिष्णातोऽनेकभूषासमावृतः । नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्वविद् ॥ वैश्योपचारचतुरः पौरोषण्यविचक्षणः । नानागतिप्रचारज्ञो रसभाषविशारदः ॥ नाट्यप्रयोगगणपुणः नानाशिल्पकलान्वितः । छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः । अवधाय प्रयोक्ता च योस्तृणामुपदेशकः ॥ एवं गुणगणोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयते' इति । नान्द्यन्त इति । अत्र नान्दी-

विभागार्थं वक्रपाणिर्विधीयते ॥ तत्रोच्चरकरणार्थं तु वदेच्च पारिवर्त्यम् ॥ तत्रोच्चरकरणासमायोगो मार्गाद्वारितमिष्यते । कलागतप्रियातार्थं भवेदमादिनद्विधा ॥ कोर्तनं देवतानां च ज्ञेयो गीतिविधिस्तथा । यस्मादुत्पापयन्त्याद्यां प्रयोगं नान्दिपाठकाः ॥ पूर्वमेव तु रंगेऽस्मिन्तस्मादुत्पापं स्मृतम् । चतुर्दिगंशनमनं परितः परिवर्तनम् ॥ आशीर्नीतिर्वा नान्दी स्य देवविप्रमहीभुजाः । यत्र शुष्काक्षरेरेव व्यपहृष्टा भुवा यतः ॥ तस्मान्छुष्कापकृष्टेयं जर्जरश्लोकदर्शिका । वा गंगाभिनयो रंगद्वारं प्रथमतः कृतः ॥ शृंगारस्य प्रचरणाचारो संपरिकीर्तिता । रुद्रप्रकर्णाचिल्या महाचारिणि कीर्तिता ॥ विदूषकः सूत्रधारस्तथा वै पाणिपार्श्वकः । यत्र कुर्वन्ति संज्ञां त्रिगतं सत्प्रकीर्त्यते ॥ १ ॥ इत्यादि । पूर्वैरंगसैतेषु द्वविंशयंगेषु सत्स्वप्येतेषां तु त्रययात्मकाक्रियायां सत्प्रत्यये प्रयोक्तुमशक्यतया पथरूपनान्या एव प्राधान्यम् । तदुक्तम्—भगवता वादरायणेन । 'यद्यप्यंगानि भूयांसि पूर्वैरंगस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये' इति ॥ १ ॥ नान्द्यन्तरं प्रस्तावनामवतारयति ॥ नान्द्यन्ते सूत्रधार इत्यादिना ॥ तदुक्तम्—'नान्दीश्लोकं पठित्वैव सूत्रधारः सहेतुः । प्रविश्य स्मेरवदनस्ततः पंचपदां ब्रजेत् ॥ त्रितालान्तरमुत्क्षिप्येगीतताललयात्रितैः । ललितैः पद्मिण्यासैः प्रस्तुतव्यजनक्षमैः ॥ संयुक्तोत्तानमुत्क्षिप्यदृष्टः पंचपदां ब्रजेत् । पश्येत्तस्मां सभाधीशं तदाश्चर्य-

लक्षणमादिभरते—‘आशीर्नर्मस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यायसूचकः ।
नान्दीति कथ्यते ’ इति । नान्दीपदव्युत्पत्तिरुक्ता नाट्यप्रदीपे—‘नन्दन्ति
काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सन्तः । यस्मादलं सज्ज-
नसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेह नान्दी ॥ ’ इति । तत्र भरतः
प्रथमाध्याये—‘पूर्वं कृता मया नान्दी आशीर्निचनसंयुता । अष्टाङ्गपदसं-
युक्ता प्रशस्ता वेदसंमता ॥’ इति । पञ्चमाध्याये च—‘सूत्रधारः पठेन्नान्दीं
मध्यमं स्वरमाश्रितः । नान्दीपदेर्दाशमिष्टाभिर्नाट्यलंकृताम् ॥’ इति ।
इदं पद्यमभिनवगुप्तपादाचार्यैर्भरतटीकायामभिनवभारत्यां व्याख्यातम् ।
अनेन त्र्यम्बतालानुगता त्रिपदा षट्पदा द्वादशपदेति चतुरस्रतालानुगता
चतुष्पदाष्टपदा षोडशपदेति पृथक्त्रिविधं । नातः परमपि भूयस्त्वादाह-
तेति । पदानि श्लोकावयवभूतानि तिङन्तानि सुबन्तानि वा श्लोकतुरीया-
शरूपाणि वावान्तररूपाणि वेति व्याख्याय पुनरुक्तम् । आचार्यस्वरस-

विलोकितैः ॥ करणाभिनयानोरनाषाभेदावक्षणां । नटानुयोक्त्रां संबोधय नटी
मारिषमेव वा ॥ इत्यादिभारतवचनात् । प्रश्ने नटीसंबोधनं करोति ॥ नान्वन्ते
सूत्रधार इत्यादिना इतस्तावदागम्यन्तमित्यन्तेन ॥ नान्धा अन्ते अवयवने नान्धां
समाप्तायामित्यर्थः । “मृताववशिष्टे रम्ये समाप्तवन्त इष्यते ” इति शब्दार्थे ।
नान्दी प्रयुज्य पूर्वं सूत्रधारे विनिर्गते मतीत्यर्थः । सूत्रधार इति द्वितीयो नटाख्यो
रंगं प्रविष्ट इति शेषः । सूत्रं धारयतीति सूत्रधारः सूचनाःसूत्रम् । “सूत्रन्तु सूचने
ग्रन्थभेदे तदुच्यवस्थयोः ” इति रत्नमाला । सूचनं नाम चतुर्विधाभिनयवृत्तकं नाट्य-
मुच्यते । तदुक्तम्—“स्वातिकाद्यैर्भिरन्यैः श्लेषकाणां यतो भवेत् । नटे नायक-
तादात्म्यबुद्धिस्तत्राख्यमुच्यते ॥ ” इति । कोहलेनापि उक्तम् । “पदार्थाभिन-
यप्रार्थं वाक्यार्थाभिनयान्ममम् । अन्यानुकरणं नाट्यं रमभावनिरंतरम् ॥ चतुर्धाभिन-
यान्ते तु मुनिना परिकीर्तिताः । आंगिको वाचिकाहायौ सात्विकश्चेत्यमौ पुनः ॥
चतुर्धा कल्पितो यत्र सर्वं नाट्यं प्रतिष्ठितम् । तत्रांगिको भवेद्दंगनिर्गुतः स पुन-
स्त्रिधा ॥ शारीरो मुखसंजातश्चेष्टया मुनिनिर्मितः । वागात्मा वाचिको द्वेषा संस्कृत-
प्राकृताश्रयः ॥ नामाख्यातादिभिर्भेदैर्यं धिन्तारमश्रुते । नैपथ्यस्य विधानं स्यादाहार्यः
स चतुर्विधः ॥ आदिमस्यान्तिमस्य मध्यमो वशाजिमः स्मृतः । अन्तिमश्चेष्टिमश्चेष्टस्तथा
मुनिमिराडितः ॥ ” इति । एतेषां लक्षणं मदायमालविकाग्निमित्रायव्याख्याने
दृष्टव्यम् । “परस्य सुखदुःखादिभार्यद्रावनं भवेत् । तत्रान्तःकरण सक्तिरत्यन्तं सत्वमि-
ष्यते ॥ सात्विकः सन्निष्पन्नैर्भावैर्जातः स चाष्टधा । ” ते स्तम्भप्रलयाद्या दसत्र
निरूप्यते । एतादृशचतुर्विधाभिनयानां तथा तथा चेष्टया तस्य तस्य अथस्य दर्श-

स्त्ववान्तरवाक्येष्वेव पदत्वमिति । एतदाभिप्रायेण नाट्यप्रदीपे- ‘ श्लोक-
पादः पदं केचित्सुप्तिङन्तमथापरं । परं वान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥ ’
इति । संगीतकल्पतरुपि- ‘ हरोत्तमाङ्गास्थितवस्तुवर्णनैर्वाक्यार्थभूमाथार्थपदे-
भ्यसंख्यैः । पट्टभिश्चतुर्भिर्वर्णविप्रसंप्तसमाशिषा संप्रवदन्ति नान्दीम् ॥ ’
इति । सूत्रभूलभरतटीकाकाराभिनवगुप्तपादाचार्यसंमतावान्तररूपाष्टपदा ।
तथा च पञ्चमाध्यायं भरतः- ‘ नमोऽस्तु सर्वदेवभ्यो द्विजातिभ्यस्ततः
नमः । जितं सोमेन वै राज्ञा शिवं गोब्राह्मणाय च ॥ ब्रह्मोत्तरं तथैवास्तु
हता ब्रह्मद्विपरतया । प्रशास्त्रिमां महाराजः पृथिवीं च ससागराम् ॥
राज्यं प्रवर्ततां चैव रत्नः स्वांशः समृध्यतु । प्रेक्षाकर्तृर्महान्धर्मो भवतु
ब्रह्मभाषितः ॥ काव्यकर्तुर्यशश्चापि धर्मश्चापि प्रवर्धताम् । इज्यया
नानया निन्यं प्रीयन्तां देवता इति ॥ ’ मूलकारेण स्वयमेव आदशपदो-
दाहता । टीकाकारैरष्टपदोदाहता । यथा विलक्षकुरूपतो- आनन्दं

नामप्रकार इत्युच्यते । तदुक्तम् भरतेन “ अमृदयगुणाज्ज्ञेयः कवेरपि न वस्तुनः ।
रगप्रसाधनः प्रौढः सूत्रधार इहोदितः ॥ सर्वप्रयोगकुशलः सुरेसो विजितेन्द्रियः । प्राज्ञ-
काललयाभिज्ञः कुर्वीत गतमत्सरः ॥ पात्रसंकमणोपायकुशलो नर्तकः स्वयम् । चार्थ-
गहारनिपुणः खंडमंडलपण्डितः ॥ नानादेशमनुत्थस्य देशीनृत्तस्य वेदिता । गीतातोषा-
दिभेदज्ञः सूत्रधारः स्मृतो बुधैः ॥ ” इति । प्राक् चतुर्विधाभिनयानां लक्षणमुक्तम्-इदानी-
मभिनयशब्दार्थो लिख्यते । “ अभिपूर्वो धातोर्धिकात्तोरपि योजिते । प्रयोगभाभिमुख्यं
यत्रयत्यभिनयस्तु सः ॥ शास्त्रयाज्ञैः प्रयोगेण विभावयन् । अर्धान्वहुविधानेतीत्येवं
नार्भिनयो मतः ॥ ” इति । संगीतचूडामणावप्युक्तम्-“ अभिव्यञ्ज्यन्विभावानुभावादी-
नां धातुश्चात्रान् । उत्पादयन्त्यहृदये रसज्ञानं निरंतरम् ॥ अनुकृतिस्थितो बोधोऽभिनयः
सोऽविधीयते । ” इति । अन्यैरप्युक्तम्-अर्गोत्प्रेरणः नीज् प्रापणार्थो धातुः । तस्याभिनी-
तो- ‘ व्यवहारितस्याप्रत्ययान्तस्याभिनयोत रूपं सिद्धम् । एतच्च धात्वर्थवचनेनावधार्यम् ।
अत्र श्लोकः-“ अभिपूर्वस्तु णीज् धातुराभिमुख्यार्थनिर्णयः । यस्मात्प्रयोगं नयति तस्माद्-
भिनयः स्मृतः ॥ विभावयति यस्माच्च नानार्थोऽथ प्रयोगतः । शास्त्रांगोपांगसंयुक्तस्तस्मा-
दभिनयः स्मृतः ॥ ” न विद्यते भौर्यस्यासावभोरसस्य नयोऽभिनयः-“ इको
लोपोऽड्यो गालवस्य ” इति भोशब्दस्य ह्रस्वः दृष्टस्य चरितमित्यर्थः । यद्वा-अभि-
रित्युपसर्गः तेन णीज्धातोः समासो वेति सन्देहात्प्रश्ने अभिरित्युपसर्ग इति । नासौ
भिनातोर्नञा समास इतिभावः । णीज् प्रापणार्थो धातुरित्यन्तरभावितणिजर्थः । धातुरि-
त्यनेकार्थधारणात्प्राप्तिज्ञप्तिविचारनिर्णयादीनामनेकेषां निधात्वर्थत्वात् । तद्यथा-‘ अजां
प्राप्तं नयति ’ प्रापयतीत्यर्थः । नयति चार्विति विचारयति इत्यर्थः । वाक्यार्थनयनं

विदधातु पञ्चवसतिः शंभुः शिवं यच्छनु श्रीनाथः श्रियमातनोतु तनुतां
सीतापतिर्वाञ्छितम् । हेरम्बः कुरुतामविघ्नमनवं वाग्ब्रह्म विद्योततां
व्यासोक्तं तदुदेतु वस्तु भरतो नाट्येऽस्तु नः कौतुकी ॥' इति । येषां मते
श्लोकतुरीयांशः पदं तेषां मते चतुष्पदेयं नान्दी । ये द्वे कालं विधत्त
इत्यनेन चन्द्राङ्गत्वं चोक्तम् । यदाहुः—' चन्द्रनामाङ्किता कार्या स रसानां
यतो निधिः ' इति । इयं च पत्रावलीसंज्ञा नान्दी । तदुक्तं नाट्यदर्पणे—
' यस्यां बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समासोक्त्या
नान्दी पत्रावलीति सा ॥ ' इति । एतादृश्या नान्द्या अन्ते । सूत्रं प्रयोगा-
नुष्ठानं धारयतीति सूत्रधारः स्थापकनामा नटः । प्रविशतीति शेषः ।
संगीतसर्वस्वे तथोक्तेः—' वर्तनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं
समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते ॥ ' इति । तदुक्तं दशरूपके—' पूर्वरङ्गं
विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते । तद्वन्नरः प्रविश्यान्यः सूत्रधारगुणाकृतिः ॥
सूचयेद्वस्तुबीजम्' इति । नन्वादौ पूर्वरङ्गाङ्गभूता नान्दीत्युक्तम् । अत्र
' पूर्वरङ्गं विधायादौ ' इत्युच्यत इति कथं पूर्वापरसंगतिः, कथं वा न
ग्रन्थविराध इति चेत् । उच्यते । अत्र पूर्वरङ्गशब्दो गौणः ।
तथा च तत्कारिकावृत्तिः—' पूर्वं रज्यन्तेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गो नाट्य-
शाला तात्स्थ्यात्प्रथमप्रयोग उत्थापनादौ पूर्वरङ्गता ' इति । तेन
द्वाविंशत्यङ्गस्य पूर्वरङ्गस्य द्वादशोत्थापनादिनान्यन्तान्यङ्गानि पूर्वरङ्ग-
शब्देनोक्तानीत्यर्थः । अत एवादिभरते—' इयस्त्रं वा चतुरस्त्रं वा चित्रं शुद्ध-

ज्ञापनं सन्नयः पिंडीकरणम् एवमनेकार्थत्वादत्र प्रापणार्थो ज्ञापनार्थ इत्युक्तम् । एवं
प्रकृत्युपसर्गाविभिधाय समुदायरूपं पदमाह—तस्याभिनीत्येवं व्यवस्थितस्याच्छ्रयस्यांतस्या-
भिनय इति रूपं सिद्धमिति । “ नन्दिप्रह्विपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ” इति पचाद्यत्रि-
कृते नट्यादिप्रयोगस्य पदार्थवाक्यार्थलक्षणकाव्यार्थज्ञापकत्वादुपचारवृत्त्या कर्तृत्वम् ।
मुख्यकर्तृत्वं नट्यादेरेव अत एव केचित् “ एरच् ” इत्यच्छ्रयस्य वर्णयन्ति । “ तस्या-
कर्तारं च कारके ” इत्यनुवर्णनात् करणेऽपि विधानात् । अन्ये तु प्रयोगमभिनयति ।
व्याप्नोतीति मुख्यं कर्तृत्वमेवाहुः । एवं पदस्वरूपमभिधाय तदर्थमाह अभिपूर्वस्तु णीञ्
धातुराभिमुख्यार्थनिर्णये । “ यस्मात्प्रयोगं नयति तस्मादभिनयः स्मृतः । ” इति
“ अभिशब्द आभिमुख्ये नयशब्दोऽर्थनिश्चये । आभिमुख्येन सन्देहादिदोषत्यागेन
प्रेक्षकाणामर्थनिर्णयो येन भवति सोऽभिनयः इति यावत् । अत्र सूत्रधार इति क्रियापदं
कथं न प्रयुक्तमित्युक्ते केचिन्नान्दीं पठित्वा पुष्पाञ्जलिं विकीर्य स एव सूत्रधार आहोति-
वदन्ती । अन्ये तु सूत्रधारादन्य एव वस्तुनः प्रस्तावक इति कथयन्ति । तथा चोक्तं-

मथापि वा । प्रयुज्य रङ्गान्निष्कामेत्सूत्रधारः सहानुगः । स्थापकः प्रविशेत्तत्र सूत्रधारगुणाकृतिः ॥ ’ इति । वस्तुतस्त्वामुखपयन्तं पूर्वैरङ्ग एव । यतोऽस्यैव नान्दीतोऽग्रे प्ररोचनादीनि दशाङ्गान्युक्तानि । तदुक्तं भावप्रकाशिका-याम्—‘सभापतिः सभा सभ्या गायका वादका अपि । नटे नटश्च मोदन्ते यत्रान्योन्यानुस्ज्जनात् ॥ अतो रङ्ग इति ज्ञेयः पूर्वं यत्स प्रकल्पते । तस्मादयं पूर्वैरङ्ग इति विद्वद्भिरुच्यते ॥ तस्य द्वाविंशत्यङ्गानि चोत्थाप-नमुखानि च ॥ ’ इत्यादि च । अन्यत्रापि—‘यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्ग-विघ्नोपशान्तये । कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वैरङ्गः स उच्यते ॥ उत्था-पनादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी-विघ्नोपशान्तये ॥ ’ इति । अत्र सूत्रधार एतदनन्तरं द्वितीयाङ्गले-खनमस्ति । तस्यायमर्थः । पुनः सूत्रधार इति पदमुच्चारणीयम् । तदग्रिमवाक्यकर्तृत्वेन संबध्यते । एवमग्रेऽपि सर्वत्र प्रविष्टपात्रनामानन्तरं द्वितीयाङ्गलेखनं तदर्थोऽयमेव बोद्धव्यः । नेपथ्यं जवनिका । तदभि-मुखमवलोक्येति कविवचनम् । नटेनावलोकनकमेव कृतं तदनुवादोऽयम् । एवमग्रेऽपि मध्ये मध्ये कविचो बोद्धव्यम् । ‘नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम्’ इत्यजयः । ‘अर्थे इति भार्या प्रति संबुद्धिः । ‘पत्नी चार्येति संभाष्या’ इति भरतवचनात् । नेपथ्य मया वेपथ्व । तदाह भरतः—‘रामादिव्यञ्जको वेषो नटे नेपथ्यमिष्यते’ इति । तस्य विधानं करणमव-सितं समाप्तं यदि, तदा तावदादौ इत आगम्यतामिति संबन्धः । तत्र मधी-

दशरूपके—“नान्दीं पठित्वा नाट्यादौ सूत्रधारे विनिर्गते । प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमामुत्र-येन्नटः ॥ ” इति । तथा भोजराजेन भावप्रकाशिकायामप्युक्तम्—“नान्द्यन्ने नु प्रविष्टेन सूत्रधारेण धीमता । प्रस्तावनाय रंगस्य वृत्तिर्योज्या हि भारती ॥ ” इति द्वावत्र सूत्रधारी एकः पूर्वैरङ्गविधायकः इतरस्तु नटस्थापकाद्यपरपर्यायः । पूर्वसूत्रधारसदृशगुणाकृतिः प्रस्तावनाप्रवर्तकः । अत्र मतद्वयसाधारण्येन सूत्रधार इत्यत्र क्रियापदं न प्रयुक्तमित्यवग-न्तव्यम् । नेपथ्याभिमुखमिति ॥ नेपथ्यं नाम रंगस्थलव्यतिरिक्तं यवनिकान्तरितं वर्णिकापीरग्रहणयोग्यं नटवर्गस्थानम् । तदुक्तम्—“चतुःषष्टिकरान्कृत्वा द्विधाभूतास्तथा पुनः । पृष्ठतो यो भवेद्भागो द्विधाभूतस्य तस्य च ॥ तस्यार्धे द्विविभागे च रङ्गशीर्षे प्रकल्पयेत् । पश्चिमे षड्विभागे च नेपथ्यगृहमादिशेत् ॥ कुशीलवङ्कटम्भस्य स्थलीं नेप-थ्यमिष्यते ॥ ” इति ॥ आर्ये इति ॥ नटीसूत्रधारो परस्परमार्यशब्दवाच्यौ । तदुक्तम्—“आमन्त्रणे विशेषः स्यात्तुत्तमादिषु शास्त्रतः । भगवन्तोऽघमैर्वाच्या विद्व-देवर्षिलिङ्गिनः ॥ नटामात्याप्रजा विप्रा नटी चार्यवदोचिता । ” इति । नेपथ्यविधानं

वेषग्रहणं च नामाहार्याभिनयः । तस्यापि रस उपयोगात् । तदुक्तं मातृ-
 गुप्ताचार्यैः—‘रसास्तु त्रिविधा वाचिकनेपथ्यस्वभावजाः ॥ रसानुरूपैरा-
 लोपैः श्लोकैर्वाक्यैः पदैस्तथा । नानालंकारसंयुक्तैर्वाचिको रस उच्यते ॥
 कर्मरूपवयोजातिदेशकालानुवर्तिभिः । माल्यभूषणवस्त्राद्यैर्नेपथ्यरस
 उच्यते ॥ रूपयौवनलावण्यस्यैर्यथैर्यादिभिर्गुणैः । रसः स्वाभाविको ज्ञेयः
 स च नाट्ये प्रशस्यते ॥ ’ इति तत्र मणीवेषस्वरूपं च नाट्यलोचने—
 ‘सितो नीलश्च पीतश्च चतुर्थो रक्त एव च । एते स्वभावजा वर्णा यैः
 कार्यं त्वङ्गवर्तनम् ॥ संयोगजाः पुनश्चान्य उपवर्णा भवन्ति हि । सित-
 नीलसमायोगात्कपोत इति संज्ञितः ॥ ’ इत्यादिना । ‘राजानश्चाज्यग-
 र्भाभा गौराः श्यामास्तथैव च । ये चापि सुखिनो मर्त्या गौराः कार्यास्तु
 ते बुधैः ॥ ’ इत्यादिना च । ‘शुद्धो विचित्रो मालिनस्त्रिविधो वेष उच्यते ॥
 देवाभिगमने चैव मङ्गले नियमास्थिते । वेषस्तत्र भवेच्छुद्धो ये चान्ये
 प्रयता नराः ॥ देवदानवयक्षाणां गन्धर्वैरगरक्षसाम् । वृषाणां कामुकानां
 च चित्रो वेषो विधीयते ॥ उन्मत्तानां प्रमत्तानामध्वगानां तथैव
 च । व्यसनोपहतानां च मलिनो वेष इष्यते ॥ ’ इत्यादिना च । ‘अमा-
 त्यकंचुकिश्रेष्ठिविदूषकपुरोधसाम् । वेषेनाबद्धपट्टानि प्रतिशिर्षाणि कार-
 येत् ॥ ’ इत्यादिना च बहुना ग्रन्थसंदर्भेणोक्तम् । अस्माभिस्तु ग्रन्थगौरव-
 नाम ग्रीष्मप्रस्तावनोचितसितवसनमात्यातुलेपनमुक्तामयाभरणादिधारणम्—“ नेपथ्यः
 स्यादलंकारे रंगज्यायां नपुंसकम् ॥ ” इति मेदिनी ॥ यद्वा यवनिकान्तर्ध्ववाणानादिः ताव-
 त्साकल्ये । नेपथ्यविधानं सर्वमित्यर्थः । “ यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽ-
 वधारणे ॥ ” इत्यमरः । अवसितं समाप्तं यदि चेत् अत्रायं यदि शब्दः सिद्धान्तं साध्यार्थ-
 वाचकः तथा चंपुरामायणे “ उच्चैर्गतिर्जगति सिध्यति धर्मतश्चेत् ” इत्यादौ उन्नतग-
 तिर्धर्मतः सिद्धयत्येवेलसंदिग्धे संदिग्धप्रयोगः । तद्वदत्राप्यसंदिग्धे संदिग्धप्रयोगः ।
 अन्यथा च्चेनेपथ्यविधानमवसितं चेदागच्छ न चेन्मागच्छेत्यर्थो लभ्यते । तथा च सति
 सन्त्यग्रेक्षकप्रतिपालनमुद्देजकतया रसोपपन्नं न भवति । तस्मादसंदिग्धार्थवाचिनमेव
 यदि शब्दस्य चतुरस्रम् । नेपथ्यविधानम् सर्वमवसितमेवेत्यर्थः । यद्यवधारणेऽप्यर्थः
 इति केषावः । इतः रंगे आगम्यताम् । आमंत्रणप्राप्तकाले त्वयं लोट् । तत्र प्रवेशकालः
 प्राप्त इत्यर्थः । समस्तं सर्वं जातं खलु सर्वं प्रतिपालयन्ति नात्रमागच्छेत्यभिप्रायः ।
 यद्वा संदिग्धार्थक्यदिशब्देन नान्यन्तरं शीघ्रं रंगं प्रविशामीत्युक्तवत्या भवत्या सम्यगा
 गतमिति विपरीतलक्षणया तद्विस्मृतं किमित्युपहासगर्भं संबोध्यतीति सूच्यते । सभ्याः
 सर्वे मिलित्वा नाट्यदर्शनोन्मुखाः तत्र प्रवेशं समीक्ष्य प्रतिपालयतीति भावः । तेन रंगस्थले
 स्वरंणीयं सर्वं लोकपालपूजादि रंगमंगलं विहितमित्यपि ज्ञायते । तेन विलंबो न

(प्रविश्य)

नटी—अञ्जउत्त, इयं हि । आणवेदु अञ्जो को णिओओ
अणुचिद्धिअदुत्ति । [आर्यपुत्र, इयमस्मि । आज्ञापयतु आर्यः को
नियोग अनुष्ठीयतामिति]

भयान्नातिप्रयोजनतया च विरम्यते । अञ्जउत्त आर्यपुत्र । ‘ सर्वस्त्रीभिः
एतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने’ इति भरतोक्तेर्नटीसंबुद्धिः स्थापकं प्रति ।
इयं हि इयमस्मि ! अत्र नाटके कवेः प्रायः शौरसेनी भाषेवाभिमततास्ति ।
उक्तं च मातृगुप्ताचार्यैः—‘ प्राक्प्रतीर्चाभुवोः सिन्ध्वोर्हिमवद्विन्ध्यशैल्योः ।
अन्तरावस्थितं देशमायौवर्तं विदुर्बुधाः ॥ आर्यावर्तप्रसूतास्तु सर्वास्वेव हि
जातिषु । शौरसेनीं समाश्रित्य भाषां काव्ये प्रयोजयेत् ॥ ’ इति ‘ तो
दोऽनादौ शौरसेन्यामथुक्तस्य ’ इति सूत्रे युक्तस्येति पर्युदासादुत्तेति
तकारे दकारो [न] भवति । अन्या साधनिका यथा—आर्यपुत्रपदे
‘ ह्रस्वः संयोगे—’ इत्याकारस्य ह्रस्वता । ‘ अय्यर्या जः ’ इति यस्य
जकारः । ‘ सर्वत्र लवराचन्द्रे ’ इति पुत्रशब्दे रेफस्य लोपः । ‘ कगच-
न्तदपयवां प्रायो लुक् ’ इति यकारस्य लुक् । ‘ अनादौ शेषादे-
शयोद्धित्वम् ’ इति जकारस्य तकारस्यापि द्वित्वम् । क्वचित्पुरा-
तनपुस्तके ‘ अय्यउत्त ’ इति पाठः । सोऽपि सांप्रदायिक एव ।

युज्यत इति भावः ॥ आर्य ! इयमस्मि आगता भवामीति यावत् अत्रास्मीति क्रियाप-
दस्य वर्तमानार्थप्रत्ययेन सूत्रधाराह्वानस्य नटीप्रवेशस्य चाव्यवधानं ध्वन्यते । तदुक्तम्
“ गीत्या तालप्रयोगेण वीणावादनया तथा । भाण्डाहल्या प्रवेशेन समयो शून्य इष्यते ॥ ”
इति अत्र नट्या नीचपात्रत्वात्प्राकृतभाषायां प्राप्तायां—‘ अर्य्योर्जः ’ इति सरेफस्य
वस्य जकारे प्राप्ते क्वं द्वित्वयकार इति न च वाच्यम् । प्राकृतस्थाने “ शौरसेनी विधी-
यते ” इत्यभिधानात्शौरसेनीप्राप्तौ तत्र “ र्य्योर्जः ” इति द्वित्वयकारादेशः । नट्या नीच-
पात्रत्वात्प्राकृतभाषा तदुक्तम्—“ उत्तमाधममध्यानां पात्राणां खोचितस्थले । अवस्थानं
समुद्दिष्टमन्यथौचित्यहानितः ॥ भाषा तु संस्कृतं प्रोक्तमनौचानां कृतात्मनाम् ॥
लिंगिनीमंत्रिदेवानो देवीनामपि कुत्रचित् ॥ प्राकृतं शौरसेनी च नीचपात्रस्य च
स्त्रियाः । पैशाचं मागधं वा स्यात्पिशाचाख्यंतनीचयोः ॥ यद्देश्यं नीचपात्रं स्यात्तद्देश्यं तस्य
भाषितम् ॥ ” इति प्रकृतिः संस्कृतं तदागतं इति प्राकृतं तच्च तत्समं तद्रूपं देशी ।

सूत्रधारः—आर्ये, अभिरूपभूयिष्ठा परिपदियम् । अद्य खलु कालिदासग्रथितवस्तुनाभिज्ञानशाकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः । तत्प्रतिपात्रमाधीयतां यत्नः ।

‘ शौरसेन्याम् ’ इत्यनुवर्तमाने ‘ न वार्यो य्यः ’ इति याभेशविधानात् । इयमिति संस्कृतसमम् । ‘ अस्तेः ’ इत्यनुवर्तमाने ‘मिमोमैह्निहोह्मा वा’ इति अस्मीत्यस्य ह्नीत्यादेशः । इत्यमत्रेऽप्यनुसर्तव्यम् । प्रतिपदं लिख्यमानं गौरवमावहतीति विरम्यते । विशेष एव कचित्काश्चिद्वक्ष्यते एतदनन्तरं नवीने कचित्पुस्तके ‘ आणवेदु अज्जो को णिओओ अणुचि-ट्टीअदुत्ति’ इति पाठः पुराणपुस्तकेष्वभावात्प्रायोजनाभावाच्चोपेक्ष्यः । ‘ रङ्गं प्रसाध्य (द्य) मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थमूचकैः । ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ भारतीसंस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो जनाश्रयः । भवैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः ॥’ इति धनिकोत्तेभारतीवृत्तेः प्ररोचनलक्षणमङ्गमुपलक्षयति—‘ आर्ये, अभिरूपभूयिष्ठा ’ इत्यादिना ‘रमणीयाः’ इत्यन्तेन ‘ विस्तरादुत संक्षेपाद्विदधीत प्ररोचनाम् ’ इति रसार्णव-

इति त्रिविधम् । महाराष्ट्रादिदेशभाषाप्रकृते. संस्कृतादागतेत्यर्थः । तच्च संस्कृतं त्रिविधं श्रौतमार्थं लौकिकं चेति । श्रौतं द्विविधं मंत्रो ब्राह्मणं चेति । आर्यं द्विविधम् स्मृतिः पुराणं च । लौकिकं द्विविधं । काव्यं शास्त्रं च । तथैव प्राकृतमपि त्रिविधं सहजं लक्षितं म्लिष्टं चेति । सहजं द्विविधं संस्कृतसमं देश्यं च । लक्षितं द्विविधं महाराष्ट्रं शौरसेनं च । म्लिष्टं च द्विविधं पैशाचं मागधं च । अपभ्रंशस्त्रिधा उत्तमो मध्यमः कनिष्ठश्चेति । सूत्रधारस्तु सहृदयाः सर्वे मिलिता अभिनयस्य विलम्बो न युज्यत इत्येतन्मनसि निधाय वदति । अभिरूपभूयिष्ठेत्यादिना ॥ अत्र रूपशब्देन नाटकादिरूपक-भेदाः सूच्यन्ते । तान्यभिज्ञो व्याप्य रसभावादिकं सर्वमभि संबध्य यज्ज्ञानं जायते तदभिरूपमित्युच्यते । तेन ज्ञानेन भूयिष्ठा प्रचुरा तादृशज्ञानातिशयवतीत्यर्थः । रूपशब्देन रूपकाणि कथं सूच्यन्त इति नाशङ्कनीयम्—“ नाटकार्यानुकरणं नाट्यं स्याद्रूपकं च यत् । अनुकार्यानुकार्योऽस्तु तादात्म्यं मुखचंद्रवत् ॥ नदेव दृश्यतायोगाद्गुणं नीलादिरूपवत् । नाट्यं रूपं रूपकं चेत्यस्य संज्ञात्रयं ततः ॥ ” इति भरतेनोक्तत्वात् । अनेन सभ्यानां नाट्यतत्त्वेतत्त्वकथनेन प्रकृतनाटकाभिज्ञत्वमप्येतेषामेवास्तीति नाट्यस्यावश्यं प्रयोक्तव्यता ध्वन्यते । चत्वारो वेदधर्मज्ञा परिषत् इत्युक्तत्वात् परिषत्पदेन सामाजिकानां वेदशास्त्रपरिज्ञातृत्वकथनेन पक्षपातराहित्येन गुणप्रादित्वमेवेति व्यज्यते । अनेन तेषां प्रामाण्ये पराकाष्ठा सूचिता । तदुक्तम्—“ संगीतशास्त्रकुशला रक्षिका गुणवत्सलाः । रागद्वेषवि-

सुधाकरोक्तेरियं विस्तीर्णा प्ररोचना । तल्लक्षणं च दशरूपके-‘उन्मुखी-
करणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना ’ इति । तस्या भेदा उक्ताः सुधाकरे-
‘ प्रशंसा तु द्विधा ज्ञेया चेतनाचेतनाश्रया । चेतनास्तु कथानाथकविस-
भ्यनटाः स्मृताः ॥ अचेतनौ देशकालौ कालौ मधुशरन्मुखः । ’ इति ।
कथानाथः कथानायकः । अभिरूपाः पण्डिता मनोज्ञाश्च भूयिष्ठा बहवो
यस्यामेतादृशी परिपत्सभा । ‘अभिरूपो बुधे रम्ये ’ इति शाश्वतः । अनेन

निर्मुक्ता लक्ष्यमार्गविशारदाः ॥ सर्वभाषासु निपुणाः प्रस्तावोचितवादिनः । नाट्यनूला-
दिभेदज्ञा विनयानम्रकंधराः ॥ मध्यस्थाः सावधानाश्च सभ्यास्तु कथिता बुधः ॥ ” इति
यद्वा यो यस्यां कलायां समर्थः स तत्राभिरूप इत्युच्यते तस्मिन्कलानिपुणैर्भूयिष्ठा
प्रचुरा । अत्र सभ्यानां सकलकलाभिज्ञत्वकथनेन सर्वाः कलाः नाट्य एव प्रयुज्यन्ते इति
ध्वन्यते । तदुक्तम् भरतेन-“ न तच्छास्त्रं न सा विद्या न तच्छिष्यं न ताः कलाः ॥
नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन्यत्र वीक्ष्यते ॥ ” इति । अत्राभिरूपपदेन तेषां
सारासारविवेचनसामग्री सूच्यते । भूयिष्ठ्यनेन दुर्भिलसकलकलाभिज्ञानामेकत्र समवायेन
स्वस्याषटनावटकं दैवानुकूल्यं सूच्यते । अभिरूपभूयिष्ठ्यनेन सकलकलाभिज्ञानादिग-
न्तस्थविद्वज्जनानां सम्मेलनेन प्रतिपालननैरपेक्ष्यादविलंबेन नाट्यं प्रयोक्तव्यमिति व्यज्यते ।
स्वविद्याभिज्ञपारिषन्मन्त्रिधाने हि गुणिनां स्वगुणप्रकाशनोत्साहः समुलसतीति भावः । अत्रै-
वाभिरूपभूयिष्ठ्यनेन प्रकृतनायिका सर्वावयवसौन्दर्याद्यतिशयवतीति काव्यार्थसूचनमपि
क्रियते । अत्राभिरूपपदेन परिपत्पदेन च सभ्यानां गलकलापरिज्ञानेन भवितव्यमिति
ध्वन्यते । तदुक्तम्-“ कारणं नाटकम्याम्य करणे च विचारणे । शक्तिव्युत्पत्तिसामग्री
संपूर्णा यस्य विद्यते ॥ ” इति-केवलशक्तिमनः केवलव्युत्पत्तिमत्तश्च तादृशफलकारी
काव्यकरणकौशलं न भवतीत्यर्थः “ शक्तिः कवित्वबीजं हि प्राक्तनी कापि संस्किया ।
यथा विना न प्रसरेत्काव्यं शिक्षावतामपि ॥ ” शक्तिर्नाम कवित्वस्य प्रथमकारणम् ।
बीजमिव तरोः पुद्गलस्य प्राक्तनजन्मनः कश्चन संस्कारविशेषः । तर्हि व्युत्पत्तिबलात्क-
वित्वं यत्किञ्चित्कथञ्चित्प्रसरति इवाशङ्क्याह-“ व्युत्पत्तिगौरवबलाद्यदि किञ्चित्कथञ्चन ।
प्रसारितं परं तच्च हास्यमेव न संशयः ॥ ” दण्डिनापि-केवलव्युत्पत्तिमनः काव्यं
प्रत्युक्तम्-“ नाकवित्वमधर्माय मृतये दण्डनाय वा । कुकवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्म-
नीषिणः ॥ ” अनेनापि तस्य हास्यत्वमेवाङ्गीकृतम् । तर्हि का वा शक्तिरित्यत आह-
“ प्रतिभां नाम तामेतां कवयः समुपासते । पराभ्यां जीवितराखीं देव्या वाचस्त्रिधा
तनोः ॥ ” देव्याः प्राणसमां सर्वा प्राक्तनजन्मसंस्कारविशेषरूपां तामेव प्रतिभाशक्तिं
काव्यस्य सिद्धये समुपासत इत्यर्थः । प्रतिभास्वरूपमाह-“ स्मृतिर्व्यतीतविषया मनि-
रागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया प्रज्ञा तात्कालिकी मता ॥ प्रज्ञा नवनबोद्धे-
शालिनी प्रतिभा मता । तदनुप्रागनाजीवेद्वचनानिपुणः कविः ॥ सति क्वतरि सत्यर्थे
सति शब्दानुशासने । अस्ति तत्र विना येन परिलभति वाङ्मधुः ॥ ” कवैर्जीवनत्वेन

सभ्यप्रशंसा तत्र सभ्यस्वरूपमादिभरते--‘ सभ्यास्तु विबुधैर्ज्ञेया ये दिदृ-
क्षान्विता जनाः । मध्यस्था सावधानाश्च वाग्मिनो न्यायवेदिनः ॥ वृष्टि-
तावृष्टिताभिज्ञा विनयानम्रकन्धराः । अगर्वा रसभावज्ञास्तौर्यत्रितयको-
विदाः ॥ असह्यदनिषेद्धारश्चतुरा मत्सरच्छिदः । अमन्दरसनिष्यन्दहृदया
भूषणोज्ज्वलाः ॥ सुवेषा भोगिनो नानाभाषावीरविशारदाः । स्वस्वो-
चितस्थानसुस्थास्तत्प्रशंसापरायणाः ॥ ’ इति । अद्येत्यनन्तरमेव वक्ष्य-

शक्तिमुक्त्वा व्युत्पत्तिं प्रस्तौति । “ व्युत्पत्तिरपि शक्यैव संगता ह्यनुवर्तते । सा हि
तस्याः प्रियसखी नित्यमव्यभिचारिणी ॥ ” इति सा व्युत्पत्तिः प्राक्तनेऽपि जन्मनि
तदनुवर्तनशीलतया सततमव्यभिचारिणी शक्तेः प्रियसख्येव । व्युत्पत्तिविरहिताशक्तिर-
प्युदासीनैव तूष्णीमास्त इत्याह--“ परिबर्हवर्तो कर्तुं प्रतिभां प्रतिभानवान् । साधीयसीं तु
व्युत्पत्तिं सविधे सन्निधापयेत् ॥ ” इति । व्युत्पत्तिः कीदृशी इत्यत आह--“ व्युत्पत्तिलोक-
चारित्रशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणम् । अभ्यास उपदेशेन काव्यज्ञानां च संमता ” इति लोकाचा-
रच्छन्दशब्दचतुर्वर्गकलाखण्डगजतुरगादिलक्षणाभिधानकोशपुराणेतिहासमहाकविकाव्याद्यवे-
क्षणं काव्यज्ञोपादिष्टमार्गेण काव्यज्ञैः सहअभ्यासश्चेति । एतत्सर्वं व्युत्पत्तिः सर्वेषां संमता ।
एतेषामभ्यासहेतोः काव्यकरणे फलवतां क्रमेण प्रतिपादयति--“ चरस्थिरानेकविधलो-
कवृत्तानुवर्तिनः । काव्यस्य कारणं लोकज्ञानमुच्छ्रसितं कवेः ॥ ” इतरसामग्रिमतोऽपि लोक-
वृत्तानभिज्ञस्य काव्यकरणकौशलं न भवतीति प्रतिपादयति--“ अज्ञातलोकवृत्तो यः शास्त्र-
काव्यविदप्यसौ । ऋष्यशृंग इवाशेषैर्बुध्यते मुग्धसंसदि ॥ ” इति । “ वृत्तसंशयावच्छिद्यै
छन्दःशास्त्रनिरूपणम् । शब्दशुद्धिविवेकाय शब्दशास्त्रविवेचनम् । चतुर्वर्गैः कलाभिश्च काव्यं
निर्मायते यतः । अतस्तच्छास्त्रविदुषा भाव्यं काव्यं चिकीर्षता । ” चतुर्वर्गैः कलाभिश्च
काव्यस्य निष्पत्तेस्तच्चिकीर्षता कविना मानवादिधर्मशास्त्रकौटिलीयकाद्यथशास्त्रवत्स्या-
यनादिकामशास्त्रसाध्ययोगादिमोक्षशास्त्रभारतीयादिकलाशास्त्रवेदिना भवितव्यमित्यर्थः ।
“ नृपाणां काव्यनेतृणां स्वङ्गाध्वगजशिक्षणम् । वर्णनीयं काव्यकृता तस्मात्तच्छास्त्र-
वेदनम् ॥ इतिहासपुराणानामभ्यासेनापि भूयते । राजवंशकथातीर्थलोकभेदाबुद्धये ॥
लोकशास्त्रविशेषज्ञः काव्यनिर्माणकौतुकी । काव्यानि कालिदासादेः सततं परिशीलयेत् ॥
लोकशास्त्रपुराणादिज्ञानवानपि सीदति । अज्ञातकाव्यसरणिः काव्यनिर्माणकर्मणि ॥
अन्या हि गतिरद्वयस्य गतिरन्या खरोष्ट्रयोः । मदक्लिन्नकपोलस्य गतिरन्या हि दन्तिनः ॥
वेदशास्त्रपुराणानां रीतयो हि पृथक् पृथक् । रीतिरन्यैव काव्यानां लोकोत्तरपदस्पर्शाम् ॥
रसभावगुणौचित्यवटनालंक्रियादयः । काव्यादन्यत्र दृश्यंते कुत्र वा वेदशास्त्रयोः ॥
एवं लोकस्य शास्त्रानां काव्यानामपि वेदिता । प्रतिभावानुप्रवर्तते काव्यज्ञैः काव्यकर्मणि ॥
किमेवं बहुनोक्तेन लोके यथद्विभाव्यते । तत्तत्सर्वं वेदितव्यं काक्षता काव्यानिर्भितम् ॥
न स शब्दो न तद्वाच्यं न सा विद्या न सा कला । जायते यत्र काव्ययोगमतो भारे

माणग्रीष्मसमयोपलक्षणम् । कालिदासेति कविप्रशंसा । जगद्विलक्षण-
स्यातिप्रतीतस्य नामान्तरेण सरस्वतीवपुष्पस्तस्य नामसंकीर्तनमेव स्तुतिः ।
अभिज्ञानशाकुन्तलेति स्वरूपत एवेति वृत्तं र-णीयमित्यर्थः । तद्व्य-
तवस्तुनेति नवेनेति च रूपकप्रशंसा । उक्तं च भावप्रकाशिकायाम्—
‘इत्थं रङ्गविधानस्य संबन्धादिप्रसिद्धये । गोत्रं नाम च बध्नीयात्पूजावाक्यं
सभासदाम् ॥ वाञ्छाकलापः प्रथमं कलाविधिरनन्तरः । वाञ्छाशून्या न

महाकवेः ॥ ” इति अत एव लोकोत्तरवर्णननिपुणत्वविकर्म काव्यं प्रयोगाद्धै भवति ।
तद्विवेचकसामाजिकानामपि यद्यपि शक्तिः प्राथिकी तथापि सर्वथा पूर्वकथितव्युत्पत्ति-
सामर्थ्या भवितव्यमिति प्रकृतोऽभिरूपभूयिष्ठापरिपदित्युक्तम् । अभिरूपभूयिष्ठेत्यादिना
सम्बन्धस्योक्तत्वात्प्ररोचना नाम भारतीशृङ्गमुक्तं भवति । तदुक्तम्—“ प्ररोचना
तु सा प्रोक्ता प्रवृत्तार्थप्रशंसया । मदस्य चित्तवृत्तीनामुन्मुखीकरणं च यत् ॥ प्रशंसा
द्विविधा प्रोक्ता चेतनाचेतनाश्रया । अचेतनौ देशकालौ कालो मधुशरन्मुखः ॥
देशस्तु देवतारजतीर्थस्थानादिरुच्यते । चेतनास्तु कथानाथकविप्रभ्यनटाः स्मृताः ॥ ”
सा प्ररोचना विस्तररूपा संक्षेपरूपा चेति द्विविधा । कथानाथकविप्रभ्यनटानामेक-
स्मिन्नांके वर्णनं यत्र सा संक्षेपप्ररोचना । यत्र पृथक् पृथक् वाक्ये श्लोके वा कविनायक-
सम्बादीनां वर्णनं क्रियते सा विस्तरप्ररोचना । भारतीलक्षणं भरतेनोक्तम्—“ इयं
नाट्यक्रियाहेतोर्भारती निर्मिता बुधैः । नाट्यादौ भारतीश्रुतिं वृत्तिभेदेन योजयेत् ॥
प्रयुक्तत्वेन भरतैर्भारतीति निगद्यते । प्रस्तावनोपयोगित्वात्सांगं तत्रैव युज्यते ॥
शोकविस्मयसंत्रासहासानंदास्तवैरपि । रत्युत्साहजुगुप्साद्यैर्विशेषैरुपलक्षिता ॥ वाङ्मयी
संस्कृतप्राया भारतावृत्तिरिष्यते । अस्याश्च चत्वार्यंगानि कथितानि मनीषिभिः ॥
प्ररोचनाविधिश्चैव तथा प्रहमनामुखम् ” ॥ इति । अभिरूपभूयिष्ठेत्यनेन सकलरूपकप-
रिज्ञानवत्त्वे सामाजिकानामदृष्टपूर्वं रूपकान्तरं परितोषयितृकं यद्यपि नास्ति तथापि प्रयो-
गसमर्थाभावादेनादृष्टापरिणमेलनाभावाच्चाप्युक्तं नाटकमस्तांति मनसि निश्चायाद् ।
अद्य खल्वित्यादिना । यद्वा सामाजिकानामभिरूपभूयिष्ठत्वाद्वाणप्रहसनादिशुद्धप्रबंध-
प्रयोगेण परितोषं सम्पादयितुं न शक्यमित्येतन्मनसि निश्चाय स्वकरणीयव्याजेनाह—
अद्येत्यादि ॥ अद्य इदानीं सभायामभिरूपभूयिष्ठार्थां सत्यामित्यर्थः । खलुशब्दो
हेत्यर्थकः । यतो हेतोरस्माभिरुपस्थातव्यं चित्तरंजनं कर्तव्यम् । नाट्यस्य सामाजिकप्री-
तेरेव पुरुषार्थत्वादिति भावः । अस्माभिरिति बहुवचनेन प्रकृतनाटकप्रयोगे तु नाट्य-
विद्यानिपुणैर्बहुभिर्भाव्यमिति शोच्यते । नाटकस्य महाकविगणीततया विचित्रकथाबाहु-
ल्यादिति भावः । तथैवाह—नाटकेनेति । तेन खेपां भरताविद्यात्रतस्नातत्वं ज्ञाप्यते ।
अनेन सर्वरूपकप्रधानभूतनाटकेनेत्यनेन बहुपात्राभिनेयत्वं सूच्यते । भाणप्रहसनादिवत्तु
प्रयोगमपि न भवतीतिभावः । अनेन प्रयोज्यवस्तुनिवेदनं कृतम् ॥ तर्हि बहुधा दुष्ट-

दृश्यन्ते व्यवहाराः कथंचन ॥ वाञ्छाकलापस्तु कवेरभीष्टार्थप्रकाशनम् ।
स्वाभिधेयगतत्वेन सा द्विधा परिपठ्यते ॥ स्वगतं तु स्वगोत्रादिस्वीयकीर्ति-
प्रकाशनम् । अभिधेयगतं यत्तत्काव्यनाम्ना प्रकाशनम् ॥ ' इति । दश-
रूपकेषु केन रूपकेणेत्याशङ्कयामाह—नाटकेनेति । तल्लक्षणमुक्तं

वस्तुनि नाटके कस्यापि दिदृक्षा नास्तीत्यत आह—नवेनेति नवेन अपूर्वेण एतादृशसकल-
कलाभिन्नपारिषन्मेलनाभावात् प्रयोगसमर्थभावाच्च केनापि न प्रयुक्तेनेति यावत् । अनेन
सभ्यानां दिदृक्षाकृतुद्दृश्यातिशयः हेतुरुक्तः । नाटकस्य नवत्वविशेषेण
पूर्वप्रयोगाभावादतिसावधानेन भविन्यव्यसिति ज्ञाप्यते । तर्हि नवत्वेऽपि प्रसिद्धप्रौढक-
विरचनया भवितव्यम् । तत्र विचित्रजगद्विलक्षणविदग्धनायिकानायकविषयसुश्रिष्ट-
कृतिव्यापारवैचित्र्यादिसंविधानवातुर्यमस्तीत्यत आह—कालिदासप्रथितवस्तुनेति ॥
कालिदासेन महाकवीन्द्रेण प्रथितं गुणितं वस्तु धीरोदात्तादिनायकचरितं कथेति यावत् ।
यत्र तत्तथोक्तम् ॥ तदुक्तम्—“ इतिवृत्तकथावस्तुशब्दाः पर्यायवाचिनः ” इति ।
भावप्रकाशेऽप्युक्तं—“ वस्तु तस्यात्प्रबन्धस्य शरीरं कविकल्पितम् । इतिवृत्तं तदेवाहुर्ना-
ख्याभिनयकोविदाः ॥ ” इति । अत्र कालिदास इति निरुपपदेन पदेन प्रसिद्धिरेव
स्वस्य माह्वान्वयं गमयति केवलवाग्निजृम्भणेन किं प्रयोजनं समस्तपाण्डित्यस्य स्वनाटक-
मेव प्रमाणमिति ध्वन्यते । स्वाभिधेयमानध्वन्यनुप्राणितनाटकनिर्माणप्रतिभाभाजन-
त्वेनैव महाकविव्यपदेशः स्फुटीभवित्यतीति भावः प्रसिद्धस्य गुणवर्णनं न कर्तव्यमिति
भावः । यथा वा प्राप्तनलंशारकैः कालिदासादीनामिव यश इति प्रसिद्धिरुक्ता
तेनेतरकविभ्यः कालिदासस्य वैशिष्ट्यमुक्तं भवति वैशिष्ट्यं च तत्प्रतिपादितानां
काव्यानां वेदवत्प्रमाणभूतत्वम् । तच्च सोमांसाप्रवर्तकैर्भेष्टाचार्यपादैः प्रतिपादितम्
यथा—“ कवयः कालिदामावाः कवयो वयमप्यमी । पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं
व्यवस्थितम् ॥ ” इति । ‘ संहृत्य लोकान्गुरुषोऽभिषेते ’ इत्यादिकालिदासवाक्यान्वया-
चार्यपादैः प्रमाणत्वेन सोमांसायां निदर्शितानि । प्राप्तनैरालंकारिकैरप्युक्तम्—“ तस्मा-
दालोचिताशेषलोकशालेण धीमता । कर्तव्यं कालिदासादेः काव्यानां परिशीलनम् ॥ ”
इति । एतदभिप्रायेण कालिदास इति निरुपपदं प्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । अनेन चतुर्णां
कवीनां मध्ये कालिदासस्योदात्तत्वमुक्तमित्यवगम्यते । तदुक्तं—“ कवयस्तु प्रबन्धारत्ने
भवेयुश्चतुर्विधाः । उदात्त उद्भूतः प्रौढो विनीत इति भेदतः ॥ अन्तर्गूढाभिमानोक्ति-
रुदात्त इति गीयते । ” प्रकृतं कालिदास इति निरुपपदप्रयोगेण गुप्ताहंकारभणित्यो-
दात्तत्वं सूचितम् । “ पराप्रवादात्स्वोत्कर्षवादी तूद्भूत उच्यते ” यथा वा मदीये नैप्र-
धानंदे—“ बाढं सन्ति महीतले सुकवयस्तत्राप्यसौ गण्यते मुख्यो धेकटनाथजनपरः
श्रीश्रीनिवासः कविः ॥ ते मासाः कुसुमाकरा अपि मधुः पुष्पाकरो भण्यते ये जाता
मलये न ते मलयजाः सा तु प्रथा चन्दने ॥ ” अत्र स्वस्य सुकदित्वपारिकल्पितनिज-

मातृगुप्ताचार्यैः—‘प्रख्यातवस्तुविषयं धीरोदात्तादिनायकम् । राजर्षिच-
श्चरितं तथा दिव्याश्रयान्वितम् ॥ युक्तं वृद्धिविलासाद्यैर्गुणैर्नाविभू-
तिभिः । गृङ्गारवीरान्यतरप्रधानरससंश्रयम् ॥ प्रकृत्यवस्थासंध्यङ्गसं-
ध्यन्तरविभूषणैः । पताकास्थानकैर्वृत्तिं तदङ्गैश्च प्रवृत्तिभिः ॥ नाट्यालं-

गर्वेण परापवादादुद्धतत्वं सूचितम् ॥ “ यथोचितनिजोत्कर्षवादो प्रौढ इतीर्थेने ”
यथा कण्ठाकंदले—“ कविभारद्वाजो जगदवधि जाप्रभियशाः ” इत्यादि ।
युक्त्या निजोत्कर्षवादी प्रौढ इत्यपरे जगुः । यथा मदीये नैषधानन्दे—“ वक्रोक्त्य-
लङ्काररसानिशाधि व्यंग्योर्मिलम् ” इत्यादि विनीतो विनयं जल्पन् स्वापकर्षप्रकाशम् ।
यथा राजानन्दे—“ गुणो न कश्चिन्मम वाङ्निबन्धे लभ्येत यत्नेन गर्वेधितोऽपि ”
इत्यादि । प्रथितवस्तुनेत्यनेन रसानुगुणोचितपरिग्रहपरित्यागाभ्यां समुचितकथासंघटना-
प्रकारचातुरी द्योत्यते । न तु कालिदासकृतवस्तुनेत्युक्तं अनेन स्वकृतेः सन्निबन्धनम्
सूच्यते । तेनैतत्प्रबन्धकरणेन भूमौ सद्दयेषु स्वस्या नश्वरी प्रतिष्ठा देवा-
यतनादिकरणेनैव भवत्विति ध्वन्यते । तदुक्तम् लोचने—“ उपेयुषामपि दिवं सन्निब-
न्धविधायिनाम् । आस्त एव निरातंकं काव्यं कान्तिमयं वपुः ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषु
वैलक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिबन्धनम् ॥ ” इति । सत्का-
व्यजन्या कीर्तिरेव प्रयोजयितुकृत्तुणा चिरस्थायिनीति प्राक्तनैर्बहुधा प्रतिपादितम् ।
तदुक्तम्—“ काव्यं नाम कवीश्राणां महतां च महीभुजाम् । एका कीर्तिमयीमूर्तिरेव ते
भुवनत्रये ॥ मूर्तयः पांचभौतिक्यो न द्वित्रक्षणसौहृदाः । मूर्तयः कीर्तिमय्यो हि तिष्ठंत्या-
भूतसंश्रवम् ” इति । एतदवधार्य कैश्चन महात्तुभावैश्चिरावस्थानहेतोर्मूर्तिस्त्वेव कीर्तय
एवाङ्गीक्रियते । ताश्च तेषां महाप्रलयपर्यंतस्थायिन्योऽपि भवन्ति तर्हि कवीनामेव
काव्यजन्या कीर्तिरस्तु इतरेषां पुनर्बहुविधधनसंम्यग्वितरणशौर्याद्यनेकोपायजनिताः
कीर्तयः प्रथंते तेषां किमनेन काव्येनेत्याशंक्याह “ काव्यबंधेन संबंधः कांक्षिणीया
यशस्विनाम् ॥ न कदाचन नश्यति कृत्स्ननाशेऽपि कीर्तयः ॥ ” इति । प्रतिग्रही-
त्रनुसंधात्रादीनां सर्वेषां नाशेऽपि काव्यबंधजाः कीर्तयो न नश्यतीति विशदयति—
“ वाल्मीकीयेन काव्येन वर्धते रामकीर्तनम् । बाणस्य काव्यबंधेन श्रीहर्षः
ख्याप्यतेऽधुना ” इति । एवं काव्यायत्तमेव कीर्तिस्थापनमिति बहुधा प्रतिपादितम् ।
उक्तं च—“ न रूपेण न शौर्येण नाचारेण न विद्यया । प्रतिष्ठा भजते कीर्तिः
काव्येनेव यशस्विनाम् ॥ ” इति । तर्ह्येवोऽपि देवायतनतटाकारामाप्रहाराद्यो विद्यते
त एव कीर्तेः प्रतिष्ठापका भवन्तु किं काव्येनेत्याशंक्य व्यतिरेकमुखेन तदेकावलंबनत्वं
कीर्तेः प्रतिपादयति—“ कल्पांतरस्थिरं काव्यं स्यान्नचेदवलंबनम् । कीर्तिबली स्वर्ग-
फला किमवष्टभ्य वर्धताम् ॥ ” इति । स्वर्गो हि फलं कीर्तेः स्वर्गश्च स्वप्नोरथानु-
रूपनिरतिशयसुखानुभयरूपः तादृशलोकोत्तरमहाफलोद्भूतसमुचितव्याप्तिमत्याः कीर्तिरेव-

करणैर्नानाभाषायुक्पात्रसंचयैः । अङ्कप्रवेशकैरादयरसभावसमुज्ज्वलम् ॥
सुखदुःखोत्पत्तिकृतं चरितं यच्च भूभृताम् । इति वृत्तं कथोद्धृतं किंचि
दुत्पाद्यवस्तु च ॥ नाटकं नाम तज्ज्ञेयं रूपकं नाट्यवेदिभिः ’ इति

लंबनत्वेन भवितुं कल्पांतरस्थिरं लोकोत्तरवर्णननिपुणकविकर्मतया व्याप्तिमत्काव्यमेव
प्रभवतीत्यर्थः । वस्तुस्वरूपमुच्यते—धीरोदातादिनायकचारितं वस्तु द्विविधं आधिकारिकं
प्रासंगिकं चेति । अधिकारः फलसंबंधः तद्वानधिकारी तस्य चरितमाधिकारिकं प्रबंध-
प्रधानफलभागिनो वृत्तमाधिकारिकमिति यावत् । यथा प्रकृते दुष्यन्तशकुंतलाचारितं ।
एवं सर्वनाटकेषु प्रधाननायकचारितमाधिकारिकमिति द्रष्टव्यम् । प्रासङ्गिकं तु परार्थभाग-
तस्य परप्रयोजनवशात्त्वस्यापि फलप्राप्तिमतो वृत्तम् यथा रामायणे सुग्रीववृत्तान्तः ।
तत्प्रासंगिकं द्विविधं । पताका प्रकरी चेति । यदंगमाप्रबंधसमापनमनुवर्तते सा पताका ।
यदंगमेकदेशस्थं सा प्रकरी । एतदाधिकारिकं प्रासंगिकमपि प्रत्येकं त्रिविधम् । पुराणा-
दिप्रसिद्धं कविकल्पितमुभयरूपं चेति । तत्रायं दुष्यन्तशकुंतलाचारितम् ॥ द्वितीयं तु
मालविकाग्निमित्रीयम् ॥ तृतीयं तु विक्रमोर्वशीम् ॥ भरतमुनिशापजनितभूलोकवासस्य
कविपारिकल्पितत्वादुर्वदायाः । ननु सर्वथा इतिहासप्रसिद्धमेव वस्तु नाटकादिषु निबंधनीयं
मिश्रत्वकल्पना कथमिति चेन्न । तदुक्तम् ध्वनिकृता—“ इति वृत्तवशायातां त्यक्त्वाननु-
गुणां स्थितिम् । उत्प्रेष्याप्यंतराभीष्टरसोचितकथोन्नयः ॥ विधेयः ” इति । तत्रेति वृत्ते
यदि रसानुगुणां स्थितिं पश्येनां भङ्गत्वापि सत्कविः स्वतंत्रतया रसानुगुणं कथानर-
सुदादयेत् । नहि कवेरिति वृत्तमात्रनिर्वहणेन किंचित्प्रयोजनमितिहासादेव तत्सिद्धेः ।
कविना प्रबंधमुपनिब्रजता सर्वात्मना रसपरतंत्रेण भवितव्यम् । श्रोतॄणां व्युत्पत्तिः
प्रीतिश्च यद्यापि स्तः तथापि रसपरवशतया प्रीतिरेव प्रधानम् । अन्यथा प्रसुप्तमंतेभ्यो
वेदेभ्यो मित्रसंमितेभ्यश्चेतिहासादिभ्यो व्युत्पत्तिहेतुभ्यः कोऽस्य काव्यस्वरूपस्य व्युत्पत्ति-
हेतोर्विशेषः । जायासंमितलक्षणो विशेष इति तु प्राधान्येनानंद एवोक्तः । एवमाधिका-
रिकं त्रिविधं प्रासंगिकमप्येवमेव त्रिविधम् । एवंविधवस्तुनः फलं पुष्पार्थः तदेव कार्यमि-
त्युच्यते । तदपि प्रत्येकं वा फलं धर्मार्थविशिष्टो वा कामः धर्मविशिष्टोऽर्थविशिष्टो वा ।
तथा चोक्तम्—कार्यं त्रिवर्गस्तच्छुद्धभेकेमेवानुबंधि वा ” इति । तदित्यादि ॥ यस्मा-
न्कारणात्परिषदभिरुपभूयिष्ठा नाटकं चापूर्वं कालिदासप्रथितवस्तु च तस्मादित्यर्थः ।
प्रतिपात्रमित्यादि । पात्रे पात्रे “अव्ययं विभक्ति” इत्यादिना वीप्सायामव्ययीभावः ।
पात्रलक्षणमुच्यते—“ तन्वी रूपवती श्यामा पीनोन्नतपयोधरा । प्रगल्भा सरसा चित्रा
कुशला प्रहमोक्षयोः ॥ चारी ताललयाभिज्ञा मंडलादिविचक्षणा । नातिस्थूला नाति-
कुशला नात्युच्चा नातिवामना ॥ सुदीर्घलोचना गीतव्यतलानुवर्तिनी । परार्थभूषा-
संपन्ना प्रसन्नमुखपंकजा ॥ भावहावाविलासादद्या नर्तकी स्याज्जितप्रभा । नर्तकी
पात्रमित्याहुर्गुणाधारतया वुधाः ॥ ” इति । आधीयतां निधीयतां यतः सावधानतः ।

नटी—सुविहिदप्पओअदाए अज्जस्स ण किं वि परिहाइस्सदि ।

[सुविहितप्रयोगतयार्यस्य न किमपि परिहास्यते]

सुविहिदप्पओ अदाए सुविहितप्रयोगतयायस्य न किमपि परिहाइस्सदि परिहास्यते । आर्यस्य सुविहितप्रयोगतया सुशिक्षिताभिनयप्रयोगतया

सुविहिदेत्यादि ॥ प्रयुज्यत इति प्रयोगस्तथाविधं वस्तु तस्य सुविहितत्वं सम्यक्त्वं

सम्यक्करणं नामोचितस्वीकारोऽनुचितपारित्यागः प्रयोगयोग्यतया रचना । तदुक्तम्—

“ यदत्रानुचितं किञ्चिन्नायकस्य रसस्य वा । विकृष्टं तन्पारित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ ”

इति । यथा उन्मत्तराश्वे छद्मना वाल्मवधः पारित्यक्तः । यथा महावीरचरिते वालिसौ-
हृदेन रावणस्य रामो वधार्थमागन् इत्यन्यथाकृतः । उचिनकरणादनुचितपारित्यागवत्तया

आर्यस्य सूत्रधारस्य किमपि न परिहास्यिष्यति । प्रयोगनिबन्धनहानिं न कारयिष्यन्ती-
त्यर्थः । अनेन नाट्यनिबन्धवस्तुमाहात्म्यादनौचित्यादिकमज्ञेनाप्यभिनयं क्रियमाणे न

भवतीति व्यज्यते । यद्वा प्रयोगस्य सुविहितत्वं नाम प्रसाधनामारभ्य भरतवाक्या-
वधि विच्छेदराहित्येन धाराधारुढं प्रतीयमानस्य नायिकानाञ्चकानुरागरूपाशृंगारस्य तदुद्दे-

गकारि मिथोवरोधि वीमत्साद्गुनादीनामपरिपोषणम् । तदुक्तम् शृंगारतिलके—

“ शृंगारवीमत्सरसौ तथा वीरभयानकौ । रौद्राद्गुणौ तथा हास्यकण्ठा वीरिणौ मिथः ॥ ”

इति । प्रधानभूतशृंगारस्य यावान्परिपोषस्तदंगभूतानामद्गुतादीनां तावान्परिपोषो न
कर्तव्य इत्यर्थः । उत्कर्षसाम्येऽपि विरोधित्वप्रसंगान् । यद्वा । प्रयुज्यत इति प्रयोगः

रसभावनेत्रनायकादयः तेषां सुविहितत्वं भिन्नवेषभाषाकिञ्चाभिर्यथोचित्यं करणम् ।

तदुक्तम्—“ वेषभाषाक्रियाभिन्नतत्तद्यक्त्युचितान् क्रमान् । रसानुरूपं जानति नाटकेन
सचेतसः ॥ ” लोके हि रसानामालम्बनभूतनायका उदात्ता उद्धता ललिताः शांता-

श्चेति दक्षिणा अनुकूलाः शठा दृष्टाश्चेति उत्तमा मध्यमा अधमाश्चेति प्रतिरसं भिद्यते ।

नायिकाश्च ऊढाः कन्याः साधारणाश्चेति मुरधा मध्याः प्रगल्भाश्चेति स्वाधीनपतिका

वासकसज्जिकाः कलहान्तरिता विप्रलब्धाः प्रोपितपतिका अभिपारिकाश्चेति बहुविधा

भिद्यते । तेषां वेषा भाषाः किञ्चाश्च भिन्ना भवेति नाटकेषु कविभिस्तेषां यथौचित्य-

मुपनिबन्धे सङ्ख्येयहृदयत्वमत्कारकारी रसपरिपोषः समुन्मेषति । नायकादेर्वेषभाषा-

क्रियादीनामयथोपनिबन्धं काव्यमेव रसभंगाय परिणमति । तदुक्तम् ध्वनिश्रुता—

“ अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारणम् । प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥ ”

इति । उपनिषद रहस्यमित्यर्थः । तर्हि लोकसिद्धमेव रसपरिपोषकदौचित्यं लोकादेव
ज्ञायतां किमनेन काव्येनेत्याशङ्क्याह—“ न किञ्चिदप्यनौचित्यं नाट्यं सोढुं प्रगल्भते ।

तस्मादौचित्यवत्काव्यं तद्वेदयति धीमताम् ॥ वेदयति ” स्वामिनां वेष ईदृशः भाषा
ईदृशी क्रियाश्चेदृश्यः श्रुत्यानां पुनरेवं वेषः एवं भाषा एवं क्रियाश्चेति प्रतिव्यक्ति-

सूत्रधारः—(विहस्य) आर्ये, कथयामि ते भूतार्थम् ।

आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदापि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ २ ॥

न किमपि परिहास्यते परिहीनं भविष्यतीति नटस्तुतिः ॥ भूतार्थं सत्या-
र्थम् । ‘ भूतं क्षमादौ पिशाचादौ न्याये सत्योपमानयोः । ’ इति विश्वः ।
आ परीति । विदुषां परितोषादा परितोषं मर्यादीकृत्य । याव-
त्परितोषो भवतीत्यर्थः । ‘ आङ् मर्यादावचने ’ इति कर्मप्रवचनीयत्वे
‘ पञ्चम्यपाङ् परिभिः ? इति पंचमी । प्रयोगस्य चतुर्धाभिनयप्रयोगस्य
विशिष्टं ज्ञानं साधु सम्यङ् न मन्ये । ज्ञानमात्रं न साधु मन्ये एव
विशिष्टमपि ज्ञानं न साधु मन्ये । आत्मन इत्यार्यं नट्याः ‘ अजस्स ’
इत्युक्तेः । अन्यथा वक्ष्यमाणव्यङ्ग्यावकाशोऽपि न स्यात् । अस-
त्यार्थं तस्मिन्विशेषे वक्तव्ये सामान्यमुक्तमित्यप्रस्तुतप्रशंसा रयात् ।

भिन्नं स्वरूपं प्रकाशयतीति । अत एवोक्तम् प्रयोगस्य सुविहितत्वम् । प्रकृतनाटकस्य
तद्वत्तयार्थस्य सूत्रधारस्य तत्प्रधानत्वादन्वेषां पात्रवर्गाणां प्रधानफलसंबन्धस्य युक्तत्वा-
त्किमपि न परिहास्यति । परितः सर्वविषये अनौचित्यादिरूपहानिर्न भविष्यतीत्यर्थः ।
अनेन वस्तुनय उक्तः । अस्मिन्वाक्येऽन्योऽप्यर्थो युज्यते । नाटकादौ निखिलवाक्यानां
प्रकृतपर्यवसायीकर्तव्यत्वात् । तथा हि—आर्यस्य दुर्धृतस्य सुविहितप्रयोगतया प्रयुक्तिः
प्रयोगः क्रिया गान्धर्वविवाहः तस्य सुविहितत्वं शास्त्रीयत्वं तद्वत्तया किमपि कण्वाद्य-
संमत्यादिकं न परिहास्यति हानिं न कारयिष्यति । गान्धर्वविवाहस्य शास्त्री-
यत्वादिति शब्दशक्तिमहिम्ना सूच्यते । अस्मिन्वाक्ये शब्दशक्तेरनेकार्थयोजना त्रिगतं
नाम बोध्यंगमुक्तम् । तदुक्तं दशरूपके—“ शब्दशक्तेरनेकार्थयोजनं त्रिगतं त्विह । नटा-
दित्रितयालाभपूर्वरंगे तदिष्यते ॥ ” इति एतन्नटीवाक्यस्थशब्दशक्तेरनेकार्थयोजनं त्रिगतं
भवति । बोध्यंगान्युच्यते—“ उद्गाद्यकावलिगते प्रपंचत्रिगते छलम् । वा केत्यधिबले
गंडमवस्यंदिनलालिके ॥ असत्प्रलापग्राहारे मृदवानि त्रयोदश ” इति । सुविहिते-
त्यादिना नट्या प्रयोगस्तवे कृते नटः स्वस्याऽनौधत्यं प्रकाशयन्नाह—आर्ये कथयामि
इत्यादिना ॥ भूतार्थं सत्यार्थम् । “ युक्ते क्षमादावृत्ते भूतम् ” इत्यमरः । आपरितोषा-
दिति ॥ विदुषां प्राज्ञानां निरुपपदेन सर्वज्ञता सूच्यते । न तु पामराणां इत्यर्थः । “ विनो-
दविदुर्विदुश्च विद्वान् प्राज्ञः प्रवादुकः ” इत्यजयः । विदुषां इत्यनेन बहवः पामरप्रभू-
तवस्तु वाच्यमर्थमनायासाद्यवबुद्धयते । व्यंग्यार्थसंवेदनवैदग्ध्ये तु कतिचिदेवाधि-
कारिण इति ध्वन्यते । वाच्यार्थावगमे शब्दानुशासनवैषिकादिज्ञानमात्रमुपयोगी ।
व्यंग्योपलभे तु प्रकरणादिमहकतं यत्प्रतिभाया नैर्मत्यमप्युत्पत्तिकलंकशून्यत्वं तदाधि-

तस्यां च सामान्यस्य समर्थकत्वं न घटते । न च ' मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानम् ' इत्युक्तविज्ञानशब्द एव तत्र शक्त इति वाच्यम् । प्रयोगपद-
वैयर्थ्यापातात् अनेन विद्वत्परीक्षणीयं मम प्रयोगविज्ञानमिति व्यज्यते ।
पर्यायोक्तालंकारः । तल्लक्षणमुक्तं भामहेन—' पर्यायोक्तं प्रकारेण
यदन्येनाभिधीयते । वाच्यवाचकशक्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना ॥ ' इति ।
उदाहृतं च ह्यग्रीववधस्थं पद्यम्—' यं प्रेक्ष्य चिररूढाप निवासप्री-

त्येन भाव्यम् । अत एवोक्तं परिच्छिद्य विदुषामिति । आपरितोपात् पारतोषावधि ।
प्रयोगविज्ञानं प्रयोगविशेषजन्यसुज्ञानम् । साधु रम्यं ज्ञानं प्रमेत्यर्थः ॥ " साधु त्रिषु हिते
रम्ये सज्जने वायुपौ पुमान् " इति वैजयंती । न मन्ये न बुध्य इति उत्प्रेक्षा । उक्तं
च दंडिना—' शोके मन्ये ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दै-
र्विवादादोऽपि तादृशः ॥ " इति । विद्वन्पमन्यवाधि साधोरपि प्रयोगस्य साधुत्वं न निश्ची-
यत इत्यर्थः । तथैवाह—बलवच्छिक्षितानामपीति शिक्षाया बलवत्त्वं
नाम तस्या वेदशास्त्रविषयनामप्रदायो बहुधाभ्यासः । शास्त्रार्थतत्त्वविदां तादृशानाम-
पीत्यर्थः । चेनः मनः आत्मनि स्वरूपे अप्रत्ययमस्वाधीनम् अविश्वासप्रस्तभित्यर्थः ।
स्वविश्वविशये बुधजनमर्मानं विना विधापो न विधेय इत्यभिप्रायः । अत्र विदुषा-
मिति निरुपपदेन सकलशास्त्रवत्तया सम्यग्भवः कृतः । प्रयोगविज्ञानशब्देन प्रयोगवि-
शेषज्ञानवाचिना वस्तुस्तव उक्तः । केचिदेवमपि योजयन्ति उपसर्गादियोजना-
भेदेन प्रकृतोपयोगितया यद्वाच्यार्थस्य वैचित्त्यं तदपि व्यंग्येन सह समशीलतामारोहति ।
तथा हि—विदुषां बुधानामापरितोषान् । " आङ्गीशदर्थेऽभिव्यासौ " इत्युक्तत्वादापरि-
तोषः स्फुटपारितोषः तस्मात्तमुदिश्य " व्यङ्गलोपे पंचमी " अभिव्याप्तिः कोटीकारः ।
विद्वज्जनबहुपारितोषमुद्दिश्येत्यर्थः । प्रयोगविज्ञानं प्रयोगविशेषज्ञानं साधु सुष्ठु न मन्य
इति काकुप्रश्ने किन्तु साधु तर्कयामीत्यर्थः । प्रबंधस्य निरवद्यतया प्रयोगविशेषज्ञानस्य
प्रमात्वाद्बुधजनपरितोषसंगदनिमित्तं न तर्कशर्मित्यर्थः । किन्तु कुकविप्रबंधप्रयोग-
स्यैव विदुषां परीक्षापरितोषाभ्यां भाव्यमित्यभिप्रायः । " कलाल्यः " इतिधातोः
काकुशब्दः प्रसिद्धः । प्रकृतादर्थादर्थान्तरे शब्दस्य चलत्त्वभावत्वान्न । अत एव
न मन्य इत्यत्र काक्वा तर्कयामीत्यर्थान्तरम् । केचिदेवं वदन्ति । ईपदर्थं कृशशब्दः तस्य
कादेशः कुर्भूमिः हृदयस्यवस्तुप्रतीतीपद्रूमिः काकुरिति यावत् । प्रयोगविशेषज्ञानस्य
साधुत्वे हेतुमाह—बलवच्छिक्षितानामिति । बलवद्दृढं वामनाशुक्तप्रकारेण शिक्षितानां
कवीनां नटादीनामिवेति शेषः । तदुक्तम्—प्राधान्यं द्विविधं शाब्दमार्थं च । तत्र
विशेषणस्य शाब्दे गुणभावेऽप्यर्थः प्रधानम् । तथा विशेष्यस्य शाब्दे प्राधान्येऽप्यर्थः
गुणी भावः । उक्तर्षापकर्षतया विधीयमानत्वादनूद्यमानत्वाच्च । ये बलवच्छिक्षितास्ते-
षामित्यर्थः । चेनः मनः आत्मन्यप्रत्ययम् अपीति प्रश्ने अप्रत्ययं न भवति किन्तु बल-
वच्छिक्षाविरहितानामेव चेनः दोलायमानमविश्वासप्रस्तभित्यर्थः । " गहां समुच्चयप्रभ-

तिरुज्झिता । मदनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ : इति । अत्रै-
रावणशत्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि वाच्यायमानमेव एवं
प्रकृतेऽपि योज्यम् । तत्समर्थकमाह—बलवदिति । बलवदधिकमपि ।
' बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे । ' इत्यमरः । शिक्षितानां
पुरुषाणाम् । विशेषणादेव विशेष्यप्रतिपत्तेर्विशेष्यानुपादानम् ! तथा च
वामनः—' विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ ' इति । चेत् आत्मानि
स्वविषयेऽप्रत्ययमविश्वासि । ' प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु । '
इत्यमरः । ' क नासि शुभप्रदः ' इतिवद्विशब्दानुपादानेऽप्ययमर्थान्तर-
न्यासः । सामान्यस्य समर्थकत्वात् । श्रुत्यनुप्रासश्च । विश्वासस्य चेतो

शंकासंभावनास्त्रपि " इत्यमरः । अनेन स्वस्य शिक्षाबाहुल्यात्स्वप्रणीतप्रबंधस्य निरव-
यता कविना सूच्यते । अन्ये त्वेवमपि योजयन्ति । विदुषां सहृदयानामापरितोषादी-
पत्परितोषमुद्दिश्य इतरप्रबंधसाधारणबहुमतिं न्यूनबहुमतिं वा उद्दिश्येत्यर्थः । प्रयोग-
विज्ञानं साधु न मन्ये किं त्वन्यथा प्रबंधस्य लोकोत्तरचमत्कारकारित्वादितरप्रबंधविल-
क्षणविद्वज्जनविशेषपरितोषमुद्दिश्यैवायं ग्रंथनिर्माणप्रयास इत्यर्थः । सन्निबंधकरणस्य सह-
ृदयप्रतीतेरेव पुरुषार्थत्वाद्विद्वज्जनबहुपरितोषमुद्दिश्य साध्वेव मन्य इत्यर्थः । तदेवाह—
बलवदित्यादिना शिक्षितानां गुरुकुलक्लिष्टानां बलवच्चेतः नानाप्रकारेण विसृज्य मनः
आत्मानि अप्रत्ययपीत्याक्षेपपरिप्रक्षेपप्रत्ययं न ज्ञाते किं तु बहुधाभ्याससंप्रदायादि
शुद्धिमत्तया निःशंक्रमेवेति यावत् । वामनाद्युक्तशिक्षाप्रकाशः कवेः कथ्यते । " काव्यं
कर्तुं विवेक्तुं च ये जानन्ति त एव हि । काव्यज्ञास्तैस्तदभ्यस्येदुपदिष्टेन वर्त्मना ॥ "
इति । तेषामुपदेशकमश्च वामनादिभिस्तुक्तः " आश्रानोद्धरणे तावद्यावद्दोलायते मनः ।
पदानां स्थापिते स्थैर्ये हंत सिद्धा सरस्वती ॥ यत्पदानि त्यजंत्येव परिवृत्तिसहि-
ष्णुताम् । तं शब्दपाकनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते । वाच्यानां वाचकानां च यदौ-
चित्येन योजनम् ॥ रसादिविषयेणैतत्कर्म मुख्यं महाकवेः । इत्युक्तनयेन प्रतिपा-
दितं काव्यज्ञैरभ्यासं निगमयति । " उपदिष्टेन काव्यज्ञैरेवंरूपेण वर्त्मना । मुहुर्मुहुः
समभ्यस्यैतैः समं काव्यनिर्मितिम् ॥ " वामनाद्युक्तप्रकारेण विविक्तदेशपररात्ररूप-
कालादियुक्तिमता च काव्यज्ञैरुपदिष्टेन मार्गेण तैः सममेव काव्यनिर्माणकर्म मुहुर्मु-
हुरभ्यस्येच्छब्दपाकार्थं पदानामाधानोद्धरणस्थिरीकरणादिसिद्धयर्थं रसादिविषयेणेति ।
आदिशब्देन शृंगारादिरसनिर्वेदादिभावमाधुर्यादिगुणग्राम्यस्पर्शराहित्यरूपौचित्यमसंगौद-
न्यादिषट्पदानुप्रासोपमाश्लंकारभावोदयभावसंधिभावशान्तिभावशबलतादिविषयेणौचित्येन
वाच्यवाचकयोर्योजनार्थं मुहुर्मुहुरभ्यास इत्यर्थः । काव्यकर्मणि कारणभूतशक्तियु-
त्पत्तिमान्कविरेव काव्यज्ञशिक्षाभ्यासात्काव्यकर्मणि परां प्रौढिमादौकत इति प्राक्तनैः
प्रतिपादितम् । अत एव शिक्षितानामित्युक्तम् ॥ अत्र कविना बलवच्छिक्षिताना-

नटी—(सविनयम्) अज्ज, एवं णेदम् । अणन्तरकरणिज्जं अज्जो आणवेदु । [आर्य, एवमेतत् । अनन्तरकरणीयमार्यं आज्ञापयतु]

सूत्रधारः—किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः ।

नटी—अज्ज, कदमं उणउदुं अधिकरिअ गाइरसं । [आर्य, कतमं पुनः ऋतुमाधिकृत्य गास्यामि]

धर्मत्वेनार्थपौनरुक्त्यम् । विश्वासाभावस्य विधेयत्वादविमृष्टविधेयांशता च । एतद्वोषपरिहाराय ' स्वस्मिन्प्रत्येति नो चेतः ' इति पठनीयम् ॥ २ ॥ आर्य । इयमपि नटस्तुतिरेव । एवं णेदं एवमेतत् । ' शौरसेन्याम् ' इत्यनुवृत्तौ ' मोऽन्त्याणो वेदेनोः ' इति णकारागमः । अनन्तरकरणीय-
मार्यं आज्ञापयतु । अस्याः परिषदः सभायास्तात्स्थानात्तत्रत्यानां सामाजि-
कानां श्रुतिप्रसादनतः श्रवणप्रसादादन्यात्ककरणीयमित्यनुपप्यते । ' ऋतुं

मपीत्यनेन शिक्षाबाहुल्यात्लकृते सन्निबन्धत्वं सूच्यते । नेन च शिक्षाहीनशक्तिव्युत्प-
त्तिश्चन्यकुक्कविडंबनं न सूच्यते । तदुक्तम्—“ काव्यं सददृष्टादृष्टार्थं प्रीतिर्कीर्तिहे-
तुत्वात् ” इति क्रमे “ प्रतिष्ठां काव्यबंधस्य यशसः सरणिं विदुः । अकीर्तिव-
र्तिनीं चैव कुक्कविविडंबनाम् । कीर्तिं स्वर्गफलमादुरासंसारं विपश्चितः । अकीर्तिं
च निरालोकनरकादेशदूतिकाम् ॥ ” इति । अत्र श्लोके काव्यार्थोऽपि किंचिद्बोध्यते ।
तथा हि—दुष्यंतविदितगांधर्वविवाहो यद्यपि शास्त्रीयस्तथापि कण्वमुन्यभ्यनुज्ञावधि तस्य
साधुतामनिश्चिन्नु दुष्यंतः शकुंतलां खनगरमनीत्वा कण्वाश्रमे स्थापयामासेति
शब्दशक्तिमहिम्ना बोध्यते । तथा हि—विदुषां शास्त्रार्थतत्त्वविदां दुष्यंतादिनृपाणां
प्रयोगविज्ञानं प्रयुक्तिः प्रयोगः गांधर्वविवाहः तदाचरणं तद्विषयं ज्ञानम् आपरि-
तोपात् कण्वपरितोपावधि साधु न मन्ये दितं न विचारयाभि । अन्यत्सर्वं पूर्व-
वत् । एतन्नटवाक्यस्थशब्दशक्तेरनेकार्थयोजनं त्रिगतमित्यवगंतव्यम् ॥ २ ॥
एवमित्यादि ॥ एतद्विहितं ॥ बलवच्छिक्षितानामपि चेतः बुधजनपरितोपावधि
आत्मन्यप्रत्ययमिति यदुक्तम् तदेतदित्यर्थः । एवमित्यङ्गीकारार्थं नाट्योक्तिः “ एवस्य
एव ” इति शौरिसेनीभाषायां निपातः अनन्तरकरणीयं रंगस्थले कर्तव्यप्रत्याहारादि-
मिलोकंपालादिपूजाकरणादनन्तरकरणीयमित्यर्थः तावत्क्रमेण ॥ किमन्यदित्यादि ॥
अस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः श्रवणेन्द्रियतर्पणतः अन्यदनन्तरकरणीयं किमिति
क्षेपे । गानश्रवणादन्यदनन्तरकरणीयं नास्तीत्यर्थः । “ किं वितर्के परिप्रश्ने क्षेपे
निंदापराधयोः ” इति विश्वः । “ रंगं प्रसाध्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।
ऋतुं किंचिदुपाध्याद्भारती वृत्तिर्मात्रयन् ” इति वचनार्थमभिसंभाय नटी पृच्छति—

सूत्रधारः—तदिममेव तावदचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गीयताम् । संप्रति हि ।

केचिदुपादाय ' इत्युक्तेस्तमुपादत्ते—तदिममिति । तत्तस्मात्कारणाच्छ्रुति-
प्रसादननिमित्तं गीयतामिति संबन्धः । अचिरप्रवृत्तामित्यनेन तदुत्पन्न-

अज्ज कदममिति ॥ नन्वित्यादि ॥ नन्विति सुकुमारामंत्रणे । नातिचिरप्रवृत्त-
मिति ग्रीष्मस्य नारंभो नापि परिणतिः किंनु परिपोषदशैवोक्ता । आरंभे वसंतधर्माणां
संहरः । परिणतौ वर्षर्तुधर्माणामुपक्रमावस्था । तदा ग्रीष्मधर्माः सांकर्षेण स्फुटं न
ज्ञायन्त इति परिपोषदशैवोक्ता । अत एवोत्भोगक्षममित्युक्तम् । उपभोगस्य जलक्री-
डांगलेपनोद्यानविहरणादेः क्षमं हितं चोग्रयमिति यावत् । “क्षमं शक्ते हिते त्रिषु”
इत्यमरः । ग्रीष्मपरिपोष एव जलक्रीडानुलेपनकुसुमधाराणादीनामभ्यर्हितत्वादुपभोगक्ष-
ममित्युक्तम् । ग्रीष्मर्तुमुद्दिश्याधिकृत्य गीयताम् । सिद्धशृगमृगंरथशकटगतिं च कर्कचु-
कितस्य गीतस्य दुरविगमत्वात्सावधानं गानं क्रियतामिति शिक्षायाम् लोट् । ताव-
च्छब्दः क्रमार्थः पार्श्ववर्तिवाद्यवंशादेस्तालकालानुगुणं क्रमेण गीयतामित्यर्थः । अनेन
ऋतूपवर्णनकथनेन गानश्रवणमेवानंतरकरणीयमिति बोधितं भवति । अत्र समय-
तरेषु सत्सु ग्रीष्मर्तुपादानं प्रकृतनाटकस्य शृंगारांगिकत्वात् ॥ तदुक्तम्—“शरत्संप्राप्त-
समये विवाहे ग्रीष्ममाधर्वा” इति । अत्र शकुंतलादुद्ध्यतयोर्विवाहरूपशृंगारस्योक्तत्वा-
द्ग्रीष्मर्तुपादानं कृतम् । ननु रसांतरेषु बहुषु प्राप्तपरिपोषेषु जायते सत्सु कथमेकस्यां-
गित्वमिति चेन्न । तदुक्तम्—ध्वनिकृता—“प्रसिद्धेऽपि प्रबंधानां नानारसनिबंधने ।
एको रसोऽंगीकर्तव्यस्तेषामुत्कर्षमिच्छता ॥” इति । तथा हि बीभत्सभयानकयोः प्रति-
नायकाश्रितत्वेन वर्णनीयत्वात् हास्यरौद्रकृष्णाद्भुतानां महाप्रबंधरसत्वे चमत्का-
राभावाच्छांतस्य निर्विकारत्वेन नाटकरसत्वाभावाच्च शृंगारस्यैवांगित्वं युज्यते । ननु
“एको रसो भवेदंगी वीरशृंगारयोर्द्वयोः” इत्युक्तत्वाद्गीररसस्यैवाङ्गित्वं भवेदिति चेन्न ।
शृंगारस्य हि सर्वसंसारिणां नियमेनानुभवविषयत्वात्सर्वरसेभ्यः कमनीयतया च प्राधान्य-
म् । एवं च सानि विनेयानुमुखीकर्तुं काव्यशोभाार्थमेव वा क्रियते । तदुक्तम्
ध्वनिकृता—“शृंगाररसैरुमुखीकृताः संतो हि विनेयाः सुखं विनेयोपदेशान्गच्छन्ति
सदाचारोपदेशरूपाभेनाटकादिगोष्ठीविनेयजनहितार्थमेव मुनिभिरवतारिता किंच
शृंगारस्य सकलजनमनोऽभिरामत्वात्तदंगीसमावेशः काव्ये शोभातिशयं पुष्पाति” इति ।
शृंगारस्यैव प्राधान्यं निवक्षितम् । एतादृशशृंगाररसानुभवस्य प्रयोजनमाह—“स्वादं
स्वादं रसं गाढं गाढं गाढं निमज्जिताः । परब्रह्मरसास्वादनित्यसब्रह्मचारिणः ॥ रसे निमग्ना
रसिका न किंचिज्जानन्ते परम् । वेदितव्यान्यसंवित्तिर्नास्तीत्यत्र किमद्भुतम् ॥ स्वात्मात्रबो-
धोऽपि पुनर्नेष्यते मज्जतां रसे ॥” एवं प्रतिपादितं शृंगाररसस्य परब्रह्मरसास्वादेन

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गिसुरभिवनवाताः ।

प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ ३ ॥

पुष्पादेः सौरभ्याद्यतिशयो व्यज्यते । उपभोगाय चंदनाद्युपभोगाय क्षमः समर्थस्तम् । अनेन स्वस्य श्रमापनोदोपायबाहुल्यसूचनम् । संप्रति ग्रीष्मे हि यस्मात् । अस्य श्लोकेनान्वयः । सुभगेति । स्वतिशयेन भगो यत्नो

साधर्म्यं व्यतिरेकेण निराकरोति । वेदितव्यानामन्येषां वस्तूनामसंवेदनमत्र शृंगाररसे नास्तीति नाश्रयं शृङ्गाररसे निमज्जतां सहृदयानां स्वात्मावबोधो न लक्ष्यत इति यस्मान्नास्मात्स्वात्मावबोधलक्षणपारब्रह्मरसास्वादात् शृंगारस्याधिक्यप्रतिपादनाद्यतिरेकः । सर्वत्र शब्दशक्तिमूलव्यक्तीनां जलभरभरितसरस्सलिलमग्ननृपितजनधर्नीणामुपमानत्वमपि गृहीतम् । स्वात्मावबोधस्यापि तृपितजनेषु विद्यमानत्वात् । परब्रह्मरसास्वादविलक्षणत्वहेतुभूतस्वात्मावबोधत्वलक्षणसमर्थनपुरस्सरं लौकिकशृंगारादिरसानुभोगवतामप्यलौकिकत्वं प्रतिपादयति—“ स्वात्मभावं परित्यज्य भावमन्यमधिष्ठिताः । तदीयानखिलान्भोगान्विदग्धा भुञ्जते स्वकान् ॥ ” लौकिकास्तावत्परित्यक्तात्मभावाः परभावमनाश्रयं तत्र स्वकीयानेव भोगान्भुञ्जते । न तु परकीयान् । विदग्धाः पुनः योगिन इव परिमितं स्वाकारमुत्प्रेज्य नाटकगततत्तद्रसाधारभूतनायकस्वरूपमास्थाय तत्संबन्धिनो भोगानशेषान् स्वसंबन्धिन एव मन्वाना भुञ्जते—“ रसो वै सः ” इति श्रुतेः । रामादिगतसकलभोगानुभवसमये रसिकानां रामादित्वमेवं न स्वात्मावबोधः अत एव महाकविप्रणीतेषु व्यंग्यरसप्रधानकुमारसम्भवादिकाव्यशाकुन्तलादिनाटकेषु रसमास्वादयतां रसिकानां तत्तन्नायकत्वसमावेशात्तद्भोगापत्तिर्भवतीत्यर्थः । सुभगेत्यादि ॥ सलिलावगाहाः जलप्रवेशाः जलक्रीडा इत्यर्थः । येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः अत्र सलिलशब्देन सरिद्वापीतटाकान्युच्यन्ते । तेन पुलिनवेलावेतसगृहादिक्रीडाश्च सूच्यन्ते । शिशिरवर्षादिसमयेषु शैत्यवशाज्जलक्रीडादीनां सुभगत्वं नास्तीति ग्रीष्मसमयस्यैव सुखप्रदत्वात्सुभगेत्युक्तम् । पाटलसंसर्गिसुरभिवनवाताः पाटलायाः कुसुमानि पाटलानि “ पुष्पगुलेषु बहुलम् ” इति बहुलप्रहणाद्विकारावयवविहितरयाणो लुक् । पाटलपदं तु ग्रीष्मर्तुपुष्पितवृक्षलतादेरुपलक्षणम् । ग्रीष्मर्तुसमय एव निखिलवृक्षादीनां पुष्पोत्पत्तेरिति भावः । तत्संसर्गेण सुरभयः सुगन्धयः वनवाताः मलयमारुता इति यावत् । येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः पाटलपदेनेतरपुष्पविलक्षणपरमोद्दीपकत्वं तस्य सूचितम् । वनपदेन वनेष्वेव ग्रीष्मसमयपुष्पितसकलवृक्षाणां संभवः सूचितः । अनेन पाटलपुष्पमलयमारुतकथनेन ग्रीष्मस्यासाधारणो गुण उक्तः । तेनेतरर्तुविलक्षणपुष्पमारुतकथनेन ग्रीष्मस्य परमोद्दीपकतया प्रणयकलहादिकृपितानां माननिरसने अमोघत्वं सूच्यते । वनशब्देन विविधक्रीडाया विविक्तस्थलमिति ज्ञाप्यते । तेन निःशंकं निरर्गला प्रवृत्तिः क्रीडायां कर्तव्येति ध्वन्यते । वातपदेन विविक्तस्थले विविधक्रीडापरिश्रान्तानामनायासमलयमारुतस्पर्शाद्यजनवातनैरपेक्ष्यं व्यज्यते । यद्वा वनवातशब्देनारण्ये फल-

येष्वेतादृशाः सलिलावगाहा यत्रेति बहुव्रीहिगर्भा बहुव्रीहिः । ‘भगशब्दो यशोज्ञानवीर्ययत्नार्कयोनिषु’ इति धराणिः । एतेन जलक्रीडायोग्यत्वं ध्वन्यते । पाटलानां पाटलीपुष्पाणां संसर्गः संबन्धो येषु ते । ‘पुष्पे ह्रीबेऽपि पाटला’ इत्यमरः । सुरभयो मनोज्ञाः । मनोज्ञत्वं च शीतलत्वेन सुखस्पर्शात् । ‘सुगन्धे च मनोज्ञे च सुरभिर्वाच्यवन्मतः’ इति विश्वः । एवंभूता वनवाता येषु ते । वनशब्देन मान्यं ध्वनितम् । तेन संसर्गिसुर-
भिश्चन्दयोरन्यतरस्यावकरत्वं न शङ्कनीयम् । अनेन वियोगिजनसंचरणा-
क्षमत्वं ध्वन्यते । प्रकृष्टा छाया येषु प्रदेशेषु ते प्रच्छायास्तेषु सुलभा निद्रा येषु ते । अमुना रतश्रमहरत्वं ध्वन्यते । परिणामे दिवसावसाने रमणीयाः सुखसंचरणीयाः । एतेन शुभायितत्वं व्योच्यते । सर्वैर्विशेषणैः प्रकृतस्वीयपरिश्रमखेदविनोदो ध्वन्यते । परिकरालंकारः—‘विशेषण-

मूलादिपरिभिताहारादिक्लिष्टतपस्विनामपि विकारजनकः अन्येषां तत्संसर्गेण मदना-
कुलितत्वे का कथेति व्यज्यते । यद्वा वनशब्देन वृक्षादिसमुदायवाचकत्वेनोद्यानमेवो-
च्यते । अनेन सौभाग्योपवनवासक्रीडापुष्पावचयकिसलयनिर्गितशब्दाकुसुमधारणादीना-
मभ्यर्हितः समय इति ध्वन्यते । प्रच्छायासुलभनिद्राः प्रकृष्टा छाया यत्र सौवादौ
तत्स्थानं प्रच्छायां तत्र सुलभाः शैत्यजनकांगलेषु कुसुमधारणमलयमादृत्यस्पर्शात् सर्व-
करणानामाह्लादवत्त्वेन सुलभाः अवशेन स्वारसिका इत्यर्थः । निद्राः परिश्रमविनोदा
येषु ते तथोक्ताः । परिणामरमणीयाः परिणाम उपरमः सार्थकाल इत्यर्थः । तदा
रमणीयाः आतपोपशमात्संचारयोग्यतया रमणीयाः परस्परप्रेमवीक्षणस्वाभिप्रायव्य-
जकविविधविलासदर्शनदूतीप्रेषणादीनामुचितकालतया सुखप्रदा इत्यर्थः । दिवसा
इत्यनेन दिवसेष्वेव विहरणानामुचितत्वात् तदुक्तम् भावप्रकाशे—“सरितः पुलिनं
वेला कांताराराम भूवराः । लतागृहाणि चित्राणि शय्या किसलयाचिता ॥ दिवा
विहारदेशाः स्युः ” इत्यादि । अत्र दिवसानामुत्तरोत्तरमुत्कर्षात्सारालंकारः उक्तं
च—“उत्तरोत्तरमुत्कर्षात्सारः” इति । यद्वा मदनस्योद्दीप्तः काल उज्ज्वल इति ।
भंग्यंतरेणामिथानात्पर्यायोक्तं वा । अत्र काव्यार्थोऽपि किञ्चिद्व्योच्यते । नानिचिरप्रवृ-
त्तमित्यनेन प्रकृतनायिकाया यौवनदशा सूच्यते । अत एवोपभोगक्षममित्यनेनोपादे-
यता ध्वन्यते । ग्रीष्ममित्यनेनातिशंतापलभ्यत्वं सूच्यते । सलिलावगाह इत्यनेनांगुली-
यकस्याप्सरसतीर्थगतं ध्वन्यते । निद्रापदेन दुर्वासःशापव्यामोहितत्वं परिणामरमणीया
इत्यनेनांते मारीचाश्रमे शकुन्तलादुच्यन्तयोः प्राप्तिः सूच्यते । अत्र कालदेशादीनां
यथायोगमुत्कर्षणादिष्टं नामालंकारः । तदुक्तम्—“यथाकालं यथादेशं यथारूपं च
वर्ण्यते । यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दिष्टं तद्वर्ण्यते बुधैः ॥” इति । किंच अत्र ग्रीष्मदि-
वसोपयोगिनां सुभगशालावगाहादीनामुत्तरोत्तराद्विशेषणं नामालंकारश्च । तदुक्तम्—

नटी—तह । [तथा] (इति गायति)

ईसीसिबुम्बिआइं भमरोहिं सुउमारकेसरसिहाइं ।

ओदंसयन्ति दअमाणा पमदाओ सिरीसकुसुमाइं ॥ ४ ॥

साभिप्रायत्वे परिकरः ? इति तल्लक्षणात् । ननु विशेषणसाभिप्रायत्वे ध्वनिविषयत्वमेव स्यान्न परिकरालंकारत्वमिति चेत् । प्रसन्नगम्भीरपदारब्धत्वेन प्रतीयमानांशस्य वाच्यमुखप्रेक्षित्वात्परिकरालंकारत्वमेव ध्वनितम् । तथा च गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे ध्वनिकारः—‘ प्रसन्नगम्भीरपदाः काव्यबन्धाः सुखावहाः । ये च तेषु प्रकारोऽयमेवं योज्यः सुमेधसा ॥ ’ इति । स्वभावोक्तिश्च । अतिवृत्त्यनुप्रासौ । इयं चाचेतनग्रीष्मसमयस्तुतिः । तदहंति तथेति । गीयत इत्यर्थः । गायतीति कविवचनम् । तथाशब्दस्य तह इत्यनवर्तमाने ‘ खद्यधभां हः ’ इत्यनेन थकारस्य हकारः । ‘ वाव्ययोत्खातादावदातः ’ इत्याकारस्य अदादेशः । ‘ तस्मादिति च परे लुक्पदादेः ’ इत्यनुवर्तमाने ‘ इतेः स्वरान्तश्च द्विः ’ इत्यनेनकारस्य लोपः । तकारस्य द्वित्वम् । ‘ तह इति ’ इति पाठे गायतीति कविवचनम् । भारत्या वृतेरामुखापरपर्यायं प्रस्तावनालक्षणं द्वितीयमङ्गमुपाक्षिपति—‘ ईसीसि ’ इत्यादिना ‘ निष्क्रान्तौ ’ इत्यन्तेन ॥ ३ ॥ [ईसीसि इति ।]

“ सिद्धान्वहन्प्रधानाथानुक्त्वा यत्र प्रयुज्यते । विशेषयुक्ते वचने विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥ ” इति । प्रधानोपयोगिनां बहुविशेषणानां कथनं विशेषणं भवति । एतावलंकारा पटुत्रिशदलंकारेषु भवतः पटात्रिशदलंकारा निरूप्यन्ते । “ भूषणाक्षरगंधानौ शोभोदाहरणे तथा । हेतुसंशयदृष्टांता प्राप्यभिप्राय एव च ॥ निदर्शनं निरुक्तं च सिद्धं चाथ विशेषणम् । गुणातिपातातिशयोक्त्यन्तर्कपदानयः ॥ दिष्टं चैवापदिष्टं च विचारस्तद्विपर्ययः । भ्रंशश्चानुशयो माला दाक्षिण्यं गर्हणं तथा ॥ अर्थापात्तिः प्रसिद्धिश्च पृच्छासारूप्यमेव च । मनोरथश्च लेशश्च क्षोभश्च गुणकार्त्तनम् ॥ ज्ञेया न्यनुक्तसिद्धिश्च प्रियावचनमेव च । ” एते नाट्यालंकारा उत्तरत्र लक्षणोदाहरणाभ्यां यथासंभवं प्रदर्श्यन्ते ॥ ३ ॥ तहेत्यादि ॥ यथा नटेन सुभगसलिलेत्यादि कृगारसपरिपोषणग्रीष्मर्तुधर्माः प्रतिपादिताः तथेति तान्धर्मानेवाधिकृत्य गायतीत्यर्थः । तदुक्तम्—“ नटीकाथौ तनो गायेश्ठी प्रावेशिकौ ध्रुवाम् ” इति—इसीति ॥ अत्र भ्रमरैरीषक्षुंबितत्वेन दरविकाशित्वं द्योत्यते । अत एव केसराणां सौकुमार्यं चिरविकासे तु केसराणां म्लानता भवति ।

[ईषदीषञ्चुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेसरशिखानि ।

अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ॥]

ईसीसि ईषदीषञ्चुम्बिआई भ्रमरैहिं चुम्बितानि भ्रमरैः सुउमारकेसरसिहाई सुकुमारकेसरशिखानि । ओदंसयन्ति अवतंसयन्ति दयमाणा दयमानाः पमदाओ प्रमदाः सिरीसकुसुमाई शिरीषकुसुमानि । सुकुमाराः केसराणां शिखा अग्रभागा येषु तानि । अग्रभागेष्वेव भ्रमरचुम्बनसंभवात्तदुक्तिः । यतः कोमलकिञ्जल्काग्राण्यत एवेषञ्चुम्बितानीति द्विरुक्तिः । अत एव दयमानाः सकृपाः । अकठोरं स्पृशन्त्य इति यावत् । प्रकृष्टो मदो रूपसौभाग्यजनितो विकारो यासां ताः तासामेव तथाविधालंकारकर्तव्यतायोग्यत्वाच्छकुन्तलामूचकत्वाच्च न विशेषपरिवृत्तत्वदोषावकाशः । वृत्त्यनुप्रासः काव्यलिङ्गम् । ईषच्छब्दे ‘ ईषदादिध्वित् ’ इत्यनेन षकारस्थाकारस्येकारः । ‘ शषोः सः ’ इति सत्वम् । ‘ अन्त्यस्य हलः ’ इति तकारलोपः । तेन इसि [इति] सिद्धम् । पश्चाद्विप्सायां द्वितीयेन

यद्वा भ्रमरैरीषञ्चुम्बितत्वेन कोमलकिञ्जल्काग्रत्वेन च प्रत्यग्रविकस्वरत्वं द्योत्यते तेन चामोदवत्ता । सौरभादिबाहुल्याद्भ्रमराणां तथोपभोग्यता । यद्वा भ्रमरैरीषञ्चुम्बितानीत्यनेन शिरीषाणामितरपुष्पविलक्षणसौकुमार्यादवस्थितिदाढर्याभावाद्भ्रमरा उड्डीयमाना एव चुम्बन्तीति ध्वन्यते । तेन ईषञ्चुवनं लभ्यते । शिरीषाणां स्वाभाविकसौकुमार्याद्व्यमाना इत्युक्तम् । करस्पर्शमात्रेणापि म्लानतासंभवात्सुकुमारवस्तुनो दयाविषयतासंभवात्वाच्च । अवतंसयन्ति कर्णपूरं कुर्वन्ति । “ पुंस्युत्तंभावतंसौ द्वौ कर्णगूरेऽपि शेखरे ” इत्यमरः । कर्णाभरणत्वकथनेन केशपाशसंमर्दनासहिष्णुत्वं ध्वन्यते । अत्र शिरीषकुसुमवर्णनया तदुद्भवकालो ग्रीष्मो वर्णितः । तत्समानधर्मतया पात्रसूचनमपि व्यज्यते । भ्रमरैरीषञ्चुम्बितानीति प्रकृतनायकस्य नायिकान्तरसद्भावः । यद्वा नायिकायाः कन्यकात्वेनाप्रगल्भतया यौवनजनितविलासाल्पता ध्वन्यते । किञ्चिदुत्थितकटाक्षविक्षेपादिविविधविलासत्वमित्यर्थः । सुकुमारकेसरशिखानीत्यनेन करतलागुलिप्रभृतितत्तदवयवानामति सौकुमार्यं व्यज्यते । शिरीषकुसुमत्वारेपेणातिशयोक्त्यलंकारेणापह्नवालंकारेण वा नायिकायाः पद्मिनीजातिता सूच्यते । प्रमदानामवतंसकरणेन सर्वनायिकाश्चैष्टयं व्यज्यते । किं च अवतंसयन्तीत्यनेन नायिकानायकयोः कुलाचारादिश्रवणस्य कर्णरसायनता ध्वन्यते । शिरीषकुसुमानीत्यनेन शिरीषकुसुमस्येतरकुसुमविलक्षणसौकुमार्यवत्तया प्रकृतनायिकाया इतरस्त्रीविलक्षणलोकातीतविविचित्रबहुगुणयोगितया नायकस्यानुरागाविषयता सूच्यते ॥ अनेन प्रकृतशृंगाररसोऽपि दर्शितः । तथा हि प्रमदा इत्यालंबनविभावः । शृंगारे नायिकानायकावलंबनविभावौ । वीररौद्रयोर्नायकप्रतिनायकौ । एवं त्रयाणां

इसिश्शब्देन तत्सार्धिः । अवतंसयन्तीत्यत्र 'ओत्' इत्यनुवर्तमाने 'अवापोते च' इत्यनेनावस्य ओआदेशः । अयं त्रिंशन्मात्रद्वयरूपो द्विपदीनामा लयभेदः । तदुक्तमादिभरते- 'वक्ष्ये भङ्गादिसंभिन्नं नाट्यगानमतः परम् । मध्यमेोत्तमपात्राणां नाट्ये सिद्धिदायकम् ॥ ' इत्यादिना द्वादशभङ्गाः पङ्कपङ्गा द्विचत्वारिंशल्लयभेदाश्चोक्ताः । तत्र द्विपदीनामा प्रथमो लयभेदः । तल्लक्षणं तत्रैव- 'विलम्बितलया यत्र गुरवो द्विपदी तु सा । शृङ्गारे करुणे हास्ये योज्या चोत्तममध्यमैः ॥ अवस्थान्तरमासाद्य गातव्या साधर्मरपि ।' इति । अत्र गुरुस्तालरूपी ज्ञेयः । ग्रामरागेण ठक्काख्येन चास्या बन्ध इति ज्ञेयम् । इयं च गीतिः । तल्लक्षणं शंभौ- 'चाअच्चखयअद्धे उदारस्थद्वम्मिणविसममस्तुगुरुसत्तद्वगीइ अद्धे' इति ।

रसानामुभयाश्रितत्वम् । अन्येषामेककालंबनत्वमित्युक्तत्वात् । शिरीषकुसुमानि भ्रमरैश्चुंबितानीति पुष्पभ्रमरसंकारादय उद्दीपनविभावाः । तदुक्तम्- "चंद्रोदयो घन-
ध्वानं गीतभृंगहृतादयः । केलीगृहाणि कृन्तवः स्रग्चंदनविलेपने ॥ वनादि वाप्यः कर्पूरा उद्दीपक इति स्मृताः ।" इति । दयादयः संचारिणः । तदुचितकटाक्षदयोऽनु-
भावाश्च । एवंविधविभावानुभावसंचारिपरिपुष्टो माल्याद्युचितनैपथ्यवान्संभोगशृंगारो
ध्वन्यते । तदुक्तम् भरतेन- "विभावानुभावसंचारिसंयोगादसनिष्पत्तिः" इति एत-
त्किञ्चिद्विबुधते । विभावा आलंबनोद्दीपनरूपाः कारणानि । अनुभावाः कटाक्षभूवि-
क्षेपादयः कार्यरूपाः स्थायिनां रसानां संचारिणां चानुमापकाः संचारिणो रसपारि-
पोषका निर्वेदादयो भावाः सहकारिरूपाः । तेषां संयोगः परस्परसंबंधः । विभावानां
लौकिकरसापेक्षया कार्यकारणभावः । अनुभावानां गम्यगमकभावः । संचारिणां पोष्य
पोषकभावः । नाट्यतंत्रेषु सर्वेषामेव भावानामभिव्यञ्जकत्वलक्षणं कारणत्वमेव । तदुक्तम्
भावयतीति भावो भावमनुवृत्तमेतेष्विति । एवंविधात्संबन्धादसनिष्पत्तिः । रम्य
संविद्रूपस्यानंदस्या निष्पत्तिरभिव्यक्तिः । नत्पत्तिरनुभूतिज्ञानिभावना वा ।
तदुक्तम्- "व्यक्तः स तैर्विभावायैः स्थाविभावो रसः स्मृतः" इति । सात्विकभावः अपि
व्यञ्जका एव- । कटाक्षभूविक्षेपादयोऽनुभावाः । विक्षिप्तचित्तरपि नटादिभिरभिनेतुं
शक्यंते । स्वेदरोमांचादयः सात्विकभावास्तु समाहितचित्तैरेवाभिनेतुं शक्यंत इति ।
अनुभावेभ्यः सात्विकानां भेदः । स्थायिसंचारिणां साक्षाच्चित्तपरिणामरूपत्वात्सात्विकानां
स्तंभस्वेदादीनां चित्तपरिणामद्वारा शरीरपरिणामरूपत्वाच्च । सात्विकेभ्यः स्थायिसंचा-
रिणां भेदः । रसस्वरूपं मदीये मालविकाग्निमित्रायैव्याख्याने द्रष्टव्यम् । अत्र ईषञ्चुवि-
तानीत्यादिना प्रवर्तकं नाम आमुखांगमुक्तम् ॥ उक्तं च- "प्रकृतोचितकालेन समान-
गुणवर्णनात् । प्रवर्तकं स्यात्पात्राणां सूचनं रसवत्तरम् ॥" इति अत्र ग्रीष्मर्तुलिंगशिरी-
षकुसुमवर्णनद्वारा सकलगुणविशिष्टप्रकृतनायिकापात्रसूचनं कृतम् । आमुखलक्षणमु-

सूत्रधारः—आर्ये, साधु गीतम् । अहो रांगवद्धचित्तवृत्तिरालि-
खित इव विभाति सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमत्प्रकरणमाश्रित्यै-
नमाराधयामः ।

अत्र पूर्वार्थे पूर्वयोरिङ्कारहिङ्कारयोर्लघुत्वं ज्ञेयम् । तदुक्तं तत्रैव—‘ इह
भाराविन्दुजुआए ओसुद्धापआवसाणम्मि लहू ’ इति । अथ चात्र प्रमदा-
शब्देन शकुन्तला गृहीता । सा शिरीषकुसुमान्यवतंसयन्तीत्युक्तम् । बहु-
वचनं पूजार्थम् । अत एव वक्ष्यति—‘ बद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्माभसां
जालकम् ’ इति । विमर्शसंधिसमाप्त्यवसरे च राज्ञा ‘ अस्याः शकुन्तलायाः
प्रसाधनमभिप्रेतं विस्मृतमस्माभिः ’ इत्युक्त्वा ‘ कृतं न कर्णार्पितबन्धनं
सखे शिरीषमागण्डविलम्बि केसरम् ’ इत्युक्तम् ॥ ४ ॥ अहो इत्याश्रये ।

च्यते—“ स्तोकवीथ्यंगसहितं वस्तुसूचनमामुखम् । तत्र पात्रप्रवेशार्थं कथोद्धातप्रवर्तके ॥
प्रयोगातिशयश्चेति त्रीण्यंगान्यामुखस्य तु । ” इयमांतराभिधायिनी प्रावेशिकी ध्रुवा ।
तदुक्तम्—“ ध्रुवाः पञ्च प्रयोक्तव्या रसाभिनयसिद्धये ” इति । तस्यांतरध्रुवाया लक्षणं
भात्रप्रकाशे कथितम् । “ सर्वासामांतरा वस्तु रसादिवशकल्पिता । आंतरा सा ध्रुवा ज्ञेया
नाट्याभिनयरंजिनी ॥ ” इति । प्रावेशिक्या ध्रुवाया लक्षणं भरतेनोक्तम्—“ प्रवेशाक्षेप-
निष्कामप्रसादेषु फलागमे । गानं पञ्चविधं विद्याङ्गवायोगसमन्वितम् ” इति । ध्रुवा-
योगस्त्रिविधः । युग्मायुग्ममिश्रभेदात् तत्रयुग्मश्चत्पुटस्थः अयुग्मश्चाञ्चत्पुटाक्षरस्थः
तयोरेव चतस्रतिसंज्ञे तयोः संयोगो मिश्रः । “ इतिवृत्तार्थसंबन्धं रसभावप्रसाधकम् ।
पात्रप्रवेशे यद्गानं तत्प्रावेशिकमुच्यते ॥ ” ॥ ४ ॥ आर्ये साधु गीतमित्यादि ॥
अत्र गीतशब्देन रागाद्याश्रयो वर्णस्वरतालादिनिबद्धसंदर्भविशेषोऽभिधीयते । तदु-
क्तम्—“ नादस्वराक्षरलौकिका त्रिविधा सा च कथ्यते । इति । रागादीनां लक्षण-
मुच्यते—“ सर्ववर्णविशिष्टेन ध्वनिभेदेन चावृत्तः । रज्यते येन कथितः स रागः
समतः सताम् ॥ ” अथ वर्णः । वर्णश्चतुर्धा निरूपितः स्थायी आरोही अवरोही
संचारीति । “ स्थित्वा स्थित्वा प्रयोगः स्यादेकस्यैव स्वरस्य यः । स्थायी वर्णः स
विज्ञेयः परावन्वर्थनामकौ ॥ एतत्संमिश्रिताद्वर्णः संचारी परिकीर्तितः ॥ ” अथ स्वरः ।
स्वरस्तु श्रोत्रचित्तरंजकोऽनुरणनरूपश्रुत्याश्रितः षड्जादिः । तदुक्तम्—“ श्रुत्यनं-
तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः । स्वतो रंजयति श्रोत्रचितं सस्वर उच्यते ” इति ॥
श्रुतिनिर्मा स्वराभंकावयवशब्दविशेषः । तदुक्तम् भरतेन—“ प्रथमश्रवणाच्छब्दः

रङ्गो रङ्गभूः । तात्स्थ्यात्सभ्यसमूहः । रागे गीतधातौ बद्धा चित्तवृत्ति-
र्यस्य सः । अत एव सर्वतः सर्वत्रालिखित इव । चित्रन्यस्त इवेत्यर्थः ।
द्वितीयपक्षे रज्यत इति रङ्गः । अथ रङ्गो रागो विद्यतेऽस्मिन्नित्यर्शा-

श्रूयते ह्रस्वमात्रकः । सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ॥ ” इति । अथ तालश्च-
चत्पुटादिः “ कालो लघ्वादिमितया क्रियया संमितो मितिम् । गीतादेर्विदधत्तालः स च
त्रेधा बुधैः स्मृतः ॥ ” इति । एतद्वागादिविशिष्टं गीतमेव तालभेदेन ध्रुवादिसंज्ञां लभते ।
गीतस्य स्वतः कालक्रियामानविधायकत्वाभावादौत्पत्तिककालक्रियामानलक्षणघनं तालमु-
पजांय्य गीतं प्रवर्तत इति । तालशब्दमधिकृत्य प्राक्तनैर्बहुधा व्युत्पादितम् । तथा हि
अतः “ ताल प्रतिप्रायाम् ” इत्यम्माद्वातोरधिकरणार्थं बधि तालशब्दः सिध्यतीति
भरताचार्यः कथयति । आदिनटपदस्य तलंतलमित्युच्यते । तस्मात्तत्र भव इत्यर्थेऽणि
ताल इति शैलालिः । नकारः शिवः लकारः शिवा ततः संबन्धार्थेऽणि ताल इति शां-
डिल्यः । आदिब्रह्महस्ततलं तलमित्युच्यते । “ तस्मात् तेन निर्वृत्तम् ” इत्यर्थेऽणि ताल
इति दत्तिलः । नकारः संगीते परिधमः तस्य आलः पर्यामिर्थस्मादसौ ताल इति
क्रौडलः । आल इति “ अलं भूषणपर्यामिशक्तिवारणेणु ” इत्यतः पर्याप्त्यर्थाद्भावे षन्
सन्निपातशम्या तालानां पातभागविधौ जंमतेत्यादि वर्णप्रतीकग्रहणवत्ताशब्देन तान
उच्यते तमलति भूषयतीति तालः इति मतंगः । तं शब्देनांत उच्यते । भावरागताला-
नामादिवर्णसिद्धभरतनाम्नः शास्त्रस्य तं अंतं पर्यवसानम् अलति वारयतीति ताल इति
विशाखिलः । तः पुच्छः अंतिमप्रदेश इत्यर्थः । भरतस्यांतिमप्रदेशं स्वावस्थानादलति
भूषयतीति ताल इति कम्बलः । ना शिवयोः कृपा नां लानि दत्ते तालविद्भ्य इति ताल
इत्यौदटः । अथ च तकारः शिवः लकारः शक्तिः ततः संभूत इत्यर्थेऽणि तालः । सर्व-
हस्ततालाभ्यां निर्वृत्तः । “ तेन निर्वृत्तम् ” इत्यर्थेऽणि वा तालः । तलशब्दस्याधस्व-
रुपवाचित्वाच्छिवस्याधोवयवभूताद्योर्भव इति वा तालः । तालं शिवयोः स्वरूपं तस्मा-
त्पूर्ववदाणि वा तालः । “ तड आघाते ” इत्यम्माद्वातोरधिकरणे घञि डलयोरभेदे च
रंगभूरोष्ठसंपुटो वायुभांडकं च तालज्जनेऽस्मिन्निति वा तालः । सुकृत्यायां किल “ गौरा-
वस्कंदिन् ” इति पदस्य तवल्कारत्राहणे गौतमदारावस्कंदिन्निति वक्तव्ये गौतमदारपद-
योराद्यंतवर्णग्रहणेन गौरावस्कंदिन्निति यथा निरुक्तिः । तथैव तलशब्देनादिवर्णग्रहणात्तपनः
लशब्देनानवर्णग्रहणाद्विमलश्चंद्रः तपोः संबन्धीति वा तालः । ताशब्देन तानः
आदिवर्णग्रहणात् तथा लशब्देन लयः तयोः संबन्धीति वा तालः । ताशब्देन
तांडवम् लशब्देन च लास्यम् आदिवर्णग्रहणात् आभ्यामुभाभ्यां द्वितोऽयमिति वैशे-
षिकेऽणि वा तालः । ताशब्देनादिवर्णो गदानान्तान् उच्यते सोऽस्मिन्नालीयत इत्यौणा-
दिके डे वा तालः । तालो विततांगुष्ठमध्यमान्तरालपरिच्छिन्नपारिमाणिविशेषः ताला-
गाक्षरलघोरास्फालने तालप्रमाणांतरालवानित्यर्शाद्यच्चि कृते वा ताल इति च बहुधा
व्युदपादयदाजनेयः । साधुगीतामित्यत्र गीतस्य साधुत्वं नामाव्यक्तमधुरस्वरयोगेन

दित्वादचि रङ्गो राजा । रागेऽनुरागे बद्धा चित्तवृत्तिर्यस्य सः । सर्वत
 आलिखित इव । सर्वत्र तां पश्यतीत्यर्थः । ‘ रङ्गो रणे खले रागे नृत्ये
 रङ्गं त्रपुष्यपि ’ इति विश्वः । ‘ स्वैरङ्गैश्चापि वीथ्यङ्गैः प्रकुर्यादामुखं बुधः ’
 इति मातृमुत्ताचार्योक्तेः ‘ वीथ्यङ्गान्यामुखान्तत्वात्प्रोच्यन्तेऽत्रैव तानि तु ’
 इति धनिकोक्तेश्चावलगितं नामाङ्गमुपक्षिप्तमनेन । तल्लक्षणं सुधाकरे-
 ‘ द्विधावलगितं प्रोक्तमर्थावलगनात्मकम् । अन्यप्रसङ्गादन्यस्य संसिद्धिः

गीतस्यात्यन्तश्राव्यत्वम् ॥ अहो इत्याश्चर्यं । लोकोत्तराश्रुतपूर्वगानश्रवणादाश्चर्योत्पत्ति-
 रिति भावः । तदेव प्रतिपादयति । रागानुबद्धेत्यादिना ॥ रज्यत इति रागः
 विशिष्टविन्यासः स्वरविशेषः “ रंज रागे ” भावे षञ् “ भावकरणयोः ”
 इत्यनुनासिकलोपः रज्यते येन षड्जादिस्वरसंदर्भेण जगदिति रागः
 तेनानुबद्धा चित्तवृत्तिर्यस्य स तथोक्तः । रंगस्याचेतनत्वेन चित्तवृत्तेश्चेतनधर्मत्वेन संब-
 धानुपपत्तेर्विद्यमानत्वाद्गंगशब्देन रंगसंबन्धिनः सामाजिका एव लक्ष्यन्ते । इयं जहत्स्वार्था
 लक्षणा तदुक्तम्—“ यत्र तु परार्थसिद्धयै शब्दः स्वात्मानमर्पयति सैषा । शुद्धैव जहत्स्वार्था
 लक्षणपूर्वा च लक्षणा प्रोक्ता ॥ ” इति । यस्यां लक्षणायां लक्षकशब्दः परार्थसिद्धयै स्वान्मा-
 नमन्यत्र समर्पयति सा जहत्स्वार्था लक्षणेति च व्यपदिश्यते । यथा गंगायां मुनिवराः
 प्रतिवसन्तीत्यत्र गंगाशब्दस्य मुख्येऽर्थे स्रोतोरूपे मुनिवरनिवासाधिकरणता नोपपद्यत
 इति गंगाशब्दो मुख्येऽर्थे स्रोतोरूपेऽनुपपन्ने तमर्थं हित्वा तदधिकरणतासिद्धयर्थ-
 मतिशयितपावनत्वादियर्थमद्योतनार्थं परिसरे समर्पयति । सैषा शुद्धैव जहत्स्वार्था
 लक्षणलक्षणेति चान्वयार्था । इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसादेरलंकारस्य बीजम् । तथा-
 त्रापि रागानुबद्धचित्तवृत्तिरंग इति वाच्यस्यासंभवात्सामाजिका एव लक्ष्यन्ते ।
 रंगः नृत्यभूमिः “ रङ्गं निवेशमञ्जूषानृतभूपुरसद्वसु ” इति नाममाला । आलिखितः
 आसमन्तालिखितः । गीतस्याश्रयत्वेन रागस्यातिशयेनाभिव्यक्तौ सामाजिकानां तद्रसज्ञ-
 न्त्या योगिन इव परिमितं स्वाकारमुत्सृज्य काव्यगततत्तद्रसाधारभूतनायकस्वरूपमास्थाय
 तत्संबन्धिभोगसमावेशात्प्रत्ययः परनिवृत्तिर्जातेति भावः । वाच्यप्रतीतौ तत्प्रतीतिमात्रं फलम् ।
 व्यंग्यप्रतीतौ तु सहृदयानां चमत्कारापरपर्यायो विगलितवेद्यांतरः काश्चिदाह्लादातिशयः
 फलं भवति तदा सर्वकरणानां स्वस्वविषयप्रवृत्तिशून्यत्वेनालिखित इवेत्युपेक्षा । ननु
 साक्षादलिखितः तदसंभवान् ते खलु सामाजिकाः येषां मदपेक्षे वर्णनीयार्थतन्मयीभवन-
 योग्यता ॥ वदेदानीमित्यादि ॥ इदानीं गीत्यनंतरम् एनां परिषदम् आश्रित्याधिकृत्य
 आराधयामः रजयामः वर्तमानसामाज्ये भविष्यदर्थे लट् प्रत्ययः । अनेन वर्तमानव्यपदेशेन
 विलंबो न युज्यत इति सूच्यते । हठाद्विचार्यं ब्रूहीति भावः । कतमत्प्रकरणं किंरूपकम् ।

नटी—णं अज्जमिस्सेहिं पढमं एव्व आणत्तं अहिण्णाणसाउ-
न्दलं णाम अपुव्वं णाडअं पओएँ अधिकरीअदुत्ति । [नन्वार्य-
मिश्रैः प्रथममेवाज्ञप्तमभिज्ञानशाकुन्तलं नामापूर्वं नाटकं प्रयोगेऽधि-
क्रियतामिति]

प्रकृतस्य च ॥ ' इति । प्रकरणं रूपकम् । नन्वार्यमिश्रैः प्रथममेवाज्ञप्तम-
भिज्ञानशाकुन्तलं नामापूर्वं नाटकं प्रयोगेऽधिक्रियतामिति । ' णं नन्वर्ये '
इति सौरसेन्याम् । अत्र क्वचित् ' पढुमम् ' इति पाठः सांप्रदायिकः ।
यतः प्रथमशब्दस्य ' पढम पढुम पुढम ' इति त्रय आदेशाः । ' अहि-
ण्णाणसाउन्दलम् ' इत्यत्र ' साउन्तलम् ' इति पाठे पूर्ववदत्त्वाभावः ।
दकारपाठे ' वर्गेऽन्त्यो वा ' इति परसवर्णत्वे पक्षेऽनुस्वारे पूर्ववदकारः ।
येषां मते नित्यं परसवर्णस्तेषां मते ' अधः क्वचित् ' इति सूत्रेण दकारः ।
एवमग्रे 'सउन्दले सउन्तले' पाठे रूपद्वयं ज्ञेयम् । 'खद्यधभाम्' इति

अत्र प्रकरणशब्दस्तु प्रबंधसामान्यवाची नतु विशेषवाची ॥ तथैव प्रबंधसामान्यं पृच्छतः
प्रबंधविशेषमाह ॥ णमित्यादिना ॥ ननुशब्दः संबोधने । प्रथममेवेति । सर्वैर्मिलित्वा
किं नाटकं निरवद्यमिति सम्यग्विचार्य पूर्वमेवेत्यर्थः । आर्यमिश्रैरिति । ईर्येति निप्र-
कृतार्थं जानन्तीत्यार्याः । दुरगामिमतय इति यावत् । पदपदार्थद्वारा निर्णायकसंभावपाक-
मयकाव्यवाचकज्ञानकौशल्या शब्दशास्त्रपदार्थानुशासनविद इत्यर्थः । यस्मात्पदार्थाभिनयो
नृत्तम् । मिथ्याः पूर्वोत्तरमीमांसापरिश्रमशालिनः । तेन वाक्यार्थविचारनैपुण्यं सूच्यते ।
यस्माद्वाक्याभिनयो नाट्यम् । वाक्यप्रतिपाद्य एव हि रसः । तदुक्तम्— " नाट्यं
नृत्यं नृत्तमिति त्रिविधं गात्रचेष्टितम् । पदार्थाभिनयप्रायं वाक्यार्था-
भिनयात्मकम् ॥ अन्यानुकरणं नाट्यं रसभावनिरंतरम् । नृत्यं तु गात्रविक्षेपबहुलास्थो-
पसंस्तम् ॥ पदार्थाभिनयैर्युक्तमाङ्गिकैरेव केवलैः । तदेतन्मार्गमिच्छाहुर्वृत्तं ताललया-
श्रितम् ॥ गात्रविक्षेपमात्रं तु नृतिधात्वर्थयोगतः । भावाश्रयं तु नृत्यं स्यान्नृतं ताल-
लयाश्रितम् ॥ " इति । अत एव पदार्थवाक्यार्थसिद्धातज्ञानार्थमार्थमिश्रा इत्युक्तम् ।
तैराज्ञप्तमादिष्टं शाकुन्तलमधिकृत्य कृतो ग्रंथ इति शाकुन्तलम् । नाटकविशेषणत्वा-
न्नपुंसकम् । अभिज्ञानप्राधान्यमङ्गुलीयकाभिज्ञानदर्शनाद्वाज्ञः शाकुन्तलारमरणं जातमिति
अपूर्वमिति सभ्यानामादरत्वहेतुरुक्तः । प्रयोगेणाधिक्रियतां प्रयुज्य भूष्यताम् । अनेनेतः पूर्व
कदाप्येतत्प्रबंधप्रयोगासामर्थ्यमेतत्परिषदलाभश्च ध्वन्यते । इदानीं देवाद्वयमपि मिश्रित-
मिति भावः । अधिक्रियतामिति विध्यर्थेन सामाजिकानां चिरादारभ्यैतत्प्रबंधप्रयोगद-

हः । ‘ झज्ञोर्णः ’ इति ज्ञस्य णः । ‘ नो णः ’ इति णत्वम् । ‘ शषोः सः ’ इति सः । ‘ कगच- ’ इति ककारलोपः । ‘ अपुव्वम् ’ इत्यत्र

शनैस्तुक्त्यं ध्वन्यते । तेन प्रकृतनाटकस्येतरप्रबंधविलक्षणरसभारितत्वेन प्रयोगार्हत्वं व्यज्यते । तेन रसप्रवणतया प्रकृतनाटकस्य व्यंग्यप्राधान्यं तेन कांतासंमितत्वं च व्यज्यते तदुक्तम्—“ वेदेतिहासकाव्यानां कार्याकार्यविनिर्णये । उपदेशप्रभुसुहृत्कांता-नामिव दृश्यते ॥ ” लोके वेदा इतिहासपुराणानि काव्यानि च यथाक्रमं प्रभव इव सुहृद इव कांता इव हिताहितं च शृण्वद्भ्य उपदिशति । अज्ञानां शब्दार्थयुगल-मेलनेऽपि शाब्द एव भागे प्राधान्यं नार्थे । वाङ्मात्रेण प्रभुरिव वेदोऽपि विधेनिर्दे-धबलेन पुंसां प्रवर्तको निवर्तकश्च । प्रभुः विक्षेपे दण्डयति वेदस्तु प्रत्यवाय जनयतीति शब्दप्राधान्यम् । प्रत्यवायजनकत्वं च वेदस्य स्वरवर्णयोरन्यथोच्चारणेऽपि दुरितभ्रवणाद-न्यथानुष्ठानेऽननुष्ठाने वा । पुराणानामर्थवादानुप्राणनत्वादार्थ एवांशे प्राधान्यं न शाब्दे । “ ध्वनिप्रधानं काव्यं तु कांतासंमितमिष्यते । शब्दार्थौ गुणतां नीत्वा व्यंजनप्रवणं यतः ॥ ” काव्यं हि पाठस्वरनैयत्यविधायकत्वाथैवादात्मकार्यपरत्वाभावाच्छब्दप्राधान्य-मर्थप्राधान्यं च परिहृत्य शब्दार्थादुभावप्युपसर्जनीकृत्य व्यंग्यभूतरसादिग्रहणोपायव्यंज-नव्यापारप्रवणं तस्मान्ध्वनिप्रधानम् । तच्च प्रभुसंमितत्वसुहृत्संमितत्वपरिहारेण कांतासंमितं चेष्टते क्रमेणैतत्समर्थयते । “ आखादयेरन् रसिका रसा ह्यत्र प्रतिष्ठिताः । इत्थंविधिः स्वरौ वात्र श्रूयते न श्रुताविव ॥ रामादिवद्वर्तितव्यं न त्वया रावणादिवत् । इत्यर्थो व्यपदेशोऽपि न पुराणेतिहासवत् ॥ ” काव्ये श्रुताविवोदात्तानुदात्तादिरूपाः स्वरश्च न श्रूयते । “ त्रिरात्रामेद्विः पारिमृज्य ” इतिवत् । रसिका रसानाखादयेयुरिति विधि-रपि न श्रूयते तस्माच्छब्दप्राधान्यं प्रभुसंमितत्वं च न भवति । सदृत्तानुसारी रामश्चिरं जीवति स्म असदृत्तस्तु रावणो नष्टः तस्मादीर्घं जिवितुमिच्छंस्त्वं च राम इव वर्तस्व रावण इव न वर्तस्वेति सुहृत्संमितेतिहासादिवदर्थवादरूपो व्यपदेशोऽपि काव्येन श्रूयते । तस्मादर्थप्राधान्यं सुहृत्संमितत्वं च काव्ये न स्तः । उभयरूपमपि न चेत्काव्यं तर्हि किंरूपमित्यत आह—“ काव्यं नेतृगताखण्डतत्तत्तत्सन्निरंतरम् ” काव्यं हि मानसादिकं रस इवाधारभूतनायकगताखंडतत्तत्तच्छृंगारादिरसन्निरंतरम् । तस्मात्काव्यनिबंधानां रससंमितलक्षणां प्रतीयमानप्राधान्यं प्राक्तनैः प्रतिपादितम् । काव्योपदिष्टस्यार्थस्यामृतादिवत्स्वीकरणीयत्वेन प्रतिपादनात् कांतासंमितलक्षणां तेषां काव्यानां रसभ्रवणतया व्यंग्यप्राधान्यं प्राक्तनैरानंदवर्चनादिभिराचार्यैः प्रति-पादितम् । किंच व्यापारप्राधान्ये व्यापारशब्दे भेदसिद्धिः । वस्तुचिंतायां शास्त्रादेरपि काव्यमुखप्रेक्षितया कार्यकारित्वमित्युपनिषत् । यथाह—“ स्वादुकाव्यरसो-न्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुंजते । प्रथमालीढमधवः पिबति कटुभेषजम् ॥ ” इति । अत एव प्रयोगेणाधिक्रियतामित्यनेन सामाजिकानामादरवत्तया प्रकृतनाटकस्य प्रयोगार्हत्वम् । तेन व्यंग्यप्राधान्यमुक्तं भवति । अनेकसंभ्यानां प्रार्थकत्वमुक्तम् ।

सूत्रधारः—आर्ये, सम्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन्क्षणे विस्मृतं
खलु मया । कुतः ।

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरहसा ॥ ५ ॥

इति निष्क्रान्तौ)

इति प्रस्तावना ।

‘अपुरवम्’ इति पाठे ‘सौरसेन्याम्’ इत्यनुवृत्तौ ‘पूर्वस्य पुरवः’
इति पूर्वशब्दस्य पुरवादेशः । प्रस्तावनां प्रयोगातिशयमुपक्षिपति—
तवेति । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययम् । गीते गीतौ निबद्धेन रागेण श्रीरागा-

तदुक्तम्—“सभ्यास्तु विवृर्धेया ये दिदृशान्विता जनाः । तेऽपि द्विधा प्रार्थनीयाः
प्रार्थका इति च स्फुटम् ॥ इदं प्रयोक्ष्ये युष्माभिरनुज्ञा दीयतामिति । संप्रार्थ्याः सूत्रधारेण
प्रार्थनीया इति स्मृताः ॥ त्वया प्रयोगः क्रियतामित्युक्तं तत्रेतसः । ये मूर्त्रिणं प्रार्थयन्ते
ते सभ्याः प्रार्थका इति ॥” स्मृता इति प्रकृते प्रयोगेणाधिक्रियतामित्यनेन प्रार्थ-
कत्वं स्फुटमेव । नाटकलक्षणमुच्यते । “दश प्रवंधा नाट्यस्य भरतेन वभाषिरे । नाटकं
च प्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ॥ व्यायोग समवाकारौ वीथ्येकहामृगा दश ।” इति ।
तत्र “शब्दार्थरचना दोषरहिता गुणशालिनी । सालंक्रिया प्रयोगार्हा सरसा नाटकं
मतम् ।” तत्र “प्रत्ययतवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः । तत्प्रत्ययतं
विधातव्यं वृत्तमात्राधिकारिकम् ॥ यदत्रानुचितं किञ्चिन्नायकस्य रसस्य वा । विरुद्धं
तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ आद्यं तमेव निश्चित्य पंचधा तद्विभज्य च । खंडशः
संधिसंज्ञांस्तान्भागानपि च खण्डयेत् ॥ चतुःषट्चंगसंयुक्तान्पंच संधीन्प्रकल्पयेत् । प्रयो-
जनानि पट् तेषां भरनोक्तानि यानि तु ॥ ईप्सितार्थस्य रचनं गोप्यार्थस्य च गोपनम् ।
प्रकाशार्थप्रकटनं वृत्तान्तस्यानुवर्तनम् ॥ रागाभिष्टुद्धिर्ध्वनिचयं प्रयोगस्येति तानि हि ।”
णम् अद्यमिस्सेहिमित्यत्र णं नन्वर्थ इति णमिति निपातः । शोछुस्त यवरशोर्दिरिति
दैर्घ्ये प्राप्ते शेषावेशस्येति द्वित्वम् । लवरामश्चेति रेफलोपः ॥ सम्यगित्यादि ॥ अनु-
बोधस्य सम्यक्त्वं नामोचितकालस्मारकत्वम् अस्मिन्क्षणे गानश्रवणानंतरक्षण एवेत्यर्थः ।
“निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः” । इत्यमरः । तदिति । यत्पूर्वं कालि-
दासप्रथितवस्तुना नाटकेनोपस्थातव्यमिति सामाजिकैकहृत् तदित्यर्थः । मयेत्यनेन
नाट्यप्रयोगे सावधानं प्रवृत्तेन मयेति यावत् । विस्मृतं श्रुतमप्यश्रुतपूर्वमिव संवृत्तम् ।
खलु जिज्ञासायाम् । अनेन दृढचित्तस्य ममाश्रुताननुभूतपूर्वगीतरागसौंदर्यमेव विस्मरण-
कारणमिति प्रायः । तथेवाह—तवास्मीत्यादिना । हारिणा चित्ताकर्षणशीलेन

दिना धातुना । हारिणा श्रुतिसुखदेन हर्तुं शीलमस्येति च मृगपक्षेऽत्रा-
 (स्या) तिरंहसो हेतुत्वेन योज्यम् । उपमेयपक्षेऽपि प्रसभहरणे हेतु-
 त्वेन योज्यम् । विशिष्टस्यैवोपमानत्वाच्च विशेषणन्यूनता शङ्कनीया ।
 प्रसभमत्यर्थं हत आसक्तचित्तः । द्वितीयपक्षे हतः स्वसेनाया दूरं प्रच्या-
 वितः । उभयं भिन्नमपि साधारणधर्मप्रतिपादनार्थमतिशयोक्त्यैकत्वेना-
 ध्यवसितम् । अत एव सर्वालंकाराणामतिशयोक्तिगर्भत्वमाकरे दर्शितम्-
 ' नालंकारोऽनया विना ' इति । एष इति प्रयोगातिशयाङ्गार्यम्, राजेति
 प्रवेशानुगुणम्, दुष्यन्तेति नामग्रहणमन्यराजन्यावर्तकत्वेनेति नैकस्याप्य-
 वकरत्वं शङ्कनीयम् । सारङ्गेण मृगेण । ' सारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गेऽपि
 मतङ्गजे ' इति विश्वः । कीदृशा तेन । अतिरंहसातिवेगवता । ' रंहस्तरसी
 त रयस्यदः । जवः ' इत्यमरः । अत्र व्यावर्तकत्वेन दुष्यन्त इत्यस्य
 विशेषणत्वाद्दिशेष्यानन्तरमेतच्छब्दस्योचितत्वान्नाक्रमत्वं । रसना-
 काव्यलिङ्गं वोपमा । श्रुतिवृत्त्यनुपासौ । नन्वेवं बहुव्रीहौ कृते समा-
 सान्तः कप् प्राप्नोतीति चेदुच्यते । तस्यानित्यत्वात् । तथाहि- ' द्वित्रिभ्यां
 पादन्मूर्धसु ' इति सूत्रे द्वित्रिभ्यामुत्तरेषु पादादिष्वन्तोदात्तत्वं विधीयते ।
 तत्र यथा पाददन्तयोः ' संख्यासु पूर्वस्य ' वयासि दन्तस्य दन्तृ ' इत्येताभ्यां

गीतरागेण गीतसंबन्धित्वविशेषणानुरंजकेन प्रसभं हतः दृष्टादाकृष्टः विक्षिप्तमपि चित्तं
 भवद्वीतरागसौन्दर्येण बलादाकृष्यत इत्यर्थः । अत्रोपमानमतिरंहसा सारंगेणाकृष्यमाणो
 दुष्यन्तो राजेवेति । राजन्शब्देन ग्रीष्मे राज्ञो मृगयाविनोदनमुचितमिति द्योत्यते ।
 अतिरंहस्वविशेषणेन दूरादागतत्वं तेन च तत्राभिनिवेशः एतेन राज्यचिन्तादिभ्या-
 मृतस्य साक्षादेव शृंगारिता न घटत इति मध्ये व्यवसायान्तरापेक्षा । तत्प्रसंगेन शृंगारो
 वर्णयिष्यते । तदुक्तम्- " वस्तुप्रक्षेपणं कुर्यात्प्रसंगेनोपयोगिना " इति । अत्र दुष्यन्तचरितं
 यद्यपि गीतरागजनितचिन्ताहरणस्योपमानतया कथितं तथापि कवेर्वर्तिष्यमाणांकपात्रप्रवे-
 शमूचने तात्पर्यम् । अत्र वाक्यार्थतात्पर्यमवलम्ब्य पात्रप्रवेशमूचनात्कथोद्घातो नामामुखा-
 गमुक्त भवति । तदुक्तम्- " खेतिवृत्तप्रसंगं वाक्यमर्थं वा यत्र मूत्रिणः । गृहीत्वा प्रविश-
 त्पात्रं कथोद्घातो द्विर्भव सः ॥ " इति । इतिशब्दः समाप्तौ प्रस्तावनां समाप्येत्यर्थः ।
 " इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमामिषु " । इत्यमरः " संसूच्य पात्रं निर्गच्छेत्सूत्रधारः
 सहेतरः । " इतिवचनात्पात्रं संसूच्य नञ्चा सह सूत्रधारो निष्क्रान्तः ॥ एषा प्रस्तावना ।
 प्रस्तुत्यने उपक्षिप्यते प्रबन्धार्थोऽनयेति प्रस्तावना । लक्षणमुच्यते- " प्रस्तावना स्थाप-
 नेन द्विधास्यादिदमामुखम् । विदूषकनटीपारिषर्कैः सह संज्ञपन् ॥ स्तोकवीथ्यंगसहित-
 न्यामुखांगानि सूत्रकृत् । योजयेद्यत्र नाट्यज्ञैरेषा प्रस्तावना मता ॥ " इति । " अङ्गे-

कृतसमासान्तयोग्रहणं कृतम् 'पादत्' इति तद्वत् 'द्वित्रिभ्यां षमूर्धः' इति षप्रत्ययान्तस्य 'मूर्धेषु' इति मूर्धशब्दस्य ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । एवं च क्रमाभेदोऽपि भवति । तेन प्रक्रमभेदमप्यङ्गीकृत्य यदकृतसमासान्तो निर्दिष्टस्तज्ज्ञापयति—' अनित्यः समासान्तः ' इति । करणत्वेन योजने विशेषणयोरार्थत्वशाब्दत्वलक्षणः प्रक्रमनङ्गः । हारिणेत्यत्र यद्वेतुत्वेन विशिष्टोपमानत्वं तच्छब्देन वदन्ते । प्रयोगातिशयलक्षणं दशरूपके—' एषोऽयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः । पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ' इति । प्रस्तावनेति । तद्वक्षणं तु सुधाकरे—' विधेर्यथैव संकल्पो मुखतां प्रतिपद्यते । प्रधानस्य प्रबन्धस्य तदा (था) प्रस्तावना मता ॥ अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य तीर्थं प्रस्तावना मता ' इति । दशरूपकं च—' सूत्रधारो नद्यं ब्रूते मार्षं नापि विदूषकम् । स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेऽपि चित्रोक्त्या

नान्यतमेनैषां पात्रमाक्षिप्य सूत्रकृत् । अनन्तरं तु निर्गच्छेत्तैषा प्रस्तावना मता ” ॥ एवं प्रस्तावनाया दावतांगकलापेन सहृदयहृदयावर्जनं भवति तावत्प्रयोक्तव्यम् । नाटकस्य महाकविप्रणीतत्वात् । किं च महाकविप्रणीतनाटकस्य पदपदैकदेशरचनावर्णनादानां विविधार्थादिव्यञ्जकत्वाच्छब्दार्थोभयशक्त्यार्थान्तरयोजनापि प्रकृतपर्ववसायिन्येव योजनीया । न चेदमुद्विजनकत्वेन प्रान्तालापत्वेन च काव्यस्य कांतासंभित-हितोपदेशकतां विषटयति । काव्यस्य कांतासंभितहितोपदेशकत्वं प्राक्तनैकम् । तथा हि—“ कव्यं फलति नेतृणां कीर्तिं कवयतां पुनः । तां चातिमहत्स्वार्थाननर्थानां च निग्रहम् ॥ शृण्वतां राजतद्व्याधुचिताचारशिक्षणम् । कार्याकार्योपदेशश्च कांतासंभितवत्तया ॥ रसिकव्यपदेशानां रसानां चर्वणादरान् । निर्वृतिं च परां तेषां प्रमूले सद्य एव तत् ॥ ” काव्यस्य प्रयोजयितारो रामादयः तेषां कीर्तिरैकैव फलम् । कर्तारः पुनर्वाल्मीकिप्रमुखाः कवयः तेषां त्रीणि फलानि कीर्तिरर्थप्राप्तिरनर्थनिवृत्तिश्चेति । अनुमोदितारः पुनः सर्वेऽपि रामान्वाद्येऽप्यतया रसिकव्यपदेशभाजः सहृदयास्तेषामपि तावन्ति फलानि । व्यवहारपरिज्ञानं गद्यः परनिवृत्तिलाभः । कांतासंभितत्वे नोपदेशलाभश्च । उपदेशप्रकारं प्रतिपादयति । “ रसानाम्वाद्यन्तोऽपि भावितार्थाः सचेतसः । असद्वृत्तं समुत्पद्य वृत्तं संचिन्वते सताम् ॥ ” सहृदयाः पुनः क्रमेण रसानाम्वाद्यन्तोऽपि रामान्वाद्विषयभूतचरित्राविष्टानभूतवाच्यार्थभावनया परिमितं स्वात्मभावमेव प्रतिपद्य काव्यगतायकवृत्तं विमृश्य मग्नमेवासहृदप्रतिनायकवृत्तमुत्सृज्य सद्रूपनायकवृत्तमेव संचिन्वते । तत्र तेषां विमर्शक्रमं स्पष्टं प्रतिपादयति । “ सतां हि रावणादीनां दुर्वृत्तं नाशकारणम् । रामादीनामपि तथा साधुवृत्तं जयावदम् । तस्मादस्माभिरप्यत्र त्यक्त्वा दुर्वृत्तमादिशम् । भविष्यं साधुवृत्तैरिति

यत्तदामुखम् । प्रस्तावना , इति । ‘ एषामन्यतमेनार्थं पात्रं
 बाक्षिष्य सूत्रभूत् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् इति
 वस्तु इति वृत्तम् । वस्तुप्रपञ्चने विशेषस्तत्रैव—आद्यन्तमेव निश्चित्य पञ्चधा
 तद्विभज्य च । खण्डशः संधिसंज्ञांश्च भागानपि च खण्डयेत् ॥ चतुःषष्टिश्च
 तानि स्युरङ्गानि , इति । तत्र विभागप्रकारः । ‘ अवस्थाः पञ्च कार्यस्य
 प्रारब्धस्य फलार्थिभिः । आरंभयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः ॥
 बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकाग्रलक्षणाः । अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्था-
 समन्वितः (ताः) ॥ यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्चसंधयः ।
 मुखं प्रतिमुखं गर्भः सावमर्शोऽथ संहतिः ॥ ’ इति संधिसामान्यलक्षणं
 तत्रैव—‘ अन्तरेकार्थसंबन्धः संधिरेकान्वये सति , इति ॥ अत्र ततः
 प्रविशति इत्यारभ्य द्वितीयाङ्के ‘ उभौ परिक्रम्योपविष्टौ ’ इत्यन्तेन
 सार्धाङ्केन मुखसंधिः । तल्लक्षणं तत्रैव—‘ मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नार्थ-
 रससंश्रया , इति । अस्य बीजारम्भयोः समवायादङ्गानि । तानि
 च—‘ उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं
 विधानं परिभावना ॥ उद्भेदभेदकरणानि , इति । अङ्गलक्षणव्याख्यानावसरे
 यथायथं वक्ष्यामः । आरम्भबीजयोर्लक्षणे आदिभरते—‘ औत्सुक्यमात्र-
 बन्धस्तु यो बीजस्य निबध्यते । महतः फलयोगस्य स खल्वारम्भ इष्यते ॥ ’
 इति । यथात्र ‘ राजा—भवतु । तां द्रक्ष्यामि ’ । ‘ अल्पमात्रं समुद्दिष्टं

व्यापन्विमर्शिनः ॥ ” इति विमर्शवंतोऽसतां वृत्तमुत्पज्य सतां वृत्तं संचिन्वत इत्यर्थः । उक्त-
 मर्थं निगमयति—“ तत्कांतयेव काव्येऽन्यसारस्य हनचेतसाम् । हिताहितोपदेशोऽपि
 सुधियां प्रतिपाद्यते उक्तप्रकारेण कान्त एव काव्येन सरसतया समाकृष्टचेतसां सुधियां
 हिताहितरुपाथोपदेशोऽपि प्रतिपाद्यते । ” इति कांतासंभितत्वेनोपदेष्टृत्वमुक्तं काव्यस्य
 रसास्वादपरतंत्राणां रसिकानां कथमुपदशलाभ इत्याशंक्य परिहरति । लौकिकदृष्टांत-
 प्रदर्शनेन । “ यथा वेतनवित्तस्य लाभः पुंङ्क्षुभक्षणं तथोपदेशलाभोऽपि
 रसास्वादविधानां ” उपदेशलाभ इत्यलमिति मथनेन हिताहितोपदेष्टृत्वं वेदेतिहासाना-
 मिव काव्यानामप्यस्तु तेषु विद्यमानेष्वप्येतत्फलसिद्धये किमिति काव्यानि कियंत
 इत्याशंक्याह—“ कटुकौषधवद्भेदरुपादिष्टं कथंचन । काव्योपदिष्टं सेवंते रसबंध्यमृता-
 दिवत् ॥ ” सर्वेषामपि हिताहितोपदेष्टृत्वं समानमेव तदपि वेदेतिहासैरुपादिष्टमर्थं
 कटुकमौषधमिव लौकिकाः कथंचित्समाचरन्ति काव्योपदिष्टमर्थं रसबंधवत्तया अमृतमिव
 द्राक्षारसमिव समाचरन्तीति व्यतिरेको वेदेतिहासेभ्यः काव्यानामुपदेशकरणेऽप्युपादेयत्व-
 मुक्तमित्यवगंतव्यम् । इति प्रस्तावना ॥

प्रथमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मृगानुसारी सशरचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च ।)

सूतः—(राजानं मृगं चावलोक्य !) आयुष्मन्,

बहुधा यत्प्रसर्पति । फलावसानं यच्चैव बीजं तदभिधीयते । इति । तत्र विशेषो मातृगुप्ताचार्यैरुक्तः—‘ कचित्कारणमात्रं तु कचिच्च फलदर्शनम् । कचिदाश्रममात्रं तु फलमुक्त्वा क्रिया कचिन् ॥ व्यापारश्च विशेषोक्तः कचिद्वा फलसाधकः । बहुधा रूपकेष्वेवं बीजरूपेण दृश्यते ॥ फले यस्य हि संहारः फलबीजं तु तद्वदेत् । तस्तुबीजं कथा ज्ञेया अर्थबीजं त नायकाः (कः) ॥ ’ यथात्र —‘ पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ’ इति । यथा च वैखानसः—‘ इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय नि-
गुज्य ’ इति । ततः प्रविष्यतीति । अयं धीरोदात्तो नायकः । अतोऽस्य संस्कृतं पाठ्यम् । सूतस्यापि संस्कृतं पाठ्यम् उक्तं चादिभरते—‘ धीरोद्धते धीरललिते धीरोदात्ते तथैव च । धीरप्रशान्ते च तथा पाठ्यं योज्यं तु (च) संस्कृतम् ॥ ’ इति । मातृगुप्ताचार्योश्च ‘संमतानां देवतानां राजन्या-
मास्यसैनिके । वाणिङ्मागधसूतानां पाठ्यं योज्यं तु संस्कृतम् ॥ ’ इति । सामान्यगुणयोगित्वं ‘ महासत्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः । स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ’ इति । तल्लक्षणं च दशरूपके । सामा-
न्यगुणास्तु सुधाकरे—‘ तद्गुणास्तु महाभाग्यमौदार्यं स्थैर्यदक्षते । औज्ज्वल्यं धार्मिकत्वं च कुलीनत्वं च वाग्मिता ॥ कृतज्ञत्वं नयज्ञत्वं शुचिता मानशीलता । तेजस्वित्वं कलावत्त्वं प्रजारंजकतोदयः ’ इति । धीरोदा-
त्तत्वं चास्य ‘ स्वसुखनिरभिलाषः ’ इत्यादिना स्फुटमेव दर्शितम् । ‘ शेषा

अथ प्रस्तावनान्तरमङ्कः प्रस्तूयते । ततः प्रविशतोऽत्यादिना । अल्लक्षणमुच्यते—
“ प्रत्यक्षनेतृचारितो बिन्दुव्याप्तिपुरःस्कृतः । अङ्गो नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥ अनुभावविभावभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः । अङ्गमन्वे रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणो-
द्भुतः ॥ दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविह्वलम् । संरोधं भोजनं स्नानं संभोगं चानु-
लेपनम् ॥ अंबरप्रहणादीनि प्रत्यक्षानि न निर्दिशेत् । ” आदिशब्देन शयनालिंगन-
चुंबनादीनि गृह्यन्ते । एतेषामुद्वेगकारित्वात्प्रयोगानुचिततया सूच्यत्वमित्यवगंतव्यम् ।

कृष्णसारं ददच्छुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके ।

मृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ ६ ॥

मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः । इत्युक्तेऽश्वोभयायत्तसिद्धित्वं चास्य । ' त्वन्मतिः केवला तावत्परिपालयन् प्रजाः । अधिज्यमिदमन्यस्मिन्कर्मणि व्यावृत्तं धनुः ॥ ' इत्यनेन (च) दर्शितम् । रथेनेति सहार्थं तृतीया ' वृद्धो यूनाः इति ज्ञापकाद्विनापि सहशब्दप्रयोगेण । ततः ' आयुष्मानिति वाच्यस्तु रथि मूतेन सर्वदा । इति भरतोक्तेः ' आयुष्मन् ' इति संबुद्धिः । कृष्णोति । कृष्णसारं मृगविशेषेऽधिज्यकार्मुकेऽधिरूढगुणधनुषि त्वयि च चक्षुर्ददत् । अभ्यस्तत्वान्नमभावः । चकारेण तुल्यकालता द्यात्यते । ततश्चैकस्य चक्षुषो युगपदनेकत्र वर्तमानत्वाद्विशेषालंकारः । मृगरूपधरयज्ञानुसारिणम् । प्रकृते तदनुसारित्वं प्रकरणलभ्यम् । साक्षात्पिनाकिनं महादेवं पश्यामीवेत्युत्प्रेक्षा । यतोऽत्र सतोः प्रकृताप्रकृतयोरसत्तादात्म्यसंबन्धमात्रस्य संभाव्यमानत्वात् । काचिदुभयोरसतोरपि ' कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकध्वलेनाङ्कुर इव ' इति यथा । नोपमा साक्षाच्छब्दवैयर्थ्यात्क्रियानन्तरमिव शब्दप्रयोगाच्च । ' नोपमानं तिङन्तेन ' इति भामहोक्तेः । ददच्छुः पश्यामीति क्रियाद्वयग्रहणाच्च । उपमायां तु पिनाकिनमिव साक्षात्पश्या-

“ एतद्विद्वत्प्रेक्षा वृत्तमेकनेत्रप्रयोजनम् । बहुपात्रप्रवेशार्हमङ्गमासन्ननायकम् ॥ अन्ते तु निर्गमः कार्यः पात्राणां सूचनान्वितः । पताकास्थानकान्यत्र बिन्दुबीजयुतानि च ॥ प्रधानवस्तुनो न्यूनान्यर्गैर्द्वित्रादिभिः स्फुटम् । प्रधानस्याविरोधेन कल्प्यान्यङ्गानि धीमताः ॥ एवमङ्गाः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः । पञ्चादिदशपर्यन्तमङ्गाः कार्या यथोचितम् ॥ ” इति । ततः सूत्रधारनिष्क्रमणान्तरम् । प्रविशतीति क्रियापदे वर्तमानार्थप्रत्ययेन सूत्रधारनिष्क्रमणस्य पात्रप्रवेशस्याव्यवधानं व्यज्यते । मृगानुसारी हरिणानुधावी । अनेन शीलार्थके निप्रत्ययेन ग्रीष्मसमये राज्ञो मृगयाविनोदनमुचितमिति द्योत्यते । रथेनेति करणार्थं तृतीया । आयुष्मानिति सूतेन राजामन्त्रणप्रकारः । तदुक्तम्—“ सूतो रथिनमायुष्मन्स्था पूज्यो यवीयसा । ” इति । कृष्णसारं सारंगे “ कृष्णसाररुच्यङ्कुरं कुशं वररोहिणः ” इत्यमरः । अनेन कृष्णसारशब्देन तत्प्रेतरमृगविलक्षणवेगतिशय उक्तः । तेन बहुदूरार्पणे हेतुरुक्तः । अधिज्यकार्मुके आरोपितगुणके त्वयि च चक्षुर्ददत् अर्पयन् साक्षान्मृगानुसारिणं तत्त्वतो हरिणानुधाविनम् । ननु स्तुतिरिति भावः । पिनाकिनं वृषध्वजं पश्यामीवेत्युपमालंकारः । स्त्रोपमानेनामानुषप्रभावं राज्ञः सूच्यते तादृशस्त्वमल्पजन्तुना बहुदूरमाकृष्ट इति भावः । पिनाकिनो हरिणानुधावनं दक्ष-

राजा—सूत, दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः । अयं पुनरिदानीमपि

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने वद्धदृष्टिः

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भयसा पूर्वकायम् ।

दर्भैर्धार्वालीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा

पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति ॥ ७ ॥

(सविस्मयम्) तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तोऽयं मृगः ।

मीत्येवं योजने ददच्छ्रुरित्यनेन पौनरुक्त्यमेव । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । सारङ्गेण मृगेण ॥६॥ ‘ अयं पुनरिदानीमपि ’ इति श्लोकशेषः । ग्रीवेति । पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । इदानीमप्ययं पुरो दृश्यमानो मृगः पुनरुदग्रप्लुतत्वादुत्कटोत्खनाद्विषत्याकाशे बहुतरमधिकं प्रयाति प्रकृष्टं यातीति । अनेन गमनस्य प्रकर्ष उक्तः । बहुतरमिति देशाधिक्यमुक्तम् । उर्व्या स्तोकमल्पं यातीति । अनेन पौनरुक्त्यशङ्कावकाशः । कीदृक् । अनु पश्चात्पतति स्यन्दने रथे ग्रीवाभङ्गेनाभिरामं यथा स्यात्तथा मुहुर्वारंवारं वद्धदृष्टिर्दत्तचक्षुः । ‘ दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिदर्शने ’ इत्यमरः । शरपतनभयाद्वाणपातत्रासेन भूयसाधिकेन पश्चार्धेन पूर्वकार्यं प्रविष्ट इवेति गम्योत्प्रेक्षा गोलकीभूत इवेत्यर्थः । ‘ पश्चात् ’ इति सूत्रेण ‘ अर्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्यापरशब्दस्य पश्चभावो वक्तव्यः ’ इत्युक्त्वा ‘ अर्धं विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः ’ इति वार्तिकेन पश्चार्धेति सिद्धम् । पुनः कीदृक् । अर्धावलीढैर्धर्षजगधैरिति दर्भाणां मुखान्तःसत्त्वे हेतुत्वेनोपात्तम् । श्रमेण विवृतं व्याप्तं यन्मुखं तस्माद्भ्रंशिभिरधःपतद्भिर्देर्भैः कीर्णवर्त्मा व्याप्तमार्गः । भयाभूयेति यतियातीति छेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । श्रमेणेत्यत्र यज्ञविघ्नसमये सिद्धमिति प्रसिद्धिः ॥६॥ सूत्रेत्यादि ॥ वयमिति बहुवचनेन मृगयाकर्मकुशला इति द्योत्यते । सारङ्गेण हरिणेन । सिंहादिवत्र महासत्त्वेन मृगमात्रेणेति व्यज्यते । “ सारङ्गश्चातके भुगे कुरंगे च मतंगजे ” इति विश्वः । अमुना अविप्रकृष्टेन निकटवर्तिनेति यावत् । दूरमात्रं न किन्तु दूरतरम् । तर्हि आकृष्टा इति भूतार्थवाचिनेदानां नाकर्षति किमित्यत आह अयमिदानीमपीति । अद्याप्याकर्षतीत्यर्थः । तदेवाह—ग्रीवाभङ्गेत्यादिना ॥ ग्रीवायाः कन्धराया भङ्गेन विवर्तितेनाभिरामं

रसनाकाव्यालिङ्गम् । तल्लक्षणं यथा—प्रत्युत्तरोत्तरार्थं यत्पूर्वोपपूर्वार्थहेतुतः । रसनाकाव्यालिङ्गं तत् इति । परं परं प्रति यदा पूर्वस्य हेतुता तदा कारणमाला स्यादित्येतच्छङ्कात्र न कार्या । यतस्तत्र हेतुत्वेनोपात्तः कारको हेतुर्विषयः । ज्ञापकस्योपात्तस्य हेतुत्वस्याङ्गीकारात् । नापि मालाकाव्यालिङ्गमत्र । एकं प्रति बहूनामुपात्तानां हेतुत्वेन तत्स्वीकारात् । स्वभावोक्तिश्च पदार्थहेतुके काव्यालिङ्गे हेतुश्च । अत्र प्रथमतृतीयचरणयोरार्थो हेतुः । द्वितीये शाब्दे हेतुरिति प्रक्रमभङ्गो नाशङ्कनीयः । तस्य तद्व्यतिरेकेण वक्तुमशक्यत्वात् । मृगविशेषणत्वे प्रक्रमभङ्गान्तरस्यापत्तेः पश्चार्धविशेषणत्वेऽर्थासंगतिरित्यवधेयम् । काव्यालिङ्गद्वयरसनाकाव्यालिङ्गहेतुगम्योत्प्रेक्षाणां संसृष्टिः । स्वभावोक्त्या सह तेषामङ्गाङ्गीभावलक्षणः संकरः । स्वभावोक्तेरस्य च स एव । उक्तं च ध्वनिकृता—‘रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् । अलंकृतीनां सर्वासामलंकारत्वसाधनम्’ इति । स्रग्धरावृत्तम् । अत्र भयानको रसो व्यङ्ग्यः । तस्य मृगगतं भयं स्थायिभावः । दुष्यन्ताधिष्ठितस्यन्दनालोकनमालम्बनविभावः । तदनुपतनशरपतनौत्सुक्यादीन्युद्दीपनविभावः । ग्रीवाभङ्गार्धभाक्षिततृणस्खलनशुष्कोष्ठकण्ठत्वमुखवैवर्ण्यशरीरसंकोचाश्चञ्चलादयोऽनुभावाः । त्रातश्रमशङ्कावेगादयो व्यभिचारिणः । कम्पादयः सात्त्विकाः । एतै रसो व्यज्यते । तदुक्तम्—‘रक्षःपिशाचादिधनुष्पाण्यादेर्भाषणाकृतेः । दर्शनं श्रवणं शून्यागारारण्यप्रवेशयोः ॥ श्रवणं चानुसंधानं वन्द्युतां वधवन्धयोः । एवमाद्या विभावाः स्युरय नेत्रकरांत्रिणः ॥ मध्ये मध्ये स्तम्भकम्पो रोमाञ्चानां

रमणायं यथा भवति तथा अनुपतति पश्चाद्भावति । स्यंदने रथे । “ शतांगः स्यंदनो रथः ” इत्यमरः । मुहुः वद्धदृष्टिः असकृद्वर्तमानः । अनेन रथस्य मंदगमनं त्वरितगमनं च सूच्यते । अत एव बहुशो मध्ये मध्ये दर्शनावकाश इति भावः । मुहुर्दर्शनं तु रथो निरुद्ध आयाति चेत्त्वरितं गन्तव्यं न चेच्छ्रमवशान्मंदं गन्तव्यमित्यभिप्रायेण यदा रथशब्दस्तीव्रं श्रूयते तदा त्वरितं भावति यदा भूमेर्निम्नोन्नततया रथवेगस्य कुण्डितत्वाद्दध्वनिर्न श्रूयते तदा परावृत्य मुहुर्मुहुः पश्यतीति यावत् । शरपतनमिथा वाणपतनभयेन भूयसा अतिशयेन पूर्वकार्यं कार्यस्य पूर्वभागं पश्चार्धेनापरभागेन । “ अर्धोत्तरपदे विनापि पूर्वपदे नापरस्य पश्चभावावोक्तव्यः । ” प्रविष्टः प्रह्वीकृत्य संकुचित इति यावत् । अर्धोवलीढैः अर्धे अवलीढा आस्त्रादिताः तैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः आयासव्यात्तमुखच्युतैः क्रीर्णवर्मा आस्तृतमार्गः । अनेन मृगस्य काशचित्कदर्शनं सूच्यते । यदा मृगो न दृश्यते तदा भूमिपतितदर्भाङ्कुरैस्तद्वृत्तिर्ज्ञायत इति भावः । श्रमविवृत्येत्यनेन

सूतः—आयुष्मन्, उद्धातिनी भूमिरिति मया रश्मिसंयमना-
द्रथस्य मन्दीकृतो वेगः । तेन सृग एष विप्रकृष्टान्तरः । संप्रति
समदेशवर्त्ती न ते दुरासदो भविष्यति ।

राजा—तेन हि मुच्यन्तामभीषवः ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथवेगं निरूप्य) आयुष्मन्,
पश्य पश्य ।

चयस्तथा । शुष्कोष्ठतालुता कम्पहृदयत्वं विवर्षता ॥ सुखस्याथ परावृत्त्य
वीक्षणं स्वाङ्गोपनम् । पलायनं स्वरे भेदो गात्रस्तम्भो विलक्षता ॥ कां-
दिशीकत्वपुग्हाष्टिरनुभावा भवन्त्यमी । स्तम्भादयोऽश्रुतस्यक्ता दैव्यामा-
वेगचापले ॥ शङ्कामोहावापि त्रासापरमागमरणादयः ॥ यत्र संचारिणः
स्थायि भयं स्यात्स भयानकः ॥ इति ॥ ७ ॥ उद्धातिनी रस्वलनयोग्या ।
‘उद्धातः कथ्यते पादस्वलने समुपक्रमे’ इति विश्वः । रश्मीनां प्रग्रहाणां
संयमनात् । ‘किम्पग्रग्रहो रश्मी’ इत्यमरः । मन्दीकृतोऽल्पीकृतः । विप्र-
कृष्टमतिदूरमन्तरं देशाधकाशरूपं यस्य सः । दुरासदो दुरापः । अभीषवः
प्रग्रहाः । ‘अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ’ इत्यमरः । रथवेगं निरूप्य दृष्टेति
बहुदूरादागमनं गृह्यते तर्हि तद्विषये वाणो मुच्यतामित्यत आह—उदग्रगुतत्वादिभिः ।
उच्चवल्गनत्वादित्याकाशो बहुतरम् उच्यते भूमी लोकात् अल्पम् । “स्तोकात्पक्षुलकाः”
इत्यमरः । अनेन शरपतनविषयस्य वक्तव्या अलक्ष्यत्वं गृह्यते । प्रयाति प्रकृष्टं धावति
अनेन सिंहादिवदभिमुखीभूय कौपे न करोति । किन्तु पलायनमात्रशरण इति भावः ।
पश्य प्रेक्षन् आगन्तवे लोभः । अत्र सृगजवक्त्रनिभेतः पूर्वं सृगापेक्षया अधिकवेगवान्
रथः किमर्थमिदानीं मन्त्रेणो जात इति मृतं पृच्छतीति भावः । अत्र कृष्णसारवर्तिनो
भयस्य स्वभावोक्त्यादिना परिपोषाद्रयानको रसः ॥ ७ ॥ उत्स्वातिनीत्यादि । उत्स्वा-
तिनी निशान्तस्थलवती रश्मिसंयमनात्प्रग्रहवर्षाणात् । “अभीषुः प्रग्रहे रश्मी”
इत्यमरः । वेगो जवः । “वेगे वेगिणि वेगः स्यात्” इति विश्वः । मन्दीकृतः अस्वल्पः
स्वल्पीकृतः । “भावे चित्रः” अनेन चित्रप्रत्ययेन स्वाभाविकमान्द्यं निरस्यते ॥
तेनेति ॥ येन कारणेन भूमिर्दतुरेति रश्मिसंयमनं कृतं तेन तस्माद्विषयः । विप्रकृष्टान्तरः
विप्रकृष्टं दूरम् अन्तरं मध्यप्रदेशो यस्य स तथोक्तः । ते दुरासदः दुष्प्रापः । ते दुरासद-
इति कथम् । “न लोकाध्ययनिष्ठास्वल्पर्यतृणाम्” इति प्रतिषेधात् । अत्रोच्यते अयं
निषेधः “कर्तृकर्मणोः कृति” इति विहितपष्ठया एव नतु “पट्टी श्रेये” इति । तेने-
त्यादि । संप्रति समदेशे वर्तते इति यत् तेनेत्यर्थः । यदाज्ञापयतीति ॥ तत्करवा-

१ उत्स्वातिनी इ० पा० । २ संवृत्तः इत्यधिक क० पु० । ३ तिनस्ते न इ० पा० ।

४ संप्रति हि इत्यधिकं क० पु० ।

मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकाया

निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्ध्वकर्णाः ।

आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया

धावन्त्यमी मृगजवाक्षमयेव रथ्याः ॥ ८ ॥

राजा—(सहर्षम्) सत्यम् । अतीत्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः । तथा हि ।

कविवचनम् । मुक्तेष्विति । रश्मिषु प्रप्रहेषु मुक्तेषु संयमनान्मुक्तेषु । शिथिलितोष्विति यावत् । अमी तेजस्विनो धारापञ्चक्रनिपुणाः । जगत्य-
श्वरत्नीभूता इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । रथ्या रथवाहका अश्वाः । धाव-
न्ति द्रुततरं गच्छन्ति । 'तद्वहतिरथयुग ' इति यत् । 'रथ्यो वोढा रथस्य
यः' इत्यमरः । निरायतो नितरां दीर्घः पूर्वकायः पूर्वशरीरं येषां ते ।
निष्कम्पा निश्चलाश्चामराणां भूषार्थं बद्धानां शिखा अग्रभागा येषु ते ।
निभृतौ निश्चलावूर्ध्वौ कर्णौ यस्य सः । पश्चात्कृतैकशेषाणां बहुवचनम् ।
आत्मोद्धतैरपीति । नेभ्युत्थितैस्तु सुतरामित्यापिशब्दार्थः मृगस्य जवो
वेगस्तदक्षमया तदक्षान्त्येवेति हेतूप्रेक्षा । 'क्षितिक्षान्त्येः क्षमा' इत्यमरः
विशेषणचतुष्टयेन वेगातिशयो व्यज्यते । स्वभावोक्तिः । वृत्त्यनुप्रासः ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ८ ॥ सत्यमिति सूतोदा (द्वा) रभिन्नं वाक्यम् । चोऽ-
प्यर्थे । हरितो हरिद्वर्णान् । 'पालाशो हरितो हरित्' इत्यमरः । नीलव-
र्णानिति यावत् । हरिताश्चानप्यतीत्यातिक्रम्य वाजिनोऽश्वा वर्तन्ते । वेगेन
सूर्याश्वा अप्येभिर्जिता इत्यर्थः । 'हरिरिन्द्रे हरिर्विष्णौ हरिरश्वे हरी रवौ'
गीति शेषः रूपयित्वाभिधीय ॥ मुक्तेष्वित्यादि । रश्मिषु अभीष्टेषु मुक्तेषु सत्सु
निरायतपूर्वकायाः नितरां दीर्घा देहस्य पूर्वभागाः । येषां ते तथोक्ताः निष्कम्पाः कम्प-
रहिताः चामराणां शिखा अग्राणि येषां ते तथोक्ताः निभृता निश्चलाः ऊर्ध्वाः उदग्राः
कर्णा येषां ते तथोक्ताः आत्मोद्धतैरपि देहोत्थितैरपि । " आत्मा जीवे भृतौ बुद्धौ
स्वभावे परमात्मनि । " इति विश्वः । रजोभिरलङ्घनीया अस्पृद्या रथ्या रथवाहाः अश्वा
इति यावत् । धावन्ति त्वारितं गच्छन्ति त्वरितगमने कारणमाह—मृगजवाक्षमयेति ।
मृगस्य जवो वेगः नास्मिन्नक्षमा ईर्ष्या तयेवेति हेतूप्रेक्षा । अत्र निरायतपूर्वकाया
इत्यनेन मृगशिरस्ताडनार्थं पूर्वपदोत्क्षेपणमर्थः क्रियत इत्युन्नेक्षाश्वनिः यद्वा ।
सूर्याश्वसमगत्या भवितव्यमिति वाधानां पूर्वकायदीर्घत्वमिति व्यज्यते ॥ ८ ॥ तथैवाह—
सत्यमित्यादिना ॥ सत्यं तत्त्वतः । " सत्यं शपथतत्त्वयोः " इत्यमरः । हरितः हरितसङ्ग-

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां

यदर्थं विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत् ।

प्रकृत्या यद्वक्त्रं तदपि समरेखं नयनयो-

र्न मे दूरे किञ्चित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥ ९ ॥

इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी । अन्येषां का गणनेत्यपिशब्दार्थः । यदंति । आलोके दर्शने यत्सूक्ष्मम् । ‘आलोकौ दर्शनयोतौ’ इत्यमरः । यदूरेण सूक्ष्मं दृश्यत इत्यर्थः । तत्सहसाकस्मादेव । तस्मिन्नेव क्षणे इति यावत् । नयनोर्विपुलतां व्रजति । स्थूलं दृश्यत इत्यर्थः । प्रकृत्या स्वभावेन । यदर्थं विच्छिन्नं तत्तस्मिन्नेव क्षणे दूरत एकमिव दृश्यत इत्यर्थः । प्रकृत्या यद्वक्त्रं तदपि नयनयोः सहसा समरेखं भवतीत्यनुषज्यते । दूरत्वात्समा रेखाभोगो यस्य तत् ऋज्वित्यर्थः । ‘रेखा स्यादल्पके छन्नन्याभोगोऽखयोरपि’ इति हैमः । नयनयोः समरेखं न वस्तुत इति गम्योत्प्रेक्षा । इवानुषङ्गेन समरेखमिवेति योज्यम् । स्वाभावोक्तिर्विरोधाभास उत्प्रेक्षा च । अत एव यत्र स्थलद्वय उत्प्रेक्षा तत्रैवानुवाद्यांशे प्रकृत्येयस्य संबन्धः । क्रियाकारकभेदात्रिविधं दीपकमिति । मे मम । रथस्य जवाद्देगात्क्षणमपि न किञ्चिद्दूरे न पार्श्वे । दक्षिणवामपार्श्वयोरित्यर्थः । अथ च पार्श्वे निकटे । क्षणादेव मम दूरे दक्षिणवामपार्श्वयोरपि निकटे च किमपि नास्तीत्यर्थः । अत एव पार्श्व इत्येकवचनोपादानम् । ‘पार्श्वोऽवयवभेदे स्याच्चक्रोपायसमीपयोः’ इति धराणि । तेन यथामंख्यालंकारः । रथजवादिति हेतुश्च । यद्यपि राजानकरुचकन यत्र पदार्थो हेतुस्तत्र हेतुत्वेनोपादाने ‘नागेन्द्रहस्तास्त्वाचिकर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषोः’ इत्यादाविव न कश्चिदलंकारः, यत्र तूपात्तस्य हेतुत्वम् ‘श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः’ इत्यादौ तत्र काव्यालिङ्गमित्युक्तम्, तथापि भोजप्रभृतिभिरस्य हेतुनामोक्तत्वादत्र तथोक्तिः ।

कान् हरीन्ध्वान् सूर्यान्वानिति यावत् । “हारेद्वर्णे च सूर्ये च सूर्याम्बे” इति इलायुधः । वाजिनः अश्वाः ॥ यदालोक इत्यादि ॥ यद्वस्तु दूरवशात्सूक्ष्ममालोके तनु पश्यामि सहसा दृष्टान् । अनन्तरक्षण एवेत्यर्थः । तद्वस्तु विपुलतां स्थौल्यं व्रजति याति । सन्निकर्षादित्याभिप्रायः । यद्वा आलोके दर्शने यत्सूक्ष्मं सहसा तद्विपुलतां व्रजति । “आलोकौ दर्शनयोतौ” इत्यमरः । पार्श्वे यद्वस्तु अर्थे मध्ये विच्छिन्नं सान्तरं तत्सहसा कृतसंधानमिव कृतसंश्लेषमिव रथवेगवशादित्यभिप्रायः । प्रकृत्या स्वभावतः यद्वस्तु

सूत, पश्यैनं व्यापाद्यमानम् । (इति शरसंधानं नाट्यति)

तदुक्तं सरस्वतीकण्ठाभरणे—‘क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकश्च सः’ इति । उदाहृतं च—‘अस्य राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि जज्ञिरे । आर्द्रांशु-
कप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम्’ इति । अत्र च कारको हेतुः । एवम-
ग्रेऽपि ज्ञापकहेत्वादावनुसंधेयम् । केचन हेतुकाव्यालिङ्गयोः पर्यायत्वमाहुः
यदा यदेति वतिवतेति नयनोरिति छेकानुप्रासस्य वृत्त्यनुप्रासेन सह संसृ-
ष्टिः । ताभ्यां च सह श्रुत्यनुप्रासस्यैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः ।
दकारादीनां द्वात्रिंशतोऽक्षराणां दन्त्यानां सत्त्वात् । उक्तं च काव्यादर्शे—
‘यथा कयाचित्कृत्वा यत्समानमनुभूयते । तद्रूपादिपदासक्तिः सोऽनुप्रासो
रसावहः ॥ अनुप्रासादपि प्रायो वैदर्भेरिदमादृतम्’ इति । सरस्वतीकण्ठा-
भरणेऽपि—‘प्रायेण श्रुत्यनुप्रासस्तेष्वनुप्रासनायकः । सनाथेव हि वैदर्भः
भाति तेन विचित्रता ॥ निवेशयति वाग्देवी प्रतिमानतः कवेः । पुण्यै-
रमुमनुप्रासं समाधिमाति चेतासि’ इति । शिखरिणीवृत्तम् । ‘कृष्णसारे’
इत्यारभ्यैतदन्तेन षट्त्रिंशद्भूषणमध्य आद्यं भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं
मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—‘उपमाद्यैरलंकारैर्गुणैः श्लेषादिभिस्तथा । रत्नाढ्यै-
र्बहुभिर्युक्तं भूषणैरिव भूषणम् ॥’ इति सुधाकरेऽपि—‘गुणालंकारबहुलं
भाषणं भूषणं मतम्’ इति । ननु धनिकेन ‘षट्त्रिंशद्भूषणादीनि’ इत्यादि-
चतुर्थपरिच्छेदोपान्त्यकारिकथेषामन्तर्भाव एवोक्त इति चेत् । मैवम् ।
भरतादिभिर्भिन्नतयोद्देशलक्षणयोः कृतत्वात् । तथा च षोडशाध्याये
भरतः—‘विभूषणं चाक्षरसंहतिश्च शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ।
प्रोत्साहनोदाहरणे नियुक्तं गुणानुवादोऽतिशयश्च हेतुः ॥ सारूपमिथ्या-
व्यवसायसिद्धिपदोच्चयभ्रंशमनोरथाश्च । आख्यामयाब्जाप्रतिषेधपृच्छा-
दृष्टान्तनिर्मासनसंश्रयाश्च ॥ आशीः प्रियं वै कपटं क्षमा च प्राप्तिः
शयश्चोत्तपनं तथैव । अर्थानुवृत्तिर्द्युपपत्तिर्युक्ता कार्यानुभूतिः परिदेवनं
च ॥ षट्त्रिंशदतानि सलक्षणानि प्रोक्तानि निर्भूषणसंमितानि ॥’ इति ।
अभिनवभारत्यां भरतटीकायामभिनवगुप्ताचार्यैर्भरता प्रबन्धेन भिन्नतया
स्थापितानि । तथा चैकादशाध्याये नाटकलक्षणे—‘षट्त्रिंशल्लक्षणोपेतमलं-

वक्तुं सर्ववत्कुटिलं तदपि समरेखं समा तुल्या रेखा आकृतित्यस्य तत्तथोक्तम् । ऋजु
भवतीत्यर्थः । सर्वत्र रथजव एव हेतुः । क्षणमपीति । “कालाध्वनोरत्यन्तव्ययोगे” इति
द्वितीया रथवेगवशात्क्षणमात्रमपीदं विप्रकृष्टं निश्चयमिति वक्तुं न शक्यमित्यभि-

(नेपथ्ये)

भो भो राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

सूतः—(आकर्ण्यवलोक्य च) आयुष्मन्, अस्य खलु ते
वाणपातपथवर्तिनः कृष्णसारस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।

राजा—(ससंभ्रमम्) तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः ।

सूतः—तथा । (इति रथं स्थापयति)

(ततः प्रविशत्यात्मनातृतीयो वैखानसः)

कारोपशोभितम्' इत्युक्तम् । तेन त्रयास्त्रिंशन्नाट्यालंकारा अपि संगृहीताः ।
तेन तानि ते चात्र यथासंभवं यथावसरं वक्ष्यन्ते । नेपथ्य इति ।
अप्रविष्टमैव यज्वनिकान्तरे वदति तन्नपथ्य इत्युच्यते । अन्तरसंविश्वा-
यम् । प्रकृतार्थसूचकत्वेन । उक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—‘ स्वप्नो ह्यन्तश्च लेखश्च
नेपथ्योक्तिस्तथैव च । आकाशवचनं स्येति ज्ञेया ह्यन्तरसंधयः ॥ ’
इति । वाणपातवर्तिन इत्यनेन नेकव्यम् । कृष्णसारस्य मृगस्यान्तरे
मध्ये । ‘ अथान्तरेऽन्तरा । अन्तरेण तु मध्ये स्युः ’ इत्यमरः । ससंभ्रमं
सादरमिति वक्तिक्रियाविशेषणम् । एवमग्रेऽप्येतादृशस्थले योजनीयम् ।
प्रगृह्यन्तां प्रग्रहाकर्षणेन स्थिरीक्रियन्ताम् । ‘ इति रथं स्थापयति ’ इति
कविवाक्यम् । आत्मना तृतीय इति द्वौ शिष्यौ स्वयं तृतीय इत्यर्थः ।
‘ आत्मनश्च पूरणे ’ इति तृतीयाया अलुक् । एषामपि संस्कृतं पाठ्यम् ।
तदुक्तमादिभरते—‘ परिव्राण्मुनिशाक्येषु तापसश्रोत्रियेषु च ।
द्विजा ये चैव लिङ्गस्थाः संस्कृतं तेषु योजयेत् ’ इति ।

प्रायः ॥ अस्त्येत्यादि ॥ वाणः पात्यतेऽस्मिन्निति वाणपातः तत्पननप्रदेशः । “ करणा-
धिकरणयोश्च ” इति घञ् । अन्तरे मध्ये ॥ तत इति ॥ आत्मना स्वेन तृतीयः त्रित्व-
संख्यापूरकः स्वयमेकश्चान्यौ द्वौ इत्यर्थः । वैखानसः विखनसो मनं वैखानसं तत्र
परिनिष्ठिताः वानप्रस्थाश्रमिण इति यावत् । तदुक्तम् मनुना—“ पुष्पमूलफलैर्वापि
केवलैर्वर्तयेत्तदा । कालपक्वैः स्वयं शीर्षैर्वैखानसमते स्थितः ॥ ” इति । विखना
इति सकारान्तोऽप्यस्ति तथा च श्रुतिः—“ येनुर्वह्णानामादितिः सुराणां ब्रह्मा ऋभूणां
विखना मुनीनाम् ” इति वैखानससूत्र एव वानप्रस्थाश्रमस्योक्तत्वात् तदाश्रमानुवर्तिनां
वैखानसत्वव्यपदेश इति भावः । यद्वा श्रीमन्नामसद्वाध्याये “ वैखानः सामगायनः ”

वैखानसः—(हस्तमुद्यम्य) राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो
न हन्तव्यः ।

न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्

मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाब्जिवाग्निः ।

क वत हरिणकानां जीवितं चातिलोलं

क च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते ॥ १० ॥

तत्साधुकृतसंधानं प्रतिसंहर सायकम् ।

आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागमि ॥ ११ ॥

‘ राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः ’ इति भरतोक्ते ‘ राजन् इति संबो-
धनम् । तत्साध्विति । तत्तस्मात्साधु यथा स्यादेवं कृतं संधानं
यस्य तम् साधुशब्देनापराद्धपृषत्काभावो व्यज्यते । सायकं बाणम् ।
प्रतिसंहर । प्रत्यावृत्त्य स्वं स्थानं प्रापयेत्यर्थः । तत्रान्वयव्यतिरेको हेतु-
त्वेनोद्दिशति—आर्तेति । वः शस्त्रमातीनां पीडितानां त्राणाय रक्षणाय

इति भगवतो नारायणस्य वैखानसशब्दाभिधेयत्वात् तन्नाभिनलिनसंजातचतुर्मुखस्यापि
वैखानसाभिधेयत्वात् ॥ यथा भागवते— “ विखनसार्थितो विश्वगुप्तये ” इति । अत्र
कार्यकारणयोरभेदोपचारस्य दृष्टत्वात्तस्मान्नादिपुत्रसमन्नादादयपादिकृषीणामपि वैखान-
सशब्दव्यपदेशः सत्तच्छेत्ते ॥ न खल्वित्यादि ॥ न खलु न खल्विति संप्रमे द्विशक्तिः ।
मृदुनि कोमले मृगशरीरे बाणपातग्रहनाक्षम इति यावत् । बाणः सन्निपात्यो न खलु
न योग्यः । तत्र दृष्टान्तमाहुषुषराशावभिरिवेति । यथा पुष्पराशावग्निर्न सन्निपात्यस्तथा
प्रकृतमृगशरीरे बाण इत्यर्थः । तूलराशाविति क्वचित्पाठः । कुत इत्यत्राह क्व
वतेत्यादिना वतेत्यनुकंपायाम् । यद्वा राजानं प्रत्यामंत्रणार्थको वत शब्दः । “ खेदानुकं-
पासंतोषविस्मयामंत्रणे वत ” इत्यमरः । हरिणकानां मृगाणां क्षालार्थं कप्रत्ययः । अनुकं-
पायां वा । “ अनुकम्पायाम् ” इति कः । अतिलोलं चंचलं स्वल्पोपाधिनापि निष्क्रमण-
शीलमिति यावत् । जीवितं क्व जीवनं कुत्र । ते तव अमोघप्रहारस्येत्यर्थः । निशित-
निपाताः निशितास्तीक्ष्णा निपाताः फलानि येषां ते तथोक्ताः सारपुंखाः सारा. स्थिरांशाः
दृढा इत्यर्थः । “ सारो बले स्थिरांशे च ” इत्यमरः । पुंखाः बाणमूलप्रदेशा येषां ते
तथोक्ताः वज्रसारा इति च पाठो दृश्यते । “ आश्रुगमूलप्रदेशे कर्तारि पुंखः ”
इति यादवः । क्व कुत्र । अत्रामोघपतनबाणस्यात्यजन्तुविषयस्यासंभावित-
त्वात्तद्वै क्वौ प्रयुक्तौ तदुक्तम् “ अत्यन्तासंभावितार्थे द्वौ क्वौ प्रयुज्येते ” इति ॥
पुनरपि हेत्वन्तरमाह—तत्साध्वित्यादि ॥ यस्मात्कारणात् वः पौरवाणां तवैकस्यैव

राजा—(सप्रणामम्) एष प्रतिसंहतः । (इति यथोक्तं करोति)
वैखानसः—(सहर्षम्) सदृशमेतत्पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः ।

जन्म यस्य पुरोर्वशे युक्तरूपमिदं तव ।

पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ १२ ॥

इतरौ—(बाहू उद्यम्य) सर्वथा चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि ।

राजा—(सप्रणामम् ।) प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवाचः ।

वैखानसः—राजन्, समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष खलु
कण्वस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्याति-
पातः, प्रविश्य प्रतिगृह्यतामातिथेयः सत्कारः । अपि च ।

साधुपीडकानां दुष्टानां हिंसाया इत्यन्वयः । अनागस्यनपराधे । ‘ आगो-
ऽपराधो मन्तुश्च ’ इत्यमरः । प्रहर्तुं नेति व्यतिरेकः । उभयविधेयं काव्य-
लिङ्गम् । साधुसंधेति तर्तुत्रास्त्रेति छेकश्च्युत्यनुप्रासौ । इति यथोक्तं
करोति शरं तूणीरे निक्षिपतीति कविवचनम् । जन्मेति । यस्य तव
पुरोर्वशे जन्म तस्य तवेदमस्मदुक्तकरणं युक्तरूपमतिशयेन युक्तम् ।
‘ प्रशंसायां रूपम् ’ इति रूपम् । युक्तरूपत्वे प्रथमचरणार्थहेतुत्वो-
पादानात्काव्यलिङ्गम् । एवंगुणोपेतं स्वगुणयुक्तम् । यस्य कस्याप्यतिथेः
सत्कारः कर्तव्यः किमुत राज्ञः, अतस्तदकरणेऽनौचित्यं स्यादित्यत
न भवतीत्यर्थः । शस्त्रमायुधम् । “ शस्त्रमायुधलोहयोः ” इत्यमरः । आर्तत्राणाय
दीनरक्षणं कर्तुं तादर्थ्यं चतुर्थी अनागसि निरपराधविषये प्रहर्तुं प्रहारं प्रयोजयितुं
न । तस्मात्कारणात् साधुकृतसंधानं सायकमुपसंदरेति योजना । साधुकृतसंधानमित्यनेन
बाणस्याकर्णाकृष्टनया क्षणमपि विलंबितुं न शक्यमिति बोध्यते । अनवधानेनावश-
तया वा देवादस्तथैथिव्ये सान्निध्यं बाणो भृगे पतिष्यतीति भावः । तस्मादुपसंदरेति संभा-
वनायां लोट् । राज्ञश्चत्तरजनस्य संभावनापुरस्सरत्वात् । वः इति बहुवचनेन कुल-
धर्मस्त्वयापि परिपालनीय इति व्यज्यते । केचिच्छिक्षार्थतया योजयन्ति तदिति ।
यदाश्रममृगहननकर्म तत्साधु सम्यगित्युपहासे । कृतसंधानं सायकमुपसंदरेति विधौ
लोट् अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥ सदृशमित्यादि ॥ एतच्छिष्टवचनकरणम् ॥ जन्मेति ॥
युक्तरूपं सुष्ठु युक्तम् । प्रशंसायां रूपप्रत्ययः । यस्य तव पुरोः पुरनाम्नः राज्ञो वंशे ।
यस्य सार्वभौमत्वमस्ति तस्य शिष्टवचनकरणाविनयादिगुणो नास्ति पुरुवंश्यानां राज्ञां द्वय-
मप्यस्तीति भावः । एवंगुणोपेतं शिष्टवचनकारिणं चक्रवर्तिनं सार्वभौमं त्वत्सदृशमित्यर्थः ।
पुत्रमाप्नुहि लभस्व । आशिषि लोट् ॥ समिदाहरणाय समिदाहरणं कर्तुम् । क्रियायौ-

रम्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।
ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्ग इति ॥ १३ ॥

आह—समिदाहरणायेति । ननु तद्यादृच्छिकमिदमावश्यकं तत्त्यागेनेदमेव कर्तव्यमित्यत—आह कुलपतेरिति । तेन तत्तत एव भविष्यति । अनेन स्वस्याप्राधान्यमुक्तम् । तल्लक्षणं पुराणे—‘ सुनीनां दशसाहस्रं योऽन्न-दानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥ ’ इति । अनुमालिनीतीरम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मालिनीनदीतीरे । कार्या-तिपातः कार्यव्यासङ्गः अतिथिषु साधुरातिथेयः । ‘ पथ्यतिथिवसति-स्वपतेर्द्वयः ’ इति ढस् । सत्कारः पूजा । ‘ वैखानसः—राजन्, समिदा-हरण—’ इत्यादिना ‘ सत्कारः ’ इत्यन्तेन उल्लेखो नाम नाट्यालंकार उपक्षिप्तः तल्लक्षणम्—‘ कार्यदर्शक उल्लेखः ’ इति । रम्या इति । वेद-बोधिताचरणत्वेन रम्यत्वेन रम्यत्वम् । क्वचित् ‘ धर्म्याः ’ इति पाठः । धर्माद्वनपता धर्म्याः । तेनैनोऽपनुत्तिधन्यत्वादि राज्ञो व्यज्यते । तपो-

पदेत्यादिना चतुर्थी । प्रस्थिताः निर्गताः । एष खल्विति । खलु प्रसिद्धौ कुलपतेः गोत्रप्रवर्तकस्य अनुमालिनीतीरं मालिनीतीरे “ यस्य चायामः ” इत्यव्ययीभावसमासः । अन्यकार्यातिपातः अन्यस्य कृत्यस्यातिक्रमः । उद्ध्वनमिति यावत् । न चेदित्यनेन यद्यपि कृत्यान्तरमस्ति तथाप्याश्रमं प्रविश्यातिथिसत्कारो प्राप्य इति व्यतिरेकेण व्यज्यते । आश्रमप्रवेशे प्रयोजनमाह—अपि चेत्यादि ॥ अपि च किंच आश्रमसंबन्धेव किंचि-बुद्ध्यत इत्यर्थः । तपोधनानां संयमग्रनानाम् अनेन तेषां कोपप्रसादयोः सद्यःफलप्रदत्वं व्यज्यते तेन च तपोधनवचनोद्ध्वने सर्वानर्थकारी शापो भवेदिति भावः । क्रियाः अनु-ष्ठानानि । कीदृश्यः क्रियाः प्रतिहतविघ्नाः निर्विघ्नाः । अनेन यस्य राज्यमस्ति तस्य राज्यपारेपालनसामर्थ्यं नास्तीति व्यज्यते अत एवोक्तं निर्विघ्नाः इति । रम्याः निर्वि-घ्नतया कुत्रापि कर्मणि वैकल्याभावात्सुभगाः पुण्यप्रदा इत्यर्थः । समवलोक्य सम्यङ्मु-हुर्मुहुर्दृष्ट्वा अनेन यस्य पारेपालनसामर्थ्यमस्ति तस्य वैदिककर्मणि गुणदोषविचारं कर्तुं शास्त्रपरिज्ञानं नास्तीति व्यज्यते । मूढस्य कर्मणिवैकल्यावैकल्यविषये समानबुद्ध्या “ अनभ्यासे विषं शास्त्रम् ” इति न्यायेन सम्यगवलोकनस्यासंशयत्वात् । नहि सम्यग-वलोकनं चक्षुषोऽन्मीलेन दर्शनं मौर्वीकिणाङ्कः ज्याघातकिणचिह्नः । “ अङ्कः समीपे चोत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः । ” इति केशवः । अनेन यस्य शास्त्रपरिज्ञानं तस्य शौर्यं नास्तीति व्यज्यते । किञ्च किंपरिमाणकम् । नेत्राप्रत्यक्षकरास्पृश्यस्थलमपीति यावत् । रक्षति राजव्यतिरिक्तपुरुषस्य भुजः पुरोवर्तिनं हस्ताविषयमेव रक्षति । राज्ञस्तु न तथेति व्यतिरेकः । ज्ञास्यसि पूर्वोक्तसमस्तगुणः त्वय्येवास्तीति ज्ञास्यसीति यावत् ॥

राजा—अपि संनिहितोऽत्र कुलपतिः ।

वैखानसः—इदानीमेव द्रुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय नियुज्य देवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

राजा—भवतु । तामेव द्रक्ष्यामि । या खलु विदितभक्तिं मां महर्षेः कथयिष्यति ।

धनानामित्यनेनात्यन्तविषयनैरपेक्ष्यम् । प्रतिहतविघ्ना इत्यनेनास्य प्रतापातिशयः कियद्रक्षतीत्यनेन प्रत्यर्थो हेतुः । क्रिया यागादि कर्म । आरम्भः शिक्षा देवतादिपूजनं संप्रधारणमर्थानां विचारचेष्टा च । अत एव बहुवचनम् । ‘ आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् । उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥ ’ इत्यमरः । सम्यगवलोक्य न वस्तुस्थित्या न (त्याः) श्रवणेन । अपि तु स्वयं सम्यग्दृष्ट्वात्यन्तसंतोषकारिण्य इति भावः । ज्ञास्यसि न तु ज्ञातवान्न च जानासि । मौर्वी ज्या तस्याः किणश्चिद् तदङ्को भूषा यस्मिन्सः । ‘ अङ्को भूषणलक्ष्मसु ’ इति हेमः । अनेन तस्य सदैव जगन्नासापसारणोद्यम उक्तः । भुजः कियद्रक्षतीत्यन्यसहायानपेक्षत्वं । एकवचनेन तस्मिन्नपि परानपेक्षत्वं ध्वनितम् । परिकरालंकारः नन्वपुष्टार्थत्वदोषनिराकरणेन तदभावरूपस्य पुष्टार्थविशेषणत्वस्य स्वीकारेण गतार्थत्वात्परिकरस्य कथमलंकारत्वमिति चेत् । सत्यम् । तादृग्नेकविशेषणनिबन्धे त्रिच्छित्तिविशेषादलंकारत्वमस्योपरीकृतम् । अतः पूर्वार्थ एवायमलंकारो नोत्तरार्थे । वृत्त्यनुप्रासश्रुत्यनुप्रासौ । किणोकेति पुनरुक्तवदाभासः । काव्यलिङ्गमपि । आर्या । अपि संनिहितोऽत्रेति । अपिः प्रश्ने । ‘ गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपिः ’ इत्यमरः । पुंव्यक्तिशिष्यादिसाध्ये कर्मणि यद्द्रुहितरमित्युक्तिस्तयोरन्ययोरपि सत्त्वे शक्यन्तलामित्युक्तिः, तथास्या मुनेर्जीवितसर्वस्वत्वं ध्वन्यते । गान्धर्वादिविवाहस्यानायासेन संपादनं च । अत एव वक्ष्याति—‘ ममाप्यस्या अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः ’ इति ।

अपीत्यादि ॥ अपीति प्रश्ने सन्निहितः मिलितः । अतिथिसत्काराय आगंतुकसत्कारं कर्तुम् । सोमतीर्थं नाम सिद्धस्थानविशेषः । प्रतिकूलं प्रतिबन्धकम् । अनुरूपवरविषट्कमिति यावत् । आत्मगतमित्यनेन सर्वाश्राव्यमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । तदुक्तम्—नाट्यश्रमापेक्षया वस्तु त्रिविधं भवति सर्वश्राव्यं सर्वाश्राव्यं नियतश्राव्यामिति । तत्र सर्वश्राव्यं

वैखानसः—साधयामस्तावत् । (इति सशिष्यो निष्क्रान्तः)

राजा—सूत, चोदयाश्वान् । पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति भूयो रथवेगं निरूपयति)

राजा—(समन्तादवलोक्य) सूत, अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाश्रमाभोगस्तपोवनस्येति ।

सूतः—कथमिव ।

राजा—किं न पश्यति भवान् । इह हि

नीवाराः शुक्रगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः कचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।

विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-

स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः ॥ १४ ॥

अथ च प्रतिकूलं देवं शापस्तस्योपशमनेन सपुत्रायास्तस्या राज्ञा स्वगृहानयनमपि सूचितम् । अतोऽस्य बीजवस्तुत्वमुपपन्नम् । ' जन्म यस्य ' इत्यादिना ' तां द्रव्याभि ' इत्यन्तेन मुखसंघे-
रुपक्षेप इति प्रथममङ्गमुपक्षितम् । तल्लक्षणमादिभरते— ' काव्य-
स्यार्थसमुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः ' इति । [नीवारा इति ।] तरूणां
वृक्षाणामधो नीवारास्तृणधान्यानि सन्तीति क्रियासामान्ययोगाद्भूतपददो-
नाम प्रकाशमिति वदेत् । सर्वाश्राव्यमात्मगतमिति नियतश्राव्यं जनोत्तिकमिति तदेवा-
न्यपरावृत्त्या अन्यस्य कथनं रहस्यम् । किञ्चिदाकाशभाषितं भवति । तद्यथा—“ किं
ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यः श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तस्मादाकाशभाषितम् ॥ ”
भवत्वित्यादि । भवतु सन्निहितो वा मा वेत्यङ्गीकारे विदितभाक् विदिता ज्ञाता भक्तिर्यस्य
तं तथोक्तम् । कारिष्यति त्वामसन्निधानेऽपि राजागत्यातिथिसत्कारं प्राप्य गत इति कपेः
शङ्कन्तला वक्ष्यतीत्यर्थः । न चेत्सर्वानर्थकारी काश्यपमुनिशापो भवेदिति । अत एवोक्तं
महर्षिरिति । साधयामः निर्वर्तयामः नावत्साकल्ये । समिदाहरणादिकं सर्वमित्यर्थः । चोदय
प्रेरय पुनीमहे पवित्रीकुर्महे । दपयानि अभिनयति । तदुक्तम् भरतेन—“ रथस्थस्यापि
कर्तव्या गनिश्चर्णपदैरथ । समपादं तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ॥ सूतश्चास्य
भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुलः । दूरश्चूर्णपथैश्चैव कर्तव्यं रङ्गमंडलम् ॥ ” इति । आभोगः
पारिपूर्णता विस्तार इति यावत् “ आभोगः पारिपूर्णता ” इत्यमरः ॥ नीवारा इत्यादि ॥
शुक्रगर्भकोटरमुखभ्रष्टाः शुक्रा गर्भे येषां कोटरमुखानां तानि तथोक्तानि तेभ्यो

बाभावः । एवमस्त्यवाक्येऽपि । कीदृशाः । शुका गर्भे मध्ये येषां तानि च कोटराणि तरुविवराणि तेषां मुखानि तेभ्यो भ्रष्टाः । सुखशब्देन नीवाराणां बाहुल्यम् । संपूर्णविशेषणेन सुपुष्टपक्षित्वेनाश्रममनोज्ञतया राज्ञो रतिध्वन्यते । इदं पूर्ववार्थो हेतुः । इंगुदी तापसतरुस्तत्फलानि भिन्दन्तीति भिदः । उपलाः पाषाणाः । सूच्यन्ते द्योत्यन्त एवेति सूत-शङ्कापनोदः । सूच्यन्त इति कर्मकर्तरि । कीदृशाः । प्रकर्षेण स्निग्धाः । अत्र प्रशब्दः प्रकर्षं द्योतयन्निंगुदीफलानां सरसत्वमाचक्ष्ण आश्रमस्य सौन्दर्यातिशयं द्योतयन्राज्ञस्तत्राभिरति ध्वनयति । विश्वासस्योपगमः प्राप्तिस्तस्मात् । उत्पन्नविश्वासा इत्यर्थः । अत एवाभिन्नगतयोऽपरित्यक्त-स्वस्थितयो मृगाः शब्दं रथशब्दं सहन्ते । 'ना गातिर्मागे दशायां च' इति विश्वः । अनया स्वस्वचेष्टानिष्ठमृगस्थित्याश्रममञ्जुलतया नाय-कस्य प्रीत्युत्कर्षो व्यज्यते । तोयाधारा देवखातादयस्तत्पथास्तन्मार्गाः । 'ऋक्पूरब्धूः' इत्यस्याप्रत्ययः समासान्तः । वल्कलान्यथादाद्रीणि तेषां शिखा अग्राणि तेभ्यो निष्यन्दो जलम्रवणं तेन या रेखास्तंभिरङ्किता-श्चिह्निताः । निष्यन्देति 'अनुविपर्यभिनिभ्यः—' इति विकृतेन पत्वम् ।

भ्रष्टाः पातिताः अनेन शुकानां किरातादिग्रहणजनितभयनरपेक्षया निदृशकावरथागं व्यज्यते । तेनेतरवनवैलक्षण्यमुक्तम् । आश्रमव्यतिरिक्तवनान्तरे तरुणामधस्ताद्यदि नीवारपतनं दृश्यते तच्चिह्नेन सुखावस्थानसंभावनया किरातादयः शुकान् गृह्णन्ति अत्र न तथेति व्यतिरेकः । तेन च आश्रमे दुष्टजनैः प्रवेष्टुमशक्यमिति ऋषीणां प्रभावः सूचितः । इंगुदीफलभिदः इंगुदीनां तापसतरुणां फलानि येषु भिद्यन्ते निष्पिष्यन्त इति तथोक्ताः । प्रस्निग्धाः प्रकर्षेण स्नेहवन्त उपला अस्मानः । “ उपलः प्रन्तरे मणौ ” इति विश्वः । सू-च्यन्ते ज्ञाप्यन्ते तपोवनव्यतिरिक्तारण्यस्थपाषाणानामिंगुदीफलादिनिष्पेपणाभावात्स्निग्धत्वं नास्ति । किं तु तपोवनोपलानामेव स्निग्धता तस्मादुपलस्निग्धतया इदमरण्यं तपोवनमिति सूच्यत इति भावः । प्रस्निग्धा इति प्रोपसर्गोपलानामतिस्निग्धतयेदानामिवेङ्गुदीफलानि निष्पीड्य स्नानार्थंमृपयो गता इति ध्वन्यते । इंगुदीफलानां किरातभेदेन सत्युपलानां स्निग्धता स्फुटं दृश्यतेति । सद्योपलभेदनद्योतनार्थं प्रोपसर्ग इति भावः । तेन च निर्ग-तानामृषीणामागमने बहुकालावकाशः सूच्यते । विश्वासोपगमाद्विश्वासप्राप्तेः अभिन्नगतयः यथापूर्वगमनाः शब्दं ध्वनिं रथस्येति शेषः । तोयाधारपथा इति । तोयाधारा जलाशयाः तेषां पंथानो मार्गाः वल्कलानां परिधानयोग्यतरुत्वचां शिखा अञ्चलाः ताषां निष्यंदा जलस्रावाः तेषां रेखाः श्रेणयः तामिरङ्किता लङ्छिताः । अनेनाश्रमे काश्चन तापसस्त्रियो विद्यन्त इति ध्वन्यते । स्त्रिय एव तटाकेषु स्नात्वा सार्द्रवल्कलाः स्वश्लोठजेषु प्रविशन्ति

कुल्याम्मोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूला

भिन्नो रागः किसलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन ।

एते चार्वागुपवनभुवि च्छिन्नदर्भाङ्कुरायां

नष्टाशङ्का हरिणाशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ॥ १५ ॥

सूतः—सर्वमुपपन्नम् ।

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा) तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत् तदिहैव रथं स्थापय यावदवतरामि ।

सूतः—धृताः प्रग्रहाः । अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा—(अवतीर्य) सूत, विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदं तावद्गृह्यताम् । (इति सूतस्याभरणानि धनुश्चोपनीया-पर्यन्ति) सूत, यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्याहमुपावर्ते तावदार्द्रपृष्ठाः क्रियन्तां वाजिनः ।

अत्र बहुव्रीहिणैवार्थलाभे यदङ्कितपदं तेन प्रत्यग्रवक्त्या सार्द्रत्वेनाश्रयस्य सुन्दरतया राज्ञः प्रीत्यतिशयो ध्वनितः । कचिदिति वाक्यचतुष्टये संबध्यते । चकारः पूर्ववाक्यत्रयसमुच्चये । स्वभावोक्तिः क्रियासमुच्चयालंकारः काव्यलिङ्गं च । वृत्यनुप्रासः श्रुत्यनुप्रासोऽपि तीवेति दन्त्ययोः, शशु इति तालव्ययोः, कगेति कण्ठ्ययोः, टरेति छेति मूर्धन्ययोः, स्तेति दन्त्ययोः, रूणेति मूर्धन्ययोः संगतेः । एवमुत्तरचरणेष्वप्युह्यम् । शार्दूलविक्रीडितम् [छन्दः] स्तोकमल्पमन्तरं गत्वा । अवतीर्योपनीय प्रविश्येत्यादीनां कविवाक्यत्वाल्लयवन्तानाम् ‘राजा वदति’ इत्याद्यभ्यूहितकविवाक्यस्थक्रियया संबन्धः । एवमग्रेऽपि बोद्धव्यम् । विनीतेत्यादिना

तासां स्नानानन्तरं तर्पणादिक्रियाभावात् । यद्वा वानप्रस्थानां वस्त्रनिष्पीडनं न युक्तमिति स्मृतिः । अनेन पूर्वं शकुन्तलमतिथिस्तकाराय संदिश्य काश्यपो गत इति वैखानसोक्तस्य संमतिरुक्ता ॥ सर्वमित्यादि ॥ उपपन्नं ज्ञातम् । उक्तार्थं सर्वमित्यर्थः । स्तोकमन्तरम् ईषदवकाशं किञ्चित्प्रविश्येत्यर्थः । उपरोधो बाधा माभूत् न भवतु “ माङ्गिलुङ् ” इति लुङ् । यावदवतरामि अवतरिष्यामि । “ यावत्पुराणिपातयोल्लङ् ” इति भविष्यति लट्प्रत्ययः ॥ विनीत इत्यादि ॥ विनीतः नामुपशमवतां वेप इव वेषो

सूतः—तथा । (इति निष्क्रान्तः)

राजा—(परिक्रम्यावलोक्य च) इदमाश्रमद्वारम् । यावत्प्रवि-
शामि (प्रविश्य निमित्तं सूचयन्)

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १६ ॥

नीतिनामा नाट्यालंकार उक्तः । तल्लक्षणम्—‘ नीतिः शास्त्रेण वर्तनम् ’
इति । ‘ इति सूतस्य ’ इति कविवाक्यम् । आर्द्रपृष्ठा इत्यनेन तेषां श्रमा-
पनोद उक्तः । निमित्तं सूचयन्निति दक्षिणबाहुस्फुरणं सूचयित्वा । अङ्गस्फु-
रणेनेत्यर्थः । ‘ निमित्तं हेतुलक्षभणोः ’ इत्यमरः । शान्तमिति । इदं परिदृश्य-
मानमाश्रमपदमाश्रमस्थानम् । तात्स्थ्यात्तन्निवासिजनाः । शान्तं शान्ताः
शमप्रधानाः । निरीहा इत्यर्थः । अत्यन्तनिरीहत्वं द्योतायितुमर्चतनस्य
कर्तृत्वं कृतम् । इहाश्रमपदेऽस्य बाहुस्फुरणस्य फलं महार्हवस्तुप्राप्त्यादि

येषां ते तथोक्ताः । तेः प्रवेद्यानि प्रवेष्टुमर्हाणि । नाम प्रसिद्धाः । आर्द्रपृष्ठा-
सिक्तकायोपरिभागाः । यावत्प्रविशामि प्रवेक्ष्यामि । निमित्तं शकुनं शुभाशुभादिनिव-
दकम् । सव्यदक्षिणेनत्रबाह्वादिस्पन्दनमिति यावत् । तत्स्पन्दनयोरेवेद्यानिष्टफलसूचक-
त्वात् । अत्र निमित्तमिति सामान्यत उक्तत्वादिष्टानिष्टफलद्वयमपि विवक्षितम् ॥ निमित्तं
भवतु नाम भवितव्यं शुभाशुभफलं केन वार्यत इत्याशंक्याद्—शान्तमिति ॥ अत्राश्र-
मपदपदेनाश्रमस्था लक्ष्यन्ते । अनेन निमित्तफलस्यानुपपत्तिरुक्ता इयं जहत्स्वार्था
लक्षणा एतस्या लक्षणं पूर्वमेवोक्तम् । आश्रमपदं शान्तमिति रागद्वेषादेत्येतन्नधर्मत्वाद्वा-
श्रमपदस्य तदसंभवादाश्रमस्था एव लक्ष्यन्ते अजहत्स्वार्था यथा यष्टयः प्रविशन्तीत्यादा ।
यत्र शब्दः स्वस्य क्रियासिद्धयर्थं परमाक्षिपति सा अजहत्स्वार्था । उपादानलक्षणेति च
व्यपदिश्यते । गौरव्यं इत्यादां श्रुतेः प्रभुसंभितत्वेन तन्त्रातिपादितस्वानुवर्धनस्याभंग-
रप्रसरत्वात्तद्विषयभूता गोत्वरूपा जातिः सामान्याकारायां सभ्यां नदनुगानानुपपत्तेश्चानु-
मुचितं पिण्डविशेषं सामर्थ्यादाकर्षति । “ विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षेत्राण्यथाक्तिर्विशेषणे ”
इति न्यायेन विशेषणभूतायां जातौ संकेतस्य प्रतिपादितत्वाद्देशवदस्याभिधाशक्तिस्तत्रैव
पारसमाप्ता । समाप्तसामर्थ्यां राती विशेष्यभूताया व्यक्तेर्वार्तामिर् बोधनुं नार्हति अति-
प्रसंगादितो जातिर्व्यक्तिरुभयमपि शब्दशक्त्या समर्थत इति न युक्तं वक्तुम् । अत्र
जातिरर्थं स्वात्मना नाभिदधे किं त्वाक्षिपतीत्युपादानलक्षणेनोदाहरणीया । लक्षणा प्रयो-
जकलुब्धप्रयोजकयोरन्यतराभावात् । तर्हि तत्कथमिति चेद्यथा क्रियतामिति प्रयोगे
कर्तृलक्षणेः कुरुष्वेति प्रयोगे कर्माक्षेपः प्रविशेत्युक्ते गृहमिति पिण्डमित्युक्ते भक्षयेत्यस्य
चाक्षेपः । तथा जातिरेव व्यक्तिमाक्षिपत्यविनाभावात् । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त

(नेपथ्ये)

इदो इदं सहीयो । [इत इतः सरल्यो]

कुतः । साकांक्षभ्यो विश्वामित्रव्रभृतिभ्यः संभवत्यापि । इह तु सुतगमसं-
भावनीयमित्यर्थः । अथवेत्याक्षेपः । भवितव्यानामवश्यंभाव्यानां द्वागप्यु-
पायाः सर्वत्र भवन्ति । ' द्वारं पुनर्निर्गमनेऽभ्युपाये ' इति विश्वः । अर्थो-
न्तरन्यासः । उक्ताक्षेपालंकारः । प्रथमयतो वृत्त्यनुप्रासः । उत्तरत्र
श्वत्पनुप्रासः । अन्त्यदले भविमयेति विनवन्तीति लोकानुप्रासश्च ।
अनयार्यया परिकर इति द्वितीयमङ्गसुपक्षितम् । तल्लक्षणं तु - ' यदुत्प-
न्नाथबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु सः ' इति । इत इतः सरल्यो । ' नायिकानां
सखीनां च सौरसेनी प्रकीर्तिता ' इति भरतौक्तरासां पाठ्या सौरसेनी

इत्यत्र च देवदत्तस्य दिवाभोजनस्य प्रतिपिद्वत्वाद्यनुपपद्यमानं पीनत्वं स्वसिद्धये
रात्रिभोजनमाक्षिपतीति लक्षणाया नोपयोगः दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यर्थो-
त्तरकल्पनमर्थापत्तिरिति भट्टमने गुरुमने वेदातिनां मने च पृथक्प्रमाणभूता अर्थापत्तेर्नैव्या-
यिकादिभिरनुमानेऽन्तर्भावितत्वादविनाभावनिमित्त एव रात्रिभोजनाक्षेपः । तस्मान्त्वन्त्रा-
विनाभावसद्भावे संबंधमाश्रयंभवाया लक्षणाया नोपयोगः । अत्र चानुपपद्यमानस्य
पीनत्वादेः शब्दप्रमाणवेद्यत्वे श्रुतार्थापत्तिः । तस्मैव प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरानुपपद्यत्वे
द्वयार्थापत्तिरिति सर्वं समञ्जसम् । तर्थाश्रमे ऋषीणां क्रोशप्रसादयोः सद्यः फलप्रदत्वा-
च्छुभाशुभं कथं न भवतात्यत आह शान्तिमिति ॥ शान्तिं निर्विकारं रागद्वेषादिरहितमि-
त्यर्थः । तर्थाश्रमपदमिति सामान्यवचनेन राजप्याश्रमे शुभफलमस्ति । दुर्वासआद्या-
श्रमेष्वपराधादिनिष्फलमप्यस्तीत्याशङ्क्याह-इदमिति । इदमिति निर्देशेन ब्रह्मर्षेः काश्य-
पस्याजन्मब्रह्मचारत्वं क्रोधाभावश्च प्रसिद्धमिति द्योत्यते । तर्हि कालान्तरभावि शुभा-
शुभफलं कथमिदानीं तर्क्यते इत्यत आह-बाहुः स्फुरतीति । स्फुरति स्पन्दते । क्रिया-
पदे वर्तमानार्थप्रत्ययेनाद्यापि स्फुरतीति निमित्तफलपाह्योरध्यवधानं मूक्यते । अत्र
बाहुरिति सामान्यशब्दः कुतः न तु दक्षिणः सञ्च्य इति विशेषः कथितः अस्थाने
स्फुरणान्निमित्तसद्भावस्य वैफल्यमाह-इहेति । इहाश्रमे अस्य बाहुस्पन्दनस्य फलं भोगः ।
' फलं फले भवे वाजे निष्पन्नी भोगलाभयोः ' इति विश्वः । प्रियालिङ्गनादिभोग-
इत्यर्थः । कुतः कस्मात्कारणात् आश्रमपदस्य शान्तत्वादित्यर्थः । रागाभावस्त्वर्णराजक्यते-
श्रमाभावाच्च शुभफलं प्रियालिङ्गनादि कथं भवति । द्वेषाभावादशुभफलं सर्वानर्थकारी
शापश्च कथं भवतीति भावः । अथवेति पक्षान्तरे भवितव्यानां प्राप्तव्यानां शुभाशुभफल-
कार्थानामिति शेषः ' भू प्राप्ता ' इत्यस्मादतोर्गिदं रूपं सिद्धम् । सर्वत्र समस्तप्रदेशेषु
द्वाराणि मार्गाः भवन्ति जायन्ते । आश्रमपदं शान्तमित्यादौ निर्णयान्तः संदेहालंकारः ।
निर्णयान्त आक्षेपालंकारो वा अर्थान्तरन्यासो वा । इदो इत्यादि । आगच्छतमिति शेषः

राजा—(कर्णं दत्त्वा) अये, दक्षिणेन वृक्षपाटिकामालाप इव श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । (पार्श्वक्रम्यावलोक्य च) अये, एतास्त्वं पस्विक्कन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्बालपादपेभ्यः पयो दातुमिति एवाभिवर्तन्ते । (निपुणं निरूप्य) अहो, मधुरमासां दर्शनम् ।

भाषा । ‘सहीओ’ इत्यत्र प्रथमम् । द्विवचनस्य बहुवचनम् । इति मत्रे औकारस्य जसि जाते ‘जशसोः’ इत्यनुवर्तमाने ‘स्त्रियासुदीर्घा वा’ इति जस औकारः । ‘हः’ इत्यनुवर्तमाने ‘खद्यथधाम्’ इति स्वस्य हः । क्वचित् ‘सहा’ इति पाठः । स तु द्विकल्पपक्षे जसो लोपे शेषः । दक्षिणेन वृक्षपाटिकामिति ‘एनपा द्वितीया’ इति द्वितीया । स्वप्रमाणानुरूपैरिति स्वशब्देन प्रमाणपदमाहच्यार्त्तमासर्थ्यं लक्ष्यते । तस्य प्रमाणं मानं तदनुसूपैः । स्वशक्तियोग्यैरित्यर्थः । ‘प्रमाणं मानशान्त्रयोः’ इति वरणिः । निरूप्य दृष्ट्वा । अहो इति विस्मये । मौन्दर्यातिशयदर्शनेन विस्मयः । दृश्यते यत्तद्दर्शनं स्मरूपम् । ‘कृत्यलुप्यं बहुलम्’ इति ल्युट् । मधुरं प्रियम् । हृदयंगममिति यावत् । ‘मधुरं रसवत्स्वादु प्रियं पुः

सहीओ इत्यत्र द्विवचनस्थाने बहुवचनं प्राकृते द्विवचनस्य बहुवचनान्मुक्तवान् । अत्र सखिशब्दस्त्वन्योन्यागोपनीयविश्रंभालपादिसिद्धयर्थमिति ज्ञातव्यम् । कणादस्यैव प्रवणं निधाय ॥ अये इत्यादि ॥ अये इति द्वौ वृक्षपाटिकां दक्षिणेन । वृक्षपाटिकाया दक्षिणभागे । “एनपा द्वितीया” इति द्वितीया । आलपः आगाधणम् ॥ एता इत्यादि । स्वप्रमाणानुरूपैरित्यस्मशक्तिरदर्शः अभिवर्तते आसनः पर्यर्पितः । अत्र कविना शकुन्तलायाः वृक्षसेचनकल्पनं सर्वावयवदशनार्थमित्यवगमनव्यम् । नित्यशान्तिनीय । अहो इत्यादि । अहो इत्याश्चर्ये । मधुरं मधुवन्मधुरम् । मधु यथा इन्द्रीयप्रीणनकरं तद्वदसां दर्शनमपाति भावः । “मधु माधुर्ये तद्योगात्” उपभुम्पिमुष्कमधो रः” इति प्रत्ययः । दर्शनमिति । दृश्यत इति दर्शनं रूपलवण्यादि । अहो आश्चर्यविषयभूतं लोकोत्तरचमत्कारकारित्वान् । अनेन नायिकालवसरूपा मधुरादय उक्ताः । तदुक्तम् “मधुराः मुकुमाराश्च रूपयौवनशालिनः । शृंगारादवना भावास्तरुणा तरुणादयः ॥” इति । यद्वा दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं कदाश्चावलोकनादि मधुरं शृंगाररसाभिर्व्यञ्जकम् । अहो अकृत्रिममनाहगन्वादाश्चर्यभूतम् । यदा दृश्यत इति दर्शनं शरीरलवण्यादिगतम् । मधुरमतिशयितरभवत् । “मधुरं रसवत्” इत्युक्तवान् ॥ तदेवो-

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुगश्रमवासिनो यादं जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ १७ ॥

इति विधः । शुद्धान्तोति । आश्रमं वस्तुं शीलं यस्य । शीलार्थेन णिनि-
प्रत्ययेन तादृश्रूपासंभवा द्योत्यते । जनस्य सामान्यजनस्य । ‘ लोके
जगद्वेदे पृथग्जनः ’ इति हैमः । शुद्धान्तो राजस्त्रियः । तात्स्थ्यादिति
क्षीरस्वामी । तासां दुर्लभम् । इदं प्रत्यक्षतः परिदृश्यमानं जगन्नपैक-
मोहनं वपुर्गदीनि । विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्यात्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । तदा
वनलताभिर्गुणैः सौगन्ध्यादिभिरुद्यानलता दूरीकृताः । तिरस्कृता इत्यर्थः ।
उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वादत्र कथितपददोषाभावः छेकवृत्त्यनुप्रासौ । निद-
र्शनालंकारश्च । न दृष्टान्तः निरपेक्षेयार्वाक्ययोर्विम्बप्रतिबिम्बभावे
दृष्टान्तस्योक्तेः । राजानकमम्मदस्त्वत्र प्रतिवस्तूपमामाह । तत्र चतुर-
स्रम् । यतः शुद्धान्तदुर्लभत्वं वनलताभिर्गुणैर्दूरीकरणत्वं नै (नै) कं
तत्त्वम् । यदीत्यनेन शक्यद्वयनिरासाच्च । ‘ सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथ-
ङ्निर्देशे प्रतिवस्तूपमा ’ इति तल्लक्षणम् । उदाहरणं च—‘ चकोर्य एव
चतुराश्चन्द्रिकापानकर्मणि । आवन्त्य एव निपुणाः सुदृशो रतनमणि ॥ ’

व्यापादयति । शुद्धान्तदुर्लभमित्यादिना ॥ शुद्धान्तो राजभवनं तत्रापि दुर्लभं न
लभ्यम् । “ गन्तव्यं तु पाथिवः ” इति वचनाश्लोके वा या रूपवत्यस्ताः सर्वा
विचार्य राजभवनमानीयन्ते अत एवाक्तं शुद्धान्तदुर्लभमिति । यद्वा सकलप्रौढ्यवत्वेन
शरीरलवण्यवातिशयो भवति तत्राप्येतादृशवपुषो दुर्लभत्वेन रूपाद्यतिशयो व्यज्यते ।
यद्यत्रापि राजगृहवत्सौख्यमद्रावो व्यापयतिशयः किं न स्यादित्यत आह आश्रमवासिन
इति । ताच्छील्यार्थप्रत्ययेन निरंतरवान्निव्वं द्योत्यते । आश्रमवासित्वेऽपि राजाद्युचिता-
हारादिमत्त्वे रूपादिकं न दुर्लभं किमन्यत आह यदि जनस्येति । तादृशमनोहराहारादि-
भोगरहितस्येत्यर्थः । तादृश्रूपादिकारणाभावेऽपि ऋषेर्विचित्रशक्तिमत्त्वमहिम्नैव तादृश्रू-
पादेः नद्रावमाह दूरीकृता इत्यादिना । यद्वा तादृशकारणाभावे कथं रूपादिनद्राव
इत्यत आह दूरीकृता इत्यादि दृष्टान्तवचनम् । अनेन दृष्टान्तवलात्तादृशकारणं कल्पनीय-
मित्यर्थः । तथा च वक्ष्यत्युत्तरत्र सर्वयाप्सरस्तम्भवैपेत्यादिना । क्रीडार्थवहुप्रयत्न-
परिकल्पितं वनमुद्यानम् । तत्रैवोद्भूता लताः शाखादिकोमलावयकप्रचुर्यान् स्त्रीलिङ्गवाच-
ता एव गृहीताः ननु वृक्षाः तेषां क्रीडादिकठिनावयवसंभवात्पुङ्क्तिगत्वाच्च । वनोद्भवाभिल-
नाभिः । यद्यपि वनशब्दो वृक्षादिममुदायवाचकत्वेनोद्यतेऽपि वर्तते तथाप्युपमानप्रति-
योगित्वेनाभिर्थायमानमग्न्यमेव भवति । निरुपपदस्य वनस्यारग्य एव रूढत्वान् ।
गुणैरिति वनलतानां शब्दतो दूररूपव्यंतु मिदमेव । किंतु गुणैः सौकुमार्यपुष्पफलयुद्ध्या-

इति । यत्तत्त्वसमर्थनार्थमाहुनिकेन केनचित्तुक्तम् -- 'वाक्यार्थवशात्सा-
धागुणधर्मस्योभयमवन्धावगातेः' इति, तदपि न समीचीनम् । यतो
वाक्यार्थेन साम्यमात्रं प्रतीयते । तच्च तन्तुप्रतिवस्तुरूपेण चेतस्यात्प्रति-
वस्तूपमा । विम्बप्रतिविम्बभावेन तस्याम्भाभिर्गोवाङ्गीक्रियमाणत्वादित्यलं

विभिर्दूरकृताः न्यकृताः वनलतानां बहुलसौगम्यपणादिसन्त्ये नन्दानलतानां तादृशाभावे
नाभिस्तामां न्यक्काः कल्पये । नन्द प्रसिद्धा । अनेन स्वत्योक्त्यवाद उक्तः केचिदादि
जनयेति पराने तस्मिन्पक्षेऽप्याधर्मवान्ति जनस्य वपुः शुद्धांतदुर्लभं यदि तर्कवान-
लताः वनलताभिर्गुणदूरीकृताः स्वातिविति धाञ्जन । अत्रेदं वपुर्गति गर्वावय-
वप्रत्यक्षतोक्ता । शुद्धांतदुर्लभावेति स्वाभिलापविषयता कथिता । शुणैरिति बहुवचनेन
शौवनादिवहुगुणयोगिता । शुद्धांतदुर्लभसिद्धादीं दृष्टांतालंकारः । तदुक्तं " ह्यन्तः
पुनरेतेषां प्रतिविधितानामुपमेयवाक्यस्थितानां पदार्थानामुपमानवाक्ये प्रतियोगिता-
कल्पनम् " इति । अत्र अहो ननुगमिन्यादेनः वनलताभिस्तत्पत्तेन पारभात्रो नाम
मुखसंधिगुणमुक्त तदुक्तम् दशरूपके " परिभाषोद्भूतावेशः " इति । अत्र शुद्धान्तदुर्ल-
भमिति लोकार्तातविविचित्रवस्तुसाक्षात्करणार्थोत्पत्तेरद्भुतवेशः । मुखसंधिलक्षणमुच्यते
" अकथाभिः प्रकाशने सुखाद्याः पंच संघयः । एकप्रयोजनान्तकथाथानां गमन्ययः ॥
तदधान्तरकार्यार्थमंत्रध्यातृधिरागतं । मुक्त प्रतिमुखं गर्भः सावमशोपसंहतिः ॥ "
तत्र " वीजोत्पत्तिर्मुखं ज्ञेयं नानाभावरसाश्रयः । वीजारंभर्थमुक्तानि द्वादशांगानि
तस्य हि ॥ उपक्षेपः पारकरः पारन्यायो विलोभनम् । युक्तिः ग्रामिः
गमाधानं विधानं पारभावना ॥ उद्देदमेदकरण्यन्यर्थानिर्णीत संज्ञाः ।
मुक्तादिसंधिपङ्क्तानां क्रमश्च न विवक्षितः ॥ क्रमस्यानादित्वेन भगवतिभिर्गादिभिः ।
लक्ष्येषु ध्वन्त्रक्रमेणापि कथनेन विलक्षणम् ॥ वस्तुनेनूरमादीनामातुगुण्येन योजनम्
विवक्षितोऽत्र नांगानां क्रम इत्येव निर्णयः ॥ " इति । अत्र कविना मृगनाश्रयं
नायिकानायकयोः परस्परानुगागोत्पत्तेर्दर्शनं कल्पितमित्यवगतव्यम् । तदुक्तम् -- " यादो
पुराणकंदनमुत्पला वा स्वप्नोऽथ निद्रा मृगयाविनोदः । भवन्त्युवाचाः प्रथमाक्वोके त्वने-
र्यतो वृद्धिर्मुर्धन रागः ॥ " इति । नाटके सर्वथा पंचसंधिकल्पनं सुकविना प्रत्येकम् ।
यथा वा सप्तसंधिपरिच्छिन्ने प्रकृतनाटके । तथा हि प्रथमांशे " किं णु खं इमं वेदितुं
तत्रोत्पत्तिविशेषाः " इत्यादिना अनुरागवर्जितस्य कथनान्मृगसंधिः । तथा द्वितीयांतर्गत-
द्वयोः प्रतिमुखसंधित्वं तयोस्तद्विशेषोपपत्तत्वात् । तथा हि प्रथमाद्वितीयसंधिपङ्क्त्यानुगम्य
द्वितीयेऽङ्के मृगयाव्यापारनिवर्तनम् । अपिप्रार्थनादिना निर्गोहितस्य तृतीयांशप्रवेशका-
नन्तरम् " ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा " इत्यादि गमान्तरपो पितृदूतः ।
तथा द्वितीयेऽङ्के विदूषकेण सह शकुन्तलाप्राप्त्युपायं विचार्य तृतीयेऽङ्के " क
नु स्वयं गन्धिवे गवनकर्मणि " इत्यादिना " यावदेनामन्विच्छामि " इत्यादिना
च शकुन्तलाप्राप्त्यर्थप्रयत्नो मात्स्न्यीतीरगमनादिदूषो निवद्धः । तथैव चतुर्थपंच-

यावदिमां छायाभाश्रित्य प्रतिपालयामि । (इति विलोकयन्स्थितः)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला)

शकुन्तला—इदो इदो महीभो । [इत इतः सख्यौ]

अनसूया—हला मरुन्दले, त्वत्तो वि तादकस्तवस्म अस्मरु-
क्खवा पि अदरेति तर्कमि । जेण णोमालिआकुसुमपेलंवा तुमं वि
एदाणं आलवालपूरणे णिरत्ता । [हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि
तानकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । येन वनमालि-
काकुसुमपेलवा त्वमप्येतेषामालवालपूरणं नियुक्ता]

पूर्वैः सह विवादेन । प्रतिपालयामि प्रतांक्षे । यथोक्तव्यापारेति । वृक्ष-
सेचनव्यापारवतीत्यर्थः । ‘सभानाभिस्तथा सख्यौ हला भाष्याः पर-
स्परम्’ इति भरतांक्षेर्हलंति प्रयोगः । हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तात-
काश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । कोऽल्पायै । येन

नयौर्गर्भसंभित्वम् । तथा हि शकुन्तलाया दुष्यन्तनगरप्राप्त्याद्या तत्र राज्ञो विस्मरणं
पञ्चमाङ्गे राजा शकुन्तलां निदर्शय “ इदमुपनतमेव ” इत्यादिना “ नैव क्षयनोमि
हानुम् ” इत्यादिना च प्रकृतान्वेषणं कृतमित्युभयांकरूपो गर्भसंधिः । तथा
पद्याङ्गस्यावमर्शसंभित्वम् । तथा हि क्रोधेन गर्भोद्भिन्नस्य बीजस्यालोचनं वीर-
स्मप्रधानं नाटके शृगाररसप्रधाने तु व्यनगाच्चित्तलोभाद्वा गर्भोद्भिन्नस्य बीजस्यालो-
चनम् । व्यसनमनुशयः । अनुशयादालोचनं तत्रैव “ प्रथमं सारंगाक्ष्याः ”
इत्यादिना पूर्वं पञ्चमेऽङ्के अज्ञानातिरस्कृतशकुन्तलानुरागस्य ततो विवेकाज्जनित-
पश्चात्तापनालोचनं कृतमित्यवमर्शसंधिः । तथा सप्तमांकस्य निर्वहणसंभित्वं तत्र संधेः
पुनः बांजोद्भेदः कृतः यथा राजा निमित्तं मूचयित्वा “ मनोरथाय नाशसे ” इत्यादौ
मनोरथादिपदैः पुनर्बांजोद्भेदः कृतः । एवं नाटकेषु पञ्चसंधिकल्पनं लक्षणानुगुण्येन
द्रष्टव्यम् ॥ यावदेनमित्यादि ॥ प्रतिपालनं नाम चोपवचनकुलाचारादिसर्व-
विषयज्ञानम् । यथोक्तव्यापारा पूर्वोक्तवृक्षसेचनकर्मप्रवृत्ता । इत इतः सख्यौ आग-
च्छतमिति शेषः । प्रियंवदा नाम सख्योरन्यतरा । नाटके नायिकायाः सहृदयः
परिच्छदः कर्तव्यः । तदुक्तम् “ दूत्यो दासी सखी कारुधात्रेयी प्रतिवेशिनी ।
ल्लिङ्गिनी शिल्पिनी चैव नायिकायाः परिच्छदः ॥ ” इति ॥ हला इत्यादि ॥ पेशला
कोमला तादृशरूपानर्हन्ति यावत् । शरीरं पेशलमिति श्रमवशात् तूष्णीं न स्थानव्यं

१ यावदेनां तरुच्छाया इ० पा० । २ पेशला (पेशला) इ० पा० ।

३ मेअणे (सेचने) इ० पा० ।

शकुन्तला—य केवलं तादृगित्रींशो एव । अतिथि मे मोदरस्नेहो एवेसु । (इति वृक्षमेत्तनं रूपयति) [न केवलं तातनियोग एव । अस्ति मे मोदरस्नेह एतेषु]

राजा—(आत्मगतम्) कथमियं सा कण्वद्वहिता । (सविस्मयम्) असाधुदर्शी खलु तत्र भवान्काश्यपः य इमामाश्रमधर्मं नियुङ्क्ते ।

नवमल्लि (मालि) काकुमुसपेलवः कोमला त्वमप्येतेषामालवालपरिणे नियुक्ता । 'सप्तला नवमल्लिका' इत्यमरः । त्वमपीत्यपिभिन्नक्रमः पेलवापीति योज्यः । 'पेलवं कोमले ननौ' इति शाश्वतः । आलवाल वृक्षमूल स्थितिस्थानम् । 'आलवालं विदुर्धागाधारणं द्रवनाम्भसः' इति । न केवलं तातनियोग एव । अस्ति मे मोदरस्नेह एतेषु । तातनियोगः पित्राज्ञा । मोदरस्नेहो भ्रातृस्नेहः । वृक्षमेत्तनं रूपयति । अभिनयतीत्यर्थः । तत्राभिनयः—नलिनापन्नकोशीं कृत्वा स्कन्धप्रदेशं नीत्वावधत्तेन शिरसा मनाङ्गनामितया देहयष्ट्या च महाधोमुखी [अब] नीताविति । तल्लक्षणं तु—'अक्षिष्टस्वस्तिकौ सन्तौ शुकतुण्डावधोमुखौ । मिथः पराङ्मुखौ कृत्वा यौ कृतौ पद्मकाञ्चनौ ॥ नलिनीपन्नकोशी

कर्मणि नियुक्तत्वात्तन्मयः जलं देयमिति भावः । अनेन नवमल्लिकापेलवपेलवत्वेन सौकुमार्यमुक्तम् । तदुक्तम्—'या स्पर्शितव्याद्वेष्ट कोमलज्वाला वस्तुतः । तत्सौकुमार्यं त्रेधा स्यान्मुक्त्यमव्याधमकमात । अंशं पुष्पादिगोष्पशोभते येन नूतनम् ।' इत्येति सन्ध्यामंत्रणप्रकारः । तदुक्तम्—'स्वाणां परम्पराद्यपि ज्ञेयां नन्दे रागा, क्रमात् । हंडे हंडे हल्लेयेवं ब्रूयादभ्या तथा तथा ॥' इति । हल्लशब्दोऽप्यर्थः अभ्यस्यति मुष्टिदंतातुकागणि विभक्तिर्जातान्यकाणि । अत्र केवजं—अपिदिता केव—अत्र एकवचनः । तातनियोग एक एव न भवतीति यावत् । किंतु मोदरस्नेहः । 'केवलः इत्येकः स्यात्केवलश्चायधारणे ।' इति शाश्वतः । एतेषु पक्षेषु मोदरस्नेहः महोदरतामेवक पक्षपातः । तदुक्तम्—'अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया । य द्वि वेदाभक्तस्तन्तु-रन्तर्भूतानि सोच्यति ॥' इति । श्वेतसु द्विविधः विकासो द्रवीभावश्चेति । सूयोदये पद्मस्य विकासः चंद्रोदये चंद्रकान्तस्य द्रवीभावः एवं द्विविधा ॥ कथमियं रोग्यादि ॥ इयमिति या पूर्वं वैयानसोक्ता त्वं कण्वद्वहिता । कथमिति विज्ञातायाम् । यद्रूप इयमेतादृशरूपत्वावप्यात्यतिशयवती कण्वद्वहिता नृपिपुत्राति । कथमाश्रये । तदुक्तम्

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया समिहृतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥१८॥

तौ ' इति । ' यदधः सकृदानातमवनीतं तदुच्यते ' इति । ' सेति पूर्वं या ऋषिभिस्तुता । इदमिति । किलेत्युक्तौ । ' किल संभाव्यवार्तयोः । हे-
त्वस्योरलीके च ' इति हेमः । य इदं पुगे दृश्यमानमतुपममव्याज-
मनोहरं स्वभावसुन्दरं वपुस्तपःक्षमं तपःममर्थं साधयितुं कर्तुमिच्छति ।
ध्रुवं निश्चितम् । स ऋषिर्नीलोत्पलपत्रधारिणः पार्श्वदेशः । लक्षणया तैक्ष्ण्य-
साम्याच्छिदिक्रियायोग्यत्वं फलम् । तथा समिहृतां छेत्तुं व्यवस्यति
प्रयतते । क्वचित् ' गमीलताम् ' इति पाठः । तस्या अतिकाठिन्य-
नोपनेयेऽत्यन्तासंभावनीयत्वं व्यज्यते । अत्र पूर्वार्धे विषमस्यैको भेदः
व्यङ्ग्यः—' क्वचिदतिवैधर्म्याच्च श्लेषो घटनामियात् ' इत्युक्तेः । सम-
स्तवाक्ये निदर्शना । ' अभवद्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः । निद-
शना ' इत्युक्तेः । श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोरेकवाचकानुप्रवेशरूपः
संकरः । समिहृतामिति रूपकोपमयोः सदेहसंकरः । साधकवाधकः
प्रमाणाभावात् । छेदस्य न समर्थकत्वमुभयोः साधारण्यात् । वामित्यु-
त्प्रेक्षा ! वाचकत्व इति शब्दाध्ययनद्वारापत्तेः । वंशस्थं वृत्तम् । अने-
नाभिप्रायरूपं भूषणमुपन्यस्तम् । तदुक्षणं तु—' अभिप्रायस्तु सादृश्या-

भावप्रकाशे ' ' नारणेऽपि कथं तत्रैः विस्मये संपुटद्वये ' इति । यद्वा इयं लोकातीत-
विचित्रमौन्दयोद्यतिशयवती वैखानयोक्ता सा कण्वदुहिता कथमिति वितर्के ' यथा
वर्जं तथा प्रजा ' इति विद्यमानत्वान्तपस्विजन्यकाया रूपदेरसंभवाद्वितर्काद्यौ
युज्यते । तपःप्रभावान्ति किं न सिध्यति । तथापि इमाम् एतादृशभावाद्यतिशयवतीम्
आश्रमयमे अयोग्यकर्मणि नियुक्ते प्रेरयन्तीति यतस्मान् सायुदर्शी । ताच्छीत्ये
णिनिः । स्वल्पवधारणे । सर्वप्रकारेणोन्वितज्ञानवत् भवन्त्यर्थः । तत्रभवामिति
पूजयानां । ' भद्रको भद्रको भद्रस्तत्रभवान् ' इति वैजयन्ती । अत्र कण्व
इति वक्तव्ये काश्यप इति ' विप्रक्षीद्रयनामानि कुर्याद्देवानुसारतः ' इति वच-
नान् ॥ असाधुशिक्षनमेवोपपादयति । इदं किलेत्यादिना ॥ तर्हि विप्रवृष्ट-
वस्त्वस्म्य-
मपि स्म्यमिव प्रतिमानान्यत आह इदमिति । अनेन साक्षाद्दर्शनेन दर्शनीयतया सर्वा-
वयवप्रत्यक्षता कथ्यते । तस्मिन्मपि भूषितं चेद्रम्यं भवतीत्यत आह । अव्याजमनो-
हरमिति । भूषणादिशब्द्व्येऽपि चित्ताकर्षणशक्तिमित्यर्थः । अनेन रूपं लावण्यं चोत्तमं ।
तदुत्तमं ' अज्ञानभूषणान्तेव प्रक्षेपाद्यैर्भूषणैः । येन भूषितवद्भाति तद्वामिति कथ्यते ॥

भवन्तु । पादपान्तर्हित एव विस्त्रब्धं तावदेनां पश्यामि ।
(इति तथा कंगति)

शकुन्तला—सहि अणसूए, अंदिपिणद्धेण वक्कलेण पिअंवदाए
पिणअन्तिद ह्मि । मिट्टिलेहि दाव णं । [मग्नि अनसूये, अति-
पिनद्धेन वल्कलेन प्रियंवदया नियन्त्रितास्मि । शिथिलय
तावदेतत् ।]

सुभूतार्थप्रकल्पना इति । पादपान्तर्हितो वृक्षान्तर्हितः । विस्त्रब्धं
विश्वासयुक्तम् । ' समौ विस्त्रम्भविश्वासा ' इत्यमरः । साखि अनसूये,
अतिपिनद्धेनातिबद्धेन । आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत्
इत्यमरः । वल्कलेन वृक्षश्च वा प्रियंवदया नियन्त्रितास्मि । शिथिलय
तावदेतत् । ' एतदो णः स्यादो क्वचिन् ' इत्यामि परे णादेशः । ततः

मुष्णाफलेषु छायायास्तरलत्वभिवान्तरा । प्रातेभाति यदङ्गेषु छावण्यं तदिदोच्यते ॥
किं चाव्याजमनोहरमित्यनेन शकुन्तलायाः साकृतावलोकनमदंगमनादीनामङ्गत्रिमनो-
हरत्वं व्यज्यते । एतादृशं वपुः शिरीषपुष्पादीरपि यदपुष्पलीनं भवति तत्रैव वपुः-
शब्दप्रयोगः क्रियते । तपःक्षमं तपसः मुनिव्रतस्य चाद्रावणादेरिति यावत् क्षमं योग्यम् ।
“ तपश्चाद्रावणादीं स्याद्धर्मं लोकान्तरेऽपि च ” इति विश्वः । साधयितुं निर्वर्तयितुम्
इच्छति वाञ्छति । अत्र क्रियापदं वर्तमानार्थप्रत्ययेनेच्छाकरणस्य साध्यमानत्वेन नैष्कर्म्यं
व्यज्यते । नाहं मूढः कथं शास्यनीत्यत आह ऋषिरिति । ऋषिः कान्तदर्शी । “ ऋपिस्तु
वेदे भूवादौ ज्ञानवृद्धे दिगंबरे ” इति वैजयंती । तत्र दृष्टान्तमाह—ध्रुवमित्यादिना । ध्रुवमसंशयं
नीलोत्पलपत्रधारया कोमलकरणेन अल्पसाधनेनेति यावत् । समिधतां छेतुं कठिनं मह-
त्कार्यं साधयितुं व्यवस्यति उद्युक्तं । संभावनायां वर्तमानसामीप्ये लङ्स्थाने लट्प्रत्ययः ।
किलेति संभावनायाम् । “ वानासंभाव्ययोः किल ” इत्यमरः । अस्मिन् लोके दृष्टान्तालं-
कारः । तदुक्तम्—“ सर्वलोकमनोप्राहि वस्तु पक्षार्थसाधकम् । हेतोर्निर्दर्शनकृते स
दृष्टान्त इति स्मृतः ॥ ” इति । अत्र तपःक्षमत्वाभावे अव्याजमनोहरत्वं हेतुः । तत्र
नीलोत्पलपत्रधारया समिधताच्छेदनं दृष्टान्तः । भवत्वित्यादि । स यादृशस्तादृशो वास्ति-
त्यर्थः ॥ अणसूए इत्यादि ॥ अद्यमित्यनेन मुकुमारवस्तुनो दयाविषयत्वाच्चिरपरिचयेन
अम शरीरं कोमलं स्वल्पमपि बाधामहनशीलमिति ज्ञातवत्यापि प्रियंवदया मच्छरीर-
सौकुमार्यानभिज्ञयेव दृढं वद्व्यास्तीति भावः । अत्र तावद्भूतेन वल्कलबंधनस्य दार्ढ्यं न

अनसूया—तह । [तथा] (इति शिथिलयति)

प्रियंवदा—(सहासम्) एतत् पयोधरवित्थारइत्तु अं अत्तणो जो-
ब्बणं उवालहा । [अत्र पयोधरविस्तारयितृकमात्मनो यौवनमुपालभस्वा
राजा—सम्यंगियमाह ।

इदमुपहितसूक्ष्मग्रन्थिना स्वत्वदेशे

स्तनयुगपरिणादाच्छादिना वल्कलेन ।

चपुर्गमिनवमस्याः पुष्यति स्वां न शोभां

कुसुममिव पिनद्धं पाण्डुपत्रांदरेण ॥ १९ ॥

अथवा । काममननुरूपमस्या वयसो वल्कलं न पुनरलङ्कारश्रियं
न पुष्यति कुतः,

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ २० ॥

‘ अमोऽस्य ’ इत्यकारलोपः । ततो णमिति । तह इति तथेति । अत्र
नियन्त्रणे पयोधराणां (रयोः) स्तनानां (नयोः) विस्तारयितृ आत्मनो
यौवनमुपालभस्व । अस्या वयसः काममत्यर्थमनुरूपं वल्कलं पुनरलं-
कारश्रियं न पुष्यतीति न । अपि तु पुष्यतीत्यर्थः । अनेन शोभातिशयस्या-
वश्यकत्वं ध्वन्यते । वामनेऽपि ‘ संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ ’
इति । तत्र हेतुत्वेन पद्यमवतारयति—सरसिजमिति । शैवलेन जल-

मया कृतं किंतु प्रतिक्षणं विजृम्भमाणकूलंकपयौवनेन कृतमित्यभिप्रायः ॥ कायमिष्यादि ।
अस्या एतादृशरूपलावण्याद्यतिशयवत्याः । वयसा यौवनस्य । “ वयः पक्षिवैवलयोः ”
इति केशवः । वल्कलमननुरूपमसदृशम् । अलंकारश्रियं मण्डनशोभायाम् । “ शोभासम्पत्ति-
पद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते ” इति शाश्वतः । कामं प्रायेण । न पुष्यतीति न न
वर्धयतीति न किंतु वर्धयत्येवेत्यर्थः । ननुद्वयं संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधावि-
त्याह वामनः । पुष्यतीति यावत् । पुनः प्रश्ने अशोभावहं कस्तु पुनश्शोभाकरमित्या-
शङ्क्याह कुत इत्यादिना ॥ सरसिजं पद्मं शैवलेनापि अरम्यपदार्थेनापि अनुविद्धम्

नारयापि । ' जलनीली तु ज्वालं शैवलः ' इत्यमरः । विद्वं वेधितम् ।
 ' विद्वः स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे ' इति हेमः । प्रकृते तदर्थामभवात्संवन्धत्वं
 लक्ष्यते । तदतिशयो न्यङ्गयः । म एवात्र सातत्यवाचिना अनुना अनुद्यते
 अनुध्यायतीतिवत्सान्त्ये तस्य प्रयोगात् । सरसिजं कमलं रम्यम् । नन्वा-
 द्यन्तवाक्ययोस्तृतीययैव गतार्थत्वान्मध्यमवाक्य आकांक्षाभावादेवानुविद्व-
 मित्यवकररूपमिति चेन्न । उपमेयेऽतिपि न द्वेत्यादिना प्रकृतं तत् । मध्य-
 मवाक्ये त्वङ्गस्येन्दुशर्माणान्तर्गीतत्वं प्रसिद्धमेवेति नापेक्ष्यते तद्वचनमु-
 भयत्र । अत्र तु सरसिजस्योद्धृतम्यातुद्धृतस्य वा शैवलेनाविनाभावान्मु-
 क्तमनुविद्वमिति । अत्र एव न विशेषणप्रक्रमभङ्गः । हिमांशोश्चन्द्रस्य
 मलिनं लक्ष्मं लक्ष्मीं शोभां तनोति । अर्थाद्विमांशोरिति । यत्रोपमानस्या-
 कर्तृत्वात्कवृत्प्रक्रमभङ्गः । अथ च कलङ्गस्योपमानत्वप्रतीतेरान्यवचनम् ।
 तस्य चोपमानत्वेऽन्येन संवन्धत्वमनुक्तमिति वाच्यवचनम् । किं च लक्ष्म-
 णेय मलिनत्वे प्राप्ते तद्वचनादपुष्टार्थत्वम् । हिमांशोर्लक्ष्मेति संवन्धे लक्ष्मीं
 तनोतीत्यत्र संवन्ध्यन्तर्गाकांक्षा । लक्ष्मीं तनोतीत्यत्र हिमांशोरिति सव्यर्थे
 लक्ष्मेत्यन्तर्गाकांक्षमिति संवन्धे कष्टत्वम् । हिमांशुषदस्यवृत्तावयवादेः (?)
 कारणस्याभावात्सतोऽपि शब्दस्यान्यत्रान्वयात् । वाक्यत्रयं पदकदम्ब-

अनुपक्तम् रम्यं दर्शनीयं भवति । वस्तुतः सामान्यिकर्मभावयत्तया निरूपयतावयवयो-
 गापि हयमेव भवतीत्यर्थः । अनेन पञ्चोपमानेन शकुन्तलायाः पक्षिणां ज्ञानिना मृच्यते ।
 उक्तार्थं पुनरपि दृष्टान्तेन विजडयति । हिमांशोश्चन्द्रस्य लक्ष्मं मलिनं मलिनमपि अदृशं
 नांयमपि लक्ष्मीं तनोति दर्शनीयशोभां करोति सव्यर्थे मलिनमिति अत्रा गवर्गगर्णे विच्छा-
 यताम् न करोति किंतु रमणीयतामेव तनोति अनेन चंद्रोपमानेन कानि मन्त्रा नायिकाया
 व्यन्यते । उभयेनादृशान्तरं एव पक्षिणश्च वनं वनकलेनापि पक्षैश्चान्तेऽप्यन्यवयवापि अपि-
 कमनोज्ञा पुरोपक्षयान्यर्थमनोदराला । अमुमवमेवार्थान्तरस्यानेन एकाकरोति किमिव
 हान्यादिना । मधुराणां मनोज्ञानाम् । मधु मायुर्थे आकर्तृणां वपुषाम् । " आकृतिः
 कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपि " इति ' अश्वः । किं यत्किंचिदस्याभ्यस्तुमंशं न
 अलंकरणं न भवति । इव प्रश्ने । गमलंकरणं न भवतीत्यर्थः । हिं प्रसिद्धौ । " हिर्हेतीं प्रसिद्धौ
 च " इत्येकाक्षरगणभावा । केचिदेवमपि योजयति । अत्र एकमेवापि पदं काकाक्षि-
 न्यायेन वाक्यरयादिसंख्यानेषु युज्यते त्रैदर्थान्तरं जनयति । तथाहि सरसिजमपि पद्ममपि
 अनेनापिशब्देन सरसिजस्यापकर्षः कथ्यते । यथा सोऽपीत्यत्रापिशब्दस्यानादरार्थकत्वं
 तद्वत्प्रकृतेऽपीति यावत् । अनेन सरसिजपकर्षकथनेन प्रस्तुततत्प्रतियोगां शकुन्तलाया
 उत्कर्षः मृच्यते । यथा उदितमूर्यार्यनिंदा अनुदितसूर्यार्यप्रशंसामेव कुरुते तद्वदिति यावत् ।

कात्मके द्वितीयं तु क्रियाकारकान्वितेन्येनदम् । तेन वाक्यप्रक्रमभङ्गाऽपि लक्ष्मीं तनोतीत्यत्र सामान्यधर्मस्यार्थत्वेन प्रतीतिर्गर्थस्य कष्टत्वं चेत्यादिदोषपरिहाराय 'शिशिरकिरणमाली सुन्दरो लक्ष्मणापि' इति पठनीयम् । असत्संबन्धाश्चेन्मंजुलाः सत्संबन्धाः किमु वक्तव्या इत्यपि शब्दार्थः । प्रकृतस्य लिङ्गनिर्देशेनापमानव्याजेन पुनपुंसकनिर्देशाच्च स्वभावसुन्दरस्यैतन्नित्यसंबन्ध (न्व) हीननाप्यासक्तिः शोभाविनाशिक न भवतीति व्यज्यते । इयं पुनोदश्यमाना । 'इदमः प्रत्यक्षगतम्' इत्युक्तः । 'सम लोभनयोः सुधारमकल्लोलिनी त्रिजगत्कन्याललामभूता' इत्याद्यर्थान्तरसंक्रमितवान्यम् । तन्वीत्युपमेयानिर्देशः । तनापमेयनिर्देशेन वाच्य विशेषणाधिक्यं न शङ्कनीयम् । त्रिष्वपि रम्यत्वे समानेऽप्यत्र तस्याधिक्यमितीदमेव विधेयम् । यथा 'दद्या जुहोति' इत्यत्र दधानि विधिः संचार्यते तथेहाप्याधिक्ये । तेन नार्थिकको (?) व्यज्यते । इतश्च वक्ष्यमाणभावोदयस्याङ्कुरत्वं व्यङ्ग्यम् । मधुराणां सुन्दराणामाकृतीनां किमिव हि न मण्डनम् । अपि तु सर्वम् । हीनमहीनं स्वसंबद्धं चेति सामान्यस्य समर्थकत्वादर्थान्तरन्यासः । मधुगशब्दो रसवाचकः प्रकृते वाधितमुख्यार्थः सन्, सर्वविषयरक्तकत्वतर्पकत्वमेककार्यकस्यैव संबन्धेन लक्ष्यन्त्यातिशयसमभिलाषविषयत्वं नात्राश्रयेमिति ध्वनयति ।

सरमिजमपि शकुन्तलामुखाह्लादकरत्वदर्शनीयत्वगीरभवत्त्वादिगुणैः पराजितस्यापि यावत् अनेन शकुन्तलामुखान्विधान एव सरमिजस्याह्लादकरत्वादिप्रसिद्धिः । तत्संनिधाने तु निर्गन्धत्वप्रतीतिरदर्शनीयत्व च भवेदिति ध्वन्यते । यद्वा सरमिजमपि दिवासात्रदर्शनीयमपीत्यर्थः । तेन शकुन्तलाया दिवासात्रदर्शनीयता सूच्यते । तादृशं रारसिजमपि शैवलेनारम्यपदार्थेनानुविद्धमनुपक्तं रम्यं मनोहरं भवति । पुनरपि दृष्टान्तेन विशदयति हिमांशोरपाति । शकुन्तलामुखप्रभन्नतादिगुणैः पराजितस्यापीत्यर्थः । अत्राप्यपिशब्देन चंद्रस्यापत्त्यः । अनेन शकुन्तलामुखान्विधान एव चंद्राभादादृक्त्वदर्शनीयत्वादिप्रसिद्धिः । तत्संनिधाने तु विच्छाद्यन्वमहृद्यत्वं च भवेदिति ध्वन्यते । यद्वा हिमांशोरपि रात्रिमात्रदर्शनीयस्यापि यावत् । अनेनापि शकुन्तलाया दिवासात्रदर्शनीयत्व व्यज्यते । न चेत्सामिजचंद्रयोः शकुन्तलां प्रति केनाकारणापकर्षवत्त्वमिति सहृदयचित्तावर्जनं प्रादिति न भवति तादृशहिमांशोरपि । मलिनमदशनीयं लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति दर्शनां यशोभां वरेति । यस्मिन् स्वाभाविकरमणीयतया मलिनरूपस्वरंगेण । विच्छाद्यतः न करोतीति यावत् । इयं पारदृश्यमाना दिवासात्रदर्शनार्थव्यर्थे । तन्व्यपि कृशां ज्यपि युवरापाति यावत् । अनेन तन्वीयाच्चेन जोक्तास्त्रभूषणद्वयादिधारणाहंता ध्वन्यते ।

अत्र पादत्रये साधारणधर्मस्य रम्यलक्ष्माविम्भारमनोज्ञपदैरभिधानान्माला-
प्रतिवस्तूपमा । वृत्त्यनुप्रासच्छेकानुप्रासयोः संस्पृष्टिः । अर्थालंकारयोरङ्गा-
ङ्गिभावः संकरः । एवमग्रेऽपि संकरसंस्पृष्टी उच्ये । ग्रन्थगौरवभीत्या
कचिदेव वक्तव्ये । मालिनीवृत्तम् अनेन माधुर्यं नामायत्नजोऽलंकारः
उक्तः । तल्लक्षणम्—‘सर्वीषम्याविशेषपु माधुर्यं रमणीयता’ इति । अनेन
प्रसिद्धिर्नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं त्—‘प्रसिद्धिर्लोकनिख्यातैर्वीर्यै-

नादृश्यपीति यावत् । वल्कलेन पार्श्वानाद्योग्यतरुव्याः अधिकमनोज्ञा पूर्वापेक्षया-
तिमात्रदर्शनायाः अधिकमनोज्ञेयमेव गरुडिजाच्छेदाच्च शकुन्तलायाः सौन्दर्याधिक्यं
शैवलात्मलिनाच्च वल्कलम् पश्यन्तु त्वन्ये । यावद्वस्तुसौन्दर्यप्रावण्यं तावत्ततो नि-
श्चरपदार्थसंगणनं । दर्शनावस्यं प्रस्तुतत्वात् । अत एवाधिकमनोज्ञेति प्रयुक्तमित्यवग-
तव्यम् । नहि सरसिजं शैवलेनापि धर्म्यं हिमांशोर्मलिनमतिलक्ष्मीं तनोतीति प्रयुक्तम् ।
एतदेवाध्यातव्यासेनाह किमेव दान्यादिना । मधुराणां सुदराणामाकृतीनामाकृतिमतां
किं यत्किञ्चिद्विदितं वस्तु । “ किं यित्किं परिप्रश्ने क्षेपे निदापगधयोः । ” इति
विश्वः । हिशब्दस्त्वैवार्थः निदिनस्त्वैवेत्यर्थः । “ हि हेतावधारणे ” इत्यमरः ।
मंडनं न अलंकरणं न भवति । इव प्रश्ने मधुराणां किमपि मंडनं न
भवति सुदराणां निदिनं च मंडनं भवतीत्यर्थः । अन्ये त्वेवमापि
योजयन्ति । सरसिजं शैवलेनानुविद्धं रम्यम् । अपीति प्रश्ने शैवलसंसर्गेण रम्यं न भवति
किं स्वोचितराजहंसादिमंडलपरिवृतमेव गरसिजं रम्यं भवतीति यावत् । एवं भूमिस्थ-
एष्टान्तमुक्त्वाकाशस्थं दृष्टान्तमाह-हिमांशोरिति । हिमांशोर्मलिनं लक्ष्मीं लक्ष्मीं तनोति
अपीति प्रश्ने लक्ष्मीं न तनोति किंतु चंद्रः कलंकात्त्वपलक्ष्मीमेव विस्तारयतीत्यर्थः “ गह्रा-
समुच्चयप्रश्रंकासंभावनास्वपि । ” इत्यमरः । इयं तन्वी वल्कलेनाधिकमनोज्ञा
अपीति प्रश्ने वल्कलेनाधिकमनोज्ञा न भवति किंतु स्वोचितक्षौमादिवस्त्रेणैवा-
धिकमनोज्ञेत्यर्थः । एतदेव संभवयति किमिवेत्यादिना मधुराणामाकृतीनां मंडनमलंकरणं
किं नहि गह्रितं वस्तु मंडनं न भवति । इव संभावनायां रम्याणां सुदरवस्त्वेव मंडनं भवती-
त्यर्थः । अपरे त्वेवमपि योजयन्ति सरसिजं शैवलेनानुविद्धमपि रम्यं शैवलसंसर्गाभावे तस्य
दर्शनीयतायां किं वदाम इति भावः । हिमांशोर्मलिनं लक्ष्मापि लक्ष्मीं तनोति निम-
लिनत्वे सति तस्य कांतिमत्तयां किं ब्रूम इति भावः । इयं तन्वी वल्कलेनाप्यतिमनोज्ञा
वल्कलाभावे तस्याः सौंदर्यविषये किं वक्तव्यमिति भावः । तथाहि मधुराणामाकृतीनां
किमेव किमपि मण्डनं न शोभाकरं न भवति किन्तु तत्सौंदर्यनिरोधकमिति यावत् । अमु-
दराणामेव मंडनं कर्तव्यमिति भावः । अत्र श्लोके प्रसिद्धिर्नामालंकारः । तदुक्तम् “ प्रसिद्धि-
र्लोकविख्यातैर्वीर्यैरर्थप्रसाधनम् । ” इति । अत्र शैवलाद्यनुरोधेऽपि रमणीयतया प्रसिद्धानां
सरसिजादीनां कथनेन शकुन्तलामनोज्ञत्वकथनं प्रसिद्धिः । अत्र चाश्रमधर्मकरणस्योपरि-

शकुन्तला—(अग्रतोऽवलोक्य) एसो वादेरिदपलवङ्गुलीहिं
तुवरोदि विअ मं केसरवृक्षओ । जाव णं संभावमि । (इति परिक्रा-
मति) [एष वातेरितपलवाङ्गुलीभिस्त्वरयतीव मां केसरवृक्षकः ।
यावदेनं संभावयामि]

प्रियंवदा—हला सउन्दले, एत्थ एव्व दाव सुदुत्तअं चिठ । जाव
तुम उवगदाए लदामणाहो विअ अअं केसरवृक्षओ पाडि भादि ।
[हला शकुन्तले, अत्रैव तावन्सुहूर्तं तिष्ठ, यावत्त्वयोपगतया
लतासनाथ इवायं केसरवृक्षकः प्रतिभाति]

शकुन्तला—अदो कम्बु पिअंवदासि तुमं । [अतः खलु
प्रियंवदासि त्वम्]

सर्वप्रसावनम् : इति । एष वातेरितपलवाङ्गुलीभिस्त्वरयतीव मां केसर-
वृक्षको बकुलवृक्षः । अलपार्थ कः । इदं चैकदेशविवर्ती रूपकम् । तेन
केसरवृक्षस्य वयस्यत्वमपि रूपितं भवति । तेनायमर्थः । यथा कश्चन
मखात्यन्तमुत्क्राण्टितोऽङ्गुलीचालनेन मित्रं त्वग्यति तद्वदिति । यावदनं
संभावयामि । अत्रैव तावन्सुहूर्तं तिष्ठ, यावत्त्वयोपगतया लतासनाथ
इवायं केसरवृक्षकः प्रतिभाति । अतः खलु प्रियंवदासि त्वम् । एताभ्यां
प्रियंवदाशकुन्तलावचनाभ्यां निरुक्तमिति भूषणमुपक्षिप्तम् । तद्वृक्षणम्—

अकलेनाप्यधिकमनोज्ञत्ववर्धनं माधुर्यं नाम स्त्रीणां स्वाभाविकालंकार उक्तः । तदुक्तम्
“ सर्वावस्थाम् चेष्टानां माधुर्यं मृदुकारिता ” इति । स्त्रीणां स्वाभाविकालंकारा निरूप्यन्ते
“ भावो हावश्च हेला च शोभा कांतिः सदीप्तिका । प्रागल्भ्यं धैर्यमौदार्यं माधुर्यं
दय मात्तिका ॥ लीलाविलासो बिम्बिच्छक्तिविभ्रमः किलिकेचनम् । मोक्षचितं
कुत्रमितं विव्योको ललितं तथा ॥ विहृतं चेति विज्ञेयाः शारंगरा दश योषिताम् ।
एवं स्त्रीणामलंकाराः स्वभावाद्धिगतिः स्मृताः ॥ ते चतुर्थां चित्तगात्रवाक्यबुद्धचारभस-
भवाः । “ गते उत्तरत्र यथागमनं लक्षणोदाहरणाभ्यां प्रदर्श्यते ॥ एसो इत्यादि ।
वृक्षक इति वाक्यार्थे कप्रत्ययः । यावत्संभावयामि संभावयिष्यामि जल्पेनेति शेषः ॥
हलेत्षादि । अर्थेवेति वृक्षानिकटं प्रवेत्यर्थः । तावच्छब्दो मानार्थकः । “ यावत्तावच्च
साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ” इत्यमरः । तिष्ठेति प्रार्थनायां लोट् ॥ अदो इत्यादि ॥
अनेन निरुक्तालंकार उक्तः । अत्र प्रियंवदायाः प्रियभाषणमिदं नामधेयमित्यक्तिर्निरुक्तिः ।

राजा— प्रियमपि तथ्यमाह शकुन्तलां प्रियंवदा । अस्याः म्वलु

अधरः किमलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम् ॥ २१ ॥

‘निरुक्तिर्निरुक्त्याक्तिर्नामन्यथप्रसिद्धये’ इति । यत्प्रियंवदया लतात्वमारो-
पितं तत्साधयति—अस्या इति । अधरोऽधरोष्ठः । किमलय इव रागो
यस्य स पल्लवाताम्रः । बाहू विटपौ स्कन्धाध्वंशाख्ये तदनुकारिणौ तत्स-
दृशौ । यत्कान्यः—‘स्कन्धाध्वं नरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः’
इति । कोमलशब्देनाग्रजत्वं तयोर्व्यज्यते । अङ्गेषु संनद्धं संनाहं प्रापे-
तम् । अत्युन्कटमिति यावत् । अत्राङ्गेष्विति बहुवचनेन वदने कान्तिभक्ताः
नयनयोन्मरुताः, कण्ठे कम्बुत्रिगन्धावन्वम्, वक्षसि स्तनोद्गृम्भणम्,
नाभौ गर्भारताः, नितम्बे मध्यनिम्नत्वम्, उभयभागे चतुरस्रत्वम्,
जवनजंघाजानुमण्डलोस्फूर्दशानां सामंलत्वम्, गर्तौ सविलासत्व-
मित्यादि ध्वनितम् । संनद्धशब्दः प्रकृते बाधितमुग्यार्थः सन्, यः
संनद्धो भवत्युत्साहेन प्रकटो भवतीति प्राकट्यसंबन्धेन गाननं लक्ष्यं-
स्तद्वतमतिशयं व्यनक्ति । यौवनं कुसुममिव लोभनीयं चित्ताकर्षकम् ।
कुसुममिति जात्येकवचनम् । अङ्गेषु संनद्धमित्यत्रापि योजनीयम् ।

न पुनरित्यादि प्रियमपि तथ्यमपि तथ्यं सत्यं नाह पनराक्षेपप्रश्ने हितमपि सत्यमेवाहे-
त्यर्थः । तदेवोपपादयति अस्या इत्यादिना ॥ न-इत्यादौ हेत्वर्थकः । यतो हेतोः अधरः
किमलयरागः किमलयस्य राग इव रागो ज्योहितं यस्य स तथोक्तः । ‘रागोऽनुरक्त-
मात्मर्थे क्लृप्तादौ ज्योहितादिभ्यः’ इति शाश्वतः यद्वा किमलयरागः किमलयानां
रक्तिमा अधरः निरुद्धः । अस्याधरगन्निधाने किमलयानां चित्ताकर्षकत्वेनादर्शनायना
भवेदिति यावत् । तेन वाच्यपरित्यागो व्यज्यते । यैश्चपरित्याग एव वैदग्ध्यवचनचयादे-
रान्तिन्यान्कोमलविटपानुकारिणौ गद्विडपानुकारिणौ । अनेनाकृतेर्विभक्तावयवत्वं व्यज्यते ।
तेनांशयोर्मामलत्वं व्यग्यम् अग्रेषु सर्वावयवेषु सन्नद्धं यौवनं विकारोन्मुखं कुसुममिव
लोभनीयं स्तुहणीयम् । अत्राधरः किमलयराग इत्यनेनाधरस्य युंवनयोगत्वं व्यज्यते
तेन प्रसङ्ग एव च प्रतीयते प्रसङ्गपताविशेष एव हि कामिचिन्तनां मुखाद्यनुगतः कोमल-
विटपानुकारिणावित्यनेन बाधोक्त्यन्यतपुरुषाल्लिङ्गनक्षमत्वं व्यन्यते । अङ्गेषु सन्नद्धमित्यनेन
वपुषो विविधमुरतक्रियाधमत्वं च व्यन्यते । अङ्गेष्विति बहुवचनेन सर्वावयवानां गण-
भन्मथत्वेन तल्लक्षणादिक्रमयोगात्तत्वं च व्यन्यते । अधरः किमलयराग इति किमलय-
स्यैव रागो व्यन्येति श्रौती समासगा लोपोपमा । कोमलविटपानुकारिणौ बाहू इत्या-

लताङ्गेषु संनद्धमित्यर्थः । हस्तादिस्पृष्टस्य भलिनत्वादिसंभवात् । एवम-
नुच्छिष्टयौवनत्वेन कन्यात्वं ध्वनयता स्वयोग्यत्वं ध्वनितम् । ततश्च
वक्ष्यमाणोदयस्याङ्कुरत्वे पर्यवसानम् । समासगा आर्या समासगा गौणी
पूर्णा श्रौतीत्युपमानां संसृष्टिः । ‘सप्तस्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च’
इत्यनेन वार्तिकेन समासः । नन्वत्र वार्तिक उत्तरपदलोपो विहितः ।
प्रकृते च नात्तरपदलोप इति कथं समासः । उच्यते । अत्र वार्तिके
महोभाष्यकैयटकारप्रमुखैः ‘उष्ट्रो मुखमस्य’ इत्येव विग्रहः कार्यः ।
अवयवधर्मेण समुदायधर्मव्यपदेशादुष्ट्रास्यापमानतेति । न च प्राणी
प्राण्यन्तरस्य मुखमुपपद्यते तेन सामर्थ्यात्सदृशावयवावगातिः । तेन मुखेन
मुखस्य सादृश्यं सिध्यति । तेन मुखमिव मुखमस्येत्यर्थः सिद्धो भवति ।
तेनोत्तरपदलोपो न वक्तव्यः । तेन चन्द्रमुखी पुण्डरीकाक्ष इत्यादि सिद्ध-
मिति सिद्धान्तितम् । बहुव्रीहेरुपमाद्योक्तत्वम् । अचेतनानुकारः कर्तुं
न शक्यत इति सादृश्यं लक्ष्यम् । अतो गौणी । इयं च महता युक्ति-
संदर्भेणोपमाप्रपञ्चे मया निरूपिता । इत्यादिसद्भावान्तृतीया पूर्णा श्रौती ।
‘बाहू मृदुलविटपाविव प्रतनू’ इति पटित्वोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रमभङ्गः
परिहरणीयः । अनेन पदोच्चयमिति भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु--‘संब-

संपूर्णोपमा । कुमुदमिव त्रैलोक्यमितीत्यनेन समासेन समासगा च भवति । किस-
क्यराग इत्यत्र किसलयवज्राग इति विग्रहे तद्विग्रहा च भवति । अनेन शकुन्त-
लाया द्वितीययौवनावस्थेक्ता । प्रथमावस्था वा । तदुक्तम् “सर्वासामपि नारीणां
यौवनं स्याच्चतुर्विधम् । प्रार्थयौवनमेतासां चेष्टितानि पृथक् पृथक् ॥ ईपच्चपल-
नेत्रांतं स्मरस्मेरमुखांबुजम् । सगर्वजर्जरं गंडमसमप्राणधरम् ॥ लावण्योद्भेदरम्यांगं
विंदसद्भावसौरभम् । उन्मीलितङ्कुरकुचमस्फुरांगकरात्रिकम् ॥ प्रथमं यौवनं तत्र वर्तमाना
ऋगेष्वणा । अपेक्षते मृदुस्पर्शं सहने नोद्धतां रतिम् ॥ सखीकैलिरता स्वांगसंस्कारकलितान-
तरा । न कोपहर्षौ भजते सपत्नीदर्शनादिषु ॥ नातिरञ्जयति कांतं यं संगमे किंतु
रञ्जयति ॥” अथ द्वितीययौवनम् । “स्तनौ पीनौ तनुर्मध्यः पशुपादस्य रक्षिताः ।
ऋरु करिकराकारावंगं त्यक्तांगसंधिकम् ॥ नितंबौ विपुलौ नाभिर्गंभीरो जघनं घनम् ।
व्यक्ता रोमावलिः क्षैण्यं लिङ्गदेशस्तथाक्षिमान् ॥ द्वितीययौवने तेन कलिता वामकोचना ।
सखीषु खाशयज्ञानं क्षिप्रं प्रायेण मानिनी ॥ न प्रसीदत्यनुनये सपत्नीत्वम्यसूचिनी ।
नापराधान्विषहते प्रणयैर्याकपायिता ॥ अतिकलिध्वनिश्रुता चेष्टिते चर्यिता रहः ॥”
अथ तृतीययौवनम् । “अभिग्नता नयनयोगेडि जघनकेऽपि च ।
सव्याजकोपमधुरा या श्वते म्लानकान्तिनाम् ॥ विच्छाद्यता खरस्पर्शोऽप्यंगानां श्रयता

अनसूया—हला मउन्दले, इयं सअंवग्गहू सहआरस्स तुए
किदणामहेआ वणजोसिणित्ति गोमालिआ । णं विस्सुमरिदा सि ।
[हला शकुन्तले, इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य त्वया कृतनामधेया
वनज्योत्स्नेति नवमालिका । एनां विस्मृतवत्यासि]

शकुन्तला—तदा अत्ताणं वि विस्सुमरिस्सं । (लतामुपेत्याक-
लोक्य च) हला, रमणीए कखु काले इमस्स लतापादपमिहुणस्स
वइअरो संबुत्तो । णवकुसुमजोव्वणा वणजोसिणी, सिणिद्धपल्लव-
दाए उवमोअक्खमो सहआरो । (इति पश्यन्ती तिष्ठति) [तदा-
त्मानमपि विस्मरिष्यामि । हला, रमणीये खलु काल एतस्य
लतापादपमिथुनस्य व्यतिकरः संबृत्तः । नवकुसुमयौवना वन-
ज्योत्स्ना, स्निग्धपल्लवतयौपभोगक्षमः सहकारः]

द्वार्थीतुरुपो यः पदोद्यः स पदोच्चयः इति । इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य
त्वया कृतनामधेया वनज्योत्स्नेति नवमालिका । एनां विस्मृतवत्यासि ।
तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि । रमणीये खलु काल एतस्य लतापा-
दपमिथुनस्य व्यतिकरः संश्लेषः संबृत्तः । नवकुसुमयौवना नवानि प्रथ-
मादूतानि कुसुमानि तान्येव यौवनं यस्याः सा वनज्योत्स्ना स्निग्धपल्ल-
वतयौपभोगक्षमः सहकारः । नवं कुसुमं गजोदशने च यस्याः सा ।
स्निग्धश्वासौ पल्लवो विटप (८) श्व तत्त्वेनेति नायकव्यवहारारोपात्तः
मनाङ्कः । अथैव मङ्गलो गगस्मृतीयौवने भवेत् ॥ नत्र स्त्रीणांमिव नेश रतितंत्र
विदग्धता । बद्धमन्वापरित्यागं तदाकर्षणक्षयलम् ॥ अनादरोऽपराधेण रापत्नावप्य-
मन्यरः ॥ “ अथ चतुर्थार्थेनम् ॥ “ जर्जस्त स्तनशोणीगन्धेपत्रजनादिषु । निर्मा-
सता च भवति चतुर्थे यौवने स्त्रियाम् ॥ नत्र नेश रतिविभावगुन्मादोऽगमयन्ता ॥ ”
नाटकेषु प्रथमद्वितीययौवनमेव वर्ण्यते । तृतीयचतुर्थयौवनं तु प्रहसनेन वर्ण्यते एत-
न्मदीये रसिकानन्दालये प्रहसने द्रष्टव्यम् ॥ हलेत्यादि ॥ बालसहकारस्य बालचूत-
वृक्षस्य । “ आश्रयतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिशौरभः । ” इत्यमरः । तद्वेत्यादि ॥
अत्र नवकुसुमशब्देन प्रथमरजस्वलत्वं विवक्षितम् । यथा कामिनीनामाथ-
रजस्वलत्वे यौवनारंभः तथा माधवीलताया अपारत्यर्थः । बद्धपल्लवतयेत्यत्र
पल्लवशब्देन किसलयपर्यायेण रागवत्ता लक्ष्यते हृदरागवत्तयेति यावत् । “ पल्लवः
किसलये धिक्ते ” इति विश्वः । बद्धपल्लवतया उपभोगक्षमः उपभोगस्य क्षमः शक्तः ॥

प्रियंवदा—(सस्मितम्) अणसूए, जाणासि । क सैउन्दला वणजोसिणिं अदिमेत्तं पेक्सदित्ति । [अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वनज्योत्स्नामतिमात्रं पश्यतीति]

अनसूया—ण कखु विभावोमि । कहे हि । [न खलु विभावयामि । कथय]

प्रियंवदा—जह वणजोसिणी अणुरूवेण पाअवेण संगदा, अवि णाम एव्वं अहं वि अत्तणो अणुरूवं वरं लहेअत्ति । [यथा वनज्योत्स्नानुरूपेण पादपेन संगता, अपि नामैवमहमप्यात्मनोऽनुरूपं वरं लभेयेति]

शकुन्तला—(सासूयम्) एसो पूर्णं तुह अत्तगदो मणोरहो । (इति कलशमावर्जयति) [एष नूनं तवात्मगतो मनोरथः]

राजा—अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसंभवा स्यात् । अथवा कृतं संदेहेन ।

मासोक्तिः । इति पश्यन्ती निष्ठतीति कविवाक्यम् । अनसूयं, जानासि किं शकुन्तला वनज्योत्स्नामतिमात्रं पश्यतीति । न खलु विभावयामि । कथय । यथा वनज्योत्स्नानुरूपेण पादपेन संगता । अपि नामेति संभावनायाम् । एवमहमप्यात्मनोऽनुरूपं वरं लभेयेति । एष नूनं तवात्मगतो मनोरथः । ‘ राजा—कथमियम् ’ इत्याद्येतदन्तेन विलोभनं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु— गुणानां वर्णनं तज्ज्ञैर्विलोभनमितीरितम् । इति । अपि नामेति संभावनायाम् । असवर्णमसमानं क्षत्रियादि क्षेत्रं न खु विभावोमीति ॥ खलुशब्दो जिज्ञासार्थकः ॥ जह इत्यादि । अनुरूपं सदृशं वरं लभेयमित्यादिमात्रं पश्यतीति संबंधः । “ वरो जामातुषिन्नयोः । श्रेष्ठेऽन्यवत् ” इति विश्वः । हलां रमणिजे काले इत्यादिना एतदन्तेन लेशालंकारो व्यज्यते । तदुक्तम् “ यद्वाक्यं वाक्यकृतैरुपायेनाभिधीयते । सदृशार्थमिनिष्पत्त्या स लेश इति क्रीतितः ॥ ” अत्र ग्राडेन कविना शकुन्तलायाः सदृशवर्गमित्यापोऽस्तीति दुष्यन्तं प्रत्युपायेन द्योतितमिति लेशः । एसो इत्यादि ॥ आत्मशब्देन बुद्धिरुच्यते बुद्धिगत इत्यर्थः । “ आत्मा ज्ञाने धर्ता बुद्धौ स्वभावे परमात्मनि । ” इति विश्वः ॥ एष इति यः सदृशवर्गमित्यापः स एष इत्यर्थः । आत्मगतमित्यनेन सर्वाश्चाव्यमुक्तमित्यवगतव्यम् ॥ अपि नामेत्यादि ॥ अपिशब्दो जिज्ञासाप्रार्थकः नामशब्दो

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा

यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ २२ ॥

कलत्रं तत्संभवा तत् उत्पन्ना । ' क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ' इत्यमरः । कृत-
मित्यलमर्थेऽव्ययम् । ' तद्योगे वारणार्थयोगे तृतीया ' इति तृतीया । संदेहे
नालमित्यर्थः । ' कृतमिति निषेधनिवारणयोः ' इति वर्धमानः । तदेव
वंशस्थेन द्रढयात—असंशयामिति । क्षत्रं क्षत्रियस्तस्य परिग्रहः स्त्रीत्वे-
नाङ्गीकारस्तत्क्षमा तत्समर्था । ' क्षत्रं क्षत्रियराजन्यौ ' इति नाममाला ।
' परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूल्योः ' इति विश्वः । अत्र मत्प-
रिग्रहक्षमात् वक्तव्ये क्षेत्रेति सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । तथा च नाय-
कगतमौचित्यं ध्वनितम् । यद्यस्मादार्यं श्रेष्ठं मे मम जितेन्द्रियस्य पुरुष-
शोत्पन्नस्य दुष्यन्तस्येत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । मनोऽस्यां स्त्रीसृष्टिरन्-
भूतायामभिलाषयुक्तम् । हि यस्मात्सतां संदेहपदेषु संदेहस्थानेष्वन्तःकर-
णस्य प्रवृत्तयो वर्तनानि प्रमाणम् । ' पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्-
घ्रिवस्तुषु ' इत्यमरः । तेन पुनरुक्तवदाभासो नामालंकारः । अर्थान्तर-
न्यासकाव्यलिङ्गानुप्रासाः । अनेन परिन्यास इत्यङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं
तु—' तन्निष्पत्तेस्तु कथनं परिन्यासं प्रचक्षते ' इति । नन्वङ्गोद्देशवाक्ये
' उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ' इत्युद्दिष्टम् । उदाहरणे च
कथं व्यत्यय इति चेत् । नैष दोषः । यत् उक्तं सुधाकरे—' मुखादि-

वाक्यालंकारे । यद्वा अपिनामेति संभावनायाम् । कुलपतेर्गौत्रप्रवर्तकस्य ऋषेरिति
शेषः । असवर्णक्षेत्रसंभवा असमानजातीयभार्यासंभवा । क्षेत्रमिति भार्यानाम् " क्षेत्रं
पुरे गृहे देहे केदारे योनिमार्ययोः । " इति वैजयंती । यद्वा अपिनामेति
वितर्कः । एवं संदिग्ध निश्चायकप्रमाणैर्निश्चिनोति । अथवेत्यादिना । अथवेति पक्षां-
तरे कृतमलं संदेहेन संशयेन । निश्चायकप्रमाणस्य विद्यमानत्वासंदेहो न कर्तव्य
इत्यर्थः ॥ तदेवाह—असंशयमित्यादिना ॥ अत्रासंशयपदेन चाक्षुषमानससंदेह-
द्वयं निरस्यते । तेन च कर्तव्याध्यवसाय उच्यते । अनेनोपादेयता ध्वन्यते क्षत्र-
परिग्रहक्षमा परिगृह्यत इति परिग्रहः कलत्रम् । तथा च वक्ष्यति तृतीयेऽङ्के

तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ।

संधिष्वङ्गानां क्रमो नायं विवक्षितः । क्रमस्यानादृतत्वेन भरतादिभिरादिभैः ॥ लक्ष्येषु व्युत्क्रमेणापि कथनेन विचक्षणैः ॥ १ इति । यद्यपि मम हृदये विश्वासस्तथापि व्यवहारार्थं तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ज्ञाम्यामि ।

“ परिग्रहबहुत्वेऽपि ” इत्यादिना । क्षत्रस्य क्षत्रजातेः ब्रह्मादिशब्दज्ज्ञानिपरत्वं क्षत्रपदं नपुंसकं तथा त्रिकांडशेषे “ मूर्ध्नावसिकमूर्धाभिषिक्तौ क्षत्रं नपुंसकम् ” इति । तथा नैषधेऽपि “ क्षत्रायथा भज्यत स द्विजेन्द्रः ” इति । क्षत्रजातीयपरिग्रहक्षमा शक्ता कलत्रत्वयोग्येत्यर्थः । अथवा परिग्रहणं परिग्रहः कलत्रत्वेन स्वीकार इत्यर्थः । परिग्रहक्षमत्वे हेतुमाह आर्यं मे मनोऽस्याममिलाषि यद्यस्मात् मे क्षत्रस्य ममेत्यर्थः । आर्यं निर्दोषम् ॥ अत्रार्थशब्देन शास्त्रार्थानुष्ठाननियतिर्मनसोच्यते । रामार्याः क्रियमाणं प्रशंसति स धर्म इत्यापस्तंबोक्तेः । तत्संबन्धि मनोऽप्यर्थमित्युच्यते । अत्र मनसः आर्यत्वविशेषणेन मनस्स्वारसिकतया न कदाप्यकार्ये प्रवर्तत इति द्योत्यते । तदेवार्थांतरन्यासेनोपपादयति । सतां हीत्यादिना । मनामाप्तानां संदेहपदेषु कर्तव्याकर्तव्याभ्यां संशयस्थानेषु “ पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांश्चिबस्तुषु ” इत्यमरः । वस्तुषु पदार्थेषु प्रमाणं प्रमेयनिश्चायकम् अंतःकरणस्य अंतरिंद्रियस्य “ करणं माधकनसक्षेत्रगात्रोद्विषैष्वपि ” इत्यमरः । चित्तस्य प्रवृत्तयः प्रकृष्टा वृत्तयः निरुपाधिकाः स्वारसिकाश्चेति यावत् । प्रमाणमिति । वेदाः प्रमाणमित्यादिवज्ज्ञात्येकवचनं नियतलिंगं च । धर्मनिर्णयकारणमित्यर्थः । यथाह—“ सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ” इति । केचिदात्मप्रशंसानिवारणार्थमेवमपि योजयन्ति । अस्याममिलाषि सस्पृहं मे मनः यदा यस्मिन्काले आर्यं भवति तदेयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा स्यात् । हि यस्माद्धेतोर्वस्तुषु पदार्थेषु संदेहपदेषु सत्सु अंतःकरणप्रवृत्तयः प्रमाणं सतामेव मादृशां नास्ति तस्मादिति पूर्वार्धेन संबंधः । अमुमर्थमेवाह—तथापीत्यादि । यद्वा महापुरुषस्यात्मप्रशंसादोषो न विद्यते । यथा रामायणे “ अद्य रामस्य रामत्वं पश्यंतु हरिषूथपाः । ” इत्यादौ । यद्वा आत्मगतत्वेनोक्तत्वान्न दोषः ॥ तथापीत्यादि ॥ अंतःकरणप्रवृत्तिमात्रेण निर्णयितुमशक्यत्वेऽपि तत्त्वत एव साक्षादेव प्रत्यक्षप्रमाणैरेवेत्यर्थः । उपलप्स्ये ज्ञाम्यामि । ज्ञातृत्वे सुकरत्वमाह एनामित्यनादरनिर्देशेन एषा नागरिका न भवति छलोक्त्या सर्वं ज्ञातुं शक्यत इति द्योत्यते । पूर्वस्यां योजनायामपि तथाप्यनुमानेन निश्चितं यद्यपि तत्त्वत एव प्रमाणान्तरैरेव उपलप्स्य इत्यर्थः । असंशयमित्यादिनैतदन्तेनारंभो नाम प्रथमावस्थोक्ता । तदुक्तं दशरूपके “ कर्तव्याध्यवसायः स्यादारंभः फलसिद्धये ” इति । अत्रासंशयादिपदैः कर्तव्याध्यवसाय उच्यत इत्यारंभः । अवस्था निरूप्यते “ प्रारब्धस्य तु कार्यस्य पंचावस्था

शकुन्तला—(समंभ्रमम्) अम्मो । मलिलमेकसंभ्रममुगदो
णोमालिअं उज्झिअ वअणं मे महुअरो अहिबट्ठइ । (इति भ्रमरवाधां
रूपयति) [अम्मो । मलिलमेकसंभ्रमोद्धतो नवमालिकामुज्झित्वा
वदनं मे मधुकरोऽभिवर्तते]

राजा—विलोक्य (सम्पृहम्) [साधु वाधनमपि रमणीयसस्याः]

यतो यतः पट्चरणोऽभिवर्तते,

ततस्ततः प्रेरितलोललोचना ।

विवर्तितभूरियमद्य शिक्षते,

भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम् ॥]

(सासृगमिव)

समंभ्रमं समभयम् । भयहेतुश्च वक्ष्यमाणः । अम्मो आश्चर्यं । अव्ययम् ।
इत्यधिकारः । अम्मो आश्चर्यं । इति सूत्रम् । मलिलमेकसंभ्रमोद्धतो
नवमालिकामुज्झित्वा वदनं मे मधुकरोऽभिवर्तते । वदनं लक्ष्मीकृत्याग-
च्छतीत्यर्थः । अनेन पद्मिनीत्वमृक्तमस्याः । यदाहुः—कमलमुकुलमृद्धी
फुल्लगजीवगन्धः मुरतपयमि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गे । इति ।
भ्रमरवाधां रूपयति । अभिनयतीत्यर्थः । स चाभिनयो विधुतेन शिरसा,
कम्पितेनाधरेण, मुखदेशस्थितेन पगडिमुखतलेन चञ्चलेन पताकेनेति ।
तल्लक्षणानि—तिर्यग्गतं द्रुततरं विधुतं तत्प्रयुज्यते । शीतानि ज्वरितं
भीतं । इति । ‘ व्यथायां कम्पितोऽन्वयो भीतो शीते जये रुपि ’ इति ।
‘ तर्जनीमूलसंलक्ष्मकुञ्जितांगुष्ठको भवेत् । पताकः मंहताकारः प्रसारित-
भवति हि । आरभयन्तप्राप्त्याधानियतामिफलागमाः ॥ ” इति । हलेत्यादि ॥
नवमालिकाभ्यां वदनस्याधिकमौग्भवाद्भवनमनुसरतीति भावः । अनेन वदनस्य गौर-
भवत्त्वकथनेन शकुन्तलायाः पद्मिनीजातिता मूच्यते । तदुक्तं शनिश्चरये “ कमल-
मुकुलमृद्धी फुल्लगजीवगन्धं मुरतपयमि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गे । चकितमुगदशाभे
प्रान्तरक्ते च नेत्रे स्तनयुगलमनर्व श्रीफलर्थाविडंघि ॥ तित्त्वमुसममानो विधुती
नासिकां च द्विजगुम्फपूजाश्रद्धधाना सदैव । कुवलयदलकान्तिः कापि चापेय-
गन्ध्री विकचकमलकोशाकारकामातपत्रा ॥ व्रजति मृदु सलीलं राजहंसीव तन्वी
त्रिवलिवलितमभ्या हंसवाणी सुवेषा । मृदु शुचि लघु भुक्ते मानिनी गाढलज्जा
धवलकुमुमवासा वल्लभा पद्मिनी स्यात् ॥ ” इति । रूपयतीत्यादि । रूपयति

चलापांगां दृष्टिं स्पृशामि बहुशो वपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनमि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

कैरौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ २३ ॥

तलांगुलिः ॥ 'इति । चलापांगामिति । हे मधुकर, वयं कथमेतद्वीकदाक्ष-
गोचरा भूयास्म, कथमेषास्मदभिप्रायव्यञ्जकं रहोवचनमाकर्णयेत्, कथ
नु हठादनिच्छन्त्या अपि परिचुम्बनं विधेयास्मेति यदस्माकं मनोराज्य-
पदवीमधिशेते ते वयम् । बहुवचनेन स्वस्मिन्पूजा । अस्मच्छब्दः
सकलधराधिपत्यपुस्वंशोत्पन्नत्वानेकविधाभिलाषचाटुकप्रवणत्वत्याद्यथार्त-
रसंक्रामितवाच्यः । तत्त्वान्वेषाद्वस्तुवृत्तान्वेषणया हताः । निरुद्धप्रवृत्तय
इत्यर्थः । आयासमात्रपात्रीभूता इति भावः । ' मनोहतः प्रतिहतः
प्रतिबद्धो हतश्च सः ' इत्यमरः । त्वमित्येकवचनेनास्य निकृष्टत्वम् ।
युष्मच्छब्दस्तु स्फुटज्ञानराहित्याद्यर्थान्तरसंक्रामितः । अतएव मधुकरेति
संबुद्धिः । कृती । कृतबहुकृत्य इत्यर्थः । ' भूमार्थे इनिः ' । खल्विति
निपातेनायत्नसिद्धं तव चरितार्थत्वमिति ध्वन्यते । अथ हता इति
विशेषणोपादानात्साविशेषणस्य निषेधा वक्तव्य इति बहुवचननिषेधाद्वय-
मित्यनुपपन्नमिति केचित् । तद्विचारितरमणीयम् । यतो विशेषणं
अभिनयति ॥ चलेति ॥ खलु यतो हेतोश्चलापांगं दृष्टः चलापांगां यस्मिन्
कर्मणि ननथोक्तं दृष्टः सन् वपथुमतीं कपवतीं बहुशः वारंवारं स्पृशामि । रहमि
भवं रहस्यं तदाख्यायीव वदन्निवेत्युपेक्षा । कर्णान्तिकचरः सन् मृदु
ललितं नायकपक्षे सातुनयमित्यपि च यथा भवति तथा स्वनसि
शब्दाद्यमे । गुप्तं भापस इत्यपि च रतिसर्वस्वं रतेः सुरतस्य सर्वस्वं निखिलमूलधनं
सारांश इति यावत् । " रतिः स्मरप्रियायां च रागे च सुरतेऽपि च " इति विश्वः ।
पिबसि पानं करोषि निःशंकं चुंबसीति भावः । वर्तमानव्यपदेशेनाद्यापि चुंबसीत्यनाया-
सेन तस्य भाग्यातिशयः । वयमिति बहुवचनेन नागरिका इति द्योत्यते तादृशा अपीति
यावत् । यद्वा अहमेक एव न भवामि मत्सदृशा अनेके इति द्योत्यते । हताः
वञ्चिताः । तत्र हेनुमाह तत्त्वान्वेषान् जातिनिश्चयं परामृश्य व्यवलोपे पंचमी । मधु-
कर इत्यनेन निर्यग्जन्तुत्वं विवक्षितम् । कृती धन्यः भाग्यं तु मनुष्याणामेवेति नियमो
नास्तीति भावः । अनेन नायकेन मुग्धा नायिका नवसंगमे कुक्कुटवृत्त्या बलाद्वहीत्वो-
पभोक्तुमुचितीति द्योत्यते । अत एतन्न कृतमिति निर्वेदः । किंचात्र भ्रमरवृत्तांतकथनेन

द्विविधम्, अनुवाद्यं विधेयं च । तत्रानुवाद्याविशेषणं ऽयं निषेधो न विधेये । अत्र च तस्य विधेयत्वानुपपत्तिः । तथा च वृत्तावुदाहृतम्—
 ‘ पटुरहं ब्रवीमि ’ इति । अत्रैव पदमञ्जरीकारवचनम्— कथम् ‘ त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः ’ इति । अत्रोन्नतत्वं विधीयते । ‘ नहि विधेयो ऽर्थो विशेषणं भवति ’ इति । तत्कथमित्याह—
 चलेति । चलापाङ्गामित्यनुवाद्याविशेषणम् । वेपथुमतीं त्वदाशङ्कातराम् । दृशं नीलोत्पलधिया पुनः स्पृशसि । रहस्यमाख्यातुं शीलं यस्य स इव कर्णान्तिकचरः श्रवणसमीपगो मृदु ध्वनासि श्रवणावकाशपर्यन्तत्वाच्च नीलोत्पलाशङ्कानपगमाच्च तत्रैव दन्ध्वन्यमान आस्सि । करौ व्याधुन्वत्याः सहजसौकुमार्यत्रासकातरायाश्च रतिनिधानभूतं विकासितारविन्दकुलयाभोदमधरवन्धूकवन्धुमधरं पिवसीति प्राञ्चः । अधुनातनास्तु चलापाङ्गं दृष्ट इत्यनुवाद्याविशेषणं वाक्यत्रयशेषभूतम् । एवमन्तिकचर इत्यपि । तत्र यतो ऽन्तिकचरस्ततश्चलापाङ्गं दृष्ट इति हेतुहेतुमद्भावशेषभूतत्वादेव नावृत्तिः । यतो दृष्टस्ततः स्पृशसि स्वनसीति योज्यम् । ‘ कर्णान्तिकः— ’ इत्यादिपाठे ‘ चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान्कर्मापदेष्टा हरिः संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ’ इत्यादिवदभवन्मतयोगः तत्त्वान्वेषाद्वयं हृता इत्यनेन प्रथमं वस्तुसौन्दर्ययलान्मदनकातर्यासहिष्णुर्वलाञ्छकुन्तलाप्राह्वेति विचारितवान् ततो जातिनिश्चयाभावात्स्वविनयादिसौशील्यगुणेन स्वचित्तं निगृह्य तूष्णीं स्थित इति भावः । अत्र भ्रमरविशेषणमाभ्यादप्रस्तुतनायकप्रतीतिः समासोक्त्यलंकारः । तदुक्तम्— “ विशेषणानां तौल्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनाम् । भ्रमस्तुतस्य गम्यत्वे सा समासोक्तिरिष्यते ॥ ” इति उत्प्रेक्षासमासोक्त्योः संसृष्टिः । तदुक्तम्— “ अलं कर्तानां बह्वीनां द्वयोर्वापि रामाश्रयः । एकत्र निरपेक्षाणां मिथः संसृष्टिरुच्यते ॥ ” इति । संसृष्टिर्गणकरस्वरूपमुच्यते । सर्वालंकाराणां संश्लेषसमुत्थापितो ऽलंकारो द्विविधः । तत्र संश्लेषः संयोगन्यायेन समवायन्यायेन च द्विधा संयोगो यत्र भेदस्थोक्ततया स्थितिः । समवायो यत्र तत्त्वैवानुक्तत्वात्वेन वर्तमानत्वम् । तत्रोक्तत्वेन स्थितौ । तिलतंदुलन्यायः । इतरत्र क्षीरनीरसादयम् । एतेषां मिथत्वे तिलतंदुलयोरिवोक्तद्विभेदत्वे शब्दार्थोभया संसृष्टिः त्रिविधेति पूर्वाचार्यैरुक्ता । अलंकाराणां यथागमं यदा किञ्चिदुपपन्नत्वात् स्यात् तदा ते किमपृथक्त्व एव पर्यवसिता उतालंकारांतरमेव किञ्चिदिति विचार्यते । तत्र यथा बाह्यालंकाराणां सौवर्णमाणिप्रभृतीनां पृथक्त्वात् हेतुत्वे ऽपि संघटनाकृतं चाख्यानंतरं जायते तद्वत् प्रस्तुतालंकाराणामपि संयोजने चारुतांतरमुपलभ्यते । नालंकारांतरप्रादुर्भावे ऽपृथक्त्वपर्यवसानमिति निर्णयः । अलंकारांतरत्वे च संयोगन्यायेन स्फुटावगमो भेदः । समवायन्यायनास्फुटावगम इति द्वैधम् । पूर्वत्र संसृष्टिरुत्तरत्र

स्यात् । न च स्पृशसीत्यनेनैव नैकत्रो लब्धे प्रथमवाक्यस्य नोपयोग इति वाच्यम् । एवं कर्णे इत्यत्रापि सामीप्याधिकरणेनैव गतार्थत्वात्तत्रापि । एवमुत्तरत्रापीत्यवकरतैव स्यात् । तेन तदुक्तिः स्वभावोक्तिपोषाथैवेत्यवधेयम् । अतएव कर्णे इत्येकवचनम् । यदा यदपाङ्गेन पश्यति तदा तत्रेन्द्विवरभ्रान्त्येष्टलाभेन स्वनति । वेपथुमतीं कम्पमानाम् । भयस्वभावात्तादृक्त्वम् । अर्थादृशं दर्शनक्रियायां करणत्वेन प्रस्तुतत्वात्तस्याः स्पृशसीति । दृगंशुस्पर्शनमेव वस्तुतस्तस्य उपचारात्तथोक्तिः । समासोक्तौ धर्मारोपार्थमिदम् । तेन विना तस्या उज्जीवनाभावादिति स्थितमाकरं । अतएव साक्षाद्विशेष्यानुपादानम् । हठकासुकत्वव्यवहारारोपार्थं च । अन्यथा । सा स्त्रीजातिः, तत्रापि मुग्धा, तत्रापि तपस्विनी, तेन सुतरां तत्स्पर्शं सोढुमसहा । तस्यापि कीटकविशेषस्यायं भावः । स्पर्शं दृशत्येवेति यथाव्याख्यातमेव चारु । बहुश इत्यपि मत्कृतव्याख्यानुसारणैवोपपद्यते । यथाश्रुततया बहुत्वेन हेतुं वक्ष्यामः । समारोपे तु यथा कश्चित्प्रथमसाहसां कम्पमानां कांचिन्न्यायिकां स्पृशति स्पृष्टकेनालिङ्गनेन योजयति । विशेषणादेव विशेष्यप्रतिपत्तिः । कर्णे मृदु यथा स्यात्तथा स्वनसीति स्वभावोक्तिरेव । तत्र रहस्याख्यायीवेत्युत्प्रेक्षा समारोपसाधिकैव । तथा कपोले चुम्बनविशेषो व्यज्यते । कामिनोऽपि रहस्याख्यानं व्याजश्चुम्बनमेव प्रधानम् । ‘ करौ व्याधुन्वत्याः ’ इति विशेषणं पूर्वत्र समानमपि चुम्बने यत्करधूनने तत्स्फोरणार्थमौचित्येनात्र कविना निबद्धम् । अतएव विविधमासमन्तादित्युपसर्गद्वयनिबन्धः । चुम्बने तु ‘ करौ धुनाना नवपल्लवाकृती ’ इतिवत्कामशास्त्रे केवलस्यैव प्रयोग उक्तः । इदमेव बहुत्वे बीजमित्यवधेयम् ‘ विशेषणादेव विशेष्यप्रतिपत्तिः ’ इति संबन्धिबोधः । तस्या रतिसर्वस्वं संभोगानिधानम् । निधानत्वं च प्रथमतः प्राप्यत्वेन । तेनैव तन्निर्वाहात् । ‘ आदौ रतं बाह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिङ्गनपूर्वमेव ’

संकरः । अत एव तिलतंदुलन्यायक्षीरनीरन्यायौ तयोर्थथार्थतामवगमयतः । तत्र तिलतंदुलन्यायेन संसृष्टिस्त्रिधा शब्दालंकारगतत्वेनार्थालंकारगतत्वेन चोभयालंकारगतत्वेन च । एवमुत्कटभेदमिथत्वे संसृष्टिस्त्रिधा अनुत्कटभेदे संकरः । तच्च मिथत्वमंगाग्निभावेन संशयेनैकवाचकानुप्रवेशेन च त्रिधाभवत्संकरः । अनुग्राह्यानुग्राहकतया व्यवसितत्वाच्चिप्रकारगत्यैव संकरः । अंगमनुग्राहकमंग्यनुग्राह्यम् । प्रकारांतरेण तु न शक्यो वक्तुमानंन्यात्तत्प्रभेदानामिति प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यगता

शकुन्तला—णं एसो दुष्टो विरमदि । अण्णदो गमिस्सं ।
 (पदान्तरे स्थित्वा सद्यष्टिक्षेपम्) कहं इदो वि आअच्छदि । हला,
 परित्ताअह मं इमिणा दुव्विणीदेण दुट्ठमधुअरेण पडिहूअमाणं ।
 [न एष दुष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि । कथमितोऽप्याग-
 च्छति । हला, परित्रायेथां मामनेन दुर्विनीतेन दुष्टमधुकरेण परिभू-
 यमानाम्]

उभे—(सास्मितम्) का वअं परित्ताहुं । दुस्सन्दं अकन्द ।
 राअगक्खिदव्वाइं तवोवणाइं णाम । [के आवां परित्रातुम् । दुष्य-
 न्तमाक्रन्द । राजराक्षितव्यानि तपोवनानि नाम]

इत्युक्तेरालिङ्गनचुम्बनयोः पूर्वत्वम् । अनेन नायकाभिप्रायो व्यज्यते ।
 अधरं न तूत्तरोष्ठं पूर्वोक्तविशेषणस्य तत्रैव संभवात् । तत्रैवास्य कवि-
 भिरङ्गीकारात् । पिकासि सादृग्मवलोकयसीति भ्रमरपक्षे । अन्यथा तेन दंश
 एव क्रियेतेत्युक्तमेव प्राक् । आरोपपक्षे चुम्बसीति श्लेषः । वयं हतास्त्वं
 कृतीति व्यतिरेकः । नीलोत्पलादिभ्रान्त्या भ्रान्तिमान् । भ्रमरस्वभावोक्तिः ।
 त्वं कृतीत्यत्र चरणत्रयं हेतुत्वेनोपात्तमिति काव्यलिङ्गम् । आद्यवाक्यद्वये
 रशनाकाव्यलिङ्गमपि । श्रुत्यनुप्रासश्च । शिखरिणीवृत्तम् । यद्यपि हता
 इत्युक्तं तथाप्यभिलाषचाटुकप्रवणत्वेन तत्सुखागमस्य भावात्प्राप्ति-
 रित्यङ्गमुपक्षिप्तम् । यतो धनिकेनोक्तम्—‘ साक्षात्पारंपर्येण वा विधेयानि ’
 इति । तल्लक्षणं तु ‘ सुखार्थस्योपगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते ’
 इति । न एष दुष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि । पदान्तरे स्थाना-
 न्तरे । कथमितोऽप्यागच्छति । परित्रायेथां नां दुर्विनीतेन दुष्टमधु-
 करेण परिभूयमानाम् । के आवां परित्रातुम् । दुष्यन्त-
 माक्रन्द । राजराक्षितव्यानि तपोवनानि । नामेति प्रसिद्धौ ।

अलंकाराः । कुतः पुनरेष प्रतिनियमः यदेषां तुल्यत्वेऽपि काव्यशोभातिशयहेतुत्वे
 कश्चिदलंकारः शब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिदुभयस्येति चेदुक्तमत्र । यथा काव्ये दोष-
 गुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः संकरनिमि-
 त्तान्तरस्याभावात् ततश्च योऽलंकारो यदीयौ भावाभावावनुविधत्ते स
 तदलंकारो व्यवस्थाप्यत इति सर्वं समंजसम् ॥ परिताअहेत्यादि ॥ तपो-

राजा—अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् । न भेतव्यं न भेत-
व्यम्—(इत्यर्थोक्ते । स्वगतम्) राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु ।
एवं तावदभिधास्ये ।

शकुन्तला—(पदान्तरे स्थित्वा । सदृष्टिक्षेपम्) कंहं इदोवि
मं अणुसरदि । [कथमितोऽपि मामनुसरति]

राजा—(सत्वरमुपसृत्य)

कः पौरवे वसुमतीं शामति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥ २४ ॥

(सर्वा राजानं दृष्ट्वा किंचिदिव संप्रान्ताः) ।

स्वगतमिति । ‘अश्राव्यं स्वगतम्’ इति तल्लक्षणात् । राजभावो राजत्वम् ।
कथमितोऽपि मामनुसरति । क इति । दुर्विनीतानामविनीतानां दुष्टानां
शासितरि दण्डादिना शिक्षके पौरवे पुरुवंशोत्पन्ने । वसुमतीं भूमि-
म् । अथ च वसुमतीमिति रक्षायोग्यत्वं ध्वनितम् । शासति सति ।

वनानि नाम । नामशब्दः प्रसिद्धार्थकः । अर्थोक्त इति । अर्थस्य वाक्यैकदेशस्य
उक्ते कथने विचार्य विमृश्य । विचारे कारणमाह राजभावस्त्वभिज्ञात इति
भवन्वित्युपायस्मरणे एवमभिधास्ये इत्थं वक्ष्यामि वक्ष्यमाणप्रकारेण राजभावं
प्रच्छाद्याभिधास्ये इति यावत् । गुण एतो इत्यादि । सदृष्टिक्षेपमिति । दृष्टेर्दशनस्य
क्षेपेण प्रेरणेन सहवर्तत इति सदृष्टिक्षेपं क्रियाविशेषणं चेतत् प्रकृतिप्रत्ययसम-
दायस्य प्रकृत्यर्थभागमुखेन भेदकं क्रियाविशेषणं कथमिति ज्ञातव्यहेतुजिज्ञासा-
याम् । कः पौरव इत्यादि । पौरवे पुरुवंशोद्भवे दुष्यते अत्र पौरव
इत्यनेन महाकुलान्तत्वं सर्वलोकप्रसिद्धत्वमद्वितीयत्वं च ज्ञाप्यते । तादृशस्तव
कर्णपथं नागतः किमिति भावः । स तु प्रसिद्धो भवतु मम किमित्यत आह ।
वसुमतीं शामतीति । अत्र वसुमतीमित्यमंकोचनिरूपणेन मार्वभूमत्वं व्यज्यते
तद्राज्यवासितया तत्रापि तदाज्ञापरिपालनीयेति भावः । तर्हि यः कश्चिन्कुलक्रमागतं राज्यं
परिपालयति तस्य दुष्टशिक्षाकरणसामर्थ्यं नास्ति कथमविनयाद्यनाचाररूपतदाज्ञापरि-
पालनमित्यत आह—शासितरीति । नियामक इत्यर्थः । अनेन शौर्यादिगुणाः सूच्यन्ते ।
न तु वैतालिकसंकेतितारोपितकृत्रिमगौर्यादिगुणा इति भावः । तर्ह्यपकर्तृषु को वा

१ दर्शयितुम् । कः कोऽत्र भो (इत्यर्थोक्ते विचार्य) इ० पा० । २ न एतो दुष्टो
विरमदि ता अण्णदो गमिस्सं (नैष दुष्टो विरमति तस्मादन्यतो गमिष्यामि) इत्यधिकं
क्र० प्र० ।

कोऽयमिति क्रोधेनोक्तिः । मुग्धास्वचतुरासु तपस्विकन्यास्वविनयमाचरति । तपस्विशब्देनात्यन्तासंभाव्याविनयस्थानत्वं व्यज्यते । अत्र भ्रमर इति मयि दुष्यन्त इति शाकुन्तलायां चेति विशेषे प्रस्तुते कोऽयमित्यादेः सामान्यस्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । अनया चैतत्प्रतापस्य व्यापकत्वं व्यञ्जयन्त्या तस्य राजभावगोपनं ध्वनितम् । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । अनेन दण्डलक्षणं संध्यङ्गान्तरमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु सुधाकरे—“दण्डस्त्वविनया-

प्रातिकूल्यं नाचरेदित्यत आह—तपस्विकन्यास्विति । अनेन रागाभावादरण्यवामित्वाच्च कन्याभ्युपद्रवकरणाभावः सूच्यते । तर्हि प्रौढाश्चेत्पुत्रवात्सल्यादिरागादिकमस्तीत्यत आह—कन्यास्त्विति अग्रगन्तास्त्विति यावत् । तर्हि कन्याकावेऽपि दुष्टजनसहवामवशात्किञ्चित्कृतं कुर्वेतीत्यत आह—मुग्धास्त्विति । नादशनागरिकसहवासभावाच्छाठयानभिज्ञास्त्विति यावत् । अविनयं परकन्यकाया वलादाहरणरूपासन्मार्गम् आचरतीति । वर्तमानप्रयोगेणाद्यापि मम पुरत आचरतीति मधुरकनिःशंकघाट्यजनिताश्चर्यं द्योत्यते । क इत्याक्षेपे । अयमित्यनेन निरर्थगज्जन्तोः परस्त्रीग्रहणे दोषाभावादन्यायस्त्वाचरितः अस्मद्राज्यं मनुष्यः कोऽप्येवमविनयमाचरतुं न शक्नोतीति भावः । अत्र राजा मधुरकनिवारणकथनव्याजेनानुनयेनैव कन्या वशीकर्तव्या न तु वलादिति ज्ञाप्यते । नायिका त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति । तत्र मुग्धा नववयःकामविवेकेष्यांकषायिता । “मुग्धं सौम्ये नवे मूढे” इति यादवः । अत्र श्लोके प्रसिद्धिर्नामालंकार उक्तः । यदाह—“वाक्यैः सातिशयैर्युक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकैः । लोकप्रसिद्धिवहुला प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥” इति । अत्र दुर्विनीतागां शासिनारि वसुमतीं शासतीति राज्ञोऽतिशयोक्तिः । दृष्टशिक्षाकारित्वादेव प्रकृतभ्रमरवाधानिवर्तकत्वम् । पौरव इति लोकप्रसिद्धिः । अत्र पद्ये दंडो नाम सन्ध्यन्तरांगमुक्तम् । उक्तं च “दंडस्त्वविनयादीनां दृष्ट्या श्रुत्याथ तर्जनम्” इति । अत्राविनयश्रुत्या दुष्यन्तेन कृतं तर्जनं दंडः । सन्ध्यन्तरांगानि निरूप्यते “मुखादिसंधिष्वङ्गानामशैथिल्यं प्रतीयते । सन्ध्यन्तरेषु योज्यानि तत्र तत्रैकविंशतिः ॥ सामभेदौ दानदंडौ प्रत्युत्पन्नमतिर्वधः । मायाक्रोधे भयं प्रज्ञा गोत्रस्खलितसाहसौ ॥ भोजः संवरणे भ्रांतिर्दैन्यं हेत्यवधारणम् । लेखस्वप्नश्चित्रमताविति ख्यातानि नामतः ॥ एवं सन्ध्यन्तरेऽङ्गानि प्रभवत्येकविंशतिः ॥” सर्वा इत्यादि । इवशब्दो वाक्यालंकारे । किञ्चिदीषत् । नत्वत्यर्थमिति यावत् । संभ्रांता आदोपपत्त्यः संवृत्ताः । “संभ्रमादोपसंभ्राः” इति यादवः । सर्वास्तद्रूपमोहितदृष्टयो भूत्वातिथिसत्कारार्थपाद्यादिकर्मणीषद्व व्यापृताः नत्वत्यर्थम् अत एवोक्तं किञ्चिदिवेति । यद्वा इवशब्दो भावार्थकः । किञ्चिदपि न संभ्रांता इति यावत् । लोकोत्तररूपलावण्याद्यतिशयमहापुरुषदर्शनेन विस्मयादवशा भूत्वा व्यापारान्तरे मनःपूर्वं सर्वाकारणे प्रवृत्तिर्नास्ति किंतु

अनसूया—अज्ज, ण कखु किंवि अच्चाहिदं । इअं णो पिअसही
महुअरेण अहिहूअमाणा कादरीभूदा । (इति शकुन्तलां दर्शयति)
[आर्य, न खलु किमप्यत्याहितम् । इयं नौ प्रियसखी मधुकरे-
णाभिभूयमाना कातरीभूता]

राजा—(शकुन्तलाभिमुखो भूत्वा ।) अपि तपो वर्धते ।

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति)

अनसूया—दाणिं अदिहिविसेसलाहेण । हलां सउन्दले, गच्छ
उडअं । फलमिस्सं अगघं उवहर । इदं पादोदअं भविस्सदि ।
(इति घटमवलोकयति) [इदानीमतिथिविशेषलाभेन । हला शकु-
न्तले, गच्छोदजम् । फलमिश्रमर्घमुपहर । इदं पादोदकं भविष्यति]

राजा—भवतीनां सूनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

दीनां दृष्ट्या श्रुत्या च तर्जनम्' इति । आर्य, न खलु किमप्यत्याहि-
तम् । 'अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च' इत्यमरः । इयं नौ
प्रियसखी मधुकरेणाभिभूयमाना कातरीभूता । साध्वसादवचना तिष्ठतीति
कविवचनम् । इदानीमतिथिविशेषलाभेन । त्वल्लाभेनेत्यर्थः । अनेनानुवृ-
त्तिनामा नाट्यालंकार उपक्षिप्तः । तल्लक्षणं तु—'प्रश्रयादनुवर्तनम् ।
अनुवृत्तिः' इति । हला शकुन्तले, गच्छोदजम् । 'सुनीनां तु पर्णशालो-
ट्जोऽन्त्रियाम' इत्यमरः । फलमिश्रमर्घमुपहर । इदं पादोदकं भवि-
ष्यति । सूनृतया सत्यया प्रियया च । 'सूनृतं तु प्रिये सत्ये' इत्य-

हृष्टस्तु राजर्विषयेति भावः । अतः प्रयुक्तं किञ्चिद्वेति ॥ अज्जेति । अत्र मधुकरेणा-
कुलीक्रियमाणेत्यनेन शकुन्तलामुखादिविषयसौरभादिसौभाग्यातिशयप्रख्यापनं व्यज्यते ।
आवयोः प्रियसखीत्यनेन चिरमहवासाच्छकुन्तलाहृदयमर्मज्ञतानसूयाप्रियंवदयोः सूच्यते ।
प्रियसखीत्वात्स्ववचनस्यानुल्लंघनीयत्वं च शकुन्तलाया ज्ञाप्यते । सखीत्वाद्गोपनीयं हृदि
स्थितं शकुन्तलायाः किमपि नास्ति अस्या हृदयमस्मदधीनमस्मद्वारा एतद्विषये
प्रवृत्तिः कर्तव्येति राजानं प्रति ज्ञाप्यते । अत्याहितं महाभीतिः । अपि प्रश्ने । दाणिमिति ।
तपो वर्धते इति शेषः ॥ भवन्वित्यादि ॥ सूनृतया प्रियसत्यया । " सूनृतं प्रिय-

१ आङ्गलीक्रियमाणा (आकुलीक्रियमाणा) इ० पा० । २ नाम इत्य० क० पु० ।

३ साअदं अज्जस्स (स्वागतमार्थस्य) इत्य० क० पु० । ४ २१व (तावत्) इत्य०
क० पु० । ५ भवतु इत्य० क० पु० ।

प्रियंवदा—तेण हि इमस्सि पच्छाअसीअलाए सत्तवण्णवेदि-
आए मुहुत्तअं उवविसिअ परिस्समविणोदं करोदु अज्जो । [तेन
ह्यस्यां प्रच्छायशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां मुहूर्तमुपविश्य परिश्रम-
विनोदं करोत्वार्यः]

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परिश्रान्तः ।

अनसूया—हला सउन्दले, उइदं णो पज्जुवासणं अदिहीणं ।
एत्थ उवविसह्य । (इति सर्वे उपविशन्ति) [हला शकुन्तले,
उचितं नः पर्युपासनमतिथीनाम् । अत्रोपविशामः]

शकुन्तला—(आत्मगतम्) किं णु कखु इमं पक्खिअ
तवोवणविरोहिणो विआरस्स गमणीआह्मि संवृत्ता । [किं नु
खल्विमं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीयास्मि
संवृत्ता]

मरः । तेन ह्यस्यां प्रच्छायशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां मुहूर्तमुपविश्य
परिश्रमविनोदं परिश्रमप्रशमं करोत्वार्यः । ‘ पुंस्त्रियोर्वा ’ इत्यनु-
वर्तमाने ‘ स्सिसयोरत् ’ इति सूत्रेण विकल्पेनाकारादेशे अस्सि अस्स
इमस्सि इमस्सेति स्त्रीपुंसयोः समानं रूपम् । अनेन कर्मणा वृक्षसेचनेन ।
उचितं नः पर्युपासनमतिथीनाम् । अत्रोपविशामः । आत्मगतं स्वगत-
मित्यस्य पर्यायः । किं नु खल्विति जिज्ञासायाम् । ‘ खलु वीप्सानिषे-
धयोः । जिज्ञासायामनुनये वाक्यालंकरणेऽपि च ’ इति हेमः । इमं प्रेक्ष्य
सत्ययोः ” इत्यमरः । नेणेत्यादि ॥ करोत्विति प्रार्थनायां लोट् । प्रकृष्टा छाया यत्र
तत्स्थानं प्रच्छायम् । “ छाया त्वनातपे कानौ प्रतिविचारकजाययोः । ” इति विश्वः ।
तेन शीतला शीतमस्यास्तीति शीतला “ सिध्मादि ” इत्यादिना अलच् । “ सप्तपर्णो
विशालत्वक्छारदो विषमच्छदः ” इत्यमरः । सप्तपर्ण इत्यत्र वृत्तिविषये. संख्याशब्दस्य
वीप्सार्थकत्वं महाभाष्ये प्रतिपादितम् । नन्वित्यादि । नन्विति संबोधने अनेन कर्मणा
वृक्षसेचनव्यापारेण परिश्रान्ताः खिन्नाः युष्माभिरपि स्थातव्यमित्यर्थः ॥ हलेत्यादि ॥
उचितं न्याय्यम् । “ अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यम् ” इति यादवः । सविमर्शमिति ।
अननुभूतपूर्वस्वकीयचित्तविकारावमर्शः । किं ण्विति ॥ तपोवनस्य न तु वनमात्रस्य विरो-
धिनः प्रतिषिद्धस्य शान्तिप्रधाने तपोवने मदनविकारस्यायोगात् । विआरस्स विकारस्य त्रिचा-

राजा—(सर्वा विलोक्य) अहो समवयोरूपरमणीयं भवतीनां सौहार्दम् ।

तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीया विषयभूतास्मि संवृत्ता । अनेना-
स्याभावो नामाङ्गजो विकार उक्तः । तल्लक्षणं यथा— ‘ निर्विकारात्मके
चित्ते भावः प्रथमावेक्रिया ’ इति । जनान्तिकमिति । तल्लक्षण-
दशरूपकं— ‘ त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्या
मंत्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ’ इति । त्रिपताककरलक्षणं
संगीतरत्नाकरे पताकलक्षणमुक्त्वा— ‘ स एव त्रिपताकः स्याद्वकि-

रस्य वा । गमनीया विषयभूता । अनेन लोकोत्तरपुरुषदर्शनेन राजविषये शकुन्तलाया
अनुरागो जात इति द्योत्यते । स्वसौख्यभावे अनुरागरूपचित्तविकाराभावात् । तथा
स्वाभिनिवेशनं प्रकटीकरिष्यत्युत्तरत्र हृदय मा उत्ताम्यस्वेत्यादिना । अनेन शकुन्तलाया
अनुरागर्वाजमुपक्षिप्तम् । तस्मात् वीजस्य कथनेनोपक्षेपो नाम मुखसन्व्यंगमुक्तं भवति ।
तदुक्तम् “ वीजस्योक्तिरुपक्षेपः ” इति । साधनत्वाद्वाजस्यादावुपक्षेपः ।
वाजलक्षणमुच्यते “ स्तोकोद्दिष्टः कार्यहेतुः पश्चात्मुविस्तृतः ” इति वीजवद्वाजमुक्तम् ।
उक्तं च “ यत्तु स्वल्पमुपक्षिप्तं बहुधा विस्मृतिं गतम् । कार्यस्य कारणं प्राज्ञैस्तद्वाजमिति
कथ्यते ॥ ” यथा मुविहितं वाजं फलपर्यवसायि तद्वदिदमपीति । स्तोकोद्दिष्टः स्वल्पोपक्षिप्तः ।
अनन्तरमनेकधा मूलस्कंधपलाशादिवदङ्कुरितपल्लवितकुसुमितादिभेदेन नायकोपनायक-
प्रतिनायकभेदेन च बहुधा विस्तारी कार्यस्य त्रिवर्गपस्य फलस्य यो हेतुस्तद्वाजम् । यथा
मालविकाग्निमित्रे कौमुदिका कहिं पत्तिदासीत्यादिना मालविकायामनुरागस्य चित्रदर्श-
नम् । तत्राप्यादरातिशयश्च कारणमुक्तम् । यथा वा मदीये नैषधानन्दे नलस्य । दमयन्त्या-
मनुरागस्य स्वप्रदर्शनम् । तच्च वीजप्रधानकार्यावांतरकार्यहेतुभेदादनेकप्रकारम् अत्र प्रधा-
नकार्यवीजमुक्तम् । अवांतरकार्यवीजं यथा मालविकाग्निमित्रे विदूषकं प्रति किंचिदुपेयो-
पायदर्शनेत्यादिना मालविकादर्शनरूपावांतरकार्यस्य हृदयगतगदासयोर्विवादाकरणं वाजमु-
पन्यस्तम् । यथा वा मदीये नैषधानन्दे “ अद्य स्वप्ने प्रियसख मयादर्शि काचित्रिल्लोकाभूष-
योषा फणिनिमनसोरप्यलक्ष्यानुभावा । स्मरंस्मारं तरलनयनां तां तपत्यतरात्मा
वारंवारं विमृजति शरान् पातकी पंचवाणः ॥ ” अत्र नलेन हंसं प्रति दमयन्त्यनुरागस्य
स्वप्रदर्शनं वीजमुक्तम् । ततस्तत्प्राप्त्यर्थं । चित्ताश्वसंचारणशौर्यशुल्लेख्यादिना स्वयंवर
पत्रिकादर्शनमवान्तरं वीजमुपन्यस्तम् । सर्वा इत्यादि ॥ मुहदो भावः सौहार्दम् ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम्) अणसूए, को णु कखु एसो चउ-
रगम्भीराकिदी मउरं पिअं आलवन्तो पहाववन्दो विअ लक्खी-
अदि । [अनसूये, को नु खल्वेष चतुरगम्भीराकृतिश्चतुरं प्रिय-
मालपन्प्रभाववानिव लक्ष्यते]

अनसूया—सहि, मम वि अत्थि कोटूहलं । पुच्छिस्सं दाव णं ।
(प्रकाशम्) अज्जस्स मधुरालापजणिदो वीसम्भो मं मन्तावेदि-
कदमो अज्जेण राएसिणो वंसो अलंकरीअदि, कदमो वा विरहप-
ज्जुस्सुअजणो किदो देसो, किंणिमित्तं वा सुउमारदरो वि तवोवण-
गमणपरिस्समस्स अत्ता पदं उवणीदो । [सखि, ममाप्यस्ति
कौतूहलम् । पृच्छामि तावदेनम् । आर्यस्य मधुरालापजनितो
विस्त्रम्भो मां मन्त्रयते कतम आर्येण राजर्षेर्वशोऽलंक्रियते, कतमो
वा विरहपर्युत्सुकजनः कृतो देशः, किंनिमित्तं वा सुकुमारनरोऽपि
तपोवनगमनपरिश्रमस्यात्मा पदमुपनीतः]

तानामिकांगुलिः ' इति । अनसूये, को नु खल्वेष चतुरा गम्भी-
राकृतिर्यस्य स चतुरं प्रियमालपन्प्रभाववानिव लक्ष्यते । प्रभावः साम-
र्थ्यम् । सखि, ममाप्यस्ति कौतूहलम् । पृच्छामि तावदेनम् ।
प्रकाशमिति । तल्लक्षणं तु -- ' सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात् ' इति ।
आर्यस्य मधुरालापजनितो विस्त्रम्भो विश्वासो मां मन्त्रयत इति स्त्रौढ-
शुद्धानयत्वमिति यावत् । जनान्तिकमित्यनेन नियतथाव्यमुक्तम् । अणसूए इति । एष
इत्यनेन रूपलावण्याद्यतिशयवानिति सूच्यते चतुरा उक्ताभिप्राया गंभीरा हर्षक्रोधयो-
र्निर्विकारा आकृतिर्यस्य स तथोक्तः । यदाह मुनिः " भीशोकक्रोधहर्षेषु गंभीर्यं निर्वि-
कारता " इति । दर्शनमात्रेण विलोभनीयो भवतीति भावः । " अनधिगतपरिमलापि
हि हरति दशं मालतीमाला " इत्यादिवद्वस्तुसौंदर्यमुक्तम् । तर्हि यस्याकारशोभा तस्य
वचनचानुरी नास्तीत्यत आह मधुरमिति । मधु राति दत्ते कर्णपुटद्वारांतःकर्णस्येति
मधुरम् । विप्रियार्थेऽप्यनुद्वेजकभाषणं माधुर्यं मधुरं यथा भवति तथा प्रियं हृद्यतया
श्राव्यम् । आलपन् चाट्टनि शंसन् तर्हि सर्वोऽपि जनः स्वाधिकेषु प्रियभाषणमेव करो-
तीत्यत आह प्रभुरिति । इवशब्दो वितर्कं दृश्यते चक्रवर्तिलक्षणैर्ज्ञायित इति यावत् ।
सहानि । मधुरमुकुमारमूर्तेर्दृष्टव्यस्य दर्शकुरादिकंटकबहुले धर्मारण्ये पादसंचरणं कुत-
हलबीजमित्यवगन्तव्यम् । अज्जस्सेति ॥ मधुरालापजनितो विश्वास इत्यनेनारण्यवासित्वा-
१ पटु विअ दीसई (प्रभुरिव दृश्यते) ३० पा० । २ विस्सासो (विश्वासो) ३० पा० ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) हिअअ, मा उत्तम्म । एसा तुए चिन्तिदाइं अणसूआ मन्तोदि । [हृदय, मोत्तम्य । एषा त्वया चिन्तितान्यनसूया मन्त्रयते]

राजा—(आत्मगतम्) कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि, कथं वात्मापहारं करोमि । भवतु । एवं तावदेनां वक्ष्ये । (प्रकाशम्) भवति, यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमविघ्नक्रियो-
पलम्भाय धर्मरूपमिदमायातः ।

त्यपरिहारः । कतम आर्येण राजर्षेर्वंशोऽलंक्रियते । कस्मिन्नभिजने वंशालंकारस्य ते जनिरजनीत्यर्थः । कतमो वा विरहेण स्ववियोगेन पर्युत्सुक उत्कण्ठितो जनो यत्र स देशः कुतः । कस्माद्देशादागतोऽसीत्यर्थः । एतद्भङ्ग्योक्तिस्तु सकलगुणानुरागं ध्वनति । किंनिमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनगमनपरिश्रमस्यात्मा पदं स्थानमुपनीतः प्रापितः । तपोवनपदेन नात्यधिकप्रयोजनत्वं सूचयति । अत एव परिश्रमपदम् । फलान्तराभावात्परिश्रममात्रमिति भावः । हृदय मोत्ताम्य । एषा कत्रा त्वया चिन्तितानि कर्मभूतान्यनसूया मन्त्रयते वदति । अनेन हावलक्ष्णो विकार उक्तः—“भावादीषट्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते” इति । भव-

दनागरेकतया परचित्तानभिज्ञतया चास्माभिः प्रियं विप्रियं वा यत्किंचिदुच्यमानेऽपि प्रभोर्निर्विकारत्वमिति यत्सविश्रंभो मां निःशंकं प्रेरयतीति भावः । कतमो वा राजर्षिवंशोऽलंक्रियत इत्यनेन कस्मिन्वंशे उत्पत्तिरिति पृष्ठं भवति । राजर्षिवंश इत्यनेन त्वया प्रच्छाद्य वक्तुं न शक्यते आकार एव कथयतीति व्यज्यते । किंच राजर्षिवंश्यस्त्वसत्यं न वदतीत्यपि राजानं प्रति सूच्यते । विरहपर्युत्सुकः कुत इत्यनेन को देशः । तद्देशपरित्यागे को वा हेतुरिति संसितं भवति । किं निमित्तं वा सुकुमारोऽपीत्यादिनात्राश्रमागमने किं कारणमिति पृष्ठमित्यवगतव्यम् । अनसूये को नु खल्वित्यादिनैतदन्तेन पृच्छालंकारः । उक्तं च “यत्राकारोद्भवैर्वाक्यैरात्मानमथवा परम् । पृच्छन्नेवाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥” आकारव्यञ्जितैर्वाक्यैः स्वस्वरूपं परस्वरूपं वा व्यंग्यवृत्त्या यत्राभिधीयते सा पृच्छालंकारः । प्रकृते वंशदेशागमनादीनि व्यंग्यवृत्त्या पृष्ठानीति पृच्छा भवति । हिअअ इति । अत्र हृदयोत्तमनेनोत्कंठाकारतयभूतचित्तादिकमुक्तम् । कथमित्यादि । आत्मा-

अनसूया—सणाहा दाणिं धम्मआरिणो । [सनाथा इदानीं धर्मचारिणः]

(शकुन्तला शृङ्गारलज्जां रूपयति)

सख्यौ—(उभयोराकारं विदित्वा । जनान्तिकम्) हला सउन्दले, जइ एत्थ अज्ज तादां संपिहिदो भवे । [हला शकुन्तले, यद्यत्राद्य तातः संनिहितो भवेत्]

तृती संबुद्धिः । पौरवेण राजा दुष्यन्तेन । धर्मोऽधिकारस्तत्र । अथ च पुरुवंशोत्पन्नेन राजा दुष्यन्तपित्रा । धर्माधिकारे राज्ये । सनाथा इदानीं धर्मचारिणः । वयमिति विशेषे वक्तव्ये, धर्मचारिण इति सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । तथा च सर्वेषां तपस्विनां सनाथत्वं व्यञ्जयन्त्येकदेशगमनस्य सर्वदेशगमनव्याप्तिं सूचयन्त्यासंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिध्वनिता । शृङ्गारलज्जां रूपयतीति परावृत्तेन शिरसा लज्जिता दृशा च । तल्लक्षणे तु—‘ पराङ्मुखीकृतं शीर्षं परावृत्तमुदीरितम् । तत्कार्यं कपोलज्जादिकृते वक्रापसारणे ॥ ’ इति । ‘ मिथोऽभिगामिपक्षाग्राप्यधस्ताद्वननारका । पतितोर्ध्वपृथ दृष्टि-लज्जायां लज्जिता मता ॥ ’ इति । अनेन हेलालक्षणेऽङ्गजा विकार उक्तः । तल्लक्षणं तु—‘ हेलत्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात्स एव तु ’ इति ।

पद्मारमात्मवचनम् । उभयत्रापि कथमित्याक्षेपे । आत्मनिवेदने सति विश्रम्भालाप-सिद्धेः स्वकार्यहानिः आत्मापहारं सति मृषावादित्वदोषः । भवतु यथा तथा वास्तु एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण । राजभावं प्रच्छाद्य ऐनामित्यनादरनिर्देशेन प्रतारणीयत्वं व्यज्यते । ललेकन्या उच्यते चेद्राजभावं न जानातीति भावः । तथैवाह—प्रकाशमित्यादिना । प्रकाशमित्यनेन सर्वथाव्यमुक्तमित्यर्थः । पौरवेण पुरुवंशोद्भवेन अविभक्तियोपलभाय निर्विभक्तियानुष्ठानज्ञानार्थम् । नादर्थे चतुर्थी । धर्माधिकारे अधिकारविपक्षे नियुक्तः निगोजितः । पौरवेण राजा नियुक्त इत्यनेन तासां दुष्यन्तेन नियुक्तः पुरुष इति ज्ञापितं भवति न चात्मापहारदोषः पौरवेण राजा स्वपित्रा नियुक्त इति स्वस्यापि प्रतीतिः । सणाहा इति ॥ इदानीं सांप्रतं त्वय्यागते सतीत्यर्थः । इदानीमित्यनेन राजा राजभावः प्रच्छादितोऽपि तथा ज्ञात इति बोध्यते । सनाथा रक्षकगहिताः इतः परमनुष्ठानं निर्विभ्रं भविष्यतीत्यर्थः । शृङ्गार-लज्जां अनुरागव्यञ्जकोर्वाल्लेखनचितनमुग्धायनमननखकर्तनवल्बांगुलीयकस्पर्शादिलज्जा-नुभावानित्यर्थः । “ शृङ्गारः मुरते नाट्ये रसे दिग्गजमंडने ” इति केशवः । उभयोः शकुन्तलादुष्यन्तयोराकारमिति । “ आकारस्त्विग इंगितम् ” इत्यमरः ।

शकुन्तला—(सरोषम्) तदो किं भवे । [ततः किं भवेत्]

सख्यौ—इमं जीवितसर्वस्वेण वि अदिहिविसेसं किदेतत् करिस्सादि । [इमं जीवितसर्वस्वेनाप्यनिधिविशेषं कृतार्थं करिष्याति]

शकुन्तला—तुह्ये अभेध । किं वि हिअए करिअ मन्नेध । ण वो वअणं सुणिस्सं । [युवामपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेथे । न युवयोर्वचनं श्रोष्यामि]

अत एवामपाराकारं विदित्वेति परस्परस्निग्धभावलोकनेन । हलः शकुन्तले- यच्चत्रायितातः संनिहिता भवेत् । ततः किं भवेत् । इमं जीवितसर्वस्वेनाप्यतिथिविशेषं कृतार्थं करिस्सादि करिष्याति । कुर्यादित्यर्थः । ‘ भविष्यति स्तिः ’ इति सूत्रेण स्तिरादेशः । ‘ अत्र व्यत्ययश्च ’ इति सूत्रेण त्यादेशानां व्यत्यये विध्यर्थे भविष्यत्प्रत्ययः । अत्र जीवितसर्वस्वशब्देन विषयनिर्गणच्छकुन्तलाया उक्तेः पताकास्थानकमनेनोक्तम् । तद्वृक्षणमादिभरते— सहमेवार्थसंपत्तिर्नायकस्योपकारिका । पताकास्थानकं सर्वौ प्रथमे तन्मतं स्मृतम् ॥ इति । युवामपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेथे । मन्त्रयेति द्विवचनस्य बहुवचनम् इत्यनेनायामो ध्वमादेशो तस्य ‘ मध्यमस्येन्थाहचो ’ इति हादेशः । ‘ एत् ’ इत्यनुवर्तमाने ‘ वर्तमाना पञ्चमी शतृपु वा ’ इति विकल्पेनैत्वे ‘ इह हचोर्हस्य ’ इति विकल्पेन

विदित्वा अलसवलितसाकृतावलोकनादान् गम्यगदलोकयेति यावत् । पारवेणेत्यादिनैतदन्तेन हेलानाम स्त्रीणामलङ्कार उक्तः । तदुक्तम् “ नानाप्रकारचेष्टाभिः शृंगराकारसूचिका । ललिताभिनयोपेता क्रिया हेल प्रकर्तिता । ” इति । अत्र शकुन्तला-शृंगारचेष्टायाः मर्त्याभ्यां जातत्वेन हेलत्वम् । हरेत्यादि । अथ इदानीम् । अनुसूप-वरगन्धिधान इत्यर्थः । तदा इति । ततः काश्यपः संनिहितश्च न तु किं करिष्यति इदानीं मम किं ज्ञातमिति भावः । जीवितसर्वस्वं शकुन्तला । इदानीं काश्यपस्तु सविहितश्चेदनुसूपाय वराय दृष्यन्ताय त्वां दद्यादिति भावः । उभयोस्त्यादिनैतदन्तेन समाधानं नाम मुखसन्ध्यंगमुक्तम् । यदाह “ वीजोद्भेदः समाधानम् ” इति । अत्र शकुन्तलादुप्यन्तयोः परस्परमाकृतावलोकनस्वेदरोमांचादिना सर्वाभ्यामुभयानुराग उद्भेदित इति समाधानम् । मन्त्रयेथे शुभं भाषेथे । युवयोर्हृदि स्थितमहं जानामीत्यर्थः ।

राजा—वयमपि तावद्भवत्योः सखीगतं किञ्चित् पृच्छामः ।

सख्यौ—अज्ज, अणुग्गहो विअ ईअं अब्भत्थणा । [आर्य, अनुग्रह इवेयमभ्यर्थना]

राजा—भगवान्काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयं च वः सखी तदात्मजेति कथमेतत् ।

अनसूया—सुणादु अज्जो । अत्थि कां वि कोप्पिओत्ति गोत्तणा-
महेओ महाप्पहावो राइसी । [शृणोत्वार्यः । अस्ति कांऽपि
कौशिक इति गोत्रनामधेयो महाप्रभावो राजर्षिः]

राजा—अस्ति । श्रूयते ।

अनसूया—तं णो पिअसहीए पहवं अवगच्छ । उज्झिआए
सरीरसंवड्डणादिहिं तादकस्सवो से पिदा । [तमावयोः प्रिय-
सख्याः प्रभवमवगच्छ । उज्झितायाः शरीरसंवर्धनादिभिस्तात-
काश्यपोऽस्याः पिता]

धत्वं मन्तेह मन्तह मन्तेध मन्तधेति चातृष्ट्यम् । न युवयोर्वचनं
श्रोष्यामि । ‘ राजा—आत्मगतम् ’ इत्यादिनेतदन्तेनोदाहरणं नाम
भूषणमुपक्षिप्तम् । तच्छृणं तु —‘ वाक्यं यद्गूढतुल्यार्थं तदुदाहरणं मतम् । ’
इति । सखीगतं सखीसंबद्धम् । आर्य, अनुग्रह इवेयमभ्यर्थना । शाश्वते
नित्ये । प्रकाशोऽतिप्रसिद्धः । ‘ प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात् ’ इत्यमरः ।
शृणोत्वार्यः । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्रेण नामधेयं यस्य स
महाप्रभावो राजर्षिः । तमावयोः प्रियसख्याः प्रभवमुत्पत्तिस्थानमवगच्छ

वयमित्यादि ॥ सखीगतं शकुन्तलाश्रितं किञ्चित् जिज्ञासितम् । भगवानिति । भगवान्
माहात्म्यवान् । “ भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नाकर्कशीर्तिषु ” इत्युक्तत्वात् । शाश्वते
नित्ये ब्रह्मणि ब्रह्मचर्ये स्थितः परिनिष्ठितः आजन्मब्रह्मचारीत्यर्थः । प्रकाशः प्रसिद्धिः
इयमेतादृशरूपत्वावग्यायतिशयवता तस्य पुत्री कथमिति प्रश्ने । सुणोदु इति ।
राजर्षिरित्यनेनेतरऋषिवैलक्षण्यमुक्तं तेन ऋषेः रूपाद्यतिशय उक्तः न त्वष्टावकादिव-
त्कुरूपतेति भावः । तत्प्रभवत्वेनापि शकुन्तलाया रूपादिमत्तायां कारणं व्यज्यते । गर्हि

१ गगहो कखु (ग्रहः खलु) इ० पा० । २ किद (कन) इ० पा० । ३ नतः
इत्यधिः क० पु० । ४ तेण (तेन) इत्यधिकं क० पु० ।

राजा—उज्झितशब्देन जनितं मे कौतूहलम् । आ मूलाच्छ्रोतु-
मिच्छामि ।

अनसूया—सुणादु अजो । गोदमीतीरे पुरा किल तस्स राएसिणो
उग्गे तवसि वट्टमाणस्स किंवि जादसङ्गेहि देवोहि मेणआ णाम
अच्छरा पेसिदा णिअमविग्घकारिणी । [शृणोत्वार्यः । गौतमी-
तीरे पुरा किल तस्य राजर्षेरुग्रे तपसि वर्तमानस्य किमपि जातश-
ङ्केदेवैमनका नामाप्सराः प्रेषिता नियमविघ्नकारिणी]

राजा—अस्त्येतदन्यसमाधिभीरुत्वं देवानाम् । नतस्ततः ।

अनसूया—तदो वसन्तोदारसमए से उम्मादइत्तअं ख्वं
पेक्खिअ (इत्यर्थोक्ते लज्जया विरमति) [ततो वसन्तोदार-
समये तस्या उन्मादयितृ रूपं प्रेक्ष्य]

उज्झितायाः शरीरसंवर्धनादिभिस्तातकाश्यपोऽस्याः पिता । शृणो-
त्वार्यः । गौतमीतीरे पुरा किल तस्य राजर्षेरुग्रे तपसि वर्तमानस्य
किमपि जातशङ्केदेवैनियमविघ्नकारिणी मेनका नामाप्सराः प्रेषिता ।
“ आपः सुमनसो वर्षा अप्सराः सिकताः समाः । एते स्त्रियः बहुत्वे
स्युरक्तवेऽप्युत्तरत्रयम् ॥ ” इत्युक्तेरेकवचनान्तोऽप्सरःशब्दः । तत
उदारवसन्तसमये । प्राकृते पूर्वनिपातानियमः । तस्या उन्मादयितृ रूपं

शरीरपोषणादिनापि दुहितृत्वव्यपदेशोऽस्तीत्यत आह प्रभवमवगच्छेति । नाश्नापितेति
यावत् । नहि कण्वपुत्राति व्यपदेशः कथमित्यत आह नेणेति । प्रकृते । पितेत्यनेन
पातीति पितेति पोषणमात्रमुच्यते न तु जनक इति प्रत्युक्तम् । सुणादु इति । किलेति
प्रसिद्धौ अप्सरा इति । ननु “ त्रियां बहुवचनस्योक्तत्वादेकवचनं
नोपपद्यत इति चेन्न बहुत्वं हि न सर्वममनं तथा च कप्फिण्याभ्युदये “ नानिनः
कुलवधूरेव रामादप्सराप्यधिनपार्श्वमशून्यम् ” इति । बह्वीनामप्सरसां मध्ये मेनकायाः
प्रेषणेन सज्जतीयोत्कृष्टता व्यज्यते । साक्षान् तत्प्रभवत्वेन शकुन्तलाया रूपलावण्या-
द्यतिशयः । मानुषशरीरधर्मषड्भावविकाराद्यभावश्च देवैरपि प्रार्थनीयत्वं च व्यज्यते ।
अस्तीत्यादि देवानां सुराणाम् । “ देवः सुरे घने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रियम् । ”
इति विश्वः । अन्यसमाधिभीरुत्वम् अन्यतपोभयशालिता । तदो इति ॥ वसन्ते-
नोदारसमयः वसंतकालः वसंतस्योदारत्वं नाम परिपोषदशा । मलयमारुतमंदानिल-
पिकस्वरादीनां शिशिरार्तुधर्मसांकर्यदोषराहित्येन निर्गलप्रवृत्तिः तदा तद्वर्माणाममोघ-

राजा—परस्ताज्जायत एव । सर्वथाप्स्यस्य संभवेपा ।

अनसूया—अहहं । [अथ किं]

राजा—उपपद्यते । अन्यथा

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः ।

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ २२ ॥

प्रेम्य । राजा—परस्ताज्जायत एव इत्यनेनानुक्तमिदं किं । अहं हं
अथ किं । उपपद्यते युज्यते । मानुषीष्विति । भनोऽपत्यानि स्त्रियो
मानुष्यस्तासु । भनोर्जातावप्यती पुंश्च । इत्यनुषी । ततः । विद्या-
पन्न । इति डीप । इत्येनाना पथिव्यंजायितव्यं ज्ञानितम् । त्रिधत्तपञ्चो-
त्तरणपञ्चयोगेष्वेजातां ग्रहणात् । उक्तं च । पथिवी नित्यानित्या ।
परमाणुरूपा नित्या । कार्यरूपा अनित्या । सापि दर्शयन्तिर्यपिपथ-
रूपा । शरीरभस्मदाहीनां प्रत्यक्षमिदम् । इति । एतच्च संभवः कथं
वा स्यादस्य इति हेतुत्वेन योज्यम् । अत एवोपमाने वसुधातलादिति
प्रतिपादितोपादानम् । प्रतीत्यपि ज्ञानितमामोमेस्तासु रूपादीनां तारु-
तम्यस्य प्रत्यक्षतः परादृश्यमानस्य । इत्थम् । प्रत्यक्षगतम् । इत्युक्तेः ।
निर्जितगन्धितानप्यस्य निरुपमस्य त्रिजगत्सुपमानतां प्राप्स्येत्यर्थान्तरम्-
क्रामितम् । रूपे निर्वर्ण्यस्मिन्नस्य वा मतवर्थाधोऽर्शोऽतिभ्योऽतः । तेन
रूपवत् इत्यर्थः । तस्य वास्येत्यनेनार्थोऽनिरुक्त्यर्थः स्यात् । रूपशब्दे-
लक्षण्यादीनामुपलक्षणम् । ते च । यौवनं रूपलक्षणं मौन्दयमभि-
रूपता । भावेयम् । इति । अत एव प्रभातरलमित्युपमानेन विशे-
षणाधिक्यं मौकुमार्यं चेत्यालम्बनशुणा भता इत्युक्तिः । तन्मध्ये प्रथमं
कार्यकारणं भवति जातः । जायते चरितं वचनम् । ततः कथं । लज्जा-
अकार्यकथनजन्यमिदम् । तदुक्तम् । अकार्यकरणज्ञानगुर्विजादित्यतिकर्मः । अनिर्वा-
हात् प्रतिज्ञाया त्यागे भूयोऽनुतापतः ॥ लज्जा तदनुभावाः स्वर्गालम्बनभित्तम् ।
मृगावनमने नृदवचनं नखकृन्तनम् ॥ वस्यगुण्यकम्पशी दूरादेवावगुलनम् । अनिर्गमो-
वह्निथापि कचिदप्यनवस्थितिः ॥ ” इति । परा किलेलादिनैतदनेनानुक्तमिदं-
नार्मालंकार उक्तः । तदुक्तम् । प्रस्तावेनैव यस्यार्थः कथ्यते यत्र
प्रतीयते । वचनेन विना मा तु गिद्धिः स्यात्पारकीर्तिता ॥ ” इति ।
अत्र प्रस्तावबलात् संभोगादिरवचनेनैवावगत इत्यनुक्तमिदं ॥ अथ किमिलङ्गाकारे ।
“ अंगीकृतो स्यादथ किम् ” इत्यमरः । उपपद्यते ज्ञायते ॥ मानुषीष्विति । मानु-
षीषु मनुष्यस्त्रीषु मनुष्यजातिवित्यसंकोचवाचकबहुवचनेन लोकोत्तरस्त्रीरलसंप्रहार्यं

प्रायतनस्य प्रत्यक्षतः परिदृश्यमानत्वात्तद्वादिहापीनेत्यां ग्रहणं रूपशब्देन
संभव उत्पत्तिः । कथं वा स्यात् । अपि तु न स्यादेव । कथं वेति
निपातममुदायो निषेधे । अत्र विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा ।
कं मातृपुत्रः कदं रूपमिति सामान्यतः प्रतीतम् । उपमालंकारार्थको
भेदो व्यङ्ग्यः । कीदृगिन्याह -- नेति । प्रमथा दीप्त्या तत्कल्पमुज्ज्वलं
भामुरम् । तत्कलश्चाले पिङ्गे हाग्मव्यभणानपि । भासुरं च ? इति
विश्वः । ज्योतिश्चन्द्रादि । वसुधातलाद्रस्वरूपाद्योदेति । न प्रकटी-
भवतीत्यर्थः । अत्र भूस्वरूपस्य ज्योतिषश्च जन्यजनकभावाभावात्मन
उत्पत्तिमङ्गाकृत्य विशेषमात्रे पञ्चमी प्रयुक्तव्यवयवम् । प्रकृते प्रत्यक्षेण
दृश्यमानत्वात् । संभावनायां लिङ् । उपमानवाक्ये प्रसिद्धत्वाविपे-
धाक्तिः । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । संभवः कथं वा स्यान्नोदेतीति च सामान्य-
धर्मस्य शब्दान्तराणोक्तेरतिशयोक्तिमुल्ला प्रतिवस्तुपमा । रूपादीनां
लक्षणानि यथा . . . अङ्गान्यभूषितान्येव प्रक्षेप्याद्यैर्विभूषणैः । येन भूषि-
तवद्भान्ति तद्रूपमिह कथ्यते ॥ मुक्ताफलेषु लयायाग्नरत्नत्वमिवान्तरा ।
प्रतिभाति यदङ्गेषु लावण्यं तदिहोच्यते ॥ अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः संनि-
वेशो यथोचितम् । सुश्लिष्टमधिबन्धो यस्तत्सौन्दर्यमितीर्यते ॥ यदात्मो-
धगुणोत्कर्षैस्त्वन्वयञ्च निकटस्थितम् । सारूप्यं नयनिश्रङ्गराभिरूप्यं
तदुच्यते ॥ स्पृष्टं यत्राङ्गमस्पृष्टमिव स्यान्मादेवं हि तत् । यत्स्पर्शासह-
ताङ्गेषु कौमल्यस्यापि वस्तुनः ॥ तत्सौकुमार्यं त्रेधा स्यान्मुख्य-
मध्यममकमात् । अङ्गं पुष्पादिमत्स्पर्शमिह येन तदुत्तमम् ॥ न सहेत

स्वसार्थभेदक्षणासर्जनं व्यज्यते । कुत्रार्थनादशरूपस्यादशवान्मानुषीणिविति बहुवचन-
प्रयोगः कुतः । अत्रात्यर्थं दर्शनीयस्य रूपस्य सौन्दर्यस्य रूपस्य लक्षणं पदमेवोक्तं
संभवः उत्पत्तिः कथं केन हेतुना स्यादित्याद्ये केनापि प्रकारेण न भूयादित्यर्थः
तदेव निदर्शनेन स्फुटवन्ति न प्रभातरलमित्यादिना । प्रमथा कांक्षा तरलं वंचनं
ज्योतिस्तेजः विद्युदिति ज्ञाप्य वसुधातलाद्योदेति नाविभवंति किं लाकाशे भेदादेवो-
देतीत्यर्थः । अनेन लोकोत्तरं वक्तुं स्येनापत्तिरुपमातिरिक्तं व्यन्यते । अस्मिन् लोके
प्राधान्येन रूपं दर्शितम् । व्योमवाक्ये प्रभातरलमिति विशेषेण रूपमिदमिति । विशेषेण
ज्योतिरशब्देन तमोविशेषार्थप्राप्तेरुपादेन दोषरहितराजकुलसंभवश्च प्रतिपादितः ।
मातृपुत्रौ कथं वाग्मादिति ज्ञानिभेदाकारः न प्रभातरलं ज्योतिरित्यादीं नावद्यो
निदर्शनार्थकारः । अभवद्वस्तुविधमुपमापारकल्पितम् । निदर्शनम् " इत्युक्तंवाच्यं ।
किं चात्र वस्तुप्रतिवस्तुत्वात्वेन सत्त्वावस्तुकीर्तनाभिदर्शनार्थकारः । तदुक्तम् " यथा

(शकुन्तलाधोमुखी तिष्ठति)

राजा—(आत्मगतम्) लब्धावकाशो मे मनोरथः । किंतु सख्योः परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृतद्वैधीभावकातरं मे मनः ।

प्रियंवदा—(सस्मितं शकुन्तलां विलोक्य नायकामिमुखी भूत्वा)
पुणो वि वक्तुकामो विअ अजो । [पुनरपि वक्तुकाम इत्यर्थः]
(शकुन्तला सखीमंगुल्या तर्जयति)

राजा—सम्यगुपलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सञ्चरितश्रवणलो-
भादन्यदापि प्रष्टव्यम् ।

कस्पर्शयेनाङ्गं मध्यमे हि तव । येनाङ्गमातपादीनामसहं तदिहा-
धमम् ॥ १ इति । अन्ये तु मानर्षाणां प्रतिविम्बत्वेन वसुधाया उपात्त-
त्वात्मभवस्य चोदयः प्रतिविम्बत्वेनोपात्त इति दृष्टान्तमाहुः । वस्तु-
तस्त्वयमेवोचितः । यतः पूर्वत्रालंकार आद्यभागे व्यङ्ग्यवान्ययोः ।
प्रतिवस्तुत्वमुत्तमत्र धान्यलक्ष्ययोगिति । अनेन निदर्शनं नामभूषणमुपक्षि-
व्युत्तम् । तल्लक्षणं तु— यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् । परापेक्षा-
दासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥ १ इति अधोमुखी तिष्ठतीति स्वस्तुत्याकर्णेन ।
तेनोत्तमत्वं ध्वानतम् । अथ च शङ्कारलज्जाख्यो व्यभिचारो ध्वनितः ।
र्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् । परापेक्षाद्व्युत्तमार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥ १ इति
लब्धावकाश इति । राजर्षिपुत्रात्वादभिलाषस्यास्पदं ज्ञातमिति यावत् । सख्योः
प्रियंवदा परिहासोदाहृतां परिहासत्रयिता वरप्रार्थनां श्रुत्वा यथा वनज्योत्स्नानुरूपेण
पादपेन संगताहमायामनोऽनुरूपं वर लभेयमित्याद्याकर्णानुरूपवर्गस्य दुर्ल-
भत्वात् धृतद्वैधीभावकातरं पुनो वक्तुमुना शकुन्तलाया रूपलावण्यादेरनुरूपव-
रस्य दुर्लभत्वात्परिहासजल्पितं वा अनुरूपवगाभिलाषपथेव निश्चिनो न वेति
संदेहोऽत्र द्वैधीभावः । तथा च वक्ष्येयुत्तरत्र— “ वैजानसं किमनया ” इत्यादिना
धृतद्वैधीभावो येन तत्तथोक्तम् । कातरं विक्रवं च पूर्वमस्या वरो निर्णीतो न वेति
कातरं “ द्वित्रोश्च धमुन् ” इति धमुन्प्रत्ययः “ तदन्नादभूततद्भावे ” इत्यादिना
च्चिः “ अस्य च्चौ ” इतीकारादेशः । तर्जयति ब्रासयति तर्जने निमित्त-
मात्मनो व्रीडाजनकस्य स्वरयौत्पत्तिवृत्तांतस्य पुनः पुनरुद्धाटनं करोपि ततो राजा सर्व-
क्रमेण रवाभिप्रायमपि पृच्छेदिति तर्जयतीत्यवगंतव्यम् । सम्यगुपलक्षितम् । अधर-

प्रियंवदा—अलं विचारिअ । अणिअन्तणाणुओओ तवास्सि-
अणो णाम । [अलं विचार्य । अनियन्त्रणानुयोगस्तप-
स्विजनो नाम]

राजा—इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि ।

वैखानसं किमनया व्रतमा प्रदाना-

व्यापारोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।

अत्यन्तमेव मदिरक्षणवल्लभाभि-

राहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥ २६ ॥

उभयानुभावत्वादधोमुखस्य । पुनरपि प्रष्टुकाम इवार्थः । अलं विचार्य ।
अनियन्त्रणानुयोगोऽप्रतिबन्धप्रश्रः । ‘ प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च ’
इत्यमरः । तपस्विजनो नाम । ‘ णिओओ ’ इति पाठे नियोग आज्ञा ।
इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि । इतीति किम् । वैखानसामिति ।
वैखानसं तापस्विनं तपस्विसंवन्धि तपावेनानवीसलक्षणम् ।
मदनस्य व्यापारः स्वविषये प्रवृत्तिर्नानाविधास्त्रिङ्गनाद्य (वं) तेन (?) ।
तदुक्तं महिमभट्टेन— यतः सर्वेष्वलंकारेष्वयमाजीवितायते ।
सा च प्रतीयमानैव ताद्विद्वान्स्वदत्तेतराम् ॥ इति । तथा— वाच्याप्र-
तीयमानोऽर्थस्तद्विद्वान्स्वदत्तेऽधिकम् । रूपकादितरः कप्रकारा (?) ।
न तु चरमधातुविसर्गोऽत्राभिप्रेतः (?) । तद्रोधि व्रतं नियमादि ।
प्रकृष्टाद्योक्तमप्रकृतये राज्ञे दानं तस्मात् । प्रदानादिविशिष्टं विदं मर्या-
दाकृत्य । निषेवर्णायम् । किमिति प्रश्ने किम् । आहो अथवा । ‘ आहो
स्पर्शनादि तन्निवृत्त्यर्थेण साधु तर्कितम् । अलमिति । अलं प्रतिषेधे अलं खल्वोः
प्रतिषेधयोः ’ विचारो मास्त्वित्यर्थः । विचाराभावे हेतुमाह—अनियन्त्रणः अनियमः
असंकुचित इति यावत् । अनुयोगः प्रश्नो यास्मिन् स तथोक्तः पुनः पुनः पृच्छतीति
गगद्वेषादेरसंभवादिति भावः । नाम प्रसिद्धं । सखामित्यादि सखामित्यनेन शकुन्तलाया
भावमभेदता तवास्ति सखीत्वात् । शकुन्तलाहृदि स्थितं गोपनीयमिति तव नास्ति तस्मात्त्वां
पृच्छामीति भावः ज्ञातुमिच्छामीत्यनेन स्वरूपं तु ज्ञातमेव किं त्वेषानुरूपवराभिलाषिणी
वा काश्यपस्यानुरूपवरराजादौ वा अननुरूपमुनिषु वा कन्याप्रदानमिति ज्ञातुमिच्छामि-
त्यर्थः । तर्धवाह । वैखानसमित्यादिना । मदनस्य मन्मथस्य व्यापारोधि मन्म-
थव्यापारनिघातकम् । यस्य कस्यचिन्मुनेर्मर्या भवति चेत्तदा जीर्णपर्णफलमूलादिपारि-
मिनाशनवत्तया मदनानजनकत्वम् मदनव्यापारास्तु जलर्काडापुष्पापचयसौभाग्यो-

अताहा किमुत विकल्पः इत्यमरः । मदिरे संजातमदे ये ईक्षणे ते च
ते च तैर्वल्लभाभिः सुन्दर्गाभिः । 'आत्मसदृशः' इति पाठ आत्मनः
सदृश ईक्षणे तैर्वल्लभाभिः प्रियाभिः । हरिणाङ्गनाभिर्मृगीभिः सहा-
यन्तमाजन्मेव निवस्यति । अर्थात्तपोवने । अयमाशयः—यदि राज्ञे
श्या तदा विवाहपर्यन्तमेव तपोवने स्थितिः । तदनन्तरगमविरोधी
क्रामोपभोगः । यदि कस्मैचित्तपस्विने देया तदा मृगमिश्रनवक्रामो-
पभोगहिता धन एव स्यात्प्रतीतिः । अस्मैवात्तरमतुष्टपवरप्रदान
त्यादि । अत्र सहाक्तिः । औपम्यं गम्यम् । निदासः सामान्य-
वर्मः । समशब्दस्य तुल्यताचिन्त्य उपमैव । समं महार्थं तुल्यं च ।
व्यजयः । अनयोः परोक्षेन सहृदयः सहृदयतागुणा । स्नेहानुकारिते

स्वतयागोषाणावाचनमात्रावदोक्ततादृशः । वञ्चानेन तपस्विनां दुष्करोः प्रविशेषः
यदाह शकुन्तलान्ते व्यासः " गृह्येके फलेरेते पुर्वेरेके वृक्षताः । यतैर्यन्ति यथा-
न्यायं वञ्चानमनताधिनः ॥ " इति । यत् प्रतिक्षणं सावधानेन कर्तव्यमस्मैवशेषः ।
अनया शकुन्तलाया कोमलांगनया साजयतानुष्ठानानर्हयेति यावत् । आश्रदानान्
प्रदानपर्यन्तम् । आनिवादादित्यर्थः । निषेविनव्यं नितरासमुप्रेयं न्युपगमेण क्षणमपि
विश्रमाभावः गृह्यते । किमिति प्रश्ने अनेन तापसमित्रानुरूपवरगजादौ वा
प्रदानमिति पृच्छतीत्यभिप्रायः । समानजातीयरूपव्यावृत्त्यनुरूपगजादेर्भावित्वे गति
प्रदानानन्तरं यतानुष्ठानाभावादित्यर्थः । पुनरपि पश्चात्तरमाह आहो इति । मदि-
रेक्षणवल्लभा शकुन्तलेति शेषः । मदिरावदीक्षणं विलोकनं यस्याः सा तथोक्ता
तेन वल्लभा दयिता प्रियेति यावत् । मदिरा यथा मोहजननां तद्वदतद्रपांगवलो-
कनमपि शोभजनकमिति भावः । यदा मदिरावद्वर्णा कागिनाजनानां वृक्षाश्वक्षा
आदिदेवतेति यावत् । " वृक्षो दक्षिणेऽभ्यक्षे कुर्वानाज्वेऽपि " इति विश्वः ।
यदा मदिराशब्देन मनोहारिता गुणवृक्षया लक्ष्यते तद्वर्गः क्षणं यस्याः सा तथोक्ता
तेन हेतुना वल्लभा स्पृहणीया शकुन्तला आभिः पारिदश्यमानाभिर्हरिणीभिः समम् ।
अत्यन्तमेव यावज्जीवमेव वस्यति वामं करिष्यति नु पृच्छायां हरिणांगनाभिरित्यनेन
शाभिः सहावस्थाने छात्वाजानीयत्वं दृष्टिचोचल्यादिगाधम्यं च हेतुरिति व्यज्यते अनेन
तापस एव वरः किमिति पृच्छतीत्यभिप्रायः । तापसस्य भाव्यत्वे यावज्जीवारण्यवासस्य
युक्तत्वात् । हरिणांगनाभिः सममित्यनेन स्त्रीत्वमात्रजानीयतिर्यक्स्त्रीभिः सममरण्ये
यावज्जीवं वस्यत्येव वा अथवा स्वसमानमतुष्यस्त्रीभिः सममन्तःपुरे यावज्जीवं स्थातव्य-
मनयेत्यपि व्यतिरेकेण व्यज्यते । अत्र राज्ञा शकुन्तलाया वरजिज्ञासाकथनद्वारा
मदिरावद्वर्णभेद्यनेन स्यादुरागप्रकाशनं कृतमिति व्यज्यते ॥ अत्र पूर्वोक्तगर्भयोगस्म-

प्रियंवदा—अज, धर्माचरणे वि परवसो अयं जणो । गुरुणो
जणं मे अणुस्वरूपदानं संकल्पो । [आर्य, धर्माचरणेऽपि
परवशोऽयं जनः । गुरोः पुनस्तस्या अनुरूपवग्प्रदाने संकल्पः]

राजा—न दुरवापेयं खलु प्रार्थना । (आत्मगतम्)

नोपमेति । वृत्त्यनुप्रासश्च । वसन्ततिलका वृत्तम् । आर्य, धर्माचरणेऽपि
परवशोऽयं जनः । एतदाश्रमवासित्वेन सामान्यतः प्राप्तं यद्धर्माचरणं
नवापि परार्थीन इति यावत् । अनेन पूर्वपक्षे यत्कर्तृत्वेनोपात्तं तस्यो-
त्तरम् । तेनास्याः कर्तृत्वं कुत्रापि नास्तीति भावः । इतः परं किं पर-
वशेत्येकः प्रश्नः । यत्पुनश्चान्तस्यापि कोऽभिप्राय इति द्वितीयः ।
नवाह—गुरोः पुनस्तस्या अनुरूपवग्प्रदाने संकल्पः । अनेनोत्त-
रकारः । ‘ उत्तरेण प्रश्नोत्तरं उत्तरम् ’ इति तल्लक्षणात् । ‘ राजा—वय-
मपि ’ इत्यादिनैतदन्तं युक्तिनामाङ्गमुपक्षिप्तम् । ‘ संप्रधारणमर्थानां
युक्तिरित्यभिधीयते ’ इति । दुरवापेति । एतत्सदृशान्यस्याभावादिति

इत्यवस्थापनेन इति निरूपितत्वात् अजेति । परवसोः परार्थीनः काश्यपाधीन इति
आद्यः । तस्य दानार्थेन प्रत्युद्गतत्वात् तया तापसमार्था भूवरूपस्य एव स्थानव्यमिति
यत्समुत्तिष्ठतीत्यर्थः । तर्हि प्रदत्ता धर्माचरणे वाञ्छा नास्ति तर्हि यस्य कस्यचित्
कलत्रे भवतिव्यक्त्याह धर्माचरणेऽपीति । अभिप्रायेण तापसाय वानुरूपवराय वा
प्रदानेऽपि काश्यप एव प्रसुरिति भावः । तर्हि काश्यपस्यापि प्रदानेच्छा नास्ति
किमित्यत आह अनुरूपवग्प्रदाने संकल्प इति । अत्रा शकुन्तलायाः परवशत्वकथनेन
स्वानुरूपवराभिलाषः कुत्रोपयुज्यत इत्यत आह गुरोरित्यादि । गुरोः काश्यपस्य पुनः
संततमित्यर्थः । “ गुरुर्गोपतिपित्राद्योः ” इति वैजयन्ती । अनुरूपस्य शकुन्तलाया
रूपलाभेन्यादिना लक्ष्यवस्तु । तदुक्तम् “ कस्य वरयते रूपं माता विस्ते पिता भुतम् ।
प्रायवाः कुलमिच्छन्ति पशुपतिनो जनाः ॥ ” इति । तस्मै प्रदाने “ वरो जामा-
नुषिह्वयोः । प्रेतेऽन्यत्र ” इति विश्वः । संकल्पः इदमहं कुर्यामिति मनसो
व्यापारः । भावे यत् तर्हि अनुरूपवराय वा किमर्थमियं शकुन्तला न दत्तेति चेदे-
तावत्प्रार्थनमनुरूपवराभिलाषमेव प्रदानाभावे हेतुरिति भावः दुरवापेयमित्यादि ॥
इय प्रार्थनः काश्यपस्यानुरूपवग्प्रदानवाञ्छा दुरवापा दुःप्रापा । शकुन्तलारूपलाभेन्यादि-

भव हृदय साभिलाषं संप्रति संदेहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ २७ ॥

शकुन्तला—(सरोपमिव) अणसूए, गमिस्सं अहं । [अनसूये,
गमिष्याम्यहम्]

भावः । भवेति । हे हृदय, साभिलाषं भव । अनेन राजगतस्तभावस्य
स्थैर्यं द्योत्यते । तत्र हेतुमाह—संप्रतीति । मुनिकन्या क्षत्रियकन्या
येति संदेहे निर्णय एकतर्गनिश्चयो जातः । तेनात्र काव्यालिङ्गम् । निर्ण-
यमेव विवृणोति—आशङ्कसे इति । यच्चमग्निमाशङ्कसे मन्यसे । अस्पृष्ट-
व्यत्वं सामान्यधर्मो गम्यः । व्यस्तरूपकम् । तत्स्पर्शक्षमं गमिमिति व्यतिरे-
करूपम् । अथ च स्पर्शक्षममुपभोग्यं रत्नम् । कन्यागममित्यर्थः ।
जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते । इत्युक्तेः । वृत्त्यनुप्रासश्च । नाय-
कौत्सुक्यं ध्वनितम् । अनेन समाधाननामकमङ्गमुपाक्षिपम् । तल्लक्षणं
त—“राजार्थस्योपगमनं तत्समाधानमुच्यते” इति । अनसूये, गमिष्या-

मदशवरस्य दुर्लभत्वाद्गुवापेत्युक्तम् ॥ भव हृदयेत्यादि । स्वकरणेषु हृदयस्य प्रधान-
त्वान्तसहकारित्वं विना निखिलेन्द्रियाणां प्रवृत्तरंगभवात्तत्संबोधनं करोति—हृदयेति ।
अनेन संबोधनेन सपरितोषं हृदयामंत्रणं व्यज्यते । हे हृदयागच्छेति भावः संप्रती-
दानां प्रथमं शकुन्तलायाः स्वर्णत्वं ततो तापसवरायाप्रदानं पुनः काश्यपस्यानुरूप-
वत्प्रदानमेवाभिलाषितमिति सर्वादाग श्रुते गति सांप्रतमित्यर्थः । साभिलाषं सस्पृष्ट-
भव स्वस्यानुरूपवरत्वाद्राजर्षिकन्यकाया राजर्षिवरगमिताया युक्तत्वात्तत्रापि सन्नि-
हितस्य पारित्यागे क्षाण्णाभावाच्च । साभिलाषं भवेति विधौ लोट् । तत्र हेतु-
माह संदेहनिर्णयो जात इति । संदेहविषयस्य निर्णयो जात इत्यर्थः । तापसाय
वानुरूपाय राज्ञे वा प्रदानमिति संदेहः तद्विषयस्य निर्णयो जात इत्यर्थः । यद्वस्तु
अग्निमाशङ्कसे कान्तिसाधर्म्यात् । रत्नस्य स्फुल्लिगस्य च यतः प्रभासाम्यमास्ति तदिदं
वस्तु स्पर्शक्षमं स्पर्शाहं रत्नं जातम् “ रत्नं श्रेष्ठं मणौ ” इति विश्वः । स्पर्शाहंत्वेन
शकुन्तलायाः समानजातिनोक्ता अधिकजातित्वेऽपि स्त्रियः प्रातिलोभ्यात् । रत्न-
शब्देन रूपलावण्याद्यतिशयोकिता कथ्यते । अत्र शकुन्तलाया राजर्षिकन्यात्वेन
दुष्यन्तस्य स्वाभिलाषविषययोग्यता निश्चयस्योक्तत्वाद्युक्तिर्नाम मुखसन्ध्यंगमुक्तम् ।
यदाह—“अर्थानां निश्चयो युक्तिः ” इति । सरोपमिति । मम हृदिस्थरहस्य-

अनसूया—किंणिमित्तं । [किंनिमित्तम्]

शकुन्तला—इमं असंबद्धप्रलापिणीं पिअंवदं अज्जाए गोद-
मीए णिवेदइस्सं । [इमामसंबद्धप्रलापिणीं प्रियंवदामार्यायै गौतम्यै
निवेदयिष्यामि]

अनसूया—सहि, ण जुत्तं अकिदसक्कारं अदिहिविसेसं विसं-
ज्जिअ सच्चन्ददो गमणं । [सखि, न युक्तमकृतसत्कारमतिथि-
विशेषं विमृज्य स्वच्छन्दतो गमनम्]

(शकुन्तला न किंचिदुक्त्वा प्रस्थितैव)

राजा—^१(ग्रहीतुमिच्छन्निगृह्यात्मानम् । आत्मगतम् ।) अहो
चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः । अहं हि

म्यहम् । किंनिमित्तम् । इमामसंबद्धप्रलापिणीं प्रियंवदामार्यायै गौतम्यै
निवेदयिष्यामि । सखि न युक्तमकृतसत्कारमतिथिविशेषमिति साभि-
प्रायम् । विमृज्य स्वच्छन्दतो गमनं । अनेनोपदेश इति नाट्यालंकार
उपदिष्टः । तल्लक्षणम् ।—^२‘ शिक्षा स्यादुपदेशनम् ’ इति । अहो इत्या-
श्चर्ये । चेष्टाप्रतिरूपिका चेष्टासदृशी यादृशी शरीरचेष्टायां तादृशी

मनसा व्यक्तीक्रियत इति उपदेष्टुः । वस्तुतस्तु स्वानुरागदशामनोरथोऽनयावसरे प्रकटित
इति सानन्दमेवेत्यर्थः । उच्यते ॥ गौतमी काश्यपस्य भगिनी तस्य निवेदयितु-
मित्यर्थः । सहाति । अतिथिविशेषमित्यनेनासौ राज्ञेति सूच्यते । आश्रमवासिनो
जनस्येत्यनेनानुरूपवरो राज्ञा देवादागतः असावपि गमिष्यति चेदस्मिन्नाश्रमेऽन्यः
को वा आगमिष्यति किमर्थमेतमुदास्य गच्छसीति भावः । अनेन सख्या शकु-
न्तलायामपराधरोपः सूच्यते । आः कथमित्यादि कथं वितर्के एतावत्पर्यंतम-
नुरागव्यञ्जकसाकृतावलोकनमुखरागादिकं मिथ्या सत्यं वेति वितर्कः । यद्यनुरागः
स्यात् तर्हि कथं वा गच्छनीत्यभिप्रायः । आत्मानं चित्तं निगृह्य निरुह्य । अहो इति
आश्चर्ये । चेष्टाप्रतिरूपिका चेष्टाया आंगिकक्रियायाः प्रतिरूपिका समानरूपा ।
दुर्लभप्रत्यवायस्थलेऽपि सदृशांगीति यावत् । कामिनां ननु विरक्तानां मनोवृत्तिः मनो-
व्यापारः । कामिनामित्यनेन दुर्लभवस्तुसंभाव्यमानविकाराकुलितत्वम् चित्तस्य ध्वनितम्
भूतं नु यत्र चित्तं शुद्धभावेन स्वारसिकतया प्रवर्तते तत्रैवांगिकप्रवृत्तिरपि कामिनां नु
नद्विलक्षणमिति भावः । तदेवाह—अहं हाति । अहमित्यनेनानुभवविषयता कथ्यते । यद्वा

१ निवेदेदुं (निवेदयितुम्) ६० पा० । २ उज्झिअ आत्समवासिणे जणस्स
(उज्झित्वा आश्रमवासिनो जनस्य) ६० पा० । ३ आः कथं गच्छति । इत्यधिकं
क्र० पु० ।

अनुयास्यन्मुनितनया सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।

स्थानादनुचलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ २८ ॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां निमध्य) हला, ण दे जुत्तं गन्तुं ।

[हला, न ते युक्तं गन्तुम् ।]

शकुन्तला—(मक्षमङ्गम) किणिमित्तं । [किंनिमित्तम्]

तां विनर्षीति । अतएवाश्चर्यम् । तदेवाह—अनुयास्यन्निति । मुनितन-
या शकुन्तलाम् । मन्त्रेण मात्रविवक्षया ममासः कृतः । यथाग्निश्चाणमि-
त्यत्र । एतामिति वक्तव्य एतदुक्तमुग्रधन्वद्योतनाय । सहसाविचारित-
मनुयास्यन्ननुगमिष्यन् । ‘ लट् सङ्गा ’ इति ज्ञात् । अहं विनयेन
जितेन्द्रियतया वारितः प्रसरे वेगो यस्य सः । ‘ प्रसरः प्रणये वेगे ’
इति विश्वः । ‘ इन्द्रियाणां जयं प्राह विनयं भरतां मुनिः ’ इत्युक्तेः ।
अत्रानुगमनक्रमेण वेगस्यैव निराकरणत्वात्त्विकानुगमनिषेधाभावाद्भेदः
स्यादित्यं ध्वनितम् । तेन प्रसरपदस्यावकरत्वं न शङ्कनीयम् ।
अन्यथानुयास्यत्रैव निवारितः । अन्यत्र मुत्तगं वारित इत्यर्थः स्यात् ।
स्थानादुपवेशनादनुचलन्नचञ्चलोऽपि । उत्थानं तु दृग्गोपास्तामत्यपिश-
ब्दार्थः । गत्वा प्रतिनिवृत्तः पर्यावर्त इत्युत्प्रेक्षा । अनुचलन्नात इति
विरोधाभासः । काव्यलिङ्गमनुप्रासश्च । अनेन परिभाषितं यद्गोपाक्षि-
प्रम् । तद्वक्षणं तु—‘ कुतहलोत्तरावेशो भिजेया परिभाषना ’ इति ।

प्रचित्तानुचितप्रतीतिप्रतिज्ञावाक्यार्थः । ति य-माद्धोः । ॥ २९ ॥ प्रसारीति ।
मुनितनयासुपिपरिपोषितां सुव्यवसायमिति यावत् । अनुयास्यन् तन्मोक्षयच्छास्त्राः
सन् मन्त्रकार्येण वलादृहीतुमनुगमिष्यन् । वलादादरणं सर्वानर्थकारिं वाश्यपमुनि-
धापो भवेदिति भावः । सहसा दृष्टात् तस्मिन्क्षणेति यावत् । विनयेन गौरीत्या-
दिगुणेन वारितप्रसरः निरुद्धवार्तितगमनः । यदि मम विनयादिगुणा न सन्ति तदा-
नत्याया अपि काव्यपाठेनैवामये तदा वत्या वत्यादाहरणं घटत इति भावः । अत एवोक्तं
मुनितनयाभिनि । इतरैर्यक्ष्येनाश्चर्यं निमित्तमाह—स्थानात्स्वस्थिनिस्थलात् अनुया-
स्यन्नपि पूर्वोक्तादेतुना न गच्छन्नपि गत्वा प्रतिनिवृत्त इव । तस्मात्कामिमनोऽनिश्चयेन
प्रतिनिवृत्तेति संवेद्यः । कामिनां चित्तं तु दुर्लभस्थलेऽपि प्रवर्तत इति भावः ।
तदुक्तं नाहित्यमीमांसायाम् । ‘ सप्रत्ययायदुर्लभनिषेधविषयश्च यो विषयः ।

प्रियंवदा—इत्थंसेअणे दुवे धारोसि मे । एहि जाव । अत्ताणं
मोचिअ तद्दो गमिस्ससि । (इति वलादेनां निवर्तयति) [वृक्षसेचनं
द्वे धारयसि मे । एहि तावत् । आत्मानं मोचयित्वा ततो गमिष्यसि]
राजा—भद्रे, वृक्षमेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्षये । तथा
ह्यस्याः

स्त्रस्तांभावतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणा-

अद्यापि स्तनवपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकाः ।

स्त्रस्तं कर्णशिरीषरोधि वदने धर्माग्निभां जालकं

चन्धे अग्निं चैकहस्तयामिताः पर्याडुला मूर्धजाः ॥ २९ ॥

न ते युक्तं गन्तुम् । किंनिमित्तम् । वृक्षमेचने द्वे धारयसि मे । एहि
तावत् । आत्मानं मोचयित्वा ततो गमिष्यसि । स्त्रस्तांभावति ।
स्त्रस्तौ पतितावसौ ययोस्तौ । स्वभावतस्तु ततो । अधुना त्वमिना-
वित्यर्थः । ‘ स्त्रंमु ध्वंमु अधः पतने ’ । घटोत्क्षेपणादिति हेतुः सर्वत्र
योज्यः । स्वभावत एव लोहिनी । अधुनातिमात्रनत्यर्थे लोहिततलौ
रक्तकर्मणः । तलशब्द एकदेशेन । भामो भीममेतः । इतिवत्कर्म-
लमाह बाहूस्त्रानिधाय । इत्तं विशेषणद्वयमविधेयम् । बाहू इति द्वि-
चनम् । पर्यायेण व्याप्रियमाणत्वात् । तेन न पूर्वपरिविशेषः । अद्या-
पीति च त्रिषु स्थानेष्वन्वेति । अद्यापि स्त्रस्तांभौ अद्याप्यतिमात्रलो-
हिततलौ, अद्यापि प्रमाणाधिका इति । तेनानिश्चयमृदुता ध्वन्यते । प्रमा-

कासः स्वभाववातः प्रसरति तत्रैव दुवारः ॥ ” इति । इत्यादि । वृक्षमेचनकथन-
व्याजनेत्यर्थः । वलात् वलात्कारेण निवर्तने वृक्षमेचनद्वयं कृणुं व्याजमिति बोद्धव्यम् ।
मत्र इत्यादि भद्रे सखात्वात्कारणिकं लक्ष्ये तत्कारणभूतचित्तस्पर्कयासि अस्या-
परिदृश्यमानायाः ॥ स्मनेति ॥ स्त्रस्तांर्मा श्रुत्यस्पर्कौ । ” उक्तानि । प्रमादहेतु-
मन्नताया तु मुदरे ” इत्युक्तत्वात् । भुजौ पूर्वमेव ततो इत्यादिमतिशयेन यस्या-
वित्यर्थः । अनिमात्रलोहिततलौ अनिमात्रं प्रमाणाधिकं लोहितं जपा-
कुरुमाभम् । यदाह भागुरिः “ वधुर्जावजपाश्चयागो लोहितस्कन्धो-
प्रयोगः परिर्कातितः ” इति । अतिमात्रलोहितं तले ययोस्तौ तथाचौ । अत्र
हेतुमाह घटोत्क्षेपणादिति । कर्मणं तु पूर्वमेव रागयुक्तम् इदानीं कलशोऽथानाद-

१ स्वस्वमेअणाइ दुवे इमे धारोसि ता एहि जाव । वृक्षमेचने द्वे इमे धारयसि तरमा-
देहि तावत्) २० पा० । २ न जहति श्वासाः प्रमाणाधिकाः । बद्धं ३० पा० ।

णाधिको द्वादशांगुलाधिकः । उक्तं च ' देहं व्याप्य स्वनाडीभिः प्रमाणं कुरुते बहिः । द्वादशांगुलमानेन तस्मान्प्राणः समीरितः ॥ ' इति । श्वासो निःश्वासवायुः । अत एव स्तनयोर्वेपथुं कम्पं जनयति । ' अथ वेपथुः । कम्पः ' इत्यमरः । यद्यापि सर्वाङ्गस्य स्वेद्युक्तत्वं तथापि तस्य संवृतत्वान्मुखे पूर्वमुत्पत्तमुखमर्धेशरीरं तस्य । ' सर्वं वा मुख-मुच्यते ' इत्युक्तेष्व वदन इत्युक्तिः । तेन कपोलयोरालिकं चिबुक इत्यर्थः । घर्माम्भसां स्वेदोदकानाम् । ' घर्मेः स्यादातपे ग्रीष्मे उष्ण-स्वेदाम्भसोरपि ' इति विश्वः । यज्जालकमशोकादिनवकालिकावृन्द-कारं बिन्दुकदम्बकं लक्षणयोच्यते--' क्षारको जालकं वीवे ' इत्य-मरव्याख्याने क्षीरस्वामी । जालमिव जालकम् । उद्भिन्नमात्रकलि-कावृन्दमिति व्याख्यानात् । तेनाशोकादिनवकालिकावृन्दं वाच्यम् । सामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् । नहि निर्विशेषं सामान्यमस्ति । तेना-कारसामान्याद्विन्दुवृन्दं लक्ष्यते । सातिशयोद्दीपकत्वं व्यङ्ग्यम् । यदि समूहमात्रं व्यङ्ग्यं स्यात्तदा ' घर्माम्भसां मण्डलम् ' इत्येव ब्रूयात् । तत्प्रसन्नं गलितम् । श्रमातिशयादिति भावः । ननु मुख्यार्थबाधे लक्षणा । न चात्र तद्बाधः तेन तद्बीजाभावात् सेति चेत् । तात्पर्या-नुपपत्तेरपि लक्षणाया बीजस्योरीकृतत्वान्नामेवानुवाद्यावेशेपणद्वारा व्य-नक्ति--कर्णेति । कर्णेऽवतंसीकृतं शिरीषपुष्पं कर्णेशिरीषम् । मध्य-मपदलोपी समासः । तद्रोहं शीलं यस्य तत् कर्णेशिरीषस्य रोधो विद्यते यस्मादिति बहुव्रीहौ मत्वर्थी यस्य व्ययेता स्यात् बिन्दुस्तवकत्वेन विधानाद्रोधस्यासां वर्षिताः सादर्शिता (?) अन्यस्योक्तानुक्तयोरर्थं प्रति विशेषाभावादपुष्टार्थैव पर्यवस्येत् । बन्धे केशबन्धे म्रंसिनि स्खलति मति मूर्धजाः केशा एकेन हस्तेन यमिता बन्धनं नीताः । अतएव पर्याकुलाश्चञ्चलाश्च । पूर्ववाक्यसमुच्चये स्वभावोक्तिः । सर्वत्र घटोदक्षेपणादिति हेतोरुक्तेरादिकारकदीपकालकारः । अतएव नावृ-त्तिनिबन्धनापेक्षा । तदलंकारान्तरगतत्वात्तस्याः तदुक्तम्--' सैव क्रियासु बह्विषु कारकस्येति दीपकम् । सैवावृत्तिः ' इति । ' अर्थावृत्तिः ' ति शयितरागमिति भावः । अद्यापि वृक्षसेचने निवृत्तेऽपि प्रमाणाधिकः मात्रातिरिचं वा बन्धे केशपाशे म्रंसिनि शिथिले सति एकहस्तयमिताः एकेन हस्तेन बद्धाः अन्यहस्तस्य घटावलंबनत्वादित्यर्थः । इह खलु राज्ञा वृक्षसेचनकरणजनितपारिश्रम-कथनव्याजेन स्वाभिलाषपरिकल्पितानि रतिविशेषजनितव्यञ्जकानि विशेषणान्युपात्तानि ।

तदहमेनामनृणां करोमि । (इत्यंगुलीयं दातुमिच्छति)

पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यमी ? इत्युक्तेः । स्रस्तं स्रंसिनीत्यु-
भयावृत्तिरलंकारः । काव्यलिङ्गं च । स्तनवेपथुजननेन हेतुना श्वासस्य
प्रमाणाधिकत्वं साध्यमित्यनुमानालंकारश्च । अनुप्रासः । वाक्यचतुष्टये
च प्रत्येकं विशेषणद्वयोपादानात् तत्प्रक्रमभङ्गः । अत एव प्रथमवाक्यो-
पनिबद्धमद्यापीति पदं द्वितीयवाक्ये संबन्धादप्यावृत्तिनिबन्धनानप-
क्षत्वेन देहलीप्रदीपन्यायेनोभयत्रान्वेतुं विशेषणप्रक्रमनङ्गनिवृत्तये च
द्वितीयवाक्य उपनिबद्धमित्यवधेयम् । अद्यापि संचनक्रियाग्म्भः ।
संप्रत्यप्यनुवर्तमान इत्यर्थः । ‘ अद्यात्राह्नि ’ इत्यमरव्याख्याने क्षीर-
स्वामी वर्तमानतामात्रेऽप्याहुर्नित्यवोचत् । यदि श्वाससामानाधिकरण्या-
भावाद्विशेषणत्वाभाव इत्यसंतोषस्तर्हि ‘ अद्यापि स्तनवेपथोश्च जनकः श्वासः
प्रमाणाधिकः ’ इति पाठं पठित्वा संतोष्यम् । अस्मिन्पाठे पदकदम्बका-
त्मकानि चत्वार्यपि वाक्यानीति न ततः प्रक्रमभङ्गः । चकारः पूर्वस-
मुच्चये । अथाद्यवाक्ये विशेषणद्वयमपि विधेयम् । द्वितीये द्वयमप्यनु-
वाद्यमितरयोरेकं विधेयमेकमनुवाद्यमित्येव क्रम इति न तत्प्रक्रम-
भङ्गोऽपि । पूर्वमसौ नतौ न, बाहू रक्ततलौ न । अधुना बाहू अनूद्य
स्रस्तांसत्वादेः ‘ सोमेन यजेत ’ इतिवद्विशिष्टस्य विधानात् । नावि-
मृष्टविधेयांशता । नाप्यनुवाद्यविधेयव्यत्ययः शङ्कनीयः । यतस्तस्या-
मत्यन्तानुरक्तस्य राज्ञस्तत्सुकुमारतत्त्वमालोच्यास्यामिदमत्यन्तमनुचित-
मिति विधेयमेव बुद्धिस्वीभूतमिति तदेव वाक्यचतुष्टये प्रथमतो निबद्धमि-
त्यवहितैः सहृदयैर्भाव्यम् । यद्यापि घर्मोऽग्म्भोरूप एव तथापि पूर्वं
कर्णवतंसरोधित्वेन विन्दुस्तवकरूपता परस्तात्संसर्गं चाग्म्भःपदोपादा-
नव्यतिरेकेण न स्फुरतीति तदुपादानम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।
अनेन दृष्टमिति भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ यथा देशं यथा-
कालं यथारूपं च वर्ण्यते । यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा तद्दृष्टं दृष्टवद्भवेत् ॥ ’
इति । ‘ प्रियंवदा—शकुन्तलां निरुध्य ’ इत्यादिना ‘ इच्छति ’ इत्य-

तथा हि । असे संसर्गं करतलातिलोहितत्वं स्तनवेपथुमत्वं निरवधिकप्रवर्तमान-
श्वासत्वं केशपर्याकुलत्वं चेत्यादीनां रतिविशेषकरणानंतरभावित्वात्तेषां व्यञ्जकत्वे
सहृदयहृदयमेव प्रमाणम् । तदहमित्यादि । अनृणां वृक्षसेचनद्वयरूपकृणरहितां नाममुद्रा

(उभे नाममुद्राक्षराण्यनुवाच्य परस्परमवलोकयतः ।)

राजा—अलमस्मानन्यथा संभाव्य । राज्ञः परिग्रहोऽयमिति ।
राजपुरुषं मामवगच्छथ ।

प्रियंवदा—तेण हि णारिहदि एदं अङ्गुलीअअं अङ्गुलीवि-
ओअं । अजस्स वअणेण अणिग्णिणा दाणिं एसा । (किञ्चिद्वि-
हस्य ।) हला मउन्दले, मोडदा सि अणुअम्पिणा अज्जेण, अहवः
महागण । गच्छ दाणिं । [तेन हि नार्हन्त्येतदङ्गुलीयकमङ्गुली-
वियोगम् । आर्यस्य वचनेनानृणेदानीमेषा । हला शकुन्तले,
मोचितास्यनुकम्पिनार्येण, अथवा महाराजन गच्छेदानीम् ।

तेन कारणं तानाङ्गुलीयकम् । तदङ्गुलीयकं तु—“ प्रकृतार्थस्य चारम्भा-
करणं नाम तत्वेन ” इति । अलंकारार्थं तु सुद्धिका, नामाक्षर-
युक्ता तु मुद्रेत्यनयोर्भेदः । नामरूपाणि दुष्यन्तेति नामस्वरूपाणि
यानि मुद्राक्षराणीति गभासाः । नाममुद्राया अक्षराणीति निग्रहः आर्य-
पौनरुक्त्यम् । मुद्रेत्येतावतेन गतार्थत्वात् । अन्यथेति राजत्वेन ।
राज्ञः परिग्रहः परिजनो मूलं चारं मष्टक्षणे इति हेतोः । राज्ञः
पुरुषो राजा चारो पुरुषश्च तम । “ परिग्रहः परिजने पत्न्यां
स्वीकारमूलयोः ” इति निग्रहः । तेन हि नार्हन्त्येतदङ्गुलीयकमङ्गुलीवियो-
गम् । आर्यस्य वचनेनानृणेदानीमेषा । मोचितास्यनुकम्पिनार्येण, अथवा,
नामरेत्यर्थे इति । “ मुद्रा मुकत्ये वद्रे लिगे निहोऽङ्गुलीयके ” इत्यजयः ।
अक्षराणि दुष्यन्तनामधेयेन गन्तव्यमित्यर्थान् । परस्परमवलोकयतः अर्गो राज्ञेति
मत्वा अन्योऽप्यं गवेदो । अलमिति । अन्यथा संभाव्य मां राज्ञेति मत्वा पार-
गृह्यते स्वीक्रियता एणि परिग्रहः । उदमेङ्गुलीयकं राजसंघर्षाणि संतप्यमानि अप-
अनेन राजराजकार्ययोः साम्येन वचनेन प्रच्छादितं कृतमिति बोद्धव्यम् । नदहमि-
त्यादिनैतद्वत्तेन दानं नाम गन्तव्यममुक्तम् तदुक्तं “ कार्यार्थं भूषणोदयदानं दानमिहो-
च्यते ” इति । अत्र राज्ञा शकुन्तलावस्थाकरणाय स्वाङ्गुलीयकं दत्तमिति दानं भवति
तेणेति । येन कारणेन दुष्यन्तनाममुद्राक्षराणि विद्यन्ते तेनेत्यर्थः । राज्ञः अङ्गुली-
यकं राजहस्त एव स्थातुमुचितामिति भावः । अनुकम्पिना मोचितासात्यनेन

१ सस्यौ ६० पा० । २ अलमन्यथा मां ६० पा० । ३ इत्यादि क० पु०
नास्ति । ४ तुह वअणेणएव अणिग्णिणा नाम (तत्र वचनेनैवानृणा नाम) ६० पा० ।
५ विवृत्य ६० पा० ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) जइ अत्तणो पहविस्सं । (प्रकाशम्)
का तुमं विसज्जिदव्वस्स रुन्धिदव्वस्स वा । [यद्यात्मनः प्रभविष्यामि ।
का त्वं विसर्जितव्यस्य रोद्धव्यस्य वा ।

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य आत्मगतम्) किं नु खलु यथा
वयमस्यामेवमियमप्यस्मान्प्रति स्यात् । अथवा लब्धावकाशा मे
प्रार्थना । कुतः ।

वाचं न मिश्रयति यथापि मँदचोभिः

कर्णं ददात्यभिमुखं माये भाषमाणे ।

कामं न तिष्ठति मदाननसंमुखीनां

भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ ३० ॥

महाराजेन । गच्छेदानीम् । यद्यात्मनः प्रभविष्यामि । अनेनोद्भेदनामक-
मङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ वीजार्थस्य प्ररोहो यः स उद्भेद
इति स्मृतः ’ इति । दशरूपके तु—‘ उद्भेदो गूढभेदनम् ’ इति ।
राजभावस्य गूढस्योद्भेदनात् । का त्वं विसर्जितव्यस्य रोद्धव्यस्य वा ।
वाचमिति । यद्यपीयं मम वचोभिर्वाचं न मिश्रयति । मया सह न
व्यसनाभिभूतजनं पश्यतः उत्तमपुरुषस्य तस्मिन् दशोत्पत्तेः तेन राज्ञ आभिजात्यं
सूच्यते अथवा महाराजेनेत्यनेन राज्ञा राजभावः प्रच्छादितोऽपि ताभ्यां ज्ञात इति
व्योच्यते । स्वराष्ट्रे ये जना ऋणवद्भाले सर्वे राज्ञा स्वद्रव्यव्ययेन ऋणान्मुच्यन्ते
चेद्वाज्ञो महत्फलमिति स्मृतेरिति भावः । इदानीमित्यनेन राज्ञा वृक्षसेचनद्वयऋणा-
त्त्वयि मोचितायां सत्यामित्यर्थः । गच्छ गन्तुम् स्वतन्त्रा भव राज्ञा तवोपकारः कृतः
खलु त्वयापि तस्य प्रत्युपकारः कर्तव्य इति भावः । एतदभिप्रायं मनसि निधायाह—
जह इत्यादि । आत्मनः स्वस्य प्रभविष्यामि यदि स्वतन्त्रा भविष्यामि चेत् प्रत्युपकारं
कर्तुं शक्यमिति भावः किन्तु काश्यपाधीनेत्यर्थः । विसर्जितव्यस्य विसर्जनस्य रोद्धव्य-
स्यावरोधस्य । वाशब्दः समुच्चये । “ वाव्ययं स्यात्समुच्चये । उपमायां विकल्पे च
निश्चये च निगद्यते । ” इत्येकाक्षररत्नमाला । विसर्जनावरोधयोस्त्वं केत्याक्षेपे ।
किन्तु महाराजेन खलु वृक्षसेचनद्वयरूपऋणं निष्कासितं स एव ममावस्थानप्रे-
षणयोः प्रभुर्भिति भावः । शकुन्तलां विलोकयन्निति ॥ तस्या बहुविधाश्लेषाः
विशिष्य पश्यान्निति यावत् चेष्टानामेवाभिप्रायव्यञ्जकत्वात् । किन्तु खल्वित्यादिना
महर्षनजनितमन्मथविकारप्रभवाः सात्विकभावादयस्तावदस्त्राभाविक्ता वंचका अवं-
चकाश्चेति शकुन्तलानुरागं संदिह्य ततः अथ केत्यादिना निश्चायकचिह्नैर्नाश्रि-
नोति ॥ तदेव निश्चायकमाह—वाचमित्यादि ॥ अभिमुखे संमुखे भाषमाणे मयि मे

वक्तीत्यर्थः । इयमुक्तिग्रीभ्यत्वादुपेक्षिता । अयं च वाचं वचोभिरिति स्त्रीनपुंसकलिङ्गनिर्देशेन स्त्रीयां भर्तामपि तन्मित्रेण मेलयतीति ध्वनिः । तथापि मयि भाषमाणेऽभिमुखं कर्णं ददाति । मदुक्तं सादरं शृणोतीत्यर्थः । यद्यपि काममत्यर्थं मदाननमंसुखीना मन्मुख-
भिमुखी न तिष्ठति । यथामुखमंसुखस्य— इति स्वः । तथापि भूयि-
ष्ठमतिशये । बहु यथा स्यात्तथा । बहुशब्दादतिशयने । अजादि-
गुणवचनादेव । इतां प्रति । बहोर्लोपो भू च बहोः । इष्टस्य यिद्-
च इति स्वादेश इष्टन आदिर्लोपे यिडागमरूपम् । अस्यादृष्टि-
गव्यविषया मदाननव्यतिरिक्तविषया न तु । नेत्यर्थः । चरणत्रयेऽस्मदा-
भाभ्यातिशयो ध्वन्यते । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । तस्मन्तिलका वृत्तम् ।
अनेन मुग्धाया नायिकाया गात्रजो विलास इति भाव उक्तः । तल्लक्षणं
तु नागरसर्वस्व— यो बल्लभासन्नगतो विकारो गन्यासनस्थानवि-
लोकनादौ । नानाविधाकृतचमत्कृतिश्च पद्ममुखं चास्यमयं विला-
सः ॥ इति । अनुगांगेक्षितं च । तदुक्तं मद्वदये— ‘विकारो नेत्रव-
क्रस्य तद्वाक्यश्रवणादरः । अन्यव्याजेन तद्दीक्षा अनुगांगेक्षितं भवेत् ॥’

वचोभिः स्वकीयां वाचं यद्यपि न मिथयति तथापि मद्वचने कर्णं ददाति अनेन नायि-
कानायकयोरनुरागव्यञ्जकस्य परस्परबाहुमिश्रणस्य लज्जावशादभावेऽपि मद्वचनश्रवण-
तात्पर्यात्तस्याः कर्णो मद्वचनैकविषयायिति द्योत्यते । कामं यद्यपि मदाननमंसुखी न
कादाचित्कावस्थानमस्तीत्यर्थः । तथा चास्या दृष्टिस्तु भूयिष्ठमन्यविषया न यदा
परस्परदृष्टिसंशानं तदा लज्जया नावलोकनं किन्तु व्याजेन निवर्तत इत्यर्थः । अनेनानु-
रागव्यञ्जकपरस्परसामुद्रयावलोकनाभावेऽप्यस्या दृष्टिस्तु मदेकविषयेति व्यज्यते ।
अत्रैवमभिप्रायः परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात्तच्चेष्टाभिरैवानुरागस्य ज्ञेयतया चात्र नायिकानायक-
योरनुरागद्योतकं प्रायेण बाहुमिश्रणं लज्जया यद्यपि न कृतं तथापि नायकमभाषणसमये
सादरश्रवणं तदनुरागव्यञ्जकम् । तथा च कन्यकात्वेन धार्ष्ट्याभावात्नायकसंसुखावस्थानं
यद्यपि न भवति तथापि दृष्टिः सर्वथा तद्विषयैव समीपस्थितानामनुरागव्यक्तिर्भविष्य-
तीति भिया मध्ये मध्येऽन्यं विलोकयति तात्पर्यं तु नायकविलोकन एव । तदुक्तं न
भूयिष्ठमित्यभिप्रायः । अत्र दुष्यन्तेन शकुन्तलाचेष्टाभिर्गूढानुरागस्थोद्भेदितत्वादुद्भेदो
नाम सुखसन्ध्यगमुक्तम् । तदुक्तम्— ‘उद्भेदो गूढभेदनम्’ इति । अत्र श्लोके
विलासो नाम गात्रारंभ उक्तः । तदुक्तम्— ‘प्रेम्णा कान्तस्य सविधे नेत्रप्रवक्रकर्मणाम् ।
विशेषो यः स कथितो विलासः पूर्वसूरिभिः ॥’ इति । अत्र वाचं न मिथयतीत्यादिना
शकुन्तलाचेष्टानां स्वसन्निधौ कृतानां राज्ञा प्रेमगर्भितानां प्रकटीकरणाद्विलासः ।

(नेपथ्ये)

भो भोस्तपस्विनः, संनिहितास्तपोवनसत्त्वरक्षायै भवन्त ।
प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यन्तः ।

तुरगखुरहतस्तथा हि रेणु-

विटपविषक्तजलाद्रवल्कलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाशः

शलभममूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥ ३१ ॥

इति । पूर्वोक्तं प्राप्तिलक्षणमङ्गमनेन चोपक्षिप्तम् । प्रकृतकथाविच्छेदार्थ-
मन्तरसंधिसुपक्षिपति—नेपथ्य इति । दुष्यन्त इति राजनामश्रवणाच्छ्र-
कुन्तलायाः प्रोत्साहनाद्रेदलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । ‘ भेदः प्रोत्साहना-
मता ’ इति तल्लक्षणस्य धनिकेनोक्तत्वात् । प्रत्यासन्न इति यदुक्तं तत्र
हेतुं श्लोकाभ्यां दर्शयति—तुरगेति । तथा हि तुरगखुरहता रेणुगश्र-
मद्रुमेषु पततीति योजना । कीदृशेषु । विटपेषु शाखासु विपक्तान्यास-
क्तानि जलाद्राणि वल्कलानि येषु तेऽपि । आद्रव्यं विषक्तत्वे हेतुः ।
अनेन विटपेभ्यो वल्कलापसारणं क्रियतामिति ध्वन्यते । तुरगे-
त्यनेन संताया बाहुल्यं ध्वनितम् । इदं च तपोवनसत्त्वरक्षावहितत्वं
आर्यो हेतुः । आश्रमेत्यनेन निकटत्वं द्रुमेष्विति विशेषणोपादार्थम् ।
जलग्रहणं तस्मिन्समयेऽप्यशुष्कताभिधानार्थम् । कीदृशेषु । परिणत-
सायंकालीनो योऽयमरुणः सूर्यस्तद्वत्प्रकाशः स्फुटः । तद्वद्वर्ण इत्यर्थः ।
‘ अरुणोऽस्फुटरागे च सूर्यं सूर्यस्य सारथ्यो ’ इति धर्गणः । प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे
स्यात्प्रहासात्तपयोः स्फुटे ’ इति विश्वः । अयमेवोपमायां सामान्यधर्मो
ज्ञेयः । क इव । शलभसमूहः पतद्गनिकर इव । अनया रेणोर्बहुल-
त्वं धनत्वं च ध्वन्यते । वृत्त्यनुप्रास उपमा च । अत्र पार्थिवप्रत्या-
सन्नत्वे कारणे प्रस्तुते तत्कार्यं रेणुद्रवल्कलादिकमुक्तमित्यप्रस्तुतप्रशंसा । न
पर्यायोक्तम् । कार्यस्याप्रस्तुतत्वात् । यथात्र राज्ञः प्रत्या-
भो भो इति मर्मभ्रमाह्वाने द्विरुक्तिः । तपस्विनः हे तापसाः संनिहिता मिलिताः मृगयाविहारी
मृगयाविहरणशीलः अनेन शीलार्थप्रत्ययेन ग्रीष्मसमये राज्ञो मृगयाविनोदनमुचितमिति
श्रोत्यते । किलेति वार्तायाम् । “ वार्तासंभाव्ययोः किल ” इत्यमरः । राज्ञः
प्रत्यासन्नत्वे हेतुमाह तुरगेति ॥ जलाद्रवल्कलेष्वित्यनेन सायंकालम्रानेन वल्कलानामाद्र-

अपिच ।

तीव्राघातप्रतिहततरुः स्कन्धलग्नैकदन्तः

पादाकृष्टव्रतविलयासङ्गसंजातपाशः ।

मूर्तो विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो

धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यन्दनालोकभीतः ॥ ३२ ॥

सर्वस्वमवश्यं वक्तव्यं तद्वत्कार्यस्यावश्यकत्वाभावात् । पर्यायोक्ते-
न कारणवत्कार्यमपि प्रकृतमेव । तत्र । काष्ठापेक्षया तद्वर्ण-
नमतिचमत्कारकृदिति स्थितमाकरे । काव्यलिङ्गं च । पुष्पिताग्रा-
वृत्तम् । तीव्रोति । स्यन्दनस्य ग्यस्यावलोकनाद्भीतो गजो धर्मारण्यं प्र-
विशतीति संबन्धः । कीदृगजः । तीव्रो य आघातः पलायनवि-
षये स्वाभाविकः संवेगः संवहस्तेन प्रतिहता भग्नास्तरुवा येन सः ।
स्कन्धे स्कन्धभागे पार्श्वविलोकनेन लग्न एको दन्तो यस्य सः । तत्र
स्कन्धभागे दक्षिणः । दन्तोऽपि दक्षिण इति सांप्रदायिकाः । उक्तं
च पालकाव्ये—“ दक्षिणे वलितुं शक्तो गजो नामे प्रयत्नतः ” इति ।
अन्ये त्वेकपदत्वेन व्याचक्षते—तीव्रेणाघातेनाघातोद्यमेन प्रतिहतो
यस्तरुस्कन्धस्तत्र लग्न एकदन्तो यस्य । यद्वा तीव्रेणोग्रेण क्वचित्क-
ठिने वस्तुन्याघातेन प्रतिहतस्तत उच्छलितः संस्तरुस्कन्धे लग्न एको
दन्तो यस्य सः । उभयमपि नातिसमञ्जसम् । अर्थासंगतेः । तथाहि
तरुस्कन्धे भग्नत्वं लग्नत्वं वा । आद्ये भग्नैकदन्त इत्येव पठेत् । द्वितीये
प्रविशतीति क्रियया विरोधस्तेन संदानितत्वात् । लग्नदन्तत्वं दन्ता-
कार आघात इति चेन्न । प्रकृतार्थपोषाभावात् । अथ तत्तत्र एकदन्त
त्वमिति ज्ञेयम् । परिणतारुणस्य गार्धनेनमूर्यस्य प्रकाशो यस्मिन् ग नशोक्तः । अत्र
एव शलभममूह इव पतंगनिवह इव अनेन सायंकालः समागत इति मृच्यने नेनेनः परं
संभाषणादिरवकाशो नास्तीति सूच्यते । अपि चेति । आर्द्रवल्कलेषु वृत्तापननमेका वाध्रा
इदानीं वाधान्तरमर्पाति भावः । तदेवाह तीव्राघातेत्यादिना । तीव्राघातेन दृढप्रहारेण
प्रतिहतः भग्नश्चासौ तरुस्कन्धश्च स तथोक्तः तेन लग्नः संसक्तः एको दन्तो यस्य स
तथोक्तः । एकं तरुस्कन्धमवस्कन्धैकस्मिन्दन्ते निक्षिप्यागच्छतीत्यर्थः । स्वभावोक्तिरलंकारः ।
मूर्तः मूर्तिमान् । नः अस्माकं नेपथ्य इत्यादिनैतदेतौ चूलिकानामार्थोपक्षेपकमुक्तम् ।
तदुक्तं कौहलेन । “ अंतर्नेपथ्यस्तैः सूतमागधादिभिः क्रियते । अर्थस्योपक्षेपोऽने-

(सर्वाः कर्णं दत्त्वा किञ्चिदिव संभ्रान्ताः)

राजा—(आत्मगतम् ।) अहो धिक् । पौरा अस्मदन्वेषिणस्तपोवनमुपरुन्धन्ति । भवतु । प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

सैख्यौ—अज, इमिणा आरण्यअवुत्तेन्तेण पज्जाउल ह्य । अणुजाणाहि णो उडअगमणस्स । [आर्य, अनेनारण्यकवृत्तान्तेन पर्याकुलाः स्मः । अनुजानीहि न उडजगमनाय]

एव गजः । तत्र तोत्रेत्यादिगम्यन्तप्रेक्षा । तथापि पूर्वोक्त एव दोषः । आघातप्रतिहतपदयोरन्यतरस्यावकरत्वं दुष्परिहरणीयम् । पादाभ्यामाकृष्टं यश्चतुर्वलयं रत्नाजालं तस्यासङ्गेन समन्तात्संबन्धेन जातः पाशो यस्य सः । भिन्नानि सारङ्गाणां मृगाणां यूथानि, कुलानि यस्मात्सः । विशेषणचतुष्टयेन वेगातिशयो व्यज्यते । नोऽस्माकम् । तपसो मृतेः शृङ्गिरी । विघ्न इवेत्युत्प्रेक्षा । पूर्वश्लोकोक्तक्रमेणाप्रस्तुतप्रशंसा च । पूर्वार्धे वृत्त्यनुप्रासश्चुत्त्यनुप्रासयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । उत्तरार्धे श्रुत्यनुप्रास एव । परिकरालंकारश्च । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । अत्रापि भयानको रसः । गजगतभयं स्थायिभावः । दुष्यन्तसेनारथावलोकनं विभावः । पार्श्ववलोकनपलायनादयो व्यभिचारिणः ।

कविद्या चूलिका चेदम् ॥ इति । भरतेनाप्युक्तम्—“ सा द्विधा चूलिका खड्ग-चूलिका चेति भेदतः । पार्श्वयन्त्रिकान्तस्थै केवलं या तु निर्मिता ॥ आदावंकस्य मध्ये या चूलिका नाम सा स्मृता । प्रवेशनिर्गमाभावादियमंकाद्बहिर्गता ॥ ” अंकादौ चूलिका यथा अनर्घराघवे सप्तमांके । अंकमध्ये यथा रत्नावल्यां द्वितीयोऽके अथ खड्ग-चूलिका “ रङ्गे नेपथ्यसंस्थायिपात्रसंज्ञापविस्तरैः । आदौ केवलमंकस्य कल्पिता खड्गचूलिका ॥ प्रवेशनिर्गमप्राप्तेरियमंकाद्बहिर्गता ॥ ” यथा बालरामायणे सप्तमांकस्यादौ प्रकृते संगेधम्य नीरसत्वाद्नुचितत्वाच्च मूच्यत्वमनुसंधेयम् ॥ सर्वा इत्यादि ॥ अत्र सर्वशब्देन राजा शकुन्तला सख्यौ च कथ्यन्ते । इवशब्दो वाक्यालंकारे । संभ्रान्ताः भर्माचरणविघ्ना भूतगैन्यदर्शनात्करचरणादिवैपथ्यनयनचलनपुलकमुखवैवर्ण्यस्वरभेदादिभिर्मयैः प्रकाशितवत्त्वं इत्यर्थः । अहो आश्चर्यं । सुवोपननशकुन्तलादर्शनादिरूपभाग्यविघटने स्वस्य दौर्भाग्यं प्रत्याश्चर्यम् । धिङ्निन्दायाम् । शकुन्तलासंभाषणादिविघ्नकारणभूतसैन्यं प्रति निदा । सैनिकाः “ सेनायाश्च ” इति ठकि सैनिकाः । “ सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनि-

राजा—(ससंभ्रमम् ।) गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा
यथा न भवति तथा प्रयतिष्यामहे ।

लक्षणं पूर्वमेवोक्तम् । अहो धिगिति भिन्नं वाक्यम् । आर्यः अनेनार-
ण्यकवृत्तान्तेन पर्याकुलाः स्मः । अनजानीह्यनुज्ञां देहि नोऽस्मानु-
दजगमनाय । अमंभावितातिथिस्तकारमप्रापितातिथिपूजम् । प्राप्तौ भूः ।

कथं तं । ” इत्यमरः । अज्ज्ञेयादि ॥ उदजगमनाथेत्यत्र हेनोऽहमिति पप्रथान्तादर्थ्ये
इत्यस्मिन् विद्वत्प्रविधानादपवादः । अनेन प्रधानशृंगारमस्यांगत्वेन भयानक उक्तः ।
भयानकलक्षणमुच्यते “ विभेति भायवत्यन्यान कर्मणेति भयं विदुः । अस्मिन् दुःखं
नवेदन्नाजायते स भयानकः ॥ ” ग न “ मानसांगिकभेदेन द्विधा विद्वद्भिन्नयते ”
अत्र नीवाघातेत्यादिनोदजगमनाथेत्यनेन भयानकः गृह्य एव सर्वत्र रमतां व्यंग्यत्वं
कर्तव्यम् । अत्र प्रस्तुतशृंगारमस्य मेनादर्शनाद्वयानकमुपाय रमविच्छेदः कृतः ।
उक्तं च—“ निमित्तांतरमुपाय रमे लिङ्गात्कविः कृतौ । ” इति । यथा विकसोर्वर्षाये
प्रथमोऽंशे मृग्योपस्थानरात्रिपन्नस्य आन्तस्य राज्ञः शोभास्वयं पादनार्थं राक्षसापहतोर्वर्षा-
प्रत्यादरणेन वारं रमो वर्णितः । “ आश्रयेक्ये विद्वदौ र्यौ तौ कार्यौ भिन्नमर्थौ ”
इत्युक्तत्वात् । शांतशृंगारयोस्तु निरन्तर्येण विरोध इति रम्योतरे मध्ये कृतम् । अथवा
प्रकृते पद्माकावसाने मातलिना विदूषके गृहीते राज्ञि वारं रमः विदूषके भयानकश्च
वर्णितः । प्रधानरमस्य शृंगारस्य भागाभिन्वित्यमेकवारं द्विवारं वा कर्तव्यं न बहुधा
तत्र प्रारंभदशायामेव रम्योपां न युज्यते क्रमपरिपोषेणैव चमत्कारजननात् एवं चैदग-
परिपोषो भवति शृंगाररमवर्णने तत्प्रतिकूलानां रसानामुपनिश्चयो न कार्यः । रमव्यञ्जक-
विभावादीनां कष्टकल्पनया व्यक्तिर्न कार्या । तदुक्तम्—“ व्यभिचाररसस्थाधिभावानां
शब्दत्वाज्जना । कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥ ” प्रतिकूलविभागादिप्रहो दीप्तिः
पुनः पुनः । अकांडे प्रथमच्छेदावंगत्याप्यतिविस्मृतिः ॥ अंगिनो ननु राधान प्रकर्तान-
विपर्ययः । अनंगस्याभिधानं च रमे दोषाः स्वर्गदशाः ॥ ” इति । एते रमभगदो-
तवो भवति तत्र दीप्तिः पुनः पुनश्च कुमारसंभवे रतिप्रत्यापेषु । तत्र शिवयोः
सामुल्ये मन्मथदाहे अविषटिते इति तत्संघटनसंविधानौनमुन्यानां महद्वयानां
व्यवधानविधायिनि रतिविलापसौ नात्यन्तमनादरः । अकांडे प्रथमं यथा वेणोसंहारे
द्विर्ताप्यंके अनेकमक्षये वृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृंगारवर्णनम् । यथा तत्र
केतुकी “ योऽयमुद्यतेषु बलवत्सु अथवा किं बलवत्सु वामदेवगहाशेचरिषु ”
इत्यादि “ आशस्त्रग्रहणादकुंठपरशोः ” इत्यादिना च । भानुमत्या सहेति प्रतिमुख-
संघ्यगविशेषस्य निबन्धः कवेर्निबन्धः स चागुचितः । छेदो यथा महावीरचरिते

(सर्व उत्तिष्ठन्ति)

सख्यौ—अज्ज, असंभाविदअदिहिसक्कारं भूओ वि पेक्खण-
णिमित्तं लज्जेमो अज्जं विण्णविदुं । [आर्य, असंभावितातिथि-
सत्कां भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं लज्जावह आर्य विज्ञापयितुम्]

राजा—मा मैवम् । दर्शनेनैव भवतीनां पुरस्कृतोऽस्मि ।

(शकुन्तला राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्ब्य सह मर्खाभ्यां
निष्क्रान्ता)

राजा—मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रि-
कान्समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयेयम् । न खलु शक्नोमि
शकुन्तलाव्यापारादात्मानं निवर्तयितुम् । मम हि

भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं लज्जावह आर्य विज्ञापयितुम् !
' पुरस्कृतः पूजितः । ' पुरस्कृतः पूजितोऽरात्याभियुक्तोऽग्रतः कृते '
इत्यमरः । सव्याजं विलम्ब्यत्यनेन मर्खाद्वयं पूर्वं निष्क्रान्तं स्वयं च
पश्चात् । इत्यनेन प्र [ति] मुखसंधाद्युच्यमानम् ' दर्भाकुरेण ' इत्यादि

द्वितीयोऽंके राघवभार्गवयोर्धार्गाधिकृष्टे वारमे ककणमेव नावगच्छामीति राघवस्योक्तौ ।
अंगस्याप्रधानस्यानिविस्तेरेण वर्णनं यथा ह्यर्घावविजये प्रतिनायकस्य ह्यर्घावस्वैव
बहुधा विजयवर्णनं कृतम् । अंगिनोरननुगन्धानं यथा रत्नावल्यां चतुर्थोऽंके वाञ्छ-
व्यागमने मारगरिकाया विस्मृतिः ईदृशा इति नायिकापादप्रहारादिना नायकस्य कौपा-
दिवर्णनम् । प्रकृतिविपर्ययस्तु अदिव्यानां समुद्रोद्ध्वनादिः तत्र रतिहासशोका-
द्रुतानि अदिव्योत्तमप्रकृतिवदिव्येष्वपि वर्णनीयानि । तथापि रतिस्तु संभोग-
शृंगाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया । तद्वर्णनं हि पित्रोः संभोग-
वर्णनमिवात्यन्तानुचितं स्यात् । अदिव्यानाम् यावदपदानं प्रसिद्धमुचितं तावदेव
वर्णनीयं अन्यथा असत्यबुद्धिजनकत्वेन कान्तासंमितहितोपदेशनां विघटयत्काव्यमेव
पारित्याज्यं स्यात् । अज्जेत्यादि भूयोऽपीत्यनेनेन परं पुनर्दर्शने सतीप्सितसिद्धि-
र्भाविनीतीति भावः । मंदोत्सुकोऽस्मि निराशो भवामि अनेन सर्वकार्यानुत्साह उक्तः ।
शकुन्तलाव्यापारगत, शकुन्तलाया अकृत्रिममनोहरस्वविषयकचेशविशेषात् आत्मानं
चित्तं निवर्तयितुं स्ववशगमपि प्रत्यावर्तयितुं न शक्नोमि । अनेन चित्तस्य परवशत्व-
कथनेनान्तरिन्द्रियस्य पारवश्यमुक्तम् । तत्सहकार्यतया प्रवृत्तिनिवृत्तिक्रान्त्येन्द्रियाणां स्वव-

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।

चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ ३३ ॥

समर्थितं भवति ! सहेवति लज्जा ध्वनिता । गच्छतीति । शरीरं पुरोऽग्रे गच्छति । [चेतः] पुनः पश्चाच्छकुन्तलाभिमुखं धावति । [शरीरं] तु शनैर्गच्छति । संबन्धेऽसंबन्धलक्षणासंबन्धे संबन्धलक्षणा च द्वय्यतिशयोक्तिः । असंस्तुतं शरीरेणापरिचितमिवेति गम्योत्प्रेक्षा । ‘ संस्तवः स्यात्परिचयः ’ इत्यमरः । प्रतिवातं वातसंमुखं नीयमानस्य केतोर्ध्वजस्य चीनदेशस्थं वस्त्रं चीनांशुकं तदिव । तस्यातिसूक्ष्मत्वादल्पेऽपि वाते वाताभिमुखे ध्वजे तत्पश्चादेव गच्छतीति । वृत्त्यनुप्रास उपमा । अनया च हृदयशून्यत्वात्परेण नीयमानकाप्रतुल्यत्वं शरीरस्य ध्वनितम् । चीनपदोपादानाच्चेतसोऽतिचाञ्चल्यं चेति ।

शता कुत इति भावः । अनेन उपननेषु चित्तेष्वपि विषयेषु तत्तत्प्रवृत्तेरसंभवः क्तः । तदेवोपादयति मम ह्येत्यादिना । मम हृदचित्तत्वेन प्रसिद्धस्य मे हि यस्माद्धेतोः । यद्वा ममेत्यनेन “ रत्नहारी तु पार्थिवः ” इति न्यायेन स्वसंपादितलोकोत्तरबहुवचनपरिभाषिणो ममेत्यर्थः । तादृशस्यापि शकुन्तलानिभक्तचित्तचांचल्यकथनेन शकुन्तलारूपलावण्यादेरदृष्टाश्रुतपूर्वकं व्यज्यते । अनेनानुरागप्रसिद्धैर्वस्तुसौंदर्यप्रावत्यमुक्तम् । द्विचन्दोऽप्यर्थकः ममापीत्यर्थः ॥ गच्छतीति ॥ शरीरं वपुः अत्र शरीरशब्दप्रयोगेण शरीरं इति शरीरमिति शकुन्तलालिंगनाद्यसंभवाद्वाप्यर्हानामिति शरीरं प्रतिः जुगुप्सा व्यज्यते । देहसद्भावस्य तादृशशकुन्तलालिंगनादिमत्त्वेन सफलत्वमिति भावः । तदभावात्स्वव्यतिरिक्तमिव शरीरमिति प्रयुक्तम् । नत्वहमिति प्रयुक्तमिति भावः । पुरः अग्रतः सेनां प्रतीत्यर्थः । अत्र सेनां प्रतीतिवक्तव्ये सेनाशब्दस्यानुच्चारितत्वात्तदागमनेन शकुन्तलासंभाषणादेर्विषयज्ञं जातमिति सेनां प्रति निंदासूया च व्यज्यते । अतस्तदभिधानं नोचितमिति राज्ञोऽवहित्वा कथ्यता । गच्छति उदासीनता विषयकस्थलगमनमिव भेदं व्रजति । सेनाजनिताश्रमवाधाय ऋषिशापभीत्या सैन्यनिवारणार्थं त्वरितं धावतीति वक्तव्ये गच्छतीति गमनमात्रार्थकशब्दप्रयोगेण बुद्धिपूर्वकं न गच्छति किं त्ववशमेव मन्दं व्रजतीति द्योत्यते । मुख्यचित्तस्यैव करचरणादेरुचितानुचितविषयेषु बुद्धिपूर्वकप्रवृत्तिनिवृत्त्योः संभवादिति भावः । अन्यथा बुद्धिपूर्वकगमने तु विप्रलम्भे नैश्चित्यप्रसंगादनुचितं स्यात् । तेन गमने पादयोर्वैषम्यं च व्यज्यते । गच्छतीति वर्तमानव्यपदेशेन गमनोद्योगे कृतेऽपि पादौ न चलत इति द्योत्यते । चेतः सर्वकरणप्रधानभूतं मनः पश्चान् पृष्ठतः शकुन्तलां प्रतीत्यर्थः । अत्र शकुन्तलां प्रतीति वक्तव्ये तदभिधानस्याकृतत्वादुल्लेखा किमर्थमुचरित-

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

निष्क्रान्ताः सर्वे इति । तदुक्तं दशरूपके— ‘ एकाहाचरितैकार्थमित्यमासत्रनायकम् । पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ॥ ’ इति । अत्र च तपोवनसंगेधस्य प्राप्तत्वात्स च नाटके साक्षान्न निदर्शनीयः । अङ्कान्ते निबद्धव्य इत्यत्राङ्कसमाप्तिः । तदुक्तं दशरूपके— ‘ दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् । संगेधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् । शस्त्रस्य ग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ॥ ’ इति । अङ्क-

प्येति भावः । नेन राज्ञा निर्वेदो मतिश्च । यद्वा । अपरिमितमुकृतातिशयवतः पुंस एव शकुन्तलालाभः । तेनैव सा स्मर्तुं योग्येति प्रतीयते यदि स्वस्यापि मुकृतविशेषोऽस्ति तर्हि तस्याः संभाषणदेः कथं विषयना जायेति भावः । तेनालभ्यवस्त्वनभिधानेन राज्ञो ब्रीडा व्यज्यते । धावति चिरपरिचयदृढसौहार्देन विश्लेषासहमिव त्वरितं धावति । परिचितस्य तत्सहवासं प्रति गमनं संभाव्यमिति तदुपपत्तिमाह असंस्तुतमिति । असंस्तुतमपरिचितम् “ संस्तवः स्यात्परिचये ” इत्यमरः । उत्तमनायिकाया ललितविलोकनादीनां स्वाभाविकत्वेनापि संभवात्तेषां स्वविषयत्वेन चिरसहवासाभावात्सम्यङ् । परिचितमित्यसंस्तुतमित्युक्तम् । धावतीति वर्तमानप्रयोगेण दुर्घटत्वं निश्चित्य मया निवर्त्यमानमपि तस्याः साकृतावलोकनमदंगमनचेष्टाविशेषाणां स्वाभाविकमनोहरत्वादस्तुसौन्दर्यवत्त्वात् निवर्तते । किं नु तद्विषये स्वारसिकवृत्तीति व्यज्यते । किञ्च असंस्तुतं चेत्तो धावतीत्यनेन शकुन्तलाकृतानां चेष्टाविशेषाणां स्वविषयत्वेन चिरपरिचयं कृत्वा सम्यक् ज्ञातुं धावति वेत्युल्लेखोऽन्यते । अत्र शकुन्तलादुप्यन्तयोः पृथग्देशगमनेन वस्तुविच्छेदे मत्प्रसंस्तुतं चेत्तो धावतीत्यनेन स्वातःपुरयुवतीर्विहाय शकुन्तलां प्रति गच्छतीति चित्तासंगस्य पुनस्तत्प्राप्त्यर्थक्यनकरणे । हेतुत्वाद्विदुरित्यनुसंधेयम् । तदुक्तम्— ‘ बीजत्वाद्बीजमादौ स्यात्फलत्वात्कार्यमन्तरः । तयोः संधानहेतुत्वान्मध्ये विन्दुं मुहुः क्षिपेत् ॥ ’ इति भावप्रकाशेऽप्युक्तम् “ फले प्रधाने विच्छिन्ने बीजस्यावान्तरैः फलैः । तस्याविच्छेदको हेतुर्विदुरित्याह कोहलः ॥ ” इति । शरीरस्य पुरः मंदगमने चित्तस्य पश्चात्चारेतगमने च दृष्टतमाह चीनांशुकमित्यादिना । प्रतिवातं वाताभिमुखं नीयमानस्याकृष्यमाणस्य केंतांर्ध्वजस्य “ केतुर्धुतौ पताकायां गृहोत्पातादिलक्ष्मसु ” इति विश्वः । चीनांशुकमिव पटवन्नमिव । पटवन्नं यथातिश्लक्ष्णं निर्मलं च तद्वत्स्वचित्तमपि कठिनं स्वच्छं चेति भावः । यथा ध्वजदंडे दृढस्यूतं वन्नं वातो बलादाकर्षति तद्वत्स्वातःपुरयुवतिषु विक्षिप्तं चित्तं शकुन्तला स्वस्य रूपलावण्यादिबाहुल्येन तासु वैमजस्य संपाद्याकर्षतीति भावः । केचिचीनांशुकं चीनदेशोद्भवं वन्नमिति वदन्ति इति ।

लक्षणं दृशरूपके—‘ यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते । आदा-
वेव तदाङ्कः स्यादामुखाश्रेपसंश्रयः ॥ प्रत्यक्षनेत्रचर्गितो विन्दुव्याप्ति
पुरस्कृतः । अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥ ’ इति । आदि-
भरते च—‘ अङ्क इति रूढिशब्दो भौवश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।
नानाविधानयुक्तो यस्मान्तस्माद्वेदङ्कः ॥ यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र
बीजस्य भवति संहारः । किञ्चिद्वल्लग्नविन्दुः सोऽङ्क इति सदावग-
न्तव्यः । ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचर्गितसंयुक्तः । नाना-
वस्थान्नगितः कार्यस्त्वङ्को यथार्थरसः ॥ ’ इति ॥

इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थव्याप्तानेकायां

प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ।

निष्कान्त इति ॥ ‘‘ तेषामन्ते च निर्गमः ’’ इत्युक्तवान् प्रथमोऽङ्क इत्यनेन प्रकृते
आदावैकदिवसवृत्तं नाट्यमित्यर्थः । तदुक्तम्—‘‘ एकदिवसे वृत्तमेकमेतदुपयोजनम् । बहु-
पात्रप्रवेशाहंमंकमागन्ननायकम् ॥ ’’ इति । नाटकविच्छेदस्याङ्क इत्याभिधानं । ‘‘ अङ्को
नाटकविच्छेदे संख्यायां युधि भूषणे ’’ इति नानार्थगतमात्रा । सर्वत्र बीजानुगुणमेवाङ्क
विच्छेदे कार्यः । तदुक्तं भरतेन—‘‘ क्षणो मुहुरा यामो वा मध्याह्ने दिवसोऽपि वा ।
अङ्कोऽके संविधानव्यो बीजस्यार्थवशानुगः ॥ ’’ इति । बीजार्थानुगुण्यं तु अगम्युतं चेन्नो
भावतीत्यनेन तत्पारञ्चयार्थं विचारं कर्तुमेकेन तद्वद्वेन भवितव्यमिति द्वितीयेऽङ्के
विदूषकेण सह आलोचनायामत्र बीजमुपक्षममिति व्यञ्ज्यते ॥

इति श्रीरमणवेकटाचलेश्वरपादारविन्दसाराधकैवल्यानमकुलीनलकथार्कौशिकगोत्र-

श्रीनिर्मलान्वार्यपुत्रेण वनिप्रस्थानपरमानन्दशिष्यापातकवर्तिनी-

निवासान्धारेण विरचितायां शाकुन्तलव्याख्यायां

प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विषण्णो विदूषकः ।)

विदूषकः—(निःश्वस्य) भो दिटं । एदस्स मअआसीलस्स
रण्णो वअस्सभावेण णिविण्णो हि । अअं मओ अअं वराहो
[भो दृष्टमेतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन निर्विण्णोऽस्मि ।
अयं मृगोऽयं वराहो]

तत इति । विषण्णत्वे हेतुर्वक्ष्यमाणः । विदूषकलक्षणं तु सुधाकरे—
' विकृतङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषकः ' इति । अस्य प्राकृतं पाठत्रयम् ।
उक्तं च—' विदूषकविटार्दानां पाठत्रयं तु प्राकृतं भवेत् ' इति । भो
दृष्टमिति भिन्नं वाक्यम् । वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । एतस्य मृगयाशीलस्य
राज्ञो वयस्यभावेन म्निग्धत्वेन । ' म्निग्धो वयस्यः स्वयाः ' इत्यमरः ।
निर्विण्णोऽस्मि तुःग्विनोऽस्मि । अयं मओ मृगः । ' क्रनोऽत ' इति

काविरदानो कथानुसारभमाणो नन्तुरावृत्तार्थं वृत्तवर्तिग्यमाणार्थगृवनार्थकपात्रप्रयोज्य
विदूषकं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति । ततः प्रविशतीत्यादिना । तदुक्तम्—' एकार्को
नाचपात्रो यो भूतभाव्यर्थगृचकः । अंके द्रव्यान्तराविष्टः प्रथमांकमनाश्रितः ॥
प्रवेशनार्थं पात्राणां कथ्यतेऽसौ प्रवेशकः ॥ ' इति । विदूषक इति नायकपाश्वर्तौ
हास्यकारो नवति । नाटके नायकस्य सहायाः कम्पनीयाः तदुक्तम्—सहायान्ते च
चत्वारः ' पाठमर्दो विटश्चेतो विदूषकः ' इति । पाठमर्दस्तु पताकानायकः " पताकानायक-
स्वन्यः पाठमर्दो विचक्षणः । तस्यैवावुचरो भक्तः किञ्चिदूनस्तु तदुर्णः " यथा रामायणे
लक्ष्मणः " नायकाभीष्टवस्तुनामेकस्यावेदिता विटः । संधाननिपुणश्चेतो हास्यकारी
विदूषकः ॥ " मंत्रिणा सह मंत्रव्यापारं निश्चित्य राजा तत्तदुचितकार्येषु तदुचितजनानि-
संज्ञात । तदुक्तम् " लब्धानर्थव्यये कुर्यात्कुशलानायकर्मणि । अंतःपुरे वपंशतान्
किगतान्मूकवासनान् ॥ मल्लेच्छादीनाधिकारादौ स्वस्वकार्योपयोगिनः । कृत्विक्पुरोहि-
तात्त्वर्मे ज्ञानिनस्तत्त्वचिन्तने ॥ गोष्ठाषु शास्त्रसाहित्यसंगीतादिविचक्षणान् ॥ " इति
तत इति राज्ञो निष्क्रमणानंतगमित्यर्थः । आ इति निर्विण्णोऽस्मात्त्यपि पाठः । हतः वंचितः
आः इति ज्ञाने । गृहे मुखेन तिष्ठन्तं मां दुःस्विनं चिकीर्षुर्मृगयाव्याजेन वंचितवानिति
ज्ञातमित्यर्थः । तदुक्तं त्रिलोचनेन " अथ किं स्त्रीकृतालापे तु क्वेधे त्वहर्हातिषु ।

अअं सद्दूलो त्ति मज्झण्णे वि गिह्मविरलपाअवच्छाआसु वणराईसु
आहिण्डीअदि अडवीदो अडवीं । पत्तसंकरकसाआइं कडुओइं
[अयं शार्दूल इति मध्याह्नेऽपि ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु वनराजी-
प्वाहिं डचतेऽटवीतोऽटवी । पत्रसंकरकषायाणि कटूनि]

ऋकारस्याकारः । ‘ मिओ ’ इति पाठस्तु ‘ इत्कुपादौ वा ’ इति
कुपादोराकृतिगणत्वात्साधुः । अयं वगहोऽयं शार्दूल इति मध्या-
ह्नेऽपि ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु वनराजीप्वाहिण्ण्यतेऽटवीतोऽटवी ।
‘ अटव्यरण्यं विपिनम् ’ इत्यमरः । ‘ आहिण्डीअदि ’ इत्यत्र यकः
ईअइज्जोवयस्य ’ इति ईअआदेशे तत्प्रत्ययस्य ‘ त्यादीनामाद्यत्रय-
स्याद्यस्येच्चेत्तौ ’ इति इच्चादेशे ‘ दिः ’ इत्यनुवर्तमाने ‘ अतो देश्च ’
इति दिरादेशः । अटवोमिति ‘ समस्या द्वितीया ’ इति सूत्रे ‘ प्रथ-
माया अपि ’ इति वार्तिकम् । तेन प्रथमार्थे द्वितीया । पत्राणां संकरो
भिन्नजातीयानामेव पतनं तेन कषायाण्यत एव कटूनि । कः स्वार्थः ।

शान्तं स्मृतमसंभाव्ये आ ज्ञाने हीनि विरमये ॥ ” इति । अन्यस्मिन् पाठे निवेष्टाः
दुःखितः । आ इति पाठस्यां निषानः । राज्ञो वयस्यभावेन मुखेऽनुभवितव्ये स्वस्य
तद्विपरीतं जातमिति यावत् । किंच वयस्यभावेनेत्यनेन स्वस्य गोपनीयांशः कोऽपि
राज्ञो नास्तीति व्यज्यते । तेन च स्ववक्ष्यमाणराजवाधितशकुन्तलावृत्तान्तहेतुरुक्तः ।
राज्ञो विरोधेनैव दुःखं ननु मैत्रेणेत्याशङ्क्याह—मृगयाशीलस्येति । मृगयापर्यटनजनित-
दुःखमेव नहि गृहे आहारादिसंकोचजनितदुःखमित्यर्थः । मृगयाशीलस्येत्यनेन परं
मृगयां व्याजां कृत्यावस्थाने किंचिद्विलंबः मूच्यते तेन शकुन्तलाप्राप्तिपर्यन्तमाश्रमाव-
स्थाने वाजमुक्तम् । यदि मृगयागमने दुःखानुभवस्ताहि गृह एव मुखेन स्थायितामित्यत
आह राज्ञ इति । यद्यत्रागमने दुःखं निश्चित्य गृहे स्थाय्यते तदा वल्लभाकरणाभ्यानेतुं
गत्तिरस्तात्यर्थः । अत्रागमने दुःखमनागमने दड इति भावः । राज्ञा स्वयं वंचित-
प्रकारमाह—अअं मिओ इत्यादिना अयं मृग इत्यनेन प्रागेव कुर्यात्त्वनामोच्चारणे गति
भीत्या स्वयं नागमिष्यामीति क्षुब्धज्वलभिधानं कृतं तेन स्वस्य किंचिद्वरण्यप्रवेशः
कारितः । मृगस्यालाभे सति पुनरयं वराह इति तदलाभे अयं शार्दूल इति तदप-
क्षया सम्यगरण्यप्रदेश इति भावः । एवं प्रकारेण वंचित इत्यर्थः । ग्रीष्म इत्यनेन
कालस्यातिसंतापकरत्वं तत्रापि मध्यंदिन इत्यनेनातपबाहुल्यात्संचारानर्हता कथ्यते ।
वनवराजिध्वनि वनपदोपादानेन कंटकातिबाहुल्यात्स्वच्छंदसंचारायोग्यत्वं राजिध्विति बहु-
वचनादनेकदेशभ्रमणं ततोऽपि विरलपादपच्छायास्विति विशेषेणानवस्थानार्हता च व्यज्यते ।

गिरिर्नदीजलाद् पीयन्ति । अणिअदवेलं सुल्लमंसभूइटो आहारो
अण्हिअदि । तुरगानुधावणकण्डितसंधिणो रतिम्मि वि णिकामं
सइद्वं णत्थि । तदो महन्ते एव्व पच्चूसे दासीएपुत्तेहिं सउणि-
लुद्धएहिं वणग्गहणकोलाहलेण पडिबोधिदो ह्मि । एत्तएण दाणिं
[गिरिनदीजलानि पीयन्ते अनियतवेलं शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारो
भुज्यते । तुरगानुधावनकण्डितसंधे रात्रावपि निकामं शयितव्यं
नास्ति । ततो महत्येव प्रत्यूषे दास्याः पुत्रैः शकुनिलुब्धकैर्वन-
ग्रहणकालोहलेन प्रतिबोधिनीडस्मि । इयनेदानी-]

‘ स्वार्थे कश्च वा ’ इति सूत्रेण । गिरिनदीजलानि पीयन्ते । ‘ पीयन्ति ’
इत्यत्र ‘ बहुधाव्यस्यन्ति न्ते इर ’ इति न्यादेशः । अन्यत्समम् ।
‘ कदुल्लाई ’ इति पाठे कदुष्णानि । ईषदुष्णानीत्यर्थः । अनियतवेलं
विषमसमयम् । सुल्लमंसभूइटो शूल्यमांसभूयिष्ठः । लोहशलाकया मांसं
संग्रथ्य यत्पच्यते तच्छूल्यमांसम् । ‘ शलाकृतं भट्टिं स्याच्छूल्यम् ’
इत्यमरः । आहारः । अण्हिअदि भुज्यते । ‘ अण्हिअदि ’ इत्यत्र ‘ भुजोभु-
ज्जजिमजमकम्मणहसमाण—’ इत्यण्हादेशः । शेषं समानम् । तुरगानुधा-
वनेन कण्डितसंधेः कुट्टिताङ्गसंधेः रात्रावपि निकाममत्यर्थं मे शयि-
तव्यं नास्ति । ततो महत्येव प्रत्यूषेऽतिप्रातर्दास्याः पुत्रैः तस्योद्वे-
गदायित्वाङ्गालिप्रदानम् । शकुनिलुब्धकैः । पक्षिव्याधैः । ‘ व्याधो
मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ’ इत्यमरः । वनग्रहणेऽरण्यवे-

आहिंश्यते पर्यट्यते परिभ्राम्यत इति यावत् । ग्रीष्म इत्यनेनारण्यवासिनः सर्वे सारंगा-
दयो जन्तवस्तृषिता जलान्वेषिणो भवन्ति । तत्रापि मध्यन्दिन इत्यनेन जलपानार्थं
सर्वत्र पर्यटन्ति तस्मात्तदा मृगया क्रियत इति भावः । स्थलासौष्ठवमुक्त्वा जलासौष्ठ-
वमाह—पन्नेति । पत्रसंगेन कषयाणि कटूनि विरसानीनि यावत् अनेन जलस्य माधुर्य-
गुणो निरस्तः । कदुष्णानि ईषदुष्णानि ॥ जलासौष्ठवमुक्त्वा आहारासौष्ठवमाह अणिअ-
देति । “ दिवा यामद्रयादर्वाघात्रां यामं न लंघयेत् । अतिक्रमे महाव्याधिं जनयत्येव
भोजनम् ॥ ” इत्युक्तत्वादव्यवस्थितकालमित्यर्थः । “ वेला काले च जलधेर्वेला तीरविका-
रयोः । ” इति विश्वः । आहारमिति प्राकृते लिंगमतंत्रमिति सूत्रात् नपुंसकप्रयोगः ।
आहारासौष्ठवमुक्त्वा निद्रासौष्ठवमाह—तुर ऐति । रात्रिमपीति । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । वनग्रहणकोलाहलेनान्योन्यं जालादिकं बद्धुं वनसीमाग्रहणकोलाहलेनेत्यर्थः ॥

वि पीडा ण निष्क्रामदि । तदो गण्डस्स उवरि पिण्डओ संवृत्तो ।
 हिओ किल अहोसु आहीणेषु तत्तहोदो मआणुसारेण अस्समपदं
 प्रविट्स्स तावसकण्णआ सउन्दला मम अधण्णदाए दंसिदा ।
 [मपि पीडा न निष्क्रामति । ततो गण्डस्योपरि पिटकः संवृत्तः
 यः किलास्मास्ववहीनेषु तत्रभवतो मृगानुसारेणाश्रमपदं प्रविष्टस्य
 तापसकन्यका शकुन्तला ममाधन्यतया दर्शिता]

एतं यः कोलाहलस्तेन प्रतिबोधितोऽस्मि । एतावता कालेनेदानीम-
 युना पीडा न निष्क्रामति नापगच्छति । ततो गण्डस्योपरि पिटकः
 संवृत्तः । अयमाभाणकः । स्फोटस्योपरि स्फोट इत्यर्थः । प्रकृते त्वेक-
 स्मिन्दुःस्वकारणं सत्येव द्वितीयं दुःस्वकारणमित्यर्थः । तदेवाह—ह्यः
 पूर्वार्धेने किल । ‘ ह्यो गतेऽहि ’ इत्यमरः । अस्मास्ववहीनेषु पश्चा-
 त्स्यितेषु तत्तहोदो तत्रभवतो मृगानुसारेणाश्रमपदमाश्रमस्थानं
 प्रविष्टस्य तापसकन्यका शकुन्तला ममाधन्यतया दर्शिता । ‘ तत्र-
 भवतः ’ इत्यत्र ‘ सर्वत्र लवणम्—’ इति रत्नेषु ‘ अनादौ शेष—’
 इति द्वित्वं तत्तेति मिदम् । ‘ भुवनेर्होद्भवहवा ’ इति भुवनेर्होद्भादेशः ।
 ‘ अतो ङो विसर्गस्य ’ इति ङोकारे टिलेपे ‘ होतो ’ इति । ततः
 कगच—’ इति तलेपे प्राप्ते सौरसेनीत्वात् ‘ तोदोऽनादौ सौरसे

गण्डो व्रणविशेषः ‘ गण्डो विस्फोटके ’ इत्यमरः । पिटिका व्रणस्योपरिव्रणं केचित् गण्डजत्वेन
 प्रमेहमूत्रकृच्छ्रादिव्याधिं वदन्ति । प्रकृते गण्डः मृगया पिटिका शकुन्तलादर्शनम् । तदेवाह—
 हि ओ इति ह्यः पूर्वश्रुतिर्न्यर्थः । अस्मास्मिति बहुवचनेन स्वयमतीवोद्वापोद्दकुशलः स्वयं
 चेतनानाम् वर्तेत तदा सर्वमुपायेन विघटयितुं शक्यमिति द्योत्यते । स्वस्यासंनिधानमेव राज्ञः
 शकुन्तलादर्शनादां हेतुमिति भावः । यद्वा अस्मास्मिति बहुवचनेन निर्देहे । तथा मरुकेऽपि—
 ‘ वयमपि हताशाः प्रियतमाः ’ इति । तत्रभवत इत्यनेन राज्ञः प्रातिगम्यादिपर-
 स्त्रांषु मनो न वर्तत इति द्योत्यते । अनेनेनः पूर्वं राज्ञा परस्त्रानिमित्तकचिन्त्यमनं नास्ति
 यद्यपि तर्हादानीमपि तस्य साहचर्यमिति दुःखं सोढुं शक्यत इति भावः । तर्हि पेरुद्धेर-
 प्रत्यक्षत्वाद्वैश्वर्यैवनादिबाहुल्ये नवीना काचिद्विक्रिया भवतीत्यत आह—मिआणुसारे-
 णेति । मृगयायां वरयुवनिदर्शनसंभावना कथं तर्क्यते यदि तत्पूर्वमेव संभावितं
 न्याजर्हि स्वयं नागच्छामीति भावः । तर्हि पुराणेतिहासादां मृगयागमनसमय
 एव केषांचिदाज्ञां वरयुवतिप्राप्तिः श्रूयत इत्यत आह—आश्रमपदं प्रविष्टस्येति ।
 शांतिप्रधाने तपोवने वरयुवतिदर्शनं कथं प्राक् तर्क्यत इति भावः । एवमनुपपत्ति-
 मुक्त्वा दर्शनमद्वावस्य कारणमाह—अधन्यतयेति । अमभाव्यस्थले राज्ञो युवतिदर्शने

संपदं ण अरगमणस्स मणं कहं वि ण कोरादि । अज्ज वि से तं
एव्व चिन्तअन्तस्स अक्खीसु पभादं आसि । का गदी ।
जाव णं किदाचारपरिक्रमं पेक्खामि । (इति परिक्रम्यावलोक्य
च ।) एसो वाणासनहत्थीहिं जहणीहिं वणपुष्पमालाधा-
रिणीहिं पडिबुद्धो इदो एव्वआअच्छदि पिअवअस्सो । होदु ।
[सांप्रतं नगरगमनस्य मनः कथमपि न करोति । अद्यापि तस्य
तामेव चिन्तयतोऽक्ष्णोः प्रभातमासीत् । का गतिः । यावत्तं कृता-
चारपरिक्रमं पश्यामि । एष वाणासनहस्ताभिर्यवनीभिर्वनपुष्प-
मालाधारिणीभिः परिवृत इत एवागच्छति प्रियवयस्यः । भवतु]

न्याम् ' इति तस्य दः । तेन ' तत्तहोदो ' इति सिद्धम् । सांप्रतं
नगरगमनस्य नगरगमनाय । ' चतुर्थ्याः पष्ठो ' इति पष्ठो । मनः
कथमपि न करोति । अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतोऽक्ष्णोः प्रभात-
मासीत् । चिन्तनेन सुखम्, निद्राच्छेदेन दुःखमिति । अनेन विधानं
नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—' सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधान-
मिति स्मृतम् ' इति । का गदी का गतिः । यावत्तं कृताचारपरि-
क्रमं कृत आचारस्य म्रानादेः परितः क्रमो येन तं पश्यामि । एष
वाणासनं धनुर्हस्ते यासां ताभिर्वनपुष्पमालाधारिणीभिरिति मृगयावे-
यसूचनम् । यवनीभिः परिवृत इत एवागच्छति प्रियवयस्यः प्रियसखः ।
' वक्रादावन्तः ' इति सूत्रेणानुस्मारागमे ' वयंस ' इति रूपम् । बहुला-
त्वस्याधन्यतैव हेतुरिति भावः । एवं शकुन्तलावृत्तान्तकथनेन पूर्वैव राज्ञो विदूषक-
स्याग्रतः शकुन्तलावृत्तांतादिकं राज्ञा किञ्चिन् प्रसंजितमित्यवगतव्यं तथैव वदिष्यत्यु-
त्तरत्र तामेवाध्रमललामभूतामित्यादि अधन्यताफलमाह—सम्पदमित्यादिना । सांप्रत-
मिति राज्ञा शकुन्तलायां दृष्टायामित्यर्थः । अक्ष्णोः प्रभातमासीदित्यनेनानिदुःखानुभवे-
नाश्विनिर्मिलनाभावो द्योत्यते । अक्ष्णोरुन्मीलतोः मतोः प्रभातमासीदित्यर्थः । का
गतिः का वा मतिः इतः परं यथा मृगयागमनमत्रावस्थानं च न संभवेत्तादृशतात्कालिक-
मतिः केत्याक्षेपे । अतिदुःखानुभवेन बुद्धिक्षोभो जान इति भावः । " गतिः परायणे
गीतिमार्गे च गमने मतौ " इति विश्वः । इत एवागच्छतीत्यनेनैवकारेण विदूषकस्य
पुनरपि मृगयागमनदुःखं द्योत्यते । यवनीशब्देन राज्ञः शस्त्रधारिण्य उच्यन्ते ॥
नदुक्तं शब्दार्णवे—' किराती चामरधरा यवनी शस्त्रधारिणी " इति । होदु

अङ्गभङ्गविअलो विअ भविअ चिठिस्सं । जइ एवं वि
णाम विस्समं लहेअं । (इति दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः)
[अङ्गभङ्गविकल इव भूत्वा स्थास्यामि । यद्येवमपि नाम विश्रमं
लभेय]

धिकाराद्यलोपद्वित्वयोः ' वअस्स ' इत्यपि । भवतु । अङ्गभङ्गविकल
इव भूत्वा स्थास्यामि । यद्येवमपि नाम विश्रमं लभेय । अत्र यवन्यो
नाम संचारिकापर्यायः । तल्लक्षणं मातृगुणान्यायैरुक्तम्— ' गृहकक्षावि-
चारिण्यस्तथोपवनसंचराः । यामेषु च नियुक्तानां यामगृह्विविशारदाः ॥
इत्यादि भवत्वित्युपायस्मरणे । अवलंब्याधारां कृत्वा अनेन वेषः नाम कैशिकीवृन्त्य-
गन्तः अत्र दंडकाष्टावलम्बनादिविक्रान्तोपदर्शनादेपरस्य भवति । तदुक्तम्— ' कैशि-
कचाम्भरी चैव सान्वर्ता भारता तथा । यामो वृन्त्यः प्रोक्ता रसावस्थानसूचिकाः ॥ ''
तत्र ' ' गंतवृत्तविलासादियुक्तः शृंगारमभूतः । व्यापारो नेतुनिष्ठो यः कैशिकीवृत्तिर-
गितः ॥ अस्यास्तु चत्वार्यंगानि कथितानि मनापिभिः । नर्म तत्प्रपदतत्स्फोटगर्भैश्च चतुर्-
गुणैः ॥ ' इति । तत्राग्राम्येष्टजनानुपपत्तिरित्येतन्नर्म । तच्च त्रिविधं शुद्धहास्यजं
शृंगारहास्यजं गमगहास्यजं चेति । शुद्धहास्यजमेकविधं शृंगारहास्यजं तु त्रिविधं चानु-
शासनवेदने संभोगेच्छाप्रकाशने सापराधप्रियस्य प्रियभेदनामेति । गमगहास्यजं तु
द्विविधं शुद्धं रसान्तरांगमिति एवं पट्टिधं नर्म तच्च प्रत्येकं वाग्वेषचेष्टाभेदेन त्रैविध्या-
दष्टादशभेदम् । ' कश्चिद्व्यादानां वृत्तीनां मध्ये शब्दवृत्तिर्भारती तिस्रोऽर्थवृत्तयः ' अन्येऽपि
मिश्रणादानां मिश्रा वृत्तिं तु पंचमाम् । अष्टोपरसमाप्तान्ये मन्यन्ते लक्ष्यन्ति च ॥ ' यथा
तत्रारभ्यदादिगुणाः समस्ता मिश्रन्वमाश्रित्य मिथः प्रथमे । ' मिथेति तां वृत्तिमुदांति-
धाराः संधारणीमर्थचतुष्टयस्य ' इति । तत्र विचारक्षमं कुतः तत्किं वृत्ति-
धर्माणि मिश्रणमैककल्पेण न्यूनाधिकभावेन वा । न प्रथमः अवयवम्येण मिश्रणा-
भावात् । तथा मिश्रणे न मिश्रवृत्तिव्यंग्यो रगोऽपि मिश्रो नानाधिकः प्रगल्भेन ।
वृत्तानां रसावशेषनियमत्वात् । ननु मिश्रा वृत्तिः सर्वैरसंधारणीति चेन्न । भारत्या
प्रगृह्यतृपत्यन्मूलप्रमाणाभावेनास्त्योक्तिमात्रत्वाच्च । नापि द्वितीयः वेषम्येण वृत्ति-
गुणानां मिश्रणे यत्र वृत्तिप्रत्यभिज्ञाहेतुभूता बहवो गुणा लक्ष्यन्ते तत्र सैव वृत्ति-
रिति निश्चयात् । ननु तत्र प्रकरणादिवशेन रसविशेषव्यक्तिरिति चेत् तर्हि प्रस्तु-
तरसानुरोधेनैव वृत्तिविशेषनिर्धारणमित्यंगीकर्तव्यमेव । तथा च भरतः ' भावो
वापि रसो वापि प्रवृत्तिर्वाप्तिरेव वा । सर्वेषां समवेतानां यस्य रूपं भवेद्बहु ॥ स
मंतव्यो रसः स्थायी शेषाः संचारिणो मताः ॥ ' इति । एतद्विवृण्वते प्रवृत्तिस्तु
अभिनवप्रवर्तना बहुविधा भवति शृंगारे कदाचिन्नायिकारव्यत्यं कदाचिन्नायका-
रव्यत्यं यद्वा वृत्त्यन्तर्भूतं कुलकरूपकादि वृत्तिः । सात्वत्यादिरूपा यस्य रूपं बहु भवे-

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारं राजा)

राजा—

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

संचारिकास्तु ता ज्ञया यवन्योऽपि मताः क्वचित् ' इति । यथानि-
र्दिष्टपरिकरः । यवनीवृत इत्यर्थः । काममिति । सा काममत्यर्थं
प्रिया । प्रियतमेत्यर्थः । तर्हि सम्यगेव । न सम्यगित्याह—यतो न
सुलभाप्राप्या, किंतु सुखेन न लभ्या । तर्हि दुष्प्रापे वस्तुनि प्रयत्ने-
नापि किमित्याशङ्कयामाह—मन इति । तु इति शङ्कोच्छेदे । मन-
स्तस्या नायिकाया भावाश्चेष्टास्तासां दर्शन आयासि । सखेदं प्रयत्नपूर्वकं
लालसमित्यर्थः । स्यात्त्वदुक्तं यदि पूर्वमभिलाषो न जातः स्या-
दित्याशयः । अकृतेति । मनसिजेऽकृतार्थेऽप्युभयप्रार्थना स्वस्वा-
भिलाषो रतिं रागं यतः कुरुते प्रीतिमुत्पादयति । अहं तत्र गमिष्यामि,
तामेवं वक्ष्य इत्यात्माभिलाषः । एवं मां प्रति तस्या अप्यभिलाषो
मनसिजे कृतार्थे संभवति । जातरत्योः संभवतीत्यर्थः । अत्राकृता-
र्थेऽप्यजातरत्योरपीत्यपिशब्दार्थः । तेनैतदुक्तं भवति । यथा मन्म-
नसस्तद्भावदर्शनलालसत्वं कार्यं समर्थ्यते तेनार्थान्तरन्यासः । उक्तं च

दिति । उद्धृतं चिरकालवस्थायि च भवति स स्थायी रसो मन्तव्यः । रसस्य
स्थैर्यपरिणामरूपत्वाद्यथा क्षीरपारणामस्य दध्नोऽम्लद्रव्यं सहकारि एवं विभावानु-
भावाश्च सहकारिण इति यावत् । प्रवृत्तिवृत्तिरेव वेत्यादिना कविनटयोः शिक्षाप्रकारस्तु
भरतेन दर्शितः । तत इत्यादि । यथोद्दिष्टपार्वारः विदूषकनिर्दिष्टपरिजनः । काम-
मित्यादि ॥ प्रिया स्वाभिलाषविषयभूता नायिका कामं प्रायेण सुलभा न सुखेनोपलब्धु-
मशक्या । यद्यपि राजार्थिकन्यका अथ तु ब्रह्मर्षिणा सुतात्वेन स्वीकारादाश्रमेचित्तधर्म-
करणत्वेन च दुर्लभत्वम् । एवं दुर्लभत्वज्ञानेऽपि तद्विषयाभिलाषवत्त्वे कारणमुक्तं प्रियेति ।
काममसुलभत्वेन न पाक्षिकप्राप्तिसंभावना द्योत्यते राजार्थिकन्यकाया राजर्षिवरगामिताया
युक्तत्वात्तत्रापि सन्निहितस्य परित्यागे कारणाभावाच्च । एवं दुर्लभत्वे किमर्थं तद्विषयाभिलाष
इत्यत आह—मनस्त्विति । तद्भावदर्शनायासि तस्या भावदर्शनेन स्वविषयाभिलाषज्ञानेन
आयासि प्रयारायुक्तम् कदा व्रटे कथं वा घटत इति बहुवितर्कपर्याकुलमित्यर्थः । स्ववि-
षयाभिलाषज्ञानं स्वयमेव प्रकटयिष्यति “ सर्वं तत्कलमत्परायणमहो ” इति मनस्तु

राजानकरुचकेन--‘ सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टं प्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः ’ इति । स च हिशब्दोपादानानुपादानाभ्यां द्विधेत्युक्तः । अत्र च हिशब्दानुपादाने बोद्धव्यः । उद्भयादिमते सामान्यविशेषभाव एवार्थान्तरन्यासाङ्गीकारादत्र काव्यलिङ्गमेव । येषां मते कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासस्तेषां मत एतद्व्यतिरिक्तविषयत्वं काव्यलिङ्गस्येत्यवधेयम् । अथ च मनसिजः कन्दर्पोऽकृतार्थः । रतिः कामभार्या चेति विरोधः । व्याख्यातप्रातिपर्यायत्वेन विरोधाभासः । ‘ रतिः कामस्त्रियां रागे सुरतेऽपि रतिः स्मृता ’ इति धरणिः । श्रुत्यनुप्रासश्च । अनेन पूर्वानुरागविप्रलम्भाद्यभिलाषो नामावस्थोक्ता । तल्लक्षणं तु सुधाकरे--‘ संगमोपायरचिता प्रारब्धाध्यवसायतः । संकल्पेच्छासमुद्भूतिरभिलाप इतिगितः ॥ ’ इति । ‘ अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतः ’ इति विदूषकवचसा चित्तोपनिबद्धा । तल्लक्षणं तु--‘ केनोपायेन संसिध्येत्कदा कुत्र समागमः । का चैयं किंस्वभावा च चिन्तनं तदुद्गारितम् ॥ ’ इति । न च पूर्वपरविपर्ययः शङ्कनीयः । वाक्यद्वय-

तद्भावदर्शनायासीत्यनेन यद्यपि स्वयं विचारवत्त्वेन कार्यस्याघटमानतां निरीक्ष्य तद्यापाराश्रितवर्तते तथापि मनस्तु तद्विषयं स्वारसिकवृत्तीत्यर्थः । यद्वा तद्भावदर्शनायासि तद्भावदर्शने आयासवत् साकृतावलोकनमदगमनादीनां स्वाभाविकत्वेनापि संभवात् । तथा च वदिष्यति एवमात्माभिप्रायसंभावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विडम्ब्यत इति । यस्य यत्राभिलाषातिशयः स तत्कृतचेष्टाः सर्वा अपि स्वकीयत्वेन मनुते स्वाशयास्तादृक् परिकल्पितत्वात् । अत एव तादृक् साधारणचेष्टानां स्वैकताननिश्चायकप्रमाणविषये आयासीत्यर्थः । प्रयामकारिणी मनोवृत्तिः प्रेक्षावता प्रयत्नानिरोद्धव्येत्यत आह-अकृतार्थेऽपीत्यादि । मनसिजः कामः तस्याऽकृतार्थत्वमालिङ्गनाद्यभावः तादृक्परस्परालिङ्गनाद्यभावेऽपि नायिकानायकयोः परस्परप्रार्थनैव रतिं प्राप्तिं कुर्वते । नायकस्योत्तमनायिकाविषयानुरागेण स्वसंकल्पमात्रपरिकल्पितप्रेमचेष्टाभिरपि परानन्दो जायत एव । तदुक्तम् मालतीमाधवे--“ यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापारोधी क्षणादाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसांद्रो लयः ” इति । अतः संकल्पमात्रेणापि रतिसिद्धेः प्रेक्षावता मनोवृत्तिर्निरोद्धव्येत्यर्थः । यद्वा भावज्ञानार्थं मन आयासीत्युक्तं किं तेन भावज्ञानेनेत्यत आह-अकृतार्थेऽपीत्यादि । उभयप्रार्थनाज्ञातपरस्परामिलाषः । यद्वा उभयप्रार्थनाशब्देन संभोगविषयेच्छाविशेषः स्पृहापरपर्यायः । प्रमोदात्मा मनोवृत्तिविशेषो रतिरुच्यते सैव शृंगाररसस्थायी भवति । तदुक्तम् भावप्रकाशे-संपन्नैश्वर्यमुखयोरशेषशुण्ययुक्तयोः । नवयौवनयोः श्लाघ्यप्रकृत्योः श्रेष्ठरूपयोः ॥ नारीपुरुषयोस्तुल्या परस्परविभाविका । स्पृहाद्वया चित्तवृत्ती रतिरित्यभिधीयते ॥ ” इति तादृग्योभयप्रार्थना

(स्मितं कृत्वा ।) एवमात्माभिप्रायसंभावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विडम्ब्यते ।

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत्प्रेषयन्त्या तथा

यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव ।

मा गा इत्युपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी

सर्वं तत्किल मत्परायणमहो कामी स्वतां पश्यति ॥ २ ॥

स्याप्यनुवाद्यत्वात् । स्मितं कृत्वेति । अलंकेऽपि सत्यशुद्धिः कामिनामिति भावः । तदेव प्रकटयति—एवमिति । आत्माभिप्रायेण स्वाभिप्रायेण संभाविता संभावनयानाता । कल्पितेति यावत् । इष्टजनस्य प्रार्थ्यजनस्य चित्तवृत्तिर्येन स प्रार्थयिता कामी विडम्ब्यते इति कर्मकर्तारि । उपहासास्पदं भवतीत्यर्थः । विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । तेन पूर्वोक्तोऽभिलाषो मन्मनस्थ एव मत्कल्पितस्तु तस्यां प्रतिभातीति प्रकृते पर्यवसानम् । तदेव विशिष्य दर्शयति—स्निग्धमिति । अन्यतोऽपि निर्लेक्ष्यमेव । अत एव नयने प्रेषयन्त्या तथा यद्विलासादिव स्निग्धं वीक्षितं स्निग्धदृष्ट्यावलोकित-

मदने अकृतार्थेऽपि साक्षादलङ्घनाद्यभावेऽपि रतिं कुरुते प्रीतिमुत्पादयति । स्वविषयोत्तमनायिकानुरागज्ञानेन सुखोत्पत्तेः सर्वलोकसिद्धत्वात् । अत्र चाभिलाषविप्रलम्भशृंगारः प्राधान्येन व्यज्यत इत्यभिधामूलो संलक्ष्यक्रमव्यंग्यो रसध्वनिः । अत्र शमो नाम प्रतिमुखसन्ध्यगमुक्तं भवति । तदुक्तम्—“ शमः स्यादरतेः शान्तिः ” इति । अत्र संकल्पजनिततात्कालिकसुखवत्त्वादरतेः शान्तिर्भवति । प्रातिमुखसन्धिरुच्यते “ ईषत्प्रकारो बीजस्य संधिः प्रतिमुखं भवेत् । नर्मद्यतिः प्रगमनं निरोधः पर्युपासनम् ॥ पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥ ” स्मितमित्यादि ॥ स्मितं कृत्वा किञ्चिद्दिहस्य तदुक्तम्—“ ईषद्विकसितगण्डैः कटाक्षैः मौष्ठान्वितैः । अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् ॥ ” इति । एवमुक्तप्रकारेण प्रार्थयिता कामी । आत्मेति । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात्तत्त्वेषामेव ज्ञेयत्वेनोत्तमनायिकाया ललितविलोकनादीनां स्वाभाविकत्वेनापि संभवात्तेषां स्वविषयत्वकल्पनं स्वाभिप्रायमात्रेण यः करोति स कामी विडम्ब्यते परिहास्यते लोकैरिति शेषः । एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषनिष्ठत्वेनाह तथा हीत्यादिना ॥ स्निग्धमिति । अत्र शब्दशक्त्या विलोकिनादीनां स्वविषयत्वनिश्चयावगमेऽपि स्वगर्वपरिहाराय स्वविषयत्वस्या-

तमिति विशिष्टं विधेयम् । साभिलाषं व्याजावलोकनं कृतमिति भावः । स्निग्धदृष्टिलक्षणं यथा— विकाराशिस्निग्धमधुरा चतुरविभ्रती भुवौ । कटाक्षिणी साभिलाषा दृष्टिः स्निग्धाभिधीयते । इति । निनम्बयोर्गुरुतया विलासादिव यच्च मन्दं यातम् । विलम्बो भवत्विति भावः । नितम्बयोरिति द्विवचनेन मध्यनिभ्रतागौरवाधिक्यं यौवनोज्जृम्भणं च ध्वनितम् । मा गा इत्युपकृत्या तथा सातिप्रियतया हृदयरूपा सखी विलासादिव यदपि सामयं मेघ्यमुक्ता । तत्र स्थित्यर्थमिति भावः । अपिः समुच्चयार्थः । सर्वं स्निग्धवीक्षणमन्दगमनसेष्यवचनादि मत्परायणम् । व्याख्यातप्रकारेणार्थान्तरन्यासमाह—अहो आश्चर्यं । कामी स्वतामन्मीयतां सर्वत्र स्वाभिप्रायरूपतां पश्यतीत्यर्थः । “स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्थाऽस्त्रियां धने ।” इत्यमरः । विलासादिवेत्युत्प्रेक्षा । तेन संभाव्यमानत्वात् । विलासलक्षणं तु— यो बल्लभामन्नगतो विकारो गत्यासनस्थानविलोकनादौ । इत्यादि पूर्वोक्तमेव । मध्यकारकदीपकालंकारः । हेतुस्वभावोक्ती च । नयनेयेति यन्त्यायात-

परमार्थतामाह—मत्परायणं किलेति । अन्यतः साभिलषितप्रियजनादन्यत्र । नयने प्रेषयन्त्या तथा यत्स्निग्धं वीक्षितं स्वानुरागप्रकाशिकं सुकुमारं वीक्षितम् । नायिकाया नायिकविषये एव स्निग्धा दृष्टिरनुरागव्यञ्जिका । तदुक्तम् भरतेन—“शृंगारे रमदृष्टिस्तु कान्ता भवति । स्थायिभावदृष्टिस्तु स्निग्धा भवति ।” एतयोर्लक्षणं तु “हर्षप्रमाद-जनिता कान्तात्यर्थं समुन्नता । मध्रक्षेपकटाक्षा च शृंगारे दृष्टिरिष्यते ॥ व्याकोचमभ्यामधुरा स्थितताराभिलाषिणी । सा नतभ्रूकृतादृष्टिः स्निग्धेयं रतिभावजा ॥” एतयो-रभिप्रायस्तु लिख्यते हर्षप्रमादजनितेति । विकासितातिनिर्मलशुक्रमंदला दृश्यमापि यंताव या सा कान्तेति लक्ष्यपदनिर्देशः । मध्रक्षेपकटाक्षेति । भ्रूवोरुन्नतस्तक्षेपः नायिकाकान्त-दृष्टिमंडलस्य विचित्रतया गतागतेन विश्रांत्यनुवर्तने कटाक्षः । स्निग्धायां रतिभावदृष्टा-वर्णयमेव प्रकारः । किन्तु अनुवर्णत्वं तत्र विशेषः । अत्यर्थसंमतेति वा पाठः । इयं रसदृष्टिरंतर्गतचित्तवृत्तिव्यञ्जिका । अन्यथा परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वेनानुरागस्य दुरधिगमत्वात् । व्याकोचमभ्यामेहमधुरतया किञ्चित् फुल्लं । मधुरा मनोहरा । स्थिततारा किञ्चित्कटा-क्षान्विता अभिलाषिणी साभिलाषा । सा नतभ्रूकृतेति । एकस्या भ्रुव उल्लेखवर्ता । तदुक्तम्—“कोपम्बभावा भावेषु लीलायां विभ्रमेषु च । दर्शने श्रवणे चैव भ्रुवमेकां विनिक्षिपेत् ॥” इति । भावावस्थायां स्निग्धा दृष्टिः । अत एव माधुर्यमस्याः मिदम् । कान्ताद्या त्वाद्यै रसदृष्टयः स्निग्धाद्याः स्थायिभावदृष्टयोऽप्यष्टौ । शून्याद्या व्यभिचारदृष्टयो विशातिः । आहत्य पदत्रिशदृष्टयः । दृष्टीनामनंतत्वान्नाट्यप्रयोगागुण्येन मुनिना त्वेता-

विदूषकः—(तथास्थित एव) भो वयस्स, ण मे हत्थपाआ
पसरन्ति । वाआमेत्तएण जीआवइस्सं । [भो वयस्य, न मे हस्त-
पादं प्रसरति । वाङ्मात्रेण ज्ञापयिष्यामि]

मिति तयातयोति छेकानुप्रासः । नयनेयेति यतोयदिति यातयेति
तस्यैवैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । स एव वृत्त्यनुप्रासनापि पूर्वार्धे
उत्तरार्धे तु वृत्त्यनुप्रासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । ' विदूषकेन
वक्तव्यो वयस्येति च भूपतिः ' इत्युक्तेर्वयस्येति संबुद्धिः । न मे हस्त-
पादं प्रसरति । वाङ्मात्रेण ज्ञापयिष्यामि । जय इति शब्दमुच्चरिष्या-
वत्यो लक्षिताः । लक्ष्मीमते नाट्यशास्त्रे तु दृष्टीनां शतद्वयं उक्तम् । कोहलादिभिः
संचारिदृष्टयस्त्रयस्त्रिंशदभिहिताः । तन्मते यथाकर्म विनियोगः भिष्यति । भरतमुनिमते
तु संचारिदृष्टीनां विंशतित्वाद्विशेषतो विनियोग उक्तः केचित्तु दृष्टीनामानन्यात्सर्वासां
कथनस्याशक्यत्वात्तारापुटभूकर्मनिरूपणद्वारा अनुक्ता अपि दृष्टयोऽनुसंतव्या इति मुने-
रभिप्राय इति वदन्ति । श्रीशंकुकस्तु दर्शनशून्यावसरे तारादिकर्मदर्शनक्रियायां दृष्टय
इति विभागं चकार तदुक्तम्—“ तारादिकर्मणां दृष्टयविनाभूतत्वात् ” अत एव भट्ट-
लोहटादयो बहुविधदृष्टिशिक्षार्थं तारादिकर्मोपदेश इत्युचिरे । कर्त्तव्यशार्त्तार्थमनं यथा
“ लक्ष्मीमते हि दृष्टीनां शतद्वयमुदाहृतम् । तच्च नाट्ये यथायोगं नियमेन निरी-
क्ष्यते ॥ यानु पट्टत्रिंशदित्युक्तिर्मुनेस्तदुपलक्षणम् ; ” इति । अभिनवगुप्ताचार्यमते
यथा “ कोहलाद्यैस्त्रयस्त्रिंशत्प्रोक्ताः संचारदृष्टयः । किंतु दुर्लभमेदत्वात्तावत्यो न
मुनेर्मताः ॥ यतः पट्टत्रिंशता सिद्धिर्दर्शनाद्यस्य दृश्यते ” इति । ग्रंथगौरवभिया
पट्टत्रिंशदृष्टीनां लक्षणमत्र न लिखितम् । अथ प्रकृतमनुसरामः यानमिन्यादि । इवशब्दो
भिन्नक्रमो गुरुतयेति । विलासात् सामिप्रायव्यंजकवेश्याविशेषात् । यन्मदं यातं मदगमनं
नितंबयोर्गुरुतयेव आदौ स्वानुरागगोपनस्य विधेयत्वान् । मां गा इत्यादि । अन्योन्य-
चेष्टाभिरन्योन्यानुरागे सखीभ्यां ज्ञाते शकुन्तलायाः स्वाभिप्रायक्रियाभ्यां ज्ञात इति
व्याजकोपेनोदजगमने क्रियमाणे तदपि ज्ञातवत्या सख्या वृक्षमेचनकरणव्याजेनो-
परोधे कृते नायके स्वानुरागं प्रकाशयन्ती सखी सासूयमवादीत् यथा प्रियंवदा
केचिद्विहस्य हला सउंदले मोइदासीत्यादिना का तुमं रुद्धिदम्बस्स वा विसज्जिदम्बस्स
चेत्यन्तेन । सर्वमिन्यादि । पूर्वं यद्यत्स्वानुभूतमुक्तमनुक्तं च तत्सर्वं मत्परायणं मदेक-
नियतम् सर्वस्वापि स्वविषयता वस्तु प्रथमाङ्क एव कृतं वाचं न मिथयतांत्यादौ ।
स्वविषयानुरागनिश्चायकप्रमाणस्योक्तत्वेन पूर्वोक्तव्याघातपरिहारायस्मिन् श्लोकेऽपि
स्वविषयनानिश्चय एव युक्तः । अहो कामी स्वतां पश्यतीत्यर्थान्तरन्यामस्तु स्वगर्व-
परिहारायेति योज्यम् । विदूषक इत्यादि तथा स्थितः अङ्गभङ्गविकल इवेति यावत्

राजा—कुतोऽयं गात्रोपघातः ।

विदूषकः—कुदो किल सअं अच्छी आरलीकरिअ अस्सु-
कारणं पुच्छेसि । [कुतः किल स्वयमस्याकुलीकृत्याश्रुकारणं
पृच्छसि]

राजा—न खल्ववगच्छामि ।

विदूषकः—भो वअस्स, जं वेदसो खुज्जलीलं विडम्बदि तं किं
अत्तणो पहावेण, णं णईवेअस्स [भो वयस्य यद्वेतसः कुब्जलीलां
विडम्बयति तत्किमात्मनः प्रभावेण ननु नदीवेगस्य]

मीत्यर्थः । बाह्यात्रेणेति हस्तोत्क्षेपणासामर्थ्यमुक्तम् । कुतः किल
स्वयमस्याकुलीकृत्याश्रुकारणं पृच्छसि । कुतः पृच्छसीति संबन्धः ।
अवगच्छामि जानामि । यद्वेतसो वृक्षविशेषः कुब्जलीलां विडम्बय-
त्यनुकरोति तत्किमात्मनः प्रभावेण सामर्थ्येन । किमिति प्रश्ने । णं
ननु परमताक्षेपे । नदीवेगस्य । प्रभावेणेत्यनुपज्यते । ‘ नन्विति पर-

अननांगिकहास्यमन्ते भवति यथाहुगचार्याः “ नाटकप्रधानयुगाररसानंतरमन्ये रसा यथा-
नित्यं योज्यः ” इति । तत्र गम्यम् । “ विकृताक्षययोद्रव्यभाषाकारादिकर्मभिः ।
अन्यान्हास्यत्वात्वेवं हासो विद्वद्भिस्त्यजेते ॥ ” अयं त्रिविधः वाचिकनैपथ्यादिकभेदात्
“ यत्र हासो वाक्यं तदासौ वाचिकः स्मृतः । विपर्ययैर्न विज्ञेयो माल्याभरण-
वाससां । यः सः नैपथ्यजो हास्य इति निर्णयिते बुधैः ॥ विकृताभिनयत्वे यदंगानामव-
लोक्यते । स्वभावाद्वा तु कपटात्तहास्यश्चांगिको भवेत् ॥ ” अत्रायं पुनरपि पंचभेद-
स्मिन्हासितमुपहासितं विहसितमपहासितमतिहसितमिति । अत्रोक्तमप्यमाधमभेदा-
व्यवस्था ॥ “ स्मितहासितं त्येष्टानां मध्यानां विहसितोपहासिते च । अध्वानामपहासितं
तथातिहसितं च विज्ञेयम् ॥ ” प्रकृते विकृतवेषदर्शनादांगिकहास्यं स्फुटमेव ॥ सस्मित-
मित्यादि ॥ गात्रोपघातः अंगवैकल्यं कुतः कस्माज्जात इति शेषः । अत्र सस्मित-
मित्यनेन विलासो नाम नायकस्य पौरुषसात्विकगुण उक्तः । नदुक्तम्—“ उपमस्येद-
गंभिरा गतिर्यत्र च दर्शनम् । सस्मितं वचनं चैव स विलास इतीरितः ॥ ” इति ।
पौरुषगुणाः कथ्यन्ते—“ शोभा विलासो माधुर्यं गंभीर्यं स्थैर्यतेजसी । ललितौदार्य-
मित्यष्टौ रात्यत्राः पौरुषा गुणाः ॥ ” न खल्विति । खलु जिज्ञासायाम् । भो इति सक्रोप-

राजा—नदीवंगस्तत्र कारणम् ।

विदूषकः—मम वि भवं । [ममापि भवान्]

राजा—कथमिव ।

विदूषकः—एवं राअकज्जाणि उज्झिअ तारिसे आउलप्पदेसे वणचरवृत्तिणा तुए होदव्वं । जं सच्चं पच्चहं सावदसमुच्छारणेहिं संखोहिअसंधिवन्धानं मम गत्ताणं अणीसो हि संवुत्तो । ता पसादइस्सं विसज्जितुं मं एक्काहं वि दाव विस्समितुं । [एवं राजकार्याप्युज्झित्वा तादृशं आकुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्यम् । यत्सत्यं प्रत्यहं श्वापदसमुत्सारणैः संक्षोभितसंधिवन्धानां मम गात्राणामनीशोऽस्मि संवृत्तः । तत्प्रसादयिष्यामि विसर्जितुं मामेकाहमपि तावद्विश्रमितुम् ।

राजा—('स्वगतम्') अयं चैवमाह । ममापि काश्यपसुतामनुस्मृत्य मृगयाविक्रवं चेतः । कुतः ।

मताक्षेपानुज्ञैषणापृष्टप्रतिवचनेषु ' इति दण्डनायः । एतेन त्वयैवेदं कृतमिति भावः । दृष्टान्तालंकारः । प्रकृते निगमयति—एवमिति । एवं राजकार्याप्युज्झित्वा तादृशं मनुष्यदुःसंचार आकुलप्रदेशे श्वापदाकुलस्थाने वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्यम् । अद्याप्याखेटापरित्यागादिति भावः । यत्सत्यं प्रत्यहं श्वापदसमुत्सारणैः संक्षोभितसंधिवन्धानां मम गात्राणामहमनीशः संवृत्तोऽस्मि । मम गात्राणि ममैव न भवन्तीत्यर्थः । यद्यस्मात्सत्यं संवृत्तोऽस्मीति संबन्धः । ता तस्मात् । ' सौरसेन्याम् ' इत्यनुवृत्तौ ' तस्मात्ता ' इति सूत्रेण ताआदेशः । प्रसादयिष्यामि विसर्जितुं मामेकाहमपि तावद्विश्रमितुम् । काश्यपसुतां शकुन्तलाम् । अनेन किमप्याभिजात्यं ध्वनति । तथा

प्रश्ने । उतेति पश्चान्तरे अत्रापि प्रभावेनेत्यनुवर्तनीयं स्वस्यानिष्टं स्वयं कथं संपादयेत् किं तु त्वन्निमित्तक एव स्वस्य दुःखानुभव इति भावः कथमिवेति प्रश्ने । मन्निमित्तको दुःखानुभवः कथमिवेति यावत् ॥ वयस्य इत्यादि । मृगयाविक्रवं मृगयाविमुखम् । अनुस्मृत्य तस्या दीर्घापांगकटाश्विशेषादीन् सदृशवस्तुदर्शनान्मुहुः स्मृत्वा । कुतः

न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो
 धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु ।
 सहवसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः
 कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः ॥ ३ ॥

तामित्येव ब्रूयात् मृगयायां विह्वलं विह्वलम् । विरक्तमिति यावत् ।
 अथ च मृगयेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्याङ्गनासक्तौ पृथङ्गनायां विरक्त-
 त्वमुचितमिति दर्शितम् । न नमयितुमिति । तेषु मृगेषु मृगवि-
 षयेऽधिज्यमागेपितज्यमाहितसायकं संधितवाणमिदं प्रत्यक्षेण परिहृ-
 श्यमानं धनुर्नमयितुं कर्णान्तमाक्रमं न शक्तोऽस्मि । त्रयमपि विधे-
 यम् । अत एव नार्थपौनरुक्त्यम् । येमृगैः सह वसतिमेकत्रवासमेत्य
 प्राप्य प्रियायाः शकुन्तलाया मुग्धानि स्वभावसुन्दराणि । अथ च
 बालत्वाद्ब्रह्मचारित्वाच्चानधिगतहावभावानि । विलोकितानि विलोक-
 नानि तेषामुपदेशः कृत इवेत्युत्प्रेक्षा । अज्ञातज्ञापनमुपदेशः । सामान्य-
 विशेषणसंबन्धेन विशेषं लक्ष्यत्रनायासेन तत्प्रतिपत्तिं ध्वनति ।
 उत्तरार्थस्य शक्त्यभावे हेतुत्वेनापात्तत्वात्काव्यलिङ्गम् । एतयोरङ्गा-
 ङ्गिभावः संकरः । अत्र चेतोविह्वलत्वे कारणे प्रस्तुते तत्कार्यस्य धनु-
 रानमनादेरुक्तत्वात्पर्यायेणोक्तम् । नाप्रस्तुतप्रशंसा । यतोऽत्र कारण-
 वत्कार्यमपि प्रकृतमेव । तद्वर्णनमात्रत्वेनाप्रस्तुतस्यैव कार्यस्य वर्णन-
 मिति महान्भेदः । वृत्त्यनुप्रासेन सह श्रुत्यनुप्रासस्य संमृष्टिः । नका-
 रादीनां षोडशवर्णानां दन्त्यानां सत्त्वान्द्व्यनुप्रासः । पुष्पिताग्रा
 वृत्तम् ' एवमात्माभिप्रायः—' इत्यादिर्नैतदन्तेनानुस्मृतिस्तृतीयावस्था
 सूचिता । तल्लक्षणं तु—' अर्थानामनुभूतानां देशकालानुवर्तिनाम् ।
 सातत्येन परामर्शो मानसः स्यादनुस्मृतिः ॥ तत्रानुभावा निःश्वासः

कस्मात्कारणात् इत्याशङ्क्याह—न नमयितुमित्यादि ॥ अधिज्यमिदं धनुः मृगेषु
 मृगविषये आहितसायकं कृत्वा नमयितुं न शक्तोऽस्मीति विशिष्टनिषेधः । अन्यथा
 आहितसायकत्वेनैव नमनसिर्देर्नमनमात्रनिषेधो विरुद्धः स्यात् । यैर्मृगैः प्रियायाः
 मुग्धमनोहरविलोकितोपदेशः कृतः । उपदेशकरणे कारणं सहवसतिमुपेत्येति । अन्यथा
 वनवृत्तिभिर्मृगैर्नगरावस्थिताया युवत्या उपदेशासंभवात् । कृत इवेति न तु साक्षात्

विदूषकः—(राज्ञो मुखं विलोक्य) अन्नभवं किं वि हिअए करिअ मन्तेदि । अरण्ये मए रुदिअं आसि । [अन्न भवान् किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अरण्ये मया रुदितमासीत्]

राजा—(सस्मितम् ।) किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मे सुहृद्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

विदूषकः—चिरं जीअ । (इति गन्तुमिच्छति) [चिरं जीव]

राजा—अयस्य, तिष्ठ । सावशेषं मे वचः ।

विदूषकः—आणवेदु भवं । [आज्ञापयतु भवान्]

राजा—विश्रान्तेन भवता ममाप्यनायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम् ।

विदूषकः—किं मोदकखण्डिआए । तेण हि अअं सुगृहीदो खणो । [किं मोदकखण्डिकायाम् । तेन ह्ययं सुगृहीतः क्षणः]

गजा—यत्र वक्ष्यामि । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

दौवारिकः—(प्रणम्य) आणवेदु भट्टा । [आज्ञापयतु भर्ता]

कृत्यनुत्साहचिन्तने ॥ इति । अन्नभवान्किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अन्तःकरण एव किमपि जल्पतीत्यर्थः । अरण्ये मए मया रुदितमासीत् । रुदितामिति भावे निष्ठा । त्वयि मद्भिज्ञापनमरण्यरुदितवद्वचर्यमित्यर्थः । त्वच्चित्तानुवर्तनं मया क्रियत इति विदूषकं प्रति ज्ञापनात्संमितमिति । किमन्यादिति भिन्नं वाक्यम् । आज्ञापयतु भवान् । किं मोदकखण्डिकायाम् । खण्डिका खण्डः । मोदकखण्ड इत्यर्थः । तेन ह्ययं सुगृहीतः क्षणः । मोदकभक्षणं चेदमङ्गीकृतमित्यर्थः । ‘ नीचेषु प्राकृतं भवेत् ’ इत्युक्तेर्दौवारिकस्य प्राकृतं पाठ्यम् । आज्ञापयतु भर्ता । ‘ भट्टेति कृतः तदसंभवात्स्वाभाविकानां भव तावद्विधानमुपदेश उल्लेख्यते । अन्नभवमित्यादि मन्त्रयते गुप्तं भाषते किमपीत्यनेन त्वच्चित्तं परवशं दृश्यते तस्माद्वरमदुक्तोऽर्थस्त्वया नावगत इति भावः । अरण्यरोदनं यति चिरमनेन रोदनं कृतमिति निवारणोऽपि श्रोगा च कोऽपि नास्ति तद्वदितः परमपि स्येन बहुजल्पितं चेत्तदपि न ज्ञाप्यनीति भावः । अनतिक्रमणीयमनुवर्ण्यम् अनेन गेवरणं नाम संश्रयमुक्तं भवति तदुक्तम् । ‘ संवरणं तु

राजा—रैवतक, सेनापतिस्तावदाहूयताम् ।

दौवारिकः—तह । (इति निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनः प्रविश्य)
एसो अण्णावअणुक्कण्ठो भट्टा इदो दिण्णदिष्टी एव्व चिट्ठदि । उव-
सप्पदु अज्जो । [तथा । एष आज्ञावचनोत्कण्ठो भर्तेतो दत्तदृष्टि-
रेव तिष्ठति । उपसर्पत्वार्यः]

सेनापतिः—(राजानमवलोक्य) दृष्टदोषापि स्वामिनि मृगया
केवलं गुण एव संवृत्ता । तथा हि देवः

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरपूर्व

रविकिरणसाहिष्णु स्वेदलेशैरभिन्नम् ।

अपचिनमपि गात्रं व्यायतन्वादलञ्च

गिरिचर इव नागः प्राणमारं विभर्ति ॥ ४ ॥

चाधर्मैः । इत्युक्तं । रैवतकेति दौवारिकनाम । सेनापतिलक्षणमुक्तं
भानुगुप्ताचार्यैः—‘ शीलवान्सत्त्वसंपन्नस्त्यक्तालम्ब्यः प्रियंवदः । पररन्ध्रा-
न्तराभिज्ञो यात्राकालविशेषवित् ॥ अस्त्रशस्त्रादितत्त्वज्ञो लोके चाक्रम-
(वक्र) तो गतः । देशवित्कालविज्ञैव भवेत्सेनापतिर्गुणैः ॥ ’ इति ।
आज्ञाया वचने दान उत्कण्ठा यस्य सः । आज्ञाया वचनायोद्धतः कण्ठ
उन्नमिता ग्रीवा यस्य सः । भर्तेतो दत्तदृष्टिरेव तिष्ठति । उपसर्पत्वार्यः ।
अस्यापि संस्कृतं पाठ्यम् । तथापूर्वमुक्तेः । गुण एवेति व्यस्तरूपकम् ।
‘ देवः स्वामीति नृपतिर्भूत्यैः ’ इत्युक्तंदेवेत्युक्तिः । अनवरतेति । गिरि-
चरः पर्वतचरो नागो हस्तीति देवो राजा । प्रक्रमणादेवशब्दे राजवा-
चकः । प्राणो बलमेव सागः स्थिरांशो यत्र तत्र । प्राणोऽनिले बले

तत्संवृत्तिः कार्यदोषादेः ” इति । अत्र राजा स्वामिनापयिष्यभूतशकुन्तलावृत्तान्तगोपनं
कृतमिति संवरणम् । क्षण इति निर्व्यापारस्थितिरित्यर्थः । अदृष्ट्यादि ॥ अदृष्टा अल-
क्षिता दोषाः काद्यादयो यस्मिन् स तथोक्तः । गुणायैव गुणोत्पादनार्थमेव । तदेवोप-
पादयति—तथा हात्यादिना । अनवरतधनुर्ज्या आस्फालनेनार्काणेन क्रूरः कठिनः
पूर्वः गात्रस्य पूर्वभागो यस्य स तथोक्तः अनेन संततचापमौर्व्याकर्षणेन मृगयाकर्मणि
राज्ञैव सर्वे मृगा निहता इति ध्वन्यते न तु राजप्रीत्यर्थमुपसर्पकमर्धैर्निहता इति यावत् ।

इति हैमः । ' सारो बले स्थिरांशे च ' इत्यमरः । गात्रं वपुर्बैभर्ति ।
 ' गात्रे वपुः संहननम् ' इत्यमरः । गिरिचरपदेन स्वातन्त्र्यं सूचितम् ।
 कीदृक् । अनवरतं निरन्तरं यदनुज्याया आस्फालनं तेन क्रूरः कठिनः
 पूर्वः पूर्वभागो यस्य तत् । ' क्रूरं भयंकरं ज्ञेयं क्रूरौ कठिननिर्भयौ ' इति
 धराणि । अनेन दनुजास्त्रप्रहारक्षमं बलं ध्वन्यते । रविकिरणसाहिष्णुः ।
 आतपेऽप्यक्लान्तमित्यर्थः । अनेन दुःखसाहिष्णुत्वम् । स्वेदलेशैरभिन्नम् ।
 स्वेदैस्तु न मिश्रं तल्लेशैरपि न संबद्धमित्यर्थः । अनेन श्रमजायित्वम् ।
 अपचितं कुशमपि व्यायतत्वात्प्रकाण्डत्वादलक्ष्यम् । कुशत्वेन न लक्ष्यत
 इत्यर्थः । अनेन महापुरुषाचिह्नं शालप्रांशुत्वादि । हस्तिगात्रपक्षेऽपि
 विशेषणानि योज्यानि । अनवरतं धनुर्ज्यायां प्रियालद्रुमभूमौ यदास्फाल-
 नमर्थान्तिप्रियालद्रुमाणामेव तेन कठिनपूर्वभागम् । ' धनुःसंज्ञा प्रियालद्रौ
 राशिभेदे शरासने ' इति विश्वः । ' ज्या मौर्वी च वसुंधरा ' इति
 धराणि । अन्यानि विशेषणानि स्पष्टानि । वर्णवृत्तिं णसणसिते छेकवृत्ति-
 श्रुत्यनुप्रासाः । परिकरालंकारः । श्लेष उपमा च मालिनीवृत्तम् ।
 ननु धनुर्ज्याशब्देनैव गतार्थत्वादर्थपानरुक्त्यमिति चेन्न । ' धनुर्ज्याध्वनौ
 धनुःप्रीतिराम्भेदेः प्रतिपत्त्यै (?) ' इति वामनोक्तेः । आरूढप्रती-
 तिरास्फालनशब्देनैव जातेति दोषस्तदवस्थ एवेति चेन्न । भिन्नपदेन
 व्याख्यानात् । कीदृग्गात्रम् । न नवमनवं रतं सवच्छं धनुर्यत्र तत् ।
 सर्वदासन्नधनुरित्यर्थः । द्वितीयेऽनवं च तत्संबद्धप्रियालं चेति श्रज्यम् ।
 ' शिखरिचरकरीव प्राणसारम् ' इति पठित्वा प्रयोगनियमभंगः परि-
 हृतव्यः । यतस्त इवादयो यत्पुरः श्रूयन्ते तस्यैवोपमानत्वं कल्पयन्ति ।
 अथवा विशेषणात्प्रयुक्ता नोपमानबुद्धिं तत्र जनयन्त्यसंभवात् । ततो
 विशेष्य एव पर्यवसानादिति यथास्थितमेव चारु । एतच्चोपमानप्रपञ्चे
 मया सुनिरूपितम् । अनेन पद्येनाग्रिमेण ' भेदः ' इत्यादिमा च

तथा चेद्राज्ञोऽनवरतधनुर्ज्यास्फालनाभावात् । तथैवाह रविकिरणसाहिष्णुविति । सूर्यातप-
 सहनशीलम् अनेन राज एककितया बहुदेशभ्रमणं व्यज्यते छत्रधारकोऽपि नास्तीत्यर्थः ।
 छत्रधारणसद्भावे रविकिरणस्पर्शाभावात् । स्वेदलेशैरभिन्नम् असक्तम् अपचितमपि
 कुशमपि व्यायतत्वादृढत्वात् । ' व्यायतो दीर्घदृढयोः ' इति वैजयंती । अलक्ष्यं
 लघुप्राणसारं प्राणस्य शक्तेः सारं स्थिरांशम् । ' सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये ह्येवे
 वरे त्रिपु ' इत्यमरः । नागो गजः देवो विभर्तानि संबन्धः । मृगयाकर्मणि परिश्रान्तस्य

(उपेत्य ।) जयतु स्वामी । गृहीतश्चापदमग्न्यम् । किमन्यत्राव-
स्थीयते ।

राजा—मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माढव्येन ।

सेनापतिः—(जनान्तिकम्) सखे, स्थिरप्रतिबन्धो भव ।
अहं तावत्स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्तिष्ये । (प्रकाशम्) प्रलपन्वेष
वैधेयैः । ननु प्रभुरेव निदर्शनम् ।

वीथ्यङ्गं मृदवं नामोपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—‘ दोषा गुणा गुणा दोषा
यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ’ इति । यद्यप्येषामानुग्या (न्युग्या, नुषा)
ङ्गत्वमुक्तं तथाप्यभिनवभाग्यामाचार्याभिनवगुप्तपादैः प्रथमसंध्युपल-
क्षणत्वं द्वादशानामुक्तम् । तथैवोदाहृतं ‘ धनिकेन ’ । अत एव च त्रिगत-
लक्षणे धनिकः—‘ नटादित्रितयालापः पूर्वेङ्गे तदिष्यते ’ इति
योज्यम् । क्वचित् ‘ किमत्रावस्थीयते ’ इति पाठः । क्वचित् ‘ किम-
न्यदवस्थीयते ’ इति पाठः । तदैकवाक्यम् । अद्य किमवसत्रं कर्त-
व्यम् । किमप्यस्तीत्यर्थः । मन्दोत्साह इति । अर्थान्मृगयायाम् ।
मृगयापवादिनाखेटकनिन्दकेन । ‘ अपवादौ त निन्दाज्ञे ’ इत्य-
मरः । माढव्येन विदूषकेण । स्थिरः प्रतिबन्धो मृगयाप्रतिबन्धो
यस्य सः । क्वचित् ‘ वैधेयः ’ इति पाठः । स श्रेयान् ।
मूर्ख इत्यर्थः । ‘ अज्ञे मूढयथाजातमूर्खं वैधेयवालिशाः ’ इत्यमरः ।
तेनायमर्थः । असौ मूर्खः प्रलपतु । मृगयापवादं वदन्वित्यर्थः ।
ननु प्रभुरेव निदर्शनम् । मृगयागुणवत्त्वे ‘ अनवगत-’ इति पृथेमुक्तेस्तमे-

देवस्येदानीमत्रावस्थानं युक्तमिति भावः । निगृहीतस्यापदं निगृह-
शरभादिस्त्वारं मृगयापवादिना मृगयामपवदते दोषानुक्त्वा दृश्यन्तीति न तथोक्तः ।
शीलार्थप्रत्ययेन सार्वकालिकमृगयानिन्दा व्यज्यते । माढव्य इति निदृष्टकस्य नाम
प्रलपतु गुणानभिज्ञतया यद्वा तद्वा जल्पतु । वैधेयः अज्ञः ‘ अज्ञे मूढयथाजातमूर्ख-

१ निगृहीतश्चापदप्रचारमग्न्यमिदम् ६० पा० । २ किमद्यापि स्थायते ३० पा० ।

३ सेनापते भग्नोत्साहः ६० पा० । ४ वैधेयः ६० पा० ।

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः

सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चितं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥ ५ ॥

वार्थमप्रस्तुतप्रशंसया समर्थयते-मेद इति । मेदसो वसायाश्छेदेनाल्पी-
भावेन कृशमुदरं यस्य तत् । अतो लघु । तत् एवोत्थानयोग्यमुद्यो-
गयोग्यम् । ‘ उद्योगे च तथोत्थानम् ’ इति धरणिः । सत्त्वानां जन्तू-
नाम् । ‘ सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ’ इत्यमरः । भयक्रोधयोर्निमित्तयोर्विकृ-
तिमद्विकारयुक्तं चित्तं लक्ष्यते । अपिः पूर्ववाक्यसमुच्चये । भये
जन्तोरीदृशं चित्तम्, क्रोधे चेदृगिति ज्ञायत इत्यर्थः । स च धन्वि-
नां धानुष्काणामुत्कर्षः । यच्चले चञ्चले लक्ष्य इषवो वाणाः सिध्यन्ति
चञ्चललक्ष्यवेधका भवन्ति चेति । चः समुच्चये । तेन क्रियासमुच्चया-
लंकारः । ईदृग्विनोदः कौतुकं कुतः कुत्र । न कुत्रापित्यर्थः । अथ
चेदृग्विनोदः कुतः । क इत्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसिद्धिः । मृगयाया
व्यसनत्वाभावे पूर्ववाक्यत्रयं हेतुत्वेनोपात्तमिति काव्यलिङ्गम् । वृत्त्य-
नुप्रासश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । ‘ जयति स्वामी ’ इत्यादिनै-
तदन्तेन दाक्षिण्यं नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—‘ चित्तानुवर्तनं

वैश्वेयबालिशाः ” इत्यमरः । नन्विति संबोधने निदर्शनं । दृष्टन्तः । मेद इत्यादि ॥
मेदसः स्थौन्यजनकधातुविशेषस्य । छेदेन नाशेन कृशम् उदरं यस्य तथोक्तम् ।
उत्थानयोग्यं उत्साहयोग्यमिति वा पाठः । अश्वाद्यारोहणव्यवहारार्हमिति यावत् ।
सत्त्वानां जन्तूनाम् । ‘ सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु क्लीबे व्यवसाये पराक्रमे ’ इति वैजयंती ।
भयक्रोधयोः सतोर्विकृतिमद्विकारवत् भीतं क्रुद्धमिति ज्ञायत इत्यर्थः । चले चञ्चले
लक्ष्ये शरव्ये इषवः वाणाः । बहुवचनेन यादृच्छिकैकलक्ष्यवेधो निरस्यते किं तु सर्वे
इषवश्चलशरव्यवेधका इति यावत् । सिध्यन्ति फलन्ति उत्कर्षोऽतिशयः मिथ्या
सृष्टैव व्यसनं विपत्करं वदन्ति गुणानभिज्ञलोका इति शेषः । ईदृग्विनोदः एवं-
विधः कीडा कुतः कस्मात् नान्यस्माद्भवतीत्यर्थः । यस्तु स्थूलदेही न भवति स्वयं
पर्यटनं कर्तुं समर्थः यदीयवाणाश्चञ्चललक्ष्यं वेधयति तस्यैव मृगया विनोदाय भवति
यस्तु एतादृशो न भवति तत्सर्वं विपत्करमिति भावः । ‘ व्यसनं विपदि अंशे
दोषे कामजकोपजे ’ इत्यमरः । अत्र श्लोके गुणातिपातो नामालंकारः तदुक्तम्—‘ गुणा-
भिधानैर्विविधैर्विपरीतार्थयोजितैः । गुणातिपातो मधुरो निपुणार्थो भवेदथ ॥ ’ इति अत्र

विदूषकः—अत्तभवं पकिदिं आपण्णो । तुमं दाव अडवीदो
अडवीं आहिण्डन्तो णरणासिआलोलुवस्स जिण्णरिच्छस्स कस्स-
वि मुहे पडिस्ससि । [अत्रभवान्प्रकृतिमापन्नः । त्वं तावदटवीतोऽ-
टवीमाहिण्डमानो नरनासिकालोलुपस्य जीर्णऋक्षस्य कस्यापि मुखे
पतिष्यसि]

राजा—भद्र सेनापते, आश्रमसंनिवृष्टे स्थिताः स्मः । अतस्ते
वचो नाभिनन्दामि । अद्य तावत् ।

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं

छायावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।

विश्रब्धं क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतः पल्वले

विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥ ६ ॥

यत्र तदाक्षिप्यमितीरितम् ' इति । अत्रभवान्प्रकृतिं स्वभावमापन्नः
प्राप्तः । त्वं तावदटवीतोऽटवीमाहिण्डमानो नरनासिकालोलुपस्येति
स्वभावोक्तिः । जीर्णऋक्षस्य वृद्धभल्लूकस्य कस्यापि मुखे पतसि पति-
ष्यसि । ' आशंसायां भूतवच्च ' इति ' चकाराद्वर्तमानवच्च ' इत्याशं-
सायां वर्तमानवत्प्रत्ययः । अद्य तावदिति श्लोकशेषः । गाहन्तामिति ।
महिषाः शृङ्गैर्मुहुर्वारंवारं ताडितमुत्फालितं निपानसलिलमाहावजलं
दुष्यन्तस्य मृगयाव्यसनस्य विरुद्धगुणत्वेन विदूषकस्यानभिमतत्वान्निष्ठरेणापि मधुरवचने-
नोपन्यासेन मृगयागुणो वर्णित इति गुणातिपातः । किं चानेन श्लोकेन छलं नाम
वीथ्यंगमुक्तम् । " प्रियार्थंरप्रियैर्वीर्यैर्विलोभ्यच्छलनं छलम् " अत्र राज्ञः शकुन्तला-
न्यापारहृतचित्तत्वेन सेनापतेरपि प्रयासबाहुन्येन विदूषकेन सह जनान्तिकवचने
सखे स्थिरप्रतिज्ञो भवाहं तावदित्यादिना मृगयानिश्चयस्य द्योतितत्वेनोभयोरपि
मृगयेच्छां विलोभ्य मृगयास्तवनं छलम् ॥ अत्तभवमित्यादि । प्रकृतिं
स्वभावं मृगयाविमुखतामिति यावत् । जीर्णऋक्षस्य वृद्धभल्लूकस्य वृद्धभल्लूकस्तु सर्व-
गात्राणां मांसलतया लब्धमानपक्षरुद्धनेत्रः सन् गमनाशक्तस्तिष्ठति यदि कश्चिद्देवा-
त्स्वस्मिन्पतितं न परित्यजतीति भावः । भद्रेत्यादि ॥ भद्र सुमुख कोपरहितेति यावत् ।
अनेन विदूषकेन यत्किञ्चित्पादुष्यमुक्तं मनसि न कर्तव्यमिति भावः । तु मूर्खस्त्व-
मुपशान्त इति व्यज्यते । अद्येत्यादि । अद्य अत्राहनि तावत् साकल्ये । महिषा निपान-

१ आमिअ (आमिष) इ० पा० । २ किंबहुना इत्यधिकं क० पु० ।

३ ततिभिः इ० पा० । ४ विश्रान्ति इ० पा० ।

गाहन्तामालोडयन्तु । अनेन त्रासाभावात्प्रकृतिप्रत्यासत्तौ शृङ्गाभ्यां पर्यायेण जलताडनं महिषजातिरुक्ता । एवमग्रिमयोरपि जातिकथनमुन्नेयम् । ‘ आहावस्तु निपानं स्यादुपकूलजलाशये ’ इत्यमरः । छायायां बद्धं कदम्बकं समूहो येन तन्मृगकुलं रोमन्थमुद्ग्लितकवलचर्वणमभ्यस्यत्वित्यनेन परस्परवार्तानभिज्ञानां पलायनपरायणानां रोमन्थोऽपरिचितचर इवासीत्तस्येदानीं शिक्षाक्रमेण परिचयदार्ढ्यं भवत्वित्युक्तं भवति । कदम्बानां बहुत्वात्कुलमत्रान्यपदार्थः । वराहपतिभिः सूकरश्रेष्ठैरित्यनेन तादृशानामस्मन्मृगयासंरम्भगोचरत्वमिति प्रकाश्यते । अवातशौण्डाः परिणतिभीरवो महिषाः, स्वभावभीता मृगाः, वराहास्तु परावृत्तिचतुराः प्रहारकोविदाश्चेति श्रेष्ठत्वम् । विश्रब्धं साश्वासं पल्वले । ‘ वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः ’ इत्यमरः । मुस्ताक्षतिः मुस्तोत्खननं क्रियतां पूर्ववाक्ययोर्विश्वासमन्तरं तादृशं विशिष्टं कर्म कर्तुमेव न शक्यत इति तत्र विश्वासोऽर्थायातः । अत्र तुरगवदाद्यन्त (दात्त) वासग्रासन्यायेनापि मुस्ताक्षतिः संभवतीति विस्त्रब्धमित्युपात्तम् । इदं नानाविधदानवसेनाविनाशित्वाद्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । अस्मद्धनुश्च शिथिलज्याबन्धमवरोपितज्याबन्धं विश्रामं लभताम् । अव्यापारं तिष्ठत्वित्यर्थः । अत्र राजवचनेनैव धनुषः स्वसंबन्धे ज्ञाते पुनरस्मदित्यवकररूपमिति ये मन्यन्ते तैः पञ्चमीबहुवचनतया भिन्नपदत्वेन व्याख्येयम् । अस्मत्सकाशाद्विरतं भवत्वित्यर्थः । विश्रान्तेर्व्यापारविरामत्वादवधौ पञ्चमी । चक्रेण चेदस्मद्धनुरारूढमवतीर्णं वा तदैव संरम्भगोचराणां भयविस्त्रम्भाविति

सलिलम् आहावजलम् “ आहावस्तु निपानं स्यादुपकूलजलाशये ” इत्यमरः । शृंगैर्विषाणैः मुहुर्बहुशः ताडितं यथा तथा गाहन्तां विलोडयन्तु यथेच्छं क्रीडन्वित्यर्थः । छायासु वृक्षच्छायासु बद्धकदम्बकं कृतयूथं रोमन्थः हनुचलनम् अन्यस्यतु निःशंकया मुहुरावर्तयतु वराहततिभिर्वराहसमूहैः विश्रब्धं यथेच्छं यथा तथा मुस्ताक्षतिः पल्वले “ पल्वलं चाल्पसरः ” इत्यमरः । वराहास्तु बहुजले न प्रविशन्ति किंतु पंकप्रायाल्पजल एवेति भावः । आश्रमे ऋषीणां प्रभावादकालेऽपि जन्तूनां यदपेक्षितं तत्सर्वमस्तीति भावः । शिथिलज्याबन्धमवरोपितगुणकम् आश्रमनिकटे मृगया न क्रियत इत्यर्थः । अत्र प्रथमान्तत्वेनोपक्रान्तस्य प्रक्रमस्य वराहततिभिरिति तृतीयांतत्वेनोपादानात्कारकस्य च प्रक्रमभंगदोषं वदन्ति । अत्र तु कविप्रयुज्यमानकर्तृभेदप्रक्रम इति कर्तव्यत्यासो नाग चमत्कारकारी गुणः न दोषः । यद्वा कवेस्तु रसपरवश-

कोऽपि प्रकर्षां व्यज्यते । अत एवास्मदिति बहुवचनमपि सजीवम् । अन्ये तु राज्ञो नायिकावियोगेन दुःखितस्यान्येषां तद्वियोगादुःखं भा भवत्वित्यभिप्रायेणोक्तिरिति वदन्ति तेषां महिष्यश्च महिषाश्चेत्येकशेषेण मृग्यश्च मृगाश्चेत्येकशेषेण, अथवा ' कुलं जनपदे गृहे ' इति कोशान्मृग-मिथुनाक्षेपकेण कुलशब्देन मुस्ताविश्रान्तिज्यानां नायिकात्वारोपवशेन क्षतौ नखदन्तक्षनारोपेण ' आवन्धो दृढबन्धे स्यात्प्रभालंकारयोरपि ' इति कोशादाबन्धशब्दस्य स्नेहार्थत्वेनेति व्याख्येयम् । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । स्वभावोक्तिः । पादत्रये क्रियासमुच्चयः । सर्वस्मिन्स्वस्या-क्रियत्वादन्वेषां नानाक्रियाजननाद्विरोधः । वस्तुस्वाभाव्यादाभासत्वं काव्यलिङ्गं व्यङ्ग्यम् । कार्यकारणयोः समकालत्वेनोत्तरतिशयोक्तिश्च । वृत्तमनन्तरोक्तम् । अत्र केचन कारकप्रक्रमभङ्गमिया ' कुर्वन्त्वस्तभियो वराहपतयो मुस्ताक्षतिम् ' इति पाठमपठम् । ननु कारक-प्रक्रमभङ्गे परिहृते सति प्रक्रमभङ्गो नैव परिहृत इति चेन्मैवं वाचः । अनेन पाठेन सोऽपि परिहृत एव । यतः पूर्वमात्मनेपदं पश्चात्परस्मै-पदं पुनः परस्मैपदमात्मनेपदमित्यारोहावरोहरूपः क्रमोऽस्तु । किञ्च महिषादिविषयतया आशंसालक्षणाऽर्थोऽभिप्रेतः कवेः । स च निर्व्यूढ एव कविनेति नायं प्रक्रमभङ्गदोषस्य विषयः । यथा—' पृथिवि स्थिरा भव भुजंगम धारयैनां त्वं कर्मराज तदिदं द्वितयं दधीथाः । दिक्कुंजराः कुरुत तत्रितये दिधीर्षी देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥ ' इत्यत्र । एवं वचनप्रक्रमभङ्गोऽपि परिहृतो भवति । पूर्वं बहु-वचनं पुनरेकवचनं पुनर्बहुवचनं पुनरेकवचनमित्येव क्रमः । वि-शेषणप्रक्रमभङ्गोऽपि ' घ्नन्तो विषाणैर्मुहुः ' इति परिहृतो भवति । एवं पुनर्पुंसककर्तृनिर्देशाल्लिङ्गप्रक्रमभङ्गोऽपि परिहृतः । न चात्र द्वितीय-चरण इव कर्तृविशेषणकर्तृकर्मक्रियाक्रमेण निबन्धाभावात्क्रमप्रक्रमभङ्ग इति वाच्यम् । कर्त्रादिव्यस्तत्वस्य विधिवोक्य एव दुष्टत्वान्नुवाद-वाक्ये । प्रकृतस्य चानुवादवाक्यत्वात् । विशेषणव्यस्तत्वस्यापि न दूषकत्वम् । तद्वि द्विविधम् । अन्तरङ्गं बहिरङ्गं च । तत्रोपसर्ग-निपातरूपमन्तरङ्गम् । तेषां धातुनाम्नोः पूर्वं पश्चाच्च क्रमेण प्रयोगस्य नियतत्वात् । तत्र निपातरूपाणि विशेषणानि येष्वनन्तरं प्रयुज्यन्ते

तथा न दोषः । उक्तं च—“ पदविह्वलता क्वापि स्पृहणीया भवति रसकवीक्षणात् ।

सेनापतिः—यत्प्रभविष्णवे रोचते ।

राजा—तेन हि निवर्तय पूर्वगतान्वनग्राहिणः । यथा न मे
सैनिकास्तपोवनमुपसृन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः । पश्य ।

शमप्रधानेषु तपोधनेषु

गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्ता-

स्तदन्यतेजोऽभिभवाद्वमन्ति ॥ ७ ॥

तेष्वेव विशेषमाधातुमलं नान्यत्र । तेनायथास्थाननिवेशिनो हितेऽर्थो-
न्तरमनभिमतमेव स्वोपरागेण रञ्जयेयुः ततश्च प्रस्तुतार्थस्यासामञ्जस्य
प्रसङ्गात्तदूषकत्वम् । बहिरङ्गं तु व्यवहितमपि स्वां शक्तिं विशेष्यो-
पदधात्येवेति । तदुक्तं महिमभट्टेन—‘ विशेषणं हि द्विविधमान्तरं
बाह्यमेव च । तत्राव्यवहितं सद्यदर्शकारि तदान्तरम् ॥ स्फटिकस्येव
लाक्षादि द्वितीयमुभयात्मकम् । आयस्येव त्वयस्कान्तं तदपि
द्विविधं मतम् ॥ असमानसमानाधिकरणत्वविभेदतः । विशेषोऽपि
द्विधा ज्ञेयो धातूनामर्थभेदतः ॥ साध्यत्वार्थत्वभेदेन नाम्नोऽर्थोऽपि द्विधा
मतः । तत्रोपसर्गाणां प्रायो धात्वर्थो विषयो मतः ॥ चादीनां तु
निपातानामुभयं परिकीर्तितम् । केवलं तु विशेष्यात्स्युः पूर्वं पश्चाच्च
ते क्रमात् ॥ विशेषणानामन्येषां पौर्वापर्यमतान्त्रितम् । अतएव व्यव-
हितैर्बुधा नेच्छन्ति चादिभिः ॥ संवन्धं ते हि शक्तिं स्वामुपदध्यु-
रनन्तराः । सान्तरत्वे तु तां शक्तिमन्यत्रोपदधत्यमी ॥ ततश्चार्था-
सामञ्जस्यादनौचित्यं प्रसज्यते ॥ ’ इति । किंच । रसप्रतीतिव्याह-
तिकृत्त्वं दोषत्वम् । न चात्र तदस्ति । सहृदयहृदयानां तत्प्रतीतेरव्या-
हतत्वात् । तथाह्यत्राभिलाषविप्रलम्भ एतत्प्रकरणव्यङ्ग्यस्तत्तृतीया-
नुस्मृत्यवस्थायाः कार्यानुत्साहलक्षणस्यानुभावस्यातिस्फुटत्वात् । ‘ विश्रा-
मम् ’ इत्यपाणिनीयः पाठः । ‘ विश्रान्तिम् ’ इति पठनीयम् । प्रभवति
तच्छीलः प्रभविष्णुस्तस्मै राज्ञे । ‘ भुवश्च ’ इतीष्णुच् । शमेति । शमः

घनजघनस्तनमंडलभारालसगामिनीनां च ॥ ” इति । यदित्यादि । वनग्राहिणः वनाव-
रोधकान् वागुरीकानित्यर्थः । निवर्तय प्रत्यावर्तय । निषेद्धव्या निवारणार्थाः निषेधे कारण-
माह पदयेत्यादिना । शमः शान्तिः प्रधानं मुख्यो गुणो येषां ते तथोक्ताः तेषु गूढम-

सेनापतिः—यदाज्ञापयति स्वामी ।

ज्ञानतिरेव प्रधानं येषां तेजवत् एव तप एव धनं येषां तेषु । दाहजनकं लक्षणया दाहस्वभावं शीघ्रकार्यकारित्वफलम् । गूढं गुप्तम् । अन्यजना-
दृश्यं तेजोऽस्ति । हि यस्मात्स्पर्शोऽनुकूलो येषां पदादिनाशकत्वात्ते सूर्यवत्कान्ता मनोहरास्ते तपस्विनः । अन्यस्य राजादेस्तेजसाभिभवः पराभवस्तस्मात्तत्स्वीयं तेजो वमन्ति प्रकटयन्ति । क इव । स्पर्शो सत्यदाहकाः सूर्यकान्ताः पाषाणविशेषा यथान्यस्य सूर्यस्य तेजसोऽ-
भितो भवो भवनं प्राप्तिः संबन्ध इति यावत् । तेन स्वकीयं तेजः प्रकटयन्ति तथेत्यर्थः । श्लेषोपमा । अनुमानं काव्यालिङ्गं च । धानेधने स्तिस्य तेजस्तेज इति छेकश्रुत्यनुप्रासौ । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्भवमुप-
जातिवृत्तम् । अत्र वमन्तीत्यश्लीलशंका न कार्या । यत्र स्ववाच्ये बान्तशब्दः प्रयुज्यते तत्र दोषः । ‘ तेऽन्यैर्वान्त समश्रन्ति ’ इत्यत्रो-
द्गिरणसंबन्धात्प्राकट्यं लक्षयंस्तस्यावश्यकत्वं प्राकट्ये चोपायसहस्रै-
रप्यप्रतीकार्यत्वमन्यविलक्षणत्वादिधर्मसहस्रं ध्वनति । यथा ‘ वमद्गिरिवे-
क्षणैः ’ इत्यादिषु । तदुक्तं काव्यादर्शे—‘ निष्ठूतोर्द्धान्वान्तादिगोण-
वृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ ’ इत्येतदपि
तथैवोक्तेः । ध्वंसतां त उत्साहवृत्तान्तः । स्वं नियोगं द्वारास्थितिरूपम् ।

प्रकाशं दाहात्मकं दहनशीलम् । न तु परोक्षानर्थकारी किन्तु सद्यः प्रत्यक्षत एव नाशकरमिति भावः । अस्ति विद्यते वर्तमानव्यपदेशेन क्रियाकरणे सामर्थ्यंतरापेक्षा तपोधनानां नास्तीति व्यज्यते । तेजः प्रभावः महान्तस्तु दाहिका न भवन्तीति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह स्पर्शानुकूला इति । स्पर्शानुकूलाः स्पर्शो अनुगुणाः सुस्पर्शा इति यावत् । सूर्यकान्ताः शिलाविशेषाः अन्यतेजोऽभिभवात्तेजोन्तरतिरस्कारात् । तपोधनपक्षे अन्येषां तेजो बलं सूर्यकान्तपक्षे सूर्यातपतिरस्कारः । यत्तेजो दाहात्मकं सत्तेज इति यावत् । वमन्ति उद्गिरन्ति । तथा हि द्विविधो यत्तदोरुपक्रमोपसंहारक्रमः शाब्दः आर्थश्चेति । तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः एकतरोपादाने आर्थः द्वयोरुपादानेऽप्यार्थ इति चतुर्थः । अत्र तपोधनमाहात्म्यवर्णनव्याजेन राज्ञा शकुन्तलाया बलादाहरणं न कार्यमिति विचारितमिति भावः । बलादाहरणे सद्य एव सर्वानर्थकारी शापो भवेदिति व्यज्यते । अत्र दृष्टान्तालंकारः तदुक्तम्—“ सपक्षे दर्शनं हेतोर्दृष्टान्तः साध्यसिद्धये ” इति । अत्र तपोधनेषु गूढदाहात्मकतेजसद्भावे साध्ये तत्साधकस्यान्यतेजातिरस्कारजनित-
तेजस्समुद्धाररूपस्य हेतोः सूर्यकान्तेषु दर्शितत्वादृष्टान्तः । यदित्यादि । यदाज्ञापयति

विदूषकः—धंसदु दे उच्छाहवुत्तन्तो^१ । [ध्वंसतां न उत्साहवृत्तान्तः]

(निष्क्रान्तः सेनापतिः)

राजा—(परिजनं विलोक्य) अपनयन्तु भवत्यो मृगयावेशम् ।
रैवतक, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

परिजनः—जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः) [यद्देव आज्ञापयति]

विदूषकः—कदं भवदां णिम्मच्छिअं । संपदं एदस्सि पाद-
वच्छाआए विरईदलदाविदाणदंसणीआए आसणे णिसीददु भवं,
जाव अहं वि सुहासीणो होमि । [कृतं भवता निर्मक्षिकम् । सांप्र-
तमेतस्यां पादपच्छायायां विरचितलतावितानदर्शनीयायामासने
निषीदतु भवान्, यावदहमपि सुखासीनो भवामि]

राजा—गच्छाग्रतः ।

विदूषकः—एदु भवं । [एतु भवान्]

(इत्युभौ परिक्रम्योपाविष्टौ)

राजा—माढव्य, अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि । येन त्वया दर्शनीयं
न दृष्टम् ।

यद्देव आज्ञापयति । कृतं भवता निर्मक्षिकम् । जनराहित्यमित्यर्थः ।
सांप्रतमेतस्यां पादपच्छायायां विरचितेन लतावितानेन वल्लीचन्द्रातपेन
दर्शनीयायां रमणीयायामासने निषीदतु भवान्, यावदहमपि
सुखासीनो भवामि । अहं तु कण्ठितसंधित्वेन क्षणमप्युवेशनं
विना स्थातुं न शक्नोमि । तवोपवेशनेन विना मम तदत्यन्तमनु-
चितमिति शीघ्रमुपाविशेति भावः । एतु भवान् ! ' राजा—माढव्य, अन-
तत्करवाणीति शेषः ॥ अपनयन्त्विति । भवत्य इति । पारिसरवर्तिन्यो यवनिका उच्यन्ते ।
मृगयावेशं मृगयार्थं कल्पितं हारितकंचुकादिकम् । किदमिति । कृतं भवतेदानीं निर्म-
क्षिकं विविक्तं कृतमित्यर्थः । माढव्येत्यादि । अनवाप्तमलब्धं चक्षुःफलं दर्शनीय-

१ गच्छ दासीए उत्त (गच्छ दास्याः पुत्र) इत्य० क० पु० । २ प्रतिहारी इ० पा० ।

३ दाणि (इदानीं) इत्यधिकं क० पु० । ४ अविरळ (अविरल) इ० पा० ।

५ एदु एदु (एत्वेतु) इ० पा० ।

विदूषकः—णं भवं अगदो मे वष्टदि । [ननु भवानग्रतो मे वर्तते]

राजा—सर्वः कान्तमात्मानं पश्यति । तामाश्रमललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि ।

वाप्तचक्षुःफलोऽसि ' इत्यारभ्य तृतीयाङ्कसमाप्तिपर्यन्तं प्रतिमुखसंधिः । तल्लक्षणं तु सुधाकरे— ' बीजप्रकाशनं यत्र दृश्यादृश्यतया भवेत् । तत्स्यात्प्रतिमुखम् ' इति । तत्र ' अज्जघि से तं एव चिन्तअन्तस्स अक्खीसु पभादं आसी ' । ' विश्रान्तेन भवता ममाप्यनायासे कर्मणि सहयेन भवेन्नयम् ' इत्यनेन च विदूषकेण दृश्यस्य तत्सखीभ्यामन-दृश्यस्य च । दशरूपके— ' विन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश । विलासः परिमर्पश्च विधूतं शर्मनर्मणी ॥ नर्मद्युतिः प्रगयणं निरोधः पृथुपासनम् । वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥ ' इति । अङ्ग-लक्षणं तत्र तत्र व्याख्यानावसरे वक्ष्यामः । विन्दुप्रयत्नयोरलक्षणे यथा-दिभरते— ' प्रयोजनानां विच्छेदे यद्विच्छेदकारणम् । यावत्समाप्तिं बन्धस्य स विन्दुरिति संज्ञितः ॥ ' इति । यथात्र मृगयावृत्तान्तेन विच्छेदे सति ' राजा—मादव्य, अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि ' । ' तामाश्रमललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि ' इत्यादिना । ' अपस्थितः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति । परं चोत्सुक्यगमनं प्रयत्नः स प्रकीर्तितः ॥ ' इति । यथात्र ' राजा—तपस्विभिः कैश्चित्परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय तावत्केनापदेशेन सकृदप्याश्रमे वसामः ' इति । दर्शनीयं मनोरमम् । ननु भवानग्रतो मे वर्तते । भवन्तं सुक्त्वान्यः क्रः सुन्दर इत्यर्थः । किं त्वाश्रमललामभूतामधिकृत्येति योजनीयम् । ललामं प्रधानम् । ' ललामपुच्छपुङ्गाश्चभूपाप्राधान्यकेतुपु ' इत्यमरः । तत्र क्षीरस्वामी प्रधानेऽपि प्राधान्यव्याख्यातत्वात् । अनेन सौन्दर्यतिशयो ध्वन्यते ।

वस्तु धेन स तथोक्तः । नयनसद्भावस्य तादृग्विषयविलोकेनेव साफन्यमिति भावः । णम् इत्यादि । दर्शनियभवांस्त्वं पुरो वर्तते खलु । तस्मादवाप्तचक्षुःफलो भवामीति यावत् ॥ सर्वः सकलो जनः आत्मीयं स्वकीयं कान्तं मनोहरं स्वर्काय-मरम्यमपि स्नेहवशादम्यमेव दृश्यत इति भावः । आश्रमललामभूतामाश्रमालंकारभूतां

विदूषकः—(स्वगतम्) होढु । से अवसरं ण दाइस्सं ।
 (प्रकाशम्) भो वअस्स, ते तावसकण्णआ अब्भत्थणीआ दीसदि ।
 [भवतु । अस्यावसरं न दास्ये । भो वयस्य, ते तापसकन्यका-
 भ्यर्थनीया दृश्यते]

राजा—सखे, न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ।

सुरयुवतिसंभवं किल मुनेरपत्यं तदुज्झिताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम् ॥ ८ ॥

भवतु । अस्यावसरं वर्णनावसरं न दास्ये । हे वयस्य, ते तापसकन्यका-
 भ्यर्थनीया दृश्यते । सुरेति । किलेति प्रसिद्धौ । सुरयुवतिर्मेनका तत्सं-
 भवम् । मुन्यपत्यता तर्हि कथमित्याह—मुनेरिति । तयोज्झितं त्यक्तं
 सत्ततोऽधिगतं प्राप्तं मुनेरपत्यम् । तत्रोपमामाह—नवमालिकाकुसुम-
 मिवेति । अनयातिशयपेलवत्वं ध्वन्यते । कीदृक् । अर्कस्योपरि च्युतम् ।
 अर्कस्येत्यनेन मुन्युपमानेन तदीयत्वस्यात्यन्तासंभावनीयत्वं व्यज्यते ।
 उपरीत्यनेन शङ्काबीजम् । अधःपतितस्य शङ्कापि नायाति । स्थापनं हि
 संनिवेशविशेषेण भवतीति च्युतमित्युक्तम् । कदाचित्काकतालीयन्यायेन
 च्युतस्यापि संनिवेशविशेषः स्यादित्यत आह—शिथिलम् । एतेन तत्रापि
 चक्षुर्मात्रगोचरत्वं एव तदीयत्वभ्रमोऽपि न भविष्यतीत्युक्तम् । श्रुति-
 वृत्त्यनुप्रासौ । ‘ च्युतमभिनवमालिकाप्रसूनमिव ’ इति पठित्वा प्रयोग-
 प्रक्रममङ्गः परिहरणीयः । मुनिमङ्गादनुत्कृष्टत्वं मन्यमानस्य विह-
 तामेव पूर्वप्रसंचितामेवाधिकृत्य विषयीकृत्य । सख इत्यादि ॥ परिहार्ये हेयवस्तुविषये
 पौरवाणां पुरवंशोद्भवानां समैकस्यैव न भवतीति भावः । तापसकन्यकेत्यनेन रूपाद्य-
 भावेऽपि परिणयायोग्यत्वं च विदूषकेनोक्तमिति तदुपपत्तिमाह—सुरयुवतीत्यादि ॥
 सुरयुवतिसंभवं मेनकासंभूतम् अनेन रूपाद्यतिशय उक्तः । मुनेर्विश्वामित्रस्यापत्यं
 जन्यजनकभावसंबन्धे षष्ठी । अनेन राजर्षिविश्वामित्रपुत्रीत्वकथनेन शकुन्तलायाः
 स्वर्णक्षेत्रतया परिणययोग्यत्वमुक्तम् । तर्हि कण्वपुत्रीति व्यपदेशः कथमित्यत
 आह—तदुज्झिताधिगतमिति । तया मेनकया उज्झितं परित्यक्तम् अधिगतं प्राप्तं कण्वे-
 नेति शेषः । अनेन काश्यपाश्वीनत्वकथनेन बलादाहरणमपि कर्तुं न शक्यमिति ज्ञाप्यते
 किलेति संभावनायाम् । शकुन्तलाया लोकोत्तररूपविशेषचेष्टादिभिरपि सुरयुवतिसंभवं-

विदूषकः—(विहस्य) जह कस्स वि पिण्डखज्जूरहिं उब्बेजि-
दस्स तिनित्तीए अहिलासो भवे, तह इत्थिआरअणपरिभाविणो
भवतो इअं अब्भत्थणा । [यथा कस्यापि पिण्डखज्जूरैरुद्देजितस्य
तिन्तिण्यामभिलाषो भवेत्, तथा स्त्रीरत्नपरिभाविनो भवत इव-
मभ्यर्थना]

राजा—न तावदेनां पश्यासि येनैवमवादीः ।

विदूषकः—तं खलु रमणिज्जं जं भवदो वि विह्वअं उप्पा-
देदि । [तत्खलु रमणीयं यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति]

राजा—वयस्य, किं बहुना ।

स्येत्युक्तिः । यथा कस्यापि पिण्डः खज्जूरविशेषस्तेरुद्देजितस्य तिनित्ण्यां
चिश्चायामभिलाषो भवेत्तथा स्त्रीरत्नानि परिभवितुं तिरस्कर्तुं शीलं यस्य तस्य
भवत इयमभ्यर्थना । पुनः पुनरुच्यमानराजवचनेन यथार्थप्रतीत्याह—
तत्खलु निश्चितं रमणीयं यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति । अपिशब्दे-
नास्मदादीनां विस्मयोत्पादने किं वक्तव्यमिति सूचितम् । किंबहुनेत्य-

त्वमनुमीयत इत्यर्थः । “ वार्तासंभाव्ययोः क्लिप्त ” इत्यमरः । तत्र दृष्टान्तमाह—अर्क-
स्येत्यादिना । अर्कस्य वृक्षविशेषस्योपरि च्युतं शिथिलं नवमालिकाकुसुममिव । अनेन
पुष्पोपमानेन शकुन्तलायाः पद्मिनीजातिता सूच्यते । नवमालिकाकुसुमस्य यथा-
वृक्षस्योपरि देवात्पतनं तद्वत् शकुन्तलाया अपि मेनकाविश्वामित्रसंभवत्वेऽपि काव्यप-
निकटावस्थानमिति यावत् । मादव्यानवाप्तचक्षुःफलोऽसीत्यादिनैतदन्तेन वाजस्य
पुनरविच्छेदायोद्वेदाद्विन्दुः क्तः तदुक्तम्—“ अवान्तरप्रयोजनवशान्कार्यविच्छेदे सति पुनः
प्रकृतकार्यमूचनं विन्दुः ” इति अत्र प्रथमाह्वाने मत्तगजागमनभीत्या द्वितीयांकादौ
मृगयाविषयसेनापतिवाक्यादिभिर्विचित्रस्यानुरागस्य पुनरविच्छेदायोपक्षेपः कृत इत्य-
स्मिन्नाटके विन्दुरित्यवगन्तव्यम् । भो इत्यादि ॥ पिण्डखज्जूरं नाम पिण्डीकृत-
खज्जूरविशेषः तैरुद्देजितस्य बहुलमधुररसभक्षणेन वैमनस्यं प्रापितस्य नित्रिण्याम् अम्ल-
वस्तुनि यथा पुनरपि मधुररसबुभुक्ष्याम्लवस्तुविषये इच्छा तद्वन्नोक्तोत्तरस्त्रीधेष्टकाडा-
भिरुद्देजितस्य तव शकुन्तलायां प्रार्थनेति भावः । तं खु इत्यादि ॥ भवतोऽपीत्यनेन
“ रत्नहारी तु पार्थिवः ” इति न्यायेन लोकोत्तरस्त्रियः राज्ञ एव विद्यन्ते तासु कीडि-
तस्य भवतोऽपीति यावत् । वयस्येति ॥ बहुना तस्याः सौंदर्यादिविषये उक्तेनेति

१ भो वयस्य (भो वयस्य) ३० पा० । २ येन त्वमेव ३० पा० ।

३ जं एवं (यदेवं) ३० पा० ।

चित्रे निवेश्य पारिकल्पितसत्त्वयोगा
रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।
स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ ९ ॥

नेन प्रत्यङ्गवर्णना कर्तुं न शक्येत्युक्तम् । चित्र इति । विधिना ब्रह्मणा
चित्र आलेख्ये निवेश्य पारिकल्पितसत्त्वयोगा कृतप्राणयोगा नु । 'द्रव्या-
सुव्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः । यावद्वुचि मार्जनलेखनयोस्तत्र
संभवादित्याशयः । रूपाणां समुच्चयः समुदायस्त्रिभुवनवर्तिरूपसमुदायः ।
तेनोपादानकारणेन । मनसा करणेन कृता नु । अत एव करस्पर्शा-
द्यभावात्तादृशं कान्तिमत्त्वमेतादृग्लक्षणत्वादिकमिति भावः । अनेन
'यत्स्पर्शासहताङ्गेषु कोमलस्यापि वस्तुनः । तत्सौकुमार्यम्' इति
सौकुमार्यं ध्वनितम् । संदेहालंकारः । केचन नुशब्दस्य वितर्कवाचि-
त्वादुत्प्रेक्षां मन्यन्ते । असंबन्धे संबन्धरूपोभयत्रातिशयोक्तिश्च ।
क्वचित् 'रूपोच्चयेन घटिता मनसा कृता नु' इति पाठः । तत्र
मनसा कृता ध्याता । रूपोच्चयेन घटिता योजिता नु इति योज-
नीयम् । मनसि ध्याताया रूपनिवेशनेन श्लक्ष्णत्वं तादृशकान्तिम-
त्त्वादि व्यज्यते । सा स्त्रीरत्नसृष्टिरुत्कृष्टा स्त्रीसृष्टिः । 'रत्नं स्वजा-
शेषः । किमित्याक्षेपे । किन्तु तद्रूपादिकमधिकृत्य संक्षिप्य कथयामीत्यर्थः । तथैवाह
चित्र इत्यादिना ॥ विधिना ब्रह्मणा विधिरिति निरूपपदेन विधेः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं
सामर्थ्यं सूच्यते । तेन विधिना कर्त्री चित्रे आलेख्ये निवेश्य निरवयवं सम्यक् लिखित्वा
चित्ररूपाकृतेर्ध्वजावयवसौकुमार्यवर्णौज्ज्वल्यरूपादिविशेषविषये चित्रकारस्यापरितोषः पुन-
रपि परिमृज्य स्वपरितोषावधि लिखितुं शक्यते । मासपिंडाकृतिसृष्टौ न तथा पुनः पुनः
कर्तुं शक्यत इति चित्र इत्युक्तम् । अनेन सर्वावयवानां कांत्यौज्ज्वल्यं ज्ञाप्यते तेन
शैशवपरित्यागेन विभक्तावयवतया प्रसरद्रूपत्वं व्यज्यते तेन च यौवनपरिपोषदशा
ध्वन्यते पारिकल्पितसत्त्वयोगा संपादितप्राणसंयोगा अनेन वाक्येनोपभोगार्हत्वं व्यज्यते ।
नुवितर्के चित्रनिर्माणस्य करांतःकरणबहिरिन्द्रियादिबहुसाधनपारतंत्र्येण परिमितसौंदर्य-
वत्त्वात्पूर्वानुशयात्पक्षांतरमाह-रूपोच्चयेनेत्यादि । विधिना रूपोच्चयेन चंद्रसरोजाद्युपमा-
गतकांतिसमूहेन रूपोच्चयेनेत्यनेन लोकोत्तरप्रकृष्टकांतिसमूहानामेकत्र सर्जनदिदृक्षा चिरा-
ज्जाता विधेरिति ध्वन्यते । अन्यथा कथमेतादृशः कांत्यतिशय इति भावः । विधिपदेन
तादृशदुष्करकरणे सामर्थ्यमुक्तम् । मनसा ध्यानेन हस्तस्पर्शे सति म्लानता भवतीति
मनसेत्युक्तं तेन सर्वावयवानामतिमार्दवं व्यज्यते । अत्र हि निर्माणे सृष्टेः मनोमात्र-

तिश्रेष्ठेऽपि इत्यमरः । अपरा जगत्स्त्रीसृष्टिविलक्षणेत्यभेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिः । धातुर्विभुत्वं सामर्थ्यं तस्या वपुश्चातुर्विचिन्त्यपराधे हेतुत्वेन योज्यम् । तृतीयचतुर्थचरणयोर्व्यत्ययपाठेन समाप्तपुनरात्तदोषः परिहर्तव्यः । केचनापरेत्यतिशयोक्तावत्युत्कृष्टस्य हेतोः ' व्यण्णलडहत्तणम् ' इवेत्यादावर्थस्य गम्यमानन्वाच्चतुर्थचरणस्य छन्दः-पूरणमात्रप्रयोजनत्वेनावकरत्वं मन्यमाना दूरान्वयेनेतिपदाध्याहारेण च सा स्त्रीरत्नसृष्टिर्म इति प्रतिभाति । इतीति किम् । विधिना चित्रे निवेश्येत्याद्युत्प्रेक्षाद्वयं संयोज्यम् । तत्रोभयोरत्यन्तासंभावनीयतया त्यबन्तद्वयं यथाक्रमं प्रत्येकं वा संवध्य नदुत्थापितामपरेवेति गम्योत्प्रेक्षामाहुः । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । यस्य वितर्कं स्वयमेवानुवदति । चित्रे निवेश्येत्यादि कश्चित् । अन्यस्तु रूपोच्चयेनेत्यादि मन्यते । मम तु सा स्त्रीसृष्टिरपरा एतद्वयविलक्षणा प्रतिभाति । प्रसिद्धसृष्टेस्ताभ्यामेव निराकरणादुत्प्रेक्षाद्वयस्यात्मना निराकरणादन्यस्याभावमाशङ्क्य तत्र हेतुत्वेन त्यबन्तद्वययोजना । तेन ब्रह्मणोऽलौकिकसामर्थ्यात्तद्रूपस्य च लोकातिक्रान्तत्वात्तत्सृष्टावन्य एव प्रकारो भविष्यतीति भावः । काव्यालि-

पारतन्त्र्येण मनसः शक्याशक्यबहुविषयत्वात्पूर्वपक्षापेक्षया सौंदर्याधिक्यं साकृन्मार्थं च लभ्यते हस्तस्तु सन्निहितं परिमितमेव गृह्णाति मनस्तु दुर्लभं बहु क्रोडीकरोतीति भावः । कृता नु सृष्टा किं लोकोत्तरवस्तु कथं मया परित्याज्यं स्वजन्मसाफल्यसाफल्ययोस्तस्या व्याभालाभावेव हेतु इति भावः । एवं विधिनिर्माणयोः कारणमाह धातुरिति । धातुब्रह्मणः विभुत्वं नानाविधसृष्टावकुण्ठितस्वातन्त्र्यं तस्याः शकुन्तलायाः वपुश्च अनुचित्य सुहृसुहृदालोच्य स्थितवतो ममेत्यर्थः । सा अनुभूता स्त्री युवतिः अपरा पूर्वकथितविलक्षणा रत्नसृष्टिर्कर्मसृष्टिः । “ रत्नं श्रेष्ठे मणौ ” इति विश्वः । प्रतिभाति सर्वप्रकारेण भासते । यद्वा तस्याः । शकुन्तलाया वपुश्च लोकोत्तरचमत्कारकारे सौंदर्याद्विनिश्चयवदवयवादि-दिक् च धातुः सर्वप्रपञ्चसृष्टिकर्तुर्विभुत्वमुर्वशाप्रयुतिसृष्टिसामर्थ्यं चानुचित्य स्थितवतो मे सा स्त्री अपरा रत्नसृष्टिर्वर्तमानविधातृव्यतिरिक्तस्य यस्यकस्यचिन्नूतनब्रह्मणः निपुणा सृष्टिः प्रतिभाति । विद्यमानविधातृसृष्टिसामर्थ्यस्य रंभासेनकादियुवतिषु परिसमाप्ततया दृष्टत्वाच्छकुन्तलायास्ततोऽतिशयसौंदर्यादिमत्तयाऽन्यस्य यस्यकस्यचित्त्रब्रह्मणः सृष्टिरिति भासत इति यावत् । अत एवोक्तम् । अपरा रत्नसृष्टिरिति । केचिदेवमपि योजयन्ति । चित्रे आश्चर्यं आश्चर्यविषय इति यावत् । “ नृपसि चित्रमालेख्ये त्रिष्वाश्चर्यप्रसिद्धयोः ” इति भागुरिः । सर्वेषामाश्चर्योत्पादनार्थं लोकोत्तरमि-तरविलक्षणमेकम् । स्त्रीरत्नं स्रष्टव्यमित्याश्चर्यं प्रस्तुते सतीत्यर्थः । विधिना कर्त्रा रूपोच्चयेन चंद्रादिनानावस्तुवर्तिकातिसमूहेन निवेश्य विन्यस्य अत्र विन्यासक्रियाया-

विदूषकः—जइ एव्वं पच्चादेसो दाणिं रूबवदीणं । [यद्येवं प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम्]

राजा—इदं च मे मनसि वर्तते ।

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-

रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्याति विधिः ॥ १० ॥

ङ्गश्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । वसन्तातिलका वृत्तम् । यद्येवं प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम् । ‘प्रत्यादेशो निराकृतिः’ इत्यमरः । अनाघ्रातमिति । अनाघ्रातमकुताघ्राणम् । अनेनामोदसत्ता ध्वन्यते । कररुहैर्नखैरलूनमच्छिन्नम् ।

स्वाधारापेक्षितत्वात्तदनभिधानाद्यस्यकस्यचित्स्पर्शं सति म्लानत्वं काठिन्यं च भवेदित्यमूर्तद्रव्याकाश एवाधार इति युज्यते । मनसा कृता निर्मिता परिकल्पितसत्त्वयोगा । तु उत्प्रेक्षायां धातुर्विशुत्वं सृष्टिसामर्थ्यं तस्या वपुश्धानुचित्य स्थितवतो मे सा स्त्रीरत्नसृष्टिर्युवतीषूक्तर्षसृष्टिः । “जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते” इत्युक्तत्वात् । अपरा पूर्वकथितलोकविलक्षणा प्रतिभाति । अत्र श्लोके शकुन्तलासृष्टेः पाञ्चमैतिकल्लवेऽपि कविना सौन्दर्याद्यतिशयद्योतनार्थं चित्रसृष्टिरूपोच्चयसृष्टिलक्षणकथनाद्ब्रह्मसृष्टेः कविसृष्टिरप्यन्या चमत्कारावहेति कवीनां शिक्षाप्रकारः प्रदर्शितः । तदुक्तम्—“अपारे काव्यसंगारे कविरेकः प्रजापतिः । यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं पारवर्तते॥” इति । संसारे प्रपञ्चसर्गविर्भां प्रजापतयो बहवो भवन्ति तेषां नियामकतयेश्वरनियंत्रितत्वात्वेच्छया किमपि कर्तुं न प्रभुत्वम् । तत्सृष्टेः सुखदुःखमोहात्मकत्वं परमाण्वाद्युपादानकर्मादिसहकारिकारणपरतंत्रत्वं प्रलयावधिकत्वं च अपारे काव्यसंसारे कविरेव स्रष्टा भवति नियतिनियंत्रणातिक्रान्तत्वात् । स्वतंत्रवृत्तेः कवेर्येन प्रकारेण स्रष्टुमिच्छा भवति ब्रह्मसृष्टिमिदं विश्वं नियतरूपं तेनैव प्रकारेण परिवृत्तं भवति । सत्वरजस्तमोभिरारब्धत्वात्सुखैकरूपमपि न भवति पारतंत्र्यवार्ताविधेयमपि न भवति । अत्र सकलस्त्रीजनसृष्टिसाधारणपाञ्चमैतिकलक्षणाया ब्रह्मसृष्टेः शकुन्तलाया लोकातीतवस्तुसौन्दर्यप्रावत्यप्रकाशनार्थं चित्रसृष्टिरूपोच्चयसृष्टिकथनाद्ब्रह्मसृष्टेः कविसृष्टेः चमत्कारावहं भवति । ब्रह्मसृष्टमेवमिच्छाधीनमपि न भवति नियतस्वभावतया चमत्कारावहमपि न भवति तस्माद्ब्रह्मसृष्टेः कविसृष्टिर्व्यतिरिक्तैत्युक्तं भवति । जइ इत्यादि । अद्यारभ्य शकुन्तलाया रूपवत्यः सर्वा निराकृता इति भावः । इदमित्यादि । इदं वक्ष्यमाणं तद्रूपादिविषये अवशिष्टं वक्तव्यमस्तीति यावत् । अनाघ्रातमित्यादि । अनाघ्रातमित्यनेन पुष्पस्य सद्योविकसितत्वमुच्यते तेन सौरभबाहुल्यं सूच्यते किंच अनाघ्रातमित्यनेन पंकजादिपुष्पाणामाघ्राणाद्युपभोगे सति उद्वेज-

अनेनाकान्तत्वम् । अनाविद्धमासमन्ताद्वेधरहितम् । स्थूलवेधनत्वं दोषाय भवति । अथवानाविद्धमकुटिलम् । कुटिलस्य दुष्टत्वात् । ‘ अनाविद्धं कुटिलं भुश्रम् ’ इत्यमरः । अनेन निर्दोषत्वम् । तथा च रत्नसारसमुच्चये ‘ वृत्तं स्निग्धसमुज्ज्वलं शिचि गुरु श्वेतं बृहत्कोमलं स्वच्छान्तं समसूक्ष्मवेधसुरभित्रासादिभिर्वार्जितम् ’ इति । तथा ‘ दग्धं रत्नमवर्तुलं लघु ’ इति । नवं मधु क्षौद्रं तत्कालीनतत्त्वेन नवत्वम् । अनास्वादितरसमगृहीतास्वादम् । तादृक्त्वेनाननुभूतरसमित्यर्थः । ‘ मधु मध्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि ’ इत्यमरः । अनेनातिहृद्यत्वम् । केचन मधुशब्देन मद्य व्याचक्षते । तदसत् । तत्र नवमिति विशेषणं विरुद्धं स्याज्जीर्णस्यैव तस्योत्तमत्वात् । तथा च-‘ जिष्णुसुगं सहिष्णुं ’ इति । असावेव रघौ-‘ पुराणसीधुं नवपाटलं च ’ इति । अखण्डं पूर्णम् । अनेनात्यन्ताभिलषणीयता । एतद्रूपमेतदेवेति मालोपमा । अन्याम्पृष्टत्वमभिन्नो गम्यः सामान्यधर्मः । यद्वाम्लानताविच्छाद्यतोत्कृष्टतानुच्छिष्टता न्नोजता एते वाभिन्नगम्याः सामान्यधर्माः । तत्र रूपलक्षणं सुधाकरे-‘ अज्ञान्यभूषितान्येव प्रक्षेप्याद्यैर्विभूषणैः । येन भूषितवद्भान्ति तद्रूपमिति कथ्यते ॥ ’ इति । अनाघ्रातकता भवेत् । एतद्रूपस्यानुभवेऽप्यनुद्वेजयतेति ध्वन्यते । पुष्पसाधर्म्येण पद्मिनीजातितोक्ता आप्राणाभावेन सुखमाहताधननुभवोऽपि व्यज्यते । किसलयमल्लं करहंरिति । किसलयसाधर्म्येणावयवसौकुमार्यं व्यज्यते करहलवनाभावेनाम्लानता च तथा लावण्याद्यतिशयः करहदादिसंबन्धाभावेनानुभोगोऽपि व्यज्यते । अनाविद्धं रत्नमिति रत्नोपमानेन कान्तिमत्त्वम् । अनाविद्धमिति सूचीवेधाभावेन कान्तेरतिशयः तेन पुरुषान्तरसंबन्धाभावेन कन्यकात्वं रत्नशब्देन स्त्रीजातिश्चैष्टवं दुर्लभत्वमुपादेयत्वं च व्यज्यते । मधुपदेन मद्योपमानात्तस्या दर्शनस्य मदहेतुता अनास्वादितरसमित्यास्वादानाभावकथनेन चुम्बनादिराहित्यं नवपदेनादर्शनीयत्वं च व्यज्यते । यद्वा अनास्वादितरसमिति विद्यमानस्य रसस्यास्वादानाभावकथनेनानन्यविषयाणां विलासचेष्टितानामकृत्रिमत्वं व्यज्यते । अखण्डं पुण्यानां फलमिति पुण्यफलरमानधर्मत्वेन तत्राप्यखंडत्वविशेषणेनापारंभितमुकृतातिशयवतामेव तस्या लाभः नत्वल्पसुकृतिनामिति ध्वन्यते । अनघमिति । कुलाचारदिसंपत्तिरुक्ता । चशब्दः समुच्चये इह रूपविषये भोक्तारपनुभवकर्तारं कं कीदृशं सुकृतिनं विधिः स्रष्टा समुपस्थास्यति । लोकोत्तरस्त्रीरत्नस्य सृष्टेः साफल्यार्थमनुरूपं कं वरं संप्रापयिष्यति निजार्थान्तरभावात् । यद्वा विधिर्भागधेयं शकुन्तलारूपं भाग्यमित्यभेदाध्यवसायः विधिशब्दस्य भागधेयार्थकत्वात् । शकुन्तलालक्षणं भागधेयमिह लोके कं पुण्यवन्तं समुपस्थास्यति संप्राप्यति न जाने तादृशं न पश्यामि न शृणोमीति यावत् । अत्र तुल्यतर्को नामालंकारः तदुक्तम्-“ रूपंरूपमाभिर्वा तुल्यार्थाभिः प्रयोजितः । अप्रत्यक्षार्थसंपर्कस्तुल्यतर्कः प्रकीर्तितः ॥ ” इति । अप्रत्यक्षं वस्तुरूपकालंकारेणोपमया च समानप्रयोजनं संपाद्य तद्विषयविचार-

विदूषकः—तेण हि लघु परिच्छाअदु णं भवं । मा कस्स वि-
तवस्सिणो इङ्कुदीतेल्लमिस्साचिक्कणसीसस्स हत्थे पडिस्सादि । [तेन
हि लघु परित्रायतामेनां भवान् । मा कस्यापि तपस्विन इङ्कुदी-
तैलमिश्रचिक्कणशीर्षस्य हस्ते पतिष्यति]

मित्यादिकैर्विशेषणैः कन्यात्वेन स्वयोग्यतां मूचयन्पुष्पादिभिरुपमानैः
क्रमेण परिभोगयोग्यता कान्तिमत्ता मुग्धता हृद्यतोत्तमजनाभिलषणीयता
ध्वनिता । अथ पञ्चभिरुपमानपदैर्घ्राणम्य चक्षुरसनेन्द्रियतर्पकत्वमपि
ध्वनितम् । पुण्यफलस्य श्रवणरूपत्वात्तेन प्रत्यक्षालंकारो ध्वन्यते ।
विधेर्ब्रह्मा । इह जगति । अनघमदुःखं निष्पापं च । ‘ अंहो दुःखव्य-
सनेष्वघम्’ इत्यमरः । अमलं मनोज्ञं वा । ‘ अनघो, निर्मलापापमनोज्ञेषु
च भेद्यवत्’ इति विश्वः । तादृशस्यैव तद्भोक्तुः संभवात् कं भोक्तारमुप-
स्थास्यत्युपसंक्रामिष्यति । उपगमिष्यतीत्यर्थः । अहं न जाने । स्वदृष्टिरगो-
चरत्वादेतदूपांशुरूपतरुणसृष्टेरभावादिति भावः । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणा-
द्यर्थासंभवान्नात्मनेपदम् । अनघममलमिति रूपविशेषणं वा । अथवानघ-
मिति मधुव्यतिरिक्तपुष्पादेर्विशेषणत्वेन योज्यम् । तेन विशेषणप्रक्रमभङ्गः
परिहृतो भवति । आद्ये मनोज्ञं द्वितीयेऽपापं लक्षणया कठोरं तृतीयेऽमलं
पञ्चमेऽदुःखमिति योजनीयम् । यद्वा नवमिति मालोपमायामभिन्नो वाच्यः
सामान्यधर्मः नवमिति मध्येऽप्युपात्तं सर्वेषां विशेषणत्वेन योज्यम् ।
‘फलमपि च’ इति पाठे व्यस्तं मालारूपकं ज्ञेयम् । भोजस्तु ‘पुष्पाकिसल-
यरत्नमधुपुण्यफलानामनाघ्रातमित्यादिविशेषणापादितव्यतिरेकाणां प्रती-
यमानसादृश्येन शकुन्तलारूपेण रूपणाद्व्यतिरेकवद्रूपकम्’ इत्याह स्म ।
अत्र च विशेषणविशेष्यविशेषणक्रमेणैवोपनिबन्धान्न प्रक्रमभङ्गः । श्रुति-
वृत्त्यनुप्रासौ । शिखरिणीवृत्तम् । एताभ्यां पद्याभ्यां गुणकीर्तनं नाम
चतुर्थव्यस्तोक्ता । तल्लक्षणं तु ‘सौन्दर्यादिगुणश्चाद्या गुणकीर्तनमत्र हि’
इति । तेन कारणेन लघु शीघ्रम् । लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्’ इत्यमरः परि-
स्तुत्यतर्कः । अत्र शकुन्तलारूपस्य पूर्वार्धपादद्वये रूपकं तृतीयपादे उपमा एव तद्रूपाति-
शयं प्रतिपाद्य चतुर्थपादेन तत्प्राप्तिविचारः कृत इति तुल्यतर्कः । किञ्च गुणकीर्तनं नामा-
लंकारोऽपि । तदुक्तम् ‘लोकोत्कृष्टबहुपदार्थसाधर्म्येण वस्तुवर्णनं गुणकीर्तनम्’ इति ।
अत्रानाघ्रातमित्यादिभिः सद्योविकसितकुसुमादिभिरौपम्येन शकुन्तलारूपवर्णनं कृतमिति
गुणकीर्तनं भवति । तेण हीत्यादि ॥ तेन पूर्वोक्तगुणवत्त्वहेतुना लघु शीघ्रम् । शीघ्रपरित्राणे

राजा—परवती खलु तत्रभवती । न च संनिहितोऽत्र गुरुजनः ।

विदूषकः—अत्रभवन्तं अन्तरेण कीदृशो से दिष्टिराओ ।

[अत्रभवन्तमन्तरेण कीदृशस्तस्या दृष्टिरागः]-

त्रायताम् । स्वीयत्वेनाङ्गीकरणमेव परित्राणम् । एनां भवान् । कस्यापि तपस्विन इंगुदी तापसतरुस्तस्य तैलेन मिश्रमत एव चिक्रणं शीर्षं यस्य तस्य हस्ते पतिष्यति तन्मा इति निषेधे । परवती परार्थीना । परतन्त्रः परार्थीनः परवान्नाथवान् । इत्यमरः । तत्रभवती पूज्या । कामिनीरत्नभूतत्वात्पूज्यत्वम् । यतः पगवत्त्वं स एव प्रतिष्ठन्दनीय इत्यत आह ने चेति । अत्रभवन्तमिति समस्यर्थे द्वितीया । ' समस्या द्वितीया ' इति सूत्रेण । उदाहरणं च— विज्जुज्जोअं मरइ रत्ति । विद्दुच्चोतं स्मरति रात्रावित्यर्थः । तेनात्रभवति पूज्येऽन्तरेण विशेषेण कीदृशस्तस्या दृष्टिरागः । ' अन्तरं गन्धावकाशयोः । मध्ये विनार्थे तादर्थ्यं विशेषेऽवसरेऽवर्थो ' इति हैमः । अत्रान्तरेण तत्रभवन्तमिति द्वितीयेति तु यत्स भ्रम एव । तस्य ' अन्तरान्तरेण ' इत्यत्र सूत्रे निपातस्यैव ग्रहणात् । तेनार्थासंगतेः । तथाहि तस्मिन्सूत्रे वृत्तिकारेण व्याख्यातम्—' अन्तरान्तरेण शब्दौ निपातौ साहचर्याद्बद्ध्यते । तन्मान्तराशब्दो मध्यमाधेयप्राधान्यमाचष्टे । द्वितीयस्तु तच्च विनार्थं च ' इति । उदाहृतं च—' अन्तरा त्वां मां च कमण्डलुः । अन्तरेण पुरुषकारं किञ्चिन्न लभ्यते ' इति । प्रकृत एतदर्थद्वयमप्यसंगतमेव । तथा चास्यैव कवेर्मालविकाग्निमित्रे नाटके प्रयोगः—' अचिरप्पवुत्तोवदेसअं छलिअं अणाभणह अन्तरेण कीरिस्सी

हेतुमाह—मा कस्मैत्यादिना । बलादाहरणं कर्तव्यमिति भावः । अत एव बलादाहरणं कर्तुं न शक्यमित्याह—परवतीत्यादिना परवतीं परार्थीना काश्यपार्थीनेति यावत् । अनेन बलादाहरणं कर्तुं न शक्यमिति ज्ञाप्यते । तथा च सति सर्वानर्थकारी शापो भवेदिति भावः । अनेन राज्ञा शकुन्तलायां स्वस्य गाढानुराग उक्तः । अहेत्यादि । अथेति प्रश्ने अत्र भवन्तमन्तरेण भवन्तमुद्दिश्य अन्तरेणेत्ययं निपात उद्देशार्थं वर्तते । ' अन्तरान्तरेण युक्ते ' इति द्वितीया । कीदृशः कीदृग्भूतः उत्तमो मध्यमोऽधमो वेति यावत् । दृष्टिरागः अनुरागजन्यो मुखविकासः । तदुक्तम्—' दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव रज्यते । तेन स्नेहप्रकर्षेण स राग इति कथ्यते ॥ ' शृंगाररसस्थायिभावस्य रतिरूपस्य प्रकर्षलक्षणोऽवस्थाविशेषो राग इत्युच्यते । स च त्रिविधः मांजिष्ठीली-कुसुम्भेदतः ' श्रेष्ठो मांजिष्ठिरागः स्यान्नीली रागस्तु मध्यमः । कुसुमरागः कविभिरधमः

राजा—निसर्गादेवाग्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः । तथापि

अभिमुखे मयि संहृतमीक्षणं

हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरतस्तैया

न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥ ११ ॥

मालविणात्ति अज्ज णट्टाअरिणं गणदासं पुच्छिदुंति । निसर्गादेव
स्वभावादेव । ‘निसर्गः शीलसर्गयोः’ इति विश्वः । अग्रगल्भोऽप्रौढः यतः
स्तपस्विकन्याजन इत्यर्थहेतुत्वेन योज्यम् । ‘इति यद्यपि तथापि
त्विति श्लोकेनान्वेति । अभिमुख इति । अभिमुखे मयीक्षण-
मवलोकनं संहृतम् अनेन शृंगारलज्जा ध्वन्यते । अन्यनिमित्तम-
न्यहेतुकं यथा स्यात्तथा कृत उदयो यस्य अनेनापि सैव व्यज्यते ।
एतादृशं हसितम् । तल्लक्षणं मातृगुप्ते—‘विकासितकपोलान्तमुत्फुल्लामल-
लोचनम् । किञ्चिल्लक्षितदन्ताग्रं हसितं तद्विदो विदुः ॥’ इति । अनेनास्या
उत्तमनायिकात्वमपि ध्वनितम् । यदुक्तं तत्रैव—‘उत्तमस्य समुद्दिष्टं स्मितं
हसितमेव च’ इति । अनेनानुरागो ध्वनितः । उक्तं च—‘उत्फुल्लगण्डमण्ड-
लमुल्लसितदृगन्तसूचिताकृतम् । नम्यन्त्यापि मुखाम्बुजमुन्नामितं रागसा-

परिकीर्तितः ॥ अचिरेणैव संसक्तश्चिरादपि न नश्यति । अतीव शोभते योऽसौ माञ्जिष्टो
राग उच्यते ॥ नीलरागस्तु यः सक्तो नापैति च न दोष्यते । कुसुमरागः स ज्ञेयो
यश्चित्ते सज्जनि क्षणात् ॥ अतिप्रकाशमानोऽपि क्षणादेव विनश्यति ॥’ यद्वा दृष्टिरा-
गोऽनुरागव्यञ्जकस्निग्धसाकूतावलोकनविशेषः । यद्यपि शकुन्तलायाः पराधीनतया बला-
दाहरणं कर्तुं न शक्यं तथापि तस्यास्त्वयि गाढानुरागो विद्यते चेत्स्वयमेवाभिसरणं
करिष्यतीति कादृशो दृष्टिराग इति विदूषकेण पृष्ठ इति भावः । निसर्गादित्यादि ।
निसर्गात्स्वभावतः अग्रगल्भोऽवृष्टः शीलादिमानित्यर्थः । तपस्विकन्याजन इति ।
तपस्विपदेन रागद्वेषाद्यभाव उक्तः । कन्यापदेनाग्रागल्भ्यं जनपदेनानागरिकत्वं च व्यज्यते ।
यद्वा आकारगोपनं कर्तुं न जानातीति जनपदेन व्यज्यते । तपस्विकन्याजनस्यावृष्टत्वा-
त्तत्र विद्यमाना अपि मदनविकाराः सुखेनोपलब्धुं न शक्यन्त इति भावः । तस्मात्तस्या
अपि मयि गाढानुरागोऽस्ति न वेति कथं ज्ञायत इति भावः । तथापीत्यादि । तथापि
तपस्विकन्याजनस्य विनयशीलादिमत्तया तत्र विद्यमानस्य मदनस्य ज्ञानुमशक्यत्वेऽपि
तु विशेषेऽस्ति ॥ तमेव विशेषमाह—अभिमुख इत्यादि अभिमुखे संमुखे सति ईक्षितं

विदूषकः—‘‘ॐ कखु दिहमेत्तस्स तुह अङ्गं समारोहदि ।
[न खलु दृष्टमात्रस्य तवाङ्गं समारोहति]

राजा—सखीभ्यां मिथः प्रस्थाने पुनः शालीनतयापि काममा-
विष्कृतो भावस्तत्रभवत्या । तथा हि ।

आज्यम् ॥’ इति । विनयेन वारिता वृत्तिः प्रसरो यस्य सः । विनयलक्षणं
पूर्वमुक्तमेव । मदनो न विवृतः । ईक्षणसंहरणेनान्यनिमित्तकृतोदयेन
हसितेन च । अनेन मुग्धानायिकात्वमुक्तम् । न च संवृतः । हेलामोद्वा-
यितादेर्भावस्थ प्रकाशना । विरोधाभासो वृत्त्यनुप्रासश्च । द्रुतविलम्बितं
वृत्तम् । सुधाकरे—‘ तत्र कन्यात्वरूढा स्यात्सलज्जा पितृपालिता । सखी-
कैलिषु विस्त्रब्धा प्रायो मुग्धा गुणान्विता ॥ ’ इत्युक्त्वा ‘ मुग्धा नववयः-
कामा ’ इत्युक्तम् । तेन नवकामत्वेन मुग्धात्वम् । अनेनास्याः प्रथमं
यौवनमपि ध्वनितम् । ‘ सर्वासामपि नारीणां यौवनं च चतुर्विधम् ’
इत्युक्त्वा प्रथमयौवने ‘ ईपच्चपलनेत्रान्तं स्मरस्मेरमुखाम्बुजम् ’ इत्याद्यु-
क्तम् । हेलालक्षणं तत्रैव—‘ नानाविकारैः सुव्यक्तः शृङ्गागकृतिसूचकैः ।
हाव एव भवेद्धेला ’ इति चित्तजः । मोद्वायितलक्षणं तत्रैव ‘ स्वाभिलाष-
प्रकटनं मोद्वायितमतीरितम् ’ इति गात्रजः । न खलु दृष्टमात्रस्य तवाङ्गं
समारोहति । खल्विति जिज्ञासायाम् ◆ ‘ निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये
खलु ’ इत्यमरः । प्रस्थाने गमनारम्भे शालीनतयावृष्टतयाप्येकान्ते काम-
दर्शनं संहृतम् । तथेति शेषः यद्यप्यत्र नायिकानायकयोः परस्परानुरागद्योतकं संमुख-
दर्शनं कन्यकात्वेन बाष्टर्थाभावादनुरागव्यक्तिर्भविष्यतीति ब्रीडया न कृतं तथापि
भग्यभिमुखे सति संहृतमीक्षितमित्यनेन स्वस्य दर्शनात्प्राक् तथा स्वयं दृष्ट इति द्योत्यते ।
हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् अन्यनिमित्तेन प्रकृतोत्कटा कारणव्यतिरिक्तेन कृतः कल्पित
उदय आविर्भावो यस्य तत्तथोक्तम् । अत्र संमुखहासे सति गल्ब्याः स्वस्य राजविषय-
कानुरागाभिज्यक्तिर्भविष्यतीति भियान्यन्निमित्तीकृत्य हसितमित्युक्तम् । तेन हामस्य
स्वविषयकानुरागजनितत्वं सूच्यते । इतः उक्तहेतुभ्यां मदनः कामः विनयवारितवृत्ति-
विनयेन सौशील्यादिगुणेन निरुद्धप्रसरद्यापारः । अनेन तस्याः संमुखदर्शनहासयोरारब्धा
विच्छिद्यत इति द्योत्यते । उभयत्रापि विनयवारितवृत्तित्वमेव हेतुरिति भावः । न
विवृतो न प्रकटितः परस्परसंमुखदर्शनाभावात्सम्यङ् प्रकाशितः न च संवृतः स्वविष-
यानुरागजनितस्य हासस्य व्याजेन तिरोधानात्र प्रच्छादितश्च । किं णु इत्यादि दृष्टमात्रस्ये-
त्यनेनेतः परमपि तस्या दर्शननिमित्तं यत्नः कर्तव्य इति भावः । मिथ इत्यादि मिथः-

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे

तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती

शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ १२ ॥

मत्यर्थभाविष्कृतो भावश्चित्ताभिप्रायः । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति निपातः । अत एव प्रथमाङ्कान्ते 'सव्याजं विलम्ब्य' इत्युक्तिः । 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि' इत्यमरः । दर्भेति । तन्वी सा कतिचिदेव द्वित्राप्येव । न तु त्रिचतुराणि । तेनोत्कण्ठातिशयो ध्वनितः । पदानि गत्वाऽकाण्डेऽनवसरेऽकस्मात्स्थिता । 'काण्डं चावसरे बाणे' इति धराणिः । तन्वीत्वादेव गमनासहत्वं भविष्यतीत्यत आह-दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इति । न तु दर्भेण । तस्य सत्त्वे व्याजो न स्यात् । अङ्कुरस्यादृश्यमानतया व्याजसंभवात् । अतोऽङ्कुरपदेन व्याजेन विलम्बितमिति ध्वनितम् । द्रुमाणां शाखास्वसक्तमपि वल्कलं विमोचयन्ती विवृत्तवदनासीत् । अत्र बहुवचने विवृत्तवदनात्वस्य वृत्तिर्व्यक्ता । विरोधाभासो हेतुश्च । श्रुतिवृत्त्यनुप्राप्तौ । रणेरेण इति दानिदनेति छेकानुप्रासोऽपि । वसंततिलका वृत्तम् । अथानुरागे-
ज्जितमित्यधिकृत्योक्तं रतिविलासे विलंबस्तु पथि व्याजात्परावृत्यापि दर्श-

प्रस्थाने परस्परगमने सती शालीनतयापि विनयादौ सत्यपि पुनर्दर्शनाभावकातरतया भावोऽभिप्रायः भूयिष्ठं बहु । भूयिष्ठमित्यनेन यद्युप्युत्तमनायिकाया ललितविलोकना-दीनां स्वाभाविकरमणीयत्वं तथापि खानुरागाभिव्यक्तिर्यथा भवति तथा निःशङ्कं प्रदर्शित इति भावः । भावप्रदर्शनप्रकारमाह दर्भाङ्कुरेणेत्यादिना । अकाण्डे अकस्मात् कारणं विनेति यावत् । यत्र मार्गे दर्भाङ्कुरो न विद्यते तत्र गमनेऽपीत्यर्थः । चरणः पादः चरणस्यैव येनकेनापि व्यथाव्याजकल्पने सत्यवस्थानविलंबं प्रति हेतुत्वात्तेन विना गमनक्रियासंभवाच्चरण इत्युक्तम् । दर्भाङ्कुरेण क्षतः खंडितः आविद्ध इति यावत् । कति-चिदेव स्वल्पान्येव पदानि गत्वा न हि किञ्चिद्दूरं गत्वेति यावत् । कतिचिदेवेत्यनेन स्वविरहे तस्याः सद्य एव वैवर्ण्यक्षामतादिकं जातमिति द्योत्यते । अत एवाह-तन्वीति । अत्र तन्वीशब्दप्रयोगेणापि स्वविरहे तस्याः काश्चादिकं सूच्यते । मिथ्यापादलभदर्भाङ्कुरो-द्धरणव्याजेन स्थितेत्यर्थः । अङ्कुरस्यैव कंटकवद्वेधे सामर्थ्यात् । द्रुमाणां शाखासु असक्त-मप्यलभमपि विवृत्तवदना वलितवदना विमोचयन्ती विशेषेण मोचयन्ती । विशेषमोचनं तु शीघ्राकर्षणे नृपितं भविष्यतीति । तेनावस्थाने हेतुरुक्तं द्रुमाणां शाखास्त्विति बहु-वचनेनापि चिरावस्थाने कारणं व्यज्यते । स्वस्य गुरुपरार्थीनतया स्वयमेवाभिसरणं कर्तुं

विदूषकः—तेणं हि गृहीतपाथेओ होहि । किदं तुए उववणं तवोवणं त्ति पेक्खामि । [तेन हि गृहीतपाथेओ भव । कृतं त्वयोपवनं तपोवनमिति पठ्यामि]

राजा—सखे, तपस्विभिः कैश्चित्परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय नावत्केनापदेशेन सकृदप्याश्रमे वसामः ।

नम् । ' इत्यादि । तेन हि गृहीतपाथेओ भव । गृहीतपाथेय इत्युद्योगस्यावश्यकर्तव्यता ध्वनिता । यथा क्वचिज्जिगमिषुं प्रति कश्चिद्वदति पाथेयं गृहणेति तद्वत् । पथि साधु पाथेयम् । ' पथ्यतिथिवमतिस्वपनं ठम् ' इति ठम् । कृतं त्वयोपवनं तपोवनमिति पठ्यामि । उद्देश्यविधेयभावे व्यत्ययो ज्ञेयः । अपदेशेन व्याजेन । ' व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च ' इत्यमरः । सकृदेकवारम् ।

न शक्यं येन केनापि प्रकारेण तथैव परस्परप्राप्तिं प्रति यत्नीयतामिति मां प्रतिबोधितमिति भावः । तथैव वदिष्यति विदूषकः गृहीतपाथेओ भवेति । अत्र श्लोकेऽर्थापत्तिर्नामालंकारः । तदुक्तम् " अर्थान्तरस्य कथनाद्यत्रान्योऽर्थः प्रतीयते । वाक्यमाधुर्यमयुक्ता सार्थापत्तिरुदाहृता ॥ " इति । अत्राकाण्डे चरणः क्षत इत्यनेन शास्त्रागु वक्तृलभ्यगत्तमपि विमोचयन्तीत्यनेन च व्याजो द्योत्यते । तदुभयान्यथानुपपन्न्या त्वस्मिन्ननुरागो राज्ञा प्रकल्पित इत्यर्थापत्तिः । शृंगारसत्त्वाद्वाक्यमाधुर्यं तु शुद्धमेव अर्थापत्तिर्दंडापूपिकया अर्थान्तरस्थापनम् । दंडापूपिकयोर्भावं दंडापूपिका । " द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च " इति पृषोदरादिना वृद्धयभावः । यथाहमहमिकेत्यादीति केचित् । अन्ये तु दंडापूपां विज्ञेते यस्यां नीतीं सा दंडापूपिका नीतिः एवमहं शक्तोऽस्यामित्यहमहमिकेति मत्वर्थीयः कर्मित्याहुः । अपरे दण्डापूपाविव दंडापूपिके " इवे प्रतिकृतौ " इति क्वं वर्णयन्ति । अत्र मूषककर्तृत्वेन दंडभक्षणेन तत्सहभाव्यपूपभक्षणमप्यर्थात् सिद्धम् । एष न्यायो दंडापूपिकाशब्देनोच्यते । ततः यथा दंडभक्षणादपूपभक्षणमर्थादापत्तिरिति तद्वत् कस्यचिदर्थस्य निष्पत्ता सामर्थ्यात्समानन्यायस्वलक्षणाद्यतोऽर्थान्तरमापन्नानि सार्थापत्तेः । न चेदमनुमानं समानन्यायस्य संबंधरूपत्वाभावात् । असंबन्धे नानुमानार्थानामर्थापत्तिश्च वाक्यविदां न्याय इति तज्ज्ञाननयेनेहामिधानम् । जयि इत्यादि एवं यदाति स्वस्य गाढानुरागत्वं गुरुपदाधीनेन स्वाभिसररणासामर्थ्यं च तथा प्रदर्शितं यदात्यर्थः । गृहीतपाथेओ भवेत्यनेन शकुन्तलागमनाय सन्नद्धो भवेत्यभिप्रायः । तपोवनमुपवनमित्यनेन शांतिप्रधाने तपोवने परिमिताहारादिमत्तया क्षिप्रजनस्यापि त्वां दृष्ट्वा मदनविकारो जातः नगरादौ स्थितस्य का कथेति भावः । केनेत्यादि । अपदेशेन व्याजेन सकृदप्येकवारमपि । सकृदपीत्यनेन शकुन्तलासंगमविषये सर्वं जातप्रायमितः परमेकवारदर्शन-

(नेपथ्ये)

हन्त, सिद्धार्थो स्वः ।

राजा—(कर्णं दत्त्वा) अये, धीरप्रशान्तस्वैस्तपस्विभिर्भवि-
तव्यम् ।

(प्रविश्य)

दौवारिकः—जेदु भट्टा । एदे दुवे इसिकुमारआ पडिहारभूमिं
उवट्टिदा । [जयतु भर्ता । एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ प्रतीहारभूमिमुप-
स्थितौ]

राजा—तेन ह्यविलम्बितं प्रवेशय तौ ।

दौवारिकः—एसो पवेसेमि । (इति निष्क्रम्य ऋषिकुमाराभ्यां सह
प्रविश्य) इदो इदो भवन्ता । [एष प्रवेशयामि । इत इतो भवन्तौ]
(उभौ राजानं विलोकयतः)

प्रथमः—अहो, दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथशो-
पपन्नमेतदपिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः ।

कालंकारः । ‘ चिन्तय ’ इत्यादिनैतदन्तेन विलासो नामाङ्गमुपाक्षिप्तम् ।
तल्लक्षणं तु—‘ विलासः संगमार्थस्तु व्यापारः परिकीर्तितः ’ इति । हन्तेति
हर्षे । ‘ हन्त हर्षेऽनुकम्पायाम् ’ इत्यमरः । सिद्धार्थो निष्पन्नप्रयोजनो
राज्ञो दर्शनेनैव । जयतु भर्ता । एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ प्रतीहारभूमिं द्वार-
स्थानमुपास्थितौ । ‘ स्त्री द्वारारं प्रतीहारः ’ इत्यमरः । ‘ भूमिः स्यात्स्या-
नमात्रके ’ इति विश्वः । एष प्रवेशयामि । इत इतो भवन्तौ । अहो इत्या-
प्यत्रैव स्थित्वा तपोधनानां तपोरक्षा कर्तव्येति द्योत्यते । तेन नागाम्मृषिकुमारवचन-
स्यावश्यकत्वं व्यक्तं सूचितमित्यवगन्तव्यम् । आरण्यकास्तापमाः । नः अस्माकं तपस्यद्वारा
तापसः षष्ठांशमुक्तविशेषम् अक्षव्यम् अप्रत्यक्षत्वाज्यादेरशक्यतया नाशरहितं ददति
प्रयच्छति । अनेन राजैव दुर्विनीतानां शिक्षकः तादृशेन राज्ञा मया बलादाहरणादि-
रूपान्याग्यादिकं कथं कर्तुं युक्तं सैव स्वयमेवाभिसरणं करोति चेत्परिगृह्यत इति
विदूषकं प्रति सूचितमिति द्योत्यते । नेपथ्य इत्यादि । हन्त हर्षे “ हन्त हर्षेऽनुकम्पायां
वाक्यारंभविषादयोः ” इत्यभिधानात् । सिद्धार्थो स्वः कृतार्थो भवावः । ऋषिकुमारयोः
कृतार्थत्वं राजावस्थानसिद्धेरित्यभिप्रायः । अये इति जिज्ञासायां धीरप्रशान्तस्वरः स्वरस्य
धीरत्वं तपोविशेषप्रभावाद्राजादिभिः पुरस्कार्यत्वं प्रशान्तत्वमहंकारराहित्यम् अहो इत्यादि ।

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये

रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ।

अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणद्वंद्वगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ १४ ॥

अर्थः । दीप्तिमतोऽपि तेजोयुक्तस्यापि । नातिभिन्ने सदृशे । न समासः । सादृश्यमेव श्लोकेनाह—अधीति । अमुना अपिगुब्दात्सर्वत्र मुनिः । सर्वैर्ब्रह्मचारिप्रमुखैर्भोग्य आश्रयणीयः सर्वभोग्यस्तस्मिन्नाश्रमे गृहस्थाश्रमे वसतिर्गृहमध्याक्रान्तम् (न्ता) अङ्गीकृतम् (ता) । मुनिपक्षे सर्वैर्बहुभिर्भोग्यः पाठार्थमाश्रयणीयस्तास्मिन्नाश्रमे मठे वसतिः स्थानमङ्गीकृतम् । ‘आश्रमो व्रतिनां मठे । ब्रह्मचर्यादिचतुष्के’ इति । वसतिः स्यादवस्थाने निशायां सद्नेऽपि च’ इति हैमः । उक्तं च पद्मपुराणे—‘यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः । तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते चतुराश्रमाः ॥’ इति । रक्षायोगात्प्रजापरिपालनात् । तपो लोकोत्तरं धर्मम् । संचिनोति रक्षार्थं शरीररक्षार्थम् । योगोऽष्टाङ्गस्तन्निमित्तम् । तपश्चान्द्रायणादि ।

दीप्तिस्तु दुरासदतेजोविशेषः तेन खिनोऽपीति यावत् । राज्ञां दीप्तिस्तु नाहात्म्यजनितभयंकरतेजोविशेषः । तथा हि सर्वोऽपि भयंकरपदार्थद्विविधः । आकृतिभीषणः क्रियाभीषणो माहात्म्यभीषणश्चेति । तत्र आकृतिभीषणा रक्षःपिशाचादयः । क्रियाभीषणाः परशुरामवीरभद्रहनुमत्प्रभृतयः । नाहात्म्यभीषणाः युधिष्ठिरादयः अत्र माहात्म्यभीषणं राजवपुर्विनयादिगुणैर्विश्वसनीयं जातमिति यावत् । अनेन राज्ञः प्रत्युत्थानादिसत्कारः सूच्यते । यद्वा दीप्तिर्नाम महाभाग्यादिद्योतकः । कान्तिविशेषः तादृशकान्तिविशेषवतोऽपि सार्वभौमस्यापीति यावत् । तत्रापि वपुष इत्यनेन यौवनमध्यवर्तित्वं व्यज्यते । विश्वसनीयता उपसर्पणार्हता प्रत्युत्थानादिविनयक्रियेति यावत् । अहो आश्चर्यं महेश्वर्यवतः सार्वभौमस्य विनयादिकमाश्चर्यमिति भावः । अथवा ऋषिभ्यो नातिभिन्ने उपशमवद्भयोऽत्यर्थमपृथग्भूते किंत्वीपदेव पृथग्भूत इति यावत् एतत् । यद्गुणो विश्वसनीयत्वं प्रत्युत्थानविनयादिकमिति यावत् । उपपन्नं युक्तं ऋषिभ्यो नातिभिन्नत्वाद्योग्यमिति यावत् । नवयौवनरूपसार्वभौमत्वादि महदैश्वर्यं महतां विनयकरं किंतु नीचानामेव मदकरमिति भावः । कुतः कस्मात्कारणात् । इत्याशङ्क्याह—अध्याक्रान्तेत्यादि । अमुना अपि दुष्यन्तेनापि सर्वभोग्ये सर्ववर्णानां विनयाधानरक्षणभरणाहं आश्रमे राज्यपरिपालनाधिकारे । सर्वभोग्य

द्वितीयः—गौतम, अयं स बलभित्सखो दुष्यन्तः ।

संचिनोति करोति । ‘ तपश्चान्द्रायणादौ स्याद्धर्मं लोकोत्तरंऽपि च ’ इति विश्वः । चारणानां द्वंद्वं स्त्रीपुरुषयुगलम् । ‘ स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वंद्वम् ’ इत्यमरः । तेन गीत इति विशेषणमनवाद्यम् । चारणलक्षणं रत्नाकरे— ‘ किंकिणीवाद्यवेदी च वृतो विकटनर्तकैः । मर्मज्ञः सर्वरागेषु चतुरश्चारणो मतः ॥ ’ इति । केवलं राजपूर्वो मुनिरिति शब्दः । राजपिरित्यर्थः । यां स्वर्गं स्पृशति । ‘ द्यौः स्वर्गसुरतर्त्मनोः ’ इति विश्वः । श्लेषो व्यतिरेकश्च । बलभित्सखः । अनेन वक्ष्यमाणविघ्नापसारणक्षमत्वं ध्वन्यते ।

इत्यनेन सर्वजनाः पक्षपातराहित्येन स्वप्रजा इव राज्ञः रक्षिता इति द्योत्यते । वसतिरवस्थितिः अथ्याक्रान्ता स्वीकृता अनेनाप्रतिभयं साम्राज्यं व्यज्यते तेन विनीतस्यैव राज्ञः सर्वे जना वशाभवन्तीति भावः । तपस्विपक्षे आश्रमे धर्मारण्ये सर्वभोज्य इत्यनेनाश्रमस्य सकलजननाश्रयणत्वमुक्तम् । ‘ अनाश्रमस्य सकलसाधारण्येन रूपानां यथा स्वत्वाभिमानाभावेन शर्वाभावः तद्दुष्यन्तस्य सार्वभौमत्वेऽप्यहंकाराभाव इति यावत् । अयमपि दुष्यन्तोऽपि प्रपदं प्रतिदिनं प्रत्यहमित्यनेन सार्वकालिकप्रजापरिपालनजागरूकत्वं व्यज्यते तेन कादाचित्कविषयीति भावः । रक्षायोगात्प्रजापरिपालनात् तपस्यप्रांशरूपं शुक्रतद्विशेषं राज्ञस्तपस्यप्रांशस्य न्यायगिद्धत्वात् । संचिनोति सम्पशुषन्तिनं करोति । उक्तं च मनुना “ यद्वा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् । शतवर्षेण ह्यस्याणि तस्य शुंक्ते सहफलम् ॥ ” इति । रक्षायोगादित्यनेन राज्यपरिपालनसामर्थ्यं सूच्यते तेन शूरत्वं चोक्तम् । प्रजापरिपालनमेव राजधर्मः तेनैव महापुरुषत्वलाभ इति भावः । अस्यापि दुष्यन्तस्यापि वशिनिः जितेन्द्रियस्य अहंकारराहित्यस्येति यावत् । वशिनि इत्यनेन जितेन्द्रियत्वमेव विनयप्रजावशांकरणधर्मसंग्रहकौन्यार्जनोपाय इति द्योत्यते । चारणद्वंद्वगीतः चारणमिथुनवर्णितः अनेन दुष्यन्तगुणा मनुष्यवर्णयितुं न शक्यन्ते किन्तु कान्तदक्षिभिर्देवयोनिभिरेव वर्ण्यन्त इति व्यज्यते । अनेनामानुषप्रभावः सूच्यते कर्तृदिगंतव्यापित्वं च । पुण्यः पुण्यजनकः अनेन पुण्यश्लोका ज्ञाप्यते । मननान्मुनिः । “ वानंयमो मुनिः ” इत्यमरः । केवलमेकं राजपूर्वः राजशब्दः पूर्वा यस्य स तथोक्तः । राजोपपदमात्रमिन्न इत्यर्थः । ग्रामाकाशं स्पृशत्याश्रयते अनेन जन्मसद्भावस्य महावदानजनितकीर्तिसंपादनेन साकान्यमिति व्यज्यते । राजपूर्वो मुनिरित्यनेन मुनीनां यथा तपःकरणे सावधानता तथा राज्ञामपि राज्यरक्षायां जागरूकतया भवितव्यमिति भावः । गौतमेत्यादि । बलभित्सखः देवन्द-

प्रथमः—अथ किम् ।

द्वितीयः—तेन हि

नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्री-

मेकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति ।

आशंसन्ते सुरयुवतयो वैद्वैरा हि दैत्यै-

रस्याधिज्ये धनुषि पिजयं पौरुहूते च वज्रे ॥ १५ ॥

नैतदिति । उदधिश्यामसीमामित्युक्त एकदेशेऽपि तत्संभवात्कृत्स्नामि-
त्युक्तम् । नागरपदेनात्यन्तदैर्घ्यं ध्वनितम् । परिघोऽर्गलः । ‘ परिघो
योगभेदेऽस्त्रे मुद्वरेऽर्गलघातयोः ’ इति विश्वः । तद्वत्प्रांशू दीर्घां बाहू यस्य
सः । अनेन भुजसहायेन सर्वे शत्रवो हता इति कारणे वक्तव्ये समस्तो-
र्वीज्यलक्षणं कार्यमेवोक्तमिति पर्यायोक्तालंकारः । सुरयुवतय इति युव-
तिग्रहणं तासामतिभीरुत्वाद्बन्दीदुःखाद्यनुभवात्स्त्रीत्वेन युद्धाभिमानाद्यभा-
वाच्च । प्रथमस्य धनुषो ग्रहणादस्यैव प्राधान्यं द्योत्यते । पौरुहूते च वज्र
इति पश्चादुपदेशाद्वैतत्वं ध्वन्यते । आशंसन्त इति ‘ शसि इच्छायाम् ’
इत्यस्येदितो रूपम् । ‘ शंस स्तुतिर्हिसनयोः ’ इत्यस्य तु शंसतीति ।
तथासावेव रघौ—‘ इत्याशशंसे करणैरवाह्यैः ’ इति । वृत्त्यनुप्रासः समु-
च्चयालंकारः । वज्रधनुषोर्द्रव्ययोः समुच्चितत्वाद् । नैतच्चित्रमित्यर्थं प्रत्यु-
त्तगर्थवाक्यार्थस्य हिशब्देन हेतुत्वोपादानात्काव्यालिङ्गमुपमा च । उभयो-

सखः अनेन देवेन्द्रस्यापि दुष्करकार्यकरणेन दुष्यन्तस्य मित्रत्वमिति ज्ञातव्यम् । तेन
दुष्यन्तपरिपालितभूलोकस्यापि स्वर्गातिशायि वैभवं सूच्यते । देवेन्द्रस्यापि महाकार्यकरण-
साहाय्ये दुष्यन्तापेक्षा अस्माकं पुनः का कथेति भावः । अथ किमित्यङ्गीकारे तेन हि
उक्तगुणवत्त्वेन हेतुना । नैतदिति । अयं दुष्यन्तः एकः अप्रतिभटः उदधिश्यामसीमां धरित्रीं
भुनक्ति पालयतीति यत् तदेतच्चित्रमाश्चर्यं न भवति इतरविलक्षणशौर्यवतो दुष्यन्तस्य
लोकमात्राधिपत्यमाश्चर्यं न भवतीति यावत् । नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्तिनेन “ रूपमेवा-
स्यैतन्महिमानं व्याचष्टे ” इति न्यायेनाकृतिविशेष एव माहात्म्यं व्यनक्तीति ध्वन्यते ।
कृत्स्नां धरित्रीमित्यनेनाप्रतिभटतया कृतकृत्या सूच्यते । तेन चैतरत्र कार्यान्तरगमने
निःशङ्कत्वं व्यज्यते । शूरस्यैव सार्वभौमत्वं भवति तथापि केचन शूराः स्वकीयराज्य
मात्रं रक्षन्ति दुष्यन्तस्य लोकान्तररक्षायामपि शक्तिरस्तीति भावः । तदेवाह—आशंसन्त

उभौ—(उपगम्य) विजयस्व राजन् ।

राजा—(आसनादुत्थाय) अभिवादये भवन्तौ ।

उभौ—स्वास्ति भवते । (इति फलान्युपहरतः)

राजा—(सप्रणामं परिगृह्य) आज्ञापयितुमिच्छामि ।

उभौ—विदितो भवानाश्रमसंज्ञामिहस्थः । तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते ।

राजा—किमाज्ञापयन्ति ।

उभौ—तत्रभवतः कण्वस्य महर्षेरभानिध्याद्रक्षांसि न इष्टिविघ्न-
मुत्पादयन्ति । तत्कतिपयरात्रं शरथिद्वितीयेन भवता सनार्थीक्रिय-
तामाश्रम इति ।

मन्दाक्रान्तावृत्तम् । आभ्यां युद्धवीर्यं ध्वन्यते । तद्वक्षणं तु अविस्म-
यादसंमोहादविपादाच्च यः सन्नाम् । धर्माद्यर्थनिशेषेषु कार्यतत्त्वविनिश्चयः ॥
तपश्च विनयः कीर्तिः पराक्रमशक्तिता । इत्यादयो विभावाः स्युः । इति
‘ युद्धवीरे हर्षगर्वामर्षादा व्यभिचारिणः । असहायेऽपि युद्धेच्छा समरा-
दनिवतनम् ॥ भीताभयप्रदानाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः । उत्साहः स्था-
यिभावश्च धीरा वीरं वभापिरे ॥’ इति । अत्र विभावानुभावानुपनिबद्धौ ।
व्यभिचार्यादयः स्वयम्भूहनीयाः । आज्ञाप्यतामित्युक्ते तौ प्रति नियोगः
कृतः स्यादित्याज्ञापयितुमिच्छामीत्युक्तम् । प्रार्थयन्त आश्रमसद इति
विभक्तिविपरिणामेन संवध्यते । तत्रभवतः पूज्यस्य । क्वचित् ‘ तत्र भग
इत्यादिना । इत्यर्थानर्थः सक्तवैरा आहितवैराः गुरुरात्रियः अस्य दुष्यन्तस्याधिष्ठे आर्गे-
पितृगुणे आशंसन्ते वाञ्छन्ति देवन्द्रपरिपालितस्वर्गलोकस्यानुपद्रवपाहुन्यमसि दुष्य-
न्तपरिपालितभूलोकस्य बाधा नास्तीत्यर्थः । अनेन दुष्यन्तस्य शूरत्वमुक्तं स्वयञ्ज-
विघ्नकरनिवारणसमर्थं च व्यज्यते । अद्याक्रांतेत्यादिभेदवन्तेनानिघात्रो नामार्त्तकारः ।
तदुक्तम्—“ बहुलगुणान् कीर्तयित्वा गामान्यगुणसंभवान् । विशेषः कीर्त्तने यन्तु ज्ञेयः
सोऽनिघात्रो दुर्धनः ” इति । अत्र पूर्वश्लोके ऋषिसाधर्म्यमभिहितं द्वितीयश्लोकप्रथमार्धेन
वीरक्षत्रियसाधर्म्यमभिधाय द्वितीयार्धेन सकलक्षत्रियेभ्यो विशिष्टः मुरयुवनिप्रार्थनाय-
ताख्यो गुण उक्त इत्यतिशयः । फलानिलादि । उपहरतः समर्पयतः “ रिक्तपा-
णिस्तु नोपेयाद्वाजानं देवतं गुरुम् ” इति न्यायात् । आज्ञापयितुम् आज्ञापनां
प्रयोजयितुं गुरवः हितोपदेशकाः । तदुक्तम् “ गुशब्दस्त्वंकारः स्यादुशब्दस्तन्निरोधकः ।
अंधकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ॥ ” इति निरुक्तपरिभाषाधाम् । आंतरतिमिरनि-
रोधिन इति यावत् । महर्षेरसान्निध्यात् संनिधानाभावमधिगम्य त्यक्त्वलोपे पंचमी ।

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

विदूषकः—(अपवार्य) एसा दाणिं अणुऊला ते अब्भत्थणा ।
[एषेदानीमनुकूला तेऽभ्यर्थना]

राजा—(स्मितं कृत्वा) रैवतक, मद्वचनादुच्यतां सारथिः
सबाणीसनं रथमुपस्थापयेति ।

दौवारिकः—जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः) [यद्देव
आज्ञापयति]

उभौ—(सहर्षम्)

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसन्नेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ १६ ॥

वतः ' इति पाठः । तत्र संनिधानादिति संबन्धः । एषेदानीमनुकूलाभ्य-
र्थना । ते तव । बाणासनं धनुः । यद्देव आज्ञापयति । अनुकारिणीति ।
पूर्वेषां पुरुषभृतीनामनुकारिणि सदृशे । चारित्र्येण रूपेण शौर्येण दानेन
पावित्र्येणेत्यादि ज्ञेयम् । युक्तरूपमतिशयेन युक्तम् । प्रशंसायां रूपम् ।
आपन्ना आपद्भुक्ताः । ' आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात् ' इत्यमरः ।
तेषां यदभयं तदेव सन्नं यज्ञविशेषः । तत्र दीक्षिताः कृतदीक्षा इति
रूपकम् । अनेनावश्यकर्तव्यत्वं भयापसारणस्य ध्वन्यते । खलु यस्मा-

उत्पादयन्ति संपादयन्ति । सारथिद्वितीयो यस्य स तथोक्तः । सनाथीक्रियतां
ऋषेरसंनिधानादनाथः इदानीं नाथसहितः क्रियतां निर्विघ्नं क्रियतामित्यर्थः । अनेन
राज्ञः शूरत्वं प्रकटितम् । तदुक्तम् “ साहाय्यमन्तरेण शत्रुजेता शूरः ” इति । अत्र
सारथिद्वितीयेनेत्यनेनासाहाय्यत्वं सूचितम् । तेनैव युद्धशूरत्वं प्रकटीचकार । अपवार्य-
त्यादिना अपवार्यं प्रच्छाद्य । नाट्ये “ अपवारितकं कार्यं त्रिपताकेन पाणिना ” इति
भरतेनोक्तम् । इति अमिति । इदानीं संप्रतं शकुन्तलादर्शनार्थमुपायविचारसमय इति
यावत् । अनुकूला अनायासेन तद्दर्शनाद्यनुरूपा । अनुकारिणीत्यादि ॥ खलु यतः
कारणात् पौरवाः पुरुवंशोद्भवा राजानः ननु त्वमेक एवेति यावत् । आपन्नाभयसन्नेषु
दीक्षिताः गृहीतव्रताः तस्मात्पूर्वेषां पुरुवंशानुपाणाम् । कर्मणि षष्ठी । अनुकारिणि अनुसा-
रिणि पूर्वेषामनुकारिण्यनेन केषांचिद्राज्ञां वंदयाः शूराश्चाशूराश्च भवन्ति पौरवास्तु न
तथा किन्तु सर्वे शूरा इति व्यज्यते । इदम् आपन्नपारित्राणं युक्तरूपं सुष्ठु युक्तम् । प्रशं-

राजा—(सप्रणामम्) गच्छतां पुरो भवंतौ । अहमप्यनुपद-
नागत एव ।

उभौ—विजयस्व । (इति निष्क्रान्तौ)

राजा—माढव्य, अप्यस्ति शकुन्तलादर्शने कुतूहलम् ।

विदूषकः—पढमं सपरिवाहं आसि । दाणिं रक्खसवुत्तन्तेण
बिन्दूवि णावसेसिदो । [प्रथमं सपरिवाहमासीत् । इदानीं राक्षस-
वृत्तान्तेन बिन्दुरपि नावशेषितः]

राजा—मा मैषीः । ननु मत्समीपे वर्तिष्यसे ।

विदूषकः—एअ रक्खसादो रक्खिदो हि । [एष राक्षसाद्र-
क्षितोऽस्मि]

(प्रविश्य)

दौदारिकः—सज्जो रथो भट्टिणो विजअप्पत्थाणं अवेक्खदि ।
एस उण णअरादो देवीणं आणत्तिहरओ करमओ आअदो ।
[सज्जो रथो भर्तुर्विजयप्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगरादेवीनामाज्ञ-
सिहरः करमक आगतः]

दित्यनेन पूर्वार्धे प्रतिहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमपि । अनुपदं भवत्पदन्यासं
लक्ष्यीकृत्य । अनन्तरमेवेत्यर्थः । ‘ पादन्यासे पादमुद्रा सुप्तिङन्ते
पदं भवेत् ’ इति क्षीरस्वामी । प्रथमं सपरिवाहमासीत् । जलनिर्गम-
नमार्गवाची परिवाहशब्दोऽल्पस्य लक्षको निर्गमनसंबन्धेनाधिक्यं लक्ष-
यति । यदधिकं भवति तन्निर्गच्छति । शीघ्रप्रतिबन्धः फलम् । तदेवाह-
इदानीं राक्षसवृत्तान्तेन बिन्दुरपि नावशेषितः । अत्रापि बिन्दुशब्दो-
ऽल्पस्य लक्षकः । एष राक्षसाद्रक्षितोऽस्मि । सज्जो रथो भर्तुर्विजयप्र-

सायां रूपप्रत्ययः । त्वयित्यनेन आपन्नपरित्राणं कर्तुं त्वदन्यः कोऽपि नास्तीति
व्यज्यते । पढममित्यादि । प्रथमं त्वया तद्वृत्तादिवर्णनसमये । सपरिवाहं तथा
तटाकस्य जलातिशये सत्युत्कूलप्रवाहता तद्वृत्तदर्शननिमित्तकौतूहलस्यापीति यावत् ।
बिन्दुरपि बिन्दुमात्रमपि । “ बिन्दुर्ना पद्मके ज्ञातयक्षरावयवे लवे । ” इति हलायुधः ।

१ राजन् इत्यधि० क० पु० । २ जयतु भद्र (जयतु भर्ता) इत्यधि० क० पु० ।

३ उवट्टिदो (उपस्थितः) इ० पा० ।

राजा—(सादस्म्) किमम्बाभिः प्रेषितः ।

दौवारिकः—अह इं । [अथ किम्]

राजा—ननु प्रवेक्ष्यताम् ।

दौवारिकः—तह । (इति निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्य)
एसो भट्टा । उवसप्प । [तथा । एष भर्ता । उपसर्प]

करभकः—जेडु भट्टा । देवी आणवेदि । आआमिणि
चउत्थदिअहे पउत्तपारणो मे उववासो भविस्सदि । तहिं दीहाउणा
अवस्सं संभाविद्वत्ति । [जयतु भर्ता । देव्याज्ञापयति आगा-
मिनि चतुर्थदिवसे प्रवृत्तपारणो म उपवासो भविष्यति । तत्र दीर्घा-
युषावश्यं संभावनीयेति]

राजा—इतस्तपस्विकार्यम् । इतो गुरुजनाज्ञा । द्वयमप्यनति-
क्रमणीयम् । किमत्र प्रतिविधेयम् ।

विदूषकः—तिसंकू विअ अन्तराले चिट्ठ । [त्रिशङ्कुरिवान्त-
राले तिष्ठ]

स्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगरादेवीनामंवानामाज्ञतिहरः करभक आगतः ।
अथ किम् । तह इति तथेति । एष भर्ता । उपसर्प । जयतु भर्ता ।
देव्यम्बाज्ञापयति । आगामिनि चतुर्थदिवसे प्रवृत्तपारणो म उपवासो
भविष्यति । पूर्वमुपवासवचनश्रवणमस्य दुःखदं भविष्यतीति प्रवृत्तपारण
इति प्रथममुपन्यस्तम् । तत्र दीर्घायुषावश्यं संभावनीयेति । प्रतिविधेयं
[प्रति] कर्तव्यम् । त्रिशङ्कुरिवान्तराले तिष्ठेत्यादिषु विदूषकवचनेषु

करभक इत्याज्ञप्तिहरस्य नाम । अथ किमित्यङ्गीकारे । तिसंकू इति । यथा त्रिशङ्कुर्या-

१ (उपसृत्य) जेडु जेडु इ० पा० । २ देवीओ आणवेन्ती (देव्य आज्ञापयन्ति)

इ० पा० । ३ णिव्वुत्तपाळणो उववासो मह अविस्सदि तहिं दिह हेदी-

हाउणा अवस्सं सण्णिहिदेण होद्व्वन्ति (निवृत्तपारण उपवासो मम

भविष्यति तस्मिन्दिवसे दीर्घायुषावश्यं सन्निहितेन भवितव्य-

मिति) इ० पा० । ४ विधातव्यम् इ० पा० ।

राजा—सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि ।

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वाद्वैधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा ॥ १७ ॥

(विचिन्त्य) सखे, त्वमम्बया पुत्र इति प्रतिगृहीतः । अतो भवानितः प्रतिनिवृत्य तपस्विकार्यव्यग्रमानसं मामावेध तत्रभवतीनां पुत्रकृत्यमनुष्ठातुमर्हति ।

विदूषकः—णं कखु मं रक्खोभीरुअं गणांसि । [न खलु मां रक्षोभीरुकं गणय]

राजा—(सास्मितम्) कथमेतद्भवति संभाव्यते ।

विदूषकः—जह राआणुएण गन्तव्यं तह गच्छामि । [यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि]

हास्यप्रतीतिः स्फुटेष्व । उक्तं च : विदूषकस्य हास्यं तु नायके हास्यकारणम् । इति । तद्वक्ष्यमाणम्- ' भाषणाकृतिवेषाणां क्रियायाश्च विकारतः । लोल्यादेश्च परस्थानामेषामनुकूलैरिति ॥ विवासश्चेतसो हासः ' इति । एतत्स्थायी हास्य इति ज्ञेयम् । कृत्ययोगिति । कार्ययोर्मनसो द्वैधीभवनं नाभैकत्रापर्थवसानम् । उपमाने तु मागीदृश्यगमनम् । उभे भिन्न अपि समानधर्मार्थमतिशयोक्त्यैकत्वेनाध्यवसिते । पुरोऽग्रे शैले प्रतिहतमवरोधं प्राप्तं स्रोतोवहो नद्याः स्रोत इव । अन्यदल्पं स्रोतः शैलावरुद्धं तिष्ठेदेवेति संबन्धिपदोपादानम् । तत्रापि नद्यादिपदाभावेन यद्विशिष्टस्य ग्रहणं तेन महानदीत्वं ध्वनितम् । वृत्त्यनुप्रासच्छेकानुप्रासयोः संसृष्टिः । उपमा च । न खलु मां रक्षोभीरुकं गणय । भवति त्वयि । यथा राजा-वापृथिव्योर्मध्ये तिष्ठति तद्वत्त्वमपि कृत्ययोर्मध्ये तिष्ठेत्यर्थः । तेन द्वयमपि न कर्तव्यमिति भावः । सत्यमित्यादि । सत्यं तत्त्वतः " सत्यं शपथतत्त्वयोः " इत्यमरः । आकुलीभूतोऽस्मि कलुषीभूतचित्तोऽस्मि ॥ कृत्ययोरिति । कृत्ययोः कर्तुं योग्ययोः अनेन द्वयो-रप्यवश्यं कर्तव्यता सूचिता । पुरः शैले प्रतिहतं प्रतिरुद्धं स्रोतोवहाः नद्यः तत्संबन्धि स्रोतो-

१ अलं परिहासेन इत्य० क० पु० । २ स्रोतोवहं इ० पा० । ३ अम्बभिः इ० पा० ।

४ स इ० पा० । ५ व्यग्रताम् इ० पा० । ६ निवेद्य इ० पा० । ७ मा (मा) इ० पा० ।

८ भो महाब्राह्मण इत्य० क० पु० । ९ तेण हि (तेन हि) इत्य० क० पु० ।

१० गमिस्सं (गमिष्यामि) इ० पा० ।

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वानानुयात्रिकां-
स्त्वयैव सह प्रस्थापयामि ।

विदूषकः—तेण हि जुवराओ हि दाणिं संबुत्तो [तेन हि
युवराजोऽस्मीदानीं संबुत्तः]

राजा—(स्वगतम्) चपलोऽयं वटुः । कदाचिदस्मत्प्रार्थना-
मन्तःपुरेभ्यः कथयेत् । भवतु । एनमेवं वक्ष्ये । (विदूषकं हस्ते गृही-
त्वा प्रकाशम्) वयस्य, ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि । न खलु
सत्यमेव तापसकन्यकायां मैमाभिलाषः । पश्य ।

क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो मृगशवैः सममेधितो जनः ।

परिहाराविजलिपतं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वैचः ॥ १८ ॥

नुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि । आनुयात्रिकान्सहागतान् । तेन हि युवराजः ।
अस्मीत्यहमर्थे ! इदानीं संबुत्तः अन्तपुरेभ्यस्तात्स्थ्यात्स्त्रीभ्यः । विदूषकं
प्रत्याययितुं तापसकन्यकायामित्युक्तिः । क्व वयमिति । वयं क्व । वय-
वहम् । “ स्रोतोऽवुवेगेन्द्रिययोः ” इति विश्वः । यथाशब्दो दृष्टान्तवाचकः । तेण हीति ।
युवराज इत्यनेन राज्ञः पुत्राभावः सूचितः । राज्ञः पुत्रसद्भावे स्वस्य युवराजत्वकथनस्यानु-
चितत्वात् । तेन च स्वान्तःपुरयुवतिषु पुत्रोत्पत्तिर्नास्ति इतः परमेव शकुन्तलायां भवि-
ष्यतीति सूच्यते ॥ चपल इत्यादि । चपलः अनवस्थितचित्तः । “ चपलः पारदे शीघ्रे
दुर्विनीते नवस्थिते ” इति वैजयंती । वटुर्यक्तव्यावक्तव्यविवेकरहितः । अन्तःपुरेभ्यः
अन्तःपुरवासिनीभ्यः । भवतु स यादृशस्तादृशो वास्तु । यद्वा भवत्वित्युपायस्मरणे । एव
वक्ष्ये वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रच्छाद्य कथयिष्यामि एनमित्यनादरनिर्देशेन प्रतारणे सुकरत्वं
व्यज्यते । महर्षिगौरवात् महर्षेर्वहुमानाद्रेतोः न चेत् सर्वानर्थकारी शापो भवेदिति
भावः । तर्हि शकुन्तलादर्शनार्थमपि भवत्वित्याशंक्याह—ममेति । नागरिकस्य ममेत्यर्थः ।
तापसकन्यकायां तापसपदेन परिणयायोग्यत्वं रूपाद्यभावश्च व्यज्यते । कन्या-
पदेनाप्रागल्भ्यं तात्कालिकसंभोगाद्यनर्हत्वं सूच्यते । तस्यामभिलाषः आदरः नास्ति
तर्हि परबुद्धेः प्रत्यक्षत्वादनुरागाभावे किं निश्चायकमित्याशंक्याह—सत्यमिति । सत्यं
तत्त्वतः । अमुमर्थं विशिष्याह—पःथेलादिना । कवेति । वयमिति बहुवचनेन प्रौढ-
कामिनीविद्यलोकोत्तरचमत्कारिमन्मथकलाकुशलाः तादृशनागरिका वयं कुत्रेति
द्योत्यते । परोक्षमन्मथः अज्ञातकामः व्यवहितमदन इति यावत् । मृगशवैर्हरिणपौतैः
समं तुल्यम् । “ समा वर्षे समं तुल्यम् ” इति यादवः । एधितो वर्धितः

१ महर्षिं इ० पा० । २ शकुन्तलायामित्यधिकं क० पु० ।

३ विदूषकः—अहं इं (अथ किं) इत्यधिकं क० पु० ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

मित्यर्थान्तरसंक्रामितवाच्यम् । तेनानेकराजोपचारयुक्तत्वं नानावैदग्धी
कुशलत्वं च व्यज्यते । मृगशार्वैर्हरिणबालकैः समं सहेधितो वृद्धिं प्राप्तः ।
अत एव परोक्षमन्मथो दूरमुक्तमनोभवः । कामकलानभिज्ञ इत्यर्थः ।
एधितपदार्थसमर्थनार्थं शावपदम् । तेन नावकरत्वम् । परिहासेन
विविधं जल्पितं यत्र तद्वचः शकुन्तलायामनुरागकथनरूपं परमार्थेन न
गृह्यताम् । पुनरुक्तवदाभासः । वृत्त्यनुप्रासः । काव्यलिङ्गं पदार्थवाक्या-
र्थरूपेण । पूर्वार्थे विपमस्यैको भेदः सहोक्तिश्च । वैतालीयं वृत्तम् ।
अन्ये त्वर्थसमं प्रबोधितं मन्यन्ते । ‘ गजा-स्वगतम् ’ इत्यादिनैतद-
न्तेन संवृतिर्नाम संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तद्वक्ष्यं तु-‘ संवृतिः स्वयमु-
क्तस्य स्वयं प्रच्छादनं भवेत् ’ इति ॥

इति श्रीमदभिधानशाकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां

द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ।

मृगशार्वैरित्यनेन मर्त्यैस्तिर्गजतुषु मनुष्येषु च नापाठगवुद्धिः नतु लोकोत्तरस्त्रीरन्मिति
नतत्कालव्ययचितद्रव्यैः सम्यङ् वधित इत्यर्थः । जन इत्यनेन जनमात्रमुच्यते नतु
नागरिकजनराहवागेन लोकवृत्तांताभिज्ञत्वेन प्रागल्भ्यमिति द्योत्यते । क्व कुत्र यदि
तस्या नागरिकजनसहवासेन मन्मथकलावैदग्ध्येन प्रागल्भ्यं काश्यपाधीनत्वाभावश्च भवति
तदा तत्संसर्गः समुचितः स्यादिति भावः । अत्र नागरिकानागरिकयोः संगर्गस्यासंभावित-
त्वाद्धा कथौ प्रयुक्तौ तदुक्तम् । “ अत्यन्तान्गाराधितार्थं द्वौ कथौ प्रयुज्येते ” इति । तस्यै-
वावन्तमनेहसं नित्रे निवेद्येत्यादिना रूपं निर्गमं दर्भाकुरेणत्यादिनानुरागोऽपि वर्णितः
तत्कथमिति आह-परिहासविजयितामिति । तर्हि सर्वैः नमं परिहासो न युज्यत इत्यत
आह-मग्न इत्यादि । मित्रेण समुचितानुचितादिकं वक्तुं शक्यत इति भावः । परिहास-
विजयितमितिनेन पूर्वं तद्रूपविधियेऽतिमात्रं बहु वर्णितमिति व्यज्यते । वचस्तद्रूपवि-
वर्णनरूपं परमार्थेन तच्चेन न गृह्यतां नांगीक्रियताम् । अत्र पूर्वोक्तस्य शकुन्तलानुराग-
स्यान्यथाकथनाद्वाङ्गः प्रज्ञागुण उक्तः । तदुक्तम्-“ उक्तार्थस्यान्यथाकथनं प्रज्ञावत्त्वमुदा-
हृतम् ” इति । अथ किमितिगीकारे । अत्र देवीव्रतरूपावगतरार्थकथनं राज्ञः सकाशाद्वि-
द्रूपकापकर्षणार्थमित्यवगंतव्यम् ॥

इति श्रीनिवासाचार्येण विरचितायां शाकुन्तलकाव्यायां द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

अथ विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः)

शिष्यः—अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः । प्रविष्टमात्र एवा-
श्रमं तत्रभवति राजनि निरुपद्रवानि नः कर्माणि प्रवृत्तानि भवंति ।

का कथा वाणसंधाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।

हुंकारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥ १ ॥

यावदिमान्वेदिसंस्तरणार्थं दर्भानृत्विग्भ्य उपनयामि । (परिक्रम्या-
वलोक्य च आकाशे) प्रियंवदे, कस्येदमुशीरानुलेपनं मृणालवन्ति

महानुभावः प्रभावो यस्य सः । ' अनुभावः प्रभावेऽपि ' इत्यमरः ।
प्रविष्टेति । तत्रभवति पूज्ये । अत्र राक्षसनिराकरणे कारणे वक्तव्ये
कार्यरूपकर्मनिरुपद्रवतोक्तेः पर्यायोक्तालंकारः । का कथेति । वाणसं-
धाने का कथा । शरसंधानं नापेक्षत इत्यर्थः । स धनुषो ज्याशब्देनैव
विघ्नान्दूरतोऽपोहति निराकरोति केनेव । हुंकारेणैवेति । एकदेशविवर्ति-
न्युपमा । तेन राज्ञो गणपत्युपमानत्वं गम्यते । अथवा स ज्याशब्देनैव
दूरतो विघ्नानपोहति । कथंभूतेनेव । धनुषो हुंकारेणैवेति । समासोक्तिग-
र्भोत्प्रेक्षा धनुषश्चेतनत्वारोपात् । अनयानायासेन रिपुनिबर्हणं ध्वनितम् ।
अस्मिन्पक्षे धनुर्ज्याशब्दयोरर्थपौनरुक्त्यं परिहृतं भवति । आकाश इति ।

कविरिदानीं कथान्तरमारम्भाणो वस्तुसंघटनाय विष्कम्भं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति ।
ततः प्रविशतीत्यादि । यजमानशिष्यः यजमानः कण्वस्तस्य शिष्यः । खलु यतो हेतोः ।
तत्रभवति पूज्ये राजनि । आश्रमं धर्मारण्यम् । नः अस्माकम् कर्माणि उद्देश्यक्रियाः ।
निरुपद्रवानि निर्विघ्नानि ततो हेतोर्महानुभावः माहात्म्यवान् । अमानुप्रभाव इति यावत् ।
अहो आश्चर्यं । महानुभावत्वं निर्विघ्नत्वं चाह-का कथेत्यादिना । हि यतः धनुषः ज्या-
शब्देन मौर्वीध्वनिना ज्याशब्दमुत्प्रेक्षते हुंकारेणैवेति । अनेन यज्ञकर्मसमाप्तिपर्यंतं राज्ञो
जागरूकत्वं व्यज्यते । विघ्नान् कर्मोपप्लवकान् अपोहत्यपसारयति । वाणसंधाने सति का
कथा का वार्ता विघ्नानामिति शेषः । कर्मोपप्लवकवार्तैव न स्यादित्यर्थः । शिष्यः स्वाग

१ खलु इ० पा० । २ यत्प्रवि- इ० पा० । ३ निरुपद्रवानि इ० पा० ।

४ संवृत्तानि इ० पा० । ५ गार्थान् इ० पा० । ६ उपहरामि इ० पा० ।

च नलिनीपत्राणि नीयन्ते । (^१आकर्ण्य) किं ब्रवीषि । आतपल-
ङ्गनाद्धलवदस्वस्थां शकुन्तला । तस्याः शरीरनिर्वापणायेति । तर्हि
त्वरितं गम्यताम् । सखि, सा खलु भगवतः कण्वस्य कुलपतेरु-
च्युसितम् । अहमपि तावद्वैतानिकं शान्त्युदकमस्यै गौतमीहस्ते
विसर्जयिष्यामि । (इति निष्क्रान्तः)

इति विष्कम्भकः ।

तल्लक्षणं तु दशरूपके—‘ किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् ।
श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशमापितम् ॥ ’ इति । नाट्यमोडयम् ।
आकर्ण्याकर्णनमभिनीय । तच्च पार्थ्वीनतेन शिरसा स्तब्धेन नेत्रेण । तल्ल-
क्षणं तु—‘ पार्थ्वीप्राप्तिमुखं यत्तु तत्पार्थ्वीनतमुच्यते । ’ ^२ प्रयु (यो) ज्य-
माकर्णनादौ पार्थ्वस्यस्यावलोकने । यत्तु स्यान्निश्चलपुटं स्तब्धनेत्रं प्रच-
क्षते ॥ ’ इति । विष्कम्भकः । तल्लक्षणं तु सुधाकरे—‘ तत्र विष्क-
म्भको भूतभाविस्त्वंशमूचकः । अनुख्यपात्रराचितः सक्षैपै-
कप्रयोजनः ॥ द्विवा स शुद्धो मिश्रश्च मिश्रः स्यान्नीचमध्यमेः । शुद्धः
केवलमध्योऽयमेकानेककृतो द्विवा ॥ ’ इति । तदयमेककृतः शुद्धः ।
अत्र दुप्यन्तस्याश्रमाभ्यन्तरागमनं कृततपस्विकार्यत्वेन निराकुलत्वं सु
(स) भूतमूचनं शकुन्तलाया आतपलंवनव्याजेन विरहावस्थाकथनं

मनप्रयोजनमाह—यावदित्यादि । यावदुपहरामि रामपठिष्यामि । आकाश इति । नाट्ये
रंगमन्त्रे नेपथ्यव्यतिरिक्तस्थानमाकाश इत्युच्यते । नीयन्ते प्राप्यन्ते आतपलंवनादात-
पानिकमान् पलवदृष्टम् । अन्वयार्था पठिता । निर्वापणाय समनार्थम् । किं प्रश्ने ।
अत्राप्रतिप्रवा प्रियंवदाया शकुन्तलापादाकाशमापितमित्यवगतव्यम् । तदुक्तम् “ किं
ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यः । श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशमापितम् ॥ ”
इति । नाट्ये प्रत्युक्त्यवसरप्रदानार्थमाकाशमापितं कर्तव्यम् । तदुक्तम्—“ प्रश्नो दूतश्च
लोपश्च नेपथ्योक्तिस्तथैव च । आकाशोक्तिश्च पंचैतं प्रत्युक्त्यवसरप्रदाः ॥ ” इति ।
नहीत्यादि तर्हि तथा चेत् पलवदस्वस्था चेदित्यर्थः । शीघ्रं यत्नेनोपक्रम्यतां चिकित्स्य-
ताम् । उच्छ्वसितं जीवितं जीवितकारणमिति यावत् । वैतानिकं वितानो यायः तत्संबन्धि-
वैतानिकम् । गौतमी कण्वभगिनी । शुद्धविष्कम्भः विष्कम्भलक्षणं चतुर्थेऽङ्के निरूप्यते ।

१ श्रुतिमभिनीय इ० पा० । २ संतापनिर्वापणाय इ० पा० ।

३ यत्तादुपक्रम्यताम् इ० पा० । ४ शुद्धविष्कम्भ इ० पा० ।

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा)

राजा—(निःश्वास्य)

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्तयितुम् ॥ २ ॥

भविष्यत्सूचनामिति ज्ञेयम् । कामयमानो विरही तस्येवावस्था यस्य स तथा । क्वचित् ' कामयानः ' इति पाठः । सोऽप्यनित्यमा (त्वं मुमा) गमानुशासनामिति मुख्यकृते साधुः । तथा च वामनाचार्यसूत्रम्—' कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च ' इति । तत्र राजानकमम्मटेन व्याख्यातम्—अनित्यमा (त्वं मुमा) गमानुशासनम् ' इति । यद्वा कामस्य यान उद्गमन आरोहणे वा या अवस्था अभिलाषाद्यास्ता यस्य सः । जान इति । अहं तपसो वीर्यं जाने । प्रसह्य धर्षणीया न भवतीति भावः । प्रसह्य धर्षणीयत्वाभावे कार्ये प्रस्तुते यदप्रस्तुतं तपसो वीर्यं जान इति कार्यमुक्तं साप्रस्तुतप्रशंसा । तर्हि सैवागमिष्यतीत्यत आह—सेति । सा बालाप्रगल्भा परवती पराधीनेत्युभयं विधेयम् । अयं व्याजो भविष्यतीत्याह—इति मे विदितम् । म इति मयेत्यर्थे निपातः । तदुक्तं वामनाचार्यैः—' तेमेशब्दे निपातौ त्वयामनेत्यर्थे ' इति । नपुंसके भवे क्तस्य शेषनिवक्षायां चेति वा संबन्धे पष्टी । एवं यद्यपि तथापि शकुन्तलायाः सकाशादिदं मया सह संबद्धं मां च परित्यज्य क्षणमात्रपरिचित आसक्तमिति निह्नीकं हृदयं निवर्तयितुं नालं न समर्थोऽस्मि । स्वयं न निवर्तते, मयाप्यशक्यं निवर्तनमित्यर्थः । वेदनक्रियाया हृदयनिवर्तनक्रियायाश्च विरोधः । तदा-

ततःप्रविशतीत्यादि । ततः शिष्यनिष्क्रमणानन्तरं कामयमानावस्थः प्रार्थयमानावस्थः । जान इत्यादि । तपसः वीर्यं प्रभावम् । " वीर्यं शुकं प्रभावे च तेजःसामर्थ्ययो-रपि " इति वैजयंती । जाने बुध्ये अहमिति शेषः । अनेन यदि शकुन्तलां बलादपहरामि तदा सर्वसंहारकारी काश्यपमुनिशापो भवेदिति ध्वन्यते । सा अनुभूता तदुक्तम् । ' प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थस्तच्छब्दो ब्रूच्छब्दं नापेक्षते ' इति । बाला अप्रगल्भा । परवती पराधीनेति विदितम् । प्रथमेऽङ्के प्रियंवदानामूयाभ्यां शकुन्तलायाः काश्यपमुनात्वपरिग्रहत्वकथनेन ज्ञातम् । यद्यपि मुनेस्तपससामर्थ्यं तथापि तदधीनत्वाभावे प्रागल्भ्यवत्त्वे च तद्वदना संभवतीत्यभिप्रायः । तर्हि सा अप्रगल्भा पराधीना च मुनिशापश्च दुर्निवारो यदि तद्विषयचित्तैव त्यज्यतामित्यत आह तथापीति ।

(मदनवाधां निरूप्य) भगवन्कुसुमायुध, त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामतिसंधीयते कामिजनसार्थः । कुतः ।

भासस्तु रतिस्वाभाव्यात् । श्रुतिवृत्त्यनुप्राप्तौ । मदनवाधां निरूप्येति । लोलितेन शिरसा दोलेन हस्तकेन शून्यया दृष्टचेत्यादि ज्ञेयम् । तद्वृक्ष-
णानि तु-‘ शिरः स्याल्लोलितं सर्वदिक्कैः शिथिललोचनैः ’ इति । ‘ लम्ब-
मानो पताको तु श्लथांसौ शिथिलांगुली । दोलो भवेदसौ ’ इति । ‘ सम-
तारापुट । दृश्यदृष्टिः शून्यविलोकिनी ’ इति । अथवा दोलस्थाने कर्कटं
कुर्यात् । तद्वृक्षं तु-‘ अन्योन्यस्यान्तरैर्यत्रांगुर्यो निःसृत्य हस्तयोः ।
अन्तर्गन्धर्वा दृश्यन्ते कर्कटः सोऽभिधीयते ॥ अन्तःस्थितांगुलिः पृष्ठे
त्वंगुलीनां हनुं दधत् । चिन्तायामथ खेदे च ’ इति । अत एवोक्तम्-
‘ सूचयन्त्यान्तरं भावं ये कराः कर्कटादयः । विपण्णादिष्वपि प्रायः
प्रयोज्यास्ते सतां मताः ॥ ’ इति । विश्वसनीयाभ्यामित्यत्रोपात्तविशे-
ष्यार्थो हेतुत्वेनोपात्तोऽवगन्तव्यः । कामिजनसार्थो विरहिसमूहोऽतिसं-

तथापि सर्वं ज्ञात्वा ततः शकुन्तलाया हृदयं सर्वकरणप्रधानभूतं मनः निवर्तयितुं नाल-
मास्मि न समर्थोऽस्मि । तदनुगागि समं चित्तं मया निवर्त्यमानमपि तत्सौंदर्यवलात् निव-
र्तत इति भावः । अनेन राज्ञः शंकरूपव्याभिचारिभाव उक्तः उक्तं च-“ अनर्थो प्रेक्षणं
शंका परक्रान्तिस्त्वदुर्नयान् । ” इति । अत्र राज्ञा पित्रादिभिरदत्तशकुन्तलापरग्रहरूप-
स्त्वदुर्नयान्मुनिकोश्याय शापरूपानर्थोप्रेक्षणं कृतम् । मदनवाधामित्यादि । निरूपयन्
नितरां रूपयन् अभिनयत्रिणि यावत् । निमीलननिश्वासाद्यतिशयमवयवपारवत्यादिना
दर्शयन्नित्यर्थः । अत्र राज्ञः शकुन्तलाहृतत्वेन पारवत्याद्यस्तेन मदनवाधाभिनयो न
कर्तव्यः किन्तु गातिक्रमवैरवाभिनेतव्यः अत एवोक्तम् निरूपयन्निति । तदुक्तम् भरतेन
“ विपण्णे मूर्च्छितं ह्रीने जुष्टगुणाशोकराडिने । ग्लाने सुप्ते विहस्ते च निश्चये तादृति जडे ॥
व्याधिग्रस्ते ज्वराने च भयाने शीतविह्वले । मत्ते प्रमत्ते चोन्मत्ते चिन्तायां तपसि स्थिते ॥
न हस्ताभिनयो योज्यः कार्यः सत्वस्य संग्रहः । ” इति विपण्णादिशब्दास्तत्तत्संचारि-
वाचकाः विषण्णादिषु पारवत्यादिवैक्याभावेन यथोचितहस्ताभिनयाभावात्केवलं स्तंभस्वेद-
दीनदृष्ट्यधुपातगद्गत्वादिभिरैवाभिनयो योज्यः । केवलहस्ताभिनये तादृशचमत्काराभा-
वादित्यर्थः । भगवन्नित्यादि । भगवन्निति साक्षेपवचनं । यद्वा । दैन्योक्तिः कुसुमायुध
पुष्पायुधेत्याक्षिप्यमाणार्थेन संबोधनम् । अनेनेतरधान्विवैलक्षण्यमुक्तम् । चन्द्रमसेति ।
“ चदि आल्हादने ” इत्याद्यादकार्यश्चंद्रशब्दः । विश्वसनीयाभ्यामुक्तनाम्नः सार्थ-
कत्वाभ्रमेण विश्वासयोग्याभ्याम् आतिसन्धीयते बाह्याकारेण वंचयित्वान्तर्निगूढं

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-

र्दयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।

विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-

स्त्वमपि कुसुमवाणान् वज्रसारीकरोषि ॥ ३ ॥

धीयते वञ्च्यते । ' अतिसमौ वञ्चने ' इति गणपाठात् । तदेवाह-तवेति । कुसुमशब्देनात्यन्तपेलवत्वं ध्वनितम् । कुसुमशरस्य भावः कुसुमशरत्वम् । अत्र चूर्णिकायां चन्द्रमसा चेत्युक्तेस्तवेतिवत्सर्वनामपरामर्शो न्याय्यो नेन्दुपदोपादानम् । तेन ' त्वमस्य द्वयम् ' इति पठनीयम् । अयथार्थम् । तेन विपरीतार्थमित्यर्थः । ' तदन्यताद्विरुद्धतदभावेषु नञ्वर्तते ' इति विरुद्धार्थोऽत्र नञ् । मद्विधेषु विरहिष्वित्यर्थः । अत्रापि मयीति विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । अयथार्थत्वं उत्तरवाक्यार्थं हेतुत्वेनाह-विसृजतीति । यत इन्दुः, हिमं गर्भे येषां तैः । अनेन कालत्रयेऽप्युष्णत्वशङ्कामात्रमपि नास्तीति व्यज्यते । मयूखैः किरणैरग्निं विसृजति किरति । अवज्रसारान्वज्रसारान्करोषि वज्रसारीकरोषि । यद्वा वज्रवत्सारीकरोषि दृढीकरोषि । काव्यलिङ्गं रूपकमुपमा । क्रमेण हिमगर्भवाच्यते । सार्थः समूहः न त्वहमेक एवेत्यभिप्रायः । उक्तमर्थमुपपादयति-तत्र कुसुमेत्यादिना । तवेत्येकवचनेन मदनस्य नैर्घृण्यादनभिजातत्वं सूच्यते । कुसुमशरत्वमित्यनेन लोकानां विश्वसनीयतायां पराकाष्ठा सूचिता । " इन्दि केदने " इत्यस्य धातोः स्वरव्यत्यासेनामृतवद्रूपार्थं इन्दुशब्दः । शीतरश्मित्वमित्यनेन शीतलत्वे सर्वलोकसंवादः सूच्यते । द्वयदिदम् अनुभूतं द्वयमपि अयथार्थम् । यथाशब्दाः सादृश्ये ध्रुवमाणार्थो यथा तादृगर्थरहितम् । मद्विधेषु केवलं मयि न मत्सदृशेषु सर्वेष्वित्यर्थः । दृश्यते स्फुटं विभाव्यते नतु लोकवार्तामात्रमिति यावत् । अतिसन्धानप्रकारमाह-हिमगर्भैर्मयूखैरग्निं विसृजतीति । गर्भशब्दस्त्वावरणवाचकः । एषामंतःस्थिताग्नेर्हिममावरणं तैः किरणैरिति यावत् । अग्निं हिमेन प्रच्छाद्य मुञ्चतीत्यर्थः । कुसुमान्येव वाणाः शोषणमोहनादिलक्षणारविंदाशोकादिवाणाः तान् वज्रसारीकरोषि अवज्रसारान्कोमलान्वज्रसमानदाब्जान् करोषि यथा वज्रं पर्वतं भिनत्ति तथा मम हृदयं पर्वतादप्यधिकतरैर्यमुद्भिद्य भिनत्तीत्यर्थः । क्रियापदे वर्तमानार्थप्रत्ययेन जीवितसंशयं गते मग्न्यापि वाणान्मुञ्चतीति व्यज्यते तेन च तस्य नृशंसत्वं सूचितम् । हिमगर्भैर्मयूखैरग्निं विसृजतीत्यनेनात्युद्दीपकतया । निद्रयपि निद्राच्छेदरूपा चतुर्थी स्मरदशा सूचिता । अनेन निद्रयपि निद्राभावात्स्वप्नेऽपि तस्याः संगमो नास्तीति सूच्यते । विसृजतीति वर्तमानव्यपदेशेन दिवा चंद्रकिरणभावात्पूर्वरात्रानुभूतचंद्रकिरणानां गाढव्यथाकारित्वं सूच्यते अतिदुःखानुभवादद्याप्यनुभूयमाना इव चंद्र-

“ (विचिन्त्य) भगवन्मनोभव ! कुतस्ते कुसुमायुधस्य शरत-
क्षणेमतत् ? (स्मृत्वा) आं ज्ञातम् ।

अद्यापि नूनं हरकोपवद्विस्त्वयि ज्वलत्यौर्व इवाम्बुराशौ ।

त्वमन्यथा मन्मथ ! मद्विधानां भस्मावशेषः कथमेवमुष्णः ॥४॥

अथवा ।

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नपि मतो मे ।

मयि मदिरायतनयनां तामाधिकृत्य प्रहरतीति ॥ ५ ॥

भगवन् कामैवमुपालभ्यते न मां प्रत्यनुक्रोशः ।

वृथैव सङ्कल्पशतैरजस्रमनङ्ग नीतोऽसि मयातिवृद्धिम् ।

आकृष्य चापं श्रवणोपकण्ठे मय्येव युक्तस्तव बाणमोक्षः ॥६॥”

रग्निमिति गुणद्रव्ययोर्विरोधः । विप्रलम्भस्वाभाव्यादाभासत्वं चूर्णिकया
श्लोकपूर्वार्धे यथालंकारः कुसुमेषु यद्वाणत्वमारोपितं तद्विरहदुःखदत्त्वेन
प्रकृतोपयोगीति परिणामश्च । आगोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः
इति तल्लक्षणात् । त्वं त्वेति मिन्दोर्मिदमिति छेकवृत्त्यनुपासौ । मालिनी-
वृत्तम् । उत्तरार्धे क्रमप्रक्रमभङ्गो विरहिणो राज्ञो वचनमिति परिहर्तव्यः ।
‘ त्वमिह कुसुमबाणान्वज्रसारान्विधत्से विमृजति स च वद्विं शीतगर्भैर्म-
यूखैः ’ इति वा पाठः । अत्र च पाठे शीतपदोपादानादुद्देश्यप्रतिनिर्देश्य-
योरेकपदोपादानलक्षणो गुणः । इन्दुशब्दानुपादानात्कथितपदोपाभावश्च

मयूखा दृश्यन्त इति भावः । यद्वा वर्तमानसामीप्ये लट्प्रत्ययः तेन चेतःपरं पुनरपि
रात्रौ चंद्रकिरणजनित दुःखमागतप्रायमिति द्योत्यते रात्र्यागमनात्प्रागेव प्रतीकारः कर्तव्य
इति भावः । कुसुमबाणानिति बहुवचनेन मदनजनितबहुदुःखानुभवेन स्वस्य मरणसत्री-
ची दशा सूच्यते । यद्वा बहुवचनेनैकैकस्य बाणस्य मदनस्तु नैष्कल्यं मत्वातिक्रोधेना-
मोघास्त्रमपि मुक्तवानिति द्योत्यते । अत एवोक्तं वज्रसारीकरोपीति । तेन च स्वस्य
जीवितस्य कालाक्षमत्वं व्यज्यते । अत्र श्लोके गर्हणं नामालंकारः तदुक्तम् “ यत्र
संकीर्तयेद्दोषं गुणमर्थेन दर्शयेत् । गुणातिपाताद्दोषाद्वा गर्हणं नाम तद्ववेत् ॥ ” इति
वस्तुनि दोषकथनाद्वा गुणाभावकथनाद्वा गर्हणं भवति । अत्र इंदुमदनयोर्गर्हणं कृतं न

१ विचिन्त्यप्रभृति बाणमोक्षः इत्यधिकं क० पु० । २ कामदेव न ते

मय्यनुक्रोशः । (मदनबाधां निरूप्य) इत्य० क० पु० ।

३ यदि इ० पा० ।

(सखेदं परिक्रम्य)

क नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यैरनुज्ञातः श्रमकृन्तमात्मानं विनोदयामि । (निःश्वस्य) किं नु खलु मे प्रियादर्शनादृते शरण-
मन्यत् । यावदेनामन्विष्यामि । (सूर्यमवलोक्य) इमामुप्रातप-
वेलां प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनीतीरेषु ससखीजना शकुन्तला
गमयाति । तत्रैव तावद्गच्छामि ।

स्वीकृतो भवति । श्लोके च यथासंख्यालंकारः । संस्थितेऽवासिते । सदसि
साधवः सदस्यास्तैरुपद्रष्टृभिः । ‘ सदस्या विधिदर्शिनः ’ इत्यमरः । क
नु खलु विनोदयामीत्वन्वयः । विनोदेन कौतुकेन क्लेशमपहरामीति
भावः । अन्यत्र कचिदपि विनोदनाभावान्निःश्वस्येत्युक्तिः । तत्र दीर्घ-
त्वमुष्णत्वं विरहित्वादवसेयम् । अन्यथैतदुक्तेरेव वैयर्थ्यात्तस्य स्वभावत
एव संभवात् । अन्यार्थं खलु शरणं रक्षकम् । न किंचिदित्यर्थः ।
‘ ततः प्रविशति ’ इत्यादिनैतदन्तेनोद्वेगो नाम पञ्चम्यवस्था सूचिता ।
तल्लक्षणं तु—‘ मनसः कम्प उद्वेगः कथितस्तत्र विक्रियाः । चित्तसंतापनिः-
श्वासौ द्वेषः शय्यासनादिषु ॥ स्तम्भचिन्ताश्रुवैवर्ण्यदीनत्वादय ईरिताः ॥ ’
इति । मालिनीति नदीसमाख्या । ‘ यावदेनाम् ’ इत्यादिना ‘ गच्छामि ’

गुण उक्तः । क्व नु खल्वित्यादि । खलु जिज्ञासायाम् । सवनकर्मणि यज्ञकर्मणि संस्थिते
परिसमाप्ते सदस्यैः ऋत्विग्भिः । क्लृप्तं विरहपरंपराजनितदुःखपीडितम् आत्मानं चित्तम् ।
निश्चस्येत्यादि । खलु यतो हेतोः । मे एतादृशावस्थापन्नस्य मम प्रियादर्शनादृते अवि-
च्छिन्नाकांक्षालंबनीभूतनायिकादर्शनमन्तरेण शरणं रक्षितुं किमित्याक्षेपे अन्यत्किमपि
नास्त्येवेत्यर्थः । यावदन्विच्छामि अन्वेषयामि । अनेन विलासो नाम प्रतिमुख-
सम्बन्धगसुक्तम् । तदुक्तम्—‘ दर्शनमलिंगनादीच्छा विलासः परिणीयते ’ इति । अत्र
दुष्यन्तस्य शकुन्तलादर्शनादीच्छया विलासः । इमामित्यादि । मालिनीतीरेष्विति बहु-
वचनेन शकुन्तलाया अपि स्वविरहजनितदुःखानुभवोऽस्तीति राज्ञा सूच्यते । विरह-
पीडितजनस्यैकत्रावस्थितेरसंभवात् । तथा मेघसंदेशेऽपि प्रयुक्तं “ रामगिर्याश्रमेषु ”
इति । अनेनोभयानुरागः सूचितः न चेद्रसाभासप्रसंगः स्यात् । तदुक्तम् काव्यप्रकाशे ।
“ एकत्रैवानुरागश्चेतिर्यङ्मलेच्छगतोऽपि वा । योषितो बहुसक्तिश्चेद्रसाभासः प्रकी-
र्तितः ॥ ” इति । तथा भावप्रकाशिकायामुक्तम् “ शृंगारो हास्यभूयिष्ठः शृंगाद्-
भास ईरितः ” इति । शृंगारस्यारागस्त्वेकरागस्तिर्यग्गतो म्लेच्छगतश्चेति चतुश्च
हास्यभूयत्वम् । तत्रारागस्त्वेकत्र रागाभावः । नन्वेकत्र रागाभावाद्रसाभासत्वं न युज्यते

(परिक्रम्यावलोक्य च) अनया बालपादपवीथ्या सुतनुरचिरं गतेति तर्कयामि । कुतः

सम्मीलन्ति न तावद्धन्धनकोशास्तयावचितपुष्पाः ।

क्षीरस्निग्धाश्चामी दृश्यन्ते किसलयच्छेदाः ॥ ७ ॥

(स्पर्शं रूपयित्वा) । अहो ! प्रवातसुभगोऽयं वनोद्देशः ।

इत्यन्तेन परिसर्पो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ दृष्टनष्टानुसरणं परि-
सर्प इतीरितः ’ इति । अहो इति । अकस्माद्वातस्पर्शसंजातमुखनाश्र्वयम् ।
प्रकृष्टो वातस्तेन सुभगो मनोहरः । अत्र सौभाग्यं चेतनधर्मः संदेशो
न संभवतीति मुख्यार्थवाधेन यो मनोहरः स सुभगो भवतीति कार्य-
कारणसंबन्धेन मनोज्ञत्वं लक्षयन्तिरहितमनोविनोदनत्वादिकं ध्वनति ॥

यतः रत्नावल्या प्रथमजानानुरागे वत्सराजे जानानुरागाया रत्नावल्याः “ दुष्टभजणाणु-
रागो ” इत्यादौ पुराणुरागस्याभासत्वप्रसंगोऽस्तीति चेदुच्यते । अभावो हि त्रिविधः
प्रागभातोऽत्यन्ताभावः प्रथ्वसाभावश्चेति । तत्र प्रागभावे दर्शनादिकारणेषु रागोत्पत्ति-
संभावनयाभासत्वं इतरयोस्तु कारणसद्भावेऽपि रागानुत्पत्तेराभासत्वमेव । केचित्तु त्रिविध-
रागभावे रसस्याभासत्वं प्रतिजानते । अन्ये तु तिर्यङ्मलेच्छगतयोराभासत्वं न वुज्यते
तयोर्विभावादिसंभवे नास्त्रादयोग्यता प्रतीतेरिति वदन्ति तथा विद्याधरेणैकावल्यां सम-
गितम् । अपरे रसाभावं तिर्यक्षु प्रचक्षते तत्र परीक्षाक्षमं तेष्वपि विभावादिसंभवान् ।
विभावादिज्ञानशून्यास्तिर्यचो न भाजनं रसस्य भवितुमर्हन्तीति चेन्न मनुष्येष्वपि केषुचि-
त्तथाभूतेषु रसाधिपत्याभावप्रसंगात् । विभावादिज्ञानं नामौचित्यविवेकः तन शून्यास्ति-
र्यचो न विभावतासर्हि तर्हि विभावादिज्ञानरहितेषु मनुष्येषु रसाभावप्रसंग इति चेन्नैष
दोषः विभावादिगमयो बहिरसं प्रति प्रयोजको विशिष्टप्रयोजकः । विशिष्टप्रयोजकत्वाङ्गी-
कारे विवेकादिविशेषानुप्रवेशोऽङ्गीकृतः । ननु सांतादिविभावैर्वन्मुमात्रैरेव योपिन्नात्र-
प्रतीतिं सामाजिकानां रसोदयः न पुनर्विशिष्टैः तत्कथामिति चेदुच्यते । तत्र जनकतनया-
त्वरामपरिगृहीतृत्वाद्यतिविरुद्धधर्मपरिहारेण ललितोऽञ्जलशुचिदर्शनीयत्वादिविशिष्ट एव
सीतादिभावो योपिन्नामान्यं तादृशमेव ज्ञापयति न पुनः स्त्रीजानिमात्रमिति सर्वं निर-
वध्यम् । तत्रैवेत्यादि । तावद्धच्छामि गमिष्यामि । तत्रैवेत्यनेन स्वस्वधेतरकार्यवैसुग्यं
सूच्यते । अनेन परिसर्पो नाम प्रतिमुखसन्ध्यंगमुक्तम् । तदुक्तम् “ दृष्टम्यादर्शने पश्चा-
त्परिसर्पो गवेक्षणम् ” इति । अत्र प्रथमदृष्टायाः शकुन्तलायाः पश्चाद्दर्शनार्थं मालिनी-
तरिगतं दृश्यन्तेन विचारितमिति परिसर्पः । अहो इत्यादि । उद्देशः प्रदेशः प्रवात-

शक्यमराविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरंगाणाम् ।

अङ्गरनङ्गतप्तेरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥ ८ ॥

शक्यमिति । एतादृशः पवनोऽनङ्गतप्तेरङ्गराविरलं गाढं यथा स्यादेवमालिङ्गितुं शक्यम् । मालिनीतरंगाणामित्यनेन तरंगोत्पादनोक्तेर्मन्दत्वं ज्ञेयम् । अत्र पवनोऽङ्गान्यालिङ्गतीति कर्तृकर्मवद्वाचे वाच्ये यद्वेपरीत्यं कृतं तेषामतितानवमतिशयससंतापत्वं तस्य च तद्वरीकरणेन दुःखदायित्वं व्यज्यते । अत्र प्रियादर्शनेनात्मविनोदनकार्यमारभमाणस्य पवनोऽपि तत्कार्यत्वे सहायेनोपात्त इति समाहितालंकारः । ‘ कार्यारम्भे सहायाप्तिः । ’ इति तल्लक्षणात् । अत्र मालिमाहीति ङ्गचतुष्टयस्योपादानाच्छेकानुप्रासः । श्रुत्यनुप्रासस्य त्वनेन सहैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । वृत्त्यनुप्रासश्च । अरविन्दवन्मनोज्ञः शीतलः पवनः पवित्रः सखालिङ्गनेन सुखमुत्पादयतीति समासोक्तिरपि । ‘ सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभिः स्मृतः ’ इति विश्वः । ननु पवनस्य सर्वतावप्युद्दीपकत्वात्तस्य विरहित्वात्पवन आलिङ्गितुं शक्य इति तस्य मनोविनोदहेतुत्वं कथमिति चेत् । ‘ इमामुग्रातपां वेलां मालिनीतीरेषु शकुन्तला गमयति ’ इति पूर्वमुक्तेरत्र च मालिनीतरंगाणां कणवाहीत्युक्तेर्नायिकासंस्पृष्टत्वं व्यज्यते । तेन विनोदकारित्वमुक्तमेव । अनेनैवान्यत्राप्युक्तम्—‘ आलिङ्ग्यन्ते गुणवाति मया ते तुषाराद्रिवाताः । पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ॥ ’ ननु ‘ शक्ति सहोश्च ’ इति कर्मणि यत्किं कृते सह्यं शक्यमिति रूपम् । तेन सह पवनस्य भिन्नलिङ्गस्य सामान्याधिकरण्यं कुत इति चेत् । महाभाष्यवचनात्सिद्धम् । ‘ शक्यं च श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम् ’ इति । तथा

सुभगः प्रकृष्टो वातो यत्र स तथोक्तः तेन सुभगः मनोहरः विविधक्रीडोचितप्रदेश इत्यर्थः । अनेन यदि शकुन्तला मिलति तदा तथा सममत्र विविधक्रीडां कर्तुं शक्यत इति द्योत्यते । प्रवातपदेन क्रीडापरिश्रमजनितस्वेदापनयने इतरजनतालवृत्तादिनैपेक्ष्यं व्यज्यते । विविक्तप्रदेश इति भावः । वानस्य प्रकृष्टत्वं शैत्यमान्यसौरभ्यवत्त्वम् । तदेवाह—शक्यमित्यादिना । अरविन्दगुग्गुलित्यनेनारविन्ददर्शान्मान्द्यं सौरभ्यं चोक्तम् । कणवाहान्यनेन शैत्यगुक्तम् । अनेनार्द्रः चन्द्रकिरणकोकिलालापादिस्मरौहपिनाविभाव-ह्लिष्टैः अङ्गैः गर्वावयवैः अधिगन्तं गाढमाङ्गितुं शक्यम् । भवितव्यं भवत्विति विरहि-ज्जनाग्निज्वालायमानः पवनः उष्णगुणेन नान्यतराति न्यायेनालिङ्गितुं योग्यम् । शक्यमित्यव्ययं न चेच्छक्य इति प्रयोगः गद्योक्तः ॥ रासायणेऽपि “ शक्यमंजलिभिः पातुं

(परिक्रम्यावलोक्य च) अस्मिन्वेतसपरिक्षिप्ते लतामण्डपे संनिहि-
तया तया भवितव्यम् । तथाहि । (अधो विलोक्य)

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।

द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ ९ ॥

च वामनसूत्रम्—‘ शक्यामिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सा-
मान्योपक्रमात् ’ इति । अभ्युन्नतोति । पुरस्तात्पादाग्रभागेऽभ्युन्नता ।
उन्नतत्वं च सापेक्षमिति पश्चाद्वागापेक्षयोन्नतत्वं ज्ञेयम् । पश्चात्पाष्णिदेशे
जघनगौरवान्नितम्बगौरवात् । ‘ जघनं कटौ । स्त्रियः श्रोणिपुरोभागे ’
इति हेमः । अवगाढा निम्नेति स्वभावोक्तिः । प्रतिविम्बितपदपङ्क्तिः ।
‘ पदं शब्दे च वाक्ये च पादतच्चिह्नयोरपि ’ इति विश्वः । ‘ पादन्यासे
पादमुद्रा मुत्तिङन्ते पदं भवेत् ’ इति क्षीरस्वामी । अस्य वेतसलतामण्ड-
पस्य । पाण्डुः सिकता यत्र तस्मिन् । एतेन तत्प्रतिविम्बयोग्यत्वं ध्वनि-
तम् । पाण्डुशब्देनोद्दीपकत्वम् । ‘ यावद्रम्यमुज्ज्वलं च ’ इत्युक्तेः । द्वारे
दृश्यते । तत्प्रवेशमूचनार्थं द्वारग्रहणम् । अनेन पथा लतामण्डपं प्रवि-
वाताः कृतकगन्धिनः । ” इति । अंगारानि बहुवचनेन सर्वावयवानां तत्तदुचितसार्व-
कालिकनदीयनुम्वनसंज्ञापणालिगनरदस्यश्रवणाद्यौत्सुक्याधिक्यं ध्वन्यते । अनंगदगन्ध-
रित्यनेन सर्वावयवानां पारवश्यक्यनेन स्वस्योचितकार्येष्वपि वैमुख्यं सूच्यते । तेना-
लस्यगलानिधर्माचिंताया व्यभिचारिण उक्ताः । अविरलगालिगुलं शक्यमित्यनेनाति-
दुःखानुभवाजीवितनैरादयेन कान्ताविरहेऽपि स्वशरीरे जीवतीति तत्र जुगुप्सा व्यज्यते ।
पवन इत्यनेन मलयानिलं प्रत्यौघ्यं व्यज्यते । ननु “ आलस्यौघ्यजुगुप्सानाभिर्वास्तु
परिवर्जिताः । उद्गावयंति शृंगारं सर्वे भावाश्च संश्रयाः ॥ ” इति भरतेनोक्तत्वाच्छृ-
ंगारं आलस्यौघ्यजुगुप्सानामनुक्तत्वात्तद्वर्जिता एव भावा अंगतां भजन्त इति चेन्न ।
विप्रलम्भे आलस्यौघ्यजुगुप्सानामपि संभवात् । तथाहि सर्वकार्येष्वलसता चन्द्रमलया-
निलादिष्वौघ्यम् । इष्टजनविरहेऽपि स्वशरीरे जीवतीति तत्र जुगुप्सोति साहित्यान्नाय-
रहस्यम् । अरविदमुरभीत्यनेन तापोपशमनार्थं मृणालनलिनीपत्राण्यत्र सन्ति शकुन्तलापि
तापोपशमनार्थं मृणालादिकं गृहीत्वार्थेन क्वचित्तिष्ठतीति राज्ञोऽभिप्रायः । तथैवाह
सत्यमीस्मीन्नत्यादि—लतामण्डपे लतागृहे सन्निहितया भवितव्यमिति संभावनया लता-
मण्डपाद्विहिः कोऽपि जनो दृश्यते यदि तिष्ठति तदा कतिपयजनसाहितैव तिष्ठेदित्यभि-
प्रायः । लतामण्डप इत्यनेन लतानां विवरात्स्वस्य । गोप्यदर्शनानुकूल्यमुक्तं तेन
प्रदेशस्य विविक्तत्वं व्यज्यते । अभीति । अभ्युन्नता अभित उन्नता अभ्युप-

यावद्विटपान्तरेणावलोकयामि । (परिक्रम्य तथा कृत्वा । सहर्षम्)
अये, लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमा-
स्तरणं शिलापट्टमधिशयाना सखीभ्यामन्वास्यते । भवतु ।
श्रोण्याभ्यासां विस्मम्भकथितानि । (इति विलोकयन्स्थितः)

हेति कारणे वक्तव्ये यत्तत्कार्यरूपपदपंक्तिवर्णनं तत्पर्यायोक्तम् । हेतुश्च ।
अत्र राजा लतामण्डपद्वारि न गतोऽस्ति । तत्पृष्ठभाग एवास्ति । तत एव
पदपंक्तौ दृष्टिः पतिता । पदपंक्तिश्च प्रवेशमूचिका । अत एव पूर्वं पुरोभा-
गस्य पश्चात्पश्चाद्भागस्य वर्णनमिति वर्ण्यक्रमभङ्गो नाशङ्कनीयः । भोजेन
तु ' प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानम् ' इति प्रत्यक्षालंकारोऽङ्गीकृतः । उदाहृतं च
' वीक्ष्यते स्म शनैर्नववध्वा ' इति । तेन पदपंक्तिर्दृश्यत इति प्रत्यक्षालं-
कारः । ' सदृशात्सदृशज्ञानमुपमानं द्विषेह तत् । स्यादेकमनुभूतेऽर्थेऽन-
नुभूते द्वितीयकम् ॥ ' इति । तेनैवोपमानालंकार उक्तः । तेनात्राप्यभ्युन्नते-
त्यादिविशिष्टपदपंक्तौ तस्या इयमिति ज्ञानं सोऽयमनुभूतार्थविषय उपमा-
नालंकारः । अथ च विशिष्टपदपंक्त्या वेतसगृहे तत्सद्भावाद्नुमानालं-
कारोऽपि । यदाहुः- ' अपि चास्त्यनुमानेऽपि सादृश्यं लिङ्गलिङ्गिनोः ।
पदेन यत्र कुब्जेन कुब्जपादोऽनुमीयते ॥ ' इति । श्रुत्यनुप्रासश्च ।
विटपान्तरेण शाखावकाशेन । ' अंतरमवकाशावधि ' इत्यमरः । नेत्रनिर्वाणं
नयनानन्दमित्यतिशयोक्तिः । नायिकालक्षणस्य विषयस्य निगीर्णत्वात् ।
मनोरथप्रियतमेति रतेरनिर्वाहात् । विस्मम्भकथितानि विश्वासभणितानि ।

सर्गेण चित्तपारवश्याद्रमणे पादयोर्वैषम्यं द्योत्यते । बुद्धिपूर्वकगमनं न भवतीति
यावत् । जघनगौरवादित्यनेन पूर्वानुभूततदीययौवनपरिपोषदशास्मरणमुक्तम् । पदपंक्ति-
रभिनवेत्यनेनेदानीमेव लतामण्डपे प्रविष्टा विस्मभालापादिकमितः परं श्रोतुं शक्यते ।
चिराद्रमणे सति विस्मभालापादिश्रवणसिद्धिरिति व्यज्यते । अयेत्यादि । अये इति हर्षे ।
नेत्रनिर्वाणं नेत्रयोर्निर्वाणं श्रेयः लब्धं चिरान्नेत्रसद्भावस्य साफल्यं जातमिति यावत् ।
स्वामिलाषविषयभूतदर्शनीयवस्तुदर्शनजनितपरमानन्दानुभवो जात इत्यभिप्रायः । नेत्र-
निर्वाणं लब्धमित्यनेनेतः परमन्येन्द्रियाणामपि संभाषणालिङ्गनादिभिस्तृप्त्या भाव्यमिति
व्यज्यते । मनोरथप्रियतमा मनोरथस्य संकल्पस्य प्रियतमा उचिता । संगमे सति ये
ये मदननिकारास्तत्तदंगेषु कर्तव्या इति मनोरथस्तस्योचितांगीति यावत् । भवतु यथा

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला)

सख्यौ—(उपवीज्य । सस्नेहम्) हला सउन्दले, अवि
मुँहेदि दे णलिणीपत्तवादो । [हला शकुन्तले, अपि सुखयति ते
नलिनीपत्रवातः]

शकुन्तला—(सखेदम्) किं वीअअन्ति मं सहीओ । [किं
वीजयतो मां सख्यौ]

(सख्यौ विषादं नाटयित्वा परस्परमवलोकयतः)

‘ समो विस्त्रम्भविश्वसो ’ इत्यमरः । यथोक्तव्यापारा । मदनबाधया
शीतलशयनतलनिपतना (ननलिनीपत्रवाता) दिव्यापारः । अपीति
प्रश्ने । सुखयति ते नलिनीपत्रवातः । किं वीजयतो मां सख्यौ । अनेन
तापाधिक्यं तेनान्यविषयासंवेद्यत्वं च ध्वनितम् । विषयनिवृत्तिश्चाव-
स्थोक्ता अनेन विधूतं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—‘ विधूतं
स्यादरतिः ’ इति । विषादं नाटयित्वेति । ध्रुतेन शिरसा विषण्णया
दृष्ट्या चेति ज्ञेयम् । तल्लक्षणं तु—पर्यायेण शनैस्तिर्यग्गतमुक्तं
ध्रुतं शिरः । ‘ विषादे नेप्सिते ज्ञेयम् ’ इति । ‘ या दृष्टिः
पतितापाङ्गा विस्तारितपुटद्वया । निमेषिण्यस्ततारा च विषण्णा सा
विषादिनी ॥ ’ इति । परस्परमवलोकयत इति शङ्कासूचकम् ।

तथा वा सखाजनसहिता तिष्ठतु । तावत्क्रमेण । यथोक्तव्यापारा राजनिर्दिष्टावस्था ।
हृदयत्यादि । अर्पति प्रश्ने । अत्र सखीतिपदेन सखीत्वान्मायि किमपि गोपनीयं हृदि
स्थितं शकुन्तलाया नास्तीति व्यञ्जने । अत्र सखीपदमेवालं शकुन्तलाशब्दप्रयोगस्तु
नाभिप्रायकः । यदाह भागुरिः “ धातुजं धातुजाज्जातं समर्थार्थजमेव च । वाक्यञ्च
व्यतिकीर्णं च निर्वाच्यं पञ्चश्चा पदम् ॥ ” इति । तदयमत्राभिप्रायः । तावदशान्मा-
नवती ध्यानवती च दृश्यते तदियमधिगतशब्दार्थशासना इदानीं स्वनामप्रहणे मदभि-
प्रायं ज्ञात्वा भोजनं ध्यानं च परित्यज्य संतापविषयं कारणं विविच्य वदिष्यतीति शकुन्त-
लाशब्दप्रयोगस्याशयः । सुखायेत्यत्र तादर्थ्ये डेस्वतिविकल्पेन चतुर्थी । किमिति प्रश्नेन
तापानिशयाञ्छितया व्यजनवातो नानुभूयत इति ज्ञाप्यते । विषादमित्यनेन प्रारब्धो-

राजा—(आत्मगतम्) बलवदस्वस्थशरीरा शकुन्तला दृश्यते ।
(सवितर्कम् ।) तत्किमयमातपदोषः स्यात्, उत यथा मे मनसि
वर्तते । (साभिलाषं निर्वर्ण्य) अथवा कृतं संदेहेन ।

स्तनन्यस्तोशीरं शिथिलितमृणालैकवल्यं

प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम् ।

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयो-

नंतु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु ॥ १० ॥

बलवदधिकम् । कृतमलमित्यर्थः । ‘ कृतमिति निवारणनिषेधयोः ’ इति
भोजकृतसरस्वतीकण्ठाभरणवृत्तौ । स्तनेति । स्तनयोन्यस्तमुशीरं नलदा-
नुलेपो यत्र तत् । अत्र तरुणास्तनौ हिमकाल उष्णौ ग्रीष्मकाले शीतला-
धिति कामशास्त्रमर्यादा । तत्काले तु तयोस्तादृशोरपि स्तनयोस्तापाधिक्यं
द्योतयितुं स्तनन्यस्तेत्युक्तिः । न हृदि न्यस्तेति । शिथिलितं शिथिलं संजातं
मृणालस्यैकं मुख्यं वलयं यत्र । संतापाच्छुष्कत्वेन शैथिल्यम् । एकमि-
त्यनेन वलयान्तरासहत्वं ध्वन्यते । ‘ एके मुख्यान्यकेवलाः ’ इत्यमरः ।
वलयस्यकरनियमितस्थितेः प्राप्तत्वात्तद्ग्रहणम् । आसमन्ताद्बाधया पीडया
सह वर्तमानम् । ‘ पीडा बाधा व्यथा ’ इत्यमरः । आडा पीडायाः
सर्वाङ्गतत्वं व्यज्यते । पीडायुक्तं न , अपि तु पीडया सह वर्तमानम् ।
एतेन कतिपयकालकलाजनितापि पीडा शरीरोत्पत्तिकालादारभ्यैव
पचारक्रियायाः वैफल्यद्विपाद इत्यवगंतव्यम् । बलवदित्यादि । बलवद्दृढम् । अस्वथा
पीडिता । तत्रभवती सर्वाकारनिरवद्या । किमिति वितर्के आतपदोष इत्यनेन वर्तमान-
समयस्येतरत्वेपेक्षयातिसंतापकरत्वं व्यज्यते तेन च शकुन्तलाशरीरस्यातपस्पर्शासहलक्षण-
सौकुमार्यं च ज्ञाप्यते । नायिकाशरीरगतसौकुमार्यमप्युद्दीपकहेतुर्भवति । तदुक्तम् “ उद्दी-
पनाश्वतुर्धाः स्युरालंबनसमाश्रयाः । गुणवेष्टालंकृतयस्तदस्थाश्चेति भेदतः ॥ ” तत्र गुणाः ।
“ यौवनं रूपलावण्ये सौंदर्यमभिरूपता । मार्दवं सौकुमार्यं चेत्यालंबनगता गुणाः ॥ ”
इति । वेति विकल्पे । मदनदोष इत्यनेन नायकविषयकगाढानुरागस्तेन च विप्रलंभजनि-
तज्वराद्यमदनदशावस्थान्तरं सूच्यते । स्यादिति संभावनायां लिङ् । उभयथा उभयप्रका-
रेण । आतपस्पर्शजनिततापो वा मदनज्वरो वेत्युभयथेति यावत् एवं संदिह्याथवेत्यादि
पक्षान्तरेण साबाधत्वेऽपि रमणीयत्वादिभिः करणैर्मदनताप एवेति निश्चिनोति । स्तन-
न्यस्तोशीरमित्यादिना । स्तनयोन्यस्तमर्पितमुशीरं नलदसंबन्धिलेपनं यस्य तत्तथा ।

१ वा मदनदोषो वा इत्य० क० पु० । २ उभयथापि इ० पा० ।

३ प्रशिथिल. इ० पा० । ४ तदपि इ० पा० ।

वर्तत इति ध्वन्यते । कीदृशम् । प्रियाया इति साभिप्रायम् । वपुः किमपि लोकोत्तरचमत्कारि । कमनीयमिति विधेयम् । एतादृशसंतापेऽपि सत्यतिशयशोभायुक्तमिति भावः । काममित्यनुमतौ । ‘ निष्कामानुमतौ कामम् ’ इत्यमरः । मनसिजनिदाघप्रसरयोः कामग्रीष्मवेगयोस्तापः समस्तुल्यो यद्यपि, तथापि ग्रीष्मस्य निदाघस्य युवतिष्वपराद्धं तापरूपम् । एवं लावण्यशेषतया परिदृश्यमानं सुभगं न तु नैवेति व्यतिरेकः । ‘ तु स्याद्देऽवधारेण ’ इत्यमरः । तेन कामकृतः परिताप इति भावः । युवतिष्विति सामान्यनिर्देशादप्रस्तुतप्रशंसा । ग्रीष्मस्येति संबन्धमात्रे षष्ठी । स्तस्तो इति किमकमिति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । अत्र यद्यपि कथितपददोषभिया ग्रीष्मापराद्धपदे उपात्ते । तथापि तन्नोचितम् । अत्रोद्देश्यविधेयभावविषयतया तदेव दातव्यं भवेत् । ‘ उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ’ इतिवत् । एतद्व्यतिरिक्तविषयत्वात् । कथितपदस्यापवादविषयं परित्यज्येवोत्सर्गस्य प्रवृत्तेः । तेन ‘ निदाघस्येतादृशयुवतिषु न तापस्तु सुभगः ’ इति पठनीयम् । एतद्भाषाश्रयेनांस्तपश्चमनं भवत्विति स्तनयोरुशीरलेपनमिति व्यज्यते । अनेन स्तनयोरांशत्वं च व्यज्यते स्तनन्यस्तमिति स्तनमात्रपरिच्छेदकथनेनात्युच्चस्तनोशीरलेपने सति निश्चासगतागतसमये तद्भ्रूलवन्तर्लगतीति भावः । न तु सर्वावयवव्यस्तोशोरमिति प्रयुक्तम् । अनेन दीर्घभिः चासत्वं बुद्धिपूर्वकोशीरगन्धाप्राणाभावात्सर्वावयवपारवश्यं च द्योत्यते । किंतु सखीभ्यामेव स्तनयोरुशीरं न्यस्तमित्यभिप्रायः । प्रशिथिलमृणालैकवल्यं प्रकर्षेण शिथिलं गलनमृणालवल्यं विसर्ककणं यस्य तत्तथोक्तम् । एकशब्दः केवलवाचकः प्रोपसर्गेण विप्रलम्बज्वरयुक्तशरीरसंपर्काद्विसर्कलया नि शुष्कतां प्राप्य शिथिलीभवन्तीति व्यज्यते । अनेन मदनज्वरस्य प्रावल्यमुक्तम् । यद्वा प्रतिक्षणं शरीरकार्श्यवशान्मृणालानि गलन्तीति व्यज्यते तेन च कार्श्यं नाम मदनावस्थान्तरमुक्तम् । यद्वा शरीरस्यातिरौकुमार्यान्मृणालस्पर्शराह्णतया शिथिलं यथा भवति तथा सखीभ्यां मृणालवल्यमययवेष्वपि तमिति प्रशिथिलमित्यनेन व्यज्यते । प्रियायाः स्वाभिलाषविषयीभूतनायिकायाः सावाधं सव्यथम् । तदपि सव्यथमपि कमनीयं स्वविषयकविप्रलम्बज्वरजनितव्यथया दर्शनीयम् । इदमिति प्रत्यक्षनिर्देशेन यद्वपुः पूर्वमतिरम्यत्वेन दृष्टं तदिति सर्वावयवप्रत्यक्षता व्यज्यते । मनसिजनिदाघप्रसरयोः मन्मथग्रीष्मप्रचारयोः तापहा कामं यद्यपि समस्तुल्यः तु तथापि विशेषोऽस्ति युवतिषु युवतिविषये न त्वेकत्र किंतु सर्वासु युवतिष्विति यावत् । अपराद्धस्य नपुंसकत्वं भावे क्त इति क्तप्रत्ययः । एवं न परिदृश्यमानप्रकारेण सुभगं न दर्शनीयं भवति । ग्रीष्मतापोऽतिविलक्षण इति यावत् । सुभगत्वा-न्मदनताप एवेत्यभिप्रायः । अनेनानुमानं नामसन्ध्यंगमुक्तम् । यदाह—“ अत्रैरूढो नुमानं स्यात् ” इति । अत्र तापातिशयेन शरीरस्यात्यन्तबाधेऽप्यनपहीयमानलावण्या-

प्रियंवदा—(जनान्तिकम्) अणसूए, तस्स राएसिणो पढ-
मदंसणादो आरहिअ पज्जुस्सुआं विअ सउन्दला । किं एु कखु
से तण्णिमित्तो अअं आतङ्को भवे । [अनसूये, तस्य राजर्षेः प्रथम-
दर्शनादारभ्य पर्युत्सुकेव शकुन्तला । किं नु खलु तस्यास्तन्निमि-
त्तोऽयमातङ्को भवेत्]

अनसूया—सहि, ममवि ईदिसी आसङ्गा हिअअस्स । होदु ।
पुच्छिस्सं दाव णं । (प्रकाशम्) सहि । पुच्छिदव्वासि किंपि ।
बलवं कखु दे संदावो । [सखि, ममापीदृश्याशङ्का हृदयस्य ।
भवतु । प्रक्ष्यामि तावदेनाम् । सखि । प्रष्टव्यासि किमपि, बलवा-
न्खलु ते संतापः ।

शकुन्तला—(पूर्वाधनं शयनादुत्थाय) हला, किं वक्तुकामासि ।
[हला, किं वक्तुकामासि]

अस्मिन्पाठे षष्ठीदोषोऽपि परिहृतः । अनसूये, तस्य राजर्षेः प्रथमदर्श-
नादारभ्य पर्युत्सुकेव शकुन्तला । तस्यां मिथ्यारोपभियेवशब्दोपादानम्
किं नु खलु तस्यास्तन्निमित्तोऽयमातङ्को भवेत् । सखि, ममापीदृश्याशङ्का
हृदयस्य । ममापि हृदयस्येति संबन्धः । हृदयग्रहणेन तस्मिन्स्फुरणमात्र-
मुक्तं न तु तत्त्वतः । अत एवाशङ्कापदम् । भवतु । प्रक्ष्यामि तावदेनाम् ।
सखि, प्रष्टव्यासि किमपि । बलवान्खलु ते संतापः । पूर्वाधेनेति । शरी-
रस्येति शेषः । ‘ पूर्वेण ’ इति पाठे शरीरार्धेनेत्यर्थम् । किं वक्तुकामासि
दिना मदनतापो निश्चीयत इत्यनुमानम् । अणसूए इत्यादि । तस्य राजर्षेरित्यनेन
लोके रूपलावण्याद्यतिशयवत्पुरुषविशेषेषु सत्स्वपि स एव स्पृहणीयतया मनोविभ्रांतिहेतु-
रिति दुष्यन्ते उत्कर्षसंभावना व्यज्यते । तेन च महाकुलीनत्वेन रूपादिमत्तया च
तस्मिन्निमिलापवत्त्वे शकुन्तलाया हेतुरुक्तः । प्रथमदर्शनादारभ्येत्यनेन पुररपि यन्नकर्मादौ
बहुवारदर्शनं सूच्यते । असङ्कदर्शनेनैव हि तत्कृतसाकृतावलोकनचेष्टाविशेषाणां स्ववि-
ययानुरागजन्यत्वं सम्यक् ज्ञायते । तथा मालतीमाधवेऽपि “ भूयो भूयः सविधनगरी
रथ्यया ” इत्यादौ । तेन च प्रथमदर्शनानंतरं शकुन्तलायाः दुष्यन्तदर्शनार्थं कृतनाना-
व्याजादिकं सूच्यते । पर्युत्सुकेत्यनेन गाढानुरागात्तद्दर्शनप्रभृत्युचितकार्यवैसृष्ट्यं ज्ञाप्यते ।
आपन्नेत्यनेन वस्तुसौंदर्यबलाद्बहुमूलानुरागतया विरहपरंपराजनितस्मृतिर्गुणगणोद्वेगाद्यवस्थाः
योत्यन्ते । आतंकः दुःखपरंपरा । भवेदिति विधौ लिङ् । अनभ्यन्तराह अविषयाः ।

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं

मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ छविः पाण्डुरा ।

शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते

पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥११॥

क्षामेति । क्षामक्षामौ कृशतरौ पूर्वं कृशावधुना कृशतरौ कपोलौ यत्र तदाननं मुखम् । उरः काठिन्येन मुक्तौ स्तनौ यत्र तत् । इदमपि काश्यादेव । पूर्वं क्लान्तः कृशः, अधुना क्लान्ततरौ मध्यः । अंसौ पूर्वमेव विनतौ, अधुना प्रकाममत्यर्थं विनतौ । छविः पाण्डुरेति विरहकाश्यादेव । शोच्या शोचनीया च प्रियदर्शना च हृद्यदर्शना चेति विरोधः । शोच्यानुकम्पार्हेति तदाभासः । मद्नेन क्लिष्टेति शोच्यत्वे हेतुत्वोपादानान्काव्यलिङ्गम् । केव । माधवी वासन्ती एतेव । कीदृशी । शोप्यतेऽनेनेति शोषणः । ‘ करणाधिकरणयोश्च ’ इति ह्युट् । तेन पत्राणां शोषणेन मरुता पश्चिमवायुना स्पृष्टा । स तु तस्या अपि शोषक इति क्लिष्टत्वम् । माधवीशब्देन प्रियदर्शनत्वमुक्तं लतामात्रस्यैव काश्यासंभवात् । उपामानुप्रासौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । ‘ वक्त्रं क्षाम-कपोलयुग्मशमुरः ’ इति ‘ क्लान्ततरौऽस्युग्ममधिकं नम्रं छविः ’ इति पाठ उद्देश्यप्रतिनिर्देशप्रक्रमभङ्गः प्रकामविशब्दयोरर्थपौनरुक्त्यं च परिहृतं भवति । ‘ संस्पृष्टा दलशोषणेन मरुता सा माधवीव प्रिया ’ इति पाठ

क्षामेत्यादि । कपोलयोः स्वाभाविकी क्षामता इदानीं विरहपरंपराजनितदुःखेनातिशयेन जातेत्यर्थः । काठिन्यमुक्तस्तनमिति । प्रत्ययविशेषेण सर्वावयवकार्थेऽपि कुचयोः परिणाहो न विहतः केवलमीपत्काठिन्यपरित्याग एवेति ध्वन्यते । अन्यथा प्रियदर्शनत्वानुपपत्तेः । मध्यः क्लान्ततर इति । कृशोदरीत्वेन स्तनजघनभारान्यां च मध्यः पूर्वमेव क्लान्तः संप्रत्यतिशयेन क्लान्त इत्यर्थः । अनेन कार्थ्यं नामावस्थान्तरमुक्तम् । प्रकामविनतां अंसौ स्तनभारान्यां पूर्वमेव नतौ इदानीं प्रकर्षेण विनतावित्यर्थः । छविः पाण्डुरेति पूर्व-मविद्यमानैव पाण्डुतोक्ता । अनेन पाण्डुत्वं नामावस्थान्तरमुक्तम् । शोच्या एतादृक्पारि-पुष्टावयवानामेवं क्षामतादिजननेन शोचनीया । प्रियदर्शना । अवयवक्षामतादिमत्त्वेऽपि लावण्यस्यातिशयितत्वेन स्वविषयानुरागजनितक्षामतादिमत्त्वेन च प्रियदर्शना । दर्शनं दृष्टिः तस्याः परमसुखदर्शनत्वेन प्रियत्वम् । रम्याणां विकृतिरपि शोभावहेत्यर्थः । तदुक्तं भोजेन “ किञ्चिदाश्रयसौंदर्याद्भूते शोभासध्वपि । कान्ताविलोचनं न्यस्तं मलीमस-मिवांजनम् ॥ ” इति । पत्राणामिवेत्यादि दृष्टान्तः । अत्र शोषणेन पाण्डुता कथिता ।

शकुन्तला—सहि, कस्स वा अण्णस्स कहइस्सं । आआसइ-
त्तिआ दाणिं वो भविस्सं । [सखि, कस्य वान्यस्य कथयिष्यामि ।
आयासयित्रीदानीं वां भविष्यामि]

उभे—अदो एव्व कखु णिब्बन्धो । सिणिद्धजणसंविभत्तं हि
दुक्खं सज्जवेदणं होदि । [अत एव खलु निर्वन्धः । स्निग्धजनसं-
विभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवति]

राजा—

पृष्टा जनेन समदुःखमुखेन बाला

नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुम् ।

दृष्टो विवृत्य बहुशोऽप्यनया सतृष्ण-

मत्रान्तरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि ॥ १२ ॥

इवप्रयोगप्रक्रमभङ्गो लताशब्दस्यावकरत्वं च परिहृतं भवति । सखि
कस्य वान्यस्य कथयिष्यामि । आयासयित्री युवयोरिदानीं भविष्यामि ।
अतो न कथयामीत्यर्थः । अत एव खलु निर्वन्धः । यदेवाकथने
कारणत्वेन निबद्धं तदेव कथने हेतुत्वोपात्तमिति व्याघातालंकारः ।
'सौकर्येण कार्यं विरुद्धा क्रिया च' इति लक्षणात् । स्निग्धजनसंविभिन्नं
हि दुःखं सह्यवेदनं भवतीत्यर्थान्तरन्यासः । पृष्टेति । जनेनाधिहेतुं मनः-

मरुता स्पृष्टेति माधवीलतायां मलयमारुतस्पर्शान्कुरादिजननादर्शनीयतोक्ता । अत्र
कान्तिर्नाम स्त्रीणां स्वाभाविकालंकार उक्तः । तदुक्तम् " रूपयौवनाद्यतिशयः शोभा
तस्यैव मन्मथविकारोपवृंहितत्वे कान्तिः " इति । अत्र मन्मथजनितकार्येऽपि मनोहर-
त्वात्कांतिरुक्ता । सहीत्याहि । अन्यस्य कथयिष्यामीति भविष्यत् व्यपदेशेनेतः पूर्वं
कस्यापि न कथितमिति द्योत्यते । युवयोरकथनादेवैवं दुःखमनुभूयत इति भावः ।
इदानीं मध्येतदवस्थान्तरं गतायां सत्यामित्यर्थः । आयासयितुका प्रयासकारिणी ।
भविष्यामीत्यनेन स्वस्थेप्सितप्राप्तिं विना दुःखं न गच्छतीति ज्ञाप्यते । तेन च सह्योः
सार्वकालिकस्त्राभिलषितवस्तुसंपादनैकपरत्वं सूच्यते । अत एव अकथनादेव निर्वन्धः
प्रयासः संविभक्तं खलु सम्यग्विविच्य प्रकाटितं चेत् सह्यवेदनं तत्प्रतीकारोपायचिन्तया
सोढुं शक्यमित्यर्थः । पृष्टेत्यादि । इयं परिदृश्यमाना एतदवस्थान्तरं गतेयमिति

शकुन्तला—सहि, जदो पहुदि मम दंसणपहं आअंदो सो तवोव-
णरक्खिदा राएसी, तदो आरहिअ तग्गदेण अहिलासेण एतदवत्थहि
संवृत्ता । [सखि, यतः प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवन-
रक्षिता राजर्षिः, तत आरभ्य तद्रतेनाभिलाषेणैतदवस्थास्मि संवृत्ता]

पीडाकारणं पृष्ट्वा । ‘ पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ’ इत्यमरः । इयं बाला मनो-
गतं सत्यं न वक्ष्यतीति न । अपि तु वक्ष्यत्येव । एतदर्थमेव नञ्द्वयम् ।
बालेति केतवानभिज्ञत्वं ध्वन्यते । सत्यवचने हेतुगर्भं विशेषणमाह—सम-
दुःखमुखेनेति । तेन काव्यलिङ्गम् । हि निश्चितमनया तरलायतलोचनता
सन्तृप्तं साभिलाषं यथा स्यादेवं विवृत्य परावृत्य बहुशो दृष्टोऽप्यहमन्त्रा-
न्तरेऽवसरेऽस्मिन्नवसरे तद्वचःश्रवणे कातरतां भीतिं प्राप्तोऽस्मि । किं
वक्ष्यतीति भयमित्यर्थः । नथा नवेति मतमतेति (गतगतेति) छेकवृत्ति-
श्रुत्यनुप्रासाः । वसन्तातिलकावृत्तम् । सखि, यतः प्रभृति मम दर्शन-
यावत् । अनेन सरण्यप्रीचीनदशावत्तया वक्तव्यं सावशेषं न वदिष्यतीति द्योत्यते किंतु
वक्तव्यं सर्वं वदिष्यतीत्यर्थः । तर्हि प्रौढा चेज्जया न वक्ष्यतीत्यत आह—बाला अप्र-
ग्रग्न्भा । अनेन व्रीडया प्रौढेव प्रच्छाद्य वक्तुं न जानातीति द्योत्यते । किंतु दुःखसहने
आष्टर्याभावात्स्फुटमेव वदिष्यतीति यावत् । तर्हि यद्यपि बाला तथाभ्यन्यत्र कथनशंकाया
न वदेदित्यत आह—समदुःखमुखजनेन पृष्टेति सखीजनेन पृष्टेति यावत् तेनान्यत्र
कथनशंका निरस्यते । आधिहेतुं चित्तदुःखकारणम् । “ आधिस्तु व्यसने चित्त-
दुःखेऽधिष्ठानवन्धयोः । ” इति वैजयन्ती । मनोगतं चित्तसंवाधिनं वक्ष्यतीति न उक्त-
हेतुभिर्न वदिष्यतीति न किंतु वदिष्यत्येवेत्यर्थः । समदुःखमुखेन पृष्टेत्यनेन तद्वचनस्या-
नुष्ठंभनीयत्वं शकुन्तलाहृदयमर्मज्ञत्वं च व्यज्यते । मनोगतमाधिहेतुमित्यनेन शरीरकाश्या-
दीनां मुभगत्वान्मदनताप एवेति प्रागेव स्तनन्यस्तोशरमित्यादिना निर्णीतः । न त्वातपदो-
पकथनशंका किंतु परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात्तद्विषयकं किं वक्ष्यतीति द्योत्यते । अत एवोक्तं
मनोगतमिति । आत्मनो दुःखस्य स्वनिमित्तत्वमाह—दृष्ट इत्यादिना । अनया परिदृश्य-
मानया दृष्टः ननु सत्त्वोरभिप्रायमात्रेण तदीयतापस्य स्वविषयकत्वनिर्णय इत्यर्थः । तर्हि
कादाचित्कदर्शनेन कथमनुरागनिर्णय इत्यत आह—बहुश इति । बहुशः वारंवारमित्यर्थः ।
उत्तमनायिकाया ललितविलोकनं स्वाभाविकमिति तदुपपत्तिमाह—सन्तृप्तमिति । सन्तृप्तं
सस्पृहम् । अनेन संदिग्धवीक्षणमुच्यते । विवृतेत्यनेन स्वकीयदर्शनार्थं तथा ऋतदर्शोक्तर-
चरणक्षतादीनि व्याजानि सूच्यन्ते । अत्रान्तरे प्रश्नोत्तरक्षणे । श्रवणकातरतामाकर्णनभी-
रुताम् । सहैत्यादि । मम दर्शनपथं गत इत्यनेन दर्शनीयतया वस्तुसौंदर्यप्रावल्यमुक्तं
तेन च सौंदर्यादयो बाह्यगुणाः कथिताः । तपोवनरक्षितेत्यनेन शौर्यदाक्षिण्यादय

राजा—(सहर्षम्) श्रुतं श्रोतव्यम् ।

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।

दिवस इवार्धश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ १३ ॥

पथमागतः स तपोवनरक्षिता राजर्षिस्तत आरभ्य तद्गतेनाभिलाषेणैतद्व-
वस्थास्मि संवृत्ता । स्मर इति । यस्तापहेतुः स एव निर्वापयितेति
विरोधाभासः । वस्तुतस्तु तद्गतः स्मरस्तापहेतुर्नायिकागतो निर्वापयि-
तेत्यर्थः । अत एव मे प्रतिकूलं दैवं स्मरेण मां तापयतीयं तेनैव
मां निर्वापयतीति प्रतीतेर्व्यङ्ग्यो व्याघातालंकारः । ‘यथासाधितस्य
तथैवान्येनान्यथाकरणं व्याघातः’ इति तल्लक्षणात् । तत्रोपमामाह—
दिवस एवेति । तपात्यये निदाघात्यये । प्रावृडारम्भ इत्यर्थः । ‘उष्ण उष्णा-
गमस्तपः’ इत्यमरः । अर्धश्यामोऽर्धं मेघाक्रान्तत्वाच्छ्यामः सच्छायः
पूर्वाह्ने सातपोऽपरत्र सच्छायो वा दिवसो जीवलोकस्य प्राणि-
वर्गस्य तापयिता निर्वापयिता च यथा भवति । वृत्त्यनुप्रासः ।

अंतरगुणाः उक्ताः । यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसंतीति श्रवणात् । राजर्षिस्त्यनेन महाकु-
लीनत्वं महदैश्वर्यं च सूचितं तेन च स्वस्य तस्मिन्ननुरागवत्त्वे हेतुरुक्तः । तपोवनरक्षिते-
त्यनेन विलापो नाम पृष्टी स्मरदशा सूचिता । तदुक्तम् “इह स्थित इहासीन इह
चोपगतो मया । इति तैस्तैर्विलापितैर्विलापं संप्रयोजयेत् ॥ उद्विग्नार्थमौत्सुक्यादरत्या च
विलापिनी । इतस्ततश्च भ्रमति विलापस्थानमाश्रिता ॥ ” इति । उद्वेगातिशयात्परिदेवन
विलाप इत्यर्थः । विलापसन्निध्यमेवोन्मादायतनं शंकावीजम् । तदुक्तम् “विलापा-
तिशयादेव प्रकृतिविपर्ययादुन्मादः सप्तम्यवस्था ॥ ” इति । अत्रैव पूर्वाचार्योर्विप्राति-
पात्तिः । यतः किल मल्लनागाचार्यः सप्तममुन्मादमाह वात्स्यायनस्त्वष्टममिति । श्रुत-
मित्यादि । शकुन्तलया स्वशरीरसंतापस्य दुष्यन्तनिमित्ततया कथितत्वाच्छ्रोतव्यं श्रुत-
मित्युक्तम् । स्मर इति । स्मर एव मदन एव तापहेतुः स्वस्य शकुन्तलायामनुरागमुत्पाद्य
विरहपरंपराजनितदुःखेन संतापकरो जात इत्यर्थः । निर्वापयिता संतापशमयिता
जातः स्वस्य यथा शकुन्तलायामनुरागं संपादितवान् तथा तस्या अपि स्वस्मि-
न्ननुरागं संपाद्य तच्छरीरकाश्यादीनां स्वनिमित्तश्रवणादनुरागस्थोभयोरनुरागत्वान्मूर्ध-
न्यतया फलोन्मुखं कृतवानित्यर्थः । मदनस्तु पक्षपातरहितो जात इति भावः ।
तत्र दृष्टान्तमाह—दिवस इवेत्यादि । तपात्यये ग्रीष्मान्ते अत्रैर्मैवैः श्यामः नीलः
वर्षोन्मुख इति यावत् । वर्षाकाले एक एव दिवसः कंचित्कालं ग्रीष्मापेक्षयात्यर्थं
तपति । स एवानन्तरक्षणे अभिवर्ध्य शैत्यजनको भवति । तथा रत्नावल्यामपि “तपति

शकुन्तला—तं जइ वो अणुमदं तां तह वट्ठह जह तस्य राए-
सिणो अणुकम्पणिज्जा होमि । अण्णहा अवस्सं सिञ्चध मे तिलो-
दअं । [तद्यदि वामनुमतं तदा तथा वर्तेथां यथा तस्य राजर्षेरनुक-
म्पनीया भवामि । अन्यथावश्यं सिञ्चतं मे तिलोदकम्]

राजा—संशयच्छेदि वचनम् ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम्) अणमूए, दूरगववम्महा
अक्खमा इअं कालहरणस्य । जस्सि वड्ढभावा एवा सो ललामभूतो
पौरवाणं । ता जुत्तं से अहिलासो अहिणन्दिदुं । [अनसूये, दूर-
गतमन्मथाक्षभेयं कालहरणस्य । यस्मिन्वड्ढमाविषा स ललामभूतः
पौरवाणाम् । तदुक्तमस्या अभिलाषोऽभिनन्दितुम्]

तद्यदि युवयोरनुमतं तदा तथा वर्तेथां यथा तस्य राजर्षेरनुकम्पनीया भवामि
अन्यथावश्यं सिञ्चतं मे तिलोदकम् । अनेन शमो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्ल-
क्षणं तु—‘तस्योपशमनं यत्तु शमनं तदुदाहृतम्’ इति । दूरगतमन्मथाक्षमा
कालहरणस्य । अत्राद्यावस्थात्रयं प्रथममेवोक्तम् । तत्तुनानन्तरमेवोक्ता ।
‘प्राप्तुपि नितरामभ्यर्णजलागमो दिवसः’ इति । तम् इत्यादि । यत्तुशरीरसन्तापस्य
दुःख्यन्तविषयत्वं मया कथितं तदित्यर्थः । युवयोरनुमतं यदि स्वानुरागस्य रूपव्याव-
यमहाकुलीनत्वादिभिजात्यगुणविशिष्टपुरुषविशेषविषयतया युवयोर्मनसि पतितं चेदि-
त्यर्थः । तथा वर्तेथामित्यनेन तत्प्राप्त्युपाये दृढप्रयत्ने भूत्वा मम जीवितं धारयेथाभि-
त्यर्थः । यथानुकम्पनीया भवामीत्यनेन स्वस्य दुःख्यन्तविषयगाढानुरागो विद्यते तस्यापि
स्वस्मिन्ननुरागोऽस्ति वा नवेति न जान इति व्यज्यते । यद्यनुरागः स्यात्कथमेतादृशा-
वस्थापत्रां मासुपेक्षत इति भावः । राजर्षेरित्यनेन राज्ञस्तु लोकोत्तरबहुवड्ढमास्तु सतीषु
कथमरण्यवासिन्धां मयि तस्यानुरागो भवेदिनि व्यज्यते । यद्यन्तःपुरर्त्ताभ्यः स्वस्मिन्न-
धिकगुणाः सन्ति तर्हि मयि राज्ञोऽप्यनुरागः स्यादिति भावः । येन केनापि प्रकारेण
तत्प्राप्त्युपाये यतनीयमित्यभिप्रायः । वैपरीत्ये दोषमाह—अन्यथेति अन्यथा तत्प्राप्त्य-
भावे । उदकं सिञ्चतं निवापजलं प्रयच्छतम् । अनेन स्वस्य मरणमेव शरणमित्याशयः ।
तेनात्मन आसन्नमरणसमानदशा मूच्यते । सिञ्चतमिति विध्यर्थेन स्वस्यापि जीवित-
विषये नैराश्यं व्यज्यते । विमर्शच्छेदीत्यादि । विमर्शच्छेदि संशयापनोदि । प्रियंवदा
शकुन्तलावचनव्यंग्यं मरणरूपमित्येवेति निधाय ब्रूते । अणसूये इति । अत्र मन्मथ

१ ता (तदा) इति कचिद् पु० नास्ति० । २ अवस्सं (अवश्यम्) इति क०
पु० नास्ति० । ३ मे उदअं (मे उदकं) इति क० पु० पाठः । ४ विमर्शच्छेदि
इति क० पु० पाठः । ५ तस्मात् इति क० पु० पाठः ।

अनसूया—तंह जह भणसि । [तथा यथा भणसि ।]

प्रियंवदा—(प्रकाशम्) सहि, दिष्टिआ अणुरुबो दे आहि-
णिवेसो । साअरं उज्झिअ कहिं वा महाणई ओदरइ । को दाणिं
सहआरं अन्तरेण अदिमुत्तलदं पल्लविदं सहोदि । [सखि, दिष्ट्यानु-
रूपस्तेऽभिनिवेशः । सागरमुज्झित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति । क
इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुत्तलतां पल्लवितां सहते]

‘ किं वीज्यता मां सख्यौ ’ इति विषयनिवृत्तिः । एतयोरग्रेऽभिलाषक-
थनादेव त्रपानाश उक्तः । परिहार्यावस्थात्रयनेवावशिष्टमिति दूरगतमन्म-
थत्वम् । तथा च कद्वये—‘ नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथसंकल्पः ।
निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः ॥ उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः
स्मरदशा दशैव स्युः ॥ ’ इति । ननु पूर्वमभिलाषचिन्तनेत्यादिदशावस्था
उक्ताः । अधुना तु नयनप्रीत्यादय उक्ता इति पूर्वापरानाकलनादिति
चेन्न । आचार्यमतभेदभात्रत्वात् । अत एवोक्तम्—‘ अभिलाषाद्यवस्थानां
चक्षुःप्रीत्यादिकास्वपि । संभवादितरत्रापि तासां स्यादैक्यमेव तत् ॥ चिरं-
तनप्रसिद्ध्या तु विविच्य कथिता इमाः ॥ ’ इति । यस्मिन्वद्वभावा सातुरा-
गैषा स ललामभूतः प्रधानं पौरवाणाम् । ता तस्माद्युक्तमस्या अभिलाषो-
ऽभिनन्दितुम् । युक्तमिति प्राकृतत्वाल्लिङ्गविपर्ययः प्रथमायां वा द्वितीया ।
यथा भणसि तत्तथैवेत्यर्थः । दिष्ट्या दैवेनानुरूपस्तेऽभिनिवेशः । सागर-
मुज्झित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति । क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुत्त-
लतां पल्लविनीं सहते । स्वीयत्वेन परिगृह्णातीत्यर्थः । मालादृष्टान्तः । पूर्वत्र
शब्देन मदनावस्थाः कथ्यन्ते । दूरगतमन्मथा अल्यर्थमन्मथावस्था । मदनावस्थासु बह्वचोऽ-
वस्था अतिक्रान्ता इत्यर्थः । अत एव कालहरणस्याक्षमा विलंबे सति चरमा मरणावस्थैव
भविष्यतीति यावत् । अवस्थाः कथ्यन्ते । शृंगारस्याङ्कुरितत्वपङ्कवितत्वकुसुमितत्वफलि-
तत्वहेतवो द्वादशावस्था भवन्ति । “ चक्षुःप्रीतिर्मनःसंगाः संकल्पोऽथ प्रलापनम् । जागरः
कार्श्यमरतिर्लज्जाल्यागोऽथ संज्वरः ॥ उन्मादो मूर्च्छना चैव मरणं चरमं विदुः । ” इति ।
सहीलादि । यथा भणसि तत्तथैवेत्यर्थः । अभिनिवेशः अनुरागप्रकर्षः अनुरूपः अनुरागस्य
महाकुलीनराजर्षिर्विषयकृतया योग्य इत्यर्थः । दिष्ट्या अनायासेन ते तव आश्रमवासि-

- १ सहि—सखि इत्यारभ्य ओदरइ—अवतरति इत्यन्तं वाक्यमनसूयायास्तथा को
दाणिं—क इदानीम् इत्यारभ्य अरुहति—अर्हति इत्यन्तं वाक्यं प्रियंवदाया
इति क० पु० पठितम् । २ (जनान्तिकम्) सहि (सखि) इति
क० पु० । ३ अरुहति (अर्हति) इति क० पु० पाठः ।

राजा—किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तेते ।

अनसूया—कों उण उवाओ भवे जेण अविलम्बितं णिहुअं
अ सहीए मणोरहं संपादेह्व । [कः पुनरुपायो भवेद्येनाविलम्बितं
निभृतं च सख्या मनोरथं संपादयावः]

प्रियंवदा—णिहुअं त्ति चिन्ताणिज्जं भवे । सिग्घं त्ति सुअरं ।
[निभृतमिति चिन्तनीयं भवेत् । शीघ्रमिति सुकरम्]

अनसूया—कहं विअ । [कथमिव]

प्रियंवदा—णं सो राएमी इमस्मिं सिणिद्धदिट्ठीए सुइदाहिलासो
इमाई दिअहाई पजाअरकिमो लक्खीअदि । [ननु स राजर्षिरे-
तस्यां स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाप एतान्दिवसान्प्रजागरकृशो
लक्ष्यते]

राजा—सत्यमित्यंभृत एवास्मि । तथा हि ।

नायिकायाः कर्तृत्वमुक्तम् । उत्तरत्र नायकस्येति विशेषः । द्विर्देवत्वा-
द्विशाखयोर्द्वित्वम् । युक्तमेवैतयोरेतस्या अनुमोदनमिति भावः । एतदभि-
प्रायमेव विशाखयोर्द्वित्वम् । शशिलेखात्वेन स्त्रीलिङ्गनिर्देशश्च । विशाखे
शशाङ्कलेखा चाप्रस्तुता । तासां वचनादप्रस्तुतप्रशंसा । तथा च सख्योः
शकुन्तलायाश्च प्रकृतानां योग्यसमागमत्वेन समालंकारो व्यज्यते । कः
पुनरुपायो भवेद्येनाविलम्बितं शीघ्रं निभृतं गुप्तं च सख्या मनोरथं संपाद-
यावः । निभृतमिति चिन्तनीयं भवेत् । शीघ्रमिति सुकरम् । कथमिव ।
ननु स राजर्षिरेतस्यां स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाप एतान्दिवसान्प्रजागर-
कृशो लक्ष्यते । उक्तस्य पुरुषत्वाद्विशेषतो राजत्वान्तत्रापि स्वयं दुष्यन्त
इति विषयनिवृत्तित्रपानाशलक्षणे अवस्थे एनं प्रति न वर्णिते । अधीरत्वे-

न्यास्तवेति यावत् । अतिमुक्तलता माधर्वालता । निहुअमिति । निभृतं गूढम् अप्रकाशमिति

१ चिंदा (चिंता) इति क० पु० पाठः । २ एसो (एषः) इति क० पु० पा० ।

३ इमाइ दिअहाइ (इमानि दिवसानि) इति क० पु० पा० ।

४ अस्याम् इति क० पु० ।

इदमशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णमणीकृतं

निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रसारिभिरश्रुभिः ।

अनंभिलुलितज्याघाताङ्गं मुहुर्मणिवन्धना-

त्कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्यते ॥ १४ ॥

नानौचित्यप्रसङ्गात् । इदमिति । निशि निशि प्रतिरात्रम् । अनेन दर्श-
नात्प्रभृत्यद्य यावदेतदवस्था द्योतिता । भुज उपधानीकृते न्यस्तो योऽय-
मपाङ्गो नेत्रान्तस्तत्र प्रसर्तुं शीलं येषां तैः । अत्र प्रजागराच्छय्यायां परिवृ-
त्तिविवर्तनैः सत्यप्युपधाने तस्य निष्फलत्वाद्भुजोपधानत्वमुक्तम् । अन्त-
स्तापादशिशिरैरुष्णैरश्रुभिर्विवर्णा मणयो यत्र तत् । अविवर्णमणि विवर्ण-
मणि संपादितं विवर्णमणीकृतम् । अनेनापि दीर्घकालमियमवस्था व्यज्यते ।
स्वभावत एव वलयस्य शिथिलत्वे कामावस्थाकृततनुताप्रतीतिर्न भवतीति
तस्य स्वभावास्थितिमूचकं विशेषणमाह । अनभिलुलितोऽस्पृष्टो ज्याघा-
ताङ्गो येन तत् । तदुपरिभागे गाढत्वेन स्थितत्वात् । एतादृशं कनकवलय-
म् । कनकेति शैत्यद्योतनाय । वलयमित्येकवचनेन विरहितत्वात्सर्वाभ-
रणपरित्यागो द्योत्यते । स्रस्तं स्रस्तं वारंवारं पाणिमूलमागतं काश्यात् ।
मणेर्वन्धनमत्र मणिवन्धनं भुजस्य पाणेश्च संधिः । तस्मान्मया राज्ञा
दुष्यन्तेनापि सता मुहुर्वारंवारं न तु सकृत्प्रतिसार्यत ऊर्ध्वं नीयते । स्व-
भावोक्तिः । अथ च प्रजागरत्वे कुशत्वे च कारणे वक्तव्ये यत्तयोरश्रु-
यावन् । शीघ्रं स्फुटं प्रकाशमित्यर्थः । सत्यमित्यादि । सत्यं तत्त्वतः । इदमिति । इदं
कनकवलयं मया प्रतिसार्यत इति योजना । कीदृगित्याह । अंतस्तापादिति । वाष्पस्था-
मिसंबंधाभावेनोष्णत्वमसंभाव्यमिति । तदुपपत्तिमाह अंतस्तापादिति । विप्रलंभजनितज्वरेण
सर्वांगसंतापवत्त्वात्ततोऽमिच्छलतः वाष्पस्योष्णत्वोपपत्तेः । निशि निशि वी-साद्याम् । अनेन
सार्वकालिकतदेकतानगाढानुरागजनितचित्ता व्यज्यते । भुजन्यस्तापांगप्रसर्पिभिरिति ।
अस्त्या शय्योपधानाद्यभावेनान्यकान्तालिंगनादिसंभावनाभावाच्च स्वभुजमेवोपधानीकृत्य
शयने क्रियमाणे अपांगस्य तत्संयोगित्वेन ततः सर्वदा प्रसरणशीलैरित्यर्थः । श्रुतिभि-
रिति बहुवचनेन सार्वकालिकनिर्यंत्रणप्रसरणमुच्यते । विवर्णमणीकृतमिति । स्वाभाविक-
क्रान्तिमन्तोऽपि मणयः उष्णजलादिसंबंधेन दर्पणादिवद्विवर्णा भवन्तीति च्विप्रत्यय
उक्तः । अनतिलुलितज्याघाताङ्कमिति । ज्याघातेन प्रकौष्ठस्य किणितत्वेन वलयं तत्र क्षणं
प्रतिवद्धं भवतीत्यर्थः । अनेन स्वस्य शूरतया युद्धवीरत्वं सूच्यते । स्रस्तं स्रस्तमिति

प्रियंवदा—(विचिन्त्य) हला, मअणलेहो से करीअहु ।
इमं देवप्पसादस्सावदेसेण सुमणोगोविदं करिअ से हत्थअं पाव-
इस्सं । [हला, मदनलेखोऽस्य क्रियताम् । इमं देवप्रसादस्यापदे-
शेन सुमनोगोपितं कृत्वा तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि]

भिर्विवर्णो बन्धनान्निःसार्यत इत्युक्तिः (स) लेशः । हरिणीवृत्तम् ।
मदनलेखस्तस्मै क्रियताम् । इमं मदनलेखं देवप्पसादस्सावदेसेण देवप्र-
सादस्यापदेशेन व्याजेन सुमनोगोपितं पुष्पगोपितं कृत्वा तस्य हस्तं प्राप-
यिष्यामि । सुमनोगोपितं कृत्वा देवप्रसादव्याजेन हस्तं प्रापयिष्यामीत्य-
न्वयः । विरहिण्याः स्वावस्थामूचको निबद्धो लेखो मदनलेख इत्युच्यते ।

वीष्मताम् । यदा मुकुन्दारथं दत्तावन्तना तदा गस्तं भवतीत्यर्थः । मयेति स्वानुभव-
विपश्यतोक्ताः । प्रतिमार्थत इति प्रतिकूलं प्रकोष्टादूर्ध्वं नीयते । वर्तमानव्यपदेशेन साव-
कातिकप्रतिगणनसूक्तम् । अथभिदिवर्णमर्णाकृत इत्यनेनाधुनानगात्त्विकभाव उक्तः । तदु-
क्तम्—“वाणो जूभाभयकोप्रमुद्वारनिमिषेक्षणैः । त्रियोगरेगशोकादेर्जायतेऽजनधूसता ॥”
इति अत्र त्रियोगजनिताधुपतः सात्त्विकभावा निरूप्यन्ते । सत्त्वं चित्तं तत्र स्थितान्
स्थाधिनां रत्यादीन्संचारिणो निर्वेदादीन्स्थामिव्यंजयंतः सात्त्विका उच्यते । यदाहुः “रज-
स्तमोभ्यामस्पृष्टं मनस्त्वभिदोच्यते । निर्वृत्तास्तेन तथोगात्प्रभंवतीहि सात्त्विकाः ॥”
इति । सतश्चित्तस्य भावः परिणामः सत्त्वं सत्त्वशब्देन रत्नादिः शृंगारादिनिर्वेदादिश्र-
व्यते । सवेपो चित्तपरिणामरूपः सत्त्वं तेन निष्पन्नाः सात्त्विकाः ते च कृत्रिमाकृत्रिमभेदेन
विविधाः । साक्षात्तायकादिगता अकृत्रिमाः नटादिगता कृत्रिमाः । नाट्यशास्त्रे सत्त्वशब्दे-
नान्तःकरणपरिणाम उच्यते । यद्यपि तत्परिणामरूपस्य रत्यादिभावसत्समुदायस्य संभन्वेदा-
द्य कटाक्षः सत्त्वं व्यंजकाः तथापि विश्रमचित्तैरपि कटाक्षादयः कर्तुं शक्यन्ते । स्वेदाद-
यस्तु समाहितचित्तानामेव भवन्तीति नटादिभिरपि समाहितचित्तैरेव नट्रावापच्या स्वेदा-
दयःऽभिनया इति । स्वेदादीनामेव सात्त्विकत्वम् । आंगिकवाचिकाहास्यार्थाणां विश्रमचित्तैरप्य-
भिनेतुं शक्यत्वेन तेषामभिनयत्वमेव न सात्त्विकत्वमिति भावः । शुद्धान्तस्तु एकैव सांवि-
स्थापितां प्रतिपद्यते सैव तदनुगुणव्यापारविशिष्टाग्रसंचारितां प्रतिपद्यते सैव वाच्यलिङ्गः स्फुटो-
भूताः सात्त्विकतां प्रतिपद्यते । केचित् चित्तवृत्तीनां विलंबितत्वतत्रित्वादिभेदेन भेद इति
वदन्ति । ते च “सम्भ्रमप्रलयरोमांचाः स्वेदो वैवर्ण्यवेषथू । अश्रु वैस्वर्थमिवद्यौ सात्त्विकाः
परिकीर्तिताः ॥” हलेत्यादि । मुकुमारः प्रयासरहितः गूढप्रयोगः । मदनलेख इत्यादि-

१ तं सुमणोगोविदं करिअ देवदापसादव्यपदेशेण तस्य रण्णो हत्थं पाव-
इस्सम् (तं सुमनोगोपितं कृत्वा देवताप्रसादव्यपदेशेन तस्य राज्ञो
हस्तं प्रापयिष्यामि) इति क० पु० पा० ।

अनसूया—रोअइ मे^१ सुउमारो पओओ । किं वा सउन्दलः भणादि । [रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किंवा शकुन्तला भणति]

शकुन्तला—को^२ णिओओ विकप्पीआदि । [को नियोगो विकल्प्यते]

प्रियंवदा—तेण हि अत्तणो उवण्णासपुव्वं चिन्तेहि दाँव ललितपदवन्धनं । [तेन ह्यात्मन उपन्यासपूर्वं चिन्तय तावल्ललितपदवन्धनम्]

शकुन्तला—हला, चिन्तेमि अहं । अवधीरणभीरुअं पुणो वेवइ मे हिअअं । [हला, चिन्तयाम्यहम् । अवधीरणभीरु पुनर्वेपते मे हृदयम्]

रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति । को नियोग आज्ञा विकल्प्यते विचार्यते । दातुमिति शेषः । तेन ह्यात्मन उपन्यासपूर्वं चिन्तय तावल्ललितपदवन्धनम् । ललितं च तत्पदवन्धनं चेतीदमेव विशेष्यम् । केषुचित्पुस्तकेषु ‘ ललितपदवन्धनं छलितम् ’ इति पाठः । छलितकमित्यर्थः । तदुक्तं सरस्वतीकण्ठाभरणे—‘ यदाङ्गिकैकनिर्वर्त्यमुज्झितं वाचिकादिभिः । नर्तकैरभिनीयेत प्रक्ष्वेडो वल्लिकादि तत् ॥ तल्लास्यं ताण्डवं चैव छलितम् ’ इत्यादिना । ‘ लास्यच्छलितसंपादि प्रेक्ष्यार्थम् ’ इति काव्यादर्शेऽपि । छलितक्षणं यथा—‘ रतिक्राधोत्साहभावप्रधानं छलितं मतम् ’ इति । चिन्तयाम्यहम् । अवधीरणा तिरस्कारस्तेन भीरु पुनर्मे वेपते हृदयम् । मे हृदयं पुनर्वेपत इति संवन्धः । क्रियायां

नैतदन्तेन प्रज्ञानाम सन्ध्यंगमुक्तम् । यदाह—“ प्रज्ञासु निश्चिता बुद्धिः ” इति । अत्र दुष्यन्तप्राप्तिं प्रत्यसद्यकालविलंबनायाः शकुन्तलाया नायकप्राप्त्यर्थं मदनलेखः क्रियतामिति सुनिश्चितत्वात्प्रज्ञा भवति । किमित्यादि । अवधीरणाभीरुकमित्यनेन सार्वभौमस्य मम बहुबलभतया अरण्यवासिन्यां युवत्यां कथमनुरागो भूयादिति राजा वदिष्यतीति न्यक्कारजनितभयग्रस्तमित्यर्थः । तेन आत्मनः कन्याभावसुलभमप्रागल्भ्यं ज्ञाप्यते ।

१ अत्र अअं (अयं) इत्यधिकं क० पु० । २ फणति इति क० पु० पा० ।

३ वा (वां) इत्यधिकं क० पु० । ४ किंवि (किमपि) इति क० पु० पा० ।

५ अवधीरणाभीरुअं (अवधीरणाभीरुकं) इति क० पु० पा० ।

राजा—(सहर्षम्)

अयं स ते तिष्ठति संगमोत्सुको

विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम् ।

लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं

श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ॥ १५ ॥

विशेषणं हेतुत्वेन योज्यम् । अयमिति । हे भीरु, अनेन तिरस्कारशङ्कासंभावना व्यज्यते । यतो यस्मान्मल्लक्षणाज्जनादवधीरणां तिरस्कारं [वि] शङ्कसे । स्यादवधीरणाशङ्का यदि केवलं मत्प्रार्थनैव त्वदीयप्राप्तिहेतुः स्यादिति भावः । सोऽयमिति प्रत्यक्षेण निर्दिशति । सुन्दरीभियं प्रति विधेर्हेतुत्वे योज्यम् । ते तव संगमोत्सुकस्तिष्ठतीति विशेष्यस्य विधेयत्वम् । त्वत्प्रार्थितः कथं दुर्लभो भविष्यामीत्याशयः । पूर्वापरचरणयोर्व्यत्ययपाठेनोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रमभङ्गः परिहरणीयः । प्रार्थयिता पुरुषः श्रियं लभेत वा न लभेत वा । श्रिया पुनरीप्सितः प्रार्थितः कथं दुरापो दुर्लभो भवेत् । अयमर्थान्तरन्यासः । व्यत्ययपाठितस्य पूर्ववाक्यस्य पूर्ववाक्यं समर्थकम् । तादृगुत्तरस्योत्तरं समर्थकमिति विवेकः । नन्वत्र सामान्यस्य समर्थकत्वं वक्तव्यम् । श्रीशब्दस्य विशेषवाचित्वादत्र कथं तन्निर्वाह इति चेदुच्यते—‘ लक्ष्मीसरस्वतीधीत्रिवर्गसंपाद्विभ्रातेशोभासु । उपकरणवेषरचनागुणेषु सरलद्रवे च कथिता श्रीः ॥ ’ इति व्याडिकोशादत्रातिशयोक्त्या शोभाभारतीलक्ष्मीधीवेषविरचनाविभूतिविवर्गसंपत्तीनामेकत्वेनाध्यवसानात्सामान्यवाचकत्वम् । अतिशयोक्तेः सर्वालंकारमूलत्वमाकरेषु प्रसिद्धम् । श्रुतिवृत्तिच्छेकानुप्रासाः । ‘ कथं न लभ्येत नरः श्रियार्थितः ’ इति पठित्वा पर्यायप्रक्रमभङ्गः परिहरणीयः । वंशस्थं वृत्तम् ।

अयं स त इत्यादि । भीरु मयशले । अत्र भीरुपदं साभिप्रायकं वस्तुतस्तु धाट्यमेव । मलयोरभिप्रायज्ञानार्थं भीरुत्वप्रकटनमिति यावत् । यतः यस्मादवधीरणां न्यक्कारं विशंक्ये परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् । तस्याप्यरण्यवासिन्यामनागरिकायां मय्यनुरागोऽस्ति वा न वेति संदेहे सति स्वयमेवाभिसरणे क्रियमाणे औदासीन्यं भवेदिति न्यक्कारं विशेषेण तर्कयसि । सोऽयं ते संगमोत्सुकः सन् तिष्ठति । तव रूपलावण्याद्यतिशयादंतःपुरश्रुवतिषु वैमनस्यं प्राप्य त्वद्वलाहरणे ऋषिशापरूपानर्थं मत्वा संगमः कदा भविष्यतीति निकट एव वर्तत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियमित्यादि । श्रियं संपदं प्रार्थयिता

सख्यौ—अत्तगुणावमाणिणि, कौ दाणिं सरीरणिव्वावइत्तिअं सारदिअं जोसिणिं पडन्तेण वरेदिं । [आत्मगुणावमानिनि, क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं जोत्त्वां पटान्तेन वारयति]

शकुन्तला—(सस्मितम्) णिओइआ दाणिं हि । (इत्युपविष्टा चिन्तयति) [नियोजितेदानीमस्मि]

राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि । यतः ।

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥ १६ ॥

आत्मगुणावमानिनीति त्वद्गुणैरेव स क्रीतोऽवधीरणाशङ्कापि क्तेति भावः । क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शरीरसुखदायिनीं शारदीं शरत्कालसंबन्धिनीम् । इत्यातिशयेनाह्लादकारित्वं ध्वनितम् । ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयति । शकुन्तलावाक्यं प्रति दृष्टान्तः । नियोजितेदानीमस्मि । कामलेख इत्यर्थम् । विस्मृतो निमेषो येन तेन । निर्निमेषेणेत्यर्थः एतदर्थमेव चक्षुषो विशेष्यस्योपादानम् । प्रियां न स्त्रीमात्रम् । दृष्टचरीमप्यनेकश इति ज्ञेयम् । यदवलोकयामि तत्स्थाने युक्तं खलु । अथवा स्थाने प्रदेशविशेषे । उन्नमितेति । एतादृशस्य पूर्वमदर्शनादनिमेषदर्शनं युक्ततरमिति भावः । पदानि सुप्तिङन्तानि रचयन्त्या अस्या उन्नमितोत्क्षिप्तैका भ्रूलता यत्र । इदं पदं देयमिदं वेति वितर्के तस्याः प्रयोगोत्तदाननं कण्टकितेन

याचमानः पुरुषः । “ लक्ष्मीवाणीघात्रीत्रिवर्गसंपद्भिर्भूतिशोभासु । उपकरणवेषरचनाविशेषेषु च श्रीरिति प्रथिता ॥ ” इति नाममाला । लभेत वा न वेति वितर्के । श्रिया संपदा ईप्सिता वाञ्छिता कथं दुरापः दुर्लभः । कथमित्याक्षेपे । दुरापो न भवेदिति यावत् । अईत्यादि । अयीति अतिदुःखितजनं प्रति सुकुमारसंबोधने । यद्वा अयीत्यनेन मय्यपि स्वाभिप्रायगुप्तिं करोषीति सामूयवचनम् । उन्नमितेत्यादि । कण्टकितेन संजातपुलकाद्भवेन

१ प्रियंवदा—अइ इति क० पु० पा० । २ ‘वा’ इत्यधिकं क० पु० ।

३ निर्वापयितृकां इति क० पु० पा० । ४ णिवारयिस्सदि (निवारयिष्यति)

इति क० पु० पा० । ५ तथाहि इति क० पु० पा० ।

शकुन्तला—हला, चिन्तितं मए गीदवत्थु । ण कखु सण्णिहि-
दाणि उण लेहणसाहजानि । [हला, चिन्तितं मया गीतवस्तु ।
न खलु संनिहितानि पुनर्लेखनसाधनानि]

रोमाञ्चितेन । ‘ रोमहर्षेऽपि कण्ठकः ’ इत्यमरः । कपोलेन धैवैका झूल-
तोन्नमिता तद्विक्स्थकपोलस्यैव रोमाञ्चितत्वमित्येकवचनम् । मयीति स्व-
स्याधिकरणत्वेन धन्यतां सुभगंभन्यतां च ध्वनति । अनुगमं प्रीतिविशेषं
प्रथयति शंसति । अयमन्यास्मिन्नन्यधर्माधानलक्षणः समाधिर्नाम गुणः ।
तत्त्वं न तिरस्कृतवाच्यस्य ध्वनोर्वैषयः । यथा—‘ वदति विसिनीपत्रशय-
नम् ’ इति । उक्तं च ध्वनिकृता—‘ निरुद्धा विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्ववि-
षयादपि । लावण्याद्याः प्रयुक्तास्ते न ध्वान्ति पदं ध्वनेः ॥ ’ इति । रंतरेव
षष्ठ्यवस्थानुरागः । उक्तं च सुधाकरे—‘ अंतुरपल्लवकालिकाप्रभूनफलभोग-
भागियं क्रमशः । प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुराग इत्युक्तेः ॥ ’ इति ।
अनुरागलक्षणं तत्रैव—‘ राग एव स्वसंवेद्यदशाप्राप्त्या प्रकाशितः । यावदा-
श्रयवृत्तिश्चेदनुराग इतीरितः ॥ ’ इति । भोगस्योत्तरदक्षिणभावित्वादपि
सजात इवेति मर्त्यतादृश्युक्तिः । जातिलंकारोऽनुप्रासश्च । रोमाञ्चितकपो-
लान्यथानुपपत्त्यानुरागप्रथनादर्थपत्त्यलंकारः । केचिदनुमानालंकारमाहुः ।
साधकबाधकप्रमाणाभावादन्ये संदेहसंकरमाहुः । झूलतमित्युपमा च ।
उन्नमितस्य साधकत्वात् । झूलक्षणं यथा—‘ उध्वि (त्सि) यासंगतान्य-
थाक्रमेण सह वान्यथा । स्त्रीणां कोपे वितर्के च दर्शने श्रवणे निजे ॥
झूलोलहेलयोश्चैव कारयोत्क्षिप्ता विचक्षणेः ॥ ’ इति संगीतरत्नाकरे । चि-

अनुरागमाधिप्राप्त्यर्थं रागविशेषं प्रथयति निःसंशयं प्रकटयति । अन्यथा रोमांशाभावान् ।
अनुरागस्य लक्षणमुक्तं पूर्वाचार्यैः “ इयमं कुरिता प्रेम्णा मनाक्पल्लविता भवेत् । गकोरका
प्रणयतः स्नेहाऽंतुरमुमिता भवेत् ॥ रागात्पल्लविता चेयमनुरागेण गुज्यते ॥ ” इति ।
एतेषां लक्षणमुच्यते “ परस्परश्रयघनं निरुद्धं भावबन्धनम् । यदेकाग्रतनोपाधि तद्रे-
मेति निगद्यते ॥ ” अथ मानः “ येन प्रेमानुबन्धेन स्वातंत्र्यं हृदयंगमम् । वध्नाति
भावकौटिल्यं स मान इति गीयते ॥ ” अथ प्रणयः “ उपचारमिश्रो यूनोर्यद्वात्याभ्य-
न्तराभिधैः । प्रेम नीतं प्रकर्षं चेत्स एव प्रणयः स्मृतः ॥ ” अथ स्नेहः “ विश्रंभे परमां

प्रियंवदा—इमस्मि सुओदरसुउमारे णालिणीपत्ते णहेहिं णिक्खि-
त्तवण्णं करेहि । [एतस्मिञ्छुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे नखैर्नि-
क्षिप्तवर्णं कुरु]

शकुन्तला—(यथोक्तं रूपयित्वा) हला, सुणुह दाणिं संग-
दत्थं ण वेत्ति । [हला, शृणुतमिदानीं संगतार्थं न वेत्ति]

उभे—अवहिद ह्य । [अवहिते स्वः]

शकुन्तला—(वाचयति ।)

तुज्झ ण आणे हिअअं मम उण कामो दिवावि रत्तिम्मि ।

णिग्धिण तवइ बलीअं तुइ वुत्तमणोरहाइं अङ्गाइं ॥ १७ ॥

[तव न जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रावपि ।

निर्वृणं तपति बलीयस्त्वपि वृत्तमनोरथान्यङ्गानि ॥]

नित्तं मया गीतवस्तु न खलु संनिहितानि पुनर्लेखनसाधनानि । एतस्मि-
ञ्छुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे नखैर्निक्षिप्तवर्णं कुरु । शृणुतामिदानीं संग-
तार्थं न वेत्ति । अवहिते स्वः । [तुज्झेति ।] तव न जाने हृदयं मम
पुनः कामो दिवापि रात्रावपि । निर्वृण निष्कृप तापयत्यधिकम् । त्वयि

काष्ठामारुढे दर्शनादिभिः । यत्र द्रवत्यन्तरंगं स स्नेह इति कथ्यते ॥ ” स्नेहस्त्रिविधा प्रौढ-
मध्यमंदभेदतः । “ प्रवासादिभिरज्ञातचित्तवृत्तां प्रयोजने । इतरङ्गेशकारी यः स प्रौढः
स्नेह उच्यते ॥ इतरानुभवापेक्षां सहते यः स मध्यमः । द्वयोरेकस्य मानादौ तदन्यस्य
करोति यः ॥ नैवापेक्षां न चोपेक्षां स स्नेहो मन्द उच्यते ॥ ” रागस्य लक्षणं द्वितीयेऽङ्के
उक्तम् । अथानुरागः “ राग एव स्वसंवेद्यदशाप्राप्त्या प्रकाशितः । यावदाश्रयवृत्तिश्चेदनु-
राग इतीरितः ॥ ” हृल्लेत्यादि । निक्षिप्तवर्णो कुरु गीतिकामिति शेषः । अनेन लेखो
नाम सन्व्यगमुक्तम् । यदाह “ यूनोः परस्परं लेखो मन्मथार्थविलेखनम् । ” इति । अत्र
शकुन्तलायाः दुष्यन्तं प्रति तुज्झेति । हे निर्वृण निष्कृणेति दैन्योक्त्या संबोधनम् ।
स्वविषयकगाढानुरागजनितविप्रलम्भज्वरसंपादितानि मम शरीरकार्दयादीनि दृष्ट्वापि तव
दया नोत्पद्यत इति यावत् । तस्मान्निर्वृणेति संबोधनम् । स्वनिमित्तव्यसनभिभूतं जनं

१ वर्णाम् इति क० पु० पा० । २ यथेहिष्टं इति क० पु० पा० । ३ संगतार्था इति

क० पु० पा० । ४ मअणो दिवावि रत्तिवि (मदनो दिवापि रात्रिमपि)

इति क० पु० पा० । ५ निर्वृणः इति क० पु० पा० । ६ वलवत्

इति क० पु० पा० । ७ युक्त इति क० पु० पा० ।

वृत्तमनोरथानीति हेतुत्वेन योज्यम् । अङ्गानीति बहुवचनेन मार्दवाति-
शयो ध्वन्यते । तव हृदयमिति विशेषोपादानात्स्वस्योत्कण्ठातिशयस्तस्य
तदभावो ध्वन्यते । अथ च रक्तं तापयति च तदा न जाने किमयं यद्य-
प्येतादृशतापेऽपि न द्रवति । एतदनुसंधायैव निष्कृपेति संबुद्धिः । सा
चेत्स्याद्द्रुतमेव स्यात्तत्त्वभावत्वात्तस्याः । इति दुःखात्परुषोक्तिः । अर्था-
पत्त्यलंकारः । अथ च ' हृदयं मानसोरसोः ' इति विश्वः । तेन तव हृदयं
गोपुरकपाटयमानं रिपुदनुजनिवहशरशतैरप्यभेद्यम् । एवंभूतमहं न
जाने । अपि तु जान आप्तजनवचनात् । अतएव मेऽङ्गानि सर्वाणि दिवापि
रात्रावपि तापयति कामः । तव तु वक्षोमात्रमपि न तापयितुं शक्तः ।
यदि तापयेत्तदा निर्वृण निर्जुगुप्स निदायसमयशतितलतरमत्कुचपरिरम्भ-
गाथागच्छेः । ' वृणा जुगुप्साकृपयोः ' इति विश्वः । तादृशं तव वक्ष
आलिङ्गितुमिच्छामीत्यभिलाषोक्तिः । अनुमानालंकारः । अयं मल्लक्षणो
जनस्तव हृदयरूपः । रूपकम् । कामः पुनर्ममाङ्गानि यत्तापयति तत्र
जान इति प्रश्नकाकुः । वृथैव तापयतीत्यर्थः । ते स्पष्टमप्यशक्येति भावः ।
समासोक्तिः । त्वं त्वेतादृशो निष्कृषो यद्द्रुतमपि मां न परित्रायसे ।
अथ चायं जनस्तव हृत्कानः पुनर्ममाङ्गानि यत्तापयति तदहं न जाने,
अपि तु जाने । त्वत्कान्तिर्जित इत्यर्थः । तेन तव हृदयं कठोरत्वात्ताप-
यन्तः पुरुषस्य तस्मिन् दयोत्पत्तेः संभवादिनि भावः । अनेन गर्वशरीरकाश्यादिनिवे-
दनं कृतम् । तव हृदयं न जान इत्यनेन मम हृदयं स्थिरानुरागं तव चित्तमपि
स्थिरानुरागं वा नवेति पर्युद्धेरप्रत्यक्षत्वाच्चिरसह्यामाभावात् जान इति द्योत्यते । यदि
तव हृदयमपि गाढानुरागकं तर्ह्येतादृशावस्थापत्रां मां कथमुपेक्षम इति भावः । तेन
स्वस्थानुरागस्य कालाक्षमत्वं ज्ञाप्यते । तेन स्वस्याः कन्याभावमुलभमप्रागल्भ्यं सूच्यते ।
किंचानेन लज्जाल्यागो नाम मदनदशावस्थान्तरं च ध्वन्यते । तथैत्यनेन कठिनचित्तस्य
तत्त्वर्थः । स्वस्य एतादृशावस्थान्तरेपि धातुतया नामधेयग्रहणायोग्यस्य तदेति व्यञ्जने ।
अत एव दुष्यन्तेतिपदं न प्रयुक्तम् । मम पुनः मम तु पुनः शब्दो विशेषवाची यद्यपि
तव हृदयमपि स्थिरानुरागं तथापि मदनस्तु मां यथा वाधते तथा त्वां न वाधत
इत्यर्थः । मदनस्यैव युक्तमनोरथान्यङ्गानि तपतीत्यनेन त्वय्यनुरक्तं मां कामो रूपला-
वण्यादिना त्वत्सदृशस्तव द्विपत् त्वत्संबन्धितया मां वाधते तादृशीं दुर्वलां मां त्वमुपे-
क्षम इत्यर्थः । अत एव त्वयि युक्तमनोरथानीत्युक्तम् । ममेत्यनेनानुभूयमान-
मरणसप्रीचीनात्मदशानिवेदनं क्रियते । तपतीति वर्तमानव्यपदेशेनाद्यापि जीवित-
संशयगतायामपि मयि सत्यामपि तस्य कोपस्थोपशमो नास्तीति व्यञ्ज्यते । मदन इत्यनेन
पूर्वमेव रूपलावण्यादिविषये मदनस्य तव च गाढशात्रवमिदानीं विप्रलम्भरूपरन्त्रे प्राप्ते

यितुं शक्तो न । अतस्तदूपाया ममाङ्गानि तापयतीति भाव इति चादृष्टिः । प्रत्यनीकालंकारः । ' प्रतिपक्षप्रतीकाराशक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकम् ' इति तल्लक्षणात् । त्वं त्वेतादृशो निर्घृणो यस्त्वदर्थे पीड्यमानामपि मां न रक्षसीति । अथ च त्वयि विषये वृत्ता जाता मनोरथा येषां तानि । आलिङ्गनं भुजयोर्मनोरथः, त्वत्कान्तिझरप्रवाहपानं तु चक्षुषोः, त्वद्वचनामृतसरसीनिमज्जनं च श्रवणयोः, त्वन्मुखसरोजधास्राघ्राणं नसोः, शशाङ्गकोमलत्वदङ्गारोहणं नितम्बस्य, त्वत्करतलमेहनं कुचयोरित्यादि । एवंभूतमनोरथानि ममाङ्गानि कामोऽधिकं तापयति । त्वं त्वेवं निष्कृपो यस्त्वभक्तान्येवं परेण ताप्यमानान्यपि सहसे तत्तव हृदयमहं न जाने क्षत्रहृदयमिति न जाने । परैः पीड्यमानं क्षत्रियः परित्रायते, स्वभक्तं तु सुतरामित्युपालम्भः । कामो ममाङ्गान्यत्यर्थमधिकं तापयति, तव पुनर्हृदयमत्यर्थं न तापयतीत्यहं जाने । यतस्त्वं दिवसे निष्कृपो लोकादिभयात्, एवं रात्रावपि निष्कृपोऽसि यदभिसरणं नाकार्षीरिति चोपालम्भः । अथ च त्वं तु केनाभिप्रायेण व्यवहरसीति तव हृदयं लक्षणया हृदयाभिप्रियं न जाने । कामः पुनर्मम मत्संवन्धी सुहृदिति भावः । यत्त्वयि वृत्तमनोरथान्यङ्गानि तापयति । किमिति तस्मिन्नीदृशे शठेऽनुरक्तासीति तापं दुःखं दत्त्वा शिक्षयतीति वोपालम्भः । एवमकृतार्थरतिं प्रयेतादृशो-

कथं त्वत्संवन्धिनं मां न ग्रहेरेदिति भावः । द्विवारात्रमपीत्यनेन मन्दमारुतकोकिलात्तापचंद्रकिरणादीनामसह्यदर्शनतया परमोद्दीपनविभाव उक्तः । तेन मदनस्य चूटादिसामग्रीसंपत्त्या वलौत्कर्ष उक्तः । ममांगानीत्यनेन मदनस्तु त्वदूपायादीनि दृष्ट्वा तव पुरस्तात्स्थातुं व्रीडितः सन् त्वद्यनुरक्तां मामेव वाधते । यदि मामिव मदनस्त्वामपि बाधेत तदा मदीयं दुःखं ज्ञास्यसीति भावः । अनेन मदनस्य पक्षपातित्वं सूच्यते । अङ्गानीति बहुवचनेन मदनस्य सर्वलक्ष्येषु सावधानता ध्वन्यते । अनेन कर्णहस्ताद्यवयवानां रहस्यश्रवणगाढालिङ्गनाद्यौत्सुक्यं ज्ञाप्यते । अत्र श्लोके त्रयस्त्रिंशद्वचभिचारिभावाः । अष्टौ सातिवकाः अष्टौ स्थायिनः आहत्यैकोनपंचाशत्भावाश्च यथासंभवं प्रतीयन्ते । तथाहि—तवेति स्मरणम् । हृदयं न जान इत्यभिप्रायपरिज्ञानाभावाद्वयम् । हृदयपरिज्ञानाभावेऽपि लेखः कथं प्रेष्यत इति शंका । तव हृदयं न जान इति तव मनः स्थिरानुरागं वा नवेति वितर्कः । मम हृदयं स्थिरानुरागमिति व्यंगेन लज्जाभावाच्छांतिः । म्रियप्रार्थनया चपलता । तव हृदयं न जान इति त्वच्चित्तपरिज्ञानार्थं चतुराः सख्यो न संतीति सखीष्वसूया । तवेति दुष्यन्तादिनामग्रहणाभावादवहित्थम् । हृदयपरिज्ञानाभावेऽपि लेखप्रेषणाद्भासः । तव हृदयं न जान इति विषादः । तव हृदयं न जान

नलम्भादानादुन्मादावस्थाप्युक्ता । अथ च निश्चयेन कृपा यस्य तस्य संवोधनम् । हे कृपालो, यस्त्वमंगुलीयकं दत्त्वा सख्याः सकाशान्मां स्मोचितवानसि तस्य तव हृदयमहं न जाने । अपि तु जानेऽत्यन्तं दया-
शालमिति । ‘ निर्निश्चयनिपेधयोः ’ इत्यमरः । मम पुनर्भदीयं हृदयं न जाने । तत्तु त्वयि वर्तते । तद्भावाद्दृश्यग्न्याहं वर्त इति भावः । केवलं तदेव त्वयि गतमिति न । अपि त्वङ्गान्यपि त्वयि जातमनोरथगने । केवलमङ्गान्येवेति न । अपि तु कामोऽभिलाषोऽपि त्वयि विषये दिने रात्रावधिकं तपति वर्धते लक्षणया । ‘ कामः स्मरेऽभिलाषे च ’ इति विश्वः । इत्यनुनयोक्तिः । तेन मदीयं बाह्यमभ्यन्तरं न किञ्चिदपि मत्सं-
वद्वमिति शीघ्रमागच्छेति भावः । श्लेषानुप्रासौ । कश्चित् ‘ रत्तिं पि ’ इति पाठः । तदा रात्रिमपीत्यर्थः । ‘ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ’ इति द्वितीया । ‘ णिक्विच ’ इत्यनेन वज्राङ्गमुपक्षिप्तम्—‘ विभ्रक्षवचनं यत्तु वज्रमित्यभिधीयते ’ इति भरतोक्तेः । लेखनामकं संध्यङ्गमुपक्षिप्तम् ।

अपि चित्तपरिज्ञानाभावाप्राप्तिः । कथं भविष्यतीति जिज्ञासा । तत्रैवस्मदेतादृशीभवस्थानुपेक्ष-
नाभ्यस्य नामग्रहणार्थेयस्य त्वेति मतिः गर्वी मदी वा । मदन इति त्रासः । तदनुगतो
गोमांशो वेपथुश्च । निर्गुणेति दैन्यम् । तेन गजदत्वं च तदनुगताश्रुपातः वैस्वर्यं । च त्वयि
युक्तमनोरधानीत्यात्मसुक्यम् । त्वर्चानि रतिः अभिलाषश्च । बलवत्तपतीति जीविर्ननराद्ये
‘ निर्निर्धेदः शोकश्च । अंगानीति प्रियविरहेऽपि स्वशरीरे जीविर्नाति तत्र जुगुप्सा । दि-
वारात्रमपीति इन्दुमलयानिखादिर्वाच्यम् । तेनाद्वारनिद्राद्यभावाद्वाधाधिः । तेन सर्वकालेष्व-
लगता जडता च । तपतीति वर्तमानप्रयोगेणाद्यापि जीवितसंशयगतयायामपि मयि वाधत
इति विस्मयः । तव हृदयं न जान इति मम हृदयं स्थिरानुरागमिनि । साक्षान्नोक्तमिति
त्राडा । निर्गुणपदस्य विशेष्यं नोक्तमिति नामोच्चारणे ग्लानिः । चित्तविभ्रमादुन्मादो वा ।
तन्मुखदर्शनाभावेऽपि तवेति साक्षाभिर्देशान्मोहः । निर्गुणेति दैन्योक्त्या वैवर्ण्यम् ;
मम पुनरिति मम विशेषोऽस्तीत्यर्थेन दुःखान्तस्यापि मदनयात्रासंभावनया हर्षः । अन्ये
ऽपि भावा बुद्धिमता ऊह्याः । उत्तमप्रकृतेर्निर्धेदादिभाववर्णना व्यंग्यतथैव कार्या । मन्थम-
पात्रस्य मन्थवृत्त्या । नीचपात्रस्यातिशयितः प्रयोगः कार्यः । तत्रोत्तमपात्राणि देवा राजा-
नो मुनयः स्त्रीषु तस्त्रियः । मन्थमप्रकृतयो यक्षगन्धर्वादयः पुरोहितामित्रिसेनापतयश्च स्त्रीषु
तद्वनिताः सख्यादयाः परिप्राजकाश्च । अन्ये विदूषकप्रभृतयो नीचप्रकृतयः । तत्रापि
देशकालावस्थाभेदं ज्ञात्वा वर्णनीयाः । देशः उद्यानसारिपुलिनादिर्गुर्वादिगन्धर्विर्वा कालो-
वसंतादौ रात्रिर्वा । अवस्था मुग्धामध्याप्रगल्भभेदाः । अत्र तुञ्ज ण जाण इत्यादौ
वाचिकश्रृंगार उक्तः । तदुक्तम् “ भावगर्भवचः संविन्मधुरं नर्मपेशलम् । रदस्यश्रवणानन्दः
श्रृंगारो वाचिकः स्मृतः ॥ ” इति । अत्र तव हृदयं न जान इत्यनेन संविदो माधुर्ये

राजा—(सहसोपमृत्य)

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।

ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुद्वर्ती दिवसः ॥ १८ ॥

तल्लक्षणं तु—‘ विवक्षितार्थकलिता पत्रिका लेख उच्यते ’ इति । तपतीति । तनूनि कृशानि गात्राणि यस्यास्तस्याः संबोधनम् । मदनस्त्वां तपति तत्रार्थो हेतुः संबोधनपदार्थः । कृशगात्रत्वं स्त्रीत्वं चेति काव्यलिङ्गम् । तनुगात्रीति पुनरुक्तवदाभासश्च । मां पुनः पुरुषं कठिनशरीरमनिशं सर्वदा, अथ च निशाव्यतिरिक्तसमयेऽपि दहत्येव । किमपि नावशेष्यार्थः क्रमेण हेतुत्वेन योज्यः । दृष्टान्तोऽनुप्रासश्च । मदयतीति मदनो हर्षदः ।

सूच्यते । तेन नर्मालोपोऽपि दर्शितः त्वयित्युक्तमनोरथान्यंगानीति बहुवचनेन कर्णाद्यवयवानां रहस्यश्रवणेनौत्सुक्यकथनेन श्रवणानन्दोऽपि प्रकाशित इति वाचिकः शृंगारः । शृंगारस्वरूपमुच्यते “ देशकालवयोद्रव्यगुणप्रकृतिकर्णगाम् । ज्येष्ठं शृंगं तदस्यास्ति तेन शृंगार उच्यते ॥ ” सोऽयं त्रिविधः वाचिकनैपथ्यक्रियाभेदतः । वाचिकस्य लक्षणमुक्तम् । “ वासोङ्गरागभूषादियोगो नैपथ्यमुच्यते । क्रिया बहुविधा भावव्रीडादिजलकैलयः ॥ वीणानर्तनगानादिसंभोगः स्यात् क्रियात्मकः । संभोगो विप्रलम्भश्च शृंगारो द्विविधः स्मृतः । समागमस्तु संभोगः कान्तयोर्दर्शनादिकः ॥ ” आदिशब्दान् परस्परालिंगनसंभाषणमात्यानुलेपनसौभाग्योपवनवासक्रीडादूनासंलापपुष्पापचयजलक्रीडागीतादिश्रवणलीलादिकरणादिरूपो बहुविध उच्यते । विप्रलम्भ-शृंगारस्तु “ संगृह्योर्विप्रलम्भो विप्रयोगोऽनुरक्तयोः ” स चाभिलाषेर्ध्याविरहप्रवासशापज इति पंचविधः । सहसेत्यादि । सहसा हठात् । मदनस्तु मामेव हृदतरं बाधते न तु त्वामिति शकुन्तलाया यदुक्तं तद्वचनासहिष्णुतया हठादुपसर्पणमिति ज्ञातव्यम् । तपतीति । तनुगात्रि हे तत्त्वंगीत्यनेन गात्रं तु पूर्वमेव कृशं कोमलं च स्वल्पमपि न व्यथासहनशीलम् । तादृशगात्रस्य स्वनिमित्तकमदनवाधाजनितकादर्यादि-दुःखाद्यनुभवात् । तस्यां स्वस्य दयोत्पत्तिस्तनुगात्रीत्यनेन दयाविषयकत्वं सूच्यते । काकुशब्दधर्मः तस्य लक्षणं पूर्वमेवोक्तम् । अनेन निर्घृणति पूर्वं शकुन्तलोक्तस्य उत्तर-मुक्तमित्यवगन्तव्यम् । मदनः रूपलावण्यादिसाम्येन मम शत्रुरिति यावत् । त्वां तपति मत्संबंधरूपतया विशेषरूपरन्ध्रे सति सार्वकालिकचितितविविधमनोरथविषयनायकाल्लिंगनसुम्बनाद्यसंभवात्सर्वावयवानां कोकिलालापचंद्रातपमलयमास्तादिश्रवणस्पर्शाद्वेदनां करोति । तपतीत्यनेन मदनस्य तादृशः कोपावेशस्त्वयि नास्ति मत्संबंधमात्रहेतुनान्तस्तापं जनयन् तवाकृतिं न नाशयति किंतु तापमात्रकर इति भावः । मां पुनः मां प्रत्यन्यथा दहति केवलतापकरणे पुनर्जीविष्यतीति भस्मसात्करोति । मरणसत्त्वीचीनदारुणदुःखाद्य-

सख्यौ—(सहर्षम्) साअदं अविलम्बिणो मणोरहस्स ।
[स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य]

(शकुन्तलाभ्युत्थातुमिच्छति)

राजा—अलमलमायासेन ।

संदष्टकुसुमशयनान्याशुक्लान्तविसभङ्गसुरभीणि ।

गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमहन्ति ॥ १९ ॥

स कथं तपति दहतीति विरोधाभासश्च । स्वागतमविलम्बिनो मनोरथ-
स्येति नृपत्वलक्षणविषयनिगरणादतिशयोक्तिः । अलमलमिति द्विरुक्ति-
रादरातिशयं ध्वनति । संदष्टेति । यतो गुरुर्महान्परितः सर्वतस्तापः सं-
तापो येषु तानि । अतो विशेषणद्वयविशिष्टानि । ते तव गात्राप्यवयवा
उपचारं तत्तद्योग्यव्यवहारकरणं नार्हन्ति । ‘ गात्रमङ्गे कलेवरे ’ इति
विश्वः । दष्टं लग्नम् । केवलं लग्नं न, अपि तु सम्यग्दष्टम् । केवलं कुसुमं
न, अपि तु कुसुमशयनीयं येषु तानि । गात्राणामुत्थापने कर्तव्ये कुसुमश-
य्याप्यङ्गलग्नोत्तिष्ठतीति भावः । आंशु शीघ्रं क्लान्तो विसभङ्गस्तद्वत्तेन वा
सुरभीणि चारूणि । शीघ्रत्वं च भङ्गापेक्षया । तेन तात्कालिकक्लान्तत्व-
मुक्तम् । काव्यलिङ्गपरिकरानुप्रासाः । पक्ष उपमा च । भङ्गः क्रिया
तस्याः कथं क्लान्तत्वमिति नाशङ्कनीयम् । क्रियया तद्वान्पदार्थो लक्ष्यते ।

भवादिति भावः । र्जाविते नैराश्यं जनयन्नाकारसद्भावे संदिग्धं मां करोतीति यावत् ।
अनेन स्वस्यापि शरीरकार्थवैषम्यादिप्रदर्शनं कृतम् । अनिशमित्यनेन स्वस्य सख्यचं-
दादिविषयवैमुख्यं सूच्यते । तेन च सार्वकालिकत्वदेकतानचित्तत्वेन चंद्रातपमलय-
मारुतकैः किलालापार्दानामगम्यव्यथाकारित्वान्निद्राहाराद्यभाव उक्तः । एवकारेण स्वप्र-
योजनार्थं न तु मिथ्याभाषणं किंतु स्वशरीरकार्थवैषम्यादिकमेव प्रमाणमिति ज्ञाप्यते ।
मामित्यनेन लोकोत्तरचटुश्रीरत्नवन्नं सार्वभौमं मामिति व्यज्यते । तेन स्वान्तःपुरस्त्रीभ्यः
शकुन्तलाया रूपलावण्याद्यतिशयवत्तया तामु वैमुख्यं सूच्यते । तेन च स्वशरीरकार्थ-
दीनामन्तःपुरस्त्रीविरहो निमित्तं न भवति किंतु त्वद्विरह एव निमित्तमिति ज्ञाप्यते ।
ग्लपयतीत्यादिदृष्टान्तः । दिवसः सर्वपदार्थप्रकाशकः । दिवा शशांकं स्वमिव तमोनिरोधकं
चंद्रं यथा येन प्रकारेण ग्लपयति म्लापयति विच्छाद्यं कृत्वा स्वरूपदर्शने सदसदबुद्धिं
करोति । तथा तदुदयास्तमयाभ्यां विकाससंकोचवर्ती कुसुमवर्ती न ग्लपयति किंतु संकोच-
मात्रं जनयतीति यावत् । साअदमित्यादि । अत्रमनोरथशब्देन तद्विषयो राजा कथ्यते ।
सन्दष्टेति । सन्दष्टकुसुमशयनानि सन्दष्टानि संसक्तानि कुसुमशयनानि पुष्पास्तरणानि

अनसूया—इदो शिलातलैकदेशमलंकरोतु वयस्यः । [इतः शिलातलैकदेशमलंकरोतु वयस्यः]

(राजोपविशति । शकुन्तला सलज्जा^१ तिष्ठति)

प्रियंवदा—हुँवेणं णुं वो अण्णोण्णाणुराओ पच्चक्खो । सहीसि-
णेहो मं पुणरुत्तवादिणिं करोदि । [द्वयोर्ननु युवयोरन्योन्यानुरागः
प्रत्यक्षः । सखीस्नेहो मां पुनरुत्तवादिनीं करोति]

राजा—भद्रे, नैतत्परिहार्यम् । विवक्षितं ह्यनुत्तमनुतापं जनयति ।

प्रियंवदा—आवण्णस्स विसअणिवासिणो जणस्स अत्तिहरेण
रण्णा होदव्वं त्ति एँसो वो धम्मो । [आपन्नस्य विषयनिवासिनो
जनस्यार्तिहरेण राज्ञा भवितव्यमित्येष युष्माकं धर्मः]

शैत्ये श्वेत्याधिक्यप्रयोजनमुन्नेयम् । इतः शिलातलैकदेशमलंकरोतु वयस्यः ।
द्वयोर्ननु युवयोरन्योन्यानुरागः प्रत्यक्षः । सखीस्नेहो मां पुनरुत्तवादिनीं
करोति । आपन्नस्यापत्प्राप्तस्य विषयनिवासिनो देशनिवासिनो जनस्या-
र्तिहरेण पीडाहरेण राज्ञा भवितव्यमित्येष युष्माकं धर्मः । ‘ आपन्न आ-
पत्प्राप्तः स्यात् ’ ‘ देशविषयौ तूपवर्तनम् ’ ‘ आर्तिः पीडाधनुःकोट्योः ’

यैस्तानि तथोक्तानि । अनेन श्लोकेन संभोगं प्रति विलंबं कर्तुं न शक्यं किमर्थं प्रत्यु-
त्थानं क्रियत इति भावः । इदो इत्यादि । इतः शिलातलैकदेशमुपविद्यानुगृह्णात्वार्थः ।
उपविद्यानुगृह्णाविलम्बेन मदनकातरादिकं त्वया किमपि हठात् कर्तव्यं किन्तु वक्तव्यांशोऽ-
स्तीति भावः । अन्योन्यानुरागः कालाक्षमलक्षणोऽभिलाषविशेषः प्रत्यक्षः शरीरकाश्य-
वैवर्ण्यादिभिः साक्षाद्दृष्टः । तथापि सखीस्नेहः शकुन्तलाविषयकहेतुपक्षपातः पुनरुत्तवादिनीं
करोति । अनेन तव शरीरकाश्यादीन् प्रति निमित्तान्तरमप्यस्तीति भावः । तदेवाह—
आपन्नस्येत्यादिना । आर्तिहारेण भवितव्यमित्यनेन राज्ञो बहुवल्लभत्वस्य युक्तत्वाद्या-
या राजानं कामयते सा सा राज्ञा परिगृह्यत इत्यर्थः । वः युष्माकं तवैकस्यैव न
भवतीति यावत् । एषः बहुवल्लभत्वम् । धर्मः कुलाचारः त्वच्छरीरकाश्यादीनामन्तः-

१ अण्णोण्णाहु पिअ (अनुगृह्णातु प्रिय०) इति क० पु० पा० । २ उपविष्टः इति
क० पु० पा० । ३ सलज्जा इति क० पु० पा० । ४ वअस्स (वयस्य) इत्यधिकं क०
पु० । ५ णु (ननु) इति क० पु० नास्ति । ६ वो (वां) इति क० पु० पा० ।
७ तहवि (तथापि) इत्यधिकं क० पु० । ८ णं एस्स वो धम्मो (नन्वेव वो धर्मः)
इति क० पु० पा० ।

राजा—नास्मात्परम् ।

प्रियंवदा—तेण हि इअं णो पिअसही तुमं उदिसिअ इमं अवत्थन्तरं भअवता मअण्णेण आरोविदा । ता अरुहसि अब्भुववत्तीए जीविदं से अवलम्बिदुं । [तेन हीयमावयोः प्रियसखी त्वामुद्दिश्येदमवस्थान्तरं भगवता मदनेनारोपिता । तदर्हस्यभ्युपपत्त्या जीवितं तस्या अवलम्बितुम्]

राजा—भद्रे, साधारणोऽयं प्रणयः । सर्वथानुगृहीतोऽस्मि ।

शकुन्तला—(प्रियंवदामवलोक्य) हला, किं अन्तेउरविरहपञ्जुस्सुअस्स राएसिणो उवरोहेण । [हला, किमन्तःपुरविरहपर्युत्सुकस्य राजर्षेरुपरोधेन]

इति चामरः । तेन हि [इयं] नोऽस्माकं प्रियसखी त्वामुद्दिश्येममवस्थान्तरं भगवता मदनेनारोपिता । तदर्हस्यभ्युपपत्त्यानुग्रहेण जीवितं तस्या अवलम्बितुम् । ‘ अथाभ्युपपत्तिरनुग्रहः ’ इति शाश्वतः । साधारण आवयोः समानः प्रणयो याच्चा यथा भवतीभिरेतदर्थमहमभ्यर्थ्य एवं मयाप्येतदनुग्रहार्थं भवत्यौ प्रार्थनीये इत्यर्थः । ‘ प्रणयः प्रेम्णि विस्त्रम्भे याच्चाप्रत्यययोरपि ’ इति विश्वः । अन्तःपुरविरहपर्युत्सुकस्य राजर्षेरुप-

पुरुषीविरहनिमित्तकल्पनापि संभाव्यत इति भावः । त्वामेवोद्दिश्य मदनेनारोपितेऽल्पेन शकुन्तलाशरीरसन्तापादेस्त्वमेव निमित्तम् । न तु पुरुषविशेषनिमित्तान्तरकल्पनावकाश इति भावः । अभ्युपपत्त्या अनुग्रहेण जीवितमवलम्बितुमर्हसीत्यनेन रूपलावण्याभिजात्य-गुणादिमत्तया शकुन्तला त्वया परिग्राह्येति वक्तुं न शक्यते । किन्तु निर्हेतुकशोच्य-जनप्रार्थनया परिगृहीतुं योग्येति भावः । भद्र इत्यादि । प्रणयः प्रार्थना । साधारणं ममापि जीवितं भवत्याख्यावलम्बनीयमित्यर्थः । रार्थया सर्वप्रकारेण अनुगृह्णानोऽस्मि । अभ्युपपत्तिरनुग्रहः अनेन पुष्पं नाम प्रतिमुखगन्धर्वगमुक्तम् । तदुक्तं “ प्रत्यक्षेनानु-रागस्य पुष्पं प्रकटनं विदुः ” इति । अत्र शकुन्तलानुरागः सखीमुखादुक्तः राज्ञोऽनु-रागस्तु खवचनेन साधारणोऽयं प्रणय इत्यादिना प्रकाशितः । हलेत्यादि । अत्रान्तः-पुरविरहपर्युत्सुकस्येत्यनेन दुष्यन्तशरीरकादर्यादीनामन्यनायिका निमित्तत्वकथनेन स्वस्यां तस्यानुरागाभावः सूच्यते । अन्यथा यद्यनुरागः स्यादेतदृशावस्थापन्नां मां कथम-

१ एव्य (एव) इत्य० क० पु० । २ मम्महेण (मन्मथेन) इति क० पु० पा० । ३ नः इति क० पु० पा० । ४ अलं (अलम्) इति क० पु० पा० ।

राजा—सुन्दरि !

इदमनन्यपरायणमन्यथा हृदयसंनिहिते हृदयं मम ।

यदि समर्थयसे मदिरक्षणे मदनवाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥२०॥

मेधेन किम् । अनेनात्मनोऽतिशयिनं सौभाग्यं ध्वनितम् । इदमिति । इदं जन्मप्रभृति येन सह स्थितं तमपि परित्यज्य दर्शनात्प्रभृति त्वय्यनुरक्तमनन्यनिष्ठम् । केवलं त्वन्निष्ठमित्यर्थः । अत्र त्वन्निष्ठमिति वक्तव्ये यन्निषेधमुखेनोक्तिः सान्यत्र निषेधं बोधयन्ती शब्दशक्त्यात्र व्यञ्जनया विधित्वेन पर्यवस्यति । तेन मामपि परित्यज्य त्वयि स्थितामिति ध्वन्यते । मम त्वद्वचनैकचित्तस्य हृदयं हे हृदयसंनिहिते मया सर्वदा ध्याते, इति स्तुतिप्रायम् । यो यत्संनिहितः स तस्य तत्त्वं जानाति, त्वं च तस्य संनिहिता, सा चेत्त्वमन्यथान्यनिष्ठं यदि समर्थयसे कल्पयसि तदा मदिरादृष्टिस्तस्या ईक्षणमिवेक्षणमवलोकनं यस्यास्तत्संबुद्धिः । ‘ सप्तम्युपमानपूर्वोत्तरपदस्य ’ इति समासः । मदिरादृष्टिलक्षणमादिभरते—‘ आधूर्णमानमध्या या क्षामा चञ्चिततारका । दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ॥ ’ इति । मदनस्य कामस्य बाणैर्हतो विद्धोऽपि पुनरत्यन्तं हतोऽस्मि विरुद्धमनःप्रवृत्तिर्जातोऽस्मीत्यर्थः । मन्मानसं त्वन्निष्ठं तदपि चेत्त्वमन्यथा शङ्कसे तर्हि तस्य विषयान्तराभावात्प्रवृत्तिनिरोधो जात एवेति भावः । ‘ मनोहतः प्रतिहतः प्रतिवद्धो हतश्च सः ’ इत्यमरः । उपमा । हृदयहृदयेति हतो हत इति लाटानुप्रासाः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । अनेन सामेति संध्यन्तराङ्गमुपाक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ तत्र साम

माबुपेक्षत इत्यभिप्रायः । तेन नायकविषयस्यापराधत्वं प्रकाश्यते । अतस्तदेवाह—इदमित्यादि । हृदयसंनिहिते हृदये सम्यङ् निहिते अनेन गाढानुरागविषयतोक्ता । अत एवानन्यपरायणम् अनन्याधीनं त्वदेकनियतमित्यर्थः । एवंविधं हृदयं यद्यन्यथा समर्थयसे अन्यकान्तानुरागेण दूयमानं संभावयसि त्वं हृदयसंनिहितापि तस्य हृदयस्य त्वदेकतानतां यदि न जानासि । मदिरक्षणे मदिरावदीक्षणं विलोकनं यस्याः सा नयोक्ता मदिरा यथा मोहजननी तथा त्वदपाङ्गावलोकनमपि मोहजनकमिति यावत् । मदनवाणेत्यादि । त्वय्यनुरागवद्धे सति त्वदप्राप्त्या मन्मथवाणैः प्रथमं बाध्यमानोऽपि संगमाशया जीवितमवलम्ब्य निष्ठाभि इदानीं त्वदर्शने जातेऽपि यदि त्वमन्यथा

अनसूया—वअस्मं. बहुवल्लभा राजागो मुणीअन्ति । जह णो
पिअसही बन्धुअणसोअणिज्जा ण होइ तह णिव्वत्तेहि । [वयस्य,
बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते । यथा नौ प्रियसखी बन्धुजनशोच-
नीया न भवति तथा निर्वर्तय]

राजा—भद्रे, किं बहुना ।

परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्रवसेना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ २६ ॥

प्रियं वचनं सानुवृत्तिप्रकाशकम् । इति । वयस्य, बहुवल्लभा
राजानः श्रूयन्ते । यथा नोऽस्माकं प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न
भवति तथा निर्वर्तय । किं बहुना । उक्तेनेति शेषः । परीति । परिग्रह
बहुत्वे स्त्रीबहुत्वेऽपि । ‘ परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोः ’ इति
विश्वः । मे मम कुलस्य प्रतिष्ठे प्रतिष्ठाहेतुः । द्वे इति सारोपालक्षणा शुद्धा
कार्यकारणभावसंबन्धात् । उक्तं च—‘ सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विपरीतौ
विपरीतस्तथा ’ इति । अन्यवैलक्ष्येन प्रतिष्ठाकाङ्क्षितं व्यङ्ग्यम् । परिग्र
हबहुत्वेऽपीति व्यङ्ग्यं चकारादानीय तत्रोर्वीप्रतिष्ठाहेतुगौरवहेतुश्चतुस्र-
धिमेललायास्तस्या आचन्द्रार्कं तद्वंशेन पालनीयत्वात् । सखीप्रतिष्ठाहेतुः
स्थितिहेतुरस्यां महाचक्रवर्तिवंशोत्पादकपुत्रोत्पादादिति द्वे अपि प्रतिष्ठे
अतिशयोक्त्येकत्वेनाध्यवसिते इत्यवधेयम् । ‘ प्रतिष्ठा गौरवे स्थितेः ’
इति हेमः । के द्वे इत्यत आह—समुद्र एव वसनमाच्छादयन्मनुष्यत्वेन

गंगाद्यपेक्षया तदि मायाशा कुतः जायितुमेव न शक्योर्वाति भावः । अनेन पर्यवसान
नाम प्रणिगुप्तगन्धर्गमुक्तमित्यवगतव्यम् । उक्तं च “ अनुनयः पर्युपासनं ” इति ।
अत्र दुःखेन स्वातुरागप्रकटनपूर्वकदंन्योक्त्या नायिकानुनयः कृतः । वअस्मेत्यपि :
बहुवल्लभा राजान इत्यनेन स्वप्रयोजनार्थमिदानीमनुगाय प्रकाशयसि स्वप्रयोजनं निरूपे
सति नगरगमनानंतरमनःपुरयुवनिषु वद्विस्तः सन् शकुन्तलां विस्मययमान्यथाः
बन्धुजनशोचनीया न भवतीत्यनेन स्नानगरगमनानंतरमयं वृत्तान्तस्त्वया विस्मृतश्चेत्या
भ्यामहं वचितेति शकुन्तला उत्तरकाले यथा दुःखिता न भवति तथा कर्तव्यं शपथपुरा
सरं वक्तव्यमिति भावः । भद्रे किमित्यादि । बहुनोक्तेनेति शेषः । परिग्रहेत्यादि ।
परिशृङ्खल इति परिग्रहाः कलत्राणि तेषां बहुभावे सन्त्यपि बहुवचनत्वेऽपीति यावत् कुलस्य

उभे—णिव्वुद ह । [निर्वृते स्वः]

प्रियंवदा—(सद्यष्टिक्षेपम्) अणसुए, जह एसो इदोदिण्ण-
दिट्ठी उस्सुओ मिअपोदओ मादरं अण्णेसदि । एहि । संजोएम णं
(इत्युभे प्रस्थिते) [अनसूये, यथैष इतोदत्तदृष्टिरुत्सुको मृगपोतको
मातरमन्विष्यति । एहि । संयोजयाव एनम्]

शकुन्तला—हला, असरणं हि । अण्णदरा वो आअच्छदु ।
[हला, अशरणास्मि । अन्यतरा युवयोरागच्छतु]

उभे—पुहवीए जो सरणं सो तुह समीवे वट्ठइ । (इति निष्क्रान्ते)
[पृथिव्या यः शरणं स तव समीपे वर्तते]

यस्याः सोर्वी मही । मुदं प्रीतिं राति ददातीति मुद्रम् । मुद्रं च तद्वसनं
च मुद्रवसनम् । तेन सह वर्तमानेति सखीविशेषणम् । ‘ वसनं छादनं ऽ-
शुकं ’ इति विश्वः । इयं लोकातिक्रान्तसौन्दर्यागणितगुणगणाभिरामा
त्रिजगच्छलामभूता । तुल्ययोगितोभयोः प्रकृतत्वात् अनया च पृथिव्या
अनयाद्युत्सारणेन स्वास्थ्यमिवास्या बन्धुवियोगदुःखापाकरणेनानन्दयुक्त-
तया सोभाग्यातिशयो व्यज्यते । अथ च पृथिव्यास्तादृष्येण सापत्न्याना-
त्रादस्या अपि तदभावः । सति सापत्न्ये पृथिवीभवत्सख्योरेव परस्परं
तदिति च व्यज्यते । रूपकानुप्रासौ । निर्वृते सुखिते स्वः । ‘ सख्यौ-
सहर्षं स्वागतम् ’ इत्यादिनैतदन्तेन प्रगयणं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं
तु—‘ उत्तरोत्तरवाक्यं तु भवेत्प्रगयणं पुनः ’ इति । यथैष इतोदत्तदृष्टिरु-
त्सुको मृगपोतको मातरमन्विष्यति मार्गयते । एहि । संयोजयाव एनम् ।
निर्गमनव्याजवचनामिदम् । अशरणास्मि । एकाकिन्यस्मीत्यर्थः । अन्य-
तरा वां युवयोरागच्छतु । पृथिव्या यः शरणं रक्षकः स तव समीपे

वंशस्य प्रतिष्ठाकारणे । आयुर्वृत्तमित्यादिवर्द्धापचारिकोऽयं प्रयोगः । भे नमेत्यनेन
स्वद्यतिरिक्ता अन्ये राजानः स्वप्रयोजनार्थं यत्किञ्चित्कृत्वा पश्चादन्यथा आचरन्ति
चेत्स्वयं न तथेति भावः । कुलस्येत्यनेन भोगार्थभेषा न परिगृह्यते किंतु शकुन्तलामेव
पट्टमहिर्षी कृत्वा तज्जनितपुत्रस्यैव साम्राज्यमपीति भावः । समुद्ररशना चोर्वीत्यनेन
स्वस्य निष्कण्टकं साम्राज्यं सूच्यते । तेन राज्यविषये कृतकृत्यता सूच्यते । इतः परं
शकुन्तलया सह स्वस्य भोगसमय इति भावः । युवयोः सखी चेत्यनेन धर्मप्रजार्थमेव

शकुन्तला—कहं गदाओ एव । [कथं गते एव]

राजा—अलंभावेगेन । नन्वयमाराधयिता जनस्तव समीपे वर्तते ।

किं शीतलैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवाता-

न्संचारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

अङ्गे निधाय करभोरु वथासुखं ते

संवाहयामि चरणानुत पद्मताम्रा ॥ २२ ॥

वर्तते । कथं गते एव । आवेगेन संभ्रमेण । आकुलत्वेनेत्यर्थः । किं शीतलैरिति । नलिनं पद्मं विद्यते यस्याः सा नलिनी तस्या दलानि कमललिनीपलाशानि तान्येव तालवृन्तानि व्यजनानि ते । नलिनीपदेन सौमन्ध्यं सूचितम् । अतएव न विसिनीत्यादि । बहुवचनेन प्रतिक्षणं भिन्नस्योपादीयमानतया दत्तविशेषणद्वयेन योग्यता सूचिता । एकस्य बहुकालं स्थितस्य तद्योग्यत्वाभावात् । ‘ व्यजनं तालवृन्तकम् ’ इत्यमरः । आर्द्रवाताः शीतलतरवातान् । आर्द्रत्वेन शैत्यं लक्ष्यते । तदतिशयः फलम् । सम्यङ्मन्दं मन्दं रचयामि करोमि, न तूच्चैः । किमिति प्रश्ने । क्रीडशैः । शीतलैः शीतलस्पर्शैः । यानि स्वयं शीतलानि तज्जन्यो वायुः सुतरां शीतल इत्यार्द्रपदार्थस्य हेतुत्वेन योज्यम् । पुनः क्रीडशैः । क्लमं विशेषेण

पार्ष्णाद्यत इत्यर्थः । अलमित्यादि । आवेगेन भ्रान्त्येव संभ्रमो मास्तिवत्यर्थः । तयोर्गमनसंभोगरूपकार्यं प्रत्यनुकूलमिति भावः । तान्त्र्यां कर्तव्यसहमेव करोमीति वाचा । नदेवाह—नन्विनि तयोधने आराधयिता उपचारकरी । अनेन स्वस्य कामतूष्णप्रकाशितम् । तदुक्तं काममूत्रकारैः “ गह्वरा द्वागुष्णकान्ता कन्याभावस्तद्विदता । भयचिन्तां सनुद्वेगं शयो देवं न गच्छति ॥ ” इति । आराधयिता तव समीपे वर्तते इत्यनेनाह त्वमपि द्वावेवात्र कोऽप्यन्यो नाम्नीति विनिकप्रदेशना मृत्त्यते । अतः न विविचक्रोऽप्या निःशंकनिरर्गलप्रवृत्तिः कर्तुं योग्येति सूच्यते । आराधनप्रकारमाह—किं शीतलैरित्यादि । शीतलैः जलसंपर्काच्छैत्यजनकैः अनेन निकट एव वापि विद्यते । तत्र गत्वा नूतननलिनीपत्राण्यनार्यापचारं करिष्यामीति द्योत्यते । अतः एवोक्तं शीतलैरिति । जलराधित्वमपि संभोगान्ते गण्डूपप्रक्षालनकर्मण्यनुकूलमिति भावः । क्लमविते दिभिः परिश्रमविनोदिभिः । अनेन पूर्वं तापशमनार्थं गन्तीत्यां स्नानार्थं यन्मृगादिशंरादिकं समर्पितं तत्सर्वं शुष्कं जातमिदानीं तत्पारित्याज्यमिति द्योत्यते । अतः उक्तं क्लमवि-

नुदान्ति तैः क्लान्तिहरैः । यानि दृष्टानि स्पृष्टान्याघ्रातानि स्वयं क्लमच्छि-
न्द तज्जन्यो वायुः सुतरां क्लमच्छिदिति भावः । उतेति विकल्पे । ‘ मणि-
बन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः ’ । तद्वदूरु यस्यास्तत्संबोधनम् ।
अत्रानुवृत्तत्वकोमलत्वादयः सामान्यधर्माः । ते पद्मताम्रौ कुशेश्यालो-
हितौ । पदि मातीति पद्मम् । तेन सह साम्यं नास्तीति ताम्रत्वमात्रेण
साम्यम् । अतएव नारविन्दादिपदोपादानम् । करभोरुपभ्रताभ्रावेति
पदाभ्यां चरणयोः संवाहनयोग्यत्वं ध्वनितम् । चरणावङ्के निधायेत्यनेन
तस्याः सौभाग्यसर्वकपत्वं स्वस्य धन्यतरत्वं च सूचितम् । यथामुखमित्य-
नेन च स्वस्य संवाहनकलाकौशलं ध्वनितम् । संवाहयामि संवाहनेन
खेदमपनयामीत्यर्थः । नालिनीदलस्य तालवृन्तत्वारोप आरोप्यमाणस्य प्रकृ-
तोपयोगित्वे परिणाम इति परिणामालंकारः । पूर्वोत्तरार्धयोर्विकल्पालं-
कारः । ‘ तुल्यवलविरोधे विकल्पः ’ इति तल्लक्षणात् । काव्यालिङ्गपरि-
करोपमावृत्त्यनुप्रासाश्च । वसन्ततिलका वृत्तम् । अनेनोपन्यासो नामाङ्ग-
मुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके-‘ प्रसादनमुपन्यासः ’ इति । अनेन
माला नाम भूषणमप्युपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु-‘ माला स्याद्यदभीष्टार्थप्रका-

नोदिभिरिति । नालिनीदलतालवृन्तैः आर्द्रवाताञ्जलसंपर्कौत्सर्गशरीकरानित्यर्थः । संचारयामि
यथासुखं सर्वावयवेषु सम्यक् चालयामि किमिति प्रश्ने । वर्तमानव्यपदेशेन तत्तत्कर्मकरण-
प्रवृत्तिः सूच्यते । न तु वाङ्मात्रव्यवहार इति भावः । उत पक्षान्तरे । करभोर्विति संबोधने ।
करभावि कर्वाहिर्भागावि ऊरु यस्याः सा तथोक्ता । तदुक्तम् “ मणिवन्धादाक-
निष्ठं करस्य करभो वहिः ” इति । करभोर्वित्यनेन पादसंवाहने ऊरुयुगलस्यात्यन्त-
मानुकूल्यं प्रदर्श्यते । तेन च खहस्तसद्भावस्य त्वदूरुयुगलस्पर्शेन साफल्यमिति भावः ।
अंके निधायेत्यनेन नीविबन्धमोचनेच्छा सूच्यते । यथामुखं मुखमनतिक्रम्य । अनेन
मयैव वलात्संभोगादौ प्रवृत्तिर्न क्रियते किंतु यावता कालेन सुरतप्रस्तावाङ्गीकारः क्रियते
तावत्संवाहयामीति द्योत्यते । अथ उक्तं यथामुखमिति तेन च स्वस्य कामशास्त्रवैदुष्य-
प्रकटनेन कन्याविश्रंभणोपायः प्रदर्शितः । तदुक्तं द्वितीयाध्याये तद्यथा “ संगतयो-
त्रिरात्रमधःशय्या ब्रह्मचर्यमक्षारलवणाहारस्तथा सप्ताहं सतूर्ध्वमंगलं स्नानं प्रसादनं
सहभोजनं च तथा प्रेक्षासंबन्धिनां पूजनं च तस्मिन्नेव चाहनि मृदुभिरुपायैर्नयक-
स्तामुपक्रमेत् । ” इति । अन्ये वात्स्यायनव्यतिरिक्ता आचार्यास्तु कन्यया सह त्रिरात्रं
वचनमपि न वक्तव्यमिति मन्वते । बाभ्रव्यास्त्वाहुः त्रिरात्रमेवावचने हि स्तंभमिव
नायकं पश्यन्ती कन्या निर्विद्यते परिभवेच्च तृतीयामिव प्रवृत्तिमिति । वात्स्यायनस्तु
उपक्रमेत् विश्रंभयेच्च न तु ब्रह्मचर्यमितिवत्तत् उपक्रममाणश्च न प्रसह्य किंचिदाचरे-

शकुन्तला—ग माणणीएसु अत्ताणं अवराहइस्सं । (इत्युत्थाय गन्तुमिच्छति) [न माननीयेष्वात्मानमपराधयिष्ये]

राजा—मुन्दरि, अनिर्वाणो दिवसः । इयं च ते शरीरावस्था । उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणम् ।

कथमातपे गमिष्यसि परिवाधापेल्लैवरङ्गैः ॥ २३ ॥

(इति बलादेनां निवर्तयति)

शनम् ? इति । न माननीयेष्वात्मानमपराधयिष्ये । मुन्दरीति । एतादृग्वस्थायामपि सौन्दर्यस्य परित्यागो नास्तीति भावः । अनिर्वाणोऽपरिणतः । उत्सृज्येति । परितो वाधा पीडा यस्याः सा । ‘ पीडा वाधा व्यथा ’ इत्यमरः । पेल्लैः कोमलैरङ्गैरुपलक्षिता । इदं परिवाधेत्यत्रार्थहेतुत्वेन योज्यम् । अथवा शब्दहेतुत्वेनैव योज्यम् । पेल्लैरङ्गैर्हेतुभिरिति । कुसुमशयनमुत्सृज्य नलिनीदलकल्पितं स्तनावरणमुत्सृज्येत्यनेन तापातिशयो क्रोत्थते । अत आतपे धर्मं कथं गमिष्यसि । स्वस्थोऽपि वस्त्रावरणादि हित्वातपे गन्तुमसमर्थस्त्वं तु स्वभावतः सुकुमाराङ्गा तत्रापि पीडायुक्ता

दित्यादिना प्रबंधेनोक्तो बोद्धव्यः । चरणाधिलेनेन पादसंवाहने शनैः शनैर्जघनस्पर्शकरणेच्छा द्योत्तने । पद्मताम्रधिलेनेन मदनकलाप्रयोगसमये मिथ्यावाद्यकोपाद्यदि चरणान्यां प्रहेल्य तदपि स्वस्य मुलकरमिति ज्ञाप्यते । संवाहयामिति वर्तमानव्यपदेशेन पादसंवाहनार्थं तत्प्रतिबंधकवचनोक्षणारंभः सूच्यते । अनेन श्लोकेन नायिकानुरागार्थं नायकक्रियमाणोपचारः मूलितः । तदुक्तं भावप्रकाशे “ उपचारो यथा सत्त्वं स्त्रीणां सन्तोऽपि हर्षदः । नृदानायन्यथा युक्तो नैव तुष्टिकरो भवेत् ॥ वाम्नांऽगरागामरणमाव्यशय्यागानादिषु । यत्र यत्र स्पृष्टा तद्देशकान् अनुकूलतः ॥ अत्यादरेण संस्कार उपचारं दर्शयितः ॥ ” इति । ण माणणीएत्युत्थादि । माननीयेषु गुरुजनेषु आत्मानं खं नापराधयिष्यामीत्यनेन कादयपारांमत्या स्नानं यं न कारिष्यामीत्यर्थः । अपरानिर्वाणः निर्वाणरहितः अप्रज्ञातताप इत्यर्थः । दिवस इत्यनेन विविधवर्षाद्याः आरात्यकालमवकाशः सूच्यते । समवस्था अवस्थायां समवस्थेति प्रयुज्यते । उत्सृज्येति । अंगैरित्युपलक्षणे नृनीया । कथं गमिष्यसीत्याक्षेपे कुसुमशयनमुत्सृज्येत्यनेन मद्विप्रलंभजनितज्वरोपशमनार्थं कुसुमशयनादिकं कल्पितं मद्यत्रागतेऽपि कथं मामुपेक्ष्य इत्यर्थः । गमिष्यसीत्येकवचनेन यदि त्वं मामुपेक्ष्य गमिष्यसि तर्हि तदा बलाद्वृद्धीत्वापि प्रकृतकार्यं

१ अपराधयिष्यामि इति क० पु० पा० । २ अपरानिर्वाणोऽयं इति क० पु० पा० ।

३ समवस्था इति क० पु० पा० । ४ पेशलैः इति क० पु० पा० ।

शकुन्तला—पौरव, रक्ख अविणंअं । मअणंसंतत्तावि ण हुँ
अत्तणो पहवामि । [पौरव, रक्षाविनयम् । मदनसंतप्तापि न खल्वा-
त्मनः प्रभवामि]

राजा—भीरु, अलं गुरुजनभयेन । दृष्ट्वा ते विदितधर्मा तत्र-
भवान्न तत्र दोषं ग्रहीष्यति कुलपतिः । अपि च ।

तत्रापीदृगवस्था तत्रापि कुसुमशयननलिनीदलादि हित्वा मुतरां गन्तुम-
शक्तेति कथंशब्दार्थः । काव्यालिङ्गं हेतुर्वा । श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः
पूर्वार्धे एकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । उत्तरार्धे तु श्रुत्यनुप्रास [वृत्त्य-
नुप्रास] योरेव संसृष्टिः । दन्त्यानामोष्ठ्यानां च बहूनां सद्भावात् ।
अत्र पेलवैरित्यत्र पर्यायं पठित्वा व्रीडाश्लिलदोषः परिहर्तव्यः । अनेन
चोपन्यासो नामाङ्गपुपक्षितम् । तल्लक्षणमादिभरते—‘ उपपत्तिकृतो योऽर्थ
उपन्यासस्तु स स्मृतः ’ इति । पौरव, रक्षाविनयम् । रतेरनिर्वाहात्पौर-
वेति संबुद्धिः । मदनसंतप्तापि न खल्वात्मनः प्रभवामि । स्वेच्छायां सत्या-
नपि गुरुजनपराधीनत्वादसामर्थ्यम् । स्वेच्छा तु मदनसंतप्तेत्यनेनोक्ता
क्वचित्पुस्तके ‘ मअणवाहिआओ वि कण्णआओ अत्तणो ण प्पवहन्ति ’
इति पाठः । मदनवाधिता अपि कन्यका इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । दृष्ट्वा ।
अर्थात्त्वाम् । ते तव तत्र मत्परिग्रहे तत्रभवान्पूज्यः कुलपतिः कण्वो
दोषं न ग्रहीष्यति । यतो विदितधर्मा श्रुतिस्मृत्याचारज्ञ इत्यर्थः । ‘ धर्मा-

करिष्यामीति द्योत्यते । निवारकेतरजनसन्निधानाभावादिति भावः । पौरवेत्यादि ।
विनयं सौशील्यादिगुणं रक्षेत्यनेन परकन्याबलाद्ब्रह्मेण सर्वं गमिष्यतीत्यर्थः । तर्हि
एतावन्मननेहसं मदनउग्रजनितकादर्थवैवर्ण्यादिकं मिथ्या किमित्याशंक्याह—मदन-
हस्तगतापीत्यादिना आत्मनः न प्रभवामीत्यनेन स्वतंत्रा न भवामि किंतु काश्यपाधी-
नेत्यर्थः । अलमित्यादि । गुरुजनभयेन “ ताते जीवे देशिके च श्लाघ्यालक्ष्यैर्गुरुस्त्रिपु ”
इति नानार्थरत्नमाला । अलमिति प्रतिपेधे कन्यासंप्रदानादिकारिणे गुरवः किमपि
चित्तविधित्वाति चिन्ताजनितं कार्यप्रत्यूहनिमित्तं भीरुत्वं मुंचेदिति भावः । विदितधर्मा
विदितः ज्ञातः धर्मो येन स नयोक्तः “ धर्मादनिच् ” केवलात् इति समासान्तः ।

१ विणंअं (विनयं) इति क० पु० पा० । २ मअणहृद्दधगदावि (मदनहस्तगतापि)
इति क० पु० पा० । ३ हु (खलु) इति क० पु० नास्ति । ४ श्रुत्वापि इति क० पु०
पाठः । ५ अत्र इति क० पु० पाठः । ६ पश्य इति क० पु० पाठः ।

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृमित्राभिनादिन्ताः ॥ २४ ॥

शकुन्तला—मुञ्च दाव मं । भूओ वि सखीजणं अणुमाणइस्सं ।
[मुञ्च तावन्माम् । भूयोऽपि सखीजनमनुमानयिष्ये]

राजा—भवतु । मोक्ष्यामि ।

शकुन्तला—कदा । [कदा]

दनिच्चेवलात् ' इत्यनिच् । गान्धर्वेणेति । ' गान्धर्वः समयान्मित्रः ' इति स्मरणात् । अयं गान्धर्वो विवाहः । अनेनोपदिष्टं नाम भूषणमुक्तम् । तद्वक्ष्यते तु—' प्रतिगृह्य तु शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते । विद्वन्मनोहरं स्वन्तमुपदिष्टं तदुच्यते ॥ ' इति । मुञ्च तावन्माम् । भूयोऽपि सखीज-

अत्र अस्मिन्विषये दोषं व्यभिचारित्वदोषम् । अथ कासम्प्रविद्वन्तः गुरुजनर्भा-
त्याभिमरणभीरुतां शकुन्तलां कासगृत्रोक्तकन्याविश्रमणोपायं मनसि निधाय दृष्टान्तेन
समाधत्ते । गान्धर्वेणेत्यादिना । यदाह वात्स्यायनः " एवं भित्तासुगां बालासुपात्रेन
प्रमाधयेत् । तथा चेत्सानुरागा च विश्रब्धा चापि जायते ॥ नात्यन्तमानुलोभ्येन न
चानिप्राप्तिकृत्वता । सिद्धिं गच्छति कन्यासु तस्मान्मन्थेन साधयेत् ॥ आत्मनः प्रीति-
जननं योषितां मानवद्वन्द्वम् । कन्याविश्रमणं वेत्ति यः स तानां प्रियो भवेत् ॥ अति-
लज्जान्वितेभ्यो यस्तु कन्यासुपेक्षते । सोऽनभिप्रायवेदीति पशुवत्परिभूयते ॥ " इति ।
गान्धर्वेणेत्यादि । गान्धर्वेण विवाहेन गान्धर्वनाम्ना विवाहेन परस्परं श्रेयस्करो विवाहो
गान्धर्व इत्युच्यते तदुक्तं याज्ञवल्क्येन " गान्धर्वः समयान्मित्रः " इति । यद्वयः न त्वमे-
केति याचन् । राजर्षिकन्यका इत्यनेन त्वमपि राजर्षेर्विश्रामित्रस्य दुहिता तवापि गान्धर्व-
विवाहस्तु युज्यते इत्यर्थः । गान्धर्वविवाहविषये स्वस्य न विचिन्तिता किन्तु पितृजन-
संगत्या स्वातन्त्र्ये क्रियमाणे अपराधः स्त्रादित्याशंसयाह-पितृमित्राभिनादिन्ताः । गान्धर्व-
विवाहस्य पितृजनानपेक्षितान् । अनुमोदिताः अनुरूपवर्गमभिधानेन गान्धर्वविवाहस्य
हेतुरिति भावः । स्यकुलकलकभूतव्यभिचारित्वदोषसंभावना न कर्तव्येति भावः । अत्र
श्लोके उदाहरणं नामालंकारः । तदाह " यत्र स्वप्नार्थं उक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
साच्यन्ते निपुणैरर्थोक्तदुदाहरणं स्मृतम् ॥ " इति । अत्र निपुणेन राज्ञा गृताभिमरण-
र्भावं शकुन्तलां प्रति स्वाभिमरणस्य गान्धर्वविवाहत्वेन प्रदर्शितत्वात् तेन च काश्यप-
कोपाभावप्रतिपादनादुदाहरणं भवति । अज्ज्ञेत्यादि । भूयोऽपि सखीजनमित्यनेन प्रथम
सख्यनुरोधेनदमकृत्यमारम्भं न त्वनुरागेणेति आत्मगौरवं व्यज्यते । स्वात्मानि प्रणयामि

राजा—

अपरिक्षतकोमलस्य याव-

त्कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते

सदयं सुन्दरं गृह्यते रसोऽस्य ॥ २५ ॥

(इति मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति नाट्येन)

नमनुमानयिष्ये । अपरिक्षतेति । सुन्दरीति व्याख्यातचरम् । न विद्यते
परिक्षतं यस्य स चासौ कोमलश्च । अथ चापरिक्षतं भ्रमरादिना कोमलं च
तस्य नवस्य प्रथमास्वाद्यस्य । अथ च प्रथमविकसितस्य कुसुमस्येव तवास्व
सुधासहोदरस्य मत्सुकृतोपचयलभ्यस्याधरस्य पिपासता पातुमिच्छता
षट्पदेन भ्रमरेणैव मया सर्वदेतच्चित्तेनाधुना धन्यतरेण सदयं यावद्रसो
गृह्यतेऽधरपानं क्रियत इति । यावादित्यवधौ । तदनन्तरं मोक्षयामीति
भावः । सदयमित्यनेन बालालालनकौशलं ध्वनितम् । श्लेषवाच्योपमा ।
स्यस्ये इति सदसुन्देति छेकवृत्त्यनुप्रासाः । मालभारिणी वृत्तम् । तल्लक्षणं
तु—‘ विषमे ससजे नगे नगे नाविषमछयेण तु मालभारिणीयम् । ’ इति ।
समुन्नमयितुमिति त्रिपताकस्योत्तानाभ्यां मध्यमातर्जनीभ्यां चिबुकदेशग-
ताभ्यामिति ज्ञेयम् । नाट्येनेति परावृत्तेन शिरसा विनिगूहितेनाधरेण ।
तल्लक्षणं तु—‘ पराङ्मुखीकृतं शीर्षं परावृत्तमुदीरितम् । तत्कार्यं कोप-

मानः सूच्यते तेन वृत्तिः । भवविलङ्गीकारे मोक्षयामीति भविष्यदर्शने इदानीं न मुञ्चामि
किंतु प्रकृतकार्यनिर्वाहानन्तरं मोक्षयामीति व्यज्यते । अपरिक्षतेत्यादि । अपरिक्षतकोम-
लस्यानुपहतकोमलस्य केनाप्यननुभूतस्येति यावत् । नवस्य नूतनस्य सद्योविकसितस्येति
यावत् । अनेनाधरपानं प्रत्यादरत्वे हेतुः । अधरस्य कुसुमोपजानेनातिमार्दवमुच्यते ।
राज्ञः षट्पदोपमानेन भ्रमरस्य यथा बहुकुसुमरसास्वादनवैदग्ध्यं तथा स्वस्यापि बहुप-
द्मिनीजातिस्त्रीसंभोगचातुरी सूच्यते । पिपासता पातुमिच्छता मवेत्यनेन “ रत्नहारी तु
पार्थिवः ” इति न्यायेन लोकोत्तरं चिरप्रार्थितमुपगतं वस्तु कथं मया परित्याज्यमिति
द्योत्यते । अस्याधरस्येति निर्देशेन तद्ग्रहणे प्रवृत्तिः सूच्यते । सुन्दरीत्यनेन गाढालिंगनाभि-
लाषः सूच्यते । देहसद्भावस्य त्वत्प्राप्त्या सफलत्वमिति भावः । अत एव सुन्दरीत्युक्तम् ।
नाट्येन परिहरतीत्यनेन नाटकस्याभिनेयत्वादभिनेयस्य संभोगशृंगारस्यासम्भ्यत्वात्तत्र परि-
हार इत्यवगतव्यम् । नाटकस्य संभोगदर्शनेन रसभोगप्रसंगः । तदुक्तं । “ संरोधं
भोजनं स्नानं संभोगं चानुलेपनम् । अंबरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ॥ ” इति ।

(नेपथ्ये)

चक्रवाकवहुए, आमन्तोहि सहअरं । उवट्ठिआ रअणी । [चक्र-
वाकवधूः, आमन्त्रयस्व सहचरम् । उपस्थिता रजनी]

शकुन्तला—(ससंभ्रमम् ।) पौरव ! असंसञ्जं मम शरीरवृत्त-
न्तोवलम्बस्म अज्जा गोदमी इदो एव्व आअच्छदि । जाव विड-
वन्तरिदो होहि । [पौरव, असंशयं मम शरीरवृत्तान्तोपलम्भायार्या
गौतमीत एवागच्छति । यावद्विदपान्तरितो भव]

राजा—तथा । (इत्यात्मानमावृत्य तिष्ठति)

लज्जादिकृते वरपसारणे ॥ मुखान्तर्निहितप्राणसाध्येषु विनिगूहितः ।
क्षोषेर्ष्याश्च नारीणां वलाञ्छन्वति वल्लभे ॥ ' इति । अनेन मुग्धाव्यव-
हारोऽप्युक्तः । ' मुग्धा नववयःकामा रतौ नामा ' इति । चक्रवाकवधूः
आमन्त्रयस्वापृच्छस्व सहचरम् उपस्थिता रजनी । इयमप्रस्तुतप्रशंसा ।
नेन शकुन्तले प्रियजापृच्छस्वेति प्रकृतो गम्योऽर्थः । अतएव ' शकुन्त-
ला --ससंभ्रमम् ' इत्यादि । अनेन द्वितीयं पताकास्थानकमुक्तम् । तल्ल-
क्षणं दशरूपके—' प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुनोऽन्योक्तिसूचकम् । पता-
कास्थानवत्तुल्यं संविधानविशेषणम् ॥ ' इति वृत्तिकारेण व्याख्यातमन्यो-
क्तिसमासोक्तिभेदादिति । तत्रान्योक्त्येदम् । समासोक्त्याग्रिमसंधौ भवि-
ष्यति । अन्योक्तिलक्षणं तूद्धटे—' असमानविशेषणमपि यत्र समाने निवृ-
त्तमुपमेयम् । उक्तेन गम्यते परमुपमानेनेति सान्योक्तिः ॥ ' इति । एषां
स्थानमप्युक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—' मुखे प्रतिमुखे गर्भे विमर्शं च चतुर्थापि ।
भेदाः संधिषु कर्तव्याः पताकास्थानकस्य तु ॥ ' इति । ससंभ्रमं समयम् ।
पौरव, असंशयं मम शरीरवृत्तान्तोपलम्भायार्या गौतमीत एवागच्छति ।
' उपलम्भस्त्वनुभवः ' इत्यमरः । यावद्विदपान्तरितो भव । इदं व्याज-

नेपथ्य इत्यादि । इदं सतीवचनं गौतम्यागच्छति दुःखन्नं मुञ्चेति समासोनय-
लंकारेण व्यज्यते । चक्रवाकवधूके इत्यनेन प्रच्छन्नकामुकानुरक्तकामिनासंवाधनं क्रियते ।
रजनीशब्देन प्रारब्धकर्मप्रत्युह उक्तः । अत्र नर्मस्पंदो नाम 'कशिकी'प्रत्यंगमुक्तम् । यदाह
“ नर्मस्पंदः मुखारंभो भयान्तो नवसंगमे ” इति । अत्र विग्रहोदखिन्नायाः शकुन्त-

१ कर्णे दद्या इत्यधिकं क० पु० । २ राञ्जं (स्वयम्) इत्यधिकं क० पु० । ३ ता
(तस्मात्) इति क० पु० पाठः । ४ स्थितः इति क० पु० पाठः ।

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी सख्यौ च)

सख्यौ—इदो इदो अञ्जा गोदमी । [इत इत आर्या गौतमी]

गौतमी—(शकुन्तलामुपेत्य) जादे, अवि लहुसंदावाइं दे अङ्गाइं । [जाते, अपि लघुसंतापानि तेऽङ्गानि]

शकुन्तला—अत्थि मे विसेसो । [अस्ति मे विशेषः]

गौतमी—इमिणा दम्भोदएण णिराबाधं एव्व दे शरीरं भविस्सदि । (शिरसि शकुन्तलामभ्युक्ष्य) वच्छे, परिणदो दिअहो । एहि । उटजं एव्व गच्छाम् । (इति प्रस्थिताः) [अनेन दम्भोदकेन निराबाधमेव ते शरीरं भविष्यति । वत्से, परिणतो दिवसः । एहि । उटजमेव गच्छामः]

शकुन्तला—(आत्मगतम्) हिअअ, पढमं एव्व सुहोवण्डे मणोरहे कादरभावं ण सुञ्चासि । साणुसअविहडिअस्स कहं दे संपदं संदावो । (पदांतरे स्थित्वा । प्रकाशम्) लदावलअ संडा-बहारअ, आमन्तेमि तुमं भूओ वि परिभोअस्स । (इति दुःखेन

मिति राज्ञो मनसि स्यात्, तन्निवारणायासंशयमित्युक्तिः । अनेन निरोधो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ या तु व्यसनसंप्राप्तिनिरोधः स तु कीर्यते ’ इति । अत्र स्वाभीष्टाच्युतिरेव व्यसनम् । इत इत आर्या गौतमी । जाते पुत्रि । अपीति प्रश्ने । लघुः स्वल्पः संतापो येषु तानि तेऽङ्गानि । अस्ति मे विशेषः । अनेन दम्भोदकेन दर्भसहितेनोदकेन । वैतानोदकेन-त्यर्थः । निराबाधं पीडारहितमेव ते शरीरं भविष्यति । वत्से, परिणतो दिवसः । एहि । उटजमेव गच्छामः । ‘ पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ’ इत्यमरः । हृदय, प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातरभावं न मुञ्चासि । एवकारो

लायाः प्रियसमागमेन सुखारंभः गौतम्यागमननिमित्तभयेन भयांत इति नर्मस्पर्धः । हृदयेति । प्रथममेव सुखोपनत इति प्रथमाङ्के आश्रमरक्षाव्याजेन स्वयमेवानायासेन

१ प्रतिष्ठा इति क० पु० पाठः । २ तापसी इति क० पु० पाठः । ३ अञ्जा गोदमी (आर्या गौतमी) इति क० पु० नास्ति । ४ मंदिद (मंत्रित) इत्यधिकं क० पु० । ५ स्वगतम् इति क० पु० पा० । ६ साणुसअं (सानुशयं) इति क० पु० पाठः । ७ णु (नु) इत्यधिकं क० पु० पाठः ।

निष्क्रान्ता शकुन्तला सहेतराभिः) [हृदय, प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातरभावं न मुञ्चसि । सानुशयविघटितस्य कथं ते सांप्रतं संतापः । लतावल्य संतापहारक, आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय]

राजा—(पूर्वस्थानमुपेत्य । सनिःश्वासम्) अहो विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः । मया हि

भिन्नक्रमः । नैव मुञ्चसीति मनोरथे विषयस्य निगीर्णत्वादतिशयोक्तिः । सानुशयविघटितस्य सपश्चात्तापं च तद्विघटितं च तस्य । ‘ अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ’ इत्यमरः । कथं ते सांप्रतं संतापः । यत्संगमे कातरता तत्संगमाभावे तदभाव एवोचितो न तु ताप इति कथं शब्दार्थः । लतावल्य लतागृह संतापहारकेति । अथ च लतागृह संतापहारकेत्येकयोक्त्या दुष्यन्तलतागृहयोः संबोधनम् । वलयशब्देनाच्छादकत्वसाधर्म्येण गृहं लक्ष्यता गुप्ततरत्वमनोहरत्वादि ध्वनितम् । आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय मुखाय संभोगाय च । अनेन मनोरथो नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ मनोरथस्तु व्याजेन विवक्षितनिवेदनम् ’ इति ।

समागत इत्यर्थः । मनोरथविषये अनुरूपवरे राजनीत्यर्थः । मनोरथ इत्यनेनानुरूपवरप्राप्तौ सत्यां बहुरहस्यकथनचुवनालिङ्गनसंभोगादिकं कर्तव्यमिति खमनसि स्थितमुच्यते । कातरभावं न मुञ्चसीत्यनेन दुष्यन्तेन बहुप्रार्थनायां कृतायामपि गुरुजनादिभीत्या संभोगादिविषये अनुमतिर्न कृत्यर्थः । सांप्रतमिदानीम् अस्मिन्नेव राजनि पुनरप्यागते मतीत्यर्थः । सानुशयं विघटितस्येति गौतम्यागमनेन पश्चात्तापपूर्वकं विघटितस्य यथा मनोरथपूर्तिर्भवति तथा संभोगादिकं न जातमित्यर्थः । मनोरथस्तु बहुवारं संभोगादिकं कर्तव्यमिति मनसि स्थितमिदानीं गौतम्यागमनेन एकवारमेव जातमिति भावः । सानुशयमित्यनेन पूर्वं प्रथमदर्शने एकवारं संभोगादिकं जातं चेदिदानीमप्येकवारं संभोगेन मनोरथपरिपूर्तिः किञ्चिद्भवेत् तथा न जातमित्यर्थः । अनेन पुनरपि नायकप्राप्तिं प्रति चित्तासंगो विदुरित्यनुसंधेयम् । लतावल्येत्यादि । अत्र मनोरथो नामालंकारः तदुक्तं “ मनोरथस्तु व्याजेन विवक्षितनिवेदनम् ” इति । अत्र शकु तला लतावल्यव्याजेन राजानमामन्त्रयत इति मनोरथः । अहो इत्यादि । अहो इत्याश्चर्ये चिरप्रार्थितनायिकासंगमजनितानन्दानुभवस्य मध्ये विघटनात् प्रतिकूलविविधप्रावत्यं प्रत्याश्चर्यम् । प्रार्थितार्थसिद्धय इति बहुवचनेन स्वस्य नायिकाविषयकविविधमनोरथ-

मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविह्वलाभिरामम् ।

मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु ॥२६॥

मुहुरिति । मुहूर्त्वारंवारमंगुल्या तर्जन्या संवृत आच्छादितोऽधरोष्ठो यत्र तत् । प्रतिषेधाक्षराणि मा मालमित्यादीनि तेषां यद्वैह्वल्यं स्फुटमनुच्चारणं तेनाभिरामम् । विह्वलशब्दो धर्मपरः । अंसे विवर्तितुं शीलं यस्य तत् । वलिते पक्ष्मले अक्षिणी यस्याः सा पक्ष्मलाक्षी तस्या मुखम् । अनेन चुम्बनार्थमुन्नमने योग्यता ध्वनिता । कथमपि महता कष्टेन । उन्नमितं चुम्बनार्थमूर्ध्वीकृतम् । न चुम्बितम् । तु पश्चात्तापे । तेन तावन्मात्रचुम्बनलाभेनापि कृतकृत्यता स्यादिति ध्वन्यते । स्वभावोक्तिः । श्रुतिवृत्त्यनुप्राप्तौ । कथमपीत्यस्यार्थं प्रति विशेषणत्रयार्थस्य हेतुत्वोपादानात्काव्य-

भेदाः सूच्यन्ते । मयेत्यनेनानुभवविषयतोक्ता । मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठमिति । अंगुलीभिः संवृतः सम्यक् प्रच्छादितः अधरोष्ठः यत्र तत्तथोक्तम् । अंगुलीभिः संवृत इत्यनेन अधरचुम्बनप्रतिषेधकतिरस्कारे मुक्तरत्वं सूचितं न तु हस्तसंवृताधरोष्ठमित्युक्तम् । तेनानुरागातिशयान्मानजनितवाह्यकोपः सूच्यते । अनेन संवरणांगुल्यपकर्षण-कार्यस्य तत्कारणभूतकेशग्रहादयश्च व्यज्यन्ते । मुहूर्वहुश इत्यनेन यदा एकेन हस्तेन क्वं गृहीत्वा अन्यहस्तेनांगुलीरपनुद्य तेनैव हस्तेन नीधोमोचनं क्रियते । तन्मध्ये क्षणे क्षणे अंगुलीभिरधरसंवरणमिति भावः । तेन चाधरसंवरणांगुल्यपनयन-समये तदनुनयार्थं बहुविधचाटुकरणचातुरी सूच्यते । यावता कालेन सुरतप्रस्तावांगीकारः तावद्विकलमेकेन हस्तेन केशग्रहं कृत्वा चाटुकृत्यानुनीयान्यहस्तेनांगुलीरपनुद्य चुम्बित-मिति भावः । अनेन स्फुरिताख्यः कन्याचुम्बनाविशेषः सूचितः । यदाह वात्स्यायनः “ निमित्तं स्फुरितं घटितमिति त्रीणि कन्याचुम्बनानि । तत्र वदनप्रवेशितमोष्ठमव-ग्रहीतुमिच्छन्ती स्पन्दयन्ती खमोष्ठं नोत्तरमुत्सह्यत इति स्फुरितम् ” इति । प्रतिषेधाक्षर-विह्वलाभिरामं प्रतिषेधाक्षरैः परस्परविमर्दजनितानंदातिशयवशान्मात्रेणादिवचनैर्विह्वलं विह्वलं परवशमिति यावत् । अभिरामं भ्रूमंगाधरस्पन्दनस्वेदविन्दनां स्वसंपर्कसंभूतमुख-जनितत्वाद्रमणीयम् । अनेन प्रतिषेधाक्षरकथनेन हस्तयोर्व्यापाराभावाद्वाह्यश्लेषः सूच्यते । तेन च स्तनमुकुलादिसर्वाङ्गस्पर्शनं सूचितम् । अत्रापि मुहुरित्यनुपज्यते तेन च देशस्य विविक्त्या निर्गलसुरतक्रियानुकूलबहुविधस्वरविशेषबद्वाग्विजृम्भणचातुरी ध्वनिता । अंस-विवर्तीति । असंयोर्विवर्तते विवलत इत्यंसविवर्ति । एतदंसविवर्तनं गुरुजनभीत्या दंत-क्षतकरणपरिहारार्थमित्यवगन्तव्यम् । अत्रापि मुहुरित्यनुपज्यते । अनेन संमुखे सति अधर-चुम्बनं तत्परिहारार्थमसंयोर्विवर्तने सति कपोलचुम्बनं तदुभयपरिहारार्थं मुहुरिति भावः । तेन निरातिशयानन्दानुभवाद्भ्रुवसा निषेधं कर्तुमशक्यत्वं सूचितम् । अत एव मुखमित्युक्त

नवधरमिति । मुखस्यैव बहुचुंबनविषयत्वात् अत एव पञ्चमलाक्ष्या इत्यनेन नेत्रचुंबनमपि सूचितम् । अनेन संभोगः सूच्यते । तदुक्तं भावप्रकाशे “ कामोपचारः संभोगः कामः स्त्रीपुंसयोः सुखम् । सुखमानन्दसंभेदः परस्परविमर्दतः ॥ उपचारस्तदानन्दकारकं कम्पे कथ्यते ॥ ” इति । अत्र केशग्रहणमुष्टिपीडनविशेषादीनां नायिकासुखकरत्वादानन्दसंभोगः । कथमपीति । कथंचिद्यत्नेनेति यावत् । तदुक्तमुत्पलमालायां “ ज्ञातहेतुविवक्षा-चामप्यादि कथमव्ययम् । कथमादि तथाप्यन्तं यत्नगौरववाढयोः ॥ ” इति । प्रथममंगुलिसंवरणम् । तस्मिन्नपकृष्टे सति प्रतिषेधाक्षरवैकृत्यं तस्मिन्विरमिते सति अंसविवर्तन एवं प्रकारेण कृच्छ्रेणेत्यर्थः । कथमपीत्यनेन नवधूः शनैरेवोपभोक्तुमुचितेति व्यज्यते । न चुंबितं तु । अत्र चुंबनशब्देन तदविनाभूतसंभोगः सूच्यते । न चुंबितं त्विति तुल्यशब्दः पुनश्शब्दार्थवाचकः । तु पुनर्नचुंबितमित्यनेन एकवारमेव चुंबितमिति व्यज्यते । चिर-प्राथितकृच्छ्रलब्धनायिकायाः बहुवारसंभोगस्य समुचितत्वात् गौतम्यागमनेन एकवार संभोगो जात इत्यर्थः । तेन च मध्याह्ने संगतयोः स्त्रीपुंसोरासायमेकवारसंभोगकथनेन स्वस्य मन्मथकलाप्रावीण्येन दीर्घसुरतं बहुविधक्रोडाश्च सूच्यन्ते । ध्वनिकारेणापि निपातानां रसाभिव्यञ्जकत्वोदाहरणे अयं श्लोकस्तु न चुंबितं त्वित्येवोदाहृतः । केचिन्न चुंबितं तदिति पठन्ति । तदयुक्तम् । उत्तरत्र “ दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानाम् ” इति “ पीतमया सद्यमेव रतोत्सवेषु ” इत्यनेन च संभोगगर्भधारणानामाकाशवाणीदुष्यन्तमुखोदितत्वात् । तु पुनर्न चुंबितमित्यनेन पुनरपि तत्प्राप्तिं प्रतिचित्तासंगो विन्दुरक्त इति बोध्यम् । अत्र कुटुमितं नाम स्त्रीणां स्वाभाविकालंकार उक्तः । तदुक्तम् “अलंकारस्तु नाट्यज्ञैः प्रोक्ता भावसमाश्रयाः । यौवनेऽभ्यधिकं स्त्रीणां विकारा गात्रवक्रजाः ॥” तत्र “ उपचारः सदानंदाधारकेशग्रहादिभिः । सुखोपचारवत्कोपो वाह्यः कुटुमितं जगुः ॥ ” इति । अत्र सुखोपभोगपरमानन्दकेशग्रहादयः स्फुटाः । अंगुलिसंवृताधरोष्ठत्वेन प्रतिषेधाक्षरैश्च वाह्यः कोपोऽनुमीयते । अत्र अनेके रसाश्च प्रतीयन्ते । यदाह भरतः “ न होकरसज्ज काव्यं किंचिदस्ति प्रयोगतः । भावो वापि रसो वापि प्रवृत्तिर्वृत्तिरेव वा ॥ ” इति ॥ लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म काव्यम् । तदेव प्रयोगार्हं नाट्यं भवति । भावादिव्यतिरेकेण एकरस एव यस्मिन्काव्ये दृश्यते तादृशं काव्यं प्रयोगार्हं न भवतीत्यर्थः । यथा पकृष्टे नायकारब्धः शृंगारः स्फुट एव । तदनुभावाः अधरस्यांगुलिसंवरणेन धैर्यम् । तेन च मिथ्यामानेन गर्वो मदश्च । सुदुरित्यनेनानुरागगोपनादवहितम् । प्रतिषेधाक्षरविकृत्वमित्यनेन दैन्यम् । अंसविवर्तित्यनेन वचनोच्चारणे ग्लानिः । परस्परदृष्टिसंबन्धे लज्जा । चुंबितमित्यनेन हर्षः । पुनर्न चुंबितमित्यनेन विघ्नकारिणीं गौतमीं प्रति क्रोधः । तेन रौद्ररसः प्रतीयते । किंच पुनर्न चुंबितमित्यनेन रात्र्यागमनात्खलु गौतम्यागतेति रात्रिं प्रत्यागम्यम् । अहो इति विस्मयः । प्रार्थितार्थसिद्धयो विघ्नवत्य इति निर्वेदः शोकश्च । पुनर्न चुंबितमित्यनेन पुनस्तत्प्राप्तिं प्रति चिन्ता वितर्कश्च । प्रतिषेधाक्षरविकृत्वमित्यनेन लज्जाभावः शान्तिः चपलता च । अंसविवर्तित्यनेन चुंबनपरिहारेण दन्तक्षतादुरभ्यः शंका भयं च । अंगुलिसंवृताधरोष्ठमित्यनेन सुगन्धत्वं तेन नायकारब्धशृंगारः । तदुक्तं शृंगारे कदाचि-

क नु खलु संप्रति गच्छामि । अथवा । इहैव प्रियापरिभुक्तमुक्ते
लतावलये मुहूर्तं स्थास्यामि । (सर्वतोऽवलोक्य)

तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलिता शय्या शिलायामियं
क्लान्तो मन्मथलेख एष नलिनीपत्रे नखैरर्पितः ।

हस्ताद्भ्रष्टमिदं विसाभरणमित्यासज्यमानेक्षणो
निर्गन्तुं सहसा न वेतसगृहाच्छक्नोमि शून्यादपि ॥ २७ ॥

लिङ्गम् । वृत्तमनन्तरोक्तम् । तस्या इति । तस्याः पुर इव परिवर्तमा-
नाया पुष्पमयी न पल्लवमयी । तेषां ततोऽपि मृदुत्वात् । तेन तस्याः
कोमलतरत्वं ध्वन्यते । शरीरेण संतप्तदेहेन लुलितेतस्ततः क्षिप्ता । शरी-
रस्य संतप्तत्वं प्रकरणलभ्यमिति नोक्तम् । शिलायामियं शय्येति यथाह-
ष्टोक्तिः । क्लान्ता । एवमेष इदमित्यत्रापि । अत्रैषशब्दः समीपतरत्वं
वदन्मदनलेखस्य स्वोद्देशेन प्रियालिखितत्वेन च हृद्यतरत्वं ध्वनति । अत
एव नेदमेतदोः प्रक्रमभङ्गः शङ्कनीयः । उक्तं च—‘ इदमः प्रत्यक्षगतं
समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् ’ इति । अतएव पुष्पाद्यविशेषेणोक्तम् । अत्र
तु नलिनीपत्रे नखैरर्पित इति । यथायथं पञ्चानामप्युपयोगादक्षरबाहुल्याद्वा
नखैरिति बहुवचनम् । विसाभरणं क्लान्तमित्येव । इत्यमुना प्रकारेणायं स्तन-
न्यस्तो मृणालभरः क्लान्तः । इति प्रकारशब्दार्थः । मध्यदीपकालंकारः ।
आ समन्तात्सज्यमाने स्वयमेव संबध्यमाने ईक्षणे यस्य सः । शून्यादपि
तया विरहितादपि वेतसगृहात्सहसाकस्मान्निर्गन्तुं न शक्नोमि । तत्त्यक्ता-
न्युपभोगचिह्नान्यत्यन्तं मम मनो रमयन्ति तत्र सा किमु वक्तव्येति भावः ।
हेत्वनुप्रासौ । अत्र निर्गमनकारणे शून्यत्वे सति यस्तदभावः सा विशे-
षोक्तिः । अथ च तत्सद्भावस्य कारणस्याभावेऽपि गमनाभावस्तत्कार्यमु-
क्तमिति विभावना । अत्र च कारणाभावस्तद्विरुद्धोक्तिः । साधकबाधक-
प्रमाणाभावात्संदेहसंकरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अस्य तुर्यचरणेन

त्रायिकारब्धत्वं कदाचिन्नायकारब्धत्वं कदाचिदुभयारब्धत्वं कदाचिद्वर्षेणारंभो मदेन वा
चिन्तया वोन्मादेन वा ” इत्यादि । अत्रानेकेषां रसानां शृगारांगत्वेनोपादानं कृतम् ।
अनेन कविनय्योः शिक्षाप्रकारः प्रदर्शितः । क्व नु खल्वित्यादि । खलु जिज्ञासायाम् ।
तस्या इति । तस्या अनुभूतायाः शकुन्तलायाः शरीरलुलितेत्यनेन तत्कृतबहुविधसुरत-

(आकाशे ।)

राजन्,

सायंतने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते

वेदिं हुताशनवतीं परितः प्रयस्ताः ।

छायाश्चरन्ति बहुधा भयमादधानाः

संध्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥ २८ ॥

पुष्पं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—‘ पुष्पं वाच्यं विशेषवत् ’ इति । सायंतन इति । सायंतने सायंकालीने । ‘ सायंचिरं—’ इत्यादिना दृश्युः तुडागमश्च । सवनकर्मणि यजनकर्मणि । ‘ सवनं यजने स्नाने ’ इति विश्वः । सम्यक्प्रवृत्ते न त्वादावेव । हुताशनवतीं वेदिं परितः प्रयस्ता इतस्ततो विक्षिप्ताः । क्वचित् ‘ प्रकीर्णाः ’ इति पाठः । संध्यापयोदकस्सायंकालीनमेघवत्कपिशाः पिङ्गटाः भयमादधानाः पिशिताशनानां रक्षसां छायापंक्तयो बहुधानेकवारं चरन्ति गतागतं कुर्वन्ति । ‘ छाया स्यादातपाभावे सच्छोभापंक्तिषु स्मृता ’ इति विश्वः । परिप्रेति पिशापिशीति छेकवृत्ति-श्रुत्यनुप्रासाः । उपमा च । वसन्ततिलका वृत्तम् । अत्रापि भयानको रसः । उक्तं च—‘ भये तु मन्तुना घोरदर्शनश्रवणादिभिः । चेतस्यतीव चाश्रित्यं तत्प्रायो नीचमध्ययोः ॥’ इति । तद्वयं स्थायिभावः । पिशितासनच्छायावलोकनं विभावः । पद्यस्थभयशब्देन त्रासलक्षणो व्यभिचारी । उद्दीपनविभावादिकं स्वयमूहनीयम् । अत्र प्रतिमुखसंधौ नर्मनर्मद्युत्पुपासनान्यङ्गानि नोक्तानि । कानिचिद्वच्ययेनाप्युक्तानि तत्कथमिति । न वाच्यम् । भरतादिभिरेव तथोक्तेः । तत्रादिभरते—‘ कविभिः काव्यकुशलै रसभावमपेक्ष्य तु । सर्वाङ्गानि कदाचित्तु द्वित्रिहीनानि वा पुनः ।

क्रियाः सूच्यन्ते । आसज्यमानेक्षणः आसंमताद्बद्धेक्षणः सहसा न शक्नोमरित्यनेन सर्वकार्यानुत्साह उक्तः । सायंतन इति । सायतने सांध्ये सवनकर्मणि यज्ञकर्मणि छायाः प्रातिविंबानि चरन्ति घृतादिपात्रेषु दृश्यन्त इत्यर्थः । बहुधा भयमादधाना इत्यनेन स्वेषां तत्प्रती-

राजा—अयमहमागच्छामि । (इति निष्क्रान्तः)
इति तृतीयोऽङ्कः ।

व्युत्क्रमेणापि कार्याणि ' इति । रसार्णवसुधाकरेऽपि—' केषांचिदेषाम-
ज्ञानां वैकल्यं केचिदूचिरे ' इत्यादि ॥

इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थव्योतनिकायां
तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

कारायावीरत्वं च सूचितम् । निष्क्रान्ताः सर्वे "तेषामन्ते च निर्गमः " इत्युक्तत्वात् ॥

इति श्रीरमणवेङ्कटाचलेश्वरपादारविंदसमाराधकवैखानसकुलतिलककौशिकगोत्रवेङ्कटभट्ट-
इतिगोत्रक्रमागतभट्टविरुद्धश्रीतिम्मलाचार्यस्य पुत्रेण ध्वनिप्रस्थानपरमाचार्याष्ट-
भाषाचक्रवर्तिश्रीनिवासाचार्येण विरचितायामभिज्ञानशाकुन्तलव्या-
ख्यायां तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाट्यन्त्यौ सख्यौ)

अथ चतुर्थाङ्कादिपञ्चममध्ये 'यथोक्तं करोति' इत्यन्तेन गर्भसंधिरुक्तः । तल्लक्षणमादिभरते—'उद्वेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव च । पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भः परिकीर्तितः ॥ ' इति । पूर्वसंध्युपाक्षिसाप्तिः । दुर्वाससः शापादप्राप्तिः । पुनस्तस्य प्रसादेनाभिज्ञानदर्शनेन पुनः प्राप्तिरिति । अत्राप्याशापताकानुरोधादङ्गानि कल्पयेत् । 'अभूताहरणं मार्गो रूपो-दाहरणे क्रमः । संग्रहश्चानुमानं च तोटकादिवले तथा ॥ उद्वेगसंग्रमाक्षेपा द्वादश ' इति । एषामङ्गानां व्याख्यानावसरे तत्र तत्र लक्षणं वक्ष्यामः । तत्र पताकाया अनित्यत्वात् । अत्र पताका नास्ति । तदुक्तं धनिकेन—'पताका स्यान्न वा स्यात्प्राप्तिसंभवे ' इति । प्राप्त्याशया नियतत्वमुक्तं सुधाकरेऽपि—'पताकायास्त्ववस्थानं क्वचित् ' इति । तेन प्राप्त्याशालक्षणमेव लिख्यते । तल्लक्षणं सुधाकरे—'प्राप्त्याशा तु महार्थस्य सिद्धिसद्भावभावना' इति । अत्रापि दुर्वाससः प्रसादेन महार्थस्य शकुन्तलारूपस्य राज्ञः प्राप्तिरिति ज्ञेयम् । कुसुमावचयं नाट्यन्त्या-

कविरिदानीं कथान्तरमारभमाणो वस्तुरावट्कार्थं विष्कम्भं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति । ततः प्रविशत इत्यादि । तदुक्तं "सूच्यं श्राव्यं दृश्यमिति तत्र वस्तु त्रिधा मतम् । नीरसानुचितं वस्तु सदा संसूच्यमेव तत् ॥ श्राव्यं तु शुद्धसंक्षोभपुत्रजन्मादिकं स्मृतम् । दृश्यं तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरम् ॥ अर्थोपक्षेपकैः सूच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् । विष्कम्भचूलिकाकास्याकावतारप्रवेशकैः ॥ अतीतानां भाविनां च कथाशानां प्रदर्शकः । मध्यमेनैकपात्रेण द्वाभ्यां त्रिभिरथापि वा ॥ प्रयोज्यो वस्तुविस्तारो विष्कम्भस्तु द्विधा भवेत् । शुद्धसंकीर्णभेदेन शुद्धः केवलमव्ययैः ॥ पात्रैः प्रयोज्यो भाषैक्यात्संकीर्णो नीचमध्यमैः । वाक्यैः स्याद्भिन्नभाषार्थैः संस्कृतप्राकृतादिभिः ॥ आदौ विष्कम्भकं कुर्यान्नाटकेषु महाकविः । अपेक्षितं पारिख्यज्य नीरसं वस्तुविस्तारम् ॥ यदा संदर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा । यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ॥ आदावेव तदंकांशादा-

अनसूया—‘पिअंवदे, जइ वि गन्धर्वेण ’ विहिणा णिवुत्तक-
लाणा सउन्दला अणुरुपमत्तुगामिणी संवुत्तेत्ति णिवुदं मे हिअअं,
तह वि एत्तिअं चिन्तणिजं । [प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना
निर्वृत्तकल्याणा शकुन्तलानुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेत्ति निर्वृतं मे
हृदयम्, तथाप्येतावच्चिन्तनीयम्]

प्रियंवदा—कहं विअ । [कथमिव]

विति वामहस्तेनोत्तानेनारालेन दक्षिणेन पुरःपार्श्वादिस्थितेनौचित्याच्यु-
तसंयुक्तेन हंसास्येन । तल्लक्षणं यथा—‘ तर्जन्यादिष्वगुंलीषु प्राच्याः
प्राच्याः परापराः । दूरस्थोर्ध्वा मनाग्वक्त्रा धनुर्वक्त्रा तु तर्जनी ॥ अंगुष्ठः
कुञ्चितो यत्र तमरालं प्रचक्षते । ’ इति । ‘ लग्नास्त्रेताग्निसंस्थानास्तर्जन्यगु-
ष्ठमध्यमाः । शेषे यत्रोऽर्धविरले स हंसास्योऽभिधीयते ॥ औचित्या-
च्युतसंयुक्तं कुसुमावचयादिषु ’ इति । ‘ हस्तादाने चैरस्तेये ’ इति घञि
कृते अवचाय इति भाव्यम् । तथा च वामनसूत्रम्—‘ अवतारावचाय-
शब्दयोर्दीर्घव्यत्यासो बालानाम् ’ इति । अत्रोच्यते—‘ हस्तादानग्रहणे
प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते ’ इति वृत्तिकारेण व्याख्यातम् । हस्तादान
इति किम् । ‘ वृक्षशिखरे पुष्पप्रचयं करोति ’ इति प्रत्युदाहृतम् । इदं
च पदमञ्जरीकारेण व्याख्यातम् । आरुह्य हस्तादानेऽप्यादेयस्य प्रत्या-
सत्त्यभावाद्भ्रमभावः । एवमत्रापि तासां बालत्वात् । आदेयस्य प्रत्यासत्त्य-
भावाद्भ्रमभाव इति ज्ञेयम् । प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्त-
कल्याणा जातमङ्गला । ‘ कल्याणं मङ्गलेऽपि च ’ इति विश्वः । शकुन्त-
लानुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेत्ति मे निर्वृतं सुखितं हृदयम्, तथाप्येता-

सुखाक्षेपसंयुतम् । यथोचितं तु विष्कम्भं सर्वाङ्केषु प्रकल्पयेत् ॥ ’ इति । हृलेत्यादि ।
सखि प्रियंवदे यद्यपि गान्धर्वेण विवाहविधिना निर्वृत्तकल्याणा शकुन्तला अनुरूप-
भर्तृगामिनी संवृत्तेत्ति निर्वृतं मे हृदयम् । अनेन पुनः पूर्वार्थ उक्त इत्यवगतव्यम् ।
तह वीत्यादि । अनेनोत्तराङ्गार्थसूचनं कृतमिति ज्ञातव्यम् । अनसूयाप्रियंवदयोर्नायिका-
प्रियसखीत्वान्मध्यमपात्रत्वं देशीयत्वाभावात् । अत्र पूर्वोत्तराङ्कवृत्तवर्तिष्यमाणवस्तु-

१ हला (सखि) इत्यधिकं क० पु० । २ जइ वि (यद्यपि) इति क० पु० नास्ति ।
३ विवाह इत्यधिकं क० पु० । ४ एदं (एतत्) इति क० पु० पाठः ।

अनसूया—अज्ज सो राएसी इट्ठिं परिसमाविअ इसीहिं विस-
ज्जिओ अत्तणो णअरं पविसिअ अन्तेउरसमागदो इदोगदं वुत्तन्तं
सुमरोदि वा ण वेत्ति । [अद्य स राजर्षिरिट्ठिं परिसमाप्य ऋषिभि-
र्विसर्जित आत्मनो नगरं प्रविश्यान्तःपुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं
स्मरति वा न वेत्ति]

प्रियंवदा—वीसद्धा होहि । ण तादिसा आकिदिविसेसा गुण-
विरोहिणो होन्ति । एतिअं उणचिन्तणीअं, तादो दाणिं इमं वुत्तन्तं
सुणिअ ण आणे किं पडिवज्जिस्सदि त्ति । [विस्त्रब्धा भव । न
तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिना भवन्ति । एतावत् पुनश्चिन्त-
नीयं, तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत
इति]

अनसूया—जह अहं देक्खामि, तह तस्स अणुमदं भवे ।
[यथाहं पश्यामि, तथा तस्यानुमतं भवेत्]

प्रियंवदा—कहं विअ [कथमिव]

वाञ्छिन्तनीयम् । कथमिव । अद्य स राजर्षिरिट्ठिं परिसमाप्य प्रहितः
ऋषिभिर्विसर्जित आत्मनो नगरं प्रविश्यान्तःपुरे स्त्रासमाजे समागतो
मिलित इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वा । अनेन वक्ष्यमाणेन दुर्वाससः
शापेन राज्ञो नायिकाविस्मरणकारणं सूचितम् । विस्त्रब्धा भव विश्वास-
युक्ता भव न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिना भवन्ति । ‘ यत्रा-
कृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ’ इत्युक्तेः । तेन तस्मिन्दुष्यन्ते वञ्चनाविस्मरणा-
दिकं न संभाव्यत इति भावः । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न
जाने किं प्रतिपत्स्यत इति । यथाहं पश्यामि । अत्र दृशिज्ञानार्थः ।
जानामीत्यर्थः । यथाशब्दो योग्यतायाम् । योग्यतयाहं जानामि । तस्या-
नुमतं भवेदिति । यथेति ‘ योग्यतावीप्सापदार्थानुवृत्तिसादृश्येषु ’ इति

१ तादिसी गुणविरोहिणी पकिदी (तादृशी गुणविरोधिनी प्रकृतिः) इति क० पु० पाठः ।
२ होन्ति । एतिअं उणचिन्तणीअं (भवन्ति । एतावत्पुनश्चिन्तनीयम्) इति क० पु०
नास्ति । ३ भवे (भवेत्) इति क० पु० नास्ति ।

अनसूया—गुणवदे कण्णआ पडिवादणिज्जे त्ति अअं दाव पढमो^१ संकप्पो । तं जइ देवं एव्व संपादेदि णं अप्पआसेण किदत्थो गुरुअणो । [गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेत्ययं तावत्प्रथमः संकल्पः । तं यदि दैवमेव संपादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः]

प्रियंवदा—(पुष्पभाजनं विलोक्य) सहि, अवइदाइं वलिक-
म्मपज्जत्ताइं कुसुमाइं । [सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि
कुसुमानि]

अनसूया—णं सँहीए सउन्दलाए सोहग्गदेवआ अच्चणीआ ।
[ननु सख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवतार्चनीया]

प्रियंवदा—जुज्जदि । [युज्यते]
(इति तदेव कर्मारभेते)
(नेपथ्ये)

अयमहं भोः ।

अनसूया—(कैर्णं दत्त्वा ।) सहि, अदिधीणं विअ णिवेदिदं ।
[सखि, अतिथीनामिव निवेदितम्]

दण्डनाथः । कथमिव । गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेत्ययं तावत्प्रथमो मुख्यः संकल्पो मानसं कर्म । तद्य (तं य) दि दैवमेव संपादयति । नन्ववधारणे । अप्रयासेन प्रयासाभावेन कृतार्थो गुरुजनः । सखि, अवचितानि बलिकर्म पूजाकर्म तत्पर्याप्तानि कुसुमानि । ननु परमताक्षेपे । सख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवतार्चनीया । युज्यते । तदेव कुसुमाव-

सूचनमात्रत्वान्निरसत्वेन विष्कंभत्वम् । बलिकर्मपर्याप्तानि पूजाक्रियापारिपूर्णानि । सौभाग्यदेवता यया देवतया अनुरूपवरसंघटना कृता सा देवता अर्चनीयेत्यर्थः । भोः

१ तादस्स (तातस्य) इत्यधिकं क० पु० । २ अप्पाअसेण (अत्पायासेन) इति क० पु० पाठः । ३ खु (खलु) इत्यधिकं क० पु० । ४ सँहीए (सख्याः) इति क० पु० नास्ति । ५ आकर्ण्य इति क० पु० पाठः ।

प्रियंवदा—णं उडजसंणिहिदा सउन्दला । (आत्मगतम्)
 अज्ज उण हिअएण असंणिहिदा । [ननूटजसंनिहिता शकुन्तला ।
 अद्य पुनर्हृदयेनासंनिहिता]

अनसूया—होदु । अलं एत्तिएहिं कुसुमेहिं । [भवतु ।
 अलमेतावद्भिः कुसुमैः]

(इति प्रस्थिते)

(नेपथ्ये)

आः अतिथिपरिभाविनि,

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्ति न मासुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि

सन्कथां प्रमत्तः प्रथमं कृताभिव ॥ १ ॥

चयलक्षणमेव । सखि, अतिथीनामिव निवेदितम् । भावे क्तः । ननु संबो-
 धने । उडजसंनिहिता शकुन्तला । अद्य पुनर्हृदयेनासंनिहिता । दुष्यन्तग-
 तहृदयेत्यर्थः । भवतु । अलमेतावद्भिः कुसुमैः । विचिन्तयतीति ।
 यं विचिन्तयन्त्यनन्यमानसा त्वं मां दुर्वाससमुपास्थितमागतं तपोधनम् ।
 त्रयं विधेयम् । न वेत्ति स त्वां स्वयं न स्मरिष्यत्येव परंतु बोधि-
 तोऽपि ज्ञापितोऽपि न स्मरिष्यतीत्यपिशब्दार्थः । कः कामिव । प्रकर्षेण

इति स्वगुणतारतम्यानभिज्ञजनसंबोधने अयमहमागत इत्यनेन निकटे आगते इत्यर्थः ।
 नेपथ्य इत्यादि । आः इति अपमानजनितपीडायां निपातः । “ अस्तु स्यात्कोपपीडयोः ”
 इत्यमरः । तेन पीडाजनितः कोपः सूचितः । कोपे कारणमाह—अतिथिपरिभाविनीति ।
 आगंतुकावमानिनि । अतिथिपरिभाविनीत्यनेनातिथिस्तु सत्कारयोग्यः बहुदूरागत-
 क्षुत्पीडितातिथिः केनोपाधिना त्वत्कृतावमानं सहत इति भावः । स्वकृतावमानस्यानु-
 भूयिष्यमाणफलमाह—विचिन्तयन्तीयमित्यादि । इयं स्वामिलाषविषयकं पुरुषमनन्य-
 मानसा तदेकतानचित्ता अनेन नायकस्मरणेऽपि तत्संपर्कजनितानन्दसमानमुखानुभवः
 सूच्यते । तेन च विगलितवेद्यान्तरत्वेन उचितकार्येऽपि प्रवृत्त्यभावो व्यज्यते ।

प्रियंवदा—हृद्धी । अपि अं एव संवृत्तं । कस्मिं पि पूआरुहे
 अवरद्धा सुण्णहिअआ । सउन्दला । (पुरोऽवलोक्य) ग हु
 जस्मिं कस्मिं पि । एसो दुव्वासो सुलहकोवो महेसी । तह सविअ
 वेअवल्लुफुलाए दुव्वाराए गईए पडिणिवुत्तो । को अण्णो हुदवहादो
 मत्तः प्रथमं पूर्वं कृतां कथामिव । स राजा कीदृशः । प्रमत्तोऽवधान-
 रहितः । ‘ प्रमादोऽनवधानता ’ इत्यमरः । तेनासमर्थदोषः परिहृतः ।
 त्वां कीदृशीम् । पूर्वं कृतामङ्गीकृताम् । काव्यलिङ्गोपमाश्लेषाः । तयती-
 योति मनमानेति नससन्निति प्रप्रेति छेकवृत्त्यनुप्रासाः । वंशस्थं वृत्तम् ।
 हा धिक् । अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मिंश्चिदपि पूजार्हेऽपराद्धा शून्यहृदया

विचिन्तयती विशेषेण चिन्तयती त्वमिति शेषः । अत्र त्वमिति विशेष्यपदो-
 पादानाभावस्त्वागन्तुकावमानकरणादश्लीलनामोच्चारणायोग्यताभिप्रायः । मां न वेत्सि ।
 मामित्यनेन स्वस्य इतरश्रुतिवैलक्षण्येन शीघ्रकोपोदयत्वमवमानासहिष्णुत्वं च व्यज्यते ।
 तर्हि विप्रकृष्टं कथं वेद्म्येत्यत आह—उपस्थितं सन्निहितं न तु दूरस्थमित्यर्थः ।
 उपस्थितामित्यनेन स्वावस्थितिस्थलं प्रति बहुदूरमप्यागत्य जनैः सत्कारयितुं
 योग्यस्तादृशं निकटवर्तिनं मां न जानासीति व्यज्यते । तर्हि प्रमादात्किंचित्पापमुपनतं
 तत्परलोके अनुभविष्यामीत्यत आह तपोनिधिमिति । अनेन स्वस्य कोपप्रसादयोः सद्यः
 फलप्रदत्वं ज्ञाप्यते । न वेत्सीति वर्तमानव्यपदेशेनाद्यापि न वेत्सीति स्वकृतबहुनिवेदनं
 व्यज्यते । तेन शापदाने त्वस्मिन् दोषाभाव उक्तः । सत्त्वां न स्मरिष्यति सः त्वच्चिन्ताविष-
 यस्तादृशत्वाद्विषयकानुरागातिशयवान्पुरुषः त्वां तादृशानुरागवतीमननुभूतां त्वामित्यर्थः ।
 न स्मरिष्यति त्वाद्विषयकस्मरणं न कारिष्यति । तर्हि तेन तेन स्मारकालिगेन, बोध्यते चेत्
 स्मरिष्यतीत्यत आह बोधितोऽपीति । बोधितोऽपीत्यनेन निकटेन त्वा स्मारितोऽपि स्वकृतं
 वृत्तान्तं न स्मरिष्यति हरे स्मारकपत्रलेखादिप्रेषणेन स्मरणं कुत इति भावः । न स्मरिष्यतीत्य-
 नेन स्मरणमेव नास्ति तत्संपर्कादिकं कुत इत्यभिप्रायः । स्मरिष्यतीति भविष्यद्व्यपदेशेनेदानीं
 त्वयि तस्य गाढानुरागातिशयो विद्यते । इतः परं मच्छापबलान्न स्मरिष्यतीति व्यज्यते ।
 न श्रान्तः पुरस्त्रीगणापहतचित्ततया चिरविश्लेषेण च तव स्मरणाभावः किंतु मच्छा-
 पबलादिति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह—प्रमत्त इति । यथा मदनीयद्रव्यसेवया प्रकर्षेण
 मत्तः प्रथमं कृतां पूर्वक्षणोक्तां कथां वार्तां बोधितोऽप्यकथितपूर्वामिव उत्तरक्षणे न
 स्मरिष्यति तथेत्यर्थः । यथा मया बहुधा बोध्यमानापि त्वन्निकटवर्तिनं मां न वेत्सि तथा त्वां
 दुष्यन्त इति भावः । हृद्धीत्यादि । प्रकृतिवक्त्र इत्यनेन शापान्ताकथनशंकया सविषादमि-

१ हृद्धी हृद्धी तदेव संवृत्तं जस्मिं कस्मिं वि (हा धिक् हा धिक् तदेव संवृत्तं
 अस्मिन्कस्मिन्नपि) इति क्र० पु० पाठः । २ चडुल (चडुल) इति क्र० पु० पाठः ।

दहिदुं पवद्वि । [हा धिक् । अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मिन्नपि
पूजार्हेऽपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला । न खलु यस्मिन्कस्मिन्नपि ।
एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः । तथा शप्त्वा वेगबलोत्फुल्लया
दुर्वारया गत्या प्रतिनिवृत्तः । कोऽन्यो हुतवहाद्दग्धुं प्रभवति]

अनसूया—गच्छ । पादेषु पणमिअ णिवत्तेहि णं जाव अहं
अग्घोदअं उर्वकप्पेमि । [गच्छ । पादयोः प्रणम्य निवर्तयैनं
यावदहमर्घोदकमुपकल्पयामि]

प्रियंवदा—तह [तथा] । (इति निष्क्रान्ता)

अनसूया—(पदांतरे स्वलितं निरूप्य) अव्वो । आवेअक्ख-
लिदाए गर्इए पव्वमं मे अग्गहत्थादो पुप्फभाअणं । (इति पुष्पो-
च्चयं रूपयति) [अहो । आवेगस्वलितया गत्या प्रभ्रष्टं ममाग्रह-
स्तात्पुष्पभाजनम्]

न खलु यस्मिन्कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः । तथा
शप्त्वा वेगबलोत्फुल्लया दुर्वारया गत्या प्रतिनिवृत्तः । कोऽन्यो हुतवहा-
द्दग्धुं प्रभवति । दृष्टान्तालंकारः । गच्छ । पादेषु प्रणम्य निवर्तयैनम् ।
पादेष्विति द्वितीयार्थे सप्तमी । यावदहमर्घोदकमुपकल्पयामि । तथेति नि-
ष्क्रान्ता । अव्वो इति दुःखे । ‘ अव्वो सूचनादुःखसंभाषण—’ इत्यादि-
सूत्रेण निपातः । आवेगस्वलितया संभ्रमस्वलितया गत्या प्रभ्रष्टं ममाग्रह-
स्तात्पुष्पभाजनम् । अनेनापशकुनेन दुर्वाससोऽनिवृत्तिः सूचिता । अत्राग्रः
स चासौ हस्तश्चेति सामानाधिकरणे विशेषणसमासेऽवयवावयविसंब-
न्धेन लक्षणा । उक्तं च वामनेन—‘हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भे-
दाभेदाभ्याम् ’ इति । अन्ये त्वग्रहस्त इत्यखण्ड एवायं शब्दो हस्ताग्र-
वाचक इत्याहुः । अपरे तु हस्तस्याग्रमित्येव विगृह्याग्रशब्दस्याहिता-
ग्न्यादिपाठात्पूर्वनिपातमाहुः । इतरे तु प्राकृते पूर्वनिपातनियमाभावाद्-

१ गेण्हिह उपसप्पामि (गृहीत्वोपसर्पामि) इति क० पु० पा० । २ अहो आवे-
अक्खलिदाए मह (अहो आवेगस्वलितया मम) इति क० पु० पाठः । ३ मे (मम)
इति क० पु० नास्ति ।

(प्रविश्य)

प्रियंवदा—सहि, पकिदिवक्को सो^१ कस्स अणुणअं पडिगे-
ण्हदि । किं वि उण साणुक्कोसो किदो । [सखि, प्रकृतिवक्रः स
कस्यानुनयं प्रतिगृह्णाति । किमपि पुनः सानुक्रोशः कृतः]

अनसूया—(सस्मितम्) तस्मिं बहु एदं पि । कैहेहि । [तस्मि-
न्बह्वेतदपि । कथय]

प्रियंवदा—जदो णिवत्तिदुं ण इच्छदि तदा विण्णविदो मएँ ।
भअवं, पँढमं ति पेक्खिअ अविण्णादतवप्पहावस्स दुहिदुजणस्स
भअवदा एक्को अवराहो मरिसिदव्वोत्ति । [यदा निवर्तितुं नेच्छति
तदा विज्ञापितो मया । भगवन्, प्रथम इति प्रेक्ष्याविज्ञाततपःप्रभा-
वस्य दुहितृजनस्य भगवतैकोऽपराधो मर्षितव्य इति]

अनसूया—तदो तदो । [ततस्ततः]

स्ताग्रशब्दमेवाहुः । पुष्पोच्चयं रूपयतीति पूर्ववत् । सखि, प्रकृतिवक्रः
स कस्यानुनयं प्रतिगृह्णाति । किंचित्पुनः सानुक्रोशः सकृपः कृतः ।
'कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि' इत्यमरः । तस्मिन्बह्वेतदपि ।
कथय । यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा विज्ञापितो मया । भगवन्, प्रथम
इति प्रेक्ष्य विचार्य । अत्र कोपः कर्तुं [युक्तो] न वेति विचार्येत्यर्थः ।
अविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवतैकोऽपराधो मर्षितव्य इति ।
अयमर्थः—यथा सा कण्वदुहिता तद्वत्तव दुहिता । अथ च दुहिता
बालिकातएवाविज्ञाततपःप्रभावा । अतोऽस्याः प्रथम एकोऽपराध इति

त्युच्यते । सानुक्रोशः दयासहित इत्यनेन हर्षास्मितम् । तस्मिन्तादृशसुलभक्रोपे ऋषौ

१ कस्स वा सो (कस्य वा सो) इति क० पु० पा० । २ किंचि (किंचित्) इति
क० पु० पा० । ३ कैहेहि कैहेहि (कथय कथय) इति क० पु० पाठः । ४ अणुणीदो वि
(अनुनीतोऽपि) इत्य० क० पु० । ५ अत्र अनसूया—कहंविअ (कथमिव) प्रियंवदा—
इत्यधिकं क० पु० । ६ पुटमभात्ति अवक्खिअ (प्रथमभक्तिमवेक्ष्य) इति क० पु० पा० ।
७ तव (तपः) इति क० पु० नास्ति ।

प्रियंवदा—तदो मे वअणं अण्णहाभविदुं णारिहदि । किंदु अहिण्णाणाभरणदंसणेण सावो णिवत्तिस्सदित्ति मन्तअन्तो सँअ अन्तरिहदि । [ततो मे वचनमन्यथाभवितुं नार्हति । किंत्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यत इति मन्त्रयन्स्वयमन्तर्हितः]

अनसूया—सङ्कं दाणिं अस्ससिदुं । अत्थि तेण राएसिणा संपत्थिदेण सणामहेअङ्किअं अङ्गुलीअअं सुमरणीअत्ति सअं पिणद्धं । तस्सि साहीणोबाआ सउन्दला भविस्सदि । [शक्यमिदानीमाश्वासयितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा संप्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिनद्धम् । तस्मिन्स्वाधीनोपाया शकुन्तला भविष्यति]

प्रियंवदा—सहि, एहि । देवकज्जं दावँ णिवत्तेह । [सखि, एहि । देवकार्यं तावन्निर्वर्तयावः]

(इति परिक्रामतः)

प्रियंवदा—(विलोक्य ।) अणसूए, पेक्ख दावँ । वामहत्थोवहिदवअणा आलिहिदा विअ पिअँसही । भत्तुगदाए चिन्ताए अत्ताणं पि ण एसा विभावेदि । किं उण आअन्तुअं । [अनसूये, पश्य तावत् । वामहस्तोपहितवदनालिखितेव प्रियसखी । भर्तृगतया चिन्तयात्मानमपि नैषा विभावयति । किं पुनरागन्तुकम्]

सोढव्यः ततो मे वचनमन्यथाभवितुं नार्हति । किंत्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यत इति मन्त्रयन्कथयन्स्वयमन्तर्हितः । शक्यमिदानीमाश्वासयितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा संप्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं [पिनद्धं] परिधापितम् । अस्तीत्यन्वयः । तस्मिन्स्वाधीनोपाया शकुन्तला भविष्यति । देवकार्यं तावन्निर्वर्तयावः । विलोक्येति । शकुन्तलामिति शेषः । अनसूये, पश्य तावत् । वामहस्तो-

१ सो (सः) इत्यधिकं क० पु० । २ एज्व (एव) इति क० पु० पा० ।
३ तेण (तेन) इति क० पु० पा० । ४ से (अस्याः) इत्यधिकं क० पु० ।
५ णं (एनाम्) इत्यधिकं क० पु० । ६ वअणंआलिहिदं (वदनामालिखिताम्) इति क० पु० पा० । ७ सहिं (सखीम्) इति क० पु० पा० ।

अनसूया—पिअंवदे, दुवेणं एव्व णं णो मुहे एसो वुत्तन्तो चिट्ठु । रक्खिदव्वा कखु पकिदिपेल्लवा पिअसही । [प्रियंवदे, द्वयोरेव ननु नौ मुख एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेल्लवा प्रियसखी]

प्रियंवदा—को णाँम उण्होदएण णोमालिअं सिञ्चेदि । [को नामोष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति]

(इत्युभे निष्क्रान्ते)

विष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः)

शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) हन्त प्रभातम् । तथा हि ।

पाहितवदना । अत्र वामहस्तग्रहणं स्त्रीस्वभावात् । आलिखितेवेत्युत्प्रेक्षा अतिनिश्चलत्वं सादृशं गम्यम् । प्रियसखी शकुन्तला । भर्तृगतया चिन्तयात्मानमपि नैषा विभावयति जानाति । काहं किं करोमि कुत्र तिष्ठामीत्याद्यात्मविषयकमपि ज्ञानं नास्तीत्यर्थः । किं पुनरागन्तुकम् । विभावयतीत्यनुषज्यते । तज्ज्ञानं दूरापास्तमित्यर्थः । द्वयोरेव । नन्वनुमतौ । आवयोर्मुख एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । स्थितेः प्राप्तकालतेत्यर्थः । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेल्लवा प्रियसखी । पूर्ववाक्यं प्रत्या [र्थे] हेतुः । को नामोष्णोदकेन नवमालिका सिञ्चति । वैधर्म्यदृष्टान्तः । ' द्वयोः ' इत्यादिनैतदन्तेन शकुन्तलां प्रति शापाकथनच्छद्मनाभूताहरणमङ्गमुपाक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—' कपटाश्रयं यद्वाक्यमभूताहरणं विदुः ' इति । विष्कम्भलक्षणं पूर्वोक्तम् । अयमपि शुद्धविष्कम्भः केवलं प्राकृतेन कृतत्वात् । वेलोपल-

एतत्सानुकोशत्वं बह्वधिकं एतदेवालमिति यावत् । ततः प्रविशतीत्यादि । वेलोपलक्षणार्थं कालपरिज्ञानार्थम् । प्रवासादुपावृत्तेन सोमतीर्थात् प्रतिनिवृत्तेन आदिष्टोऽस्मि आज्ञ-

१ रक्खणीया (रक्षणीया) इति क० पु० पाठः । २ पेसला (पेशला) इति क० पु० पा० । ३ दाणि (इदानीम्) इति क० पु० पा० । ४ तत् इत्यधिकं क० पु० ।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-

माविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।

तेजोद्वयस्य युगपद्वयस्यनोदयाभ्यां

लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु ॥ २ ॥

क्षणार्थं समयज्ञानार्थम् । ' वेला काले च जलधेस्तीरनीरविकारयोः ' इति विश्वः । यातीति । ओषधीनां पतिश्चन्द्रः । अतिदुःसहमरणादिविपत्ति-सहस्रविनाशका ओषधयस्तासां पतिरप्यस्तशिखरं यातीति । इममर्थ-मभिद्योतयितुमेतत्पदव्यपदेशः । शिखरपदेनात्युच्चैः पतनायेति सूचितम् । अरुणोऽनूरुः पुरःसरो यस्य स तादृशोऽर्क एकतः पूर्वत आविष्कृतः प्रकटीभूतः । तेजोद्वयस्य चन्द्रसूर्यरूपस्य युगपदेकदैकसमयोभयदर्शने-नैव नियमः कर्तुं शक्यते । न तु क्रमिकदर्शनेनेति युगपदित्युक्तिः । स्वव्यसनोदयाभ्यामस्तसमयोदयाभ्यां विपत्संपद्भ्यां च हेतुभ्याम् । ' व्यसनं विपादि भ्रंशे ' इत्यमरः । उदयः संपदुत्पत्त्योः पूर्वशैले समुन्नतौ ' इत्यजयः । लोको जनः । आत्मदशान्तरेषु स्वदशाविशेषेषु । अन्तर-शब्दो विशेषवाची । नियम्यत इवेत्युत्प्रेक्षा । स्वस्वविपत्तिदशार्या केनापि दुःखहर्षो न कार्याविति भावः । अत्र पूर्वार्धे यः कश्चिदतिसमू-

प्तोऽस्मीति यत्तस्मादित्यर्थः । प्रकाशं प्रकाशस्थानं विवृतप्रदेशमित्यर्थः । हन्तेति खेदे । यात्येकत इत्यादि । एकतः एकत्र पश्चिमभाग इति यावत् । ओषधीनां पतिः चन्द्रः अस्तशिखरं याति हाससमयतया निस्तेजस्को जात इति भावः । यातीति क्रिया-पदस्य वर्तमानव्यपदेशेन क्षयिष्णोश्चन्द्रस्य दृष्टिपथ एव पूर्वं यथा स्वस्य तेजस्वित्वमुदयश्च ततोऽधिकं द्रयमप्यन्यस्य भवतीति व्यज्यते । न तु परोक्ष इति भावः । ओषधीनां पतिरित्येकवचनेन क्षयशीलं पुरुषं सर्वे परित्यजन्तीति व्यज्यते । एकतः एकत्र पूर्वभाग इति यावत् । अर्कः सूर्यः अरुणपुरःसरः अरुणः अनूरुः पुरस्सरोऽग्रेसरो यस्य स तथोक्तः । आविष्कृत आविर्भूतः वृद्धिसमयतया तेजस्वी दुष्ट इति भावः । अरुणपुरःसर इति विशेषणेन उदयशीलजनस्य सर्वे सहाया भवन्तीति व्यज्यते । आविष्कृत इति भूतार्थेन वर्धिष्णोः सूर्यस्य पुरस्तादेव कस्याचिदन्यतेजस्विनः निष्प्रभत्वं नाशश्च भवतीति व्यज्यते । तेजोद्वयस्य चन्द्रसूर्ययोः युगपदेकदा एकस्मिन् क्षण इति यावत् परस्परदृष्टि-पथ एवेति भावः । व्यसनोदयाभ्यां हासद्वादिभ्यां लोकः सुखदुःखवान् जनः । जात्ये-कवचनम् । आत्मदशान्तरेषु स्वस्य सुखदुःखावस्थाभेदेषु नियम्यत इव सुखदुःखयो-

द्वभृत्योऽपि नाशं यात्यन्यो यं कंचनासमर्थं सर्वदा स्वाश्रितमुदयत्रेव स्वयमुदयं गच्छतीति सत्पुरुषद्वयव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । उत्तरार्धे च नियम्यत इति तत्सर्वाचरणे प्रयोगात्सेनवद्वस्तुसंबन्धसामर्थ्याद्विम्बप्रतिबिम्बकल्पनरूपा निदर्शना व्यङ्ग्या । उत्प्रेक्षाया वाच्यत्वात् । वाच्या निदर्शना यथा—‘ चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् । सतां कार्यातिथेयीति बोधयन्गृहमेधिनः ॥ ’ इति । अत्र प्रभातवर्णने प्रकृत उभयोरपि प्राकरणिकत्वादरुणपुरःसरत्वस्य समानतया तुल्ययोगितापि । तेजोद्वयस्य व्यसनोदयाभ्यामिति यथासंख्यमपि । हेतुश्च । कतोक्तो-इति द्वयद्वयेति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । वसन्ततिलका वृत्तम् । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरेकपदोपादाननियमे सत्यप्यत्रौषधिपत्यर्कशब्दोद्देश्यत्वेऽपि सर्वनामवत्तेजोद्वयस्य प्रतिनिर्देशेऽपि तत्र तयोरिति तेजोरूपस्फुराणाज्जगत्स्थितिकारणस्य तेजोद्वयस्येदृशी गतिरन्यस्य किमु वक्तव्यमित्यर्थस्फुरणान्च सहृदयानामर्थपोषेण चमत्कारमेवावहतीत्येतादृशस्थले न दोषा-

रनियतत्वात्तयोः प्राप्तयोः सतोः तदवस्थानुभवविकारो न कर्तव्य इत्युपदिश्यत इवेत्यर्थः । नाटकनिबद्धनिखिलवर्णनादीनां प्रकृतोपयोगितया योज्यत्वाद् अत्र श्लोके चन्द्रसूर्ययोर्दुःखसुखानुभवकथनेन दुष्यन्तविशेषाद्रात्रौ चंद्रकिरणजनितदुःखं शकुन्तलया सोढुमुचितमिति व्यज्यते । तथा नायकसंगमसमये सुखं तद्वत्तद्विशेषेऽपि दुःखमुचितमिति शकुन्तलया सोढव्यमित्युपदिश्यत इवेत्यभिप्रायः । नाटकस्य काव्यस्येव यथा तथा बहुवर्णनं प्रकृताश्रयतया कर्तुं न शक्यते किन्तु निखिलपदवाक्यपदैकदेशरचना वर्णनार्थानां वाच्यलक्ष्यव्यंगतात्पर्याणां चन्द्रोदयसूर्योदयवर्णनानामपि प्रकृतोपयोगित्वं महाकविना कर्तव्यम् । नाटकांतं कवित्वमिति नाटकस्य बहुभारतीयादिलक्षणग्रंथलक्ष्यत्वादिति भावः । महाकविप्रणीतकाव्यस्य व्यंगमेव भूषणं न तु वाच्यालंकारादि हि । तदुक्तम् “ मुख्या महाकविगिरामलंकृतिभूतामपि । प्रतीयमानच्छायैव भूषा लज्जैव योषिताम् ॥ ” इति । यथा केयूरहारनूपुराद्यनेकालंकारालंकृतानामपि स्त्रीणां लज्जैव मुख्या भूषा भवति । तथा चित्रयमकश्लेषाद्यनेकालंकारालंकृतानामपि काव्यानां महाकविसंबन्धिनां प्रतीयमानार्थच्छायैव मुख्या भूषा भवति । भवतु च्छायामात्रेणापि ध्वनेर्यत्रावस्थानं तत्र तस्य मुख्यत्वमपि । चित्रयमकश्लेषोपमाथलंकृते व्युत्पत्तिमात्रप्रदर्शनफले काव्ये कथमाविर्भवतु व्यंग्यच्छायेति यादिनं प्रत्युच्यते “ निगुणं न भवेत् काव्यं गुणाश्च रसगोचराः । तस्माद्रसेन केनापि भाव्यं चित्रेऽप्यनुज्जता ॥ अनुल्वणत्वाद्वाङ्ग्यानामव्यंग्यं चित्रमीरितम् । व्यंग्यस्यात्यन्तविच्छित्तिः काव्ये कुत्रापि नेष्यते ॥ ” काव्येन तावत्सर्वथा गुणवत् इव भवितव्यम् । गुणाश्च रसधर्मा भवन्ति तस्माच्चित्रेऽपि काव्ये अनुज्जता केनापि रसेन भवितव्यम् । अन्यथा काव्यशब्दविषयत्वाभावात् तत्कथं काव्यप्रकाशकारेणाव्यंग्यमिति प्रतिपादितमित्याशं-

अपि च ।

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥ ३ ॥

वकाश इति ज्ञेयम् । अन्तरिति । शशिनि चन्द्रेऽन्तर्हिते व्यवहिते । ‘अन्तर्धा व्यवधा’ इत्यमरः । यतः स शशयुक्तः कलङ्की, अतस्तस्यान्तर्धानमुचितमिति भावः । या पूर्वं विकसितकुसुमा कमलोपहारकारिणी सैव तत्रापि या काचन न भवति । अपि तु पृथिवीहर्षकारिणी मे तापसस्य विषयादिविवेकशून्यस्य दृष्टिं न नन्दयति न हर्षयति । तत्रार्थो हेतुः । कीदृशी । संस्मरणीयादृश्या शोभा यस्याः सा । इष्टः प्रियस्तस्य प्रवासो देशान्तरस्थितिस्तेन जनितानि दुःखानि । अबलाजनस्येति सुदुःसहत्वेनोक्तम् । अन्यथा स्त्रीजनस्येत्येव ब्रूयात् । जनशब्देन जाति-

व्योक्तम् “ अनुत्पण्णत्वाद्यङ्ग्यानामव्यङ्ग्यं चित्रमीरितम् । ” तस्माद्यङ्ग्यार्थस्यात्यन्तविच्छित्तिः कुत्रापि काव्ये नेष्यते । यथा व्यङ्ग्यत्वेन प्रतिपादिते चित्रकाव्ये व्यङ्ग्यार्थच्छा-
यानुवृत्तिस्तथानलंकारे उक्तकाव्ये ध्वनावप्यलंकारच्छाया अनुवृत्तिरिति प्रतिपादयन्ति ।
“ अव्यङ्गे तु यथा काव्ये व्यङ्ग्यच्छायानुवर्तते । ध्वनावप्यनलंकारे तथालंकारवासना ॥ ”
इति । काव्यस्य केनचिद्रसेन भवितव्यम् । रसो व्यङ्ग्यः रस एव काव्यस्य आत्मा भवति । दोषगुणालंकाराणां व्यङ्ग्यस्यापि शब्दार्थाद्यत्तत्वे समाने कथं ध्वनेरात्मत्वमित्या-
शङ्क्येदमुच्यते । “ दोषा गुणा अलंकाराः सर्वेऽपि रसगोचराः । काव्यस्यात्मा रसो यस्मादात्मधर्माश्च ते यतः ॥ ” इति सर्वथा ध्वन्यमानस्वरूपतया रस एव काव्यस्यात्मा आत्मनो धर्माश्च दोषा गुणा अलंकाराः यस्मात्तस्मात्ते च धर्मा एव ननु काव्येषु शब्ददोषाः अर्थदोषाः शब्दगुणा अर्थगुणाः शब्दालंकारा अर्थालंकारा इति व्यवहारः कथमिति चेदुच्यते “ गदशौर्याङ्गदादीनामङ्गधर्मतया तथा । शब्दार्थगोचरतया तथा तेषां च कीर्तनम् ॥ ” यथा लोके आत्मधर्माणां व्याधिरूपाणां शौर्यादिरूपाणां च गुणानामङ्गदादिरूपाणामलंकाराणां च शरीरधर्मत्वेनावस्थानम् । तथात्राप्यात्मभूतरसधर्माणां श्रुति-
कटुकत्वाददोषाणां माधुर्यादिगुणानामनुप्रासाद्युपमाद्यलंकाराणां च शब्दार्थगतत्वेन प्रति-
पादनमिति ज्ञातव्यम् । अपिचेत्यादि । अपिच किञ्च प्रातःकालसंवन्धेव किञ्चिदुच्यत इत्यर्थः । अन्तर्हित इति । शशिनि चन्द्रे अन्तर्हिते अतर्धानं गते सति सैव कुमुद्वती या रात्रौ चन्द्रकिरणस्पर्शाद्विकासवत्तया दर्शनीया दृष्टा सैव कुमुद्वतीति यावत् । संस्मरणी-

(प्रविश्यापैटीक्षेपेण ।)

अनसूया—जइ वि णाम विसअपरम्मुहस्स वि जणम्स एदं ण विदिअं तहँ वि तेण रण्णा सउन्दलाए अणंजं आअरिदं ।

मात्रग्रहणम् । नूनं निश्चितम् । अतिमात्रमत्यर्थं सुदुःसहानि । अति-
मात्रशुशब्दौ दुःसहत्वस्याप्यशक्यानुष्ठानं बोधयतः । अत्र पूर्वार्धे
नायकेऽन्तर्हिते नायिका दृष्टिं न नन्दयतीति नायकयोर्व्यवहारसमारो-
पात्समासोक्तिः । उत्तरार्धेन सामान्येन विशेष्यस्य समर्थनादर्थान्तर-
न्यासः । इष्टेति जनिजनेति मतिमात्रेति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः ।
काव्यलिङ्गं च । वृत्तमनन्तरोक्तमेव । अथ च कौ पृथिव्यां मुद्वती हर्ष-
युक्ता सैव पूर्वं दृष्टा शकुन्तला शशिनीति दुष्यन्ते विषयनिगरणान्तर्द्व-
शोद्भवत्वाद्धान्तर्हितेऽसंनिहिते इत्यादि पूर्वार्धं सर्वं योज्यम् । तेनास्या
राजगृहं प्रति प्रस्थापनसूचकं तृतीयं पताकास्थानमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणमुक्तं
मातृगुप्ताचार्यैः—‘अर्थोपक्षेपणं यत्र न गूढं सविनं भवेत् । श्लिष्टा प्रत्युत्त-
रोपेतं तृतीयं तन्मतं तथा ॥ ’ इति । शिष्योक्तार्थान्तरन्यासश्रवणान्तरं
प्रबुद्धः सख्या अनसूयाया अपटीक्षेपेण प्रवेशः । ‘नासूचितस्य पात्रस्य
प्रवेशो निर्गमोऽपि च’ इत्युक्तेः । अपटी जवनिका । ‘अपटी काण्ड-

यवोभा अलर्थं चिन्तनीयप्रभा संकोचवत्तया वीतशोभेति यावत् । दृष्टिं रम्यपदार्थसाफ-
ल्यहेतुमिद्वयं न नन्दयति न प्रीणयति । वर्तमानप्रयोगेण कुमुद्वत्याः सुभगत्वासुभगत्व-
योरव्यवधानं व्यज्यते । चन्द्रास्तमयान्तरक्षण एवेति भावः । दृष्टिमित्येकवचनेन वीतशो-
भतया पुनस्तदीयदर्शनवैमुख्यं व्यज्यते । इष्टप्रवासेत्याद्यर्थान्तरन्यासः । अवलाजनस्य स्त्री-
जनस्य इष्टप्रवासजनितानि प्रियविरहजनितानि दुःखानि विरहपरंपराजनितकार्श्यवैवर्ण्या-
दीनि अतिमात्रसुदुःसहानि अतिमात्रं प्रमाणाधिकं सुतरामविपद्याणि मरणान्त-
फलानीति यावत् । तेन स्मृतिगुणगुणोद्वेगादिमदनदशाभेदाः सूच्यन्ते । येन विना न
जीव्यते तत्रैवैष्टशब्दप्रयोगः क्रियत इति महाकवीनां संकेतः । नूनमिति संभावनायाम् ।
दुःखानीति बहुवचनेन विरहपरंपराजनितसर्वकार्यालसतादिविविधदुःखानुभवः सूच्यते ।
तेन च स्तंभप्रलयादिभावाः सूचिताः । अवलाजनस्येत्यनेनानन्यगत्या विरहदुःखास-
हिष्णुतायां पराकाष्ठा सूचिता । पुत्रस्य बहुवृत्तभताया युक्तत्वान्न तथा दुःखानुभव
इति भावः । अनेन चन्द्रास्तमयात्कुमुद्वत्या निष्प्रभत्वकथनेन शकुन्तलाया अपि दुष्यन्त-
विश्लेषजनितबहुदुःखानुभवोऽस्तीति सूच्यते । प्रविश्येत्यादि । पटाक्षेपेण यवनिका-

१ पटाक्षेपेण इति क० पु० पाठः । २ एवं (एवं) इति क० पु० पाठः । ३ जंतहाविहारेण
(यत्तथाविधेन) इति क० पु० पाठः । ४ अण्णाअं (अन्याय्यं) इति कः पु० पाठः ।

[यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्यापि जनस्यैतन्न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम्]

शिष्यः—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि । (इति निष्क्रान्तः)

अनसूया—पण्डिबुद्धा वि किं करिस्सं । ण मे उइदेसु वि णिअ-
करणिज्जेसु हत्थंपाआ पसरन्ति । कामो दाणिं सकामो होदु ।

पटीका प्रतिसीरा जवानिका तिरस्करिणी ' इति हलायुधः । यद्यप्येवमपि नाम विषयपराङ्मुखस्यापि जनस्याप्येतन्निवेदितमपि न विदितमेवेति योज्यम् । अपेरवधारणार्थत्वात् । तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्य-
माचरितम् । होमवेलानिवेदनार्थं गते शिष्येऽस्यास्तत्र संमार्जनादि कर्तुमार्याया एव प्रबोधकाल इति वदति । प्रतिबुद्धोत्थितापि किं करिष्ये । न म उचितेष्वपि निजकार्येषु हस्तपादं प्रसरति । काम इदानीं

पनोदनेन । सूचनं विनैव प्रविश्येत्यर्थः । हर्षशोकादिजनितसंभ्रमयुक्तस्य पात्रस्य प्रवेशः पटाक्षेपेण क्रियत इति काव्यव्यवहारः । एवमित्यादि । विषयपराङ्मुखस्येति विषयेषु त्वत्त्वन्नाद्युपभोगार्हाथेषु पराङ्मुखस्योदासीनस्य । “ विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च । ” इति विश्वः । विषयसानभिज्ञस्य वीतरागस्यापीति यावत् । जनस्येति जनशब्देन जननमात्रमुच्यते न तु लोकोत्तरस्त्रीरतनसंभोगविषयक्रीडा-
विरहजनितसुखदुःखानुभवज्ञस्येति भावः । एतादिष्टजनप्रवासदुःखं कान्ताजनस्यासह-
मिति यदेतदित्यर्थः । तथाविधेनेत्यनेन “ परिग्रहबहुत्वेऽपि ” इत्यादिना धर्मप्रज्ञार्थमेव शकुन्तला परिगृह्यत इति दुष्यन्तकृतशपथादिकं सूच्यते । राज्ञेत्यनेन नागरिकतया राज्ञो बन्चनाप्रकारसामर्थ्यमुक्तम् । शकुन्तलायामित्यनेनारण्यवासितया नागरिकजनसं-
र्गाभावाद्वाजकृतबन्चनाभिज्ञत्वासामर्थ्यमुक्तम् । अन्याय्यं स्वप्रयोजने निवृत्ते स्वाविशेष-
दुःखितां शकुन्तलां न स्मरतीति यत्तदन्याय्यमनुचितमिति यावत् । तथाविधेनेत्यनेन तृतीयेंऽके “ तपति तनुगात्रि ” इत्यादिना दुष्यन्तस्य स्वशरीरकार्श्यवैवर्ण्यादीनां शकुन्तलाविरहनिमित्तत्वकथनं स्वप्रयोजनार्थं कृत्रिमं न तु स्वाभाविकमिति भावः । अहवेत्यादि । अथवेति पक्षान्ते । प्रतिबुद्धापि ज्ञानवत्यपि । यद्यपि राज्ञस्तादृशागाति-
शयस्तथाप्यन्तःपुरस्त्रीगणहृतचित्ततया विस्मरणकारणं ज्ञातवत्यपीति यावत् । उचितेषु

जेण असच्चसंघे जणे सुण्णहिअआ मैही पदं कारिदा । अहवा
दुव्वाससो कोवो एसो विअरेदि । अण्णहा कहं सो राएसी तारि-
साणि मन्तिअ एतिअस्स कालस्स लेहमेत्तं पि ण विसज्जेदि ।
ता इदो अहिण्णाणं अङ्गुलीअञ्जं से विसज्जेम । दुक्खसीले तवस्सि-
जणेको अब्भत्थीअदु । णं सहीगामी दोसो त्ति व्वमिदा वि ण

सकामो भवतु । अयमर्थः । सवेदा वक्रोऽनार्येष्वेव प्रवर्तत इति साभि-
लाषो भवतु । तस्याभिलाषः पूर्यतामिति । येन कामेनासत्यसंधेऽसत्य-
प्रतिज्ञे । ‘ संधा प्रतिज्ञा मर्यादा ’ इत्यमरः । जने शून्यहृदया सखी पदं
स्थानं कारिता । शून्यहृदयपदं हेतुत्वेनोपात्तम् । अथवा दुर्वाससः कोप
एव विकारयत्यन्यथाकारयति । ‘ वर्णासहर्षा अन्यथात्वपरिणामेषु ’ इति
गणपाठात् । अन्यथा कथं स राजर्षिरिति साभिप्रायम् । तादृशानि
मन्त्रयित्वैतावत्कालस्य लेश (ख) मात्रमपि न विसृजति । तदितोऽभिज्ञा-
नमंगुलीयकं तस्य विसृजावः । दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यते ।

राजानं प्रति स्मारकपत्रलेखादिनिर्माणेषु कृत्येषु । हस्तपादा न प्रसरन्ति । सामर्थ्यभावा-
त्सखीदुःखवशाच्च न प्रवर्तत इति भावः । इदानीं सांप्रतं तादृशगातिशयवतो राज्ञः
स्वविश्लेषासहनशीलशकुन्तलाविषयकस्मरणाभावे सति सखीभूतायाः स्वस्या अपि
तत्स्मारकपत्रलेखनादिनिर्माणसामर्थ्याभावे सति च सांप्रतमित्यर्थः । कामः रूपलावण्या-
दिभिरप्रतिभटः सकामो भवतु फलितमनोरथपरंपरासाहितो भवतु । रूपलावण्यादिविषये
स्वशत्रुभूतदुष्यन्तविषयकानुरागाद्यतिशयवर्ती शकुन्तलामरविन्दाशोकादिविशोषणमोह-
नादिबाणैः संहर्तुं विशेषरूपरंप्राप्त्या मदनस्य सकामत्वमिति भावः । शकुन्तलाया
चंद्रातपकोकिलालापादिस्मरोद्दीपनविभावजनितदुःखेन मरणमेव शरणमित्यभिप्रायः ।
अह्वेत्यादि । दुःखशील इति । आश्रमवासित्वादूपलावण्याद्यपेक्षकपरिमिताहारादिक्लिष्टे
तपस्विजने अनागारिकजनाविषये शकुन्तलायामित्यर्थः । कः अभ्यर्थ्यते को वा जनः प्रार्थ्यते
प्रार्थनां कुरुत इति यावत् । राजव्यतिरिक्तो जनः प्रार्थनां न कुरुते । “ रत्नहारी तु पार्थिवः ”
इति न्यायेन लोकोत्तरबहुलोपरिभावी राजा कथं प्रार्थ्यत इति भावः । अभ्यर्थ्यत इति
वर्तमानव्यपदेशेन अनुरागाभावे कथं संभोगादिकं कृतमित्याशंक्य तात्कालिकमदन-
वाधानिदृत्यर्थमेव तृतीयेऽङ्के अनुरागप्रकटनं राज्ञा कृतं नत्वांतमनुष्ठेयमिति व्यज्यते ।

पारोमि पवासपडिणिउत्तस्स तादकस्सवस्स दुस्सन्तपरिणीदं आव-
णमत्तं सउन्दलं णिवेदिदुं । इत्थंगए अहोहिं किं करणिजं ।
[प्रतिबुद्धापि किं करिष्ये । न न उचितेष्वपि निजकार्येषु हस्त-
पादं प्रसरति । काम इदानीं सकामो भवतु । येनासत्यसंधे जने
शून्यहृदया सखी पदं कारिता । अथवा दुर्वाससः कोप एष विका-
रयति । अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वैतावत्कालस्य
लेखमात्रमपि न विसृजति । तदितोऽभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्य
विसृजावः । दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यताम् । ननु सखीगामी
दोष इति व्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तात-
काश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् ।
इत्थंगतेऽस्माभिः किं करणीयम्]

(प्रविश्य)

प्रियंवदा—(सहषेम्) सहि, तुवर सउन्दलाए पत्थाणको-
दुअं णिव्वत्तिदुं [सखि, त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं
निर्वर्तयितुम्]

तत्र गन्तुमिति शेषः । ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि जातव्यव-
सायापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणी-
तामापन्नसत्त्वां गुर्विणीम् । ' आपन्नसत्त्वा स्याद्विषयन्तर्वत्नी च
गर्भिणी ' इत्यमरः । शकुन्तलां निवेदयितुं संपादयितुम् । सखी-
गामी दोष इति निवेदयितुं न पारयामिति संवन्धः । अनेन देववाण्यास्य
अन्तर्वत्नीत्वं श्रावयिष्यत इति सूचितम् । इत्थंगतेऽस्माभिः किं करणी-
यम् । सखि, त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थाने गमनसमये कौतुकं पारम्प-
र्यवतुरागातिशयोऽस्ति तर्हि कथमेनां न स्मरति तादृग्राजाद्यस्मारकांगुलीयकप्रेषणेनापि
शकुन्तलां न स्मरतीति भावः । यद्वा दुःखशीले राजानं प्रति स्मारकांगुलीयकं नेतुम-
समर्थे शृंगाररसानभिज्ञ इति यावत् । तपस्विजने सर्वविषयोदासीनजनविषये कः अभ्य-
र्थ्यते दैन्यपुरःसरं याच्यते इत्थं गते एवं प्राप्ते कर्मणः अर्थः । प्रविश्येत्यादि । प्रस्थान-

१ किंणु खु अम्हेहिं (किंणु खलु अस्माभिः) इति क० पु० पाठः । २ करिष्यामि
इति क० पु० पाठः । ३ एतावतः इति क० पु० पाठः । ४ हला तुवर तुवर
सखि त्वरय त्वरय) इति क० पु० पाठः ।

अनसूया—सहि, कहं एदं । [सहि, कथमेतत्]

प्रियंवदा—सुणाहि । दाणिं सुहसंइदपुच्छिआ सउन्दलान्नासं
गदह्मि । तदो जाव एणं लज्जावणदमुहिं परिस्सजिअ तादकस्सवेण
एवं आहिणान्दिदं । दिट्ठिआ धूमाउल्लिददिट्ठिणो वि जअमाणस्स
पाअए एव्व आहुदी पडिदा । वच्छे, सुस्सित्तपरिदिण्णा विज्जा
विअ असोअणिज्जा संवृत्ता । अज्ज एव्व इस्सिरक्खिदं तुमं भत्तुणो
सआमं विसज्जेमि त्ति । [शृणु । इदानीं सुखशयनपृच्छिका श-
कुन्तलासकाशं गतास्मि । ततो यावदेनां लज्जावनतमुखीं परि-
ष्वज्य तातकाश्यपेनैवमभिनन्दितम् । दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि
यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता । वत्से, सुशिष्यपरिदत्ता
विद्येवाशोचनीया संवृत्ता । अद्यैव ऋषिगतितां त्वां भर्तुः सकाशं
विसर्जयामीति]

यांगतमङ्गलं निर्वर्तयितुं संपादयितुम् । ' कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे
कुतुके सुदि । पारम्पर्यांगतख्यातमङ्गलोद्वाहमूत्रयोः ॥ ' इति हैमः ।
कथमेतत् । शृणु ! इदानीं सुखशयनपृच्छिका शकुन्तलाया सकाशं गता-
स्मि । प्रातर्गत्वा रात्रौ तव सुखशयनं जातमिति या पृच्छति सा सुख-
शयनपृच्छेत्युच्यते । तेन प्रातः सुखशयनं प्रष्टुं गतास्मीत्यर्थः । ततो
यावदेनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य तातकाश्यपेनैवमभिनन्दितम् । दिष्ट्या
दैवेन धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता । अनेन
दृष्टान्तेन स्वस्य कृतकृत्यता ध्वनिता । ममायासं विनैव वाञ्छितस्थले
संवन्धो जात इत्यर्थः । वत्से, सुशिष्यपरिदत्ता विद्येवाशोचनीया संवृत्ता

कौतुकं प्रयाणमङ्गलं निर्वर्तयितुं ममापयितुम् । ततस्तत इति भोतव्यात्सुक्यद्यौतिका

- १ सुहसइदपुच्छिआ सउन्दलाएस (सुखशयितपृच्छिका शकुन्तलायाः) इति
क्र० पु० पाठः । २ अनसूया—तदो तदो (ततस्ततः ।) प्रियंवदा—इत्याधिक
क्र० पु० । ३ वअणं (वदनां) इति क्र० पु० पाठः । ४ धूमावस्सथ
(धूमावस्सुद्ध) इति क्र० पु० पाठः । ५ मे इत्यधिकं क्र०
पु० । ६ राएसिपरिगहीदं (राजर्षिपरिगृहीतां) इति क्र०

अनसूया—अह केण सूइदो तादकस्सवस्स वुत्तन्तो । [अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्तः]

प्रियंवदा—अग्निशरणं पविट्ठस्स शरीरं विणा छन्दोमईए वाणि-
आए । (संस्कृतमाश्रित्य) [अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना
छन्दोमय्या वाण्या]

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।

अवोहि तनयां ब्रह्मन्नाग्निगर्भा शमीमिव ॥ ४ ॥

अनेन तस्याः कृतकृत्यता ध्वनितः । अद्यैव ऋषिरक्षितां त्वां भर्तुः
सकाशं विसर्जयामीति । ‘वर्तमानसामीप्ये—’ इति लट् । अथ केन
सूचितः कथितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्तः । अग्निशरणमाग्निहोत्रगृहम् ।
‘शरणं गृहरक्षित्रोः’ इत्यमरः । प्रविष्टस्य शरीरं विनाशरीरिण्या छन्दो-
मय्या वाण्या सूचित इत्येव (त्यर्थः) संस्कृतमाश्रित्येति । उक्तं च मातृ-
गुप्ताचार्यैः—“योज्यं विदूषकोन्मत्तबालतापसयोपिताम् । नीचानां पण्डकानां
च नीचग्रहविकारिणाम् ॥ विद्वद्भिः प्राकृतं कार्यं कारणात्संस्कृतं क्वचित् ”
इति । अत्र चाशरीरिणीवाप्यनुवाद एव कारणम् । यथास्थितस्यैवानु-
वादः स च संस्कृतमन्तरेण न संभवतीति संस्कृताश्रयणम् । दुष्यन्ते-
नेति । नामानुकीर्तनेन सोमवंशोद्भवत्वेन किमप्याभिजात्यमौदार्यधैर्य-

वीप्सा प्रस्तुतकथनीयशेषं कथयेत्यर्थः । दुष्यन्तेनेति । दुष्यन्तपदेन राजर्षिकन्यायाः
शकुन्तलायाः राजर्षिवरगामितायाः युक्त्वाद्राजर्षिदुष्यन्तपरिग्रहादनुसूच्यप्राप्तिः सूच्यते ।
तर्ह्यस्मदनुमत्या कथं दुष्यन्तेन परिगृहीतेत्यत आह आहितं निषिक्तं तेजो वीर्यं दधाना-
मिलनेन गान्धर्वविवाहः सूचितः । गान्धर्वविवाहस्य पित्राद्यननुमत्यापि परस्परसंकेतित-
तात्कालिकसंभोगस्य युक्तत्वात् । सद्योगर्भधारणेन दुष्यन्तस्यामोघवीर्यत्वं ज्ञाप्यते ।
ब्राह्मणार्थदिविवाहविधिबिवाहितायाः कन्यायाः ऋतुसंगमनादिकालान्तरेऽपि संभोगस्य
युक्तत्वादिति भावः । भुवः भूमेः भूतये समृद्धय इत्यनेन शकुन्तला एव पट्टमहिर्षीत्वं
तज्जनितपुत्रस्यैव साम्राज्यमिति च ज्ञाप्यते । धर्मप्रजार्थमेव परिणीता न तु भोगार्थमिति
भावः । किंच भुवो भूतय इत्यनेन जनिष्यमाणो गर्भः पुत्रः न तु पुत्रीति
व्यज्यते । स्त्रिया राज्याधिकाराभावादिति भावः । भूशब्देन भूमिस्थजना लक्ष्यन्ते

अनसूया—(प्रियंवदामाश्लिष्य ।) सहि, पिअं मे । किंदु अज्ज एव्व सउन्दला णीअदित्ति उक्कण्ठासाहारणं परितोसं अणुहोमि । [सखि, प्रियं मे । किंत्वद्यैव शकुन्तला नीयत इत्युत्कण्ठासाधारणं परितोषमनुभवामि]

प्रियंवदा—सहि, वअं दाव उक्कण्ठं विणोदइस्सामो । सा तव-स्सिणी णिवुदा होदु । [सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः । सा तपस्विनी निर्वृता भवतु]

अनसूया—तेण हि एदस्सि चूदसाहावलम्बिदे णारिएरसमुग्गए एतण्णिमित्तं एव्व कालन्तरक्खमा णिक्खित्ता मए केसरमालिआ । विनयादिगुणसंपन्नत्वं च व्यज्यते । भुवः भूतय ऐश्वर्यायेति । अनेन तस्य भाविचक्रवर्तित्वं ध्वन्यते । आहितं निषिक्तं तेजो दधानाम् । तेज इति विषयनिगरेणातिशयोक्तिः । तेन तेजस्त्रयरूपत्वं गर्भस्य ध्वनितम् । तनयामवेहि जानीहि । अग्निगर्भी शमीमिवेति सहजपूतत्वं ध्वनितम् । उप-मानुप्राप्तौ । अनेन मार्गलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तच्छृण्वं तु—‘ भूतार्थवचनं चैष मार्ग इत्यभिधीयते’ इति । अशरीरिण्या वाचा सत्यार्थकथनात्प्राप्त्या-शानुगमत्वम् । प्रियं मे तेनोत्कण्ठा परितोषश्च । उभयमप्यनुभवाभीत्यर्थः । वयं तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यामः परिहरिष्यामः । सा तपस्विन्यनुकम्पार्हा निर्वृता सुखिता भवतु । ‘ तपस्वी चानुकम्पार्हः ’ इत्यमरः । तेनैतस्मिंश्चूतशाखावलम्बिते नालिकेरस्य समुद्ग्रे संपुटके तन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केसरमालिका वकुलमाला । तदिमां हस्त-

तत्समृद्धिकथनेन उत्पत्त्यमानस्य भरतस्य षष्ठांशकरप्रहाद्युचितराजधर्मानुष्ठानन्याय-प्रवृत्तित्वं सूचितम् । तेन च “ सुराज्ञि देशे राजन्वात् ” इत्यभिधानात् भुवो राजन्वतीत्वं ज्ञापितम् । शमीमिवेति । शम्युपमानेन यज्ञादिकर्माहंपत्नीत्वं व्य-ज्यते । अग्निगर्भमित्यनेन भरतस्य तेजस्वित्वेन महारथतया चाप्रतिरथत्वं गम्यते । हे ब्रह्मन् सकलवेदांतादिशास्त्रार्थं तात्पर्यवेदिन् ब्रह्मर्षे इति यावत् । अनेन ब्रह्मनिति संबोधनेन ब्रह्मर्षेः काश्यपस्य राजर्षिकन्यायाः शकुन्तलायाश्चासवर्णत्वं सूचितम् । अनुरूपराजर्षिष्कृतगान्धर्वविवाहस्य शास्त्रीयत्वाच्छापो न देयः । किंतु बहुमतिरेव कर्त-व्येति भावः । अवेहि एतावन्तमनेहसं त्वत्कृतपोषणादिरूपप्रयासस्यानायासेन सफल-त्वमवगच्छ । अत्र प्राकृतभाषैव वक्तव्या कथं संस्कृतभाषाश्रयणमिति नाशंकनीयम् । कार्यवशाद्भाषाविपर्ययस्याप्युक्तत्वात् । तदुक्तं “ कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाविप-

तां इमं हत्थसंणिहिदं करोहि । जाव अहंपि से मअलोअणं तित्थ-
मित्तिअं दुव्वाकिसलआणित्ति मङ्गलसमालम्भणाणि विरएमि ।
[तेन ह्येतस्मिंश्चूतशाखावलम्बिते नालिकेरसमुद्रक एतन्निमित्तमेव
कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केसरमालिका । तदिमां हस्तसंनिहितां
कुरु । यावदहमपि तस्यै मृगरोचनां तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलया-
नीति मङ्गलसमालम्भनानि विरचयामि]

प्रियंवदा—तह करीअदु । [तथा क्रियताम्]

(अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति ।)

(नेपथ्ये)

गौतमि, आदिश्यन्तां शार्ङ्गखमिश्राः शकुन्तलानयनाय ।

प्रियंवदा—(कर्णं दत्त्वा) अनसूए, तुवरसु । एदे कखु हत्थि-
णोअरगामिणो इसीओ सदावीअन्ति । [अनसूये, त्वरस्व । एते
खलु हस्तिनापुरगामिन ऋषय आकार्यन्ते]

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता)

अनसूया—सहि, एहि । गच्छह । [साखि एहि । गच्छावः]

(इति परिक्रामतः)

संनिहितां कुरु । गृहाणेत्यर्थः । यावदहमपि तस्यै तदर्थम् । ‘ तादर्थ्ये
डिच्च ’ इति विकल्पेन षष्ठीविधानात् । मृगरोचनां गोरोचनाम् । ‘ मृगः
पशौ कुरङ्गे च ’ इति विश्वः । तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानि दूर्वाङ्कुरा
इत्येतदूपाणि मङ्गलसमालम्भनानि मङ्गलालंकरणानि विरचयाम्येकत्र
करोमीत्यर्थः । ‘ समालम्भनमालेपे तिलकेऽलंकृतावपि ’ इति यादवप्र-

थेयः । देशौचित्याद्रसौचित्यात्कार्या विषक्रियाभिश्च ॥ ” इति । प्रविश्येत्यादि । समालं-

१ तं तुमं (तां त्वं) इति क० पु० पाठः । २ से गोरोअणं (अस्या गोरोचनं)

इति क० पु० पाठः । ३ भाजनं इत्यधिकं क० पु० । ४ तुवर (त्वरय)

इति क० पु० पाठः । ५ अस्तिणअर (हस्तिनगर) इति क० पु०

पाठः । ६ सदाअन्ति (शब्दायन्ते) इति क० पु० पाठः ।

प्रियंवदा—(विलोक्य) एसा सुजोदए एव्व सिखामज्जिदा
पण्डिच्छिदणीवारहत्थाहिं सोत्थिवाअणकाहिं तावसीहिं अहिणन्दी-
अमाणा सउन्दला चिट्ठह । उवसप्पह्म णं । [एषा सूर्योदय एव
शिखामज्जिता प्रतिष्ठितनीवारहस्ताभिः स्वास्तिवाचनिकाभिस्तापसी-
भिरभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति उपसर्पाव एताम्]

(इत्युपसर्पतः)

(ततः प्रविशति यथोदिष्टव्यापारासनस्था शकुन्तला)

तापसीनामन्यतमा—(शकुन्तलां प्रति) जादे, भत्तुणो बहुमा-
णसूअअं महादेईसदं लेहेहि । [जाते, भर्तुर्वहुमानसूचकं महादे-
वीशब्दं लभस्व]

द्वितीया—वच्छे, वीरप्पसविणी होहि । [वत्से वीरप्रसविनी भव]

तृतीया—वच्छे, भत्तुणो बहुमदा होहि । [वत्से, भर्तुर्वहुमता भव]

(इत्याशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः)

सरथ्यौ—(उपसृत्य) सहि, सुहमज्जनं दे होहुं । [सखि, सुख-
मज्जनं ते भवतु]

काशः । तथा क्रियताम् । त्वरस्य । एते खलु हस्तिनापुरगामिन ऋषय
आकार्यन्ते । सखि, एहि । गच्छन्तः । एषा सूर्योदय एव शिखामज्जिता
मज्जनं स्नानं कारिता । अभ्यङ्गस्नानं कारितेति यावत् । प्रतिष्ठिता गृहीता
नीवारा यैरेवंभूता हस्ता यासां ताभिः । शून्यहस्तानामागमनमनुचित-
मिति नीवारेत्याद्युक्तिः । स्वास्तिवाचनिकाभिः पारम्पर्येण स्वास्तिवाचना-
धिकारिणीभिस्तापसीभिस्तपस्विषुवासिनीभिराशीर्भिरनुगृह्यमाणा (रभि-
नन्द्यमाना) शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एताम् । जाते पुत्रि, भर्तु-
र्वहुमानसूचकं महादेवीशब्दं लभस्व । वत्से, वीरप्रसविनी भव । वत्से,

भनं नाम लेपनविशेषः । शिखा मज्जितेत्यनेन अभ्यक्तस्नातेति यावत् ।

१ पण्डिच्छिद (प्रतिष्ठित) इति नास्ति क० पु० । २ वत्सद (अक्षत) इत्यधिकं
क० पु० । ३ मज्जिता इति क० पु० पाठः । ४ अहिअच्छ (अधिगच्छ)
इति क० पु० पाठः । ५ जादं (जातं) क० पु० पाठः ।

शकुन्तला—साअदं मे सहीणं । इदो णिसीदह । [स्वागतं मे सख्योः । इतो निषीदतम्]

उभे—(मङ्गलपात्राण्यादाय । उपविश्य) हँला, सज्जा होहि । जाव मैङ्गलसमालम्भणं विरएम । [हला, सज्जा भव । यावन्मङ्गल-समालम्भनं विरचयावः]

शकुन्तला—इदं पिँ बहु मन्तव्वं । दुल्लहं दाणिं मे सहीमण्डणं भविस्सदि त्ति । (इति बाष्पं विस्सृजति) [इदमपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं भविष्यतीति]

उभे—सहि, उइअं ण दे मङ्गलकाले रोइहुं । (इत्यश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः) [सखि, उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम्]

प्रियंवदा—आहरणोइदं रूवं अस्समसुलहेहिँ पसाहणोहिँ विप्प-आरीआदि । आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते]

भर्तुर्बहुमता भव । सुखमज्जनं सुस्नानं ते भवतु । स्वागतं मे सख्योः । इतो निषीदतम् । सज्जा भव । यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः । इदमपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं भविष्यतीति । उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । अनेन भविष्यद्वियोगः सूचितः । अश्रूणि विस्सृ (प्रमृ) ज्येति त्रिपताकानामिकया नेत्रदेशगतया । त्रिपताकलक्षणमुक्तं प्राक् । नाट्येनेति त्रिपताकानामिकया तिलकं पार्श्वमुखसंदंशाभ्यामुभयकरस्थाभ्यां मालाभ्रमराभ्यां तालपत्रद्वयं कर्णपूरद्वयमित्यादि । तल्लक्षणानि तु—‘ अरालांगुष्ठतर्जन्यौ लग्नाग्रे निम्नतां गतः । किञ्चिच्चेतनमध्यः स्यात्तदा संदंश उच्यते ॥ स त्रेधा स्यादग्रतश्च मुखतः पार्श्वतः क्रमात् । प्राङ्मुखः पार्श्वमुखः इत्यस्य लक्षणम् ॥ ’ इति । अराललक्षणमुक्तं प्राक्—‘ अंगुष्ठमध्यमांगुल्यौ श्लिष्टाग्रे तर्जनी नता । यत्रोर्ध्वे विरले शेषे मकरो भ्रमरो भवेत् ॥ कर्णपूरे तालपत्रे कंटकोद्धरणादिषु । ’ इति । आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते । विकृतं क्रियत

१ प्रियसहिणं (प्रियसखीभ्यां) इति क० पु० पा० । २ सवंदले (शकुंतले) इत्यधिकं क० पु० । ३ दे वअं (ते आवां) इत्यधिकं क० पु० । ४ खु (खलु) इति क० पु० पाठः । ५ दाव (तावत्) इति क० पु० पाठः । ६ विकिरति इति

(प्रविश्योपायनहस्तौ)

ऋषिकुमारकौ—इदमलंकरणम् । अलंक्रियतामत्रभवती ।

(सर्वा विलोक्य विस्मिताः ।

गौतमी—वच्छ णारअ, कुदा एदं । [वत्स नारद, कुत एतत्]

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी—किं माणसी सिद्धी । [किं मानसी सिद्धिः]

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः शकु-
न्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति । तत इदानींक्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठचूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनचित् ।

अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै-

र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ५ ॥

इत्यर्थः । आभरणोचितमित्यनेन सूचितमाभरणम् । तद्वारा तदानयन-
कर्तृणामपि सूचनार्थम् । इत्यृषिकुमारयोः प्रवेशः । विस्मिता इति ।
अकस्मादलंकारदर्शनेन तेषां चातिरमणीयत्वदर्शनेन । वत्स नारद,
कुत एतत् । किं मानसी सिद्धिः । न खल्विति पूर्वस्योत्तररूपं भिन्नं
वाक्यम् । क्षौममिति । केनचित्तरुणेन्दुवत्पाण्डु श्वेतम् । मङ्गलकर्मणि
साधु माङ्गल्यम् । अनुपहतदर्शं गोरोचनाचित्रितपर्यन्तं युगलं चेत्यर्थः ।

क्षौमेति ॥ केनचित्तरुणा वृक्षेण माङ्गल्यं मङ्गलार्थं क्षौममाविष्कृतमुद्रावितं नतु शोभार्थम् ।
प्रथमेऽङ्के “इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी” इति वल्कलस्यापि शोभाकरत्वकथनात् ।
किंतु राजगृहगमने स्त्रियाः वल्कलधारणस्यामङ्गलत्वान्मङ्गलार्थमेव अतः युक्तं माङ्गल्य-
मिति । इन्दुपाङ्क्तिं विशेषणेन नैर्मल्यकथनादितः पूर्वं केनाप्यनुपमुक्ततया क्षालननैर-
पेक्ष्यादविलम्बेन धर्तव्यमिति ज्ञाप्यते । केनचित्तरुणा चरणोपभोगसुलभः चरणोपभोगाय

१ ततः प्रविष्टौ इति क० पु० पाठः । २ सिद्धी (सृष्टिः) इति क० पु० पाठः ।

३ काश्यपेन इत्यधिकं क० पु० । ४ आज्ञापिताः इति क० पु० पाठः ।

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य) हला. इमाए अब्भुवत्तीए
सइआ दे मत्तुणो गेहे अणुहोदत्वा राअलच्छि त्ति । [हला,
अनयाभ्युपपत्त्या सूचिता ते भर्तुर्गेहेऽनुभवितव्या राजल-
क्ष्मीरिति]

(शकुन्तला व्रीडां रूपयति)

अतएवाग्रे ‘ परिधेहि संपदं खोमज्जुअलं ’ [इति] । क्षौमं दुकूलमावि-
ष्कृतं दत्तम् । केनचित्तरुणेत्यनुषज्यते । चरण उपभोगो रञ्जननादिस्तत्र
सुलभो योग्यः । अनेन विशेषणेनानेकप्रयत्नजनितचरणालेपनयोग्यताय-
त्नसिद्धेति ध्वनितम् । लाक्षारसोऽलक्तद्रवो निष्ठ्यूतो दत्तः । पूर्वोक्तरी-
त्यात्राप्यश्लीलपरिहारः । अन्येभ्यो वृक्षेभ्यः किसलयोद्भेदा उद्भिद्यमानाः
पल्लवाः । लक्षणया रक्ततरत्वकोमलत्वादि व्यङ्ग्यम् । तत्प्रतिद्वन्द्विभि-
स्तत्प्रतिस्पर्धाभिः । तादृशैरिति यावत् । पर्वभागं मर्यादीकृत्योत्थितैर्वनदे-
वताकरतलैराभरणानि दत्तानीत्यन्वयः । अत्र वनदेवताकरतलदत्ताभरणेन
तस्या आजन्मवैधव्यसौभाग्ये आभरणानामनर्घत्वादि च व्यज्यते । त-
त्किसलयेति । विशेषणावकाशदानाय तलग्रहणम् । आपर्वैतिविशेषणेन
वनदेवतानामदृश्यत्वं सूचयता करतलभागस्यैव दृश्यत्वं वदता तासामेव
करणत्वमस्तु किंतद्धस्ततलैरिति शङ्का निरस्ता । स्वभावोक्तिपर्यवसितेन
तत्किसलयेति तद्विशेषणेन तेषूद्भेदयोग्यता ध्वनिता । उपमयोः संमृष्टिः ।
श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । अर्थावृत्तिर्हेतुश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । ‘ अन्यै-
स्तैः ’ इति पठित्वा कर्तृप्रक्रमभङ्गः परिहर्तव्यः । करतलैरित्यस्य करणत्वा-

पादालंकरणाय सुलभः सुखेन लभ्यः अनुरूपकांतेन सह कीडानां योग्य इति यावत् ।
अनेनानुरूपवरप्राप्तिर्वनदेवताभिरपि ज्ञाप्यत इति व्यज्यते । लाक्षारसः यावकरसः
निष्ठ्यूतः उद्गर्णः । अन्येभ्य इतरेभ्यः आपर्वभागोत्थितैः पर्वभागपर्यन्तं निस्सृतैः वन-
देवताकरतलैः । पुनः कीदृग्वधैः तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वंद्विभिः तेषां वृक्षाणां किसलयो-
द्भेदास्तेषां प्रतिद्वंद्विभिः प्रतिपक्षैः सादृशैरिति यावत् । आभरणानीति बहुवचनेन तत्तदव-
यवोचितभूषणविशेषाः कथ्यन्ते । अनेन नैपथ्यवृङ्गारः सूचितः । भूषणादिराहित्येऽपि

प्रथमः—गौतम, एहोहि । अभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय वनस्प-
तिसेवां निवेदयावः ।

द्वितीयः—तथा ।

(इति निष्क्रान्तौ)

सख्यौ—अए, अणुवजुत्तभूषणो अ० जणो । चित्तकम्मपरि-
अएण अङ्गेषु दे आहरणविणिओअं करेह । [अये, अनुपयुक्तभू-
षणोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचयेनाङ्गेषु त आभरणविनियोगं कुर्वः]

शकुन्तला—जाणे वो णेउणं । [जाने वां नैपुणम्]

(उभे नाट्येनालंक्रुस्तः ।)

त्केचनात्र समादधते । पूर्वार्धे वृक्षाणां सेवासूचनमुत्तरत्र वनदेवताना-
मिति तत्कर्तृकत्वमेवोचितमिति तत्र सम्यक् । करणत्वेनापि तदुपपत्तेः ।
अन्यथा पूर्वार्धवत्करणानुपादानेऽपि तत्संभवात् । किं च पूर्वत्र ' वनस्प-
तिभ्यः पुष्पाण्याहरत ' इत्युत्तरत्र ' काश्यपाय वनस्पतिसेवां निवे-
दयावः ' इति शिष्ययोर्वाक्येन विरोधः स्यात् । अतः पूर्वो-
क्तमेव ज्यायः । शब्दानुपादान एकपर्वमात्रः प्रत्ययः स्याद्वाग-
शब्दोपादानेऽपि तु पर्वत्रयमपि प्रतीयत इति नावकरत्वम् । तेन विना
दानासंभवादौपम्यासंगतेश्च । अनयाभ्युपपत्त्यानुग्रहेण सूचिता भर्तुर्गे-
हेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीरिति । ' प्रविश्योपायनहस्तौ ' इत्यादिनैतद-
न्तेनोदाहरणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—' यजु सातिशयं वाक्यं तदु-
दाहरणं स्मृतम् ' इति । वृक्षाणां चेतनवदनदेवताहस्तैरलंकारदानवच-
नात्सातिशयत्वप्राप्त्याशानुगमत्वं प्रकटमेव । अनुपयुक्तभूषणोऽधृता-
लंकारोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचयेनाङ्गेष्वभरणविनियोगं कुर्वः । जाने
वां नैपुणम् । नाट्येनेति कर्तरीमुखेनालंक्रुत्केन पादरञ्जनम् । हंसास्येन
च्युतसंदेशेनोर्मिकापरिधापनम् । एवमन्यदप्यनुसंधेयम् । कर्तरीमुख-
लक्षणं यथा—' अश्लिष्टा मध्यमा पृष्ठे संस्थिता तर्जनी यदा । त्रिपता-
कस्य हस्तस्य तदा स्यात्कर्तरीमुखः । अलंक्रकादिनां पादरञ्जने ' इति ।

१ अवतीर्णाय इति क० पु० पाठः । २ कण्वाय इति क० पु० पाठः । ३ अनसूया—सहि
(साखि) इति क० पु० पाठः । ४ तद्वि (तथापि) इत्यधिकं क० पु० ।

५ दार्णि (इदानीं) इत्यधिकं क० पु० ।

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः)

काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषाश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः

पीडयन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ६ ॥

(इति परिक्रामति ।)

हंसास्यलक्षणमुक्तं प्राक् । यास्यतीति । अद्याधुना शकुन्तला यास्यति । न तु याता नापि याति, अपि तु यास्यतीति मनसि कृतमात्र एवेति भावः । इति कृत्वा हृदयमुत्कण्ठया संस्पृष्टम् । समातिशयो द्योत्यते । अत्रोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रम इन्द्रियाणां स्वविषयाग्राहकत्वं च हृदयपदोपादानमन्तरेण न स्फुरतीति तत्पदोपादानम् । तेन नार्थपौनरुक्त्यम् । स्तम्भिता या वाष्पस्य वृत्तिः प्रवृत्तिः । आरम्भ इति यावत् तया कलुषः स्वरभङ्गवान्कण्ठः । स्तम्भितत्वे कारणं पुरुषगतधैर्यम् । तेन निर्हेतुत्वं न शङ्क्यम् । हेत्वलंकारस्य गम्यत्वम् । प्रवृत्तस्य स्तम्भायितुमशक्यत्वाद्-वृत्तिपदोपादानम् । एतेन स्फुटं वाचोऽप्रवृत्तिध्वनिता । दर्शनं तत्तदिन्द्रियजं ज्ञानम् । चिन्तया जडं स्वस्वविषयाग्राहकम् । मनसाश्चिन्तया अस्तत्वात्तेन विना तदग्राहकत्वं तेषाम् । मम तावदादावेवेदशमनिर्वचनीयमिदमनुभूयमानं स्नेहात्प्रीतिभावाद्वैक्लव्यं विह्वलता । कीदृशो मम । अरण्यौकसो वनवासिनः । अनेन तद्योग्यताप्यसंभावनीयेति व्यज्यते । गृहिणो गृहनिवासिनः । तदुःखाभिज्ञा इति भावः । नवैः प्रथमोत्पन्नैः । द्विती-

चित्ताकर्षणशीलं वपुराभरणयुक्तं चेद्रमणीयतायां किं वदाम इति भावः । यास्यतीत्यादि । शकुन्तला यास्यति गमिष्यति पतिगृहं प्रतीति वक्तव्ये विश्लेषसंभावनाजनितदुःखवशात्तदुच्चारणं न निस्तुतमिति भावः । यास्यतीति भविष्यद्वचनपदेशेन भविष्यद्गमनं संभाव्य अद्य सांप्रतं गमनात्पूर्वकाल एवेति यावत् । हृदयं सर्वकरणानां प्रधानभूतं चित्तम् । उत्कण्ठया विश्लेषासहनतया संस्पृष्टमनुसक्तम् । आवेगयुक्तं जातमिति यावत् । अनेनांतरिंद्रियस्य पारवश्यमुक्तम् । तत्सद्व्यकारितया प्रवृत्तानिवृत्तानामन्येन्द्रियाणां स्ववशता कुत

१ स्नानोत्स्थितः इति क० पु० पाठः । २ अहो इति क० पु० पाठः ।

३ नु इति क० पु० पाठः ।

मख्यौ—हला सउन्दले, अवसितमण्डणासि । परिधेहि संपदं खोमजुअलं । [हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि । परिधत्स्व सांप्रतं क्षौमयुगुलम्]

(शकुन्तलोत्थाय परिधत्ते ।)

यवारादौ पूर्वानुभूतत्वात् तथा दुःखमिति भावः । गृहिण इति व्यतिरेकः । वृत्त्यनुप्रासच्छेकातुप्राप्तौ । इतिशब्दोपादानाद्वेतुरपि । अनन्तरोक्तमेव वृत्तम् । ‘ दृष्टिर्जडा चिन्तया ’ इति पठित्वोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रमभङ्गः परिहर्तव्यः । ‘ दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिणदर्शने ’ इति कोशादर्थः स एव । ‘ कथं न तनया ’ इति काका योज्यम् । अवसितमण्डना समाप्तभूषणासि । परिधत्स्व सांप्रतं क्षौमयुगुलम् । जाते, एष त आनन्दपरिवाहिना (णा) चक्षुषा परिप्वजन्निवेत्युत्प्रेक्षा । गुरुः कण्व उपास्थितः प्राप्तः । आचारम-

इति भावः । दर्शनमिति । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं दृष्टिः । दर्शनेन समस्तमुन्दरवस्तुसाफव्य-हेतुभूता दृष्टिरिति यावत् । कंठस्तंभितवाष्पवृत्तिकलुपं दुःखवशात् । स्वच्छस्यापि वाष्पस्य निस्सरणे सत्यमंगत्यधिया धैर्येण कंठ एवोपरोधाद्वाष्पनिःसरणाभावेन कलुपमात्रिलम् । “ वाष्पो नेत्रजलोष्मणोः ” इति विश्वः । उचितेष्वपि पुरोवर्तिषु विषयेषु न प्रवर्तत इति भावः । चिन्ताजडं एतावन्तमनेहसं तत्कृतवृक्षसेचननीवारवत्यादिशुश्रूषास्मरणेन राजगृहगमने सति पुनर्दर्शनाभावरूपचित्तया च जडं व्यापाररहितम् । अनेन सर्वकर-णानां स्वस्वविषयव्यापारशून्यता सूच्यते । कंठस्तंभितवाष्पवृत्तिकलुप इत्यपि पाठः । अस्मिन्पाठे कंठशब्देन स्वरः कथ्यते । तदुक्तं “ स्तनाभोगे स्तनभरः स्वरे कैठः प्रकी-र्त्यते ” इति । कंठः स्तंभितवाष्पवृत्तितया कलुपः सगद्गद इत्यर्थः । अरण्यौकसः अरण्य-वासिनः । अनेन वीतरागतया सर्वविषयविमुखत्वं ज्ञाप्यते । ममेत्यनेन स्वस्येतरकृषि-विलक्षणरागद्वेषादिराहित्यमुच्यते । अत्र तावद्गणमवधारणे । समैवेत्यर्थः । ईदृशमुक्त-नानाप्रकारमिदमनुभवैकवेद्यम् । वैकल्यं शोकवशादिन्द्रियादिपारवश्यम् । पुत्रीविश्लेष-समये कस्य वा वैकल्यं नास्तीत्यत आह स्नेहादिति । अनेन जन्यजनकभावसंबन्धो निर-स्यते किन्तु शरीरपोषणादिमात्रस्नेहाद्वेतोरिति यावत् । अत एव शकुन्तला यास्यतीति प्रयुक्तं न तु पुत्रीति । तथा प्रयोगे सति पितुः पुत्र्यां स्नेहस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् तदभि-धानमनुचितं स्यात् । गृहिणः गृहस्थाः अनेन प्रत्ययविशेषेण सर्वविषयशाला इति कथ्यन्ते । नवैर्नूतनैरनावृत्तैरिति यावत् । तनयाविश्लेषदुःखैः धर्मप्रजार्यं स्वीकृतभार्याजनितपुत्री-विश्लेषजनितदेहशोषणकरदशाभेदैर्दुःखैरिति बहुवचनेन संस्कारपर्यंतं विवेकराहित्येन मरण-संप्रीचीनदशानुभवः सूच्यते । कथं असंख्यातानिर्वचनीयप्रकारेण पीड्यन्ते वाध्यन्ते ।

गौतमी—जादे, एसो दे आणन्दपरिवाहिणा चक्षुणा परिस्स-
सन्तो विज गुरु उवट्ठिदो । आआरं दाव पडिवज्जस्स । [जाते,
एष त आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुरुपस्थितः ।
आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व]

शकुन्तला—(सवीडम्) ताद, वन्दामि । [तात वन्दे]

काश्यपः—वत्से,

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्वहुमता भव ।

सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवामुहि ॥ ७ ॥

भ्युत्थानवन्दनादिकं प्रतिपद्यस्व । तात, वन्दे । ययातेरिति । अनेन
क्रमलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । ‘तत्त्वोपलाब्धिरिष्टस्य क्रम इत्यभिधीयते’ इति ।
आशीर्वादव्याजेन तस्य वरत्वेन च कथनादाशीर्लक्षणो नाट्यालंकारोऽ-

नु जिज्ञासायाम् । व्यभिचारादीनां वाच्यत्वं यद्यपि दोषः तथापि यत्र तैरन्योऽर्थः
प्रतिपाद्यते तत्र वाच्यत्वेऽपि न दोषः । यथा प्रकृते उत्कण्ठाचिन्ताविह्वलशब्दवाच्यावेग-
विश्लेषदुःखशब्दवाच्यशोकानां वाच्यत्वेऽपि मुनित्वे स्वाभाविकवैराग्योपवृंहितवैयलक्षण-
भावस्य शांतिर्व्यगत्वेन न दोषः । उत्कंठादीनामपि व्यंग्यत्वे भावशांतेरपि व्यवहितत्वेन
चमत्कारो न स्यात् । तथाच सहृदयरंजनं झटिति न भवतीति अथ उत्कंठादीनां वाच्यतै-
वोचिता ॥ जाद इति । चक्षुषस्तावदानन्दपरिवाहित्वं यथाजलाधारभूते तदाकै जलातिशये
सत्पुत्कूलप्रवाहः तद्वदानन्दस्याप्यर्थः । आचारः प्रत्युत्थानवन्दनादिः । ययातेरित्यादि ।
ययातिर्नामनहुपुत्रः सोमवंशो राजा । शर्मिष्ठेति वृषपर्वनाम्नोऽमुरराजस्य पुत्री । बहु-
मता गौरविता भवेत्याशिपि लोड् । यथा पूर्वपरिणीतदेवयान्यां वैमुख्येन ययातेः शर्मिष्ठा
बहुमता जाता तथा स्वांतःपुरज्ज्ञीषु वैमनस्याहृष्यन्तस्य पट्टमहिषी भवेति यावत् ।
तर्हि भोगार्थं वा दुष्यन्तेन परिणीतेत्याशंक्याह सम्राजं चक्रवर्तिनं पुत्रमित्यनेन धर्म-
प्रजार्थमेव त्वं परिगृहीता त्वज्जनितपुत्रस्यैव साम्राज्यमिति भावः । अत्र निदर्शनालंकारः
तदुक्तं “ यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् । परापेक्षाव्युदासार्थं तन्निदर्शन-
मुच्यते ॥ ” इति । अत्र काश्यपेन स्वस्मिन् शकुन्तलायाः स्नेहव्यपगमाय ययाति-
शर्मिष्ठापूरुनिदर्शनं कृतम् । पूरुनिदर्शनेन शकुन्तलापुत्रस्य भरतस्यासाधारणराज्यप्राप्ति-
सूच्यते । प्रसंगादलंकारसामान्यस्वरूपमुच्यते । “ ये त्वंगभूतशब्दार्थद्वारा तं संतमेकदा ।
अलंकुर्वन्त्यलंकारा हाराद्या इव ते पुनः ॥ ” प्रस्तुतेऽस्मिन्काव्ये ये पुनर्हाराद्या इव
शरीरभूतशब्दार्थद्वारेण संयोगवृत्त्या वर्तमानं विद्यमानं रसं कदाचिदलं कुर्वन्ति ते त्वलं-
काराः । गुणास्तु आत्मीयस्थानीयं रसं समवायवृत्त्या नियतस्थितयो ये धर्मा उत्कर्षमा-

गौतमी—भअवं, वरौ कखु एसो । ण आसिसा । [भगवन्, वरः खल्वेषः । नाशीः]

काश्यपः—वैत्से, इतः सद्योहुताग्नीन्प्रदक्षिणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति)

पि । ‘आशीरिष्टजनाशंसा’ इति तल्लक्षणात् । वरः खल्वेषः । नाशिपः ।

पादयंति यथा मानवशरीरे स्वात्मानं शौर्यादयस्ते गुणाः तस्मात्समवायवृत्त्या वर्तमानेभ्यो गुणेभ्यः संयोगवृत्त्या वर्तमाना अलंकारा वहिरंगाः । ननु रसव्यञ्जकत्वं तदुत्कर्ष-धाराभ्यामात्मधर्मत्वं भवत्वलंकाराणां पुनरंगभूतशब्दार्थविषयाणां रसादिप्रतीतिशून्यकेवल-शब्दार्थनिष्ठानां कथमात्मधर्मत्वमिति चेदुच्यते । शरीरवृत्तिभिर्हारादिभिरात्मैवालंकार्यः । न त्वचेतनं शरीरं हारादिभिरलङ्घ्यं शवशरीरमनौचित्याद्वास्यावहं भवति न चेदस्य किञ्चिदौचित्यादात्मात्मैवालंकार्यः अहमलंकृत इत्यभिमानदर्शनाच्च । ननु यत्र रसो नास्ति तत्र किमलंकाराणां कृत्यमित्यत्राह—यत्र चित्रकाव्ये स्फुटप्रतीतिको रसो नास्ति तत्र चित्र-फणितिमात्रविश्रान्ताः । यथा चित्रवर्तिनो राजादेरलंकाराः रसस्य सत्वेऽपि कदाचिदलं-काराणामनुपयोग इत्युक्तत्वात् । तस्मादलंकारोपकृतसौन्दर्यत्वाकारमन्तरेणापि रसः सहृदय-चमत्कारी भवति । विद्यमानरससंबन्धीकरणेन स्वतन्त्रवृत्त्या वर्तमानाः पुनरलंकाराः स्वामिनि विरुद्धवृत्तयो भूत्या इव द्वेष्या भवंति । अलंकाराणां पुनः सहृदयहृदयचमत्का-रित्वं रसानुवर्तनेनैवेति सर्वं निरवद्यम् । अथवा तेषां गुणालंकाराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यपदेश उपचारेणेति प्रतिपादयंति । “ एषां शब्दार्थयोर्वृत्तिर्गुणवृत्त्यैव संमता । ” इति । अलंकारस्वरूपमुक्तम् । भअवमित्यादि । भगवन् वरौ खल्वेतौ नाशिपौ । एतावति द्विवचनेन भर्तुर्वैहुमता भव सद्भाज्यं पुत्रमाप्नुहीत्येतद्व्यं गृह्यते । वरौ वरकल्पा-वमोघवचनेनाशिपौ नतु प्रियभाषणे । “ आशीरुत्तरगदंघ्रायां प्रियवाक्याभिलाषयोः ”, इति यादवः । वरकल्पावित्यनेन यथा महता तपसा परितुष्टव्रत्त्यादिभिर्देवतवरस्त्वमोघः सन्नविद्यमानमपीप्सितार्थं प्रयच्छति तद्वत्काश्यपवाक्यमपीति यावत् । नाशिपावित्यनेन स्वानुग्रहाः फलंतु वा न वा महास्नेहात्सर्वे जना आशीः प्रदानं कुर्वन्ति । वरप्रदाने कति-चिदेव माहात्म्यवन्तः प्रभवन्तीत्यर्थः । भर्तुर्वैहुमता भव सद्भाज्यं पुत्रमाप्नुहीति काश्य-

१ वरा खुएदे आसिसा (वरौ खल्वेतौ नाशिपौ) इति क० पु० पाठ० ।

२ एहि इत्यधिकं क० पु० ।

काश्यपः—(ऋक्छन्दसाशास्ते ।)

अमी वेदिं परितः कृत्ताधिष्ण्या समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां बह्वयः पावयन्तु ॥ ८ ॥

वत्से, प्रतिष्ठस्वेदार्न । (सदृष्टिक्षेपम्) क ते शार्ङ्गैर्वमिश्राः ।

(प्राविश्य)

शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः ।

काश्यपः—भगिन्यांस्ते मार्गमादेशय ।

शार्ङ्गैरवः—इत इतो भवती ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—भो भोः संनिहितास्तपोवनतवरः,

पातुं न प्रथमं व्यवस्पति जलं युष्मास्वपीतेषु या

नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ९ ॥

ऋक्छन्दस्तेन ऋक्छन्दोग्रथितेन वाक्येनेति यावत् । अमी इति । अमी पुरतः परिदृश्यमानाः कृत्ताधिष्ण्याः कृत्तस्थानाः 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ' इत्यमरः । अनेन त्रित्वमुक्तम् । समिद्वन्तः ससमिधः । पदसंज्ञायां जश्त्वम् । प्रान्तसंस्तीर्णीति च विशेषणद्वयेन सद्योद्गतत्वेन प्रकाशमानत्वाच्छुभसूचकत्वं ध्वन्यते । अपघ्नन्तो नाशयन्तः । वैताना यज्ञसंबन्धिनः । परिकरालंकारः । तपोवनतवर इत्यस्य श्लोकेन संबन्धः । पातुमिति । न

योक्तलोडव्यपदेशस्य विधिरेवार्थः नाशीरिति भावः । अमी इत्यादि । प्रांतसंस्तीर्णदर्भाः प्रातेषु चतुर्दिक्षु संस्तीर्णा दर्भा येषां ते तथोक्ताः । अनेन त्वत्प्रेषणार्थं मयापि प्रातः-कालकर्तव्याग्निहोत्रकर्मादिक सर्वं निर्वर्तितमिति व्यज्यते । वितानो यागस्तत्संबन्धिनी वैतानाः । अहो इत्यादि । सन्निहितदेवता मिलितदेवताः । अहो इति संबुद्धिः । सन्निहितदेवतात्वकथनेन बहुवचनेन चाश्रमस्य सार्वकालिकवसंतादिसर्ववर्तुसान्निध्यं गम्यते । पातुमिति । या शकुन्तला युष्मासु प्रथमं जलमपीतेषु न विद्यते पीतं पानं

१ शार्ङ्गैरव इत्यधिकं क० पु० । २ शकुन्तला परिक्रामति इति० क० पु० पाठः ।

३ अहो सन्निहितदेवताः इति क० पु० पाठः ।

विद्यते पीतं पानमेषां तेऽपीताः । ‘ अशीआदित्वादच् ’ । तथा च महा-
भाष्ये— ‘ अकारो मत्वर्थीयो विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः, पीतमेषाम-
स्तीति पीताः ’ इति । अथवोत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः । ‘ विभक्तधना विभक्ताः,
पीतोदकाः पीताः ’ इति । तत्र लोपशब्दार्थमाह कैयटः— ‘ गम्यमानस्या-
प्रयोग एव लोपोऽभिमतः । विभक्ता भ्रातर इत्यत्र धनस्य यद्विभक्तत्वं
तद्भ्रातृषूपचर्यते । पीतोदका गाव इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोप्वागो-
च्यते ’ इति । तदभिप्रायेणैव पूर्वव्याख्या । युष्मास्वपीतेषु सा जलं पातुं न
व्यवस्यतीत्येतावत्पुच्यमाने पूर्वकालतायाः प्राप्तत्वात्प्रथममिति पदमनर्थ-
कमिति चेन्न । तदायमर्थः संपन्नः । यदा यदास्या जलपानव्यवसायस्तदा
तदा युष्मास्वपीतेषु नेति । अयं चार्थो नाभिप्रेतः । ततः प्रथममिति पान-
क्रियाविशेषणम् । तेन युष्मास्वपीतेषु प्रथमं जलं पातुं न व्यवस्यति । भव-
त्सूदकव्यतिरेकेण प्रथमं जलपानं न करोतीत्यर्थः । व्यवस्यतीति वर्तमा-
नप्रत्ययेनाधुनाप्येतदवस्थाया अपि तन्निर्वाह इति ध्वन्यते । एवमग्रिमव-
र्तमानप्रत्यययोरपि व्यञ्जकत्वं बोद्धव्यम् । प्रियमण्डनापीत्यनेन ग्रहणयो-
ग्यता सूचिता । भवतां पल्लवमवतंसादि कर्तुं स्नेहेन नादत्ते । वो युष्मा-
कमाद्ये प्रथमे कुसुमप्रसूतिसमये पुष्पोत्पत्तिकाले यस्या उत्सवो भवति ।

येयांते तथोक्ताः तेषु पीतमिति भावे क्तः पातुं न व्यवस्यति नेच्छति किंतु पीतेभ्येव
पातुं व्यवस्यतीत्यर्थः । पातुमिति पानक्रियाकर्मभूतं जलमाक्षेपादेव जाघटीति ।
अनेन स्वशरीरसौख्यमविचार्य सूर्योदयात्प्रागेवोत्थाय वृक्षाणां जलं प्रयच्छतीति व्यज्यते ।
जलं पातुं न व्यवस्यतीति शकुन्तलापक्षे जलशब्दस्तु फलमूलाद्युपलक्षकः । वृक्षाणां
जलं दत्तवैव पश्चात्फलमूलादिस्वीकारमिति भावः । तेन च वृक्षजलप्रदानादिदुष्कर-
कर्मणि स्ववचनानुकरणतया स्त्रीत्वेऽपि ऋषिक्रियमाणतत्सौशील्यादिप्रशंसा द्योत्यते ।
व्यवस्यतीति वर्तमानप्रयोगेण सार्वभौमानुरूप वरप्राप्तावपि न गर्वः । किंत्वद्यापि गमन-
दिवसेऽपि स्ववचनानुकरणशीला जलं प्रयच्छतीति व्यज्यते । वृक्षपक्षेऽपि जलशब्देन
क्रीटादिनिवारणकरीपदानादितत्संरक्षकसामग्री गृह्यते । तर्हि तपस्विपुत्र्यास्तत्कर्मोचित-
मेव कथं तत्प्रशंसा क्रियत इत्यत आह—प्रियमंडनापीति इष्टालंकारापि अनेन राजपुत्रीति
व्यज्यते ब्रह्मर्षिपुत्र्याः परिमिताहारादिक्लिष्टव्रतविशेषानुष्ठानतत्परतया स्वदेहालंकारादौ
कैमनस्य संबोधवती तादृशकर्मार्हतेति यावत् । भवतां युष्माकं पल्लवं नवदलं स्नेहनाहेतु-
पक्षपातेन हेतुना नतु स्वदेहालंकरणविमुखतयेति यावत् । नादत्ते न गृह्णाति । पल्लवभि-
लेकवचनेनानवधानेनलीलया वा कदाप्येकपल्लवभंगभीरुता व्यज्यते । भवतामिति
चतुर्वचनेन बहुवृक्षलतानां जलप्रदानादिसंरक्षणक्रियया कदापि शकुन्तलाया विश्रम्भ-

(कोकिलरवं सूचयित्वा ।)

अनुमतगमना शकुन्तलातरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यथा प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥ १० ॥

फलसमयजो हर्षातिशयो वक्तुमेव न शक्यत इत्याशयः । सेयं प्रत्यक्षपरिदृश्यमाना शकुन्तला पतिगृहं याति । सर्वैः । संभूयेत्यर्थः । अनुज्ञायताम् । प्रत्येकानुज्ञादाने कालविलम्बो भाविष्यतीत्याशयः । पतिगृहमित्यनेनानुज्ञानस्योचितसमयत्वं ध्वनितम् । चेतनव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । वृत्तिश्रुतिच्छेकानुप्रासाः । हेतुश्च । वृत्तमनन्तरोक्तम् । कोकिलरवं सूचयित्वेति नेपथ्यगतनटत्वेन । ते हि सुशिक्षिताः सर्वे शकुन्तलशब्दं कुर्वन्ति । अनुमतेति । इयं शकुन्तला वनवासबन्धुभिरिति रूपकम् । तरुभिरनुमतगमना यथा कलं परभृतविरुतं कोकिलकूजितं तरुभि-

भावस्तेन च सुखोचिततादृष्टप्राज्ञपिपुष्याः स्वपोषितशकुन्तलायाः स्वाश्रमे कदापि सुखानुभवो नास्तीति ऋषेराशयो व्यज्यते । वः युष्माकम् । आद्ये प्राथमिके कुसुमप्रसूतिसमये यस्या उत्सवो भवति । उत्सूते हर्षमित्युत्सवः जलप्रदानादिना स्वपारिवर्धितवृक्षाणां स्वदृष्टिपथ एव पुष्पोद्गमसाफल्यदर्शनाद्वर्षप्रकाशकाभ्युदयिककर्म प्रवृत्तं भवतीति यावत् । ननु प्रत्यहं देवपूजार्थं पुष्पानयनपरिश्रमधिया धैर्यमनस्यं जायत इति भावः । तेन च प्रत्यहं शकुन्तलाकृतवत्यर्थपुष्पानयनादिशुश्रूषाविशेषश्च द्योत्यते । सेयमिति या युष्माकं ममापि जलप्रदानादिशुश्रूषापरा सेयमिति यावत् । “ पिता रक्षति कौमोरे भर्ता रक्षति यौवने । ” इति न्यायेन पतिगृहं याति सहधर्मचारिणी सती धर्मप्रजाजननार्थं व्रजति । सर्वैर्भवद्भिरनुज्ञायतामनुमन्यताम् । पतिगृहमित्यनेन लज्जया शकुन्तला न वदति तस्मान्नयोच्यत इति भावः । कोकिलरुतमित्यादि । रुतं शब्दम् । आ इति हर्षे । अनुमतेत्यादि । अनुमतगमना अनुज्ञातगमना वनवासबन्धुभिः वनवासपरिचितैः अनेनाश्रमवृक्षसहवासमात्रकथनेन प्रगल्भजनसहवासाभावादनागारिकतया केतवानभिज्ञता शकुन्तलाया द्योत्यते । एतादृशी लोकवृत्तान्तानभिज्ञा राज्ञो बहुबलभवात्रागारिकस्त्रीजनभूयिष्ठे राजगृहे समर्था सती कथं वत्स्यतीति ऋषेर्विज्ञप्तिरित्येव व्यज्यते । कलमव्यक्तमधुरम् । पञ्चमस्वरलक्षणांमिति यावत् । अनेन वसंतसमयः सूच्यते । वसंतकाल एव हि पिकस्वराणां विकस्वरता संवोभवतीति ।

(आकाशे)

रम्यान्तरः कमलिनीर्हरितैः सरोभि-

च्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः ।

भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ ११ ॥

रीदृशं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं प्रतिवचनीकृतं विस्तृतस्य प्रतिवचनेन रूपणे
प्रतिरूपयोगात्परिणामः । एवं पूर्वत्रापि । अनुप्रासश्च । अपरवक्त्रं वृत्तम् ।
रम्यान्तर इति । कमलिनीभिर्हरितैः श्यामलैरिति तदुष्णालंकारः । अनेन
कमलिनीव्याप्तत्वं ध्वन्यते कमलिनीशब्देन कमलसंयोगोऽपि ।
अत एव न विसिन्यादिपदप्रयोगः । एतादृशैः सरोभी रम्याप्यन्तराणि
मध्यानि यस्य सः । एतेन क्रोमलाङ्गचास्तन्व्याः कदाचनादृष्ट-
शरण (?) स्तृषादिपीडाभावो ध्वन्यते । सरोभिरिति बहुवचनेन
प्रतिपदं सरसः सत्त्वं सूचितम् । छायाप्रधाना द्रुमास्तैः । तरुमात्रे
णार्कतापनिरासः कर्तुं न शक्यत इति छायाप्रधानत्वाविशेषणं
बहुवचनमपि । तेन विश्रान्तिस्थलसत्त्वं व्यज्यते । विशेषणप्रक्रमभ-
ङ्गश्च निरस्तः । नियमितो निषिद्धोऽर्कस्य मयूखा दीप्तयस्तासां तापो यत्र
सः । ‘ मयूखस्त्विट् करज्वालासु ’ इत्यमरः । अत्रार्कस्य दीप्त्याविनाभा-
वेऽपि पुनर्दीप्तिग्रहणेन मध्याह्नस्था दीप्तिर्लक्ष्यते । तापाधिक्यं फलम् ।
‘ अर्कमरीचितापसः ’ इति पाठे ‘ उष्णमरीचिः ’ इति पठनीयम् । अनेन
पूर्वव्यङ्ग्यसहकृतो गमने दुःखाभावो व्यज्यते । कुशेशयस्याम्बुजस्य रजो-
वन्मृदू रेणुर्यत्र सः । अनेन चरणानुपघातो व्यज्यते । शान्तो मन्दोऽनु-
कूलः पवनो यत्र सः । अत एव शिवः शुभः पन्था अस्या भूयात् । अत्रै-
कश्चकारो विशेषणानां समुच्चये द्वितीयस्त्वनुपपन्नः । शिवश्चेत्यस्य समु-
च्चये भविष्यतीति चेत्तर्हि पूर्वविशेषणचतुष्टयेऽपि चकार उपादातव्यः
स्यान्न चोपात्तः । तेनायमर्थः । शान्तोऽनुकूलश्चासौ पवनश्च स पन्थाश्च

यथा शब्द इवार्थकः प्रतिवचनीकृतमिवेति यावत् । रम्यांतर इत्यादि । रम्यांतरः उप-
भोग्यांतरालः छायाद्रुमैः छायाप्रधानैर्वृक्षैः शान्तो मन्दः अनुकूलो गमनानुवर्ती पवनः
यत्र स तथोक्तः । कुशेशयानां शतपत्राणां रजांसीव मृदुरेणवो यस्मिन् स तथोक्तः ।

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति)

गौतमी—जादे,^१ ण्णादिजणसिणिद्धाहिं अणुण्णादगमणासि तवोवणदेवदाहिं । पणम भवदीणं । [जाते, ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुज्ञातगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः]

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य । जनान्तिकम्) हला पिअंवदे, णंअज्जउत्तदंसगुस्सुआएवि अस्समपदं परिच्चअन्तीए दुक्खेण मे चलणा पुरदो पवट्टन्ति । [हला प्रियंवदे, नन्वार्य-पुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तते]

शिवो माङ्गल्यरूपः सुखप्रदश्च । ‘ अर्शआदित्वादच् ’ । भूयादिति । ‘ शिवं मोक्षे सुखे भद्रे ’ इति विश्वः । वायुमार्गयोरुभयोः प्राकराणिकत्वाच्चुल्ययोगिता । विशेषणत्रयमत्रापि योज्यम् । अत एव शान्त्येत्यादिपदं समस्तं कृतम् । तत्राद्यविशेषणद्वयेन सौगन्ध्यं शीतलत्वं चोक्तम् । शान्तेति मन्दत्वम् । अनुकूलेति शकुनसूचकम् । कुशेशयेत्यनेन वायोर्यातुमुक्तम् । तेन किञ्चिदशकुनसूचकत्वम् । योग्येन वायुना योग्यस्य पथः संबन्धद्योतनात्समालंकारो व्यङ्ग्यः । परस्परोपकरणादन्योन्यालंकारोऽपि । वृत्तिश्चत्यनुप्रासौ । उपमाहेतुपरिकरालंकाराः । वसन्ततिलकावृत्तम् । पांसुलत्वेन राजकन्याङ्गानुमानादनुमानलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—‘ अभ्यूहो लिङ्गतोऽनुमा ’ इति । जाते, ज्ञातिजनवत्स्निग्धाभिरनुज्ञातगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः । नन्वार्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तते । अनेन वधूनां नाभिगृहत्यागे दुःखातिशयो व्यज्यते ।

शिवः शुभः । वशब्दः समुच्चये । जाद इत्यादि । जाते वत्से । हल्लेत्यादि अनेन स्वस्या

१ दाणि (इदानीं) इत्यधिकं क० पु० । २ दुक्खदुक्खेण (दुःखदुःखेन) इति क० पु० पाठः । ३ पुरोमहा वटंति (पुरोमुखौ वर्तते) इति क० पु० पाठः ।

प्रियंवदा—ण केवलं तवोवणविरहकादरा सही एव । तुए
उवांदिदविओअस्स तवोवणस्स वि दाव समवत्था दीसइ ।
[न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । त्वयोपस्थितवियोगस्य
तपोवनस्यापि तावत्समवस्था दृश्यते]

उग्गलिअदब्धकवला मिआ परिच्चत्तणञ्चणा मोरा ।

ओसरिअपण्डुपत्ता मुअन्ति अस्स विअ लदाओ ॥ १२ ॥

[उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥]

न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । त्वयोपस्थितवियोगस्य संप्राप्तविरह-
स्यापि । न तु भूतवियोगस्य, न च भवद्वियोगस्येत्यपेक्षः । तपोवनस्याचे-
तनस्यापि समवस्था दृश्यते । अवस्थामेव गाथिकया कथयति—उग्गलि-
एति । उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः । अपसृतपाण्डु-
पत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः । उद्गलिताश्र्वर्विता अपि । मुखाद्वहिर्निर्मि-
(निर्ःसृ) ता इत्यर्थः । णिचा दुःखातिशयो ध्वन्यते । उभयोस्तिर्यक्त्वेऽपि
सहवासिनाभ्यासात्तथोक्तम् । अनेन वध्वाः पतिगृहगणने पितृकुलजनस्य
दुःखातिशयो व्यज्यते । बन्धुव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । उप्रेक्षानु-

श्रमावस्थानलब्धशरीरपोषणादिवहुसौख्यानुभवकृतज्ञता प्रकाश्यते । उद्गलितेति । अत्र
शकुन्तलाविश्लेषसमयजनितदुःखवशान्मृगाणां दर्भकवलभ्रशकथनेन सार्वकालिक मृगस
ह्वासाच्छकुन्तलाया दृष्टिर्चांचल्यसौभाग्यं तादस्थेन द्योत्यते । एतावत्पर्यंतं विजातीय-
मृगैः सह समयक्षेपः इतः परं बहुपीरन्वारिकाजनसंकुलराजकुलसहवासात्सखीभूताय-
मम विस्मरणं त्वया न कर्तव्यमिति सख्युपालंभगर्भितोक्तिरपि ज्ञाप्यते । मयूराणां नर्ता-
नपीरत्यागकथनेन मयूरसहवासान्मदगमनादिगतिविशेषः सूच्यते । लतानां पांडुपत्रापस-
रणकथनेन वसंतकालः सूच्यते । वसंतसमये लतानां पचेलिमपत्राणि भ्रश्यंत ततः सुकु-
मारांकुरपुष्पोद्गमोत्पत्तिः । अनेन विरहिजनासह्यस्मरोद्दीपकमृगमिश्रनक्रीडामयूरनर्तनसप-
ल्लवपुष्पादिभूयिष्ठाश्रमावस्थित्यपेक्षया वसंतसमये पतिगृहगमनमेवोचितमिति ज्ञाप्यते ।
तेन च पूर्ववाक्ये आर्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अपि दुःखदुःखेन मे चरणौ पुरो
मुखौ वर्तेते इत्यादिना पतिगृहगमनसमयजनितहर्षादिगोपनार्थं शकुन्तलाकथितस्य

१ उवहित (उपाहित) इति क० पु० पाठः । २ समवत्थं पेक्ख (समवत्थां पश्य)

इति क० पु० पाठः । ३ मृगाः इति क० पु० पाठः ।

शकुन्तला—(स्मृत्वा ।) ताद, लतावहिणिअं वणजोसिणिं दाव आमन्तइस्सं । [तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये]

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यस्नेहम् । इयं तावदक्षिणेन ।

शकुन्तला—(लतामुपेत्य) वणजोसिणि, चूतसंगता वि मं पच्चालिङ्ग इतोगदाहिं साहावाहाहिं । अज्जप्पहुदि दूरपरिवत्तिणी भविस्सं । [वनज्योत्स्ने, चूतसंगतापि मां प्रत्यालिङ्गेतोगताभिः शाखावाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी भविष्यामि]

काश्यपः—

संकल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे

भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।

चूतेन संश्रितवती नवमालिकेय-

मस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः ॥ १३ ॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

प्रासश्च । तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये । लताभगिनी-मिति परिणामालंकारः । वनज्योत्स्ने, चूतसंगतापि मां प्रत्यालिङ्गेतोगताभिः शाखावाहाभिः । एकदेशविवर्ति रूपकम् । चूतसंगतापीत्यत्र मर्तुः स्नेहादप्यधिकः सोदर्यस्नेह इत्यपिना ध्वन्यते । अद्यप्रभृति दूरमत्यर्थं परिवर्तनं व्यावृत्त्य गमनं यस्याः सा तादृशी भविष्यामि । संकल्पितमिति । मया तपोनिधिना सदा तवार्थं त्वत्प्रयोजननिमित्तम् । प्रयोजनं

सख्या प्रत्युत्तरं दत्तमिति भावः । स्मृत्वेत्यादि । अत्राचेतनलतालिङ्गनव्याजेन शकुन्तलायाः सार्वकालिकस्वहृदयस्थितचेतनरूपसखीविषयकस्नेहप्रकर्षः कैमुतिकन्यायेन ज्ञाप्यते । संकल्पितामित्यादि । तवारण्यवासिन्यास्तवेत्यर्थः । अर्थे कृते । “ अर्थे कृते च तादृश्ये ” इत्युक्त्वादनुरूपवरप्राप्त्ययोग्यस्थलवासिन्यास्तवार्थं इति यावत् । मयेति वीतरागत्वाद्रण्यवासितयानुरूपवरसंघटनार्थं नानादेशपर्यटनायोग्येन मयेति यावत् । प्रथममेव मेनकाविश्वामित्रपरित्यागानंतरं त्वदानयनसमय एवेत्यर्थः । संकल्पितमनुरूपवर-

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति) हला, एसा दुवेणं वो हत्थे
णिक्खेवो । [हला, एसा द्वयोर्युर्वयोर्हस्ते निक्षेपः]

सख्यौ—अअं जणो कस्स हत्थे समप्पिदो । (इति वाष्पं विकिरितः)
[अयं जनः कस्य हस्ते समर्पिताः]

काश्यपः—अनसूये, अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थि-
रीकर्तव्या शकुन्तला ।

(सर्वे परिक्राम्यन्ति)

च योग्यसमागम एव । प्रथममेव संकल्पितं मनसाभीप्सितं त्वं सुकृतैः
पुण्यैर्मत्कृतैः स्वयं पूर्वजन्मोपाजितैर्वात्मसदृशमभिजनगुणैः सौन्दर्येण च
वयसा च । केवलं त्वद्भरणात्रापि तु त्रिभुवनभरणाद्भर्तारं गता प्राप्तासि ।
योग्यसमागमश्चिन्तितोऽपि पुण्यातिशयादेव भवतीति भावः । इयं पुरतो
दृश्यमाना सुश्रु कृतैः करणैर्निकटरोपणैरालवालादिपूरणैर्नवमालिका चूतेन
सह संश्रितवती । अत्र नायकव्यवहारारोपात्समासोक्तिः । उभयोः प्रा-
करणिकत्वानुल्ययोगिता च । अत एवाह—संप्रत्यस्यां त्वयि वीतचिन्तो
विशेषेण गतचिन्तः । योग्येन योग्यसमागमात्समालंकारः । परस्परोपक-
रणादन्योन्यलंकारो व्यङ्ग्यः । हेत्वनुप्रासौ । वृत्तमनन्तरोक्तम् । शकु-
न्तलापरिगृहीता सेति तस्याः संतोषोत्पादनार्थमस्यामिति पूर्वनिर्देशः ।
तेन क्रमप्रक्रमभङ्गः परिहृतो भवति । ‘ त्वय्यत्र चाहमिति संप्रति ’ इति
पठित्वा वा परिहर्तव्यः । अस्मिन्पाठे यथासंख्यालंकारः । एषा वनज्यो-
त्स्ना द्वयोर्ननु निश्चितं युवयोर्हस्ते निक्षेपः । इति परिणामः । अयं जनः

प्रदानेन लोकाविरुद्धसमुचितं कुर्यामिति प्रतिज्ञातम् । आत्मसदृशं कन्या वरयते रूप-
मिति न्यायेन त्वत्सौंदर्ययौवनकुलोचितम् । आत्मसदृशमित्यनेन यद्यप्यस्मदननुमत्या त्वं
दुष्यन्तेन परिणीता तथाप्यनुरूपवरप्राप्तिहेतुना मयापि प्रीतिरेव कृतेति व्यज्यते ।
भर्तारं “ पतिरेव स्त्रिया देवः ” इति न्यायेन स्वस्त्रीत्वरूपलावण्यादिसाफल्यहेतुभूतं
सहचरम् । अत्र भर्तृशब्दप्रयोगेण धर्मप्रजार्थमेव त्वं परिणीता ननु भोगार्थमिति

शकुन्तला—ताद, एसा उडजपज्जन्तचारिणी गब्भमन्थरा मअवहू जदा अणघप्पसवा होइ तदा मे कं पि पिअणिवेदइत्तअं विसज्जइस्सह । मा एदं विसुमरिस्सासि । [तात, एषोटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदानघप्रसवा भवति तदा महं कमपि प्रियनिवेदयितृकं विसर्जयिष्यथ । मा इदं विस्मरिष्यसि] काश्यपः—नेदं^१ विस्मरिष्यामः ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपयित्वा) को णुं कखु एसो णिवसणे मे सज्जइ । (इति परावर्तते) [को नु खल्वेष निवसने मे सज्जते] कस्य हस्ते समर्पितः । तात, एषोटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदानघप्रसवा सुप्रसवा भवति तदा महं कमपि प्रियनिवेदयितृकं विसर्जयिष्यथ । गतिभङ्गं रूपयित्वेति । ऊरूद्धत्तया चार्या । तल्लक्षणं तु—‘पार्ष्णिः पादस्य चेदग्रतलसंचरसंज्ञितः । अन्यात्रिपृष्ठाभिमुखो विपर्यासोऽथवा भवेत् ॥ आभ्यन्यजंघनमिता जङ्घा चेन्नतजानुका । तज्जेष्यागतिभङ्गेषु चार्यूरूद्धत्तसंज्ञिता ॥ ’ इति । को नु खल्वेष निवसने मे सज्जते । परावर्तत इति । अपक्रान्तया चार्या । तल्लक्षणं तु—‘वद्धां विधाय चारी चेदुद्धृत्योर्ध्वं च कुञ्चितम् । पार्श्वे विनिक्षिपेच्चारीमपक्रान्तां तदादिशेत् ॥ ऊरुद्वयस्य बलनं जङ्घास्वास्तिकसंयुतम् । भंक्त्वा वा स्वास्तिकं पादतलाग्रे मण्डलभ्रमम् ॥ कृत्वा पार्श्वगतं स्वं स्वं यत्र पृष्ठमर्धित्वं ज्ञाप्यते । अत एव दयितः कांतः । प्रिय इति शब्दो न प्रयुक्त इति ज्ञातव्यम् । सुकृतैः पुण्यविशेषैः । बहुवचनेनैनैकजन्मांतरोपार्जितसुकृतविशेषा गृह्यन्ते । त्वं गतेत्यनेन सुकृतविशेषैरेव गता । न तु स्वयत्नविशेषैरिति यावत् । अनेन अनुरूपवरप्रदानरूपस्वसंकल्पस्यानायासेन साफल्यादघटनाघटकं स्वस्य दैवानुकूल्यं सूच्यते । आश्रमपरित्यागाद्दुःखं न कर्तव्यं किं त्वनुरूपवरगृहगमनेन हर्ष एव त्वया कर्तव्य इति भावः । अस्यां नवमालिकायाम् अचेतनायामिति यावत् । त्वयि च चेतनायां त्वयि चेत्यर्थः संप्रति इदानीं वीतचित्तः परस्परमुचिताश्रयलाभाच्चित्तरहितः । अत्र चेतनाचेतनयोः शकुन्तलानवमालिकयोः समानबुद्धिकथनेन काश्यपस्य शकुन्तलादुप्यन्ताभ्यां प्रत्युपकारलक्षणरत्नधनपञ्चादिलाभनैरपेक्ष्यं प्रतीयते । तादेत्यादि । अनघप्रसवा वमनरहितप्रसूतिरित्यर्थः । प्रियनिवेदयितृकं शोभनज्ञापनपत्रलेखादिकम् ।

१ विसज्जेहि (विसर्जय) इति क० पु० पाठः । २ भवतु इत्यधिकं क० पु० ।

३ किं णु खु एगो पुणो पुणो वि निवसणं (किं नु खल्वेष पुनः पुनरपि निवसनं) इति क० पु० पाठः ।

काश्यपः—वत्से,

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां

तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।

श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति

सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ १४ ॥

शकुन्तला—वच्छ, किं सहवासपारिच्चाङ्गि मं अणुसरसि ।

बद्धेति सा मता ॥ ' इति । यस्येति । त्वयात्यन्तदयार्द्रया । मातृभूतयेत्यर्थान्तरसंक्रामितम् । यस्य कुशानां सूचिभिः सूच्याकारैर्ग्रे-
विद्धे कृतक्षते । सूचीशब्दस्तीक्ष्णाग्रत्वेन संवन्धेनाग्रं लक्षयन्वेधयोग्य-
तातिशयं ध्वनति । कश्चित्तु वेधस्याग्रेणैव संभवादवकरत्वं मन्यते । तदा
कुशा एव सूचय इति रूपकसमासेन व्याख्येयम् । वेधस्य साधकस्य
सत्त्वात् । ननूपमासमासेऽपि स न बाधक इति स एवास्ति चेन्न ।
एतस्मिन्सु समासे पूर्वपदप्राधान्यात्तत्कृतवेधस्य दारुणत्वं न प्रतीयते ।
रूपकसमासे तूत्तरपदप्राधान्याद्देधानां बुद्धिपूर्वकपदत्वेन दारुणत्वप्रतीतेः
स एव ज्यायान् । मुखे व्रणविरोपणं व्रणशमकमिङ्गुदी तापसतरुस्तत्फल-
तैलं न्यषिच्यत सिक्तम् । दत्तमिति यावत् । सोऽयमग्रे दृश्यमानो मृगः
श्यामाको धान्यविशेषस्तन्मुष्टिभिः परिवर्धितः । कः समासान्तः । स्वय-
मनुमसमर्थस्य श्यामाकान्मुष्टौ गृहीत्वा मुखेऽर्पितवतीत्यादि पोषणप्रकारं
सूचयितुं मुष्टिपदोपादानम् । सोऽयमित्यादिना जन्मारभ्य यावन्मृगत्वं
प्राप्तस्तावत्त्वयैवं पोषित इति व्यज्यते । ते तव पुत्रकृतकः कृत्रिमपुत्रः ।
आहिताग्निपाठात्परनिपातः । पदवीं मार्गं न जहाति । त्वदनुगामी भव
तीत्यर्थः । मृगस्वभावोक्तिः । व्रविरोतकोतक इति छेकश्रुतिवृत्त्यनु-
प्रासाः । वृत्तमनन्तरोक्तम् । वत्स, किं सहवासपरित्याग्निनीं मामनुस-

किन्वित्यादि । यस्येति । यस्य मुखे कुशसूचिविद्धे दर्भाकुरक्षते व्रणविरोपणं व्रणस-
माधायकम् । न्यषिच्यत नितरामसिच्यत । निरीत्युपसर्गेण व्रणावसानपर्यन्तं तदेकतानिच-
त्तत्वं द्योत्यते । श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितकः धान्यविशेषमुष्टिभिः पोषितः । मुष्टिपरिवर्ध-
ितक इत्यनेन भूसंसर्गेण व्रणे तृणादिकं लभं स्यादिति हस्तेनैवाहारादिकं दत्तमिति
यावत् । वर्धितक इति कप्रत्ययेनानुक्तं पया वर्धित इति द्योत्यते । अनुक्तपायां क इत्यु-

अचिरप्रसूदाए जणणीए विणा ' वड्ढिदो एव्व । दाणिं पि मए विरहिदं तुमं तादो चिन्तइस्सदि । णिवत्तेहि दाव । (इति रुदती प्रस्थिता) [वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिर-
प्रसूतया जनन्या विना वर्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत्]

काश्यपः—

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं

वाष्पं कुरु स्थिरतया विहृतोऽनुबन्धम् ।

अस्मिन्नलाक्षितनतोनतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १५ ॥

शार्ङ्गरवः—भगवन्, उदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते । तदिदं सरस्तीरम् । अत्र संदिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

रसि । अचिरप्रसूतया जनन्या विना वर्धित एव । इदानीमपि मया विर-
हितमपि त्वाम् । इत्यनेन स्वस्य मातृतुल्यस्नेहत्वं ध्वनितम् । तातश्चिन्त-
यिष्यति । निवर्तस्व तावत् । उत्पक्ष्मणोरिति । उद्धूर्ध्वं पक्ष्मणी ययो-
र्लोचनयोर्विषय उपरुद्धा वृत्तिः प्रवर्तनं यस्य तं वाष्पं स्थिरतया स्थैर्येण ।
धैर्येणेति यावत् । विहृतो दूरीकृतोऽनुबन्धः पुनः पुनरुत्पात्तिर्यस्य तं
कुरु । उत्पन्नमश्रुद्धूर्ध्वकृतैः पक्ष्मभी रुद्धं तदधिकं चेत्तदधःपतनेऽमङ्गल-
मिति त्वं निरुन्ध्याति भावः । उत्पक्ष्मणोरिति विशेषणदानार्थं नयनप-
दम् । अन्यथा वाष्पस्य तदाविनाभावित्वादार्थं पौनरुक्त्यं स्यात् । अत्र

कृत्वात् । पुत्रकृतक इति बालार्थे क प्रत्ययः । उत्पक्ष्मणोरिति । खलु यतो हेतोः
अलाक्षितनतोनतभूमिभागे अदृष्टनिम्नोनतभूमिप्रदेशे विषमीभवन्ति विपरीतानि भवन्ति ।
रखलन्तीति भावः । ततो हेतोः उपरुद्धवृत्तिः उपरुद्धा अंतरिता वृत्तिर्व्यापारो येन

१ वि (अपि) इत्यधिकं क० पु० । २ विरत, रहित इति

क० पु० पाठः । ३ औदकान्तात् इति क० पु०

पाठः । ४ नः इत्यधिकं क० पु० ।

काश्यपः—तेन हीमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः)

काश्यपः—(आत्मगतम्) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्त-
स्य युक्तरूपमस्माभिः संदेष्टव्यम् । (इति चिन्तयति)

शकुन्तला—(जनान्तिकम्) हला, पेक्ख । णालिणीपत्तन्तरिदं
वि सहअरं अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाई आरडादि दुक्करं अहं करोमि
त्ति । [हला, पश्य नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यत्यादुरा
चक्कवाक्यारौति दुष्करमहं करोमीति]

हेतुमाह—अस्मिन्निति । खलु यस्मादर्थे न लक्षितो दृष्टो नतोन्नतो
भूमिभागो यत्र तास्मिन्मागे ते तव पदानि विषमीभवान्ति । उच्चावचेषु
निपतन्तीत्यर्थः । अत्र यात्रासमयेऽमङ्गलशब्देऽन्वारणमपि नोचितमिति
तच्छ्रवणेन तस्या आशंका भविष्यत इति विपमपदत्वं हेतुत्वेनोक्तम् ।
पदार्थवाक्यार्थरूपयोः काव्यलिङ्गयोः संसृष्टिः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । वृत्त-
मनन्तरोक्तम् । क्षीरवृक्षेति प्लक्षादेरुपलक्षणम् । तेन छायाधिक्यं ध्वनि-

तत्तथोक्तं रहितानुबंधं रहितः लवक्तः अनुबंधः संबन्धो येन तथोक्तम् । किं नु खल्वि-
त्यादि । युक्तरूपं योग्यतरं कुलगोत्रचरित्रानुरूपमिति यावत् । प्रशंसायां रूपप्रत्ययः ।
हलेत्यादि । अत्र चक्कवाकीशब्देन पक्षिजातेर्वात्स्यायनादिमदनशास्त्राभिज्ञताधिकाराभा-
वात् संभोगमात्रमुखाभिज्ञता सूच्यते । न तु नैपथ्यात्मकक्रियात्मकबहुविधशृंगारोचितेति
यावत् । तादृशी चक्कवाकी सहचरं प्रियं सहचरशब्दप्रयोगेण पक्षिजातेर्विधिविधेधात्मक-
शास्त्रपाठानुष्ठानानधिकारतया कर्मपारवश्याभावात् सार्वकालिकसंभोगादिक्रीडापरतां
व्यज्यते । न तु कार्यांतरचिकीर्षया कदापि मनुष्य इव विदेशगमनोद्योगपर-
इति यावत् । अत एव सहचरशब्दप्रयोगः न तु कांतः प्रिय-इति
प्रयुक्तः । नलिनीपत्रान्तारितं नलिनीपत्रमात्रव्यवहितं न तु भित्त्यादिव्यवहितं
विदेशस्थं वा । अपश्यंतीत्यनेन दर्शनाभावमात्रमेव किं नु तदीयप्रतिस्वरादिकं ज्ञायत
इत्यर्थः । आरसति आसमन्ताच्छब्दायते वर्तमानव्यपदेशेन तस्य बहुविधदुःखावि-
ष्करणं प्रदश्यते । अहमित्यनेन पूर्वोक्तगुणविलक्षणा सक्चंदनवल्लभूपणादिविषयाहर्हा
मानुषी लव्धैकवारप्रियसंभोगा च तादृश्यहमित्यर्थो दृश्यते । दुष्करं दुष्कृत्यम् । अनु-

१ दक्खिणदो (दक्षिणतो) इत्यधिकं क० पु० । २ आरसइ (आरसति)

इति क० पु० पाठः । ३ खु (खलु) इत्यधिकं क० पु० ।

अनसूया—सहि, मा एवं मन्तेहि । [सखि, मैवं मन्त्रय]

एसा वि पिण्ण विणा गमेइ रअणि विसाअदीहअरं ।

गरुअं पि विरहदुक्खं आसाबन्धो सहावोधि ॥ १६ ॥

[एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घ-

तराम् । गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति]

काश्यपः—शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्रचनात्स राजा शकुन्तलां
पुनस्कृत्य वक्तव्यः ।

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भवान् ।

तम् । प्रशस्तं युक्तं युक्तरूपम् । पश्य । नल्लिनीपत्रान्तरितमपि सहचर-
मपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारौति दुष्करमहं करोमीति । एतावद्दिनं भर्त्रा
विनास्थितास्मीति भावः । सखि, एवं मा मा मन्त्रय । एषेति । गाथा ।
एषा चक्रवाकी क्षणमपि तेन विना तिष्ठन्ती । सापीत्यपिशब्दार्थः । न
नाथो न कान्तोऽपि तु प्रियस्तेनापि नागमयत्येव नापि मध्ये रजनीयवि-
च्छेदो नापि तस्याः कथाशोच्यत्वमिति भावः । रञ्जयति लोकानिति
रजनीमात्रम् । अपि तु विषादेन दुःखेन दीर्घतराम् । अथ च विषादो येषां
ते विषादा विरहिणः । अर्शआद्यच् । तेषां दीर्घा केवलं न । दीर्घतराम-
पीति पञ्चसु स्थानेष्वपि योज्यः । गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ।

चितमिति यावत् । युवातिकृत्यं न भवतीति भावः । करोमि अनुतिष्ठामि । स्ववशे-
न्द्रियगणा जीवामीत्यर्थः । प्रियस्य चिरविश्लेषेण मरणे समुचिते सति स्वयं तद्विपरीत-
मेव करोमीति भावः । मैवमिति । एवमिति उक्तनिर्वेदवचनं मेति प्रतिषेधे । कदापि न
वदेत्यर्थः । एसेति । एषा क्षणमपि प्रियविश्लेषासहनशीला तादृशेषा चक्रवाकीति यावत् ।
प्रियेण कांतेन यद्दर्शनादर्शने एव जीवितमरणयोहेतु तत्रैव प्रियशब्दप्रयोगः क्रियत इति
महाकवीनां संकेतः । तादृशप्रियेण विना प्रियसंसर्गमन्तरेणापि रजनीं चंद्रातपमलयमारु-
तादिसन्निधानेनाखंडितमदनप्रचुराद्यूनोर्वहुविधक्राडोचितसमयां निशामित्यर्थः । गमयति
बुद्धिपूर्वकं प्रत्यहं नयति न तु देवात्कदाचित्कप्रियसंसर्गशून्यां रजनीं गमयतीत्यर्थः ।
दीर्घतरं बहुकालव्यापकं विरहिजनासह्यषड्भूतव्यापकमपीत्यर्थः । गुरुकं प्रमाणाधिकं
सृष्टिगुणोद्देशादिक्रमेण मरणांतफलक्रमपीत्यर्थः । विरहदुःखम् इष्टजनविप्रयोगजनितदुः-
खम् आशाबन्धः प्रियसमागमप्रत्याशा सहयति मर्षयति । तथा भेषसंदेशे “ आशाबन्धः

काश्यपः—

अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-

स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

भाग्यायत्तमतःपरं न खलु तद्वाच्यं वधूवन्धुभिः ॥ १७ ॥

अर्थान्तरन्यासः । अस्मानिति । संयम एव धनं येषां तानस्मान्साधु सम्यक्तया विचिन्त्य । मुन्यादिपदत्यागेन संयमधनपदग्रहणमङ्गीकारानङ्गीकारयोर्भयानुग्रहौ दर्शयति । आत्मन उच्चैः कुलम् । साधु विचिन्त्येत्यनुषज्यते । तादृशकुलोत्पन्नस्यालीकप्रतारणादिसंभावना नास्तीति भावः । अस्यास्त्वयि तां स्नेहप्रवृत्तिं स्नेहप्रवाहम् । आधिक्यमिति यावत् । साधु विचिन्त्येत्यनुषज्यते । प्रवृत्तिः कथिता वृत्तौ प्रवाहोदन्तयोरपि । इति विश्वः । तेनात्र कारकक्रियादीपकम् । तामिति सर्वनाम्ना पूर्वकविरहे तत्तत्कामाद्यवस्थापितुमभवनम् (?) । ततः समागमजानन्दाभ्युपमज्जनादि व्यज्यते । एतद्वचन्यावकाशदानाय प्रवृत्तिपदम् । अस्यास्त्वय्येत्यनेन भवदर्शनमारभ्य प्रतिक्षणोपचीयमानरागसागरत्वं ध्वनितम् । अत एव तवास्यामिति नोक्तम् । यद्यापि नायकयोः परस्परानुराग-

कुमुमसदृशं प्राणम् ” इत्यादौ । अस्मानित्यादि । अस्मानिति बहुवचनेन पुत्रीभूतशकुन्तलायाः अनायासेनानुरूपवरप्राप्त्या स्वस्य कृतार्थता सूच्यते । तेन राजकृतगांधर्वविवाहं प्रति स्वस्य हर्षजनितप्रीतिश्च प्रकाश्यते । तर्हि सर्वत्र कन्यकाया वर्णानुरूपवरः किंदुर्लभ इत्यत आह—संयमधनानिति । संयमधनान् तपोधनानित्यनेन स्वस्य सार्वकालिकात्मस्वरूपमननपरत्वादरण्यवासित्वाच्चानुरूपवरविचारार्थं नानादेशभ्रमणासामर्थ्यं व्यज्यते । किंच संयमधनानित्यनेनास्मदसंनिधानेऽपि त्वत्कृतगांधर्वविवाहादिवृत्तान्तस्तपोमहिम्ना ज्ञात इत्यपि ज्ञाप्यते । साधु विचिन्त्य । यद्यपि राज्ञः सार्वकालिकराज्यपरिपालनरतं त्रता तथाप्यस्मदनुरोधेन क्षणमात्रं समवधाय सम्यग्विशेषेण चिंतयित्वा । संयमधनानित्यनेन स्वस्य राजनिमित्तकधनवलादिनैरपेक्ष्यं ज्ञाप्यते किंतु राज्ञ एव तपोधनानुग्रहपक्षेति भावः । अनेन स्वाश्रमपरिपोषितशकुन्तलायाः तादृङ्नागरिकजनसहवासाभावात् कैतवानभिज्ञतया सौशील्यादिगुणाः प्रकाश्यन्ते । गांधर्वविवाहं प्रति स्वकृतानुज्ञायां हेतुमाह—उच्चैः कुलमित्यादि । आत्मनः स्वस्य उच्चैः कुलवंशोन्नतिं साधु विचिन्त्य स्वाभिजात्यकलंकभूतपरदारभिमर्शनकृतघ्नतादिविरहितं कुलं सम्यक् गणयित्वा आत्मन इत्येकवचनेन कुलभिजात्यादावद्वितीयत्वं राज्ञः सूच्यते ।

जीवातुरेव रतिस्तथाप्यस्याः प्रेषणेन प्रकृतत्वात्तथोक्तिः । स्नेहप्रवृत्तिं
विशिनष्टि—कथमपि वचनेन परद्वारेङ्गितेन वा न बान्धवैः कृतामन्यकर्तृ-
कतां प्रयत्नेन निषेधता कविनास्याः स्नेहप्रवृत्तेः स्थायित्वं स्थिरीकृतता
कोऽपि लोकोत्तरश्चमत्कारातिशयो व्यज्यते । इयं सामान्या साधारणी
या प्रतिपत्तिर्गौरवं तत्पूर्वकं दारेषु स्त्रीषु । बहुवचनेन पूर्वोक्तस्य युक्तता
ध्वन्यते । स्वया प्रसिद्धगुणवता सता तादृशकुलोत्पन्नेन सुजनताजन्मना
धर्मधुरीणेनेत्यर्थान्तरसंक्रमितम् । दृश्या ज्ञातव्या न तु कर्तव्या । अस्माकं
तत्र नियोगसंभवात् । ‘ प्रतिपत्तिः पदे प्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेऽपि च ’ इति
विश्वः । नन्वेतादृशप्रेम्णि कथं सामान्यप्रतिपत्तीत्याद्युक्तमत आह—
भाग्यायत्तमिति । अतःपरं वधूबन्धुभिर्न वाच्यम् । यतो वयं वधूबन्धवः ।
अस्मदुच्यमानं तु पक्षपातितया पर्यवसन्नं सद्गौदासीन्यमेव गमयेदिति

उभयोरनुरूपत्वान्मयाप्यनुमतिरेव कृतेति भावः । पुनरपीप्सितार्थासिद्धयर्थं हेत्वन्तरमाह
त्वयीत्यादि । त्वयि स्वारसिकता दृगनुरागातिशयवति त्वयीति यावत् । त्वयि विषये
अस्या अरण्यवासित्वात् कैतवानभिज्ञायाः शकुन्तलाया अस्या इति यावत् । कथमपि
कथंचित् कृच्छ्रेणेति यावत् । कृच्छ्रत्वं नाम गुरुजनासमंलया स्वाच्छदिकविवाहे सद्य
एवानिष्टजनकं गुरुजनेभ्यः शापमप्यविचार्य कथमपीत्यर्थः । तदेवाह—अवान्धवकृता-
मिति । अनेन यद्यपि राजर्षिकन्यकायाः राजर्षिवरगामितायाः युक्तत्वात्तत्रापि सन्निहि-
तस्य पारित्यागे कारणाभावाच्च अनुरूपवरसंनिधानमेव कन्यकाया विवाहेहेतुस्तथापि
बान्धवाः कुलमिच्छंतीति न्यायेन विवाहस्य वधुजनसमंलया भाव्यमिति ज्ञाप्यते ।
अनुरागवशात् वधुजनानप्यचित्य शकुन्तलाया त्वद्विषये प्रवृत्तिः कृतेति भावः । तदेव
ज्ञापयति—तामिति । तां त्वदेकवेद्यामनिर्वचनीयामनुभूतामिति यावत् । यद्वा तामुभयवे-
द्यामकृत्रिमासुभयोरनुरागविशेषमुभावेव जानीथस्तथैव परस्परं वर्तयामित्यभिप्रायः
स्नेहप्रवृत्तिं स्नेहशब्देन द्रवीभूतचित्तस्य भावविशेषः कथ्यते । तदुक्तं “ विश्रम्भे परम्भु
काष्ठामारुढे दर्शनादिभिः । यत्र द्रव्यंतरंगं स स्नेह इति कथ्यते ॥ ” इति । तस्य
प्रवृत्तिः स्वारसिकनिर्गलद्वयापारः । मांजिष्ठानुरागविशेषसूचकशरीरकार्श्यवैवर्ण्यादि-
रित्यर्थः । तादृशीं स्नेहप्रवृत्तिं च साधु विचिंत्येत्यनुषज्यते । साधु पश्चात्तापपुरःसरं विचिंत्य
क्षणमपि त्वद्विष्टेषासहां तादृशमेतावन्तमनेहसं विहाय स्थितमित्यनुशयपूर्वं विशेषेण
चिंतयित्वा । अत्र विचिंत्येति त्यप्रत्ययेन विशेषवाचकोपसर्गेण च चिंताया निर्णयांतत्त्व-
मुच्यते । दारेषु कलत्रेषु सत्सु बहुवचनेन रत्नहारी तु पार्थिव इति न्यायेन राजानो बहुबलभा
इत्याभिधानेन च बहुकलत्रपारग्रहः समुचित इति ज्ञाप्यते । निर्धारणे सप्तमी । सामा-
न्यप्रतिपत्तिपूर्वकं कलत्रांतरसाम्यज्ञानपुरःसरं त्वया अस्मत्संदेशवाक्यद्वयार्थविशेषचिंता-
निर्णयांतज्ञानवता त्वयेति यावत् । एकवचनेन स्वारसिकतया स्वकृतानुरागविशेषादिकं

भावः । अत्र मयैतन्न वक्तव्यमिति विशेषे प्रस्तुते यत्सामान्यवचनं तेना-
प्रस्तुतप्रशंसा । किं तर्हि तत् । भाग्यायत्तं दैवायत्तम् । अथ बधूवन्धुभि-
रस्मा भिरतः परं न वाच्यम् । नियोगत्वेन पर्यवसानादिति भावः । अतो
भाग्यायत्तं येन भाग्येन युवयोरेतादृशोऽनुरागस्तदधीनमेव सर्वमिति भावः ।
खलुर्हेत्वर्थस्तेन काव्यालिङ्गमपि । यद्वातः परं महिषीत्वाभिषेकादिकं

स्वयमेव जानासीति सूच्यते । तादृशेन त्वया इयं मत्पोषिता शकुन्तला दृश्यः उक्तहेतु-
भिर्द्रष्टुं योग्या त्वत्कदाक्षपतनाहेति यावत् । तर्हि लोके पित्रादिभिः कन्यकाया जामातरं
प्रति विशेषप्रतिपत्त्यादिकमेव प्रार्थनीयं तत्कथं सामान्यप्रतिपत्त्यादिकं प्रार्थ्यत इत्यत
आह-अतः परमिति । अतः सामान्यप्रतिपत्तेः परं भिन्नं विशेषप्रतिपत्त्यादिकं खलु-
शब्दो हेत्वर्थकः । अतो हेतोः भाग्यायत्तं जन्मांतरोपाजितसुकृतविशेषाधीनं न तु
कन्यकायाः कुलाभिजात्यसौंदर्यविनयादिगुणविशेषायत्तमिति यावत् । अनेन गङ्गोत्तया
शकुन्तलायाः सौशीत्यादिवहुगुणयोगिता सूच्यते । ततो हेतोः तद्विशेषप्रतिपत्त्यादिकं
बधूवन्धुभिः बधूनामातैर्न वाच्यम् । न वाच्यनिष्ठापि पाठः । अत्र श्लोके अन्यापि
योजना क्रियते । अस्मानिति बहुवचनेन काश्यपगौतमीशाङ्करवादिशिष्या गृह्यन्ते ।
तादृशेषु बहुष्वस्मासु सत्स्वपि त्वया कोऽपि न पृष्ठ इति राश्यपराधारोपः प्रकाश्यते ।
तर्हि तात्कालिकसुखप्राप्त्यर्थं कृतपरकन्याहरणजनितपापस्य फलं कालांतरे परलोके
अनुभविष्यामि राज्ञो मम क इदानीं शिक्षक इत्यत आह-संयमधनानिति । अनेन स्वस्य
क्रोपप्रसादयोः शापानुग्रहाभ्यां सद्यः फलप्रदत्वं व्यज्यते । साधु विचिन्त्यात्मनः उच्चैः
कुलं साधु विचिन्त्येत्तनेन कलंकरहितचिरंननस्ववंशस्य तपोधनविषयकापराधकरणान्
क्षतिकर्णं तव नोचितमिति व्यज्यते आत्मन इत्येकवचनेन स्वकृतशकुन्तलापरिग्रहवृत्तांतं
स्वयमेव जानासि न त्वन्यदुष्टजनबोधनात् कृतशकुन्तलासंगमवृत्त्यवानिति
स्वस्येवापराधः न तु निकटवर्तिनामिति ज्ञाप्यते । तात्कालिकसुखानुभवार्थं यत्किंचित्
कृतं तदांतं किमर्थमनुष्ठेयमित्यवज्ञा नोचिता । किंतु उक्तहेतूनां विशेषप्रतिपत्तिरेवो-
चितेति भावः । पुनरपि हेत्वन्तरेण विशदयति-त्वयीत्यादि । त्वयीत्यधिकरणसप्तमी ।
त्वयीत्येकवचनेनात्मनः स्वतंत्रतया स्वकृतं स्वयमेव जानासि । यदि त्वया विशेषप्रतिप-
त्तिर्न क्रियते शकुन्तलाविषये तदा त्वत्कृतानुरागविशेषज्ञापकस्तव निकटवर्त्यन्यजने
नास्तीत्यविदितान्यजनात्मकृतज्ञापनं प्रकाश्यते । अस्याः शकुन्तलायाः संबन्धे पृष्टी ।
कथमपि कथंचित् यत्नेनेति यावत् । यदाहोत्पलः “ ज्ञातहेतुविवक्षाचामप्यादिकथमंल-
भाक् । कथमादि तथाप्यन्तं यत्नगौरववाढयोः ॥ ” इति । तां त्वदेकवेद्यां शकुन्तला-
संबन्धिनीं यत्नेन त्वत्कृतां तामिति यावत् । कथमपि तामित्यनेन स्वस्यासन्निधानेऽपि
शकुन्तलासंगमार्थं यत्नेन त्वत्कृतानुरागविशेषज्ञापकादिकं सर्वं तपोमहिम्ना ज्ञातमिति
परिग्रहवहुत्वेऽपीत्याद्यनुरागविशेषद्योतकशपथवाक्यं दुष्यन्तस्य स्मर्यते । अवांधवकृत-
ज्ञातिजनासंगवायकृताम् । अवांधवकृतामिच्छनेन वंधुजनासंगमला स्वाभिसरणभोक्तायाः

शार्ङ्गखः—गृहीतः संदेशः ।

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

भाग्यायत्तं दैवायत्तं तत्खलु निश्चितं वधूवन्धुभिर्न वाच्यम् । वचनमात्रेण तदसंपत्तेरिति भावः । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् । शकुन्तलायाः । व्यभिचारित्वदोषापनयनार्थं गांधर्वविवाहस्य वंधुजनानपेक्षितया तदानीं दुष्यन्तकथितं “गांधर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः” इत्यादि दृष्टांतवाक्यं दुष्यन्तस्य प्रकाश्यते । स्नेहप्रवृत्तिं परिणतानुरागविशेषात् कालाक्षमलक्षणौत्सुक्यविशेषव्यापारं च साधु विचिंत्येत्यनुषज्यते । अनेन “तपति तनुगात्रि मदनस्त्वाम्” इत्याद्यनुरागप्रकाशनार्थं भणितदुष्यन्तवाक्यं राज्ञः स्मार्यते । दारेषु कलत्राणां मध्ये । सात्वच्छपथवाक्यानुरागविशेषमात्रविश्वासवती सेति यावत् । इयं बालेयमिति यावत् । त्वया मान्य-प्रतिपत्तिपूर्वकं मान्या पूज्या प्रतिपत्तिज्ञानं तत्पूर्वकं तत्पुरःसरं दाराणां मध्ये प्रतिपत्तेर्मान्यत्वं तु पट्टमहिषीभावः । इदया द्रष्टुं योग्या । निष्कलंकमहाकुलीनस्वसौंदर्यसौशील्यादि-गुणविशेषैः पट्टमहिषीभावेन त्वद्विशेषकटाक्षपतनार्हा । यद्वा सेयं दारेषु सत्स्वपि अन्य-प्रतिपत्तिपूर्वकं मा इदया कलत्रांतरसाम्यगौरवपूर्वकं न दर्शनीयेत्यपि योजयति । “प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्तिप्रवृत्त्योः प्रागल्भ्ये प्रतिभाज्ञानयोरपि ।” इत्युक्त्वात् । तर्हि लोके सर्वैर्वधूवन्धुभिः सामान्यप्रतिपत्तिरेव प्रार्थ्यते तत्कथमिदानीं विशेषप्रतिपत्तिः प्रार्थ्यते इत्यत आह—अतः परमिति । अतः विशेषप्रतिपत्तेः परं भिन्नं सामान्यप्रतिपत्त्यादिक-मिति यावत् । खलुशब्दो हेत्वर्थकः । यतो हेतोरभाग्यायत्तं दुरदृष्टाधीनम् । त्वया भाग्यायत्तमित्यत्र संभावकारप्रश्लेषः कार्यः अभाग्यायत्तमिति । ततो हेतो तत्सामान्य-प्रतिपत्त्यादिकं वधूवन्धुभिर्वधूनामिष्टतमैर्जनैरिति यावत् । न वाच्यं न कथनीयम् । अभा-ग्यफलत्वान्न प्रार्थनीयमिति यावत् । अत्र श्लोके मालानामालंकारः । तदुक्तम् “ईप्सि-तार्थप्रसिद्धयर्थं क्रियते यत्र सूरिभिः । प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसंज्ञिता ॥” इति । अत्र शकुन्तलापरिग्रहे काश्यपेन स्वप्रीतिः दुष्यन्तस्य पुनरभिवृद्धिः तादृशूपायाः शकुन्तलाया लाभः इत्यादीनि बहूनि प्रयोजनानि प्रतिपादितानि । वत्सेत्यादि । इदानीं सांप्रतं “पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवने” इति न्यायेन पतिगृहगमन-समये प्राप्ते सतीति यावत् । अनुशासनीया निष्कलंकास्मत्कुलस्य कलंकित्वापातनभिया शिक्षणीया । पश्य विभावय । आमंत्रणे लोट् । ममांकसमीपे आगच्छेति यावत् । अत्र शिक्षावचनस्य श्रवणार्हत्वात् शृण्विति वक्तव्ये पश्येति दर्शनक्रियाभिधानं श्रोत्रश्रुतं तु यदा कदाचिच्चित्तास्वास्थ्यकाले विस्मृतं स्यात् साक्षान्नयनाभ्यां दृष्टं तु दृष्टाद्विस्मृतं तथा न भवतीति पश्येति प्रत्युक्तमित्याभिप्रायः । वनौकसोऽपि अरण्यवासिनोऽपि लोकज्ञाः

शाङ्करवः—न खलु धीमतां कश्चिद्विषयो नाम ।

काश्यपः—सौ त्वमितः पतिकुलं प्राप्य

शुश्रूषस्व गुरुन्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजे

भर्तुर्विप्रकृतापि रोपणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ १८ ॥

कथं वा गौतमी मन्यते ।

न खलु धीमतामिति कण्ववाक्यं प्रत्यर्थान्तरन्यासः । सा त्वमित्यस्य श्लोके-
नान्वयः । शुश्रूषस्वेति । गुरुञ्चश्रूषशुगादीञ्शुश्रूषस्व सेवां कुरु । सप-
त्नीनां जने समूहे प्रियसखीनामिव वृत्तिं कुरु प्रियसखीवृत्तस्व । विप्रकृता-
न्यकृतापि । 'निकारो विप्रकारः स्यात् 'इत्यमरः । रोपणतयेर्ष्या भर्तुः
प्रतीपं वैपरीत्यं मा स्म गमो यासीः । परिजने सेवकवर्गे भूयिष्ठमतिशयेन
दक्षिणातुकूला भव । भाग्येषु सपत्नीदैवेष्वनुत्सेकिन्यस्खलिता । भवेत्यनु-
पज्यते । अस्या भाग्यं मम नास्तीति दुःखं न कार्यमित्यर्थः । अथ च
भाग्येषु निजेष्वनुत्सेकिनी निर्गर्वा समैतादृशं सौभाग्यमिति गर्वो न कार्यः
इत्यर्थः । 'उदोमर्दनोत्क्षेपणगर्वस्खलनेषु ' इति गणपाठात् । एवं सति
युवतयः स्त्रीमात्रम् । त्वं तु किं पुनरिति भावः । गृहिण्याः पदं स्थानम् ।
यद्वा गृहिणीति पदमधिकारम् । यान्ति प्राप्नुवन्ति । अन्या वामाः स्त्रियः
कुलस्याधयः । भवन्तीत्यर्थः । 'वामौ वल्गुप्रतीपौ वा ' इत्यमरः । रूपक-
मर्थान्तरन्यासो वा । कुलस्याधयः कुलाधिष्ठानानि । वामा वक्राणीत्यर्थः ।

स्थावरजंगमात्मक्यद्विविधज्ञाः लोकवृत्तांताभिज्ञा इति यावत् । तपोमहिम्नेति भावः ।
लोकशब्देन लोकवृत्तांतः कथ्यते । यदाह वामनः 'लोकवृत्तं लोकः' इति । शुश्रूषस्वेति ।
गुरुन् पूजार्हान् शुश्रूषस्व परिचर । सन्तः शृणोतिः परिचर्यायां रुढः । "ज्ञाथुसू-
दृशां सनः" इत्यात्मनेपदम् । "शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्यावधानयोः ।" इति
विश्वः । अत्र शकुन्तलायाः काश्यपेन गुरुजनशुश्रूषाशिक्षावचनव्याजेन पूर्वं गुरुजनभूत-
दुर्वासःशुश्रूषावैपरीत्यदोषजनितशापात् पंचमाङ्के दुष्यन्तस्य शकुन्तलाविषयकस्मरणा-
भावे वीजमत्रोपन्यस्तमित्यवगन्तव्यम् । एवं सर्वकाव्येषु वीजानुगुण्यं बुद्धिमतोद्बोध्यम् ।
सपत्नीजेन प्रियसखीवृत्तिं प्रियसखीव्यापारं चादुभाषणादिवृत्तिमिति यावत् । वृत्तिमि-
त्यनेन प्रियभाषणादिचेष्टयैव प्रियसखीदर्शनं कर्तव्यं न तु मनःपूर्वकमिति भावः ।

गौतमी—एत्तिओ वहुजणस्स उवदेसो । जादे, एदं वखु सव्वं ओधारेहि । [एतावान्वधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत्खलु सर्व-मवधारय]

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनं च ।

शकुन्तला—ताद, इदो एव्व किं पिअंवदामिस्साओ सहीओ णिवत्तिस्सन्ति । [तात, इत एव किं प्रियंवदामिश्राः सख्यो निवर्तिष्यन्ते]

काश्यपः—वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला—(पितरमाश्लिष्य) कहं दाणिं तादस्स अङ्गादो परिभट्टा मलअतरूम्मूलिया चन्दणलदा विअ देसन्तरे जीविअं धारइस्सं । [कथमिदानीं तातस्याङ्गात्परिभ्रष्टा मलयतरून्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्ये]

‘आधिर्मानसपीडायां प्रत्याशायां च बन्धने । व्यसने चाप्यधिष्ठाने ’ इति विश्वः । वृत्तमनन्तरोक्तम् । एतावान्वधूजनस्योपदेशः । जाते पुत्रि, एतत्खलु सर्वमवधारय । तात, इतः [एव] किं प्रियंवदामिश्राः सख्यो निवर्तिष्यन्ते । कथमिदानीं तातस्याङ्गात्क्रोडात् [परि] भ्रष्टा मलयतरून्मूलिता चन्दनल-तेव देशान्तरे परदेशे स्थानान्तरे च जीवितं धारयिष्ये । कथमिदानीमिति संबंधः । उपमया तत्रत्यैर्वहुमानिताया अपि पितृवियोगाविस्मरणं ध्वन्यते ।

सापत्न्यव्यवहारादिकं न दर्शनीयमिति यावत् । विप्रकृतापि विगतं प्रकृतं प्रकृतिर्यस्याः सा तथोक्ता कोपितापीत्यर्थः । रोपणतया कोपनतया प्रतीपं प्रतिकूलं मा गमः मा गच्छ “ पतिरेव बुधैः स्त्रीणां देवतेति निगद्यते ” इति न्यायात्कोपसमये भर्तृश्चित्तरंजका-नु-कूलव्यवहारादिकमेव कर्तव्यमित्यर्थः । पारिजने उपजीविजने भूयिष्ठमतिशयेन दाक्षिणा अनुकूला । भोगेषु सुखेषु अनुत्सेकिनी अनुत्कंठिता अगर्विता भवेत्यनुषज्यते । एवमुक्त-प्रकारेण गृहिणीपदं गृहिणीव्यपदेशं यान्ति व्रजन्ति । वामाः प्रतिकूलाः कुलस्य वंशस्था-धयः अपकर्षहेतवः । यथा आधयस्तु देहस्यापकर्षहेतवस्तथा कुलस्येति यावत् । “ आधिस्तु व्यसने चित्तदुःखेऽधिष्ठानबंधयोः । ” इति वैजयंती ।

काश्यपः—वत्से, किमेवं कातरासि ।

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात्प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं

नम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ १९ ॥

अभिजनेति । अभिजनवतः कुलवतः । ‘अभिजनान्वयौ’ इत्यमरः । अत्रैतदनुक्तेरपि सिद्धेस्तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणया सामान्यशब्दो विशिष्टं कुलं लक्षयति । तदुत्पत्तिमत्त्वं त्वर्थाक्षिप्तम् । एतद्व्यादानदाक्षिण्यधर्मभीरुत्वादि धर्मशतं व्यनक्ति । अथवाभिजनपदेन तदुत्पन्ना जना लक्ष्यन्ते । तद्वतस्तद्गुणजनवतोऽभितः समन्ततो जनवतः स्वजनवत इति वा । अनेन विशेषणेन सकलवन्धुजनकृत्यचिन्तया गृहिणीगतोऽतिशयो व्यज्यते । एवंभूतस्य भर्तुः श्लाघ्ये सर्वोत्कृष्टे । तादृशप्रेम्णानुमितत्वात् । गृहिणीपदे गृहिणीस्थाने । अथवा गृहिणीलक्षणाधिकारे । अथ च गृहिणीति व्यक्षरं पदं तत्र । जगति गृहिणीपदवाच्यत्वमेवेत्यर्थः । अतः ‘गृहिणी गृहमुच्यते’ इत्युक्तेस्तदीयं सर्वं गृहं त्वदायत्तमिति भावः । स्थिता चापल्यनिवृत्त्या स्थिरीभूता । अत एव भर्तुरित्युचितपद्मोपन्यासः । भरतीति भर्ता सकलजगद्भरणशीलस्येति षष्ठ्या गृहिणीगतोऽतिशयो व्यज्यते । तावता किं तत्राह—विभवेति । विभवः संपत्तिस्तेन गुरुभिर्गिरिष्ठैः । अनेन कृत्यानामनन्यनिर्वाहित्वं सूचितम् । तस्य भर्तुः प्रतिक्षणं कृत्यैः । इत्यव्ययबहुवचनाभ्यां विशिष्टकार्याणामन्यता (तमता) ध्वन्यते । व्याकुला व्यग्रा । स्वगृहकार्यसहस्रनिमग्ना विगलितवेद्यान्तरा भविष्यसीति भावः । आचिराच्छीघ्रं प्राची प्राग्दिगिव त्वं पावनमर्कमिव तनयं प्रसूय चेति । चः समुच्चये । स स्वयं पूत इति किं वक्तव्यम् । पावयतीति पावनः । तन्नामग्रहणेनान्येऽपि पावना भवन्तीति भावः । अर्कोपमानत्वं (त्वेन) तनयस्य जगद्विलक्षणतेजस्वित्वं लोकत्रयातिक्रान्तपौरुषत्वं चतुर्दशभुवनगीयमानकीर्तित्वमत एव चक्रवर्तित्वमित्यादि धर्मसहस्रं व्यज्यते । हे वत्से, मम पितुर्विरहजां वियोगजां शुचं न गणयिष्यसि । न तु सा न भविष्यति ।

अभिजनवत् इत्यादि । अभिजनवतः कुलीनस्य श्लाघ्ये पूज्ये गृहिणीपदे पट्टमहिषी-

(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति)

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

शकुन्तला—(सख्यौ उपेत्य) हला, दुवे वि मं समं एव परि-
सजह । [हला, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम्]

सख्यौ—(तथा कृत्वा) सहि, जइ णाम सो राआ पच्चहि-
ण्णाणमन्थरो भवे तदो से इमं अत्तणामहेअङ्किअं अंगुलीअअं
दंसोहि । [सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत्तत-
स्तस्येदमात्मनामधेयांकितमंगुलीयकं दर्शय]

शकुन्तला—इमिणा संदेहेण वो आकम्पिद ह्मि । [अनेन
संदेहेने वाम्नाकम्पितास्मि]

सख्यौ—मा भाआहि । सिँणेहो पावसंकी । [मा भैषीः ।
स्नेहः पापशंकी]

गृहकार्यव्यग्रतया त्वया शोको न गणनीय इत्यर्थः । पितृवियोगदुःखमवि-
स्मरणीयप्रकृत्या व्यज्यते । चतुर्थचरणार्थं प्रति पूर्वोक्तद्वयं हेतुत्वेन
योज्यम् । उपमासमुच्चयकाव्यलिङ्गश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । हरिणीवृत्तम् ।
अनेन संग्रहलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘सामदानार्थसंयोगः
संग्रहः परिकीर्तितः’ इति । द्वावपि मां सममेकदैव परिष्वजेथाम् ।
तथा कृत्वेत्येकदा परिष्वज्य । सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञान-
मन्थरो भवेत् । प्रत्यभिज्ञाने तत्तेदंतावगाहिनि सेयं शकुन्तलेति ज्ञाने
मन्थरः शिथिलो झटित्येतादृग्ज्ञानरहित इत्यर्थः ततस्तस्येदमात्मनामधे-
याङ्कितमंगुलीयकं दर्शय । अनेन रूपलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु
दशरूपके—‘रूपं वितर्कवद्वाक्यम्’ इति । यदीति वितर्कोक्तेः । अनेन
वः संदेशेन कम्पितास्मि । अनेन संभ्रमलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु
दशरूपके—‘शङ्कात्रासौ च संभ्रमः’ इति । मा भैषीः । स्नेहः पापशङ्की ।
अनेनाधिवल्लक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘कपटेनाप्तिसंधानं
स्थाने । यदिति । यत्पट्टमहिषीत्वं सत्पुत्रलाभश्च तदास्त्विति आशिषि लोद् ।

१ यदिच्छसि इति क० पु० पाठः । २ स (ख) इति क० पु० पाठः ।

३ अदि (अति) इत्यधिकं क० पु०

शार्ङ्गरवः—युगान्तरमोरूढः सविता । त्वरतामत्रभवती ।

शकुन्तला—(आश्रमाभिमुखी स्थित्वा) ताद, कदा पु भूओ-
तवोवणं पेक्खिस्सं । [तात, कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये]

काश्यपः—वत्से, श्रूयताम् ।

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेक्ष्य ।

भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं

शान्ते करिष्यासि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ २० ॥

ज्ञेयं चाधिवलं बुधैः ' इति । युगान्तरं हस्तचतुष्कावाधि । ' युगं
हस्तचतुष्केऽपि ' इति विश्वः । तात, कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये ।
भूत्वोति । चिराय चिरकालम् । चत्वारः समुद्राः । विशेषणेनैव विशेष्य-
प्रतिपत्तिः । तेऽन्तो यस्याः सा चासौ मही च तस्याः सपत्नी भूत्वा ।
चतुरुदधिमेखालितभूमिवलयोपभोगमुपभुज्येति भावः । दुष्यन्तस्यापत्यं
दौष्यन्तिस्तम् । ' अत इष् ' । न विद्यते प्रति संमुखं (खो) रथो यस्य स
तम् । प्रतिपक्षाभावात् । ' मात्रार्थे चाभिमुख्ये च प्रतिदानादिषु प्रति'
इति विश्वः । अनेन विशेषणद्वयेन महीभारक्षमत्वं ध्वनितम् । निवेक्ष्य
स्थापयित्वा । अर्थान्महीसपन्त्याम् । अत्र सपत्नीग्रहणेन तस्या अपि
मातृत्वं सूचितम् । यद्यपि सपत्नी तथापि त्वयि सत्यामेव सपत्नभावः ।
त्वया समर्पिते तु तन्नास्तीति भावः । भर्त्रा सहेति गौणत्वमेतां प्रत्युत्तर-
दानेनास्याः प्रकृतत्वान्नानुपपन्नम् । अत्र तस्यां महीसपत्नीत्वं तस्यां तन्नि-
वेशनं तस्मिन्श्च कुटुम्बभरनिवेशनमिति मालादीपकम् । अत्र यावदुष्यन्त-
धारणं पितृभक्त्या तं प्रति मद्या मातृत्ववर्णनं नानौचित्यमावहति । शान्ते

भूत्वेत्यादि । चतुरन्तमहंसपत्नी चत्वारो अंता यस्याः सा समस्तैत्यर्थः । सा चासौ
मही च सा तथोक्ता तस्याः सपत्नीभूत्वा पट्टमहिषी भूत्वेति यावत् । दुष्यन्तस्यापत्यं दौ-
ष्यन्तिः तमप्रतिरथमप्रतिरथिकम् । अत्र रथशब्देन रथिको लक्ष्यते । शांते रागद्वेषरहिते ।

गौतमी—जादे, परिहीअदि गमणवेला^१ । णिवत्तेहि पिदरं । अहवा चिरेण वि पुणो पुणो एसा एवं मन्तइस्सदि । णिवत्तदु अवं । [जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषैवं मन्त्रयिष्यते । निवर्ततां भवान्]

काश्यपः—वत्से, उपरुध्यते^२ तपोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूयः पितरमाश्लिष्य)^३ तवच्चरणपीडितं तादंसरीरं । तां मा अदिमेत्तं मम किदे उक्कण्ठं । [तपश्चरणपीडितं तातशरीरम् । तन्मातिमात्रं मम कृत उत्कण्ठस्व] ।

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥ २१ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च ।)

प्रकरणानुसाराद्वयसीति गम्यते । इदमाश्रमविशेषणत्वेनापि । पुनःपुनरे-
षैवं मन्त्रयिष्यति । निवर्ततां भवान् । तपश्चरणेन पीडितं तातशरीरम् ।
तस्मान्मम कृते । अतिमात्रमुत्कण्ठा । मेति निषेधे । उत्कण्ठया लामि-
त्यर्थः । 'क्त्वस्तुमत्तूणतुआणाः' इति क्त्वाप्रत्ययस्य तुमादेशः । शममिति ।
मम काश्यपश्य । बाल्यादारभ्य त्वत्कृतपरिपालनस्येत्यर्थान्तरसंक्रान्त-
त्वम् । एवंभूतस्य शोकः कथं शममेष्यति । कष्टेन शममेष्यतीत्यर्थः ।
ईदृशस्त्वया तादृशगुणवत्या तथा सकलनिपुणयेत्यादि द्योतयति । पूर्वं
रचितो रचितपूर्वस्तम् । नीवारैस्तृणधान्यैर्वर्लिं पूजां विलोकयतः । कीदृशं
बलिम् । उटजद्वारे विरूढं संजातम् । 'विरूढस्तु संजातांकुरितेऽन्यवत्'

शममित्यादि । शमं शान्तिं मे रागद्वेषादिरहितस्य मे इति यावत् कथं केन हेतुना ।

१ दे (ते) इत्याधिकं क० पु० । २ मे इत्याधिकं क० पु० । ३ भूयोवि

(भूयोऽपि) इत्याधिकं क० पु० । ४ तादस्स (तातस्य) इति क० पु०

पाठः । ५ ता मा इति नास्ति क० पु० । ६ उक्कण्ठिदं हविस्सदि

(उत्कण्ठितं भाविष्यति) इति क० पु० पाठः ।

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य) हृद्धी, हृद्धी । अन्तलिहिदा
सउन्दला वणराईए । [हा धिक्, हा धिक् । अन्तर्हिता शकु-
न्तला वनराज्या]

काश्यपः—(तनिःश्वासम्) अनसूये, गतवती वां सहधर्मचा-
रिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं मां प्रस्थितम् ।

उभे—ताद, सउन्दलाविरहिदं सुणं विअ तवोवणं कहां पवि-
सामो । [तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं
प्रविशावः]

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त
भोः शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ।

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यार्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ २२ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

इति विश्वः । काव्यलिङ्गानुप्रासौ । हा धिक्, हा धिक् । अन्तर्हिता शकु-
न्तला वनराज्या । तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रवि-
शावः । कण्वप्रवेशानन्तरमेतदन्तेन करुणो रसो ध्वनितः । तल्लक्षणं
तु—‘इष्टवन्धुवियोगश्च स्त्रीनाशो वधवन्धने । विभावाः संमताः पुंसामुत्त-
मानां पराश्रिताः ॥ मध्यमाधमपुंसां तु ते स्युरात्मैकगोचराः । अश्रु-
पातो मुखे शोषो विलापः परिदेवनम् ॥ स्तम्भो विवर्णता स्रस्तगात्रता
प्रलयस्तथा । यत्र संचारिणः स्थायी शोकः स करुणो मतः ॥’ इति ।
अर्थ इति । हि निश्चितं कन्यार्थः परकीय एव । उत्पत्त्यनन्तरमेव पर-
कीयत्वेन ज्ञात इत्यर्थः । अद्य परिग्रहीतुः परिणेतुस्तां संप्रेष्य ममाय-

नु जिज्ञासायाम् । हा धिक् हाधिगिति निर्वेदे । सविमर्शं सविचारम् । हन्त हर्षे ।
भो इत्यामंत्रणे । स्वास्थ्यमव्याकुलत्वम् । कुतः कस्मात् । अर्थो हीत्यादि । कन्या
परकीय एव अर्थः परस्यैव धनम् । हिः प्रसिद्धौ । अनेन सर्ववर्णसंमतिरुक्ता । तां

(२८२)

अभिज्ञानशाकुन्तलम् ।

[चतुर्थः ४]

मात्मा प्रकाममत्यर्थं विशदो निर्मलो जातः । पूर्वं सामान्यतोऽन्यदीय-
त्वमुक्त्वा परिग्रहीतुस्तामित्यनेन नियतविषयत्वेन परकीयत्वं वदतावश्य-
प्रस्थापनीयत्वं ध्वनितम् । इदमेवोत्प्रेक्षायां न्यासेन सह साधर्म्यं ज्ञेयम् ।
प्रत्यर्पितो न्यासो येनेदृश इवेत्युत्प्रेक्षा । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥

इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थद्योतानिकायां
चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ।

तादृशीं परकीयधनभूतां कन्याम् । अद्येदानीम् । ' भर्ता रक्षति कौमारे ' इति न्यायेन ।
समये प्राप्ते परिग्रहीतुः पत्युः संप्रेष्य प्रस्थाप्य स्थितवतो मम अंतरात्मा अंतःकरणं
प्रत्यर्पितन्यास इव प्रत्यर्पितः प्रतिसमर्पितः न्यासः उपनिधिर्धेन स तथोक्तः । प्रकाम-
मतिशयेन विशदः स्वरूपो जातः संवृत्तः ॥

इति श्रीरमणवेङ्कटाचलेश्वरपादारविन्दपूजकवैखानसकुलतिलककौशिकगोत्रवेङ्कटभट्ट-

इतिगोत्रक्रमान्तभट्टविरुद्धश्रीतिरुमलाचार्यपुत्रेण ध्वनिप्रस्थानपरमाचार्याष्ट-

भाषाचक्रवर्तिश्रीनिवासाचार्येण विरचितायामभिज्ञानशाकुन्तलव्या-

ख्यायां चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्यो राजा विदूषकश्च)

विदूषकः—(कर्णं दत्त्वा) भो वयस्स, संगीतशालन्तरे अवधानं देहि । कलविशुद्धां गीदीं सरसंजोओ सुणीअदि । जाणे तत्तहोदी हंसवदिआ वण्णपरिअअं करोदि त्ति । [भो वयस्य, संगीतशालान्तरेऽवधानं देहि । कलविशुद्धाया गीतेः स्वरसंयोगः श्रूयते । जाने तत्रभवती हंसपदिका वर्णपरिचयं करोतीति]

भो वयस्य सखे, संगीतशालाभ्यन्तरेऽवधानं देहि । कलविशुद्धाया गीतेः स्वरसंयोगः श्रूयते । कला मधुग स्फुटध्वनियुक्ता । अनेन सुशारीरेमुक्तम् । ‘ भारी तु ध्वनिमाधुर्यरक्तिगाम्भीर्यमार्दवैः ’ इत्यादिना सुशारीरस्य गुणा उक्ता रत्नाकरे । अत एवाग्रे ‘ लक्ष्यते रागभरिता ’ इति । विशुद्धा शुद्धा नाम गीतिः । ग्रामरागजनिकेत्यर्थः । तस्याः स्वरसंयोगः । तत्संवन्धी स्वरालाप इत्यर्थः । तदुक्तं तत्रैव—‘ गीतयः पञ्च शुद्धाख्या भिन्ना गौडा निवेसरा । साधारणी विशुद्धा स्यादवकैर्ललितैः स्वरैः ॥ ’ इति । जाने तत्रभवती हंसपदिका वर्णपरिचयं स्थाप्यारोह्यावरोह्यात्मकगानक्रियाभ्यासं करोति । तथा च तत्र—‘ गानक्रियोच्यते वर्णः स

कविरिदानीं स्वस्य महाकवित्वप्रदर्शनार्थं शापजसंमुखविरहं वर्णयिष्यन्कथांतरमारभते । ततः प्रविशतीत्यादि । भो वयस्येत्यादि । “ गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं संगीतमुच्यते ” इत्युक्तत्वात् । एतत्रयं यत्र शालायां तस्याः शालाया अभ्यन्तरे अंतराले गीतिर्नाम रागाद्याश्चयः सदर्भविशेषः । तस्या गीतेः कलविशुद्धत्वं विशेषणम् । यदा निषादः षड्जस्य श्रुतिद्वयं संश्रयेत् तदा स स्वरः काकलीत्युच्यते । यदा गांधारो मध्यमस्य श्रुतिद्वयं संश्रयेत् सांतरकाकली । तदुक्तं “ श्रुतिद्वयं चेत्षड्जस्य निषादः संश्रयेद्यदा । सा काकली मध्यमस्य गांधारस्त्वंतरः स्मृतः ॥ ” इति । सैव काकली कल इत्युच्यते । “ काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरा स्फुटे ” इत्युक्तत्वात् । एतादृगव्यक्तमधुरस्वरयोगेन गीतेरत्यंतश्राव्यता भवति । यदाह “ गीतयः पञ्च शुद्धाद्या भिन्ना गौडी च वेसरा । साधारणी विशुद्धा स्यादवकैर्ललितैः स्वरैः ॥ भिन्ना सूक्ष्मैः स्वरैर्वक्त्रैर्मधुरैर्मकैर्युता । गाढैस्त्रिस्थानगमकैरोह्यादी ललितैः स्वरैः ॥ अखंडितास्थितिस्थानत्रये गौडी मता सताम् । ओहाटी कंपितैर्मर्द्रेर्दुदुततरैः

राजा—तूष्णीं भव । यावदाकर्णयामि ।

(आकाशे गीयते)

अहिणवमधुलोलुवो भवं तह परिचुम्बिअ चूतमञ्जरीं ।

कमलवसइमेत्तणिव्वुदो मधुअर विह्वरिओ सि णं कहं ॥ १ ॥

[अभिनवमधुलोलुपो भवांस्तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम् ।

कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथम् ॥]

चतुर्धा निरूपितः । स्थाप्यारोह्यवरोही च संचारी ' इति । [अहिण-
त्रेति ।] अभिनवेत्यपरवक्तुम् । अभिनवमधुलोलुप भवांस्तथा परिचुम्ब्य
चूतमञ्जरीम् । कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां [कथम्]
नूतनपुष्परससन्तृषणः । नूतनत्वं प्रत्यग्रत्वेन समयविशेषजातत्वेन च ।
अत एव तथा तेन प्रकारेण । यथा स्वाभिलाषपरिपूर्तिर्भवतीत्यर्थः ।
चूतमञ्जरीमाधमञ्जरीम् । ' मञ्जरी वल्लरी स्त्रियाम् ' इत्यमरः । परितः
समन्ततश्चुम्बित्वा । कमलं सर्वदानुभूतं न त्वपूर्वं चूतमञ्जर्यादि ।
वसतिमात्रं न तु मध्वास्वादस्तेनापि निर्वृतः तत्रापि
सुखित एनां चूतमञ्जरीं कथं विस्मृतोऽसि । अत एव मधुकरेति साभिप्रा-
यम् । हेत्वनुप्रासौ । अत्र सारूप्यनिमित्तया प्रशंसया राज्ञो दुष्यन्तस्य

स्वरैः ॥ हकारौकारयोगेन हृदयस्ते चुबुके भवेत् । वेगवद्भिः स्वरैर्वर्णचतुष्टकेऽप्यतिर-
क्तितः ॥ वेगस्वरा रागगीतिर्वेसरः चोच्यते बुधैः । चतुर्गीतिगतं लक्ष्म श्रिता साधा-
रणी मता ॥ शुद्धादिगीतियोगेन रागाः शुद्धादयो मताः । पंचधा ग्रामरागाः
स्युः पंचगीतिसमाश्रयात् ॥ " इत्युक्तत्वात् । स्वरयोग इति ।
यद्यपि स्वरशब्दो नानार्थकः तथापि षड्जादिष्वेव रूढः । तदुक्तमा-
जनेयेन " रसशब्दो मयूरादिसमुत्पन्नेषु वस्तुषु । षड्जादिष्वेव रूढोऽ-
यमिति नैवाक्षु वर्तते " इति । गीत्यभ्यासे प्रथमतो वर्णपरिचयः कार्यः । आ-
काशे गीयत इति । नाट्ये रंगमध्ये नेपथ्यव्यतिरिक्तस्थानमाकाशमित्युच्यते । अहिणवे-
त्यादि । अत्र मधुकरवृत्तातेन प्रकरणादिसहकृतेन दुष्यन्तवृत्तातो ध्वन्यते । अर्थस्तु
मधुकरवृत्तातकथनद्वारा कृच्छ्रात्पूर्वपरिगृहीततादृशपशुकुन्तलाविस्मरणाद्राज्ञ उपालंभः
क्रियते । मधुकरोपमानेन मधुकरस्य यथा नानापुष्परसग्रहणशीलत्वं तथा राजानो

शकुन्तलाविस्मरणस्य प्रस्तुतस्य गम्यत्वादाक्षेपनामाङ्गमुपाक्षिप्तम् । तद्व-
क्षणं दशरूपके—‘ गर्भवीजसमुद्भेदादाक्षेपः परिकीर्तितः ’ इति । अथ

बहुवद्भभा इति न्यायेन विविधपद्मिनीजातिस्त्रीसंभाषणालिङ्गनचुंवनादिसारवेत्तना सूच्यते । न त्वनागरिकतया स्त्रीरत्नतारतम्यानभिज्ञेति भावः । अभिनवमधुलोलुपः सन् अभिनव-
पदेन ‘रत्नहारी तु पार्थिव’ इति न्यायेन उच्यते परं ततोऽधिकाननुभूतादृष्टाश्रुतपूर्वलोकोत्त-
रमुवतिसंभोगलंपटत्वं प्रकाशयते । मधुपदेन तद्दर्शनमात्रेण संजातमदभावेन तत्संपर्कादेः
कालाक्षमत्वं प्रतीयते । तेन वस्तुसौंदर्यप्राप्त्यादनुरागद्वन्द्वेः कारणमुक्तम् । लोलुपपदेन अंतः-
पुरःस्त्रीभ्यः शकुन्तलायामधिकरूपलाभ्यदिगुणबाहुल्यादिदर्शनात् तद्दर्शनानंतरं तत्सं-
पर्कजनितसर्वकार्यवैमुख्यात् तत्प्राप्तिनिमित्तकचिंतया तत्कालजनिततदेकशरणमदना-
कुलितत्वादिकं ज्ञाप्यते । त्वमित्यनेन स्वकृतकार्यं स्वयमेव जानासि नान्य इति द्योत्यते ।
चूतमंजर्युपमानेन चूतमंजरी इतरपुष्पाणीत्र हठाद्विकासभावो गम्यते । तथैव पष्ठेऽङ्के
वदिष्यति “ चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका वभ्राति न स्वं रजः ” इति । अनेन गुरु-
जनासम्मत्या स्वाभिसरणभीष्टभावेन नायकसंपर्कं प्रति हठान्नायिकानुमतिर्न कृतेति ध्वन्यते ।
चूतमंजरीत्यनेन इतरस्त्रीवैलक्षण्यात्सजातीयोत्कृष्टता सूच्यते । तथा परिचुंव्येति । तथैत्यनेन
तद्दर्शनानंतरं विरहपरंपराजनितस्वशरीरकाश्यवैवर्ण्याश्रुतास्तत्तदभ्रप्रलयादिमरणसंघाताना-
त्मदशानुभवात्तत्संगमासंगमयोरेव स्वजावितसद्भावासद्भावनिमित्तत्वविषया गुरुजनास-
म्मत्या स्वाभिसरणे सति स्वकुलकलंकभूतन्यभिचारित्वदोषशङ्कित्या नायिकायाः स्वाभि-
सरणार्थं विधासार्थं च हेतुत्वेनोक्तं “ गांधर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ”
इत्यादि “परिग्रहबहुत्वेऽपि ” इत्यादिवाक्यं च स्मारयित्वा दुष्यन्तस्य तत्कालजनित-
मदनकातरताया अनिर्वचनीयत्वं प्रकाशयते । परिचुंव्येति । चुंवनशब्देन नायकारब्धः
संभोगशृंगारः कथ्यते । परितः सर्वविषयेषु चुंवनं कृत्वेत्यनेन यावता कालेन सुरतप्रस्ता-
वांगीकारः तावत्कमेण नायककृतबहुविधानुयवशीकरणप्रकारचातुरी द्योत्यते । तेन
नायकस्य कामतंत्रवैदग्ध्यं नायिकायाः कन्याभावमुलभं मौढ्यं च ध्वन्यते । यद्वा सर्व-
विषयचुंवनार्थेनाधरश्रवणहृत्तेनान्नायवयवानां चुंवनरहस्यश्रवणस्तनमुकुलादिसर्वांगस्पर्श-
नालिङ्गनसर्वांगदर्शनादिभिर्न्यामनोरथपरिपूर्तिर्भवति तथा संभोगः कृत इति ज्ञाप्यते ।
तेन देशस्य विविक्ततया निर्गलसुरतक्रिया ध्वनिता । कमलवसतिमात्रनिर्वृत इति ।
कमलस्य रात्रौ संकोचवत्तया दिवामात्रदर्शनीयता सूचिता । कमलोपमानेनान्तःपुर-
स्त्रीणां मानुषशरीरसद्भावात् विकारादिसंभवात् कतिपयकालसंभोगार्हत्वं सूचितम् ।
शकुन्तलायाः साक्षादप्सरस्संभवत्वेन पूर्वोक्तविकारासंभवात् सार्वकालिकसंभोगार्हत्वमु-
क्तम् । एनां लोकोत्तरचमत्कारकारिबहुगुणाधारभूतामेनामिति यावत् । कथं केन हेतुना
विस्मृतोऽसीति मधुकरवृत्तांतेन राज्ञ उपालंभः क्रियते । अत्र हेतुर्नामालंकारः ।
तदुक्तं “ यत्प्रयोजनसामर्थ्याद्वाक्यमिष्टार्थसाधकम् । समासोक्तं
मनोग्राहि स हेतुरिति कीर्तितः ॥ ” इति । यद्वाक्यमिष्टसाधकं तत्प्रयोजन-

राजा—अहो रागपरिवाहिनी गीतिः ।

विदूषकः—किं दाव गीदीए अवगओ^१ अक्खरत्थो । [किं तावद्गीत्या अवगतोऽक्षरार्थः]

राजा—(स्मितं कृत्वा) सकृत्कृतप्रणयोऽयं जनः । तस्या देवीवसुमतीमन्तरेण मदुपालम्भमवगतोऽस्मि । सखे माढव्य, मद्वचनादुच्यतां हंसपदिका । निपुणमुपालब्धोऽस्मीति ।

चानेन तृतीयं पताकास्थानमुक्तम् । तल्लक्षणमुक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—‘अर्थो-
पक्षेपणं यन्तु गूढं सविनयं भवेत् । श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयं तन्मतं तथा ॥’
इति । ‘ मधुव्रते मधुकरः कामुकेऽपि प्रकीर्तितः ’ इति विश्वः । कमलाया
लक्ष्म्या वसतिस्तया निवृत्त इति । ‘ दीर्घह्रस्वे मिथो वृत्तौ ’ इत्यनेन ।
द्वस्वत्वम् । अभिनवं यन्मध्वधरमधु तत्र लोलुप इति सर्वेषां श्लिष्टत्वम् ।
रञ्जनं रागस्तत्परिवाहिनी । अत्यन्तरञ्जिकेत्यर्थः । अत्र धातुसंबद्धा न
तु गीतिशब्दवाच्या । सकृदेकवारं कृतः प्रणयो याच्ञा येनेदृशोऽयं जनो
हंसपदिकालक्षणः । तस्याः सकाशादेवीवसुमतिमन्तरेण विना क्षणमपि न
तिष्ठामीति मत्संबन्धमुपालम्भमवगतोऽस्मि । क्वचित् ‘ तदय देवीं वसु-

वशात् संक्षेपेणार्थात्तरोपयोगि च भवति स हेतुः । अत्र मधुकरवृत्तान्तेन पूर्वपरिगृहीतशकु-
न्तलास्मरणात् आश्रमात्स्वनगरं प्रति सर्वथा नेतव्या । चूतमंजर्युपमानेन इतरस्त्रीविल-
क्षणलोकोत्तरवदुगुणवत्तया नायकस्यानुरागविषययोग्यता चेति द्वयमपि संक्षेपेण प्रत्य-
पादि । किंचान्नान्योक्त्यलंकारेण पताकास्थानमुक्तम् । तदुक्तं “ प्राकरणिकस्य
वस्तुनो भाविनः सूचनं पताकास्थानकम् ” इति । यथा पताका स्वां सेनां सूचयति तद्वदि-
दमपीति पताकास्थानकम् । तद्विविधं समानेतिवृत्तं समानविशेषणं चेति । एतच्चान्योक्ति-
समासोक्त्यलंकारभेदाद्भवति । अत्र मधुकरवृत्तातेन प्रकरणादिसहकृतेन दुष्यन्तवृत्तातो
ध्वन्यते न तु श्लिष्टशब्देनोच्यते । अहो इत्यादि । रागपरिवाहिनीति गीतेराश्रयत्वेन
रागस्यातिशयेन अभिव्यक्तौ परीवाह इव भवति । यथा जलाधारभूते तटाके जलाति-
शये सत्युत्कूलप्रवाहो भवति तद्वदित्यर्थः । किमित्यादि । किमिति प्रश्ने । तावत्साकथ्ये ।
सकृत्कृतप्रणयः सकृत् एकवारं कृतः प्रणयः विभ्रंभः यस्मिन् स तथोक्तः । अभिनवे-
त्यादिना एतदन्तेन अंशो नामालंकारो व्यज्यते । तदुक्तं “ वाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्टान्ताद्यै-

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । (उत्थाय) भो वअस्स, गही-
दस्स ताए परकीएहिं हत्थेहिं सिहण्डए ताडीअमाणस्स अच्छाराए
वीदराअस्स विअ णत्थि दाणिं मे मोक्खो । [यद्भवानाज्ञापयति ।
भो वयस्य, गृहीतस्य तथा परकीयैर्हस्तैः शिखण्डके ताडयमान-
स्याप्सरसा वीतरागस्येव नास्तीदानीं मे मोक्षः]

राजा—गच्छ । नागरिकवृत्त्या संज्ञापयैनाम् ।

विदूषकः—ण जाणे का गई । (इति निष्क्रान्तः) [न जाने
का गतिः]

राजा—(आत्मगतम्) किं नु खलु गीतार्थमाकर्ण्येष्टजनविरहा-
द्वतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा ।

मतीमन्तरेणोपालम्भमुपाकृतोऽस्मि ' इति पाठः । सुबोध एव । यद्भवाना-
ज्ञापयति । गृहीतस्य तथा परकीयैर्हस्तैः शिखण्डके काकपक्षके । कोऽ-
ल्पार्थे । ताडयमानस्य । तथा शिखण्डके गृहीतस्त्येति योज्यम् । अप्सरसा
वीतरागस्येव नास्तीदानीं मोक्षो मोचनं कैवल्यं च । अप्सरसा गृहीतस्य
वीतरागस्येति योज्यम् । श्लेषोपमा । नागरिकवृत्त्येति त्रिपताकस्य मध्य-
मातर्जनीभ्यां वक्राभ्यामधोमुखं कम्पिताभ्यामित्यर्थः । का गतिः । राज-
वचनमनुल्लंघनीयमिति भावः । ' गीतमार्कण्य ' इति पाठः । ' गीतार्थमा-
कर्ण्य ' इति पाठे गीतं चार्थं चेति गीतार्थमाकर्ण्य श्रुत्वा ज्ञात्वेति व्याख्ये-
यम् । इष्टजनविरहाद्वत इति शापप्रभावाद्बस्तुतस्तस्मादेव बलवदधिकम् ।

रनेकधा । अन्यस्मिन्नेव पतनादिह भ्रंशः स उच्यते ॥ ' इति । अत्र मधुकरवृत्तांतरूपं
वाच्यार्थं पारित्यज्य राज्ञा स्ववृत्तांतविचारः कृत इति भ्रंशः । किंच नालिका नाम
वीथ्यंगमुक्तम् । तद्वक्ष्यं " सोपहासनिगूढार्थप्रहेलिका नालिका " इति । तदित्यादि ।
वसुमतीमन्तरेण मधुपालंभमवगतेऽस्मीत्यनेन भ्रमरोपालंभव्याजात् समनंतरागम्यमान-
शकुन्तलावृत्तांतं स्मृतवतो दुष्यन्तस्योपालंभः कविना कृतः । तमजानन् दुष्यन्तोऽस्या
अभिधाया अन्यथाभिप्रायमकल्पयदिति ज्ञातव्यम् । निपुणं सप्रौढम् । नागरिकवृत्त्या
नागरिकः प्रवीणः प्रौढांगनासंभाषणकुशल इति यावत् । तस्य वृत्तिः वक्रोक्तिवैचित्र्येण
तद्विडंबनचातुरी । संज्ञापय आवेदय । किं नु खल्वित्यादि । किं नु खल्विति हेतुजिज्ञा-
सायाम् । एवंविधार्थम् । उक्तार्थकम् । इष्टजनविरहाद्वते प्रियजनविश्लेषं विना बलव-

१ अञ्जराहिं (अप्सरोभिः) इति क० पु० पाठः ।

२ गीतमेवाविधार्थं इति क० पु० पाठः ।

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दा-

नपर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।

तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं

भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ २ ॥

(इति पर्याकुलस्तिष्ठति)

रम्याणीति । रम्याणि वस्तूनि वीक्ष्य । विशेषणेनैव विशेष्यावगतेस्तदनु-
पादानम् । अत एव प्रक्रमभङ्गः । मधुराञ्छ्रुतिसुखदाञ्छब्दान्गीतादीन्नि-
शम्य श्रुत्वा च सुखितोऽपि । विरही भवत्येवेत्यापिशब्दार्थः । जन्तुः
प्राणिमात्रं पर्युत्सुकीभवत्युत्कण्ठीभवति । रम्याणि वीक्ष्येति प्रसङ्गसंग-
त्योक्तम् । यद्वा । हृदि स्फुरन्तं चूतमञ्जर्यादिकमर्थं पुरः साक्षादिव कुर्वत
इत्ययमुक्तिः । नूनं निश्चितं तद्भावैर्वासनाभिः स्थिराणि निश्चलानि
जन्मसहस्रैरपि दूरीकर्तुमशक्यानीति भावः । जननान्तरसौहृदान्यन्यज-
न्मसौहृदान्यबोधपूर्वं विषयविशेषज्ञानाभावपूर्वं चेतसा स्मरति । यतो
जननान्तरसौहृदमत एव पूर्वमिति हेतुत्वेनेह योज्यम् । सामान्यतो जन्मा-
न्तराणामनुरागं स्मृत्वा समुत्सुकत्वं भवतीत्यर्थः । अत्र स्वस्य शकुन्तला-
विषये जन्मान्तरीयोऽधुनातनशापाच्छादितोऽनुरागो गम्यः । यतो विशेषे
प्रस्तुते सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । तेन स्थायिन्या रतेरविच्छेदो ध्वनि-
तः । अत्र नूनमित्युत्प्रेक्षायामिति कश्चित्तत्र । अत्र जन्मान्तरीयस्मरणं
शान्नासिद्धमेव । तस्यासंभवात्संबन्धः क्वचिदुत्प्रेक्षणीयः । अत्र सामा-
न्यत उक्तेः क्वचित्कालाभावान्न तदुत्प्रेक्षा । अथ समयविशेषेऽसदुत्प्रेक्ष्यत

वृढम् उत्कण्ठितः पर्युत्सुकः । रम्याणीति । जंतुः जनः । सुखितोऽपि इष्टजनसमेतोऽपि
रम्याणि सुभगानि रूपाणीति शेषः । वीक्ष्य मधुरान्मनोहरान् शब्दान् गीतादीन् निशम्य
आकर्ण्य पर्युत्सुकः उत्कण्ठितो भवतीति यत् तस्माद्भावस्थिराणि आत्मानिष्ठानि जननांतर-
सौहृदानि जन्मान्तरप्रियाणि चेतसा मनसा । अबोधपूर्वम् । अज्ञातपूर्वम् । नूनं स्मरती-
वेत्युत्प्रेक्षितम् । अत्र गीतस्योद्दीपकत्वमुक्तम् । तदुक्तं “ सट्शतदृष्टचित्ताद्यैः स्मृतिज्ञाता-
र्थभावनम् । देशान्तरेऽनुभूतस्य तथा कालान्तरेऽपि वा । तद्देशादिविशिष्टस्य चिंता-
स्मृतिनिरंतरा ॥ ” इति । अत्र गीतिश्रवणोद्बुद्धरतिभावव्यसनं च शृंगाररसपोषणं

इति चेत्तदपि न । रसोत्पादकारणस्योक्तेः । तेन काव्यलिङ्गमेव । तयोश्च पदार्थवाक्यार्थरूपत्वात्संमृष्टिः । ननु जननान्तराणां नानाविधानामनन्तानां संभवात्कथमेतद्रूपेण स्मरणं तिर्यग्योन्यादिना व्यवधानादिति चेन्न । पातञ्जलशास्त्रसिद्धत्वात् । तथाहि—‘ततस्तद्विपाकानुगुणानामभिव्यक्तिर्वीसनानाम्’ इदं सूत्रम् । अस्य भोजकृता वृत्तिः—‘द्विविधा वासनाः । स्मृतिफला जात्यायुर्भोगफलाश्च । जात्यायुर्भोगफला एकानेकजन्मभव इति पूर्वमेव कृततन्निश्चयाः । यास्तु स्मृतिमात्रफलास्ततः कर्मणोऽन्यादृक्शरीरमारब्धं देवमानुषतिर्यगादिभेदं तस्याविपाकस्य या अनुगुणा अनुरूपा वासनास्तासामेव तस्मादभिव्यक्तिर्वीसनानां भवति ।’ अयमर्थः—येन कर्मणा पूर्वं देवतादिशरीरमारब्धं जात्यन्तरशतव्यवधाने पुनस्तथाविधस्यैव शरीरस्यारम्भे तद्वशायां नरकादिशरीरोपभोगवासना व्यक्तमायान्ति । आसामेव वासनानां कार्यकारणभावानुपपत्तिमाशङ्क्य समर्थयितुमाह—‘जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्’ सूत्रम् । इह नानायोनिषु भ्रमतां संसारिणां कांचिद्योनिमनुभूय यदा योन्यन्तरसहस्रव्यवधानेन पुनस्तामेव योनिं प्रतिपद्यन्ते, तदा तस्यां पूर्वानुभूतायां योनौ तथाविधशरीरादिव्यञ्जकापेक्षया वासनाः प्रकटीभूता आसन्, तास्तथाविधव्यञ्जकशरीरादिलाभे प्रकटीभवन्ति । जातिदेशकालव्यवधानेऽपि तासां स्वानुरूपस्मृत्या विफले साधन आनन्तर्यमेव । कुतः । स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । तथाहि । अनुष्ठीयमानात्कर्मणाश्चित्तसत्त्वेन वासनारूपाः संस्काराः समुत्पद्यन्ते । स च स्वर्गनरकादीनां फलानां चाङ्कुरीभूतः कर्मणां वा यागादीनां शक्तिरूपतयावस्थानं कर्तुर्वा तथाविधभोगभोक्तृत्वरूपं सामर्थ्यम् । संस्कारात्स्मृतिः, स्मृतेश्च सुखदुःखोपभोगः, तदनुभवाच्च पुनरपि संस्कारस्मृत्यादयः । एवं च यस्य स्मृतिसंस्कारादयो भिन्नास्तस्याप्यानन्तर्याभावे दुर्लभः कार्यकारणभावः । अस्माकं तु यदानुभव एव संस्कारीभवति संस्कारश्च स्मृतिरूपतया परिणमते तदैकैकस्यैव चित्तस्यासंधातृत्वेन स्थितत्वाच्च कार्यकारणभावो दुर्घटः । अत एवात्र श्लोके स्मरणस्य चेतःकर्तृत्वेऽपि पुनस्तदुपादानम् अतश्चासावेव कविः—‘मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम्’ (रघुवंशे ७ । १५) इत्याह स्म । भवत्वानन्तर्यं कार्यकारणभावश्च वासनानाम् । यदा तु प्रथममेवानुभवः प्रवर्तते तदा किं वासनानिमित्त उत निर्नि-

(ततः प्रविशति कंचुकी)

कंचुकी—अहो नु खल्वीदृशीमवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि ।

आचार इत्यवहितेन मया गृहीता

या वेत्रयधिरवरोधगृहेषु राज्ञः ।

काले गते बहुतिथे मम सैव जाता

प्रस्थानविह्वगतेरवलम्बनार्था ॥ ३ ॥

मित्त इति शङ्कां व्यपनेतुमाह—‘ तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ’ सूत्रम् । तासां वासनानामनादित्वम् । न विद्यत आदिर्यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । आसामादिर्नास्तीत्यर्थः । कुत इत्याह—आशिषो नित्यत्वात् । येयमाशीर्महामोहरूपा सदैव सुखसाधना मे भूयाच्छर्मा(?) कदाचन तौ वियोगो भूदिति यः संकल्पविशेषो वासनानां कारणं तस्य नित्यत्वादनादित्वमित्यर्थ इति । अबोधपूर्वं स्मरतीति शब्दशक्तिमूले विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । म्याम्येति युत्सुयत्सु [इति] नूनननेति छेकवृत्तिश्च्युत्यनुप्रासाः । वसन्ततिलका वृत्तम् । औत्सुक्यलक्षणं सुधाकरे—‘ कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमिष्टवस्तुवियोगतः । तद्दर्शनाद्रम्यवस्तुदिदृक्षादेश्व ’ इति । नन्वत्रौत्सुक्यलक्षणस्य भावस्य शाब्दवाच्यत्वं दोष इति चेन्न । अत्र न तथा विभावादौरौत्सुक्यप्रतीतिर्यथा पुनरौत्सुक्यग्रहणात् । एतदभिप्रायेणैव न दोषः । ‘ स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित् ’ इत्युक्तम् । क्वचित् ‘ भावस्थितानि ’ इति पाठः । सोऽपि सांप्रदायिक एव । पर्याकुल इति विरहित्वादेव । सत्यपि शापे स्थायिन्या रतेरविच्छेदार्थमेतादृशुक्तिः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अन्यथा मध्ये विच्छेदान्महान्तरसदोषः स्यात् । तत इति । स्वकार्यवशात्तूचनामकृत्वैव कञ्चुकिनः प्रवेशः । कञ्चुकिलक्षणं । मातृगृप्ताचार्यैरुक्तम्—‘ ये नित्यं सत्यसंपन्नाः कामदोषविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥ ’ इति । ईदृशीमिति वृद्धावस्था । आचार इति । अवहितेन भवति । कंचुकी सौविदलः । “ विदुषां संस्कृतभाषा मंत्रिकञ्चुकिनामपि ” इति वचनात् संस्कृतभाषा प्रयुक्ता । निश्चस्येति । निश्वासवाहुल्यं तु कंचुकी यस्य स्वावस्थान्वस्तुस्वस्पर्शानाभिर्वेदे वर्तते । तदेवाह—अहो इत्यादि । अहो आश्चर्यं । ईदृशीमनुभूतवक्ष्यमाणामवस्थां दशाभेदं प्रतिपन्नोऽस्मि संप्राप्तो भवामि । आचार इति ।

सावधानेन मया । शक्तेनापीत्यर्थः । राज्ञोऽवरोधगृहेष्वन्तःपुरेष्वाम्नाचार इति रक्षाधिकारिणा वेत्रयष्टिर्गृहीतव्येत्याचाराद्या वेत्रयष्टिर्गृहीता बहुतिथे काले ह्यायुर्लक्षणे गते ' बहुपूगणसंघस्य तियुक् ' इति तियुक् । मम सैव वेत्र-यष्टिरवलम्बनार्था शरीरावलम्बप्रयोजनजाता । अर्थेन सह नित्यसमासः स्त्रीलिङ्गता चेति समासः स्त्रीलिङ्गता च । कीदृशो मम । प्रस्थाने गमना-रम्भे विह्वला गतिर्गमनक्रिया यस्य । अत्र पूर्वार्धे उक्तनिमित्ता विभावना । असत्त्वस्य प्रसिद्धकारणस्य निषेधोऽवहितेनेति तद्विरुद्धमुखेनोक्तः । नि-मित्तं चाचार इत्युक्तम् । उत्तरार्धे वार्धक्यगमनलक्षणकार्यस्यारम्भे वेत्रयष्टेः सहायतोपादानात्समाहितम् । ' कार्यारम्भे सहायाप्तिः ' इति तद्वक्षणात् । अत्र प्रस्थानगतिशब्दयोरन्यतराग्रहणे विह्वलत्वं मनोगतमपि प्रतीयत इत्युभयग्रहणम् । गतिशब्दस्य ज्ञानार्थत्वादापि ' वृद्धस्य विह्वलगतेः ' इति वा पठनीयम् । एवमवरोधनियोगकालेन तदप्यर्थपौनरुक्त्यं परिहरणी-यम् । त्यतायेति हितेहीतोति गृहीगृहेति गतेगत इति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः ।

आचारः कुलवर्गैः इत्यवहितेन आर्त्तैः शिक्षितेन मया अवरोधगृहेषु अंतःपुरगृहेषु । बहुवचनेन राज्ञो बहुवल्ग्वभतया तत्तत्समस्तयुवतिगृहद्वाराणां स्वस्थैश्च संरक्षणाधिकारः सूच्यते । तेन च राज्ञः स्वकीयविश्वासपात्रता प्रकाश्यते । बहुतिथे बहुसंख्यापूरके काले शैशवकौमार्यौवनावसिरेकसमये गते वयोबलात् शुद्धान्तगृहद्वारसंरक्षणविभक्त्यैरनायासेन नीते सति । अनेन चिरादारभ्य राजगृहावस्थानात् । " शीलं संवसता ज्ञेयं तच्च कालेन भूयसा " इति वचनात् । राजचित्तवृत्त्यभिज्ञतया विश्वस्तया च राज्ञोऽन्तःपुर-विहरणाद्यचित्तानुचितसमयेऽपि स्वस्य प्रवेशनिवेशनादावनर्गलत्वं द्योत्यते । तेन कण्व-शिष्यागमननिवेदने स्वस्यावसरानपेक्षित्वं ध्वनितमिति भावः । ममेत्येकवचनेन शुद्धान्त-गृहपालनकृत्ये स्वस्थैव प्रेष्यप्रेषकत्वं च ध्वन्यते । न त्वितराधिकारस्थैवान्यद्वारा कृत्यकरण-मिति भावः । किंच ममेत्येकवचनेन स्वस्य कलत्रपुत्रशून्यत्वं च प्रकाश्यते । सेति । या पूर्वं राजद्वारनिवारणसामग्रीकतया गृहीता सेति यावत् । अनेन सार्वकालिकवेत्रवराणेन राजगृह एव जन्मक्षेपात् इतराधिकारानियुक्ततया कदापि विश्रामाभावो गम्यते । प्रस्थानविह्वलगतेः प्रस्थाने संचारे विह्वला विह्वला गतिर्गमनं यस्य स तथोक्तः । तस्या-वलंबनार्थमाधाराय जायत इति यावत् । अत्र कंचुकी यस्य तत्त्वज्ञानोपजनितनिर्वेद एव शांतरसस्य स्थायी भावः । अत एव निर्वेदस्य प्रायः संचारिषु प्रथममुपादानं सर्वैराचार्यैरकारि । संचारिणामपि कदाचित् स्थायिता भवति । स्थायिनामपि कदाचित् संचारिता भवति । यथा वीररसस्य धृतिः स्थायी भवति । स एव शृंगाररसस्य संचारी निर्वेदस्य यदा शांतरसस्थायित्वं तदा रोमोद्गमानंदाश्रुस्तंभा-दिभिरभिनयो योज्यः । तस्थैव यदा विप्रलंभांगता तदा दैन्यस्वेदश्रमवैवर्ण्यादिभि-

भोः, कामं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य । तथापीदानीमेव धर्मा-
सनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वशिष्यागमनमस्मै नोत्सहे निवे-
दितुम् । अथवाविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः । कुतः ।

भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव

रात्रिदिवं गन्धवहः प्रयाति ।

शेषः सदैवाहितभूमिभारः

षष्ठांशवृत्तेरापि धर्म एषः ॥ ४ ॥

वृत्तमनंतरोक्तम् । काममिति प्रकाशानुमतौ । अनतिपात्यमनतिक्रमणीयम् ।
न विद्यते विश्रमो यस्य सोऽविश्रमः । लोके भुवने तन्त्राधिकारः प्रधाना-
धिकारः । विश्रान्तिरहित इत्यर्थः । 'लोकस्तु भुवने जने' । 'तत्रं प्रधाने
सिद्धान्ते' इत्यमरः । 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः' इत्यविश्रमपदे
बृद्धचभावः । भानुरिति । भानुः सूर्यः सकृदेकवारमेव युक्ता योजितास्तुरङ्गा
येन सः । एतेन तुरङ्गमात्रयोजनेऽप्यस्याविश्रान्तिर्ध्वनिता । एतादृश
एवास्त इति शेषः । यस्य तुरङ्गयोजने विश्रान्त्यभावस्तस्यान्यकार्येऽवि-
श्रान्तिः किमु वक्तव्येत्यविश्रान्तगमनं ध्वन्यते । केचिद्रात्रिदिवं याती-
त्यत्रापि योजयन्ति तत्र सम्यक् । यतः प्रतिवस्तूपमायां प्रतिवाक्यसामा-
न्यधर्मस्य भिन्नपदोपादानत्वमपेक्ष्यते तद्धीयेत । किं चैतद्विशेषणोपादानं
व्यर्थं स्यात् । भानू रात्रिदिवं प्रयातीत्येतावतैवाभिमतार्थसिद्धेः प्रक्रमम-
ङ्गश्चापद्येत । अग्रिमयोर्विशेषणानुपादानात् । गन्धवहो वायुरावहप्रव-
हादी रात्रिदिवं प्रयाति । 'अचतुर—' इति निपातनाद्रात्रिदिवमिति
सिद्धम् । शेषोऽनन्तः सदैव सर्वदाहितभूमिभारो धृतवसुंधराभारः ।
अस्तीति शेषः । सामान्यक्रियानिर्देशादध्याहारदोषाभावः । लट्प्रत्ययो
नित्यवृत्तत्वं द्योतयति । प्रजाभिरुपार्जितस्य द्रव्यस्य यः षष्ठांशः स

रभिनयः । भो इत्यादि । धर्मकार्यं शिष्टजनागमनप्रयोजनश्रवणकरणादिकं कामं यद्यपि
अनतिपात्यम् । अनुद्धवनीयम् । लोकतन्त्राधिकारः लोकानां जनानां तत्रः प्रयोगः रक्षा-
कर्म तस्मिन्निधिकारो योगः अविश्रमः विश्रान्तिरहितः । कुतः प्रश्ने । भानुरिति । भानुः
सूर्यः सकृदेकवारमेव युक्ततुरंगः सन्नद्धाश्वः । राज्ञः सूर्यसादृश्यकथनेन भानोर्यथा चक्रवाला-
बाधितमोनिर्हरणशक्तिमत्त्वं तथा दुष्यन्तस्यापि जनानामज्ञानजनितामार्गप्रवर्तननिवारकत्वेन

यावन्नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) एष देवः

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा

निषेवतेऽशान्तमना विविक्तम् ।

यूथानि संचार्य रविप्रतप्तः

शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥ ५ ॥

वृत्तिवर्तनं यस्य तस्य राज्ञः । अपिशब्दः समुच्चये । एष धर्मः स्वीकृत-
भूमिभारत्वम् । अत्र भारो रक्षणरूपः सार्वकालिकत्वलक्षणसमानधर्मस्य
सकृद्युक्तपदेन रात्रिदिवपदेन सदैवपदेन चोक्तेर्मालाप्रतिवस्तूपमा । दुष्य-
न्तस्येति विशेषे वक्तव्ये सामान्यवचनादप्रस्तुतप्रशंसापि । श्रुत्यनुप्रासः ।
इन्द्रवज्रा वृत्तम् । नियोगं स्वाधिकारं मुनिनिवेदनलक्षणम् । प्रजा इति ।
प्रजाः स्वापत्यानीव स्वाः प्रजाः स्वीयलोकांस्तन्त्रयित्वा संव्यवहार्याशा-
न्तमना उद्विग्नमनाः सन्विविक्तं विजनं स्थानं निषेवते । ‘ प्रजा स्यात्सं
ततौ जने ’ । ‘ विविक्तौ पूतविजनौ ’ इति चामरः । संचार्य चारयित्वा ।
‘ चर गतिभक्षणयोः ’ । रविप्रतप्तः सूर्यप्रतप्तो द्विपेन्द्रो गजो दिवा शीतं
स्थानमिव । उपमयोश्छेकवृत्त्यनुप्रासयोश्च संसृष्टिः । श्रुत्यनुप्रासः । उपे-
न्द्रवज्रावृत्तम् । अत्र दिवेति रात्र्यादिसमर्थं निवर्तयन् रात्रिपस्याधिक्यं
द्योतयति । ‘ शान्तमनाः ’ इति तु च्छेदे रवितप्त इत्युपमानेन सह

चक्रवालपर्यंतमाज्ञासंपत्तिर्ध्वन्यते । गन्धवहः पवनः रात्रिदिवमिष्यचतुरेत्यादिना निपातः ।
“ कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे ” द्वितीया । प्रवाति अविश्रांतं वाति । वर्तमानव्यपदेशेन
सर्वजनानुभवप्रसिद्धिरुक्ता । पवनसदृशार्थकथनेन पवनगतेः यथा सर्वत्रानिर्गलत्वं
तथा दुष्यन्तरथगतेः सर्वत्राकुण्ठितत्वं प्रकाश्यते । शेषः फणीन्द्रः । सदा आहितभूमिभारः ।
आहितः निहितः भूमिभारो यत्र स तथोक्तः । शेषस्येव राज्ञोऽपि भूमिभरणसामर्थ्यं
ध्वनितम् । षष्ठांशवृत्तेः षष्ठांशः रक्षाशुल्कषड्भागः वृत्तिर्जीवनं यत्न्य स तथोक्तः ।
एष लोकतंत्राधिकारे विश्रामाभावः । धर्मः व्यापारः अत्र पदानां सदृशार्थदुच्चया-
च्चालंकारः तदुक्तं “ बहुलां तु प्रयुक्तानां पदानां बहुभिः पदैः । उच्चयः सदृशार्थो
यः स विज्ञेयः पदोच्चयः ॥ ” यावदित्यादि । नियोगं शासनम् । प्रजा इति ।
प्रजाः जनान् स्वाः स्वकीयाः प्रजा इव अपत्यानीव । तंत्रयित्वा तत्तदुचितमार्गे
व्यापार्य । शान्तमनाः स्वस्थचित्तः । विविक्तं विजनस्थानम् । एकान्तमंतःपुरमित्यर्थः ।
निषेवते नितरामाश्रयते वर्तमानव्यपदेशेन विविक्तस्थलाश्रयकालस्याव्यवधानं व्यज्यते ।
श्रातःसायंकालयोः राज्यपालनादिकृत्यकरणचिन्तया मनः शान्तं न भवति । मध्याह्नकाले

(उपगम्य) जयतु जयतु देवः । एते खलु हिमगिरिरुपत्यकारण्य-
वासिनः काश्यपसंदेशमादाय सखीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः । श्रुत्वा
देवः प्रमाणम् ।

राजा—(सादरम्) किं काश्यपसंदेशहारिणः ।

कंचुकी—अथ किम् ।

राजा—तेन हि मद्बचनाद्विज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः ।
अमूनाश्रमवासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुम-
र्हतीति । अहमप्यत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रति-
पालयामि ।

विरोधः स्यात् । एते क्लान्तमनस इति वक्ष्यमाणेन राजवचनेन विरोधा-
पात्तेश्च । हिमगिरेर्हिमाचलस्य । कचिच्च ' हिमवतो गिरेः ' इति पाठः ।
तत्र हिमं विद्यते यस्मिन्निति यौगिकत्वमङ्गीकृत्य तेन च तन्निवासिनां
दुष्करतपश्चरणं तेन गौरवातिशयो द्योत्यत इति परिहर्तव्यमर्थपौनरुक्त्यम्
उपत्यकारण्यं पर्वतासन्नभूमिवनं तद्वासिनः । ' उपत्यकाद्रैरासन्ना भूमिः '
इत्यमरः । सोमरात इत्युपाध्यायनाम । श्रौतेन वेदोक्तेन । सत्कृत्य
पूजयित्वा । स्वयमेवेत्यनेन गौरवातिशयो द्योत्यते । वेत्रवती प्रतिहारी-
नाम । द्वारदेशस्थितायास्तस्या राज्ञोऽपि तत्रैव संनिधानादप्रवेशः ।
प्रतीहारीलक्षणं मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—' संधिविग्रहसंबद्धं नानाकार्यसमु-

अंतःपुरविहरणादिना चित्तं सुखं भवतीति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह—यूथानीत्यादिना ।
यूथानि गजसमूहान् संचार्य तत्तदभीष्टाहारादिक्रीडासु व्यापार्य दिवा मध्याह्ने
रविप्रतप्तो द्विपेन्द्रः शीतं शैत्यजनकं स्थानं वृक्षच्छायादिकम् । अत्र विविक्तं निषेवत
इति मध्याह्नकालांतःपुरविहरणकथनाद्राज्ञः स्नानदेवपूजाहारादिकरणेन सुस्थचित्ततया
आगामिकृषिभिः समं संभाषणादिकं कर्तुमासायमवकाशद्योतनार्थं शकुन्तलायाः
पूर्वाङ्गभूतमुखकरचरणादिरूपलावण्यादेः सम्यक् प्रदर्शनार्थं चेत्यवगतव्यम् । तेन
शकुन्तलारूपलावण्यादेरङ्गत्रिममनोहरत्वं ध्यन्यते । रात्रौ हि मण्डनादिसंस्कारजनित-
ङ्गत्रिमरूपलावण्यादेरेव सम्यक् प्रदर्शनमिति भावः । उपगम्य उपसर्प्य प्रमाणम्

१ हिमवद्गिरेः इति क० पु० पाठः । २ उच्यताम् इति क० पु० पाठः । ३ अर्हसि

इति क० पु० पाठः । ४ एतान् तपस्विजनसंदर्शनयोग्ये देशे इति क० पु० पाठः ।

कंचुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः)

राजा—(उत्थाय) वेत्नवति, अग्निशरणमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इदो इदो देवो । [इत् इतो देवः]

राजा—(परिक्रामति । अधिकारखेदं निरूप्य) सर्वः प्रार्थितमर्थमधिगम्य सुखी संपद्यते जन्तुः । राज्ञां तु चरितार्थता दुःखान्तरैव ।

औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा

क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेनम् ।

नातिश्रमापनयनाय न च श्रमाय

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ ६ ॥

स्थितम् । निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतिहार्यस्तु ताः स्मृताः ॥ ' इति । अग्निशरणमग्निगृहम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । इत् इतो देवः । दुःखान्तरैव दुःखाधिकैव । 'दुःखोत्तरा' इति पाठे दुःखाधिकेत्यर्थः । औत्सुक्येति । प्रतिष्ठा सर्वोत्कृष्टं गौरवम् । 'प्रतिष्ठा स्थानमात्रके । गौरवे' इति विश्वः । सा कर्त्री । एनमित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वादस्येति विपरिणम्यते । अस्य राज्ञ औत्सुक्यमात्रं य (या व) द्विषयजन्यामुत्कण्ठामवसाययति समाप्तिं नयति । अन्यजनस्य तु यत्किंचिद्विषयाणि (णी) समुत्पन्नोत्कण्ठा तथैव तिष्ठति तत्तद्विषयालाभात् । राज्ञा तु (ज्ञस्तु) फललाभा-

अनन्तरकर्तव्यज्ञः । अथ किमित्यङ्गीकारे । अग्निशरणमार्गम् । अग्निहोत्रगृहमार्गम् । निरूप्य अभिनीय । सर्वः सर्वो जनः प्रार्थितमीप्सितम् । अधिगम्य संप्राप्य । सुखी संपद्यते । अव्याकुलो भवति । राज्ञां नृपाणां न तु स्वस्यैकस्यैव भवतीति यावत् । तु पुनरन्यथा । कुतः कस्माद्वेतोरित्यत आह । औत्सुक्यमित्यादिना । प्रतिष्ठा आस्पदं राज्यलाभ इत्यर्थः । औत्सुक्यमात्रं तत्तत्पदार्थोत्कण्ठामात्रम् । अवसादयति नाशयति तत्तद्वस्तुलाभे सति तत्तद्विषयकेच्छाया निवृत्तेरिति भावः । लब्धपरिपालनवृत्तिः

१ कोऽत्र भोः । (प्रविश्य) प्रतिहारी—आणवेदु देवो (आज्ञापयतु देवः) राजा—इत्याधिकं क० पु० । २ आदर्शय इति क० पु० पाठः । ३ किंतु इत्याधिकं क० पु० । ४ अवसादयति इति क० पु० पाठः । ५ एवम् इति क० पु० पाठः ।

(नेपथ्ये)

वैतालिकौ—विजयतां देवः ।

दुत्कण्ठापरिपूर्तिः । एतावदाभिमानिकं (?) सुखमिति भावः । लब्धस्य प्राप्तस्य फलस्य यत्परितः सर्वतोभावेन पालनं रक्षणं तत्र या वृत्तिर्वर्तना कदाचित्सर्वरात्रिजागरणं तत्रैव कदाचिदच्छिन्नधारावृष्ट्यनुभव इत्यादिकमेनं राजानं क्लिश्नाति । अतः कारणाद्राज्यम् । कर्तुं । अत्यन्तं यः श्रमस्तदपनयनायेति न । अपि त्वतिश्रमापनयनायैव सुखदत्त्वात् । श्रमापनयायेति (श्रमायेति) न अपि तु श्रमायैव क्लेशदत्त्वात् । किमिव । स्वहस्ते धृतो दण्डो यस्य तदातपत्रं छत्रमिवेति । अत्र राज्यं पक्षः । श्रमापनयश्रमौ साध्यौ । पूर्वार्धं हेतुः । चतुर्थचरणो दृष्टान्त इत्यनुमानालंकारः । उपमानानुमानयोरङ्गाङ्गिभावः संकरः । यच्छ्रमापनयनाय तच्छ्रमायेति विरोधाभासः । यथासंख्यमपि । अथ च संबन्धेऽसंबन्धरूपासंबन्धे संबन्धरूपाद्व्यतिशयोक्तिरपि । श्रमाश्रमेति नयनायेति यनायनेति वा छेक [वृत्त्य] नुप्रासयोः संसृष्टिः । श्रुत्यनुप्रासोऽपि । एकान्तसुखायतनत्वभ्रमेण राज्य आसक्ततया न भवितव्यमित्युपदेशो व्यज्यते । वसन्तातेलका वृत्तम् । अधिकारखेदं निरूप्येत्यादिना यः खेदो निबद्धः स निरुपधिपरोपकारप्रवृत्तानां भवदादीनामेतत्स्वभावाच्चायं

लब्धस्य प्राप्तस्य राज्यादेः परिपालनाय रक्षणाय वृत्तिव्यापारः । एवकारेणानुभवविषयता कथ्यते । क्लिश्नाति । यदि सुखं नास्ति तर्हि सर्वैः कथं राज्यं प्रार्थ्यत इत्यत आह—नातिश्रमापनयनायेति । राज्यमतिदुःखनिरसनं कर्तुं न प्रभवतीति यावत् । दिवारात्रं जनविषयकविनयाधानरक्षणभरणादिराज्यपरिपालनचिंतायाः विद्यमानत्वादिति भावः । यदि राज्यलभेऽपीतरजनविलक्षणसुखानुभवो नास्ति तर्हि तल्लालाभयोः किं फलमित्यत आह—न च श्रमायेति । श्रमार्थमपि न भवति विषयाद्युत्कण्ठाया निवृत्तेरिति यावत् । अनुभवैकवेद्यः सुखदुःखानुभव इति दृष्टान्तेन विशदयति स्वहस्तधृतदण्डमातपत्रमिवेति । वर्षातपस्पर्शजनितदुःखनिरसनार्थं स्वहस्त एव छत्रधारणे सति वहनपरिश्रमो वर्षातपादिस्पर्शरहितसुखं चेति यावत् । नेपथ्य इत्यादि । वैतालिकलक्षणं भावप्रकाशे कथितम् । तथाहि “ तत्तत्प्रहरकयोग्यै रागैस्तत्कालवाचिभिः श्लोकैः । सरभसमेव वितालं गायन्वैतालिको भवति ॥ ” इति ।

प्रथमः—

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः

प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीत्रमुष्णं

शमयति परितापं छायाया संश्रितानाम् ॥ ७ ॥

खेद इति वैतालिकवचसा स्तौति—स्वसुखेति । नैकाहं न पञ्चषाहमपि तु प्रतिदिनं प्रत्यहम् । निरन्तरमित्यर्थः । त्वं लोकहेतोर्लोककारणात् । लोकनिमित्तामिति यावत् । ‘हेतुर्ना कारणं बीजम्’ इत्यमरः । खिद्यसे परि-
तप्यसे तत्रार्थं हेतुमाह—स्वस्मिन्यत्सुखं तत्र निरभिलाषो निर्गतवाञ्छः ।
प्रासङ्गिकसुखायापि न प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र खिद्यस इति खिद् परि-
तापे अस्य तुदादिकस्य कर्मकर्तारि प्रयोगः । तथा च वामनः—‘कर्म-
कर्तरीत्यनुवर्तमाने खिद्यस इति च खिद्यत इति च प्रयोगो दृश्यते । सो-
ऽपि कर्मकर्तार्येव द्रष्टव्यो न कर्तार्यदैवादिकत्वात्खिदेः’ इति । दुर्गसिंहस्तु
‘खिद् दैन्ये’ इति दैवादिकत्वं मन्यते । तथा च क्षीरतराङ्गिण्याम्—
‘पदं गतावेतदनन्तरमत्रैव खिद् दैन्य इति दुर्गः’ इति । अत एव मल्ल-
भट्टेनाख्यातचन्द्रिकायामुक्तम्—‘ताम्यति श्राम्यति ग्लानौ खिन्ते खि-
न्दति खिद्यते ।’ इति । अथवेति पूर्वाक्षेपे । एवंविधैव ते वृत्तिर्वर्तनम् । हि

स्वसुखेत्यादि । प्रतिदिनं दिने दिने न त्वेकादिन इति यावत् । अनेन सार्वकालिक-
जनसंरक्षणजागरूकता सूच्यते । स्वसुखनिरभिलाषः स्वस्य सुखेषु सुखनिमित्तकतत्तदनु-
योन्यसार्वकालिकान्तःपुरविहरणादिक्रीडाभेदविषये निरभिलाषः अतिमात्राभिलाषश्चन्यः ।
लोकहेतोः प्रजानिमित्तम् । अनेन जनसंरक्षणनिमित्तक एव खेदानुभवः न तु प्रतिपक्षनिमि-
त्तक इति राज्ञः कृतकृत्यतया निष्कण्टकं सार्वभौमत्वं ध्वन्यते । खिद्यसे दिवारात्रं तत्तद्गोर्णो-
चितमार्गप्रवर्तकतया दूयसे । वर्तमानव्यपदेशेन अद्यापि खिद्यस इति । आतपवाहुल्या-
त्संचारायोग्यतया सर्वजंतूनां विश्रमस्थलापेक्षिककाले मध्याह्नेऽपीत्यनवरतजनसंरक्षणै-
कपरता द्योत्यते । तव राजशब्दश्च आज्ञामात्रं जागर्ति सुखानुभवस्तु जनानामेवेति
भावः । ते रक्षाशुल्कषड्भागादानुस्तवेति यावत् । त इत्येकवचनेन तवैव नान्यस्येति
इतरराजवैलक्षण्यमुक्तम् । वृत्तिर्भरणपर्यंतं व्यापारः । एवंविधैव सुखदुःखानुभवपूर्वक-
जनसंतापशमनपूर्वैव । एतदृष्टान्तेन स्फुटयति—अथवा अनुभवतीत्यादिना । अथवा
तथाहीति संभावनायाम् । पादपः वृक्षः अचेतनसामान्य इति यावत् । पादपशब्देन
बहुजंतवाधारता प्रकाश्यते । चेतनेतरपुरुषविलक्षणासाधारणत्वद्विधं प्रति सकलजनाधारतायां

द्वितीयः—

नियमयसि कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः

प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम

त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥ ८ ॥

यस्मात्पादपो वृक्षः । पादांश्चरणान्पाति रक्षतीति च अत एव न वृक्षादिपदोपादानम् । मूर्ध्नाग्रभागेनाथवोत्तमाङ्गेन । तीव्रमुष्णं मध्याह्नसंभवमनुभवाति । संश्रितानामथ उपविष्टानामथ चाश्रितानां छायायातपाभावेन पालनेन च परितस्तापमौष्ण्यं तापं खेदं च शमयतीति चेन्न । व्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । ‘ छाया स्यादातपाभावे प्रतिविम्बार्कयोषितोः । पालनोत्कोचयोः ’ इत्यादि विश्वः । ‘ तापोऽभितापे द्रव्यौ खेदे च ’ इत्यजयः । काव्यालिङ्गाक्षेपदृष्टान्ताः । वृत्तिश्रुत्यनुप्रासौ । मालिनीवृत्तम् । नियमयसीति । आत्तदण्डो गृहीतदण्डः प्राप्ताभिमानश्च ‘ अभिमाने ग्रहे दण्डः ’ इति विश्वः । कुमार्गप्रस्थितानुद्धतान्नियमयसि विनीतान्करोषि । मार्गस्थान्करोषीत्यर्थः । तत्स्वरूपं भृगुसंहितायाम्— ‘ तदर्थं सर्वभूतानां गोप्तां धर्ममात्मजम् । ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्परमेश्वरः ॥ ’ इति । तत्प्रयोगविषये विशेषोऽपि तत्रैव—‘स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तिः स्याद्भृगु (दुप्र) दण्डश्च शत्रुषु । सुहृत्सु तिलस्त्रिग्धेषु ब्राह्मणेषु

किमुतेति भावः । मूर्ध्ना शिरसा । “ सर्वस्य गात्रस्य शिरः प्रधानम् ” इति सर्वावयवप्रधानभूतेन शिरसा । तीव्रं क्रूरं पत्रशाखात्यक्शोषणकरणसमर्थमिति यावत् । उष्णम् अनुभवति निर्विकारं वहति । वर्तमानव्यपदेशेनाद्याप्यनुभवतीति प्रातःकालादारभ्य सायंकालपर्यंतं निरंतरतापानुभवः सूच्यते राज्ञस्तु मध्याह्ने अंतःपुरविहरणादिना किंचिद्विश्रांतिरस्ति वृक्षस्य न तथेति भावः । संसृतानां जंतूनां परितापं परितः सर्वावयवतापम् । छायाया च्छायायैत्येकवचनेन प्रभातमध्याह्नसायंकालेषु स्वस्य मंदतीव्रातपानुभवसमयेऽपि स्वकीयच्छायागुणस्यैकरूपता द्योत्यते । शमयति नाशयति । हिशब्दश्चकारार्थः । शमयति चेति यावत् । अनेन तन्निष्ठाणानुभवसमयस्य संसृतजंतुपरितापशमनकालस्य चाव्यवधानं द्योत्यते । नियमयसीत्यादि । आत्तदण्डः गृहीतनीतिः । विमार्गप्रस्थितान् विरुद्धमार्गगतान् अन्यायवर्तिन इति यावत् । नियमयसि निवारयसि तदुक्तं मानसोल्लासे “ अनुग्रहे च निग्रहे च दाने चादानकर्माणि । प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च

राजा—एते क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः । (इति परिक्रामति)

प्रतीहारी—अहिणवसम्मज्जणसस्सिरिओ सण्णिहिदहोमधेणू
अग्गिसरणालिन्दो । आरुहहु देवो । [अभिनवसंमार्जनसश्रीकः
संनिहितहोमधेनुरग्निशरणालिन्दः । आरोहतु देवः]

राजा—(आरुह्य परिजनांसावलम्बी तिष्ठति) वेत्रवति, किमुद्दिश्य
भगवता काश्यपेन मत्सर्काशमृषयः प्रेषिताः स्युः ।

क्षमान्वितः ॥ ' इति । विवादं परस्परकलहं शमयसि । रक्षणाय कल्पसे
प्रभवसि । भयात् ' शत्रुभ्यो धनदानेन ' इत्यादि रक्षणं बहुप्रकारम् ।
अतनुषु बह्वीषु संपत्सु । नामेति संभावनायाम् । ज्ञातयः सन्तु भवन्तु ।
बन्धुकृत्यकारिण इत्यर्थः । तुः पूर्वतो विशेषे । सति विभवेऽसति च
विभवे । प्रजानां प्रजासु विषये । षष्ठीसप्तम्योरभेदाद्बन्धूनां ज्येष्ठबन्धूनां
कृत्यममार्गान्निवर्तनं कलहशमनं रक्षणं च तत्त्वयि परिसमाप्तं त्वयैव
निष्पाद्यते । नान्येनेत्यर्थः । अत्र पूर्वार्थयो हेतुत्वेनोपात्तः । काव्यालिङ्ग-
व्यतिरेकानुप्रासाः । पूर्वार्थे यमकं च । वृत्तमनन्तरोक्तम् । अनेन च
पद्येन पूर्वं लोकहेतोरिति यदुक्तं तदेव विवृतम् । नवीकृताः । अधिका-
रचिन्तन इति शेषः । अत एवास्माभिस्तत्र ' अशान्तमनाः ' इति
व्याख्यातम् । यतस्तस्यैवानुवादोऽयम् ' क्लान्तमनसः ' इति । अभिनवं
नूतनं यत्संमार्जनं तेन सश्रीकः सशोभः । संनिहितहोमधेनुरिति । विशेष-
णद्वयेन पावित्र्यातिशयो द्योत्यते । अग्निशरणालिन्दोऽग्निहोत्रगृहवहि-
र्द्धारप्रकोष्ठः । ' प्रघाणप्रघणालिन्दा वहिर्द्धारप्रकोष्ठके ' इत्यमरः ।
स्वभावोक्तिः । तस्य खेदविनोदं द्योतयति । आरोहतु देवः । परिजनां-

ग्रहणे मोक्षणे तथा ॥ स्वयं समर्थो यः सोऽयं राजा साक्षान्निरर्गलः ॥ ' इति विवादं
कलहं प्रशमयसि रक्षणाय कल्पसे समर्थो भवसि । अनुग्रहस्य राज्ञ एवाधिकारित्वादिति
भावः । अतनुषु प्रचुरेषु विभवेष्वैश्वर्येषु सत्सु ज्ञातयो बांधवाः संतु भवत्विति संभावना-
याम् । नाम प्रसिद्धौ । किं तैर्निग्रहानुग्रहासमर्थैरिति वाक्यशेषः । प्रजानां जनानां बन्धु-
कृत्यं विमार्गनियमनेष्टप्रापणानिष्टनिवारणादिकम् । त्वयि तु त्वय्येव परिसमाप्तम् ।
एते इत्यादि । क्लान्तमनसः श्रमभरेण क्लिष्टमानसाः पुनर्नवीकृताः वैतालिकयोः

१ वयम् इत्यधिकं क० पु० । २ एसो (एष) इत्यधिकं क० पु० । ३ स्थित्वा

इति क० पु० पाठः । ४ मत्समीपं इति क० पु० पाठः ।

किं तावद्भ्रतिनामुपोढतपसां विघ्नैस्तपो दूषितं
धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसञ्चेष्टितम् ।

आहोस्वित्प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधा-

मित्यारूढबहुप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥ ९ ॥

प्रतीहारी—सुचरिदणन्दिणो इसीओ देवं सभाजइदुं आअ-
देत्ति तक्केमि । [सुचरितनन्दिन ऋषयो देवं सभाजयितुमागता
इति तर्कयामि]

सावलम्बीति खेदानुभाव एव । किं तावदिति । व्रतिनां नियमवतामत ए-
वोपोढमत्यूढमाधिकं तपो येषाम् । ‘ उपोढः कथितोऽत्यूढे समासत्रे विवा-
हिते ’ इति धराणिः । ईदृशां तपस्विनाम् । विशेषणेनैव विशेष्यप्रतिप-
त्तेर्न तदुपादानम् । तपो विघ्नैर्विघ्नकर्तृभी राक्षसादिभिः । साध्यवसानेयं
लक्षणा । तस्या विघ्नातिशयः फलं दर्शितम् । किमिति वितर्के । उत
धर्मारण्यचरेषु धर्मवनगेषु प्राणिषु जन्तुषु । धर्मपदेन ऋषीणां महत्त्व
सूचयता चेष्टितस्यात्यन्तमनुचितत्वं ध्वन्यते । अत एव केनचित्पामरा-
दिनास्तत् । वाचापि वक्तुमशक्यमिति भावः । चेष्टितं कृतम् । आहो-
स्विन्ममापचरितैर्वीरुधां लतानां प्रसवः पल्लवपुष्पादिविष्टम्भितः प्रति-
बद्धः । ‘ पुष्पं फलं पत्रं च वृक्षाणां प्रसवं विदुः ’ इति धराणिः । तदु-
क्तम्—‘ राज्ञोऽपचारात्पृथिवी स्वल्पसस्या भवेत्किल । अल्पायुषः प्रजाः
सर्वा दरिद्रा व्याविपीडिताः ॥ ’ इति । तपतप इति स्विसवो इति छेकानु-
प्रासवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । षष्ठीसप्तम्योरभेदान्न
विभक्तिप्रक्रमभङ्गः । विशेषणप्रक्रमभङ्गोऽपि नाशङ्कनीयः । आदौ विशे-
षणद्वयं ततस्तदभाव इत्येव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । सुचरितनन्दिन

प्रियसत्यवचनैः राज्यभरणजनितशोकान्मुक्तां भवामः । तदुक्तं “ शोकान्मुक्तः
पुनर्नवः ” इति । किमित्यादि । उपोढतपसां संप्राप्ततपसां व्रतिनामृषीणाम् ।
विघ्नैः ईप्सितार्थान् विशेषेण घ्नन्तीति विघ्नाः प्रतिबन्धकाः तैः । तपः स्वधर्मानुवर्तनं
दूषितं नाशितम् । किं वितर्के । धर्मारण्यचरेषु तपोवनवर्तिषु त्रिषये केनचिदज्ञाततपः-
प्रभावेन येनकेनचिद्धूर्तेन असत् अन्याद्यं कर्म चेष्टितमाचरितम् । वीरुधां प्रसवः

१ सुअरिदाहिणंदिणो (सुचरिताभिर्नन्दिनः) इति क० पु० पाठः ।

२ संभावेदुं (संभावयितुं) इति क० पु० पाठः ।

(ततः प्रविशन्ति गौतमीसाहिताः शकुन्तलां पुरस्कृत्य मुनयः
पुरश्चषां कंचुकी पुरोहितश्च)

कंचुकी—इत इतो भवन्तः ।

शार्ङ्गरवः—शारद्वत,

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरहो

न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते ।

तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव ॥ १० ॥

ऋषयो देवं सभाजयितुमागता इति तर्कयामि । महाभाग इति । न भिन्ना
त्यक्ता स्थितिर्मर्यादा येन स नरपतिः । काममतिशयेन महाभागः श्रेष्ठ
इति विधेयम् । अहो इत्याश्चर्ये । वर्णानां ब्राह्मणानां मध्येऽपकृष्टो
हीनोऽपि कश्चिदपथममार्गं न भजते । ‘अपथं नपुंसकम्’ इति
नपुंसकत्वम् । इति यद्यपि तथापीदं जनाकीर्णं जनव्याप्तं स्थानं शश्वत्प-
रन्तरं परिचितं विविक्तं विजनस्थानं यस्य तेन मनसोपलक्षितोऽहं मनसा
हेतुना वा हुतवहपरीतं गृहमिव मन्ये । अत्र पूर्वार्धे यत्कारणमुक्तं
विजनस्य तत्सम्यक्त्वं कार्यं तदभावस्तद्विरुद्धमुखेनोक्तं इति [वि]
शेषोक्तिः । अथ च यदग्निपरीतत्वं कार्यं तत्कारणाभावस्य तद्विरुद्धमतेन
पूर्वार्ध उक्तेन विभावना । उभे अप्युक्तानिमित्ते शश्वत्परिचितेत्याद्युक्तेः ।
साधकबाधकप्रमाणाभावात्संदेहसंकरः—‘मन्ये शङ्के ध्रुव (वं) प्रायो

शारद्वतः—जाने भवान्पुरप्रवेशादित्यंभूतः संवृत्तः । अहमपि

अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।

वद्धमिव स्वैरगतिर्जनमिह सुखसङ्गिनमवैमि ॥ ११ ॥

शकुन्तला—(निमित्तं सूचयित्वा) अम्महे, किं मे वामेदरं
णअणं विष्फुरादि । [अहो, किं मे वामेतरन्नयनं विस्फुरति]

नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥^१
इत्युक्तेर्मन्येशब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वेऽप्यत्र न तथा । तत्सामान्यभावात् ।
उपमयैव गतार्थत्वात् । तेनात्र मन्येशब्दस्य बुद्धित्वमात्रमर्थः । तदुक्तं
राजानकरुचकेन—‘ अस्याश्चेवादिशब्दवन्मन्येशब्दोऽपि प्रतिपादकः ।
किंतूत्प्रेक्षासामान्यभावे मन्येशब्दप्रयोगो वितर्कमेव प्रतिपादयति ।
यथा—‘अहं त्विन्दुं मन्ये’ [इति] । अनुप्रासाः । वक्तुर्वैराग्यं ध्वन्यते ।
शिखरिणीवृत्तम् । अहमपीति श्लोकेनान्वेति । अभ्यक्तमिति । अहं
सुखसङ्गिनं जनमीदृशमवैमि । त्वं त्वग्निपरीतगृहमिव जानासि । अहमप्ये-
तादृशमित्यपिशब्दार्थः । एतादृक्त्वं च विशिष्टोपमारूपम् । कः कमिव ।
स्नातोऽभ्यक्तं तैलाभ्यक्तमिव । अनेन पापश्लिष्टत्वं ध्वन्यते । शुचिरशु-
चिमिवेत्यनेन पत्यादिषु स्नेहादिविद्धत्वं (?) ध्वन्यते । प्रबुद्धः सुप्तमि-
वेत्यनेनाज्ञानाविद्धत्वं व्यज्यते । स्वैरगतिर्बद्धमिवेत्यनेन प्रयत्नसहस्रानयने
परवशंवदत्वं ध्वन्यते । मालोपमेयम् । तेन पारतन्त्र्यलक्षणो भिन्नोऽव
(त्र) गम्यः (?) सामान्यधर्मः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । ‘स्नातोऽभ्यक्तमिष
शुचिरशुचिमिव प्रबुद्धः सुप्तमिव स्वैरगतिः सांहे (य) तमिव’ इति
पठित्वा प्रक्रमभङ्गद्वयं परिहरणीयम् । निमित्तमपशकुनम् । अम्महे
इति निर्वेदे । ‘अम्महे हर्षे’ इति सूत्रे ‘हीमाणहे विस्मयनेर्बेदयोः’
इति सूत्रान्निर्वेद इत्यनुवर्तते । किं मे वामेतरदक्षिणं नयनं विस्फुरति ।
‘ किं मे वामं दक्षिणं नयनम् ’ इति पाठे वामं प्रतीपम् । विरोधाभासः ।

चित्ताविविकेन सार्वकालिकासेवितविजनेन मनसा उपलक्षितः जनाक्रीणं प्रजासंकुलं
हुतवहपरीतमनलाक्रांतामिव प्रवेष्टुं दुःसहमिति यावत् । स्थाने युक्तम् । अभ्यक्तमिवेति ।
शुचिः सद्वृत्तः अशुचिमसद्वृत्तम् । सुखसंगविषयासक्तम् । सुखसंगिनमित्यनेन राजरक्षित-

१ स्थाने इति क० पु० पाठः । २ अनिमित्तं इति क० पु० पाठः ।

३ विअरेदि (विकरोति) इति क० पु० पाठः ।

गौतमी—जादे, पडिहदं अमङ्गलं । सुहाइं दे भत्तुकुलदेवदाओ वितरन्दु । (इति परिक्रामति) [जाते, प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते भर्तुकुलदेवता वितरन्तु]

पुरोहितः—(राजानं निर्दिश्य) भो भोस्तपास्विनः, असावत्र भवान्वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः प्रणिपालयति । पश्यतेनम् ।

शार्ङ्गरवः—भो महाब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमत्र मध्यस्थाः । कुतः ।

भवन्ति नम्रास्तपः फलोद्गमै-

र्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ १२ ॥

जाते, प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते भर्तुः कुलदेवता वितरन्तु । अत्र भवान्पूज्यो वर्णाश्रमाणां रक्षितेत्यनेन भवदादीनामस्मदादीनां च सर्वदा पालनासक्तत्वम् । प्रागेव मुक्तासन इत्यनेन विनयातिशयः । वः प्रतिपालयतीति भक्त्यतिशयो व्यज्यते । महाब्राह्मणेति राजपुरोहितत्वात्तं प्रति मुनेरुक्तिरिति नानौचित्यम् । काममतिशयेनैताद्विनयातिशयत्वादि-कमभिनन्दनीयं स्तुत्यं यद्यपि तथापि वयमत्र मध्यस्था निस्पृहाः । एतदस्माकं वर्णनीयं न भवतीति भावः । वर्णनीयत्वाभावे च स्वाभाव्यं हेतुत्वेनोद्दिशति—कुत इति । भवन्तीति । तरवो वृक्षाः फलानामास-मन्ताद्गमनं गमः प्राप्तिसैः । अनेन समृद्धिकाष्ठा तेषां द्योतिता । नम्रा अधोमुखा विनीताश्च भवन्ति । अत्र तरुशब्देन सामान्याविशेषभावसंबन्धेन

प्राणिनामैश्वर्यबाहुल्यमुक्तम् । महाब्राह्मणेत्यादि । कामं यद्यप्येतत्प्रत्युत्थानादिकं राजपुरोहितत्वादभिनन्दनीयं तथापि वयमत्र प्रत्युत्थानादौ मध्यस्थाः पक्षपातरहिताः । वदाम इति शेषः । भवन्तीत्यादि । फलोद्गमैर्हेतुभिः दूरविलम्बिनः अत्यर्थमवगताः समृद्धिभिरैश्वर्यैः अनुद्धता अनहंकारिणः नम्रा इति यावत् । एष नम्रत्वादिः ।

प्रतीहारी—देव, पसण्णमुहवण्णां दीसन्ति । जाणामि वीस्स-
द्धकज्जां इसीओ । [देव, प्रसन्नमुखवर्णां दृश्यन्ते । जानामि विश्व-
ब्धकार्या ऋषयः]

राजा—(शकुन्तलां दृष्ट्वा) अथात्रभवती

का स्विदवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।

मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥ १३ ॥

चूतप्रभृतयो विशेषा लक्ष्यन्ते । तत्सजातीयबहुत्वप्रतिपात्तिश्च फलेषु
वनस्पतिप्रभृतिषु । तदभावादर्थसंगतिः । किं च सत्पुरुषाणां विशिष्टा-
नामेवोपमेयत्वात्तैः सहोपमानतापि न संगच्छते । तर्ह्युत्तरवाक्येऽप्येत-
द्दोषावकाश इति चेन्न । मेघादिपदत्यागेन घनपदोपादानात् । तथा च
व्याख्यास्यते । केचनैतादृशस्थले 'वाच्य एवार्थो न लक्षणा' इति
मन्यन्ते । घना मेघा अथ च निविडाः । नवाम्बुभिरिति वर्षाकालारम्भो
ध्वन्यते । तेषां तत्रैव समृद्धत्वाद्दूरोवलीम्बनोऽतिशयवर्षुकाः । अथ च
विनीता भवन्तीत्यनुषज्यते । अत्र तरुघनयोरचेतनयोर्नम्रत्वाभ्यां (त्व)
दूरविलम्बित्वाभ्यां च वस्तुतो भिन्नाभ्यामभेदेनाध्यवासिताभ्यामातिश-
योक्तिः । सत्पुरुषाः समृद्धिभिरनुद्धता नम्रा भवन्तीत्यनुषज्यते । तेन
क्रियादीपकम् । विनयस्य साधारणधर्मस्य नम्रदूरविलम्बित्यनुद्धतशब्दे-
नोक्तेर्मात्रा परिवस्तूपमा च । अत्र दुष्यन्तलक्षणे विशेषे प्रस्तुते सत्पुरुषस्य
वचनादप्रस्तुतप्रशंसापि । स्वभाव इत्यादिस्तु हिशब्दानुपादानेऽप्यर्थी-
तरन्यासः । 'क नासि शुभप्रदः' इतिवत् । हेत्वनुप्रासौ च । वंशस्थ
वृत्तम् । देव, प्रसन्नमुखवर्णां दृश्यन्ते । जानामि विश्वब्धं शान्तमक्रूरं
कार्यं येषां ये तादृशा ऋषयः । विश्वब्धस्तूद्धटे व्यर्थे शान्तविश्वस्तयो-
रपि' इति विश्वः । का स्वादिति । स्विदिति वितर्के । 'विदिति प्रश्ने

अथात्रभवतीत्यादि । अत्रभवती सुशीला अनेनागमनसमये शकुन्तलायाः नम्राननत्वं
परपुरुषनिरीक्षणाभावश्च राज्ञा सूच्यते । तत्राप्यवगुंठनवतीत्यनेन तापसव्री न भवति
कन्या काचिदिति सूच्यते । तापस्याः सर्वत्र समबुद्धिभावेन विकाराद्यभावादवगुंठन-
मनुचितमिति यावत् । तत्रापि नातिपरिस्फुटशरीरलावण्येत्यनेनापन्नसत्त्वेति व्यज्यते ।
आसन्नप्रसवसमयतया शरीरलावण्यमत्यर्थं न दृश्यत इति भावः । एतादृश्याः

१ राजा विअ इसिणो (रागा इव ऋषयः) इति क० पु० पाठः । २ ता (तस्मात्)

२ इत्याधिकं क० पु० । ३ कज्जोत्ति (कार्या इति) क० पु० पाठः ।

प्रतीहारी—देव, कुतूहलगम्भोपहिदो ण मे तक्को पसरदि । णं दंसणीआ उणसे आकिदी लक्खीअदि । [देव, कुतूहलगम्भोपहितो न मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते]

राजा—भवतु । अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।

वितक च' इत्युक्तेः । सशिरोमुखप्रावरणमवगुण्ठनं तद्वती । अत एव नातिपरिस्फुटे शरीरलावण्ये यस्याः सा । नञ्समासः । इदमनूद्यम् । तपोधनानां मध्ये का स्विदिति विधेयम् । अत एवैतन्मात्र उपमा । पाण्डुपत्राणां मध्ये किसलयं कोमलपल्लवमिवेति । अस्याश्च भिन्नलिङ्गत्वेऽपि कोमलत्वादेः साधारणधर्मस्य गम्यत्वात्सहृदयमनोनुरञ्जकत्वमेव । हेत्वनुप्रासौ । ननु नातिपरिस्फुटेत्यादौ शरीरमात्रग्रहणेऽप्युभयलाभ इति चेत्सत्यम् । स्यादेवं यदि निषेधमात्रे तात्पर्यं स्यात्किं त्वत्र विधौ तात्पर्यम् । अत एवातिपर्योपादानम् । तेनैषद्वच्यते इत्यर्थः । अत्र चोभयग्रहणमन्तरेण विवक्षितार्थालाभात् । यत आद्यमात्रोपादाने द्वितीयाप्राप्ते द्वितीयमात्रग्रहणे कनकचम्पकामतनुवर्णाप्तेः । लावण्यलक्षणं सुधाकरे । 'मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु लावण्यं तदिहोच्यते ॥ ' इति एवभूतैतदवलोकनेन स्थायिन्या रतेरनुसंधानम् । देव कुतूहलेन गर्भे मध्य उपहितो युक्तो न मे तर्कः प्रसरति । त्वत्परिगृहीतेन पूर्वत्वेन कुतूहलगर्भत्वं प्रभुसमक्षत्वात्तुन्यानातत्वं (?) चाप्रसरणे हेतुः । क्वचिद्गतपुस्तके ' कुतूहलगम्भोपहृद् ' इत्यादि पाठः । क्वचित्पुस्तके तु नास्त्येवायं पाठः । ननु दर्शनीया सुन्दरा पुनरस्य आकृतिर्लक्ष्यते । भवत्विति निषेधे । ' अस्तु भवतु पूर्यत इति निषेधे ' इत्युक्तेः । अनिर्व-

स्वनिकटमागमनं किमर्थकमिति । कास्विदिति वितर्के । अत्र दृष्टान्तमाह—किसलयमित्यादिना । पाण्डुपत्राणां रागरहितशुष्कपर्णानां मध्ये किसलयमिव कोकिलादिभिः स्पृहणीयं रागयुक्तपल्लवमिव । देवेत्यादि । तर्को विचारः । कुतूहलगर्भः । अरण्ये परिमिताहाराद्विहृतपाखिनामेतादृशरूपलावण्याद्यातिशयवत्या सहागमनजनिततर्कस्त्वाश्चर्यगर्भ इति यावत् । तदेव विशदयति—दर्शनीयेति । दर्शनीया स्पृहणीया । निरुपपदेन स्त्रीनामपि वस्तुसौन्दर्यबलात् स्पृहणीयेति व्यज्यते । ननु पुरुषाणामेवेति भावः ।

१ गम्भो मे तक्को पसीददि (गर्भो मे तर्को प्रसीदति) इति क० पु० पाठः ।

२ अनिर्वर्ण्यम् इति क० पु० पाठः ।

शकुन्तला—(हस्तमुरसि कृत्वा । आत्मगतम्) हिअअ, किं एव्वं वसि । अज्जउत्तस्स भावं ओहारिअ धीरं दाव होहि । [हृदय, किमेवं वेपसे । आर्यपुत्रस्य भावमवधार्य धीरं तावद्भव]

पुरोहितः—(पुरो गत्वा) एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः । कश्चि-
देषामुपाध्यायसंदेशः । तं देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

ऋषयः—(हस्तातुं द्यम्य) विजयस्व राजन् ।

राजा—सर्वानभिवादये ।

ऋषयः—ईष्टेन युज्यस्व ।

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ।

ऋषयः—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति घर्माशौ कथमाविर्भविष्याति ॥ १४ ॥

राजा—अर्थवान्त्वलु मे राजशब्दः । अथ भगवांल्लोकानुग्रहाय
कुशली कण्वः ।

र्णनीयमद्रष्टव्यम् । हस्तमुरसि कृत्वेति स्वभावोक्तिः । हृदय, किमेवं प्रवे-
पसे । आर्यपुत्रस्य भावं चित्ताभिप्रायमवधारय (र्य) धीरं तावद्भव ।
कुत इति । त्वयि रक्षितरि सति कुतो धर्मक्रियाविघ्नः । सर्वमेवैतद्विधे-
यम् । त्वं रक्षिता । त्वयि रक्षितरि सर्वे सन्तः । तेषां क्रियामात्रविघ्नोऽ-
पि न संभाव्यते सुतरां धर्मक्रियाविघ्न इत्यर्थः । तम इति । घर्माशौ सूर्य
उदयाद्रिमारूढ एव तमोनाशः । अपि तु तस्मिन्सुतरामाविर्भावाभाव(?)
इत्यर्थः । दृष्टान्तालंकारः । हेत्वनुप्रासौ । अर्थवान्सप्रयोजनः ।

भवत्विलंगीकारे । सकलजनस्पृहणीया तादृशाकृतिरेवेलंगीकारः । हिअएत्यादि ।
भावोऽभिप्रायः परकलत्रमिति सामान्येनोक्तत्वात् मा वेपस्वेति यावत् । कुत इत्यादि ।
सतां सज्जनानां न दुष्टानाम् । रक्षितरि परिपालके । अर्थवान् रंजनाद्राजेति राजश-

१ हावं अणवदारिअ (भावमनवधार्य) इति क० पु० पाठः । २ देव इत्यधिकं
क० पु० । ३ अस्ति इत्यधिकं क० पु० । ४ हस्तम् इति क० पु० पाठः । ५ अस्ति-
लानभिवादये वः इति क० पु० पाठः । ६ स्वस्ति भवते इत्यधिकं क० पु० ।

ऋषयः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमनामयप्रश्न-
पूर्वकमिदमाह ।

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

शाङ्गरवः—यन्मिथः समयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपा-
यंस्त तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः ।

त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि यै-

च्छकुन्तला मूर्तिमनी च सत्क्रिया ।

समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ १५ ॥

तापयुक्तत्वादिति भावः (?) । लोकानुग्रहाय जनानुग्रहाय ।
भुवनानुग्रहाय चेत्यर्थः । ‘ लोकस्तु भुवने जने ’ इत्यमरः ।
त्रिभुवनानुग्राहकत्वेन लोकोत्तरा तपःसिद्धिर्ध्वनिता । तदभि-
प्रायेणैवोत्तरयन्ति—स्वाधीनेति । अनामयप्रश्नपूर्वमिति तस्य क्षत्रिय-
त्वात् । तदुक्तं भृगुसंहितायाम्—‘ ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्धुमना-
मयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ ’ इति मिथःसमयात् ।
गान्धर्वेण विवाहेनेत्यर्थः । उपायंस्त विवाहितवान् । ‘ उपाद्यमः स्वीक-
रणे ’ इत्यात्मनेपदम् । त्वमिति । यद्यस्मात्त्वमर्हतां पूज्यानां प्राग्रसरो

वदार्थवान् । यद्यपि राजशब्दो राज्ञो दीप्तावित्यर्थात् कानिन्प्रत्ययान्तः नतु रंजेः । तथापि
धातूनामनेकार्थत्वादुपपद्यते । अथेति प्रश्ने । कुशलीति । कुशलप्रश्नस्तु “ ब्राह्मणं
कुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ ” इति
मनुवचनादित्यवगंतव्यम् । यन्मिथ इत्यादि । मिथः समयात् परस्परकृतसंकेतात्
गांधर्वविवाहादिति यावत् । इमामनागरिकाम् । दुहितरं वात्सल्यविषयभूताम् । भवान्
सकलवर्णाश्रममर्यादापरिपालको राजा भवानित्यर्थः । भवच्छब्दप्रयोगस्तु जामातु-
भूतदुष्यन्तं प्रति पूज्यवाचकः । उपायंस्तोति यत् तत्कर्म मयेत्यनेनारण्यवासित्वादनु-
रूपवरसंघटनार्थं नानादेशभ्रमणकरणासमर्थेन मयेति व्यज्यते । प्रीतिमता अनायासेन
अनुरूपवरप्राप्त्या परितोषवता । प्रीतिकरणे उभयोरनुरूपत्वमेव हेतुरिति यावत् ।
अत एवोक्तं उभयोरिति । एतदेव विशदयति—तत्तस्माद्धेतोरनुज्ञातमिति । कुत
इत्यादिना । त्वमिति । अर्हतां कुलाभिजात्यादिमतां पूज्यानां प्राग्रसरः मुख्यतमः ।

तौदिदानीमापन्नसत्त्वा प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति ।

गौतमी—अज, किंपि वस्तुकामहि । ण मे वअणावसरो अत्थि । कहंति । [आर्य, किमपि वस्तुकामास्मि । न मे वचनावसरोऽस्ति । कथमिति]

मुख्यः स्मृतोऽसि । लोकैरिति शेषः । क्वचित् ‘स्मृतोऽसि नः’ इति पाठः । सरतीति सरः । ‘नन्दिग्रहिपचादिभ्यः’ इत्यत्र पचादेराकृतिगणत्वाद्च् । ततः प्रकर्षेणाग्रे सरतीति प्राग्रसरः । संज्ञाया अभावात् ‘हलन्तात्’ इत्यादिनालुङ् । न । ‘त्वमर्हतां प्राग्रहरः’ इति वा पाठः । ‘पराध्याग्रा प्राग्रहरा’ इत्याद्यमरः । यद्यस्माच्छकुन्तला मूर्तिमती शरीरधारिणी । सती पूज्या चासौ क्रिया च सत्क्रिया । इवेत्युत्प्रेक्षा । अनया चाखिलजनपूज्यत्वमस्या ध्वनितम् । अत एव तुल्यगुणत्वम् । तत्तस्मादित्यर्थेन तच्छब्देनान्वयः । ‘न’ इति पाठे तूभावाप्यर्थः । तुल्यगुणं समानगुणं वधूवरं समानयन् । चिरस्य चिरकालेन प्रजापतिर्वाच्यं निन्दां न गतो न प्राप्तः । ‘वाच्यं वक्तव्यमित्येतौ प्रवर्तते प्रपादने । वचो हे कुत्सिते हीने दूषणेऽभिधयोदिते ॥’ इति धराणिः । चिरस्येति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । ‘चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः’ इत्यमरः । अन्यत्र यत्र वधूवरं मेलयति तत्र तत्रातुल्यगुणम् । जगतीदमेवेति भावः । अत एव चिरस्येत्युक्तिः । प्रजापतिरिति साभिप्रायम् । समहेत्वनुप्रासाः । वंशस्थं वृत्तम् । ‘स्मृतोऽसि सत्क्रियेव यन्मूर्तिमती शकुन्तला’ इति पठित्वा क्रमलक्षणो दोषः परिहरणीयः । आपन्नसत्त्वा गर्भवती । ‘आपन्नसत्त्वा स्यादुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी’ इत्यमरः । धर्मचरणायेत्यनेन विधिवदूढत्वं व्यज्यते । आर्य, त्वमित्येकवचनेन पूज्याग्रगण्यतायामद्वितीयत्वं व्यज्यते । सत्क्रिया सौशांल्यादिः समानयन् सम्यगयोजयन् चिरायाद्यष्टाष्टिकर्माभ्य वर्तमानम् । वाच्यम् असमानगुणवधूवरसंघटनाजनितापवादं न गतः । अथ शकुन्तलादुष्यन्तसंघटनेन प्राप्त इत्यर्थः । अत्र वर्तमानार्थकाद्यादिपदानुपादानात् प्रजापतिर्द्विपूर्वकानुरूपवरसंघटनया लोकापवादं न गत इति न किंतु दैवान्न गत इति प्रजापतेरपि अनुकूलविध्यन्तरापेक्षा ध्वन्यते । अत्र समालंकारः । तदुक्तं । “समं योग्यतया योगो यदि संभावितः क्वचित् ।”

१ इयं इत्यधिकं क० पु० पाठः । २ धर्माचरणाय इति क० पु० पाठः ।

३ ख (खलु) इत्यधिकं क० पु० । ४ अवकाश इति क० पु० पाठः ।

णावेक्खिओ गुरुअणो इमाए ण हु पुच्छिदो अ वन्धुअणो ।

एकक्रमे व्व चरिए भणामि किं एकमेकस्म ॥ १६ ॥

[नापेक्षितो गुरुजनोऽनया न खलु पृष्ठश्च वन्धुजनः ।

परस्परस्मिन्नेव चरिते भणामि किमेकैकम् ॥]

शकुन्तला—(आत्मगतम्) किं णु कखु अज्जउत्तो भणादि ।

[किं नु खल्वार्यपुत्रो भणति]

राजा—किमिदमुपन्यस्तम् ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) पावओ कखु वअणोवण्णामो ।

[पावकः खलु वचनोपन्यासः]

किमपि वक्तुकामास्मि । न मे वचनावसरोऽस्तीति भविष्यदाक्षेपः । तस्यैवोपादानं कथमिति । [णावेक्खिओ इति ।] नापेक्षितो गुरुजनोऽनया न खलु पृष्ठश्च वन्धुजनः । क्वचित्पुस्तके ‘ इमाए तुइ पुच्छिदो [ण] वन्धुअणो ’ इति पाठः । त्वया पृष्ठो न वन्धुजन इत्यर्थः । उभयोरप्यपराधाविष्करणम् । एकक्रमे परस्परस्मिन् व्व एव चरिते भणामि किमेकमेकम् । परस्परानुरागेण भवद्भ्यामिदं विहितम् । तत्रैकः पर्यनुयोज्यो न भवतीति भावः । ‘ एकक्रमणोण्ण ’ इति देशीकोशः ‘ णश्चे अवि अव्वे अवधारणे ’ इति सूत्रेण व्यकारोऽवधारणे । एकस्येति ‘ क्वचिद्वितीयादेः ’ इति द्वितीयार्थे षष्ठी । गाथेयम् । तेन ‘ इमाए ’ इत्येकारस्य ‘ एओ सुद्धापआवसाणांमि ल्हू ’ इति लघुत्वम् । किं नु खल्वार्यपुत्रो भणति । पावकोऽग्निः खलु वचनोपन्यास इति

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया संबंधस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्समं भवति । प्रकृते शकुन्तलादुत्पन्नयोः संबंधस्य समत्वकथनात्समं भवति । अज्जेल्यादि । णावेक्खिओ इति । चरिते विवाहव्यापारे “ कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् । बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिश्रान्नमितरे जनाः ॥ ” इति न्यायेन बहुजनानुज्ञापेक्षिते विवाहकर्मणीत्यर्थः । अत एवोक्तं नापेक्षितो गुरुजनो वन्धव इति । एकैकमेव केवलावेव युवाम् । एकैकस्य किं भणामः न किमपि वक्तव्यमस्ति । मिथः समयं युवामेव जानीथः । तथैव परस्परं वर्तयामिष्यमिप्रायः । तत्कथमिति । किमिदमुपन्यस्तमिति

३ तुए इमाएण पुच्छिआ वन्धू । एकक्कं एव्व चरिदे (त्वयानया न पृष्ठा वन्धवः । एकैकमेव चरिते) इति क० पु० पाठः । २ फणादि (फणनि) इति क० पु० पाठः ।

शाङ्करवः—कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्त-
निष्णाताः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते प्रियाप्रिया च प्रमदा स्वबन्धुभिः १७॥

भिन्नरूपकम् । क्वचित् ' सावलेपः ' इति पाठः । निष्णाताः
कुशलाः । ' निष्णातः कुशलेऽपि च ' इत्यजयः । ' निनदीभ्यां
स्नातेः कौशले ' इति णत्वम् । सतीमिति । जनो लोको
भर्तृमतीं विद्यमानधवां प्रमदां सतीं पतिव्रतामपि ज्ञातिकुलं पितृगृहं तत्सं-
श्रयामथ च सगोत्रगणसंश्रयामन्यथा दोष इत्यु (दोषयु) क्तत्वेन विश-
ङ्कते । अनौचित्यपरिहाराय कविना दोषादिपदत्यागेनान्यथापदं दत्तम् ।
' ज्ञातिः सगोत्रे पितरि कुलं जनपदे गृहे । सजातीयगणो गोत्रः ' इति च
विश्वः । अतः कारणात्प्रियाप्रिया वा । अर्थाद्भर्तुः । प्रमदा स्त्रीमात्रम् ।
अथ च प्रकृष्टो मदस्तारूप्यमदो यस्याः । सैतादृशी स्वबन्धुभिर्विधूवन्धुभिः
परिणेतुः समीप इष्यते । ' प्रियाप्रिया च ' इति समीचीनः पाठः । ' तद-
प्रियापि ' इति पाठे तस्य भर्तुरप्रिया । अपिशब्दात्प्रियापीति व्याख्येयम् ।
अत्र शकुन्तलायास्त्वत्समीपे स्थितियोग्यतेति विशेषे प्रस्तुते यत्सामान्य-
वचनं तेनाप्रस्तुतप्रशंसा । हेत्वनुप्रासौ । वृत्तमनन्तरोक्तम् । अत्र स्त्रीसा-
मान्ये वक्तव्ये यत्प्रमदेति विशेषवचनं तेन विशेषपरिवृत्तलक्षणं दूषणमिति
चेन्न । शब्दशक्त्युद्भावध्वनेः सत्त्वात्तदभिप्रायेणैव व्याख्यातम् । अनेना-
र्थविशेषणनामा नाट्यालंकार उपाक्षिप्तः । तल्लक्षणं तु—' उक्तस्यार्थस्य यत्तु
स्यादुत्कीर्तनमनेकधा । उपालम्भस्वरूपेण तस्यादर्थविशेषणम् ॥ ' इति ।

यदुक्तं तत्कथमिति हेतुप्रश्ने । लोकतन्त्रनिष्णाताः लोकसिद्धान्तनिपुणाः । " तन्त्रं
कुटुंबकले स्यात्कारणेऽपि परिच्छेदे । शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्ते तन्तुवाये गदोत्तमे ॥ "
इति विश्वः । सतीमित्यादि । सतीमपि साध्वीमपि । तर्हि साध्व्याः सर्वत्रावस्थानं
दुष्टं किमिल्यत आह—ज्ञातिकुलैकसंश्रयामिति । अत्राप्यपिशब्दोऽनुपज्यते । ज्ञातीनां
जननपोषणकारणभूतपितृणां कुलं एकः केवलः संश्रयो यस्याः सा तथोक्ता ।

१ तत्कथं किमिदं नाम । ननु इति क० पु० पाठः । २ नितरां लोकतन्त्र इति क०
पु० पाठः । ३ तदप्रियापि इति क० पु० पाठः ।

राजा—किं चात्रभवती मया परिणीतपूर्वा ।

शकुन्तला—(सविषादम् । आत्मगतम्) हिअथ. संपदं दे
आसङ्गा । [हृदय, सांप्रतं त आशङ्गा]

शाङ्गरव—

किं कृतकार्यद्वेषो धर्मं प्रति विमुखता कृतावज्ञा ।

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रश्नः ।

हृदय, सांप्रतं त आशङ्गा । किमिति । कृतं यत्कार्यं गान्धर्वो विवाहस्तत्र
द्वेषः किम् । धर्मं प्रति विमुखता किम् । कृते विदितेऽनुभूतेऽवज्ञा किम् ।
यावदनुभूतं तावदेव तदुर्लभमिति भावः । ‘ कृतं युगेऽपि पर्याप्ते विहिते :
इति विश्वः । असत्कल्पनामुत्तरार्धेन निरस्यति—ऐश्वर्यमस्तेषु संपदुद्धतेषु

एकग्रहणेन पितृगृहे कादाचित्कावस्थानं न दुष्टमिति व्यज्यते । तर्हि किं रूपभर्तृमत्त्वा
एव पितृगृहावस्थानं शंकास्पदमित्याशङ्क्याह—भर्तृमतीमपीति । ज्ञात्वसाफल्यहेतुभूत-
संभाषणाल्लिङ्गनचुवनसंभोगगर्भोत्पत्त्यादिकारणभूतभर्तृमतीमपि । मनुप्रत्ययेन प्रसस्त्वा-
तरकान्तवतीत्वं सूच्यते । जनः बन्धुशत्रुसम्व्यस्थभूतलोकः न तु शत्रुमात्रजनः ।
अन्यथा अन्यप्रकारेण । असतीमिति यावत् । विशङ्कते । यद्यपि अनुरूपभर्तृमतीत्वं
तथापि सार्वकालिकपितृगृहावस्थानादसतीति विशेषेण तर्कयति । वर्तमानव्यपदेशेन
सकलजनसंवाद उक्तः । अतः कारणात् प्रमदा युवतिः न तु वृद्धा । स्वबन्धुभिः
स्वस्यहितैषिभिरासूततमैः पारिणेतुः भर्तुः समीपे इष्यते वाञ्छयते । सहधर्मचारिणी भूत्वा
तया भर्तृसमीपस्थया भाव्यमिति वाञ्छयत इति यावत् । तर्हि भर्तुरप्रिया चेत् किं
कर्तव्यमित्यत आह—तदप्रियापीति । तस्य भर्तुरप्रियापि अनिष्टापीत्यर्थः । आत्मगत-
मित्यादि । आतंको भयम् । किमित्यादि । कृते निर्वर्तिते कार्ये शकुन्तलापरि-
णयव्यापारे द्वेषः असहनत्वम् । किमिति प्रश्ने । “ सप्रत्यवायदुर्लभनिषेधविषयश्च यो
विषयः । कामः स्वभाववामः प्रसरति तत्रैव दुर्वारः ॥ ” इति न्यायेन तात्कालिक-
मुखार्थं यत्किञ्चित्कृतं तत्किमर्थमान्तमनुष्ठेयमिति स्वप्रयोजने निवृत्ते सति तत्र
गुणाभावात् जुगुप्सया द्वेषः किमीति भावः । धर्मं प्रति विमुखा त वेमुख्यम् । किमिति
प्रश्ने । विव्युक्तगान्धर्वविवाहेन धर्मप्रज्ञार्थं परिणीय तत्परित्यागेन नाद्यप्रवृत्ति तत्र
धर्मेच्छा नास्ति किमिति यावत् । अवज्ञा अवधीरणा कृता किम् । एते तपस्विनः
राज्ञो मम कथं संबन्धिन इत्यवमानना कृता किमित्यर्थः । कुतः कस्मात्कारणात् ।
असत्कल्पनाप्रश्नः असतः अविद्यमानार्थस्य कल्पनया संपादनेन कृतः प्रश्नः ।

शार्ङ्गरवः—

मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ॥ १८ ॥

राजा—वशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि ।

गौतमी—जादे, मुहुत्तअं मा लज्ज । अवणइस्सं दाव दे ओउ-
ण्ठणं । तदो तुमं भट्टा अहिजाणिस्सदि । (इति यथोक्तं करोति)
[जाते, मुहूर्तं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽवगुण्ठनम् । तत-
स्त्वां भर्ताभिज्ञास्यति]

प्रायेण बाहुल्येनामी विकारा उक्ता मूर्च्छन्ति वर्धन्ते । ‘मूर्च्छा मोह-
समुच्छ्राययोः’ इति विश्वः । आदिकारकदीपकसंशयहेत्वर्थान्तरन्यासा-
नुप्रासाः । अनेन तोटकं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘संरम्भवचन-
प्रायं तोटकं त्विह संज्ञितम्’ इति । जाते पुत्रे, मुहूर्तं मा लज्जस्व । अपने-
ष्यामि तावत्तेऽवगुण्ठनम् । ततस्त्वां भर्ताभिज्ञास्यति परिचेष्यति । यथो-
क्तमवगुण्ठनापनयनम् । इत आरभ्य षष्ठाङ्गसमाप्तिपर्यन्तमवमर्शसंधिः ।
तल्लक्षणं तु सुधाकरे—‘यत्र प्रलोभनक्रोधव्यसनावैर्विमृश्यते । बीजादौ
गर्भनिर्भिन्नः सोऽवमर्श इतीर्यते ॥’ इति । अत्र शापलक्षणव्यसनेन विमर्शः
यथा ‘इदमुपनतम्’ इत्यादि प्रकरीनियताप्त्यानुगुण्यादत्राङ्गकल्पना ।
‘अपवादोऽर्थसंफेदो विद्रवद्रवशक्तयः । द्युतिप्रसङ्गौ छलनं व्यवसायो
निरोधनम् । प्ररोचनं विचलनमादानं च त्रयोदश ॥’ इति । अत्राङ्गानां
लक्षणं व्याख्यानावसरे तत्र तत्र वक्ष्यामः । प्रकरीलक्षणं भावप्रकाशि-
कायाम्—‘शोभायै वैदिकादीनां यथा पुष्पाक्षतादयः । अथर्तुवर्णना-
दिस्तु प्रसङ्गे प्रकरी भवेत् ॥’ इति । यथात्रैव षष्ठेऽङ्के ‘ततः प्रविशति
क्षूतांकुरम्—’ इत्यादिना ‘नेपथ्ये’ इत्यन्तेन । अनेन तु ‘फलं तु
कल्प्यते यस्याः परार्थायैव केवलम् । अनुबन्धविहीनानां प्रकरी श्रूयते
यथा ॥’ इति लक्षणानुसारेण मातल्लिङ्गान्तं प्रकरीवृत्तमाहुस्तत्र । संधिस-
माप्तिविषये तस्योद्देशादङ्गानां तदनुगामित्वं नायाति । नियताप्तिलक्षणमादि-
भरते—‘नियतां तु फलप्राप्तिं यदा भावेन पश्यति । नियतां तु फलप्राप्तिं

मूर्च्छन्तीति । अमी विकाराः कृतकार्यद्वेषादयः मूर्च्छन्ति आप्रवन्ति । वर्तमान-
व्यपदेशेन त्वग्यनुभवरूपेण दृष्टा इति भावः । अधिक्षिप्तः सोपहासं न्यक्तः ।

राजा—(शकुन्तलां निर्वर्ण्य । आत्मगतम्)

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वेति व्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम् ॥ १९ ॥

(इति विचारयन्स्थितः)

प्रतीहारी—अहो धम्मावेक्खिआ भट्ठिणो । ईदिसं णाम सुहो वणदं ख्वं देक्खिअ को अण्णो विअरेदि । [अहो धर्मापेक्षिता भर्तुः । ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो विचारयति]

सगुणः परिचक्षते॥' इति । निर्वर्ण्य दृष्ट्वा । इदमिति । एवमुपनतमयत्नप्राप्तम् । न क्लिष्टा कान्तिर्यस्य तत् । अनेन प्रथमं तारुण्यं ध्वनितम् । इदं रूपं प्रथमगृहीतं स्यान्न वा स्यादिति व्यवस्थान्विचारयन् । 'अध्यवस्यन्' इति पाठे स्वव्यवसायं न जानन् । खलु निश्चयेन । परिभोक्तुं न शक्नोमि निश्चयेन हातुं नैव शक्नोमीत्येवं प्रकारेण रतेरनुसंधानं ध्वनितम् । कः किमिव । विभाते प्रभाते भ्रमरः अन्तस्तुषारो हिमं यस्य तादृक्कुन्दपुष्पमिव । उपरि हिमस्याच्छादकस्य शापस्थानीयत्वात्पागाभावः । ससंदेहोपमानुप्रासाः अत्र प्र (वि) भात इत्युक्तेस्तदनन्तरं रविकिरणैर्हिमे नीते मकरन्दभोगोऽवश्यम् (श्यः) । एवमिहाप्यभिज्ञानदर्शनेन शापे गते तत्स्वीकारोऽवश्यमिति द्योतयन्त्योपमया रतेः स्थायित्वदाढ्यं ध्वनितम् । मालिनी वृत्तम् । एतेन संशयनामकं भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'अनिश्चयान्तं यद्वाक्यं संशयः

इदमित्यादि । इदमित्यनेन सर्वावयवप्रत्यक्षता कथिता । उपनतमुपस्थितम् । अक्लिष्टकान्ति अनवद्यसौन्दर्यम् । अनेन "रत्नहारी तु पार्थिवः" इति न्यायेनापरित्याज्यत्वमुक्तम् । अव्यवस्यन् । अनिश्चिन्वन् । कुन्दं कुन्दकुसुमम् । अन्तस्तुषारमित्यनेन त्रातिहेतुहृक्तः अत्र विपर्ययो नामालंकारः । तदुक्तं "तद्विपर्ययो विचार इव विपर्ययः । विचारस्यान्यथा भावः तथा दृष्टोपयोगतः । सन्देहात्कल्पते वस्तु स विज्ञेयो विपर्ययः ॥" दृष्टोपयोगिनो वस्तुनः सन्देहादन्यथा कल्पनं विपर्ययः । अत्र दुष्यन्तस्य शकुन्तलां प्रति पारिग्रहसंदेहात् विपर्ययः । अहो इत्यादि ।

शार्ङ्गरेवः—भो राजन्, किमिति जोषमास्यते ।

राजा—भोस्तपोधनाः, चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्र भवत्याः स्मरामि । तत्कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रिणमाशंकमानः प्रतिपत्स्ये ।

शकुन्तला—(अपवार्य) अजस्त परिणय एव संदेहो कुदो दारिणं मे दूराधिरोहिणी आसा । [आर्यस्य परिणय एव संदेहः । कुत इदानीं मे दूराधिरोहिण्याशा]

शार्ङ्गरेवः—मा तावत्

कृताभिर्मर्षामनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।

मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥ २० ॥

स निगद्यते ' इति । विचारयन्नित्युत्क्षिप्तैकभूभावादिना । अहो आश्चर्यं । धर्मापेक्षिता भर्तुः । ईदृशम् । नाम प्राकाश्ये । प्रकटं सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो विचारयति । जोषं तूष्णीम् । अभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रकटगर्भचिह्नम् । क्षेत्रं पत्नी यस्यासौ क्षेत्री तं क्षेत्रिणम् । ' क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ' इत्यमरः । एतादृशमात्मानं शङ्कमानः । यत इयं गर्भिणी मया चेदधुना प्रतिगृह्येत तत्तदाहं क्षेत्री स्यां न तु बीजी । अत एतज्जातापत्यं नौरसमपि तु क्षेत्रजम् । तच्चौरसाद्धीनमिति शङ्का । अथ चान्येनोढाया परिग्रहे मत्क्षेत्रत्वमेव स्यान्न तु धर्मपत्नीत्वमिति शङ्का । ' क्षेत्रियम् ' इति पाठे परदारासक्तम् । ' क्षेत्रियं क्षेत्रजतृणे परदारस्तेऽपि च ' इति विश्वः । कथमिमां प्रतिपत्स्येऽङ्गीकरिष्यामि । अपवार्येति । ' रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्त्यापवारितम् । ' आर्यस्य परिणय एव संदेहः । कुत इदानीं मे दूराधिरोहिण्याशा । दूरमत्यर्थं तत्र गत्वा महिषीपदं प्राप्स्यामीत्याद्यधिरोहुं शीलं यस्याः सा । मा तावदिति श्लोकेन संबध्यते । कृतेति ।

जोषं तूष्णीम् । "तूष्णीं जोषं भावे नूनम्" इत्यव्ययेषु हलायुधः । क्षेत्रिणं कलत्रवन्तम् । आशा जातेति शेषः । मा तावदित्यादि । तावत्साकल्ये । परिग्रहापरिग्रहरूपशकुन्तलाविषयकास्मद्भवदुक्तवृत्तादिकं सर्वमित्यर्थः । माङ् निषेधे । कृतेति । सुतां सदसद्यवहारभ्यां

शारद्वतः—शार्ङ्गरव, विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्त-
व्यमुक्तमस्माभिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्र-
तिवचनम् ।

त्वयेत्येवमपराधं कृत्वाप्यनुना स्मरणक्लेशाभाववतेत्यर्थान्तरसंक्रमितम् ।
कृतोऽभिमर्षो वलाद्धर्षणं यस्याः सा अनेन सातिशयापराधकृत्वं
ध्वन्यते । ईदृशीं सुतामनुमन्यमानोऽनुमोदमान इत्यनेनैव सापराधेऽपि
त्वयि मुनित्वेन तादृशकृपा युज्यत इति ध्वनितम् । अत एव मुनिः ।
तावत्साकल्येन । नामेति क्रोधे । मा विमान्यो न विमाननीयः ।
अपि तु विमाननीय एव । सुताभिमर्षलक्षणोऽपराधः सोऽहो विमान-
नालक्षणस्तु न सोऽव्य इति दण्ड उक्तः । तेन सूक्ष्मालङ्कार उक्तः ।
केचित्तु निषेधमेव विधेयत्वेन मन्यते तत्र समीचीनम् । निषेधनियोग्यस्य
मध्यस्थेन राजकीयेन वा वक्तुमुचितत्वान्न मुनिपक्षीयैः अत एव निवर्ह-
णांते 'राजा—अतः खलु मम नातिकुद्वो मुनिः ' इति । अथ च तस्योचि-
ता विमाननेत्याह—मुष्टमिति । स कः । येन त्वं दस्युश्चोरः इव पात्री-
कृतोऽसि । कीदृशेनैव येन मुष्टं चोरितं स्वमर्थं प्रतिग्राह्यता तदधीनं
कारयता पुरुषेणेवेति । विशेषणेनैव विशेष्यलाभः यथा चौरेणापहृतं
द्रव्यं पुनस्तस्मा एवार्पणमगृह्णन्विमाननां जनयति तथेत्यर्थः ।
क्वचित् ' मुष्टं स्वमर्थम् ' इति पाठः । तदा चोरितमित्यर्थः ।
एवमपराधिनः कन्यादानेन संतोषार्थं प्रवृत्तस्य स संतोषो नास्ति । परं
विमानना । लक्षणानर्थोत्पादाद्विषमालंकारः । एकेवशब्दावाक्यार्थोपमान
उपमन्येति (?) । स्युसिये इति छेकवृत्त्यनुप्रासौ च । तृतीयोपजातिरि-
न्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः । प्रत्ययजनकं विश्वासजनकं प्रतिवचनमुत्तरम् ।

स्वकुलकीर्तिकलंकारणभूतां पुत्रां त्वया कृताभिमर्शा कृतसंस्पर्शा कृतसंग्रहणामित्यर्थः ।
अनुमन्यमानः अनायासेनानुरूपवरप्राप्तिर्जातेति बहुमन्वानः । मुनिः मननान्मुनि-
रिति सार्वकालिकात्मस्वरूपमननेन लोकवृत्तान्तानभिज्ञः काश्यपः । नामावधारणे मुनिरे-
वेति यावत् । विमान्यः असद्वृत्त इति तिरस्कार्यः । विमान्यतायां हेतुमाह—मुष्टमित्या-
दिना । मुष्टं चोरितं न तु खारसिकया दत्तम् । स्वं स्वकीयं न तु परकीयम् अर्थम् ।
“ अर्था वहिश्चराः प्राणाः ” इति न्यायेन त्यागभोगेष्टापूर्तादिकारणहेतुभूतं धनं प्रति-
ग्राह्यता “ देही देहमपि वात्रागतम् ” इत्यभिधानाद्विलंबे सति समुचितकालदेशद्रव्या-
तिक्रमाधिया दानरूपेणांगीकारयता धनिना दस्युरिव बहुविधदंडार्हश्चोर इव येन मुनिना

शकुन्तला—(अपवार्य) इमं अवत्थन्तरं गदे तारिसे अणु-
राए किं वा सुमराविदेण । अत्ता दाणिं मे सोअणीओ त्ति ववसिदं
एदं । (प्रकाशम्) अज्जउत्तं, (इत्यर्धोक्ते) संसइदे दाणिं परिणहा
ण एसो समुदाआरो । पौरव, ण जुत्तं णाम दे तह पुरा अस्सम-
पदे सहावुत्ताणहिअअं इमं जणं समअपुव्वं पतारिअं ईदिसेहि
अक्खरेहिं पच्चाचक्खिदुं । [इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे
किं वा स्मारितेन । आत्मेदानीं मे शोचनीय इति व्यवसितमेतत्
आर्यपुत्र, संशयित इदानीं परिणये नैष समुदाचारः । पौरव, न
युक्तं नाम ते तथा पुराश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयमिमं जनं समय-
पूर्वं प्रतार्येदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम्]

मध्यमपदलोपी समासः । इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा
स्मृतेन । आत्मेदानीं शोचनीय इति व्यवसितमेतत् । आर्यपुत्र इत्य-
र्धोक्ते । संशयित इदानीं नैष समुदाचारः । पौरवेति राजवंश उत्पन्नो
राजेत्यत्यन्तवचनचातुरीं धत्ते । न युक्तम् । नामेति कुत्सायाम् । ‘ नाम
प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ’ इत्यमरः । तथा पुराश्रमपदे स्वभावो-
त्तानहृदयमित्यनेनात्मनोऽतिमुग्धत्वं तेन च परवञ्चनानभिज्ञत्वं परात्मज-
नविवेकशून्यत्वं ध्वनितम् । इमं जनं समयपूर्वं संकेतपूर्वम् । गान्धर्वेण
विवाहेनेत्यर्थः । ‘ गान्धर्वः समयान्मिथः ’ इति स्मरणात् । अथ च सम-
यपूर्वं शपथं कृतवानसीत्यर्थः । अथ च समयपूर्वं कालनियमपूर्वं त्रिच-
तुरादिनमध्ये पञ्चदिनमध्ये वा पुरुषः प्रेष्यत इति प्रकारेण । अत एव
वक्ष्यति—‘ एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं नामाक्षरं गणय गच्छासि

पान्त्रीकृतः दानार्हीकृतः । त्वमिति विशेष्यपदानुपादानात् कृतघ्नजननामोच्चारणयोग्यता-
मिप्रायः । स मुनिरिति संबंधः । अज्ज उच्चेत्यादि । पौरवेति । तत्कृतकृतघ्नत्व-
योग्यवर्णनाविस्तरसंरंभेण फणितिः । तव कुलप्रसिद्धया विश्वसनीयस्य तादृश-
नुरागप्रकटनवतस्तत्वेति यावत् । न युक्तं कृतघ्नतया विश्वस्तजनवञ्चनं न योग्यम् ।
नामावधारणे । युक्तमेव न भवतीत्यर्थः । पुरेति कालज्ञापनेन चिरविश्लेषादन्तः-
पुरस्त्रागणापहृतचित्ततया मां विस्मृतोऽसीति ज्ञाप्यते । आश्रमपदे शान्तिप्रधानराग-

राजा—(कर्णौ पिधाय) शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहसे जनमिमं च पातयितुम् ।

कुलंकषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुं च ॥ २१ ॥

यावदन्तम् । तावत्प्रिये मद्वरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव समीपमुपैष्य-
तीति ॥' इति । अथ च समयपूर्वं ज्ञानपूर्वं प्रतार्य । 'समयाः शपथाचार-
कालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । ईदृशैरतिक्षुरैर्हृदयविदारकैरक्षरैः प्रत्या-
ख्यातुं न युक्तमिति संबन्धः । इदं प्रत्याख्यानं वाङ्मात्रेण, न तत्त्वतोऽग्रे
परिग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वादिति रतेरनुसंधायककवेरक्षरैरित्युक्तिः । व्यपदे-
शमिति । व्यपदिश्यतेऽनेनेति व्यपदेशः । कुलमाविलयितुं मलिनीकर्तु-

द्वेषादिरहितजनावस्थानयोग्यधर्माख्ये दुष्टजनप्रवेशानर्हविशेषप्रदेश इति यावत् ।
बहुयुवतिप्राप्तिसंभावितसामान्यनगरप्रवेशादौ राज्यपरिपालनभ्रमणकाले “ रत्नहारी
तु पार्थिवः ” इति न्यायेन कामवशाद्यत्किञ्चित्कृतकार्यं “ राजानो बहुवक्त्रभाः ”
इति न्यायेन पुनः पुनः स्त्रीरत्नसंपर्काद्विस्मृतं भवति । वरयुवतिप्राप्त्यनुचिताविलक्षण-
विशेषप्रदेशे कृतकार्यं कथं विस्मृतमिति भावः । विस्मरणकार्यं स्वस्या एव दोष इत्याह-
स्वभावोत्तानहृदयमिति । अरण्यवासित्वादनागरिकतया परकृतवंचनानभिज्ञत्वेन त्वद्वचन-
श्रवणमात्रविश्वस्तचित्तम् । अनेन तदा स्वस्याः कन्याभावसुलभमप्रागल्भ्यं प्रति
निन्दा ध्वन्यते । जनमिति । अरण्ये मृगजातीभिः सह वर्धिततया तादृग्विदग्धनागरिक-
कन्याकाजनसहवासाभावात् । जननमात्रफलकं जनमित्येकवचनेन विविक्ते एका-
किनीं मामेव वंचितवानसि न तु मत्पित्रादीन् वंचयित्वा तदनुज्ञया मां परिणीत-
वानसीति भावः । किञ्च जनशब्देन त्वदपरिग्रहेण इतः परं भर्तृपितृकुलभ्रष्टता स्वस्याः
सूच्यते । समयपूर्वं संकेतपुरःसरं प्रतिज्ञापूर्वं च । अनेन यद्यपि त्वत्कृतवंचनाफलस्य
अत्र लोके राज्ञस्त्व शिक्षकजनो न विद्यते तथापि शपथपरित्यागजनितदोषस्य
परलोकानुभवभीतिर्नास्ति किमिति व्यज्यते । प्रतार्य प्रकर्षेण वंचयित्वा । प्रतारणायाः
प्रकर्षकथनेन विश्लेषासहानुरागप्रकटनार्थम् एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं नामाक्षर-
मित्यादि बहुस्त्रीविलक्षणपट्टमहिर्षाभावकरण “ परिग्रहवहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ”
इत्यादिराजकथितवह्नाश्वासकरणवंचनावचनचानुरागं सूच्यते । सांप्रतमिदानीं स्वप्रयोजने
निवृत्ते सतीत्यर्थः । ईदृशैः लोकविलक्षणतदानींतनानुरागप्रकटनानुचितैरक्षरैः मर्मव्यथा-
कारिवर्णसमूहैः प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं न युक्तमिति संबन्धः । व्यपदेशमित्यादि ।
व्यपदेशं परदाराभिमर्शविमुखकुलप्रसिद्धिम् । आविलयितुं कलुषयितुम् । इमं जन-
मात्मानं पातयितुं पतितं कर्तुं किमीहसे इच्छसि किमिति प्रश्ने । तत्र दृष्टान्तमाह-

शकुन्तला—होदु । जइ परमत्थतो परिपरिग्रहसंकिणा तुए
एव्वं वत्तुं पउत्तं ता अहिण्णाणेण इमिणा तुह आसंक्कं अवणइस्सं ।
[भवतु । यदि परमार्थतः परपरिग्रहशंकिना त्वयैवं वक्तुं प्रवृत्तं
तदभिज्ञानेनानेन तवाशंकामपनेष्यामि]

राजा—उदारः कल्पः ।

शकुन्तला—(मुद्रास्थानं परामृश्य) हद्दी । अंगुलीअअसुण्णा
मे अंगुली । (इति सविषादं गौतमीमवेक्षते) [हा धिक् । अंगुली-
यकशून्या मेंऽगुलिः]

गौतमी—णूणं दे सक्कावदारब्भन्तरे सचीतित्थसलिलं वन्द-
माणाए पब्भट्ठं अंगुलीअअं । [नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शची-
तीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमंगुलीयकम्]

राजा—(सास्मितम्) इदं तत्प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणमिति यदुच्यते ।

मिमं जनं मल्लक्षणं पातयितुं च पतितं कर्तुं किमीहसे चेष्टसे । त्वं त्विहा-
गमनेनैव पातितासीति णिचा ध्वन्यते । कूलंकषा तटसंघर्षिणी सिन्धुर्नदी
प्रसन्नमम्भो यथा कलुषयति तटतरुं च पातयति तद्वदित्युपमा । अत्र
भिन्नेऽपि गुणक्रिये अतिशयोक्त्याभेदेनाध्यवसिते । अत्रोपमेये प्रकृत-
मन्तर्वर्तिविशेषणमस्त्वेवेत्युपमाने कूलंकषेति विशेषणम् । पूर्वार्धे गुणक्रि-
ययोः समुच्चयः । ‘ दोषप्रसंख्यापनयादपवादस्तु स स्मृतः ’ इति । भवतु
पूर्यताम् । अनेन दोषप्रख्यापनेनेत्यर्थः । यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना
त्वयैवं वक्तुं प्रवृत्तम् । ता तर्ह्यभिज्ञानेन मुद्रिकारूपचिह्नेन तवाशङ्कामपने-
ष्यामि । उदारः कल्पो मुख्यो न्यायः । ‘ कल्पः स्यात्प्रत्यये न्याये ’ इति
विश्वः । महान्विश्वासो वा । हा धिक् । अंगुलीयकशून्या मेंऽगुलिः । नूनं
ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमंगुलीयकम् ।
प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैण स्त्रीसमूह इति यज्जगाति प्रसिद्धं तदिदं परिदृश्यमा-

कूलंकषेवेत्यादि । कूलंकषा उत्कूलप्रवाहा मर्यादालंघिनीति यावत् । उदारः कल्पः
उन्नतः प्रकारः । संदेहापनयनक्षम इत्यर्थः । स्त्रैणं स्त्रीजातिः । प्रत्युत्पन्नमतिः
प्रत्युत्पन्ना तात्कालिकी मतिर्यस्य तत्तथोक्तम् । यदुच्यते लोकैरिति शेषः तदद्यानुभवात्

१ संदेहं इति क० पु० पाठः । २ हद्दि हद्दि (हा धिक् हा धिक्) इति क०

पु० पाठः । ३ तुह हत्थादो (तव हस्तात्) इत्यधिकं क० पु० ।

शकुन्तला—एतथ दाव विहिणा दंसिदं पहुत्तणं । अवरं दे कहिस्सं । [अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि]

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

शकुन्तला—णं एकस्सि दिअहे णोमालिआमण्डवे णलिणीपत्तमाअणगअं उअअं तुह हत्थे सण्णिहिदं आसि । [नन्वेकस्मिन्दिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते संनिहितमासीत्]

राजा—शृणुमस्तावत् ।

शकुन्तला—तक्खणं सो मे पुत्तकिदओ दीहापङ्को णाम मिअपोदओ उवट्ठिओ । तुएँ अअं दाव पढमं पिअउ त्ति अणुअम्पिणा उवच्छान्दिदो उअएण । ण उणँ दे अपारिचआदो हत्थव्वासं उवगदो । पच्छा तस्सि एव्व मए गहिदे सलिले णेँ किदो पणओ तदां तुमं इत्थं पहासिदो सि । सव्वो सगन्धेसु विस्सासिदि । दुवेवि नम् । ‘ तात्कालिकी तु प्रतिमा प्रत्युत्पन्नमतिः स्मृता ’ इति प्रत्युत्पन्नलक्षणं सुधाकरे । अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि । श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तमिति भवतीभिः कल्पनासहस्रं विधायालीकवचनोपन्यासः कर्तव्यः । स चेन्मया न श्रोतव्यो ममाश्रवणापराध एव स्यादिति प्रयोजनाभावेऽपि श्रवणमात्रे विधिरिति संवृत्तपदद्योत्यम् । नन्वेकस्मिन्दिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव

सत्यमिति यावत् । अनेन प्रत्युत्पन्नमतिर्नाम सन्ध्यंगमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । तदुक्तं “ तात्कालिकी मतिर्यां स्याद्दोषे परिजिहीर्षया प्रत्युत्पन्नमतिः सा ” इति । श्रोतव्यमित्यादि । इदानीं सांप्रतं संदेहापनयनार्थं दर्शनीयांगुलीयके गते श्रोतव्यं श्रोतुमुचितं संवृत्तं संपादितम् । णामित्यादि । नन्विति संबोधने । एकदिवसे एकपदेन पुनरपि

१ हारिण इति क पु० पाठः । २ तदो तुए दाव पुढमं एसो (ततस्त्वया तावत्प्रथममेव) इति क० पु० पाठः । ३ सो (सः) इत्यधिकं क० पु० ।

४ किदो देण (कृतस्तेन) इति क० पु० पाठः । ५ तदो (ततः)

इति क० पु० पाठः ।

एत्थ आरण्णात्ति । [तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थितः । त्वयायं तावत्प्रथमं पिबत्वित्यनुकम्पिनोपच्छन्दित उदकेन । न पुनस्तेऽपरिचयाद्धस्ताभ्यासमुपगतः । पश्चात्तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः । तदा त्वमित्थं ग्रहसितोऽसि । सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति । द्वावप्यत्रारण्यकाविति]

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्तिनीनामनृतमयवाङ्मधुभिराकृष्यन्ते विषयिणः ।

गौतमी—महाभाअ, ण अरुहसि एवं मन्तिदुं । तवोवणसंव-
द्धिदो अणभिण्णो अअं जणो कइदवस्स । [महाभाग, नार्हस्येवं
मन्त्रयितुम् । तपोवनसंवर्धितोऽनभिज्ञोऽयं जनः कैतवस्य]

राजा—तापसवृद्धे,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु संदृश्यते किमुत
या प्रतिबोधवत्यः । प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजा-
तमन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ २२ ॥

हस्ते संनिहितमासीत् । तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृग-
पोतक उपस्थितः । त्वयायं तावत्प्रथमं पिबत्वित्यनुकम्पिनोपच्छन्दि-
तोऽभ्यर्थित उदकेन । न पुनस्तेऽपरिचयाद्धस्ताभ्यासमुपगतः । पश्चा-
त्तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः प्रीतिः । तदा त्वमित्थं
ग्रहसितोऽसि । सर्वः सगन्धेषु स्वयूथ्येषु विश्वसिति । द्वावप्यत्रारण्यका-
विति । आत्मकार्यस्य निर्वर्तिनीनां संपादिकानां ललनानाम् । विशेषणा-
देव विशेष्यप्रातिपत्तेः । अत्रानृतमयवाङ्मधुभिरित्येकदेशविवातिं रूप-
कम् । तेन तासां लतात्वं विषयिणां कामुकानां भ्रमरत्वं रूप्यत इति
ज्ञेयम् । महाभाग, नार्हस्येवं मन्त्रयितुं वक्तुम् । तपोवनसंवर्धितोऽनभि-
ज्ञोऽयं जनः कैतवस्य । स्त्रीणामिति । स्त्रीणां मध्येऽमानुषीषु मानुषव्य-

दिवसान्तरसंसर्गाभावान्मां विस्मृतोऽसीति ज्ञाप्यते । दिवसपदेन सर्वावयवप्रदर्शनेन
त्वमेवेति निश्चितज्ञानात् त्वन्निकटागमनं न तु पुरुषान्तरसाम्यभ्रान्त्यागमनमिति भावः ।
द्वावप्यारण्यकाविति मृगसाम्यकथनेन नागरिकप्रौढांगनासंसर्गाभावात् संभोगसमये
स्वस्याः कामतंत्रसामर्थ्याभावात्त्राकारब्धशृंगारः सूचितः । एवामित्यादि । योषितां
न तु शकुन्तलाया एकस्या एव भवति । विषयिणः विषयशीलाः । स्त्रीणामित्यादि ।

शकुन्तला—(सरोषम्) अणज, अत्तणो हिअआणुमाणेण

तिरिक्तासु । वञ्चकवागादिव्यवहाररहितास्वपीति भावः । तास्वप्याशिक्षितपटुत्वमनुपदिष्टकौशलम् । अर्थाद्वंचने सम्यग्दृश्यते । तेनैतिह्यभ्रान्तिज्ञाननिरासः । याः प्रतिबोधवत्यो वागादिव्यवहारकुशलास्ताः किमु वक्तव्याः । तासामनुपदिष्टवञ्चकत्वकौशलं किमु वक्तव्यमित्यर्थः । खलु ह्यर्थे । परभृता इति साभिप्रायम् । कोकिलाः । ‘ वनप्रियः परभृतः ’ इत्यमरः । अन्तरिक्षगमनादाकाशगमनादुड्यनात्प्राक्स्वं स्वीयमपत्यजातमर्भकसमूहम् । ‘ जातं जात्यौघजन्मसु ’ इति विश्वः । अन्यैर्द्विजैः पक्षिभिः प्रसिद्धा काकैः परितः सर्वप्रकारेण पोषयन्ति । अत्र शकुन्तलालक्षणे विशेषे प्रस्तुते स्त्रीसामान्यस्योक्तत्वादप्रस्तुतप्रशंसा । किमुतेत्यनेन व्यतिरेकः । अर्थान्तरन्यासोऽपि । तथाः त्यः इति मनामन्यैरिति छेकवृत्त्यनुप्रासाः । अनेन हेत्ववधारणानामकं संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु रसार्णवसुधाकरे—‘ निश्चयो हेतुनार्थस्य मतं हेत्ववधारणम् ’ इति । अत्र परभृतादिदृष्टान्तेन स्त्रीत्वेन हेतुना मृषाभाषणलक्षणस्यार्थस्य निश्चयाद्वेत्ववधारणम् । अनार्थ, आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यासि जा-

ह्मिणां कामिनीनां न तु शकुन्तलाया एकस्या एव भवति । अशिक्षितपटुत्वम् । “ नासंवत्सरवासिने त्रयात् ” इति न्यायेन यस्य कस्यचित्द्विधानिपुणजनस्य सहवाम-शुश्रूषादिभिरुपदेशराहित्येन पटुत्वं गूढवंचनाकरणप्रकारस्वातुर्थ्येन असादुपीषु मनुष्य-जानिव्यतिरिक्तेषु तिर्थगजातिष्विति यावत् । बहुवचनेन द्वादशैकत्र दृष्टमिति संभावनया सर्वत्र नारोप्यते किंतु बहुस्थलेष्विति भावः । संदृश्यते सम्यक् स्फुटं समस्तलोक-संमत्या विभाव्यते । वर्तमानव्यपदेशेन पुराणादिप्रसिद्धिर्न भवति किंत्वद्यापि दृश्यत इति भावः । याः स्त्रियो बोधवत्यः । “ ज्ञानं विशेषो गदितो नराणाम् ” इति न्यायेन ताः प्रत्यशिक्षितकैतवपायी यस्य इत्यत्र किमाश्चर्यमित्यर्थः । अप्रसिद्धं प्रसिद्धेन बोधनीयमिति न्यायादुक्तार्थं दृष्टान्तेन विशदयति । परभृताः कोकिलाः स्वं स्वकीयम् अपत्यजातं पुत्रसमूहम् । अन्यैर्द्विजैरन्यजातीयैः पक्षिभिर्वायत्तरित्यर्थः । पोषयन्ति वर्धयन्ते । खलु प्रसिद्धौ । अनेन सर्वलोक उक्तः । अत्र विच्छेदकारकवीजासुगुणं काव्यार्थोऽपि द्योत्यते । तथाहि—अंतरिक्षगमनान् प्रागुड्यन्तस्य मातलिना सह स्वर्गगमनात्पूर्वं स्वमपत्यजातं स्वकीयं पुत्रम् । अन्यैर्द्विजैर्मर्त्याद्यादिभिः पोषयन्तीति प्रकृतार्थो न परित्यज्यते । अत्र हेत्ववधारणं नाम सन्ध्यंगमुक्तम् । उक्तं च “ निश्चयो हेतुनार्थस्य मतं हेत्ववधारणम् ” इति । अत्र परभृतनिदर्शनोपवांशितेन स्त्रीत्वहेतुना मृषाभाषणलक्षणस्यार्थस्य निश्चयाद्वेत्ववधारणं भवति । अणजोति । अनार्थेति स्वप्न-

पेक्षसि । को दाणिं अण्णो धम्मकंचुअप्पवेसिणो तिणच्छण्णकूवो-
वमस्स तव अणुकिदिं पडिंवदिससिदि । [अनार्य, आत्मनो हृदया-
नुमानेन पश्यसि । क इदानीमन्यो धर्मकंचुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकू-
पोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते]

राजा—(आत्मगतम्) संदिग्धबुद्धिं मां कुर्वन्नकैतव इवास्याः
कोपो लक्ष्यते । तथा ह्यनया

मय्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या

भग्नं शरासनमिश्रतिरुषा स्मरस्य ॥ २३ ॥

नासि । यथा तव हृदयं वञ्चनापरं तथान्यहृदयान्यपि जानासीत्यर्थः । क
इदानीमन्यो धर्मकंचुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिप-
त्स्यते । कोऽन्य इति संवन्धः । मयीति । अतिरुषाधिकक्रोधयाधिक-
क्रोधेन वात एवातिलोहिताक्ष्यात्यारक्तनयनया । विगतं स्मरणं यस्य
तदत एव दारुणं यच्चित्तं तेन वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्मिन्नत एव रह एकान्तै
वृत्तं संपन्नं प्रणयं स्नेहमप्रतिपद्यमानेऽजानाने । मय्येवेत्येवकारेण कोपस्य
तात्त्विकत्वं ध्वनितम् । कुटिलयोर्वक्रयोर्भ्रुवोर्भेदाद्भ्रूमङ्गात्स्मरस्य शरासनं
कंदर्पस्य धनुर्भग्नमिवेत्युत्प्रेक्षा । अनया च तथास्याः कोपो यथोपायशतै-

भोजनमात्रपरतया परदुःखकरणशीलेति संरंभसंबोधनम् । यस्तु कुटिलाशयः स
स्वभिन्नमपि समस्तजनं कुटिलमेव पश्यतीत्यर्थः । इदानीं सांप्रतं स्वप्रयोजने निवृत्ते
सतीत्यर्थः । धर्मकंचुकप्रवेशिन इत्यनेन लोकविद्वांसार्थं परस्त्रीपरिग्रहविमुखताभिनयः
क्रियते अन्तरधर्मो नास्तीति भावः । तृणच्छन्नकूपोपमस्येत्यनेन विश्वस्तजनघातार्थं
प्रच्छन्नदुःशीलत्वं सूच्यते । संदिग्धबुद्धिर्नित्यादि । अकैतव इव अकृत्रिम इव ।
मयीति । विस्मरणदारुणचित्तवृत्ता विस्मरणेन कृतफार्यस्य संस्कारपर्यन्तं स्मरणराहित्येन
दारुणा परस्त्रीस्पर्शदोषबुद्ध्या संग्रहणरूपदयाकरणवैमुख्येन कूरा चित्तवृत्तिर्यस्य स
तथोक्तः तस्मिन् । अनेन यद्यपि मम संग्रहेच्छा विद्यते । तथापि चित्ते तु तद्विषये
स्वारसिकवृत्तिर्न भवतीति व्यज्यते । रहोवृत्तं रहःसंजातं तनयं प्रेमविषयमप्रतिपद्यमाने

(प्रकाशम्) भद्रे, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । तथापीदं न लक्ष्ये ।

शकुन्तला—सुद्रु दाव अत्त सच्चन्दचारिणी किदहि । जा अहं
इमस्स पुरुवंसप्पच्चएण सुहमहुणो हिअअट्ठिअविसस्स हत्थवभासं
उवगदा । (इति पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति) सुष्ठु तावदत्र
स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि । याहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधो-
हृदयस्थितविषस्य हस्ताभ्यासमुपगता]

रप्यनुनीयमाना कोपं न मुञ्चेत् । तावत्कामस्य शरासनभङ्गमेव व्यर्थत्व-
मेतदनुनयाभाव (?) इति तात्त्विकः कोप इति वस्तु ध्वन्यते । अनेन
च स्थायिन्या रतेरनुसंधानम् । काव्यलिङ्गम् । रणरुणेति वृत्तौ वृत्तमिति
प्रपेति स्मरस्येति छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च । वृत्तं तयोर्वसन्ततिलकम् ।
' शकुन्तला—सरोपम् ' इत्यादिनैतदन्तेन संफेदं नामाङ्गमुपक्षितम् ।
तल्लक्षणम्—' रोषप्रथितवाक्यं तु संफेदः परिकीर्तितः ' इति । इदं वञ्च-
कत्वम् । सुष्ठु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि याहमस्य पुरुवंशे
प्रत्ययो विश्वासस्तेन मुखमधोहृदयस्थितविषस्य । तत्र सत्त्वं द्योतयितुं
स्थितपदम् (?) । विषस्येत्यनेन कापट्यनिगरणादतिशयोक्तिः । हस्ता-
भ्यासं करसमीपमुपगता । विशेषणद्वयेनातिखलस्वभावत्वं ध्वनितम् ।

मयि विषये कुटिलयोर्धक्कयोः भ्रवोर्भेदाद्भगात् अनेन भ्रुवोर्वकताया उपरिभेदकथनेनाङ्क-
त्रिमतयातिशयितकोपो व्यज्यते । यथाह भरतः “ उल्क्षेपः पातनं चैव भ्रुकुटी चतुरं
भ्रुवोः । कुञ्चितं रेचितं चैव सहजं चैव सप्तधा ॥ भ्रुवोः सहजविक्षेपाद्भ्रुकुटी परिकीर्तिता ।
क्रोधस्थानेषु दीप्तेषु योजयेद्भ्रुकिट्यं बुधः ॥ ” इति । भ्रुवोर्मूलमुल्क्षेपात् भ्रुकुट्याः कुटि-
लत्वं भवतीत्यर्थः । अतिलोहिताश्चेति । अत्यर्थमरुणाद्या । अनेन कृत्रिमश्चेत्कोपस्तदा-
ङ्गोरतिलोहितत्वं न भवतीति प्राक्तनदृष्टान्तापह्नवजनितरोपेणातिलोहितत्वं भवतीत्यङ्क-
त्रिम एव कोप इति व्यज्यते । अतिरुपा अत्यर्थकोपतया स्मरस्य स्त्रीपुरुषयोः संयोगका-
रणभूतस्य शरासनं प्रधानसाधनं चापं भग्नमिव नुटितमिव यद्यपि स्वविषयकाङ्कत्रिमाबु-
रागातिशयात्तिरस्कारजनितकोपजनितभ्रुभेदे । न वस्तुसौंदर्यबलात् स्त्रीकरणाशाजनकस्त-
थापि प्राक्तनवृत्तान्तस्मरणाभावेन परस्त्रीबुद्ध्या तद्दर्शनजनितविकारो न जायत इति
भावः । भद्र इत्यादि । भद्रे प्रसन्नमुखी प्रथितं प्रसिद्धं चरितम् । तथापि प्रसिद्धमपि

शार्ङ्गरवः—इत्थमात्मकृतं परिहृतं चापलं दहति ।

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात्संगतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम् ॥ २४ ॥

राजा—अयि भोः, किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान्संयुतंदोषाक्षरैः
क्षिण्युथ ।

आत्मकृतं चापलं कदाचिद्देवानुकूल्येन सम्यक्तया परिणमति । परिहृतं केनचिद्बुद्धं सहति । अत इति । अतः कारणात्संगतं मैत्र्यं परीक्ष्य कर्तव्यम् । रह एकान्ते संगतं विशेषात्परीक्ष्य कर्तव्यमित्यनुषज्यते । अत्र शकुन्तलादुप्यन्तयोः संगतस्य कर्तव्ये विशेषे प्रस्तुते यत्सामान्यसंगत-
मात्रस्याप्रस्तुतस्य वचनं साप्रस्तुतशंसा । अज्ञातहृदयेषु व्यवहारादिनाज्ञा-
तचित्तेषु सौहृदं मैत्री वैरीभवति । अयं वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः अत्रभव-
तीप्रत्ययात्पूज्याविश्वासात् । भवद्विषयं पूज्यैव । तद्वचनविश्वासादित्यर्थः ।
एवकारेण युक्त्यन्तरनिरासः । अस्मानिति पुरुवंशोत्पन्नान्सर्वधर्मनिष्ठा-
निन्द्रादिभिरप्युपचारेण गृहीतानित्यादिधर्मशतं व्यनक्ति । सम्यक्, न
त्वीषत् । युतः संपृक्तः, न तु स्पृष्टः । दोषो येषु तान्यक्षराणि येषु वचनेषु

इदं परिणयव्यचरितं न लक्ष्यते न केनापि प्रमाणेनावगम्यते अस्य पुरुवंशस्य । इत्थ-
मित्यादि । इत्थननुभूयमानप्रकारेण आत्मकृतं पित्राद्यनुज्ञां विना स्वकृतं चापलम् अना-
लोचितं कर्म । अत इति । अतः उक्तकारणात् कर्तव्यं कर्तुमर्हं कर्म परीक्ष्य इष्टजनैः
सहालोच्य कर्तव्यम् । रहःसंगतम् एकान्तसंगमः विशेषात् विशेषेण परीक्ष्य अनेन
सममिदं योग्यमयोग्यं वेति नानाप्रकारेण विचार्य कर्तुमुचितम् । वैपरोक्ष्ये दोषं दर्शयति
अज्ञातहृदयेष्विति । “ शीलं संवसता ज्ञेयं तच्च कथं न भूयसा ” इत्यनवगतस्वरूपेषु
जनेषु सौहृदं मैत्रम् । एवं राजनि यथा तथा वैरी भवति तदप्यहितं भवतीत्यर्थः ।
अयित्यादि । अत्रभवती प्रत्ययादेव शकुन्तला वचनमात्रविश्वासादेव । एवकारेण
वचनविश्वासमात्रमेवान्यत् ज्ञापकप्रमाणान्तरं नास्तीत्यर्थः । क्षिण्युथ नाशयथ दूषयथेत्यर्थः ।
अनेन ओजो नाम सन्ध्यंगमुक्तम् । तदुक्तं “ अधिक्षेपाद्यसहनमोजः प्राणात्ययेष्वपि ”
इति । अत्र राज्ञा शार्ङ्गरवाधिक्षेपासहनमयि भो इत्याक्षेपोक्त्या प्रकटीकृतम् ।

शाङ्गेरवः—(सासूयम्) श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ।

आ जन्मनः शाठ्यमशिक्षितो य-

स्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिसंधानमधीयते यै-

र्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥ २५ ॥

राजा—भोः सत्यवादिन्, अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम् । किं पुनरिमामतिसंधाय लभ्यते ।

तैर्वचनैरिति विशेष्यमुन्नेयम् । क्षिण्य हि स्थि । अधरं हीनं च तदुत्तरं चाधरोत्तरम् । स्वदोषाज्ञानादिति भावः । अधरमधस्तात्प्रथममिदमुत्तरमूर्ध्वं न किञ्चिदिष्यतीति (?) न ज्ञायत इति भावः । ' अधरो दन्तवसनेऽनूर्ध्वं हीनेऽधरोऽन्यवत् ' इति विश्वः । आ जन्मन इति । यो जन् आ जन्मनो जन्मन आरभ्य शाठ्यं धौर्यमशिक्षितः । स्वेनान्येन वेत्यर्थः । तस्य जनस्य वचनमप्रमाणम् । यैर्जनैः परातिसंधानं परवञ्चनं विद्येति विद्यारूपत्वेन । यथा विद्या सद्गुरोः सत्संप्रदायात्सुदिने मङ्गलपूर्वकमनध्यायनिवृत्तिपूर्वकं नियतात्मभिस्तद्वदियमप्यधीयते । न तु शिक्ष्यते त आप्तवाचः सत्यवचनाः । किलेति संभावनायाम् । ' किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः ' इति विश्वः । अत्र शकुन्तलावचनं सत्यं दुष्यन्तवचनमसत्यमिति विशेषे प्रस्तुते यत्सामान्यवचनं सा वैधर्म्येणाप्रस्तुतप्रशंसा । अथवाप्रमाणमपि तु न, त आप्तवाचोऽपि तु नेति काकौ साधर्म्येणैवाप्रस्तुतप्रशंसा । रूपकानुप्रासौ च । चतुर्थ्युपजातिः । ' शकुन्तला—सुष्ठु दाव ' इत्ये (त्याद्ये) तदन्तेन द्रवो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—' गुरुव्यतिक्रमो यस्तु विज्ञेयोऽथ द्रवस्तु सः ' इति । सत्यवादिन्निति सोल्लुण्ठनम् । अतिसंधाय वञ्चयित्वा ' राजा—भोः सत्यवा-

श्रुतमित्यादि । अधरोत्तरम् । अधरस्य निष्ठस्य ममेत्यर्थः । उत्तरं प्रतिवचनम् । भवाद्विरिति बहुवचनमुपहासे । अहं निष्ठस्त्वमेव पूज्य इत्यर्थः । तदेवाह—आजन्मनस्त्यादि । आजन्मनः जन्मारभ्य शाठ्यं परवचनाचातुर्यम् । अशिक्षितः अरण्यवासित्वादुद्बुधजनसहवासाभावादनुपदिष्टः तस्य तादृशागद्वेषादिरहितस्य जनस्थानागरिकस्य वचनमप्रमाणं प्रमेयनिश्चायकं न भवति । परातिसंधानं ' रत्नहारी तु पार्थिवः ' इति न्यायेन परवचनं यैर्विद्येति जीवनोपायशास्त्रमिति अधीयते पठ्यते ते किल त एव आप्तवाचः प्रमाणगिरः संतु भवंत्वित्यर्थः । सत्यवादिन्निति । तपस्वी भवान् कथमसत्यं वदतीति यावत् ।

शार्ङ्गरवः—विनिपातः ।

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यते इति न श्रद्धेयम् ।

शार्ङ्गद्वतः—शार्ङ्गरव, किमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरोः संदेशः ।
प्रतिनिवर्तमहे वयम् । ('राजानं प्रति')

तदेषा भवतः कान्ता त्यज वैनां गृहाण वा ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २६ ॥

गौतमि, गच्छाग्रतः । (इति प्रस्थिताः)

शकुन्तला—कहं इमिणा किद्वेषेण विप्पलद्ध ह्मि । तुह्ये वि मं
परिचअह । (इत्यनुप्रतिष्ठते) [कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि ।
यूयमपि मां परित्यजथ]

दिन् ' इत्यादिना ' न श्रद्धेयम् ' इत्यन्तेनाक्षमा नाम नाट्यालंकारो
नेवद्वः । तल्लक्षणम्—' अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि न विषह्यते '
इति । तदिति । तदित्युपसंहारे । एषा भवतः कान्ता । एनां त्यज वा
गृहाण वा । अर्थान्तरन्यासमाह—उपेति । सर्वतोमुखी त्यागे ताडने
स्वीकारे दान इत्यादि । तेन त्वं यथेच्छं कुर्विति भावः । कथमनेन
कितवेन धूर्तेन विप्रलब्धास्मि । यूयमपि मां त्यजथ । तत्कथमिति

तावत् सर्वं सार्वकालिकपरवंचनानैपुण्यमेव जीवनोपायविधेति यदुक्तं तत्सर्वमित्यर्थः ।
अस्नामिरिति बहुवचनेन स्वस्य नागरिकतया परोक्तिवैचित्र्याभिज्ञानानैपुण्यं सूच्यते ।
वयं तादृशा एव भवाम इति भावः । इमामनागरिकां तापसीं अतिसंधाय स्वप्रयोजनार्थं
प्रतार्थं । इमामित्यनेन शकुन्तलाव्यतिरिक्तस्थलेऽन्यत्र यत्किञ्चित्प्रयोजनवशाद्वाहो मम
परातिसंधानं संभावयन्तु प्रकृते तदभावात् प्रतारणया किं प्रयोजनमिति यावत् । विनि-
पातः धर्मप्रज्ञार्थं स्वीकृतसहधर्मचारिणीपरित्यागेन प्रत्यवायः । गुरुनिदेशः काश्यपाज्ञा ।
तदित्यादि । कान्ता । सहधर्मचारिणी । दारेषु कलत्रेषु सर्वतोमुखी गुणदोषाभ्यामुपा-
देयहेत्यादिनानारूपा प्रभुता स्वातंत्र्यम् उपपन्ना । प्रत्यवायाभावाद्युक्ता हि धर्मशास्त्र-

१ एतत् इत्यधिकं क० पु० । २ शार्ङ्गरवः—भो राजन्, किमुत्तरोत्तरेण इति

क० पु० पाठः । ३ गुरुनिदेशः इति क० पु० पाठः । ४ (राजानं प्रति)

इति क० पु० नास्ति । ६ दाव (तावत्) इत्यधिकं क० पु० ।

३ परिदेविणीं (परिदेविनीं) इत्यधिकं क० पु० ।

गौतमी—(स्थित्वा) वच्छ सङ्गरव, अणुगच्छदि इअं कखुणो करुणपरिदेविणी सउन्दला । पच्चादेसपरुसे भत्तुणि किं वा मे पुत्तिआ करेहुं । [वत्स शार्ङ्गरव, अनुगच्छतीयं खलु नः करुणपरिदेविनी शकुन्तला । प्रत्यादेशपरुषे भर्तरि किं वा मे पुत्रिका करोतु]

शार्ङ्गरवः—(सरोषं^१ निवृत्य) पुरोभागे, किं स्वातन्त्र्यमवलम्बसे ।

(शकुन्तला भीता वेपते)

शार्ङ्गरवः—शकुन्तले,

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा

त्वमासि किं पितुरुत्कलया त्वया ।

अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः

पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ २७ ॥

तिष्ठ^४ । साधयामो वयम् ।

संवन्धः । वत्स शार्ङ्गरव, अनुगच्छतीयं खलु नोऽस्मान्करुणपरिदेविनी शकुन्तला । प्रत्यादेशपरुषे निराकृतिनिष्ठुरे । ‘ प्रत्यादेशो निराकृतिः ’ इत्यमरः । भर्तरि किं वा मे पुत्रिका करोतु । पुरोभागे दोषदर्शानि । ‘ दोषैकद्वयपुरोभागी ’ इत्यमरः । यदीति । क्षितिपो राजा यथा वदति तथा त्वमस्युत्कुलयातिक्रान्तकुलमर्यादया त्वया पितुः किं प्रयोजनमित्यर्थः । तुः पूर्वतो व्यतिरेके । अथात्मनः शुचि पवित्रं व्रतं नियमं वेत्सि यदि तदा पतिकुले भर्तृगृहे तव दास्यमपि क्षमं समीचीनम् ।

प्राक्षिद्विरित्यर्थः । पुरोभागिनि दोषमात्रदर्शानि तिरस्काररूपदोषमेव गृह्णासि अपरित्यज्य भर्तृत्वगुणं न गणयसीत्यर्थः । स्वातन्त्र्यं स्वच्छंदश्रुतिम् । यदीत्यादि । क्षितिपो राजा अनेन क्षितिप एव न्यायान्याय्यविचारणाभ्यां निग्रहानुग्रहकर्ता स एवं करोति चेदस्माभिः किं कर्तव्यमिति भावः । यथा वदति मदीयकलत्रं न भवतीति तथा त्वमासि ।

१ करोदि (करोति) इति क० पु० पाठः । २ सन् इत्यधिकं क० पु० ।

३ आः पुरोभागिनि किमिदं इति क० पु० पाठः ।

४ तिष्ठ तिष्ठ इति क० पु० पाठः ।

राजा—भोस्तपस्विन्, किमत्रभवतीं विप्रलभसे ।

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ २८ ॥

शाङ्करवः—यदा तु पूर्ववृत्तमन्यसङ्गाद्विस्मृतो भवांस्तदा कथम-
धर्मभीरुः ।

हेत्वनुप्राप्तौ । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । कुमुदानीति । नापराणित्युभयत्रैव-
कारार्थः । हि निश्चितं वशिनां जितेन्द्रियाणां वृत्तिर्वर्तनं परस्यान्यस्य परि-
ग्रह आयातं वस्तु कलत्रं च तस्याश्लेषः संपर्कस्तस्मात्सम्यगतिशयेन
पराङ्मुखी निवर्तनशीला । परकलत्रपराङ्मुखत्वं नापि तु तत्संपर्कपरा-
ङ्मुखत्वम्, तदपि तन्मात्रं नापि तु सम्यगिति । तेन सम्प्रशब्दः परा-
ङ्मुखविशेषणतया योज्यः । ‘परिग्रहः परिजने पत्न्याम्’ इति विश्वः । अत्र
दुष्यन्तशकुन्तलानङ्गीकारे विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनेनाप्रस्तुतप्रशंसा ।
पूर्वार्धेवैधर्म्येण मालादृष्टान्तालंकारः । अत्र पूर्वमुपमेयं पश्चात्तत्प्राति-
विगबत्वेनोपमानं निबद्धव्यमिति नायं नियमः । ‘दृष्टान्तः पुनरेतेषां
सर्वेषां प्रतिविम्बनम्’ इति लक्षणात् । उदाहृतं च रुचकेन—‘अब्धि-

यदि तस्य भार्या न भवसि चेदसती चोदिति यावत् । तदा उत्पथया स्वकुलकलंकभूत-
याऽस्मत्पथगाभिन्त्या त्वया, पितुः “पिता रक्षति कौमारे” इति न्यायेन इतः पूर्वं
त्वत्पोषणैकपरस्य कादयपस्य । किमाक्षेपे न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । तर्हि स एव
पतिरिति निश्चितज्ञानवत्यस्यहं तेनैव तिरस्कृता चेत् किं विधेयमित्याशङ्क्याह—अथ
त्विति । अथानंतरम् । तु प्रकारान्तरमस्ति । आत्मनः स्वस्य वृत्तं चरितं शुचि शुद्धम् ।
अव्यभिचारितमिति यावत् । “शुचिः शुद्धेऽनुपहते झंगाराषाढयोरपि” इति विश्वः ।
वेत्ति स भ्रमराहिलेन जानासि । दास्यमपि दासीकर्मापि क्षमं युक्तम् । येनकेनापि प्रकारेण
साक्ष्या पतिकुल एव स्थातव्यं कालान्तरे क्रमण भर्ताङ्गीकरिष्यति भावः । कुमुदानी-
त्यादि । शशाङ्को निशाकरः कुमुदान्येव एकसरःस्थितान्यपि स्वास्तमयोदयाभ्यां संकोच-
विकासवन्ति कुमुदान्येव बोधयति । सूर्यास्तमयप्राप्तिधिया न तु पङ्कजानि । सविता
सूर्यः चन्द्रे अस्तंगते पङ्कजान्येव कुमुदानां पङ्कजानामेकत्रावस्थानेऽपि पङ्कजान्येव बोध-
यति । वर्तमानव्यपदेशेन सर्वलोकप्रसिद्धिरुक्ता । वशिनां जितेन्द्रियाणां न तु ममैकस्यैव
करपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी अन्यकलत्रसंगमविमुखी । हिरवधारणे । पूर्ववृत्तं पूर्ववृत्तच-
रित्रम् । अन्यासंगात् पुनः कलत्रान्तरसंगममधिगम्य । अत्र परिग्रहापरिग्रहविषये ।

राजा—(पुरोहितं प्रति) भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि ।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांसुलः ॥ २९ ॥

पुरोहितः—(विचार्य) यदि तावदेवं क्रियताम् ।

राजा—अनुशास्तु मां भवान् ।

लौकित एव वानरभटैः किं त्वस्य गम्भीरतामापातालनिमग्नपीवरवपुर्जानाति मन्थाचलः । देशी वाचमुपासते हि वहवः सारं तु सारस्वतं जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः ॥ ' इति । अत्र ज्ञानाख्यधर्मेणौपम्यं किं तु विम्बभावेनैवेति (?) कश्चित्त्वालंकारिकः पूर्वार्धे वैधर्म्येण आलाप्रस्तुतप्रशंसोत्तरार्धे तत्समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यास इत्यवदत्तत्र । यतोऽयमप्रस्तुते विशेषः सामान्यं बोधयेदिति वक्तव्यं तत्र (?) । प्रस्तुतस्य विशेषरूपत्वादेव । नापि तयोः कार्यकारणभावः । नाप्यत्र सारूप्यं तादृशधर्माभावात्कुमुदानीति पङ्कजानीति नपुंसकोपादानाच्च । तेन पूर्वोक्तमेव साधु । ननु तवापि कथं विम्बप्रतिविम्बभाव इति चेदुच्यते । वशिः शशाङ्कसवितारी प्रतिविम्बत्वेनोपात्तौ । परपरिग्रहस्य कुमुदपङ्कजे (?) पराङ्मुखस्य वैधर्म्येण विकास इति सर्वं समञ्जसम् । अङ्गाङ्गेति न्येवन्येति परपरीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । एतदभिप्रायेणैव शार्ङ्गरववचनम् ' यदा तु— ' इति । अन्यस्यालौकिकस्य शापस्य सङ्गः सक्तिः संबन्धस्तस्मात् । अथ चान्यस्या वसुमत्या देव्याः प्रसङ्गात् । अथवान्यस्या लोकोत्तराया राजलक्ष्म्याः सङ्गादित्यादि योज्यम् । विस्मृतं विद्यते यस्य स विस्मृता । अर्शआदित्वादच् । विस्मरणयुक्त इत्यर्थः । अनेनोत्प्रासनामा नाट्यालंकार उपक्षिप्तः । तल्लक्षणं तु— ' उत्प्राप्तं रूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ' इति । मूढ इति । आहो पक्षान्तरे । पांसुलः पुंश्चलः ' इति विश्वः । ' राजा—भोः सत्यवादिन् इत्यादिनैतदन्तेन विरोधनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । ' उत्तरोत्तरवाक्यं तु विरोध इति संज्ञितः ' इति । अनुशास्तु शिक्षयतु । शुद्धान्तन्मतः पुरम् ।

मूढ इत्यादि । अहं वा मूढः कृतकार्यस्मरणाभावेनाङ्गः । एषा वा मिथ्या असत्यं स्वप्रयोजनार्थं वदेत् । इति उक्तविकल्पद्वयप्रकारेण संशये संभाविते सति परस्त्रीस्पर्शपांसुलः

पुरोहितः—अत्रभवती तावदा प्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु । कुत इदमुच्यत इति चेत् । त्वं साधुभिरुद्दिष्टः प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिदौहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति अभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितुरस्याः समीपेनयनमवस्थितमेव ।

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते ।

पुरोहितः—वत्से, अनुगच्छ माम् ।

शकुन्तला—भवति वसुधे, देहि मे विवरं । (इति रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता सह पुरोधसा तपस्विभिश्च) [भगवति वसुधे, देहि मे विवरम्]

(राजा शापव्यवाहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव चिन्तयति)
(नेपथ्ये)

महंदाश्चर्यम् ।

राजा—(आकर्ष्य) किं नु खलु स्यात् ।
(प्रविश्य)

पुरोहितः—(सविस्मयम्) देव, अद्भुतं खलु संवृत्तम् ।

राजा—किमिव ।

पुरोहितः—देव, परावृत्तेषु कण्वशिष्येषु
सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला
बाहूक्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता ।

वसुधे, देहि मे विवरं छिद्रम् । प्रवेशयेत्यर्थम् । शापव्यवाहितस्मृतिरिति कविवचनमनुवादेऽन्तर्भूतम् । सा निन्दन्तीति । यतो बालात एव बाहू-
त्क्षेपं यथा स्यात्तथा क्रन्दितुं प्रवृत्तेति बालास्वभावोक्तिः इदं ज्ञातमेवेति कामवशात् परकलत्रसंगमपापीयान् । भगवति वसुधे देहि मे विवरं सीताया इव विवरं देहीति यावत् । सोत । बाहूक्षेपं बाहू उत्क्षिप्य । अप्सरस्तृतीयमिति तस्य तीर्थस्य नाम

१ मम इति क० पु० पाठः । २ आदिष्टपूर्वं एव इति क० पु० पाठः ।

३ भवेत्ततः प्रतिनन्द्य इति क० पु० पाठः । ४ गमनमुपस्थितं इति

क० पु० पाठः । ५ आश्चर्यमाश्चर्यम् इति क० पु० पाठः ।

राजा—किं च ।

पुरोहितः—

स्त्रीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमारा-

दुत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम ॥ ३० ॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति)

राजा—भगवन्, प्रागपि सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव । किं
वृथा तर्केणान्विष्यते । विश्राम्यतु भवान् ।

पुरोहितः—(विलोक्य) विजयस्व । (इति निष्क्रान्तः)

राजा—वेत्रवाति, पर्याकुलोऽस्मि । शयनभूमिमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इदो इदो देवो । (इति प्रस्थिता) [इत इतो देवः]

राजा पृच्छति—‘ किं च ’ इति । स्त्रीति । स्त्रीसंस्थानं ललनाकारम् ।
तेजोरूपत्वेन स्पष्टमदृश्यमानमत एव संस्थानशब्दप्रयोगः । देवेन नीतापि
रूपाकारेणैवेति परपुरुषासंस्पर्शत्वं ध्वनितम् । एकं केवलं ज्योतिरेनामा-
रादुत्क्षिप्याप्सरस्तीर्थं शचीतीर्थं जगामेति संबन्धः । क्रिययोः समुच्चि-
तत्वात्समुच्चयालंकारः । हेत्वनुप्राप्तौ च । शालिनी वृत्तम् । ‘ नेपथ्ये ’
इत्याद्येतदन्तेन शक्तिर्नामाङ्गमुपाक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ विरोधप्रशमो
यस्तु सा शक्तिरिति कीर्तिता ’ इति । अनेनाद्भुतरसोऽपि ध्वनितः ।
तल्लक्षणम्—‘ दुर्लभाभीष्टसंप्राप्तिः खेचराणां विलोकनम् । एते यत्र
विभावाः स्युरनुसंचारिणस्त्वमी ॥ स्तम्भः स्वेदश्च रोमाश्चः प्रलयो गद्गदं
वचः । आवेगसंभ्रमौ जाड्यमिति यत्राथ विस्मयः ॥ स्थायी तमद्भुतं
ग्राह ’ इति । पर्याकुलत्वं शापावसानस्य नैकव्यात् । इत इतो देवः ।

आरादन्तिके आक्षिप्यादाय । शयनभूमिमार्गमादेशय आदर्शय अनेन सर्वकार्यानुत्साह

१ किं ततस्ततः इति क० पु० पाठः । २ आक्षिप्य इति क० पु० पाठः ।

३ तिरोऽभूत् इति क० पु० पाठः । ४ आकृष्यते इति क० पु० पाठः ।

५ (परिक्रामति) इति क० पु० पाठः ।

राज्ञी—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।

बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मे हृदयम् ॥ ३१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

काममिति । काममतिशयेन प्रत्यादिष्टां निराकृतां मुनेस्तनयां परिग्रहं पत्नीं न स्मरामि । तु पुनः । बलवदधिकं दूयमानं पीड्यमानं मे मम हृदयं प्रत्याययति विश्वासमुत्पादयतीवेत्युत्प्रेक्षा । अनया स्थायिन्या रतेरनुसंधानं ध्वनितम् । पीडायाः कारणस्य स्मरणस्याभावेऽपि पीडेति विभावनालंकारः । अनुमानालंकारोऽपि । तत्प्रत्यायनस्य साध्यत्वं हृदय-पीडाहेतुत्वाद्नुमानम् । तदुक्तम्—‘ यत्साध्यसाधनयोर्वचः ’ इति तल्लक्षणात् । अनेन प्रसङ्गनामाङ्गमुपक्षिप्तम् तल्लक्षणम्—‘ प्रसङ्गश्चैव विज्ञेयो गुरुणां कीर्तनं हि यत् । ’ इति । अत्र मुनेस्तनयेति गुरुकीर्तनम् ॥ इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलीकायामर्थद्व्योतनिकयां पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ।

उक्तः । काममित्यादि । प्रत्यादिष्टां निराकृतां मुनेस्तनयां शकुन्तलां परिग्रहं कलत्रत्वेन स्वीकृतां कामं यद्यपि न स्मरामि तथापि मे हृदयं तु बलवद्दूयमानं निराकरणे नाधिकतरं क्लिश्यमानं प्रत्याययतीव विश्वासं जनयतीव । तत्परिग्रहवृत्तान्तस्मरणाभावेऽपि वासनावलात् तत्परित्यागनिमित्तहृदयसंतापबाहुल्येनानुमीयत इति भावः । अत्र शकुन्तलाप्रत्यादेशेन वस्तुविच्छेदे सति दुष्यन्तस्य चित्तक्षोभ एव पुनः प्राप्तिं प्रतिविन्दुरित्यवगतव्यम् । इतिहासस्येव साक्षाद्विस्मरणं नाधिकपकर्षहेतुतया रसपरिपोषणं न भवतीति शापरूपविस्मरणं कविना कल्पितम् ॥

इति श्रीरमणवैकट्याचलेश्वरपादाराविंदसमाराधकवैखानसकुलतिलककौशिकगोत्र-
श्रीवैकटभट्टइतिगोत्रकमागतभट्टविरुद्धश्रीतिरुमलाचार्यस्य पुत्रेण ध्वनिप्रस्था-
नपरमाचार्याष्टिभापाचक्रवर्तिश्रीनिवासाचार्येण विरचितायां शाकुन्त-
लव्याख्यायां पंचमोऽङ्कः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्द्वयपुरुषमादाय रक्षिणौ च)
रक्षिणौ—(ताडयित्वा) अले कुम्भीलआ, कहेहि काहिं तुए
एशे मणिवन्धणुक्किण्णणामहेए लाअकीलए अङ्गुलीअए शमाशा-
दिए । [अरे कुम्भीरक, कथय कुत्र त्वयैतन्मणिवन्धनोत्कीर्ण-
नामधेयं राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम्]

पुरुषः—(भीतिनाटितकेन) पशीदन्ते भावमिश्शे । हगे ण
ईदिशकम्मकाली । [प्रसीदन्तु भावमिश्राः । अहं नेदशकर्मकारी]

नागरिको नगररक्षाधिकृतः श्यालो राजश्यालः । कोष्ठपाल इति यावत् ।
अले अरे कुम्भीलआ कुम्भीरक चौर । ‘ कुम्भीरको गण्डपदस्तस्करश्च
मलिम्लुचः ’ इति नाममाला । ‘ आच्चाक्षेपे ’ इति मागध्यां वररुचिमूत्रेण
संबुद्धावाकारादेशः । कथय कुत्र त्वया एशे एतन्मणिवन्धनोत्कीर्णनाम-
धेयं मणिवन्धनं सुवर्णे प्रत्युप्रीकरणं तत्रोत्कीर्णं व्यक्तीकृतं नामधेयं यत्र
तथा लाअकीलए राजकीयं अंगुलीअए अंगुलीयकं शमासादिए समा-
सादितम् । ‘ मागधी राक्षसादेः स्यात् ’ इति भरतोक्तेः । आदिग्रहणेन
शकारधीवरादीनामपि ग्रहणादत्रैषां मागध्युक्तिः । तत्र ‘ रसोर्लशौ ’
इति सूत्रेण रेफस्य लो दन्तस्य तालव्यः । ‘ अत एत्स्यात् ’ इत्यनेन प्रथमै-
कवचनस्यैकारः । प्रसीदन्तु भावमिश्राः । ‘ मान्यो भावस्तु वक्तव्यः ’

कविरिदानीं कथासंघटनार्थं प्रवेशकं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति । ततः प्रविशती-
त्यादिना । नागरिकस्यालः नगरे नियुक्त इति नागरिकः । तत्र नियुक्त इति
ठक्प्रत्ययः । नगरपालक इति यावत् । तस्य स्यालः पत्नीभ्राता । ताडयित्वा
बद्धं पुरुषमिति शेषः । कुम्भीलकश्चोरः मणिवन्धयतेऽस्मिन्निति मणिवन्धनं
मणिस्थापनस्थानं तत्रोत्कीर्णं व्यक्तं नामधेयं दुष्यन्तस्येति शेषः । यस्य तत्तथोक्तम् ।
रक्षिणोरतिनीचपात्रत्वान्मागधभाषा प्रयुक्ता । तदुक्तं “ पैशाच्ची मागधी वा स्या-
त्पिशाचात्यन्तनीचयोः । ” इति । लाअकीए इत्यत्र स्त्रोत्त्रौ इति रेफस्य लकारः । अंगु-
लीअएत्यत्र लिंगमतंत्रमिति सूत्रात् पुङ्ग्लिगता । शमाशादिदे इत्यत्र मागध्यां शौरसेनीव-

१ अहो (अहो) इति क० पु० पाठः । २ कहेहि कहेहि (कथय कथय)

इति क पु० पाठः ।

प्रथमः—किं शोभणे ब्रह्मणेति कलिअ रज्जा पडिग्गहे दिण्णे ।
[किं शोभनो ब्राह्मण इति कलयित्वा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्तः]

पुरुषः—सुणध दाणिं । हगे शक्कावदालब्भन्तलवाशी धीवले ।
[शृणुतेदानीम् । अहं शक्कावताराभ्यन्तरवासी धीवरः]

द्वितीयः—पाटच्चला, किं अहोहिं जादी^१ पुच्छिडा । [पाटच्चर,
किमस्माभिर्जातिः पृष्टा]

श्यालः—सूअअ, कहेदु शव्वं अणुक्कमेण । मा णं अन्तरा पाडि-
वन्धह । [सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण । नैनमन्तरे प्रतिबन्धय]

उभौ—जं आवुत्ते आणवेदि । कहेहि । [यदावुत्त आज्ञाप-
यति । कथय]

पुरुषः—अहके जालुग्गालादीहिं मच्छवन्धणोवाएहिं कुटुम्ब-
भरणं कलेमि । [अहं जालोद्गालादिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुटुम्ब-
भरणं करोमि]

इत्युक्तेर्भावेति संबोधनम् । असौ नीचः सुतरां ग्रामीण इति तेन मिश्रपदं
गौरवार्यमुक्तम् । हगे अहम् । ‘ वयमोर्हगे ’ इति सूत्रेणाहमित्यस्य
हगेआदेशः नेट्शकर्मकारी किं शोभनो ब्राह्मण इति कलयित्वा
ज्ञात्वा रज्जा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्त इति सोपहासम् ।
मागध्याम् ‘ प्यन्यज्ञक्षां ज्ञः ’ इति सूत्रेण ज्ञः । सुणध दाणिं शृणु-
तेदानीम् ‘ इह हचोर्हस्य ’ इति धः । ‘ इदानीमो दाणिम् ’ इति दाणि-
मादेशः । अहंशक्कावताराभ्यन्तरवासी धीवरः । शक्कावतार इति तीर्थ-
नाम । तत्संबन्धाद्ग्रामनामापि । एतदेव पूर्वाङ्गे शचीतीर्थशब्देनोक्तम् ।
पाटच्चर चौर । ‘ दस्युः पाटच्चरः स्तेनः ’ इति हैमः । किमस्माभिर्जातिः
पृष्टा । सूचकेति रक्षिणोरेकतरस्य नाम कथयतु सर्वमनुक्रमेण । नैनमन्तरे
मध्ये प्रतिबन्धय । यदावुत्त आणवेदि आज्ञापयति । ‘ दिरिचेचोः ’ इति
दिः । ‘ भगिनीपतिरावुत्तः ’ इत्यमरः । कथय । अहकेऽहम् । अह-

१ कृत्वा इति क० पु० पाठः । २ तित्थवाशी (तीर्थवासी) इति क० पु० पाठः ।

३ दे (ते) इत्यधिकं क० पु० । ४ अन्तरा पडिबद्धेह (अन्तरा प्रतिबध्नीतम्)

इति क० पु० पाठः । ५ (इति तूष्णीं तिष्ठतः) श्यालः—कहेहि कहेहि

(कथय कथय) इत्यधिकं क० पु० ।

श्यालः—(विहस्य) विसुद्धो दाणिं आजीवो । [विशुद्ध
इदानीमाजीवः]

पुरुषः—^२

शहजे किल जे विणिन्दिए ण हु दे कम्म विवज्जणीअए ।
पशुमालणकम्मदालुणे अणुकम्पामिदुए व्व शोत्तिए ॥ १ ॥

[सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।
पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ॥]

श्यालः—तदो तदो । [ततस्ततः]

पुरुषः—एकस्मिन् दिअशे खण्डशो लोहिअमच्छे मए कप्पिदे
जाव । तइश उदलब्भन्तले एदं लदणभाशुलं अङ्गुलीअअं देक्खि-
अ पच्छा अहके शे विक्कआअ दंशअन्ते गहिदे भावमिइशेहिं
मालेह वा सुश्चेह वा । अअं शे आअमवुत्तन्ते । [एकस्मिन् दिवसे
खण्डशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितो यावत् । तस्योदराभ्यन्तर

मर्थेऽहके हगे ' इत्युक्तेः । जालोद्दालादिभिर्मत्स्यवधनोपायैः कुटुम्बभरणं
करोमि । जालमानायः । ' उज्झलो वडिअसाभअ ' इति देशीकोशे ।
विशुद्ध इदानीमाजीवः । शहजे इति । सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु
तत्कर्म विवर्जनीयम् । धीवरस्य मत्स्याजीवे विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्त-
मित्यप्रस्तुतप्रशंसा । अनुकम्पा कृपा तथा मृदुरेव श्रोत्रियो दारुणं पशु-
मारणं कर्म विवर्जयति यथा तथा मम सहजं विवर्जनीयं न भवतीति वैध-
र्म्यदृष्टान्तः । व्व इवार्थे । तदोपमा । यथा श्रोत्रियश्छान्दसो वैदिकं
दारुणं पशुमारणकर्मापि यज्ञादौ विवर्जयति । ऋतुषु हिंसाया विहितत्वा-
त्सहजम् । विनिन्दितमिति बौद्धादिभिः । एकस्मिन् दिवसे खण्डशो
रोहितमत्स्यः । रोहित इति मत्स्यसंज्ञा । मया कप्पिदे कल्पितः खण्डितः ।

१ दाव दे (तावत्ते) इति क० पु० पाठः । २ भइ सुणोहु

(भर्तः शृणोतु) इत्यधिकं क० पु० । ३ अह

(अथ) इत्यधिकं क० पु० ।

इदं रत्नभासुरमङ्गुलीयं दृष्ट्वा पश्चादहं तस्य विक्रयाय दर्शयन्गृहीतो भावमिश्रैः । मारयत वा मुञ्चत वा । अयमस्यागमवृत्तान्तः]

श्यालः—जाणुअ, विस्सगन्धी गोहादी मच्छवन्धो एव्व णिस्संसअं । अङ्गुलीअअदंसणं शे विमरिसिदव्वं । राअउलं एव्व गच्छामो । [जानुक, विस्सगन्धी गोधादी मत्स्यबन्ध एव निःसंशयम् । अङ्गुलीयकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुलमेव गच्छामः]

रक्षिणौ—तह । गच्छ अले गण्डभेदक । [तथा । गच्छ अरे गण्डभेदक]

(सर्वे परिक्रामन्ति)

श्यालः—सूअअ, इमं गोपुरदुओरे अप्पमत्ता पडिवालह जाव इमं अंगुलीअअं जहागमणं भट्टिणो णिवेदिअ तदो सासणं पडिच्छिअ णिक्कमामि । [सूचक, इमं गोपुरद्वारेऽप्रमत्तो प्रतिपालयतं यावदिदमंगुलीयकं यथागमनं भर्तुर्निवेद्य ततः शासनं प्रतीक्ष्य निष्क्रामामि]

‘ कल्पनं कर्तनं कृप्तौ ’ इति विश्वः । यावत् । तस्योदराभ्यन्तर इदं रत्नभासुरमंगुलीयं दृष्ट्वा पश्चादहं तस्य विक्रयाय दर्शयन्गृहीतो भावमिश्रैः । मारयत वा मुञ्चत वा । अयमस्यांगुलीयस्यागमः प्राप्तिस्तद्वृत्तान्तः । विक्रयायेति ‘ चतुर्थ्याः षष्ठी ’ इति षष्ठ्या नियमेन प्राप्ता ‘ तादर्थ्ये ’ इति विकल्पेन चतुर्थ्येकवचनम् । जानुकेति द्वितीयपुरुषनाम । विस्सगन्धि । ‘ विस्सं स्यादामगन्धि यत् ’ इत्यमरः । गोधादी गोधाशनो मत्स्यबन्धो धीवर एव निःसंशयम् । अंगुलीयकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुलमेव गच्छामः तह तथा । गच्छ । अग्रे गच्छेत्यर्थः । अरे गण्डभेदक चौर । सूचक, इमं गोपुरद्वारे । ‘ पुरद्वारं तु गोपुरम् ’ इत्यमरः । तत्राप्रमत्तो सावधानौ प्रतिपालयतं रक्षतं यावदिदमंगुलीयकं यथागमनम् । भर्तुरिति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तेन भर्त्रे निवेद्य ततः शासनमाज्ञां प्रतीक्ष्य

१ घोलाकिदि (घोराकृतिः) इति क० पु० पाठः । २ गंथिमेअअ (ग्रंथिभेदक)

इति क० पु० पाठः । ३ से (अस्य) इत्यधिकं क० पु० । ४ भर्त्रे

इति क० पु० पाठः ।

उभौ—पविशद् आबुत्ते शामिपशादश्श । [प्रविशत्वाबुत्तः
स्वामिप्रसादाय]

(इति निष्क्रान्तः श्यालः)

प्रथमः—जाणुअ, चिलाअदि कखु आबुत्ते । [जानुक, चिरायते
खल्वबुत्तः]

द्वितीयः—णं अवशलोवशप्पणीआ लाआणो । [नन्ववसरोप-
सर्पणीया राजानः]

प्रथमः—जाणुअ, फुल्लन्ति मे हत्था इमश्श वहँश्श शुमणा
पिण्डुं । (इति पुरुषं निर्दिशति) [जानुक, प्रस्फुरतो मम हस्ता-
वस्य वधार्थं सुमनसः पिनडुम्]

पुरुषः—ण अल्लुहदि भावे अकालणमालणं भाविदुं । [नार्हति
भावोऽकारणमारणं भावयितुम्]

द्वितीयः—(विलोक्य) एशे अहँणं शामी पत्तँहत्थे लाअ-
शाशणं पँडिच्छिअ इदोमुहे देक्खीअदि । गिद्धवली भविश्शशि

गृहीत्वा निष्क्रामामि । प्रविशत्वाबुत्तः स्वामिप्रसादाय । जानुक, चिरा-
यते खल्वबुत्तः । नन्ववसरोपसर्पणीया राजानः । फुल्लन्ति प्रस्फुरन्ति मम
हस्ता अस्य वहस्स वधार्थं सुमनसः कुसुमानि पिनडं परिधापयितुम् ।
'आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत्' इत्यमरः । 'चतुर्थ्याः षष्ठी
तादर्थ्यं च' इत्यनुवर्तमाने 'वधाडाइश्च वा' इति सूत्रेण चतुर्थ्यैकवच-
नस्य षष्ठ्येकवचनम् । तेन वहस्सेति सिद्धम् । 'वज्झस्स, वध्यस्येत्य-
सांप्रदायिकः पाठः । नार्हति भावोऽकारणमारणं भावयितुं प्रापयितुम् ।
'ततः प्रविशति' इत्याद्येतदन्तेन विद्रवनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं
तु—'वधवन्धादिकोपस्तु विद्रवः परिकीर्तितः' इति । एपोऽस्माकं स्वामी
पत्रहस्तो राजशासनं प्रतीक्ष्येतोमुखं (खो) दृश्यते । गृध्रवलिर्भविष्यति

१ चिरायति इति क० पु० पाठः । २ फुल्लन्ति (स्फुरन्तौ) इति क० पु० पाठः ।

३ वज्झदश (वध्यस्य) इति क० पु० पाठः । ४ अह्माणं (अस्माकं) इति

क० पु० पाठः । ५ गल्लिअ (गृहीत्वा) इति क० पु० पाठः । ६ इदोमुहं

देक्खदि । तदो तुमं (इतोमुखं पश्यति ततस्त्वं) इति क० पु० पाठः ।

शुणो मुखं वा द्रक्ष्यसि । [एष नौ स्वामी पत्रहस्तो राज-
शासनं प्रतीक्ष्येतोमुखो दृश्यते । गृध्रवलिर्भविष्यसि, शुनो मुखं
वा द्रक्ष्यसि]

(प्रविश्य)

श्यालः—सुअअ, सुअेदु एसो जालोअजीवी । उववण्णो कखुं
अंगुलीअअस्स आअमो । [सूचक, मुच्यतामेष जालोपजीवी ।
उपपन्नः खल्वंगुलीयस्यागमः]

सूचकः—जह आवुत्ते भण्णादि । [यथावुत्तो भणति]

द्वितीयः—एशे जमशदणं पविशिअ पडिणिवुत्ते । (इति पुरुषं
परिमुक्तवन्धनं करोति) [एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः]

पुरुषः—(श्यालं प्रणम्य) भट्टा, अहं कीलिशे मे आजीवे ।
[भर्तः, अथ कीदृशो म आजीवः]

श्यालः—एसो भट्टिणा अंगुलीअअमुल्लसम्मिदो पसादो वि
दाविदो । (इति पुरुषाय स्वं प्रयच्छति) [एष भर्त्रांगुलीयकमूल्य-
संमितः प्रसादोऽपि दापितः]

पुरुषः—(सप्रणामं प्रतिगृह्य) भट्टा, अनुगृहाहिदं हि । [भर्तः,
अनुगृहीतोऽस्मि]

शुनो मुखं द्रक्ष्यसि वा । सूचक, मुच्यतामेष जालोपजीवी । उपपन्नः
खल्वंगुलीयस्यागमः । यथावुत्तो भणति । एष यमसदनं प्रविश्य प्रति-
निवृत्तः । अथ कीदृशो म आजीवः । एष भर्त्रांगुलीयकमूल्यसंमितः
प्रसादोऽपि दापितः । मोचनमपिशब्दः समुच्चिनोति । स्वं
धनम् । ' स्वोऽस्त्रियां धने ' इत्यमरः । भर्तः, अनुगृहीतोऽस्मि ।

१ किल से (किलास्व) इति क० पु० पाठः । २ फणादि (फणति) इति

क० पु० पाठः । ३ तुल्यकेलए मे जीविदे (युष्मदीयं मे जीवितं) इति क०

पु० पाठः । ४ अथो पारितोसिओ पदाविदो (अर्थः पारितोषिकः

प्रदापितः) इति क० पु० पाठः । ५ अर्थे इति क० पु० पाठः ।

६ परिगृह्य इति क० पु० पाठः ।

सूचकः—एषे णाम अणुग्गेहे जे झूलादो अवदालिअ हत्थि-
कन्धे पडिठाविदे । [एष नामानुग्रहो यच्चूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे
प्रतिष्ठापितः]

जानुकः—आवुत्त, पालिदोशं कहेहि । तेण अङ्गुलीअएण
भट्ठिणो शम्मदेण होद्वं । [आवुत्त, परितोपं कथय । तेनाङ्गुली-
यकेन भर्तुः संमतेन भवितव्यम्]

श्यालः—ण तस्सिं महारुहं रदणं भट्ठिणो बहुमदं त्ति तक्केमि ।
तस्स दंसणेण भट्ठिणो अभिमदो जणो सुमराविदो । मुहुत्तअं पकि-
दिग्गम्भीरो वि पर्जेजुस्सुअणअणो आसि । [न तस्मिन्महार्हं रत्नं
भर्तुर्वहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भर्तुरभिमतो जनः स्मा-
रितः । मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्युत्सुकनयन आसीत्]

सूचकः—शेविदं णाम आवुत्तेण । [सेवितं नामावुत्तेन]

जानुकः—णं भणाहि । इमइश कए मच्छिआभैत्तुणो त्ति ।
(इति पुरुषमसूयया पश्याति) [ननु भण । अस्य कृते मात्स्य-
कभर्तुरिति]

एष नामानुग्रहो यच्चूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापितः । परितोपं कथय ।
समृद्ध्यादित्वादात्वम् (?) तेनाङ्गुलीयकेन भर्तुः संमतेन भवितव्यम् ।
न तस्मिन्महार्हं रत्नं भर्तुर्वहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भर्तुरभि-
मतो जनः स्मारितः । मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्युत्सुकनयन आसीत् ।
सेवितं नामावुत्तेन सेवा दर्शितेत्यर्थः । ननु भण । अस्य कृते मात्स्य-
कभर्तुः । मत्स्येन जीवन्तीति मात्स्यिकास्तेषां भर्तुरस्य पुरुषस्य कृते
सेवितम् । धनप्राप्तिस्त्वेतन्निष्ठेति सेवनमेतदर्थमेव जातमिति भावः । अत

१ अणुग्गहीदे (अनुग्रहीतः) इति क० पु० पाठः । २ पारितोसिअं एव्व कहेदि
(पारितोषिकमेव कथयति) इति क० पु० पाठः । ३ को वि अहिमदो भट्ठिण
जणो सुमराविदो । जं (कोऽप्यभिमतो भर्ता जनः स्मृतः । यत्) इति क० पु०
पाठः । ४ पज्जस्सु (पर्युत्सु) इति क० पु० पाठः । ५ फणाहि (फण) इति
क० पु० पाठः । ६ मच्छसत्तुणो (मत्स्यशत्रोः) इति क० पु० पाठः ।

पुरुषः—भट्टारक, इदो अद्धं तुह्माणं शुमणोमुलं होदु ।

[भट्टारक, इतोऽर्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु]

जानुकः—एत्तेके जुज्जइ । [एतावद्युज्यते]

श्यालः—धीवर, महत्तरो तुमं पिअवअस्सओ दाणिं मे संवुत्तो । कादम्बरीसखित्वअं अह्माणं पढमसोहिदं इच्छीअदि । ता सोण्डि-
आपणं एव्व गच्छामो । [धीवर, महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृत्तः । कादम्बरीसखित्वमस्माकं प्रथमशोभितमिष्यते । तच्छौ-
ण्डिकापणमेव गच्छामः]

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशत्याकाश्यानेन सानुमती नामाप्सराः)

सानुमती—णिव्वट्ठिदं मए पज्जाअणिव्वत्तणिज्जं अच्छरा-
तित्थसण्णिज्जं जाव साहुजणस्स अभिसेअकालो त्ति । संपदं इम-
स्स राएसिणो उदन्तं पञ्चक्खीकरिस्सं । मेणआसंबन्धेण स-

एवासूयया पश्यतीति । भट्टारक, इतोऽर्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु ।
सुमनोमूल्यं पुष्पमूल्यमिति विनयोक्तिः । एतावद्युज्यते । प्रियवयस्यक
इदानीं मे संवृत्तः । कादम्बरी मदिरा तत्सखित्वमेकत्र पानेनास्माकं
प्रथमशोभितमद्ययावत्पूर्वं न जातमिष्यते । तच्छौण्डिकापणमेव गच्छामः ।

प्रवेशक इति । प्रवेशकलक्षणं तु सुधाकरे—‘यन्नीचैः केवलं पात्रैर्भा-
विभूतार्थसूचनम् । ‘अङ्कयोरुभयोर्मध्ये स विज्ञेयः प्रवेशकः ॥’ इति ।

‘अङ्कयोरुभयोर्मध्ये’ इत्यनेन प्रथमाङ्कनिषेधः । क्वचित्पुस्तके ‘तृतीयः
प्रवेशकः’ इति पाठः । तत्र विष्कम्भद्वयं तृतीयचतुर्थयोरङ्कयोः पष्ठे
तृतीयः प्रवेशक इत्यर्थः । निर्वर्तितं मया पर्यायानिर्वर्तनीयमप्सरस्तीर्थां-
निध्यं यावत्साधुजनस्याभिषेककाल इति । ‘पर्यायोऽवसरे क्रमे’ इत्यमरः ।

दिल्लादेशात्तकारस्य दकारः । तथेति निष्क्रान्ताः सर्वे । अत्रांगुलीयकप्रदर्शनाथौ

१ भट्टा (भर्तारः) इति क० पु० पाठः । २ एदं (एतत्) इति क० पु० पाठः ।

३ महत्तलप्रियवयस्यो (महत्तरप्रियवयस्यः) इति क० पु० पाठः । ४ सखित्वं
(साक्षिकं) इति क० पु० पाठः । ५ सोहिदं (सौहृदं) इति क० पु० पाठः ।

६ पविसामो (प्रविशामः) इति क० पु० पाठः । ७ पुरुषः—तह (तथा)

इत्याधिकं क० पु० । ८ वुत्तंतं (वृत्तान्तं) इति क० पु० पाठः ।

शरीरभूता मे सउन्दला । ताए अ दुहिदुणिमित्तं आदिदुपुव्वहि ।
 (समन्तादवलोक्य) किं णु कखु उदुच्छवे वि णिरुच्छवारम्भं
 विअं राअउलं दीसइ । अत्थि मे विहवो पणिधानेण सव्व परि-
 ण्णादुं । किंदु सहीए आदरो मए माणइदव्वो । होदु । इमाणं एव्व
 उज्जाणपालिआणं तिरक्खरिणीपडिच्छण्णा पस्सवत्तिणी भविअ
 उवलहिस्सं । (इति नाट्येनावतीर्थं स्थिता) [निर्वर्तितं मया पर्या-
 यनिर्वर्तनीयमप्सरस्तीर्थसांनिध्यं यावत्साधुजनस्याभिषेककाल इति ।
 सांप्रतमस्य राजर्षेरुदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि । मेनकासंवन्धेन
 शरीरभूता मे शकुन्तला । तया च दुहितुनिमित्तमादिष्टपूर्वास्मि ।
 किं नु खलु ऋतूत्सवेऽपि निरुत्सवारम्भमिव राजकुलं दृश्यते ।
 अस्ति मे विभवः प्रणिधानेन सर्वं परिज्ञातुम् । किं तु
 सख्या आदरो मया मानयितव्यः । भवतु । अनयोरेवोद्यानपा-
 लिकयोस्तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्ववर्तिनी भूत्वोपलप्स्ये]

तत्र गङ्गायामप्सरस्तीर्थं नाम तीर्थमस्ति । तत्र यावत्सज्जनमग्नानकालमेकै-
 कस्मिन्दिवस एकैकयाप्सरसा संनिहितया स्थातव्यमिति नियमः । तस्मि-
 न्दिने सानुमत्या तत्कार्यं कृतमित्यर्थः । सांप्रतमस्य राजर्षेरुदन्तं वार्ताम् ।
 ' वार्तां प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात् ' इत्यमरः । प्रत्यक्षीकरिष्यामि ।
 मेनकासंवन्धेन शरीरभूता मे शकुन्तला । तया च दुहितुनिमित्तमादि-
 ष्टपूर्वास्मि । किं नु खलु ऋतूत्सवारम्भेऽपि निरुत्सवारम्भमिव राजकुलं
 दृश्यते । अस्ति मे विभवः सामर्थ्यं प्रणिधानेन सर्वं परिज्ञातुम् । किं तु
 सख्या मे मेनकाया आदरो मया मानयितव्यः । भवतु । अनयोरेवोद्यान-
 पालिकयोस्तिरस्करिणीप्रतिच्छन्नान्तर्धानविद्यया, परिच्छन्ना पार्श्ववर्तिनी
 भूत्वोपलप्स्ये । नाट्येनेति गङ्गावतरणेन । तल्लक्षणं तु—' अत्रैरुत्क्षेपानि-
 क्षेपावनुप्रोन्नतसन्नता (?) । ' भजेतां विपताकौ चेदेवमेव शिरस्तदा ॥
 गङ्गावतरणम् ' इति । ' णिव्वट्टिदम् ' इत्याद्येतदन्तेन सानुमत्यात्मश्लाघा-
 याः कृतत्वादिचलनं नामांगमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—' विकत्यना
 श्रीवरप्रसंगः । इति प्रवेशकः । उत्सवकालेऽपि हर्षोत्पादकसमयेऽपि । तदुक्तं " उत्सूते

१ उच्छवकाले वि (उत्सवकालेऽपि) इति क० पु० पाठः । २ एवं (एतत्)

इत्यधिकं क० पु० । ३ दाव (तावत्) इति क० पु० पाठः ।

(ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेटी । अपरा च पृष्ठतस्तस्याः)

प्रथमा—

आतम्महरिअण्डुर जीविद सत्तं वसन्तमासस्स ।

दिट्ठो सि चूदकोरअ उटुमङ्गल तुमं पसाएमि ॥ २ ॥

[आताम्रहरितपाण्डुर जीवित सत्यं वसन्तमासयोः ।

दृष्टोऽसि चूतकोरक ऋतुमङ्गल त्वां प्रसादयामि ॥]

विचलनम् ' इति । ततः प्रविशतीति । उद्यानपालिकयोरिति सूचितत्वा-
त्तयोः प्रवेशकः (शः) । आतम्ममेणि । आताम्रहरितपाण्डुरजीवित-
सत्यं वसन्तमासयोः । दृष्टोऽसि चूतकोरक ऋतुमङ्गल त्वां प्रसादयामि ।
अत्र प्रथमसंवाधनेन स्वभावोक्तिः । सत्यमिति शपथे । ' सत्यं च शपथे
तथ्ये ' इति विश्वः । वसन्तमासयोर्जीवितेति रूपकम् । सत्स्वप्यन्येषु प्रसू-

हर्मिलेपे वत्सवः परिकीर्तितः " इति । चूअभित्यादि । अत्र चूतशब्देन मदनस्या-
मोघात्स्वरूपात्रकलिकाभिधीयते । हर्षितापिककमित्यनेन पिकानां पंचमस्वरोद्गमप्रति-
बन्धकशिशिरकाले गीते सति स्वाभिमतस्वादनद्रव्यसंपत्तिमद्वसंतर्वागमनसूचकतया
चूतकलिकाया हर्षकारणत्वमिति यावत् । अनेन मदनस्य सासग्रीसंपत्त्या इतरतुवि-
लक्षणपदोत्कर्ष उक्तः । षट्चरणचरणभग्नमित्यनेन चूतकलिकायाश्चिरादपि येनकेनापि
मदनप्रतिबंधकहेतुना स्वारसिकविकासाभावात् । मकरंदस्वादनत्वरया भ्रमरचरणैर्द-
लितम् । चरणैरित्यनेन मुखक्रियमाणविरहिजनपरमोद्दीपकनिविधद्वंद्वकारकारणं सूच्यते ।
जीवितसदृशमित्यनेन इतरपुष्पाप्यवयवभूतानि चूतं तु प्राणराममिति यावत् । वसन्त-
मासस्य सकलपुष्पाद्याधारभूततया पुष्पापचयादिविविधक्रीडाकरणसमुचितकालस्य । संत-
लमिव शोभनमिव हर्षकारणसिधेर्वि यावत् । (व्याख्यातान्तरं) ऋतुमंगलमिव
उद्दीपकतया मानिन्या मानखंडकस्य वसंतर्तोर्मंगलमिव विघ्ननिवारकमिव यथा मंगलं
सर्वत्रायं तथा वसंतस्यापि चूतमित्यर्थः । अनेन वसंतस्याद्यदशा व्यज्यते । तदेवाह—
हर्षितापिककमित्यादिना । हर्षितापिककम् अभिमतवसंतर्वागमनसूचनादानंदितकोकिलम् ।
जीवितसदृशं प्राणसमम् । वसन्तस्य सर्वस्वमित्यर्थः । वसंतस्य साधनीयं सर्वं चूतेनैव
साध्यमिति भावः । षट्चरणभग्नमित्यनेन चूतानां कोरकादिसद्भावेन मकरंदपानाग्रहेण

१ चूअं हरिसिअपिअ अं जीविदसरिअं वसंदमासस्य । सचलणचलणभगं उटुमंगलं
विअ पेक्खामि ॥ (चूतं हर्षितापिककं जीवितसदृशं वसंतमासस्य । षट्चरणचरणभग्नमृनु-
मंगलमिव पदयामि ॥) इति क० पु० पाठः ।

द्वितीया—परहुदिए, किं एओइणी मन्तेसि । [परभृतिके, किमेकाकिनी मन्त्रयसे]

प्रथमा—महुअरिए, चूदकलिअं देकिखअ उम्मत्तिआ परहुदिएः होदि । [मधुकरिके, चूतकलिकां दृष्ट्वोन्मत्ता परभृतिका भवति]

द्वितीया—(सहर्षं त्वरयौपगम्य) कहं उवट्टिदो महुमासो । [कथमुपस्थितो मधुमासः]

प्रथमा—महुअरिए, तव दाणिं कालो एसो मदविबभमगीदाणं । [मधुकरिके, तवेदानीं काल एष मदविभ्रमगीतानाम्]

नेषु तदंकुरेण ऋतोरुच्छ्वसितत्वमिव गम्यत इति रूपणम् । क्वचित् ' जी. वितसर्वम् ' इति पाठः । तदा प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्सर्वजीवितेति । अन्यत्र ' वसन्तमासस्स जीअसव्वस्स ' इति पाठः । जीवितरूपं सर्वस्वमित्यर्थः । अत्र जीवितपदेन ' यावत्तावज्जीविते ' इति सूत्रेण विकारस्य लोपे ' जीअं ' इति रूपम् । सत्स्वपीतरेषु पुष्पेषु त्वमेवोत्कृष्टतममिति भावः । ऋतुमङ्गलेत्यपि रूपकम् । प्रथमपरिदृश्यमानत्वादृतौ मङ्गलं सर्वत्र मङ्गलेषु प्रथमं परिजृम्भमाणत्वादृतौ मङ्गलं सर्वेष्वृतुषु वसन्तस्योत्कृष्टत्वं त्वयैव कृतमिति । ऋतुश्चासौ मङ्गलश्चेति कार्यकारणयोरभेदेपचायात् । परभृतिकायाः कोकिलायाश्चूतांकुरप्रसादनं युक्तमेव । अत्र ' तुमम् ' इति पाठः प्रामादिकः । पञ्चमगणस्य पञ्चमात्रिकत्वापत्तेः । द्वितीयैकवचनादेशे ' तुह ' इति पाठेऽपि चरमेऽर्धे पञ्चमके क्लेशमुखालाद्यातिरुक्ताः (?) सा विहन्येत । तस्मात् ' तुमम् ' इति पाठोऽन्याय्यः ' तंतुंतुमंतुवंतुह तुमेतु एअमा ' अनेन सूत्रेण सप्तादेशा अपि भवन्ति । परभृतिके, किमेकाकिनी मन्त्रयसे । मधुकरिके, चूतकलिकां दृष्ट्वोन्मत्ता परभृतिका भवति । छलात्कोकिलेत्यर्थः । कथमुपस्थितो मधुमासः । मधुकरिके, तवेदानीं काल एष मदविभ्रमगीतानाम् । छलाद्भ्रमरीत्यर्थः ।

त्रुटितमिति भावः । कथमित्याश्चर्ये । मधुमास इत्यनेन मलयपवनसहकारान्तरकोकिल-लापाद्यलंकृतो मास इति भावः । उपस्थितः आगतः । विरहिजनवधसामग्रीसंपन्नः काल

द्वितीया—सहि, अवलम्ब मं जाव अगगपादट्टिआ भविअ चूद-
कलिअं गेण्हिअ कामदेवच्चणं करेमि । [सखि, अवलम्बस्व मां
यावद्ग्रपादस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवार्चनं करोमि]

प्रथमा—जइ मम वि करु अद्धं अच्चणफलस्स । [यदि ममापि
खल्वर्धमर्चनफलस्य]

द्वितीया—अकौहिदे वि एदं संपज्जइ जदो एकं एव्व णो जीविदं
दुधांढिदं सरीरं । (सखीमवलम्ब्य स्थिता चूतांकुरं गृह्णाति) अए
अप्पडिबुद्धो वि चूदप्पसवो एत्थ बन्धणभङ्गसुरभी होदि ।
(इति कपोतहस्तकं कृत्वा) [अकथितेऽप्येतत्संपद्यते यत एक-
मेव नौ जीवितं द्विधास्थितं शरीरम् । अये, अप्रतिबुद्धोऽपि चूत-
प्रसवोऽत्र बन्धनभङ्गसुरभिर्भवति]

सखि, अवलम्बस्व मां यावद्ग्रपादस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा
कामदेवार्चनं करोमि । यदि ममापि खल्वर्धमर्चनफलस्य । अकथितेऽप्ये-
तत्संपद्यते यत एकमेव नो जीवितं द्विधास्थितं शरीरम् । अये, अप्र-
तिबुद्धः कोमलोऽपि चूतप्रसव एत्थ अत्र वसन्तारम्भे । ‘ एसो ’ इति
पाठ एषः । बन्धने वृन्ते भङ्गस्तत्र सुरभिर्भवति । ‘ संदाने च तथा वृन्ते
मायायां बन्धनं स्मृतम् ’ इति रुद्रः । कपोतहस्तकमिति । तल्लक्षणं संगी-
तरत्नाकरे—‘ कपोतोऽसौ करो यत्र श्लिष्टमूलाग्रपार्श्वकौ (?) । प्रणामे

आगत इति भावः । अद्दहे इति हर्षे निपातः अप्रतिबुद्धः आविकसितः बन्धनस्य
वृत्तस्य भंगेन सुरभिः । कपोतं कृत्वेति । कपोतो नाम संयुक्तहस्ताविशेषः यथाह
भरतः “ उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामन्योन्यं पार्श्वसंग्रहात् । हस्तः कपोतको नाम कर्म
चास्य निबोधत ॥ ” इति । “ एष विनयाभ्युपगमे प्रणामकरणे गुरोश्च संभाषे ”
इति । प्रसंगात् हस्तभेदाश्च निरूप्यन्ते “ पताकस्त्रिपताकश्च तथा वै कर्तरीमुखः । अर्ध-
चन्द्रो ह्यारालश्च शुकतुण्डस्तथैव च ॥ मुष्टिश्च शिखराख्यश्च कपित्थः कटकामुखः ।
सूच्यास्यः पद्मकोशश्च सर्वको भृगशीर्षकः ॥ लांगूलकोलपद्मश्च चतुरो भ्रमरस्तथा ।
हंसास्यो हंसपक्षश्च संदंशो मुकुलस्तथा ॥ ऊर्णनाभस्ताम्रचूडश्चतुर्विंशदिमे कराः । अर्ध-

१ कामदेवच्चणस्य चूतंकुरावचनं (कामदेवार्चनाय चूतांकुरापचयं) इति क० पु०
पाठः । २ अफणिदे वि एवं (अफणितेऽप्येवं) इति क० पु० पाठः । ३ अद्दहे
(अहो) इति क० पु० पाठः । ४ कपोतं कृत्वा इति क० पु० पाठः ।

तुमं सि मए चूदङ्कुर दिण्णो कामस्स गद्दीदधणुअस्स ।

पेहिअजणजुवइलक्खो पञ्चवमहिओ सरो होहि ॥ ३ ॥

[त्वमसि मया चूताङ्कुर दत्तः कामाय गृहीतधनुषे ।

पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव ॥]

(इति चूताङ्कुरं क्षिपति)

गुरुसंभाषे' इति । तुमं सीति । त्वमसि मया चूताङ्कुर दत्तः कामाय युताः संयुताश्च गदतो मे निबोधत ॥ अंजलिश्च कपोतश्च कर्कटः स्वस्तिकस्तथा । कटको वर्धमानश्च उत्संगो निपद्यस्तथा ॥ दोलः पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च । गजदन्तोऽवहित्यश्च वर्धमानस्तथैव च ॥ एते च संयुता हस्ता मया प्रोक्तास्त्रयोदश । नृत्तहस्तास्ततश्चोर्ध्वं गदतो मे निबोधत ॥ चतुरस्रौ तथोद्भुत्तौ तथा तलमुखौ स्मृतौ । स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ चाप्यरालकटकामुखौ ॥ अविद्वक्त्रौ सूच्यास्यौ रेचितावधरेखितौ । उत्तानवंचितौ चापि पल्लवा च तथा करौ ॥ नितंबौ चापि विज्ञेयौ केशवद्वौ तथैव । (श्लोकार्धं न लभ्यते) पक्षवंचितकौ चैव पक्षप्रद्योतकौ तथा ॥ ज्ञेयौ गरुडपक्षौ च दंडपक्षौ तथैव च । (श्लोकार्धं न लभ्यते) उरोमंडलिनौ चैव ह्यूरःपश्चार्धमंडलौ ॥ मुष्टिकस्वस्तिकौ चापि (श्लोकार्धं न लभ्यते) ललितौ वलितौ तथा । सप्तपट्टिकरा ह्येते नानतोऽभिहिता मया ॥ ” एतेषां स्वरूपमुच्यते । अत्र पताकस्य सर्वहस्तप्रकृतित्वात् त्रिपताकादीनां पताकविकारत्वादादौ पताकस्योपादानम् । पनाकस्त्रिपताकश्चेत्यादावेकवचनप्रयोगस्तु बहुष्वधेकैकेत्य विनियोगदर्शनात् । अंजल्पादिषु संयुतहस्तेष्वेकवचननिर्देशस्तु संयुतत्वनियमार्थः । नृत्तहस्तेषु चतुरस्रावित्यादि द्विवचनप्रयोगेण द्वयोरपि प्राधान्यं लक्ष्यते । नृत्तहस्तानामभिनयस्तेषु कथनं तदंगताख्यापनाय । अत एव सप्तपट्टिकरा इति मिलित्वा संगृह्याह । प्रकरणपाठे मिलित्वा निर्देशादगागिभावो ज्ञेयः । मयाभिहिता इत्यनेन मतान्तराण्यपि विद्यन्त इति स्वशास्त्रस्यासत्तत्त्वप्रदर्शनार्थं तत्र कर्तुं बाहुल्यं सूच्यते । तथाहि—“ संगीतार्थं पुरा ब्रह्मा भरतः काश्यपः शिवः । मतंगो यादिको दुर्गा शक्तिः शार्दूलकोहलौ ॥ विशाखिलो दत्तिलश्च कंबलोऽश्वतरस्तथा । वायुर्विंशवासूर रंभार्जुनौ नारदतुंबरू ॥ आजनेयो मात्रगुप्तो रावणो नंदिकेश्वरः । स्वास्तिर्गणो देवराजः क्षत्रराजश्च राहलः ॥ रुद्रसेनोऽथ भूपालो भोजो भूवल्लभस्तथा । परमर्दो च सोमेशो जगदेकमहीपतिः ॥ व्याख्यातारो भारतीये लोलटोद्भटशंकुकाः । भट्टोऽभिनवगुप्तश्च श्रीमत्कीर्तिधरोऽपरः ॥ अन्येऽपि बहवः पूर्वं चक्रुस्तत्राप्यनेकशः ॥ ” मतान्तरे त्रयो हस्ता मिलित्वा सप्ततिः । ते त्रयो हस्ता मदीये मालविकाग्निमित्रव्याख्याने द्रष्टव्याः । प्रकृतमनुसरामः तुामत्यादि । चूताङ्कुर विराहिजनप्राणहरण-ब्रह्मास्त्रभूतामोषास्त्ररूपेति यावत् । गृहीतधनुष इत्यनेन यथा युद्धार्थिनां युद्धवीराणां

(प्रविश्यापटीक्षेपेण कुपितः)

गृहीतधनुषे । गृहीतधनुष इत्यनेन सर्वदा सज्जत्वं ध्वनितम् । पथिकजनयुवातिलक्ष्यः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव । अत्र पञ्चाभ्यधिकत्वे शरस्यासंवन्धे संवन्धलक्षणातिशयोक्तिः । अपटीक्षेपेणेति तिरस्करिणीतिरस्कारेणेत्यर्थः । ‘ नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो निर्गमोऽपि च ’ इत्युक्तेरत्र

शरत्कालो विहितः तद्वत् भुवनत्रयविजिगीषोः कामस्यापि मलयमारुतकोकिलालापदिसामग्रीसंपत्तिमद्वसंतकाल एव समुचितसमयः । अत एव युद्धार्थं चापग्रहणमिति यावत् । कामाय विरहिजनान्तकभूताय मयेत्यनेन स्वस्याः स्त्रीत्वादात्मगौरवसंरक्षणार्थं नायकनिमित्तकासां मुख्यासंभाषणरहस्यश्रवणानुबन्नादिजनितासद्यांतर्दुःखानुभवज्ञानवत्या मयेति यावत् । दन्तः क्षुण्णस्योः संघटने कामस्यैवासाधारणप्रभुत्वं निश्चित्य बुद्धिपूर्वकं समर्पितः । दानप्रयोजनमाह । परीत्यादि । परितः नायककृतचाट्टकिपादपतनादिसर्वाङ्गुनयप्रकारेणापि कुपिता मानेर्ध्यावती युवतिः यौवनमध्यवर्तिनी लक्ष्यं समुचितं शरव्ययस्याभेद्यभेदकशरस्य स तथोक्तः । पञ्चाभ्यधिकः स्वेन सहारविंदाशोकनवमल्लिकानीलोत्पलेषु पंचसु अभ्यधिकः “ समानानामुत्तमश्लोको अस्तु ” इति न्यायेन श्रेष्ठः अमोघव्यापार इति यावत् । शरो भव मृदुत्वरूपकुसुमभावं विहाय मर्मभेदनसमर्थतीक्ष्णतरलोहादिमयसायको भव । अनेन चूतव्यतिरिक्तारविंदादिचतुर्णां वसंतव्यतिरिक्तसमयेषु परिकुपितयुवतिमानखंडनसामर्थ्याभावादुद्यानपालिकायास्तेषु सुकुमारकुसुमत्वप्रतीतिः सूच्यते । इतः परं वसन्ते प्राप्ते चूताङ्कुरप्रादुर्भावात् युवत्या मानरक्षणं कर्तुं न शक्यमिति भावः (व्याख्यानान्तरं) चूताङ्कुरेत्यनेन अत्युद्दीपकतया अमोघान्नत्वमुच्यते । गृहीतधनुष इत्यनेन विद्यमानशराणां कुण्ठितत्वात् समर्थशरप्रतीक्षयाः केवलधनुषपाणिः सन् तिष्ठतीति व्यज्यते । मया दत्तोऽसीति । वर्तमानव्यपदेशेन नूतनत्वप्रतीत्या अनुपक्षान्सानर्थ्यं व्यज्यते । परिकुपितयुवतिलक्ष्य इति । परिकुपितयुवतिः लक्ष्यं शरव्ययस्य स तथोक्तः पञ्चाभ्यधिकः पंचभ्यः शरेभ्योऽभ्यधिकः व्यतिरिक्तः साध्यसाधक इत्यर्थः । भवेति विधौ लोट् । अयमभिप्रायः राजप्रतिरुद्धवसंतोत्सवमज्ञातवती उपवनेऽपि वसंतकाले मदनप्रचाराभावात् मदनस्य शराः सर्वे मोघा इति मत्वा त्वं पंचभ्यः शरेभ्यो व्यतिरिक्तः साध्यसाधको भवेत्युक्तवती । साधकत्वं कुपितनायिकानायकयोर्मेलनकरणम् । अत्र केनचित् पञ्चाभ्यधिक इत्यत्र पंचसु शरेषु अभ्यधिकः श्रेष्ठ इति व्याख्यायि तदसंगतम् । तथा सति गृहीतधनुष इत्यनेन केवलं धृतः चापः सन् त्वां प्रतिपालयति तस्मात् त्वद्यतिरिक्तेभ्यश्चतुर्भ्यः शरेभ्यः श्रेष्ठो भवेत्येतादृशार्थो लभ्यते । तथा चेन्मदनस्य कादाचित्कपंचशरत्वापात्तिः तथाभ्युपगमे यस्मिन् ऋतौ पंचशेकमपि प्रसूनं नास्ति तदा पंचशरत्वानुपपत्तिः । प्रविश्येत्यादि । पटाक्षेपेण यवनिकापनोदनेन ।

कंचुकी—मा तावत् । अनात्मज्ञे, देवेन प्रतिपिद्धे वसन्तोत्सवे त्वमात्रकालिकाभङ्गं किमारभसे ।

उभे—(भीते) पसीदद्दु अज्जो । अगगहीदत्थाओ वजं ।
[प्रसीदत्वार्यः । अगृहीतार्थे आवाम्]

कंचुकी—न किल श्रुतं युवाभ्यां यद्वासन्तिकैस्तस्मिन् देवस्य शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च । तथाहि ।

चूतानां चिरनिर्गतापि कालिका वध्नाति न स्वं रजः

संनद्धं यदपि स्थितं कुरवकं तत्कोरकावस्थया ।

कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं

राङ्गे संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणार्धकृष्टं शरसू ॥ ४ ॥

कञ्चुकिनः सूचनाभावादपटिक्षेपेण प्रवेशः । तत्र कुपितत्वं हेतुः । कंचुकिलक्षणं पूर्वमुक्तम् । मा तावदिति भिन्नं वाक्यं निषेधे । अनात्मज्ञे स्वभावानभिज्ञे । देवेन प्रकरणाद्राज्ञा दुष्यन्तेन । किमारभसे किमर्थमारम्भं करोषि । त्वयाप्यधुनारम्भ एव क्रियते सोऽपि किमर्थमिति भावः । इदमेव कोपकारणम् । प्रसीदत्वार्यः । अगृहीतार्थे अगृहीतनिषेधवस्तुस्वरूपे आवाम् । वासान्तिकैरेतत्कालोद्गतपुष्पैस्तस्मिन् देवस्य शासनं प्रमाणीकृतमेव । अचेतनैरपीत्यपिशब्दार्थः । शासनमाज्ञा । ' शासनं नृपदत्तोर्व्यां शास्त्राज्ञालेखशास्तिपु ' इति हेमः । प्रमाणीकृतमिति गम्योत्प्रेक्षा । वक्ष्यमाणानां वस्तुस्वाभाव्यादेव तथात्वात् । अथवासंनद्धे संनद्धरूपातिशयोक्तिश्च । राजाज्ञायास्तत्त्वतोऽसंबन्धात् । तदेव दर्शयति—तथाहीति । चूतानामिति । चूतानां कालिका मञ्जरीति ।

अगृहीतार्थे अगृहीतः सर्वकालिकोद्यानावस्थानादनवगतः अर्थः निमित्तं याभ्यां ते तथोक्ते । वासन्तिकैः वसंतसंधिभिः जलप्रदानशोहनादिराहित्येऽपि निखिलवृक्षलतानां प्रसरन्नूतनक्रिसलयान्कुरपुष्पोत्पत्त्यादिकारणभूतवसंतकालसंधिभिरिति भावः । तस्मिन्वृक्षैः स्थावराचेतनरूपैरिति यावत् । बहुवचनेन बहुस्थलप्रदर्शनेन मद्वासे विश्वासो विधेय इति व्यज्यते । तदाश्रयिभिः तदुपजीविभिः पत्रिभिः पक्षिजतिभिरपीति यावत् । प्रमाणीकृतम् । “ राजा कालस्य कारणम् ” इति धिया तस्मिन्तदुपजीविभिरप्यंगीकृतम् । चूतानामित्यादि । चूतानां वसंतप्राणभूततया मदनतूणीरूपाम्रवृक्षाणाम् । बहुवचनेन

जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । कलिकाशब्दो वाधितमुख्यार्थोऽभिनवोद्भूत-
साधर्म्यान्मञ्जरीं लक्षयते । अविकासितत्वं च फलं ज्ञेयम् । चिरनिर्गता
शिशिरान्तप्रोद्भिन्नापि स्वं स्वीयम् । आत्मीयमिति यावत् । अत्यावश्य-
कत्वं ध्वनितम् । रजः परागं न वध्नाति । न दृष्टं करोतीत्यर्थः । यथा
काचन वालाप्रौढतया रजोदर्शनं न यातीति समासोक्तिरपि । संनद्धमपि
वृन्ताद्वहिर्निर्गतमपि । संनद्धशब्दो वाधितमुख्यार्थः सन्यः संनद्धः स युद्धाय
“वहिर्निर्गच्छतीति वहिर्निर्गमनसाम्यात्कुरवकं लक्षयन्नतिशोभावत्त्वं ध्वन-
ति । यत्कुरवकं शोणकुरण्टकं पुष्पमिति जातावेकवचनम् । ‘ तत्र शोणे
कुरवकः ’ इत्यमरः । तत्कोरकावस्थया कलिकावस्थया स्थितम् । अत्र
कोरकत्वं न जहातीति कार्याभावे वक्तव्ये तद्विरुद्धत्वेनोक्तिः । गतेऽपि
शिशिरे वसन्तारम्भसमये पुंस्कोकिलानां रुतं शब्दितं कण्ठेषु स्खलि-
तम् । तथास्फुटः कोकिलस्वनो जात इत्यर्थः । अत्र च चिरनिर्गतादेः

वृक्षदोषात् काचित्कैककोरकविकासाभावो न किंतु सर्ववृक्षाणां देवशासनांगीकारः
सूच्यते । कलिकापरमोद्दीपकतया विरहिजनवधव्रद्धास्वरूपः कोरकः । एकवचनेनाद्विती-
यतया पुष्पत्वसजातीयोत्कृष्टता ध्वन्यते । चिरनिर्गतेति । चिरपदोपादानेन चूतकलि-
कायाः सकलपुष्पराजतया धीरोदात्तप्रकृतिवत् हठाद्विकासाभावोऽवगम्यते । चिरनि-
र्गतादृशकोरकः स्वं स्वकीयं कालप्राप्तमिति यावत् । रजः विरहिलोकस्फुल्लिगकल्पं न
वध्नाति न प्रकटयति । वर्तमानव्यपदेशेन प्रत्यक्षानुभवः प्रकाश्यते । कलिकायाः मदन-
विकारजनकस्वनिर्गमप्रयोजनं विकासाभावान्न भवतीति भावः । यत्कुरवकं वसंतदेहभू-
ततया मदनस्य द्वितीयतूणीरभूतकुरवककुसुमं सन्नद्धमपि मदनविकारप्रतिबंधकचिरमुक्-
लभावासाहिष्णुतयेव विकासोन्मुखमपि कोरकावस्थया स्थितम् । विकसनराहित्येन मदन-
विकाराजनकतया शाणादावनुद्धातीक्ष्णशरभावेन चापेऽप्रयोगानर्हतया स्थितमिति
भावः । भिन्नजातीयकुसुमशरावस्थानतूणीरभूताम्रकुरवकवृक्षद्वयोपादानेन मदनस्य सव्य-
साचित्वं ध्वन्यते । शिशिरे जलक्रीडांगलेपनाद्यनुचितशिशिरतां । कोकिलपंच-
मस्वरोद्गमप्रतिबंधकसमय इति यावत् । पुंस्कोकिलानां मदनस्य निर्गमनसंचारयुद्धा-
दितत्तत्कालोचितजंगमशीरवाद्यभूतानां रुतं कूजितं स्खलितम् । उत्पत्तिसमये
पंचमस्वरश्च्यं गद्गदितं स्मरोऽपि निरगलव्यापारोऽपीत्यर्थः । तूणार्थकृष्टं प्राप्तकाल-
सामग्निलक्ष्यतया धनुष्यनुसंधानात् तूणीरभूतचूतकुरवकाभ्यां निर्गलितयोरपि कलि-
काकुसुमयोर्विकसनरजोमकरंदप्रादुर्भावाहाहित्येन मदनविकाराभावादार्थाकृष्टत्वमुत्प्रेक्षितम् ।
शरं दूराद्दूरलक्ष्यवेधनसमर्थं वाणम् । चकितः रूपलावण्यादिना स्वाधिकदुष्यन्ताज्ञा-
परिपालनधिया भीतः । संहरति भीत्या सर्वांगकंपहस्तशैथिल्यधैर्याभावादिभिः

उभे--णोत्थि संदेहो । महाप्पहाओ^१ राएसी । [नास्ति संदेहः
महाप्रभावो राजर्षिः]

कारणस्योक्तेः कार्यस्य परागादेर्निषेधान्मालाविशेषोक्तिः । नन्वत्र विरो-
धवाचकापिशब्दश्रवणाद्विरोधाभास एवास्तिवति चेन्न । ' कपूरे इव
दग्धोऽपि शक्तिमान्यो जने [जने] । हरतापि तनुं यस्य शंभुना न
हृतं बलम् ॥ ' इत्यादौ सत्यप्यपिशब्दे विशेषोक्तेर्दर्शनात् । उक्तं च
राजानकरुचकेन--'कार्याभावेनेहोपक्रान्तत्वाद्वलवताकारणसत्ताया एव
वाध्यमानत्वं न तु तया कार्याभावस्येत्यन्योन्यवाधानुप्राणिताद्विरोधालंका-
राद्भेदः' इति । ननु दग्धत्वस्य शक्तिमत्त्वं शक्तिमत्त्वस्य विषयं परित्यज्यै-
वोत्सर्गस्य दग्धत्वं तनुहरणत्वस्य बलहरत्वं तस्य तनुहरणत्वमित्यन्योन्य-
बाधकत्वं प्रतीयत एवेति चेत्सत्यम् । तर्हि यथा विरोधे सत्यपि भिन्नाविष-
यत्वेनासंगतेर्न विरोधाभासत्वमेवं कारणभावे कारणाभावे कार्यसत्त्वे तत्र च
सति तदभाव इत्येवंरूपविषयद्वयपरित्यागेनैव तस्य विषय इति ज्ञेयम् ।
अपवादविषयं परित्यज्यैवोत्सर्गस्य प्रवृत्तेः । दृश्यते चैतद्व्यतिरिक्तविषय-
तैवास्य ' जडयति च तापं च कुरुते ' ' विशालैरपि भूरिशालैः ' ' कुपातिमपि
कलत्रवल्लभम् ' इत्यादाविति सर्वं निरवद्यम् । स्वभावोक्तिश्च । चकितो
भीतः स्मरोऽपि तूणार्धकृष्टं तूणीरादर्धनिष्कासितं शरं संहरतीति शङ्क
इत्युत्प्रेक्षायाम् । अत्र भीतत्वं शरसंहरणमुभयमुत्प्रेक्ष्यम् । कानस्य प्रसू-
नशरत्वाद्वसन्तपुष्पाणामसकलोत्पन्नत्वादियमुत्प्रेक्षा । अस्यां च पूर्ववा-
क्यत्रयं हेतुत्वेन योज्यम् । काव्यलिङ्गम् । स्थिरस्थेति कुरकोरेति रेपुंरो-
पीति छेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । नास्ति संदेहः ।
महाप्रभावो राजर्षिः । तयोः स्त्रीत्वाद्यथाश्रुतग्राहितया नायकप्रभावाति-

प्रतिक्षिपति । वर्तमानव्यपदेशेन अद्यापि विविधमदनविकारजनकवसंतपरिपोषदशा-
यामपि दुष्यन्तप्रतिपिद्ववसन्तोत्सवेन बलाभावान्मदं मदं संहरतीतिव्यज्यते । शंके
दुष्यन्तस्यामानुषप्रभावतयैतत्सर्वं भवतीति तर्क्यामि । (व्याख्यानान्तरं)
चिरनिर्गतापीत्यनेन नूतकलिकाया अचिराद्विकासो नास्तीति लभ्यते । यत्कुरवकं
सन्नद्धमपि विकासोन्मुखमपि शिशिरे शिशिरतां गतेऽपि स्तं कूजितं स्वखलितं
गद्गदितं पंचमस्वरशून्यं निर्गतमित्यर्थः शरं संहरति प्रतिक्षिपति सर्वेषां मदनविकारः

१ साजुमती इति क० पु० पाठः । २ एत्थ (अत्र) इत्यधिकं क० पु० ।

३ खु (खलु) इत्यधिकं क० पु० ।

प्रथमा—अज्ज, कति दिअहाइं अह्माणं मित्तावसुणा राट्टिएण भट्टिणीपाअमूलं पेसिदाणं । इत्थं अ णो पमदवणस्स पालणकम्म-
समप्पिदं । ता आअन्तुअदाए अस्सुदपुव्वो अहोहिं एसो वुत्तन्तो ।
[आर्य, कति दिवसान्यावयोर्मित्रावसुना राष्ट्रियेण भट्टिनीपादमूलं
प्रेषितयोः । इत्थं च नौ प्रमदवनस्य पालनकर्म समर्पितम् । तदा-
गन्तुकतयाश्रुतपूर्व आवाभ्यामेष वृत्तान्तः]

कंचुकी—भवतु । न पुनरेवं प्रवर्तितव्यम् ।

उभे—अज्ज, कोदूहलं णो । जइ इमिणा जणेण सोदव्वं कहेदु
अअं किंणिमित्तं भट्टिणा वसन्तुस्सवो पडिसिद्धो । [आर्य, कौतू-
हलं नौ । यद्यनेन जनेन श्रोतव्यं कथयत्वयं किंनिमित्तं भर्त्रा वस-
न्तोत्सवः प्रतिषिद्धः]

सानुमती—उत्सवप्पिआ कखु मणुस्सा गरुणा कारणेण होदव्वं ।
[उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम्]

कंचुकी—बहुलीभूतमेतात्किं न कथ्यते । किमत्रभवत्योः कर्ण-
पथं नायातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकौलीनम् ।

शयवर्णनीयतया चैवमुत्तरम् । आर्य, कति दिवसान्यावयोर्मित्रावसुना
राष्ट्रियेण भट्टिनीपादमूलं प्रेषितयोः । कतिचिद्दिनानीत्यन्वयः । इत्थं च
नौ प्रमदवनस्य पालनकर्म समर्पितम् । तदागन्तुकतयाश्रुतपूर्व आवा-
भ्यामेष वृत्तान्तः । भवतु । यज्जातं तज्जातमित्यर्थः । आर्य, कौतूहलं नौ ।
यद्यनेन जनेन श्रोतव्यम् । अस्य श्रवणयोग्यमित्यर्थः । तत्कथयत्वयं
किंनिमित्तं भर्त्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः । उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः ।
गुरुणा कारणेन भवितव्यम् । प्रत्यादेशो निराकृतिस्तल्लक्षणं यत्कौलीनं
लोकवादः । ' स्यात्कौलीनं लोकवादः ' इत्यमरः । श्रुतं राष्ट्रियमुखा-

प्रतिबद्ध इति भावः । बहुलीभूतामेत्यादि । कौलीनं शकुन्तलानिराकरणहेतुना

१ गदाइ (गतानि) इत्यधिकं क० पु० । २ पेसिआणं भट्टिणो पादमूलादौ एव
चरद्दीणं इदं च नाम (प्रेषितयोर्मनुः पादमूलादत्र चरंत्योः । इदं च नाम) इति

क० पु० पाठः । ३ सअलं पडिकम्म अप्पिदं ता (सकलं परिकर्मा-

र्पितं तस्मात्) इति क० पु० पाठः । ४ होइ (भवति) इत्यधिकं

क० पु० । ५ अज्जो (आर्यः) इति क० पु० पाठः ।

उभे—सुदं रष्टिअमुहादो जाव अङ्गुलीअजदंसणं । [श्रुतं राष्ट्रि-
यमुखाद्यावदङ्गुलीयकदर्शनम्]

कंचुकी—(आत्मगतम्) तेन ह्यल्पं कथयितव्यम् । (प्रकाशम्)
यदैव खलु स्वाङ्गुलीयकदर्शनादनुस्मृतं देवेन सत्यमृदपूर्वा मे तत्र-
भवती रहसि शकुन्तला मोहात्प्रत्यादिष्टेति तदाप्रमृत्येव पश्चात्ता-
पमुपगतो देवः । तथाहि ।

रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते

शय्याप्रान्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।

दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा

गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥ ५ ॥

द्यावदङ्गुलीयकदर्शनम् । म इति मया । तथा च वामन—‘ तेमेशब्दो
निपातौ त्वयामयेत्यर्थः ’ इति । यदैव स्मृतं देवेन तदाप्रमृतीत्यन्वयः ।
रम्यमिति । रम्यं स्तवचन्दनचन्द्रपादादिकं द्वेष्टि । चक्षुषापि न
पश्यतीत्यर्थः । ‘ यावद्रम्यमुज्ज्वलं च ’ इत्युक्तेः । प्रकृतिभिर-
मात्यैः पुरा पूर्वं यथा तथा न सेव्यते । पूर्वं तु कार्यापेक्षितया-
धुना त्ववसरापेक्षमित्यर्थः । पूर्वं प्रत्यहमधुना न [तथा] । यथापूर्वं
प्रत्यहमित्युभयं विधेयम् । शय्यानाम् । न शय्यायाः । प्रान्तेषु । न
मध्ये । यानि विवर्तनानि पारिलुण्ठनानि । न स्वापः । तैरुन्निद्रो गतनिद्र
एवेति पूर्वत्र हेतुत्वेन योज्यम् । क्षपा निशाः । न तु निशाम् । विगम-
यतीति विरुद्धं यथा स्यात्तथातिवाहयति । न तु गच्छति (?) । यद-
न्तः पुरेभ्यो देवीभ्यो दाक्षिण्येनात्यन्तानुरोधेन । ‘ दाक्षिण्यं नाम
विम्बोष्ठि वैम्बिकानां कुलव्रतम् ’ इत्युक्तेः । एतेनात्यावश्यकत्वं ध्वनि-
तम् । उचितामित्यवस्थापेक्षणीयत्वं ध्वनितम् । ईदृशीं वाचं ददाति ।

लोकापवादः । रम्यमित्यादि । रम्यं नृत्तगीतस्तवचन्दनवनितादिदृश्यश्राव्यधार्योप-
भोगार्हस्वभावमनोहरं वस्तु । एकवचनेन राज्ञस्तद्विषयकद्वेष्ट्यभावपराकाष्टा सूच्यते । द्वेष्टि
विरहपरंपराजनितदुःखानुभवात् दुःखिते मनसि सर्वमसह्यमिति न्यायेन तस्य विपरीत-
बुद्धिजनकतया न सहते । रम्यवस्तुविद्वेषेण विषयनिवृत्तिर्व्यज्यते । तथा च निबंदः ।
अनेन उद्वेगो नाम दशा कथिता । तदुक्तं “ मनसः कंप उद्वेगो कथितस्तत्र विक्रिया ।
चित्तसंतापनिश्चासौ द्वेषः सर्वत्र वस्तुषु ॥ ” इति । यथापुरं पूर्वं यथा तथा प्रकृतिभिर-

सानुमती—पिअं मे । [प्रियं मे]

तदा गोत्रेषु नामसु । ‘ गोत्रं तु नास्ति च ’ इत्यमरः । स्वखलितोऽन्य-
नामग्रहे कृतान्यनामग्रहः संश्रिरमतिकालं व्रीडया लज्जया विलक्षो विस्म-
यान्वितो भवति । ‘ विलक्षो विस्मयान्वितः ’ इत्यमरः । अहं राजा
दुष्यन्तो ममाप्येतादृश्यवस्थेति स्वमनस्येव सविस्मय इत्यर्थः । अत्र
पश्चात्तापादिके कारणे वक्तव्ये यत्तत्कार्यस्य रम्यद्वेषादेर्वचनं तत्पर्या-
योक्तम् । काव्यालिङ्गं च । पुराप्रैति प्रप्रेति क्षक्षीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ ।
वृत्तमनन्तरोक्तम् । प्रियं मे । अस्माद्वैमनस्यादिति व्यधिकरणे पञ्चम्यौ ।

मालैः प्रजाभिर्वा प्रत्यहं न सेव्यते । चित्तपारवश्यान्नान्वास्यते । सार्वकालिकतदेक-
तानचित्तत्वेन कदा वा शकुन्तलाप्राप्तिर्भविष्यतीति चिन्ताजनितालसतया ताभिः सम-
मिष्टानिष्टालोचनमपि न क्रियत इति यावत् । अनेन जडता ध्वनिता । तदुक्तं
“ इदमिष्टमनिष्टं तदिति वेत्ति न किञ्चन । नोत्तरं भाषते प्रश्ने नैक्षते न शृणोति च ॥
यत्र ध्यायति निःसंज्ञं जडता सा प्रकीर्तिता ॥ ” इति । क्षपाः सौधादिविविधकी-
डोचितचन्द्रमलानिलालङ्कृता रात्रीः । शय्याप्रान्तविवर्तनैः विप्रलम्भजनितसर्वाङ्गसन्तापे-
नान्यकान्तालिंगनाभावात् शय्याप्रांतपर्यावर्तनैः । उन्निद्र एव अरल्या निद्राशून्य एव ।
विगमयति न तु तत्तादृक्कामकलाविदग्धकामिनीभिः समं चंदनाद्यङ्गलेपनकुसुमधारण-
संभाषणालिङ्गचुम्बनत्रिविधसुरतप्रणयकलहात्मगौरवमानरक्षणक्षणवैमुख्यपादप्रणामानिषिप-
प्रेमवीक्षणदिनानाकीडापरिश्रमजनितग्लान्यवशस्वारसिकप्राप्तनिद्रया क्षपाः विगमयतीति
भावः । शय्यापर्यावर्तनैः सन्तापः तेन च व्याधिलक्षणा मानसो पीडा निद्राभावेन
विपादः चिन्ता वा । क्षपा इत्यनेन इंदुमलयानिलादिव्यौघ्यम् अनेन व्याधिर्नामावस्थः
सूचिता । तदुक्तं “ अतीष्टसंगमाभावाद्याधिः संतापलक्षणः ” इति । अंतःपुरेभ्यः अंतः-
पुरकान्ताभ्यः आकारगोपनार्थं दाक्षिण्येन सर्वांशु समभावप्रकटनेन यदा यस्मिन्काले
उचितां तत्कालयोग्यां वाचं वचनम् । न तु वाक्यम् । तीव्रपदकदंवात्मकत्वात् ग्लान्या-
वचनमात्र उच्चारितमिति भावः । ददातीति वर्तमानव्यपदेशेनोन्मादप्राप्त्या वृद्धिपूर्वको-
च्चारणाभावादुक्तमेव पुनः पुनर्वदतीति व्यज्यते । तदा तस्मिन्काले गोत्रेषु नामधेयेषु
स्वखलितः विपर्यस्तः अयथावादी शकुन्तलानामवादीत्यर्थः । चिरं व्रीडविलक्षः व्रीडया
लज्जया विगतलक्षः कर्तव्यशून्य इति भावः । चशब्दः क्रियासमुच्चयार्थः । अंतःपुराणां
दाक्षिण्यादनुचितवाक्प्रदानादवहित्यम् । गोत्रस्वखलनेन मोहः तेन चोन्मादः । तदुक्तं
“ सर्वावस्थासु सर्वत्र तन्मनस्कतया सदा । अतस्मिन्नादिति भ्रान्तिरुन्मादः
परिकीर्तितः ॥ ” इति । व्रीडावैलक्ष्येण शंकाविवोधो वा । अनेन श्लोकेन गोत्र-
स्वखलितं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तम् । तदुक्तं “ तद्गोत्रस्वखलितं विदुः । प्रियानुस्मरणादन्याह्वानम-
न्याभिवानतः ॥ ” इति । स्फुटमेवैतत् । पिअं मे इत्यादि । अस्मात्कारणात् प्रभवतः

कंचुकी—अस्मात्प्रभवतो वैमनस्यादुत्तवः प्रत्याख्यातः ।

उभे—जुज्जई । [युज्यते]

(नेपथ्ये)

एदु एदु भवं । [एतु एतु भवान्]

कंचुकी—(कर्णं दत्त्वा) अये, इत एवामिवर्तते देवः
स्वकर्मानुष्ठीयताम् ।

उभे—तह । (इति निष्क्रान्ते) [तथा]

(ततः प्रविशति पश्चात्तापसदृशविषो राजा विदूषकः प्रतीहारी च)

कंचुकी—(राजानमवलोक्य) अहो सर्वास्ववस्थासु रमणी-
यत्वमाकृतिविशेषाणाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः ।
तथाहि ।

अस्मात्कारणात्प्रभवतः समर्थात् । अधिकादित्यर्थः । वैमनस्यादुद्देशात् !
युज्यते । ‘ प्रविश्यापदीक्षेपेण ’ इत्याद्येतदन्तेन द्युतिनामक्रमङ्गमुपाक्षि-
प्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—‘ तर्जनोद्देशेन द्युतिः ’ इति । एतु एतु
भवान् । तह इति तथेति । प्रतीहारीलक्षणमुक्तं प्राक् । अहो आश्चर्ये ।
सर्वावस्थास्वित्थर्थान्तरन्यास एवमित्यादेरुत्तरवाक्यार्थस्य समर्थकः ।
सर्वासु यदा यादृश्यो या उपस्थितास्तासु ताद्रूप्येण रमणीयत्वमित्यर्थः ।
उत्सुक उत्कण्ठितः । विरह्यपीत्यर्थः । एतदवस्थाया अन्यत्र प्रियदर्श-
नत्वमपिशब्दद्योत्यम् । अत एवार्थान्तरन्यासे विशेषपदम् । तथाहीत्यु-
भयपरामर्शः । स एव पद्ये वाच्येन पूर्वांशस्य व्यङ्गे (ज्ञेये) नोत्तरांश-

प्रभोः उत्सवः प्रत्याख्यातः निराकृतः अनेन छलनं नाम सन्ध्यंगमुक्तम् । “ छलनं
नावमाननम् ” अवमाननं नाम प्रत्याख्यानम् । अत्रोत्सवप्रत्याख्याननवमाननम् ।

१ जुज्जई जुज्जई (युज्यते युज्यते) इति क० पु० पाठः । २ प्रविष्टः इति क० पु० पाठः ।

३ विदूषकः—एदु एदु भवं (एतु एतु भवान्) इत्याधिकं क० पु० ।

४ तथाहि इत्याधिकं क० पु० । ५ तथाहि इति नास्ति क० पु० ।

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिवामप्रकोष्ठापितं

विभ्रत्काञ्चनमेकमेव वलयं श्वासोपरक्ताधरः ।

चिन्ताजागरणप्रतान्तनयनस्तेजोगुणादात्मनः

संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥ ६ ॥

स्येति ज्ञेयम् । प्रत्यादिष्टेति । प्रत्यादेशो (दिष्टो) निराकृतिः (तो) विशेषमण्डनस्य प्रक्षेप्यस्यांगुलीयककुमुदादेर्विधिर्धारणविधिर्येन सः । अनेन ' अङ्गान्यभूषितान्येव प्रक्षेप्याद्यैर्विभूषणैः । येन भूषितवद्भ्रान्ति तद्रूपमिह कथ्यते ॥ ' इति रूपं ध्वनितम् । वामस्य प्रकोष्ठस्य मणिवन्धो-
ध्वभागस्यापितं दत्तम् । ' प्रकोष्ठे विस्तृतकरे रूपकक्षान्तरेऽपि च । कर्पूरादधरे चापि ' इति विश्वः । काञ्चनमेवेत्यन्यासंस्पृष्टत्वेनातिशी-
लतत्वं ध्वनितम् । वलयमित्येकवचनं द्वितीयस्य वोढुमसामर्थ्यात् । विभ्रत् । अभ्यस्तत्वान्न नुम् । वामग्रहणेन विरुद्धार्थमवश्यंधारणमुक्तम् । अत एकं मुख्यं सर्वदा सत्त्वात् । ' एके मुख्यान्यकेवलाः ' इत्यमरः । अत एव वामप्रकोष्ठस्यापितं दत्तमिति भूतत्वं च । एतन्मात्रेणैव विशेषो ध्वनितः । श्वासेन विरहित्वादुष्णेनोपरक्तः पाटलो न तु रूक्षोऽधरो यस्य सः । तादृशस्यैव शोभायुक्तत्वं च ध्वनितम् । चिन्तया शकुन्तलागतया यज्जागरणं तेन प्रकर्षेण तान्ते म्लाने नयने यस्य सः । जागरणेन रक्त-
प्रान्तत्वं तेन च शोभातिशययोगित्वं च ध्वनितम् । एषु स्वभावोक्तिः परिकरालंकारश्च । आत्मनस्तेजोगुणाद्दीप्तिरक्षणात्क्षीणोऽपि कुशोऽपि क्षीणत्वेन नालक्ष्यते । क इव । संस्कारार्थमुद्घृष्टो महामणिरिव । महा-
शब्देन जात्यत्वं सर्वगुणविशिष्टत्वं महत्त्वं च ध्वनितम् । यथा शाणो-
ल्लिखितो महामणिः स्वतेजसा क्षीणो न दृश्यते तद्वादित्युपमा । अनेन महामण्युपमानेनास्य क्षीणत्वेऽप्यन्तःसारता सर्वदा दृश्यमानत्वेऽप्यवि-
तृप्तता ध्वनिता । प्रप्रेति पृष्टेति न्तान्तेति क्षीक्ष्येति छेकश्रुतिवृत्त्यनु-
प्रासाः । अथ चिन्तेति संकल्पः, जागरेति निद्राच्छेदः, क्षीण इति तनुता, प्रत्यादिष्टेति विषयनिवृत्तिः, इति कामावस्था अपि

प्रत्यादिष्टेत्यादि । प्रत्यादिष्टः निरस्तः । विशेषमण्डनस्य विशिष्टालंकरणस्य विधिः करणं

सानुमती—(राजानं दृष्ट्वा) ठाणे कखु पच्चादेसविमाणिदा वि
इमस्स किदे सउन्दला किलम्मदि त्ति । [स्थाने खलु प्रत्यादेश-
विमानिताप्यस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यतीति]

राजा—(ध्यानमन्दं परिक्रम्य)

प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखाग्नेदं हतहृदयं संप्रति विबुद्धम् ॥ ७ ॥

भूचिताः । वृत्तमनन्तरोक्तम् । अथ चानेन नायकसात्त्विकगुणेषु
माधुर्यनामा गुण उपाक्षिप्तः । तल्लक्षणं तु—‘तन्माधुर्यं यत्र गात्रदृष्ट्यादेः
स्पृहणीयता । सर्वावस्थासु सर्वत्र’ इति । अन्ये आचार्याः प्रवासाविप्रल-
म्भेऽन्याः कामदशा आहुः—‘अङ्गेष्वसौष्ठवं चैव पाण्डुता कृशतारुचिः ।
अधृतिः श्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छना । मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश
स्मरदशा इह ॥ ’ इति । ‘ प्रत्यादिष्ट—’ इत्यादिनाङ्गेष्वसौष्ठवम्,
‘ क्षीणः ’ इत्यनेन कृशता, ‘ रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा ’ इति पूर्वपक्षेऽरुचिः ।
‘ अरुचिर्वस्तुवैराग्यम् ’ इत्युक्तेः । दाक्षिण्येत्यादिनाधृतिः । ‘ सर्वत्राग-
मिताधृतिः ’ इत्युक्तेः । स्थाने युक्तं खलु प्रत्यादेशेन निराकरणेन विमा-
निताप्यस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यतीति । तत्स्थान इत्यन्वयः । ध्यानमन्द-
मित्यनेनालम्बनोक्ता । ‘ अनालम्बनता वापि शून्यता मनसः स्मृता ’
इत्युक्तेः । प्रथममिति । सारङ्गो हरिणस्तस्येक्षणे इवेक्षणे यस्यास्तया ।
अनेन तद्दर्शनमात्रेण प्रतिबोध उचित इति ध्वन्यते । तत्रापि प्रिययात्य-

येन स तथोक्तः वामप्रकोष्ठार्पितं सव्यकर्पूरमणिबन्धमध्यभागन्यस्तं पुरुषस्यैककटकधारणं
दक्षिणहस्तेनैव कर्तव्यम् । अत्र वामहस्तधारणं तु शकुन्तलादिरहसंभ्रान्तचित्तत्वेनेति
भावः । कांचनं सुवर्णमयं न तु रत्नखचितम् । एकमेव इतरपुरुषविलक्षणार्थं विभ्रन् ।
तेजोगुणात् एकवचनेन गुणस्याद्वितीयत्वं व्यज्यते । संस्कारोच्छिखितः शाणोद्घोढः ।
क्षीणोऽपि स्वाभिलाषालम्बनभूतनायिकाविरहपरंपराजनितदुःखानुभवात् कृशोऽपि संल-
क्ष्यते । पूर्वावस्थापेक्षया दर्शनीयो भवति । अनेन काश्यं नामावस्थान्तरमुक्तम् । चिन्ता-
जागरन्वासास्तु वाच्यतयैवोक्ताः । क्षीणोऽपि संलक्ष्यत इति पाठोऽपि व्याख्यातः ।
ध्यानमन्दमित्यादि । शकुन्तलाचिन्तया शनैः परिक्रम्य । अनेन शून्यदृष्टिः
व्यज्यते । विषयालोकनेऽपि तद्विषयप्रवृत्तेरसंभवात् । प्रथममिति । हतहृदयमिति हृदय-
शब्देन स्वात्माभिधीयते । विबुद्धमिति ज्ञानाधारताप्रतिपादनादात्मन एव ज्ञानाधारत्वात् ।

सानुमती—णं ईदिसाणि तवस्सिणीए भाअहेआणि । [नन्वी-
दृशानि तपस्विन्या भागधेयानि]

विदूषकः—(अपवार्य) लंघिदो एसो भूओ वि सउन्दलावाहि-
णा । ण आणे कहं चिकिच्छिदव्वो भविस्सदि च्चि । [लंघित एष
भूयोऽपि शकुन्तलाव्याधिना । न जाने कथं चिकित्सितव्यो
भविष्यतीति]

कंचुकी—(उपगम्य) जयतु जयतु देवः । महाराज, प्रत्यवे-
क्षिताः प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि
महाराजः ।

न्तहृदया शकुन्तलया प्रतिबोध्यमानमपि । स्वत एव प्रतिबोध उचितः
स नास्त्यपि तु प्रयत्नेनापि प्रतिबोध्यमानं सुप्तं मोहमुपागतम् । अत
एव हतहृदयं दुष्टहृदयं संप्रत्यधुनानुशयदुःखाय पश्चात्तापदुःखाय विबु-
द्धम् । अत्र पूर्वार्धे विशेषोक्तिः । अत्र प्रतिबोधाभावस्ताद्विरुद्धेन सुप्तप-
देनोक्तः । उत्तरार्धे विभावनोपमानुप्रासौ च । नन्वीदृशानीति राजोक्ता-
नुवादः तपस्विन्या अनुकम्पार्हाया भागधेयानि भाग्यानि । ‘ तपस्वी
चानुकम्पार्हः ’ इत्यमरः । लंघित एष भूयोऽपि शकुन्तलाव्याधिना शकु-
न्तलायाः सकाशाद्यो व्याधिस्तेन । अथवा रूपकम् । शकुन्तलैव
व्याधिरुद्धेगदायित्वात् । न जाने कथं चिकित्सितव्यो भविष्यतीति ।
प्रत्यवेक्षिता इति राज्ञो निःशङ्कसंचारार्थं प्रत्यवेक्षणमिति नीतिः ‘ विज्ञेयं

अनेनःत्मावमानरूपो निर्वन्द उक्तः । आत्मन्यकारस्य कारणमाह—प्रथममित्यादिना ।
सारंगक्ष्या मृगाक्ष्या अनेन पूर्वानुभूतादृशकटाक्षवलोकनार्दानां स्मरणं व्यज्यते ।
प्रियधेलनुरागविषयता सूचिता । प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तमिति । जाग्रतोऽपि रागवि-
षयता सूचिता । प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तमिति । जाग्रतोऽपि गाढमुषुप्तिदशायामिव
प्रतिबोधो न ज्ञात इत्यर्थः । अनेन तत्तादृग्रूपवत्या खानुरागावलंबनभूतया तथा तदा
तथा प्रतिबोधनेऽपि स्वकृतकार्यस्मरणाभावेनाज्ञानस्य पराकाष्ठोक्ता । तादृशमुखासिद-
शायामज्ञानमेको दोषः संप्रति तदसन्निहितकाले बोधनं तु केवलमनुशयेन दुःखजननाय
न तु सुखायेति भावः । पूर्वमज्ञानादकार्यं कृत्वा ततो विवेकात् पश्चात्तापोऽनुशयः ।
अनुशयदुःखायेत्यनेन तत्संपादनापोयाभावः सूचितः । उपायवत्त्वेऽनुशयाभावात् दुःख-
जननेन धैर्याभाव उक्तः । धीरस्य महत्यपि विनिपाते दुःखाभावात् । ध्यानमन्दमिति
शून्यदृष्टिता कथिता । विषयावलोकनेऽपि तद्विषयप्रवृत्त्यसंभवात् । अथवा सारं मनोहरं

राजा—वेत्रवति, मद्बचनादमात्यमार्यपिशुनं ब्रूहि । चिरप्रबोधनात् संभावितमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् । यत्प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यमार्येण तत्पत्रमारोप्य दीयतामिति ।

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः) [यद्देव आज्ञापयति]

राजा—वातायन, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

कंचुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः)

विदूषकः—किदं भवदा णिममच्छिअं । संपदं सिमिरानवच्छे-
अरमणीए इमस्सिं पमदवणुद्देसे^१ अत्ताणं रमइस्सामि । [कृतं भवता
निर्मक्षिकम् । सांप्रतं शिशिरातपच्छेदरमणीयेऽस्मिन्प्रमदवनोद्देश
आत्मानं रमायेष्यसि]

राजा—वयस्य, रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति यदुच्यते तद-
व्यभिचारि वचः । कुतः ।

प्रमदवनं नृपस्तु यस्मिञ्छृद्धान्तैः सह रमते पुरोपकण्ठम्^२ इति हलायुधः ।
चिरकालेन प्रबोधनाज्जागरणात् । यद्देव आज्ञापयतीति । वातायनेति
कंचुकिनाम् । नियोगमधिकारम् । कृतं भवता निर्मेक्षिकम् । सांप्रतं
शिशिरातपच्छेदरमणीये । नाप्यत्यन्तं शिशिरं नाप्यातपः । अस्मिन्प्र-
मदवनोद्देश आत्मानं रमायेष्यसि । रन्ध्रोपनिपातिनः । ‘ छिद्रेष्वनर्था

गच्छत इति सारङ्गे अक्षिणी यस्याः सा तथोक्ता । वातायन इति तस्य कंचुकिनो नाम-
वेयम् । वयस्येत्यादि । वयस्यशब्देन त्वमेव प्रकृतदुःखप्रतीकारहेतुर्नान्य इति भावः ।
तदुक्तं “ समानशीलव्यसनो गुह्याख्यानैकभाजनम् । विपत्प्रतिक्रियाभिज्ञो वयस्यः परि-
कीर्तितः ॥ ” इति । रन्ध्रे छिद्रे स्वास्थ्याभावे सति उपनिपतन्तीति ते तथोक्ताः अनर्थाः
आपद इति यदुच्यते लोकेनेति शेषः । तद्वचः तद्वचनम् । एकवचनेन सर्वलोकैककण्ठता
व्यज्यते । अव्यभिचारि अविपर्ययसि अनुभवप्रमाणेनान्यथा न भवतीत्यर्थः । निश्च-
स्येति । दुःखपरंपराजनितनिश्वासः कण्ठोक्तः । रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति दैन्यम् ।

१ दाणिं (इदानीं) इत्यधिकं क० पु० । २ सिसिरे (शिशिरे) इति क०

पु० पाठः । ३ सुहं (सुखं) इत्यधिकं क० पु० । ४ (निश्चस्य)

इत्यधिकं क० पु० ।

मुनिमुताप्रणयस्मृतिरोधिना

मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता

धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥ ८ ॥

विदूषकः—चिट्ट दाव । इमिणा दण्डकष्टेण कन्दप्पवाहिं
णासेस्सं । (इति दण्डकाष्टमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति) [तिष्ठ
तावत् । अनेन दण्डकाष्टेन कन्दर्पव्याधिं नाशयिष्यामि]

बहुलीभवन्ति' इत्युक्तेः । मुनीति । मुनिमुतायां शकुन्तलायाम् । राज्ञो
मुनिमुतात्वेन प्रत्यभिज्ञानात्तथोक्तिः । यः प्रणयः प्रेम तस्य स्मृति-
स्तस्या रोधिना तमसा मोहेनेदं [मम] मनो मुक्तम् । प्रहरिष्यता
मनसिजेन कन्दर्पेण धनुषि चूतशरो निवेशितश्च । मम तद्वियोगो वस-
न्तकालश्च प्रादुरभूदित्यर्थः । चावेककालत्वं द्योतयतः । समुच्चयालं-
कारः । भोजेन तु 'अदृष्टादपि स्मरणे स्मरणालंकारः' इत्युक्त्वा तदलं-
कार इदमुदाहृतम् । अनुप्रासश्च । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । तिष्ठ तावत् ।
अनेन दण्डकाष्टेन कन्दर्पव्याधिं नाशयामि । कन्दर्परूपो व्याधिर्य-

तदेवोपपादयति मुनिमुतेत्यादिना । मुनिमुतेत्यनेन शापानुग्रहाभ्यां सद्य एवानिष्टः
शुभजनककाश्यपार्थीनतया तक्षकशिरोरत्नप्राप्तिरिव दुर्लभस्त्रीरत्नप्राप्तिः सूच्यते । तादृश्याः
प्रणयः गाढानुरागः तस्य स्मृतिः वस्तुसौन्दर्यबलात् गाढानुभवाच्च सार्वकालिकस्मरणं
तद्रोधिना संस्कारपद्मेतं प्रतिबन्धकेन तमसा अज्ञानेन । इदं यन्मनस्तया प्रतिबोध्य-
मानमपि कृतकार्यस्मरणभावात् स्मरणरहितं तादृगिदं मन इति तस्मिन्निदा व्यज्यते ।
मुक्तं परित्यक्तम् । तदा प्रणयविशेषकृतसंभोगादिविविधक्रियाः स्मर्यन्त इति भावः ।
अत एव प्रहरिष्यता मनसिजेन सदा सन्निहितेनेत्यर्थः । अनेन मदनस्य प्राबल्यमुक्तम् ।
चूतशरश्च निवेशित इति अमोघास्त्ररूपत्वेनातिशय उक्तः । धनुषि गोप्यभावेऽपि
प्रयोक्तुः प्रयोगार्हायुधविशेषभूतचापे निवेशितः स्थापितः । परमोद्दीपकोद्यानचूतकलिका-
दर्शनाच्चरमावस्थैव भविष्यतीति भावः । चिट्टेत्यादि । पूर्वं वयस्यशब्दप्रयोगेण त्वमेव
मदनजनितप्रकृतदुःखनिरसनकरणकुशल इति राजवचनस्य दण्डकाष्टप्रहारेण विनान्यदुपा-
यान्तरं न जानामीत्युत्तरं दत्तमिति भावः । कन्दर्पव्याधिमिति मदनस्य किरातोपमानेन

राजा—(सस्मितम्) भवतु । दृष्टं ब्रह्मवर्चसम् । सखे, कोप-
पविष्टः प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विलोभयामि ।

विदूषकः—णं आसण्णपरिआरिआ चदुरिआ भवदा संदिट्ठा !
माहवीमण्डवे इमं वेलं अदिवाहिस्सं । तहिं मे चित्तफलअगदं सह-
त्थलिहिदं तत्तहोदीए सउन्दलाए पडिकिदिं आणेहि त्ति !
[नन्वासन्नपरिचारिका चतुरिका भवता संदिष्टा । माधवीमण्डप
इमां वेलामतिवाहयिष्ये । तत्र मे चित्रफलकगतां स्वहस्तलिखितां
तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिमानयेति]

राजा—ईदृशं हृदयविनोदस्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेशय ।

विदूषकः—इदो इदो भवं । [इत इतो भवान्]

(उभौ परिक्रामतः । सानुमत्यनुगच्छति)

विदूषकः—एसो मणिसिलापट्टअसणाहो माहवीमण्डवो उवहा-
रमणिज्जदाए णिस्संअअं साअदेण विअ णो पडिच्छदि । त-
पविसिअ णिसीदहु भवं । [एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवी-
मण्डप उपहारमणीयतया निःसंशयं स्वागतेनेव नो प्रतीच्छति ।
तत्प्रविश्य निषीदतु भवान्] (उभौ प्रवेशं कृत्वोपविष्टौ)

स्मादिति कन्दर्पव्याधिशब्देन चूताङ्कुर उक्त इति ज्ञेयम् । नन्वासन्नः
परिचारिका चतुरिका भवता संदिष्टा । परिचारिकालक्षणं मातृगुप्ताचः-
र्यैरुक्तम्—‘संवाहने च गन्धे च तथा चैव प्रसाधने । तथाभरणसंयोग-
माल्यसंग्रथनेषु च ॥ विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेः परिचारिका ॥’ इति ।
माधवीमण्डपे वासन्तीमण्डप इमां वेलामतिवाहयिष्ये । तत्र मे चित्रफल-
कगतां स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिमानयेति ।
ईदृशं हृदयविनोदस्थानमिति प्रश्नः । तत्तस्मात्तमेव मार्गं माधवीलतामं-
उपमार्गमादेशय । इत इतो भवान् । एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवी-

निर्दयत्वमुच्यते । भवत्वित्यङ्गीकारे । ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मतेजोविशेषः दृष्टम् । “ इदं ब्राह्म-
मिदं क्षात्रं शापादपि शरादपि ” इति न्यायेनानुभूतम् । ब्रह्मवर्चसं वशिष्ठादीनामिव
तेजः दृष्टम् । भवतु तथा कुर्वित्यर्थः । सखे इत्यादि । अनुकारिणीषु लतास्वित्यनेन

सानुमती—लतासंस्मिता देविखस्सं दाव सहीए पडिकिदिं ।
तदो से भत्तुणो बहुमुहं अणुराअं णिवेदइस्सं । (इति तथा कृत्वा
स्थिता) [लतासंश्रिता द्रक्ष्यामि तावत्सख्याः प्रतिकृतिम् ।
ततोऽस्या भर्तुर्वहुमुखमनुरागं निवेदयिष्यामि]

राजा—सखे, सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथमवृत्तान्तम् । कथितवानास्मि भवते च । स भवान्प्रत्यादेशवेलायां मत्समीपगतो नासीत् । पूर्वमपि न त्वया कदाचित्संकीर्तितं तत्रभवत्या नाम । कच्चिदहमिव विस्मृतवानसि त्वम् ।

विदूषकः—ण विसुमरामि । किंतु सखं कहिअ अवसाणे उण तुए परिहासविअप्पओ एसो ण भूदत्थो त्ति आचक्खिदं । मए वि मिप्पिण्डबुद्धिणा तह एव्व गहीदं । अहवा भविदव्वदा कखु वलवदी । [न विस्मरामि । किंतु सर्वं कथयित्वावसाने पुनस्त्वया परिहासविजल्प एष न भूतार्थ इत्याख्यातम् । मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतम् । अथवा भवितव्यता खलु वलवती]

लतामण्डप उपहारः पुष्पोपहारस्तेन रमणीयता तथा निःसंशयं स्वागतेनेव नोऽस्मान्प्रतीच्छति । तत्प्रविश्य निषीदतु भवान् । लतासंश्रिता-द्रक्ष्यामि तावत्सख्याः प्रतिकृतिम् । ततस्तस्या भर्तुर्वहुमुखमनेकप्रकार-मनुरागं निवेदयिष्यामि । इदानीं शकुन्तलायाः सर्वं प्रथमवृत्तान्तं स्मरामीति संबन्धः । प्रत्यादेशवेलायां निराकरणसमये । न विस्मरामि । किंतु सर्वं कथयित्वावसाने पुनः परिहासविक (ज) ल्प एष न भूतार्थः सत्यार्थ इति । ‘वृत्ते क्षमादावृत्ते भूतम्’ इत्यमरः । आख्यातम् । मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतम् । अथवा भवितव्यता खलु वलवती ।

विराहिजनविनोदस्थानमुक्तम् । तदुक्तं “ विरहिणां चत्वारि विनोदस्थानानि तत्सादृश्यं तत्प्रतिकृतिस्तदंगसंस्मृत्वा तत्तत्स्वप्नश्च ” इति । णविसुमरामीत्यादि । मृत्पिण्डबुद्धिना

सानुमती—(आत्मगतम्) एवं णेदं । [एवमेवैतत्]

राजा—(ध्यात्वा) सखे, त्रायस्व माम् ।

विदूषकः—भो, किं एदं । अणुवण्णं क्खु ईदिसं तुह् । कदा वि सप्पुरिसा सोअवत्तवा ण होन्ति । णं पवादे वि णिक्कम्पा गिरिओ । [भोः, किमेतत् । अनुपपन्नं खल्वीदृशं त्वयि । कदापि सत्पुरुषाः शोकवक्तव्या न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः]

राजा—वयस्य, निराकरणविह्वलायाः प्रियायाः समवस्थामनुस्मृत्य बलवदशरणोऽस्मि । सा हि

इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता

मुहुंस्तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।

पुनर्दृष्टिं वाष्पप्रसरकलुषामर्पितवती

मयि क्रूरे यत्तत्सविषमिव शल्यं दहति माम् ॥ ९ ॥

एवमेवैतत् । भोः, किमेतत् । अनौचित्यामित्यर्थः । अनुपपन्नं खल्वीदृशं त्वयि सर्वदा धीरे राज्ञे स्वयं दुप्यन्ते । कदापि सत्पुरुषाः शोकवक्तव्या न भवन्ति । शोके जातेऽन्येन वक्तव्या न भवन्तीत्यर्थः । अप्रस्तुतप्रशंसा । तत्र दृष्टान्तमाह—ननु प्रवातेऽप्यतिशयितवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः । विह्वलाया विह्वलायाः । बलवदधिकम् । इत इति । अनुगन्तुं व्यवसिता प्रयत्नं कुर्वाणा मुहुरनन्तरमुच्चैस्तिष्ठेति गुरोः पितुः

परच्छलोक्त्यनभिज्ञतया ह्वमानस्थूलबुद्धिनेति यावत् । वयस्येत्यादि । निष्कारणनिराकरणविह्वलायाः स्वपरित्यागं प्रति यं कंचित् स्वकृतापराधं विना निराकरणेन दुःखपरवशायाः प्रियायाः स्वाभिलाषविषयभूतायाः समवस्थां स्वनिमित्तकव्यसनमिभूतशोच्यदशां अनुचिन्त्य प्रत्यादेशसमयजनिततदीयावस्थाभेदानुमुहुर्मुहुश्चितयित्वा । बलवदृढम् । अशरणोऽस्मि जीवितधारणे उपायरहितो भवामि । निष्कारणनिराकरणविह्वलायाः प्रियाया इत्यनेन तस्याः साकृतावलोकनमदगमनादीनामनुभूतत्वात् स्मरणम् । इत इति । इतः स्वस्मात् प्रत्यादेशात् । “ किमिदमुपन्यस्तं व्यपदेशमाविलयितुम् ”

१ परित्रायस्व इति क पु० पाठः । २ सोअपत्तप्पाणो (शोकपात्रात्मानः) इति क० पु० पाठः । ३ निष्कारण इत्यधिकं क० पु० । ४ ततः इति क० पु० पाठः ।

शिष्यस्तास्मिन्गुरुसमे कण्वसमे वदति सति पुनरनन्तरं बाष्पस्याश्रुणः प्रसर आधिक्यं तेन कलुषामाविलां दृष्टं क्रूरे कठिने । इदं व्यङ्ग्यावकाशदानाय । यथा—‘तद्वेहं नताभित्तिमन्दिरम्’ इत्यादौ । मायि निर्घृण-हृदये परोपकारानिरते तादृशानिरुपाधिवश्वकेऽलीकधर्मकंचुक इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । अर्पितवती यत्तन्मां दहति । अत्र दृष्टेर्दाहकत्वासंभवान्मुख्यार्थवाधे कार्यकारणसंबन्धात्तापं लक्ष्यंस्तदतिशयं व्यञ्जयतीति दहतिपदमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यम् । किमिव । सविषं शल्यमिव । विषाक्तः । ‘शल्यं शंकौ शरे वंशे कम्बिकायां च तोमरे’ इति

इत्यादिवाक्यैर्न्यङ्कारं प्राप्य । त्यज्जोषे पंचमी । स्वस्मात् प्रत्यादेशादिति वक्तव्ये इत इत्यनेन तादृक् शकुन्तलापरित्यागेनात्मनिंदा व्यज्यते । अतस्तदनाभिधानमिति भावः । स्वजनमनुगन्तुं व्यवसितेति । स्वजनपदेन स्वजनप्रतियोगिशत्रुभूते स्वस्मिन् शकुन्तलायाः “शत्रुः किं न वदेदसत्” इति न्यायेन बहुपारुष्यवाक्यानुभवः सूच्यते । अनुगन्तुं व्यवसिता उद्युक्ता न त्वनुगता । गमनव्यवसायमात्रकथनेन तादृक्प्रत्यादेश-दशायामपि स्वस्मिन् शकुन्तलाया भर्तृत्वापरित्याज्यबुद्धिः सूच्यते । ततः पश्चात् । गुरुशिष्ये—आः पुरोभागिनीत्यादिना पितरुत्पथया त्वयेत्यादिना च तिष्ठेत्युच्चैर्वदति सति मृदुभाषणार्हस्वजनभावं विहाय विपरीतपरुषवाक्यमालपति सति । गुरुसम इत्यनेन हितवचनप्रदानात्तद्वचनस्यानुबंधनांयता प्रकाश्यते । पुनः प्रतिकूले तव दास्यमपि क्षममिति कथितगुरुशिष्यवचनं प्रमाणीकृत्य पश्चादपीति यावत् । क्रूरे कृतकार्यस्मरणाभावेन स्वनिमित्तकव्यसनाभिभूतजनविषयकदयाकरणाभावाद्धारणे । मयीति—“भर्ता रक्षति यौवने” इति न्यायेन सकलभोगानुभवकारणभूते मयीति यावत् । दृष्टिमित्यनेन एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्तिनीनां योषितामित्यदिवाक्यैस्तद्वचस्य प्रामाण्या-रोपात् पुनर्दृष्ट्यर्थमुक्तम् । एकवचनेन पारवकुलानुचितकृतघ्नतां करोषीति मय्येकदृष्ट्यर्थं स्वां परित्यज्य गमिष्यतीति भिया गुरुशिष्ये एकदृष्ट्यर्थमिति भावः । बाष्पप्रसर-कलुषाम् अकृत्रिमदुःखपरंपराजनितबाष्पनिर्गमाविलाम् । अर्पितवतीति यत् तत् सविषमिव विषलितमिव । विषं यथा रसादिशुक्रपर्यंतेषु धातुषु प्रसपन्नांशुमारकव्यवायविकासिगुणद्वययोगाद्विकारः प्रत्यंगव्यापी भवति तद्वदिति भावः । तदुक्तं “व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते । विकासा विकषन्धातून् सन्धिवंधान्विमुंचति ॥ इति । शल्यं शरः “शल्यं शंकौ शरे वंशे” इति विश्वः । विष-लितबाणविद्वस्य यादृशः सर्वावयवसंतापस्तादृशः स्वस्य भवतीति भावः । यदाह “काश्यं तु प्रथमे वेगे द्वितीये वेपथुं तथा । दाहं तृतीये हिक्कां तु चतुर्थे संप्रयोजयेत् ॥” इति । स्थिता तिष्ठेत्युच्चैरेति पाठान्तरम् । इतः प्रत्यादेशात् मम कलत्रं न भवसीति मयोच्यमाना सती स्वस्मान्नकारमधिगम्य भर्तृविमानितायाः स्त्रियाः पितृकुलमेव शरण-

सानुमती—अम्महे । ईदिसी सकजपरदा । इमस्त संदावेण अहं
रमामि । [अहो । ईदृशी स्वकार्यपरता । अस्य संतापेनाहं रमे]

विदूषकः—भो, अत्थि मे तर्को । केण वि तत्तहोदी आआस-
चारिणा णीदे त्ति । [भोः, अस्ति मे तर्कः । केनापि तत्रभवत्या-
काशचारिणा नीतेति]

राजा—कः पतिदेवतामन्यः परामर्ष्टुर्भुत्सहेन । मेनका किल
सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठेति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः संखी ते
हतेति मे हृदयमाशङ्कते ।

विश्वः । उपमानुप्रासौ । तादृशदृष्टेस्तादृशोऽर्पणात्समं च । गुरुशिष्ये
गुरुसम इत्यत्र कथितपदत्वं न शङ्कनीयम् । तात्पर्यभेदेन लायानुप्रासार्थ-
मेव तथा प्रयुक्तत्वात् । उत्तरत्र पदे वचनस्याकारित्वभयकारणत्वद्योत-
नादितात्पर्यमवगन्तव्यम् । शिखरिणी वृत्तम् । अम्महे आश्चये । ईदृशी
स्वकार्यपरतेत्यर्थान्तरन्यासः । अस्य संतापेनाहं रमामि (मे) । मम
संतोष इत्यर्थः । संतापे संतोष इति विषमम् । एतद्वाक्यार्थसमर्थकः
पूर्वोक्तोऽर्थान्तरन्यासः । यथा यथास्य तापस्तथा तथा शकुन्तलानयनो-
पायं प्रति प्रयत्नवान्भविष्यतीत्याशयः । अस्ति मे तर्कः । केनापि तत्र-
भवत्याकाशचारिणा नीतेति । पतिदेवतां पतिव्रतां परामर्ष्टुं स्पष्टम् ।
जन्मप्रतिष्ठा जन्मस्थानम् । ‘ प्रतिष्ठा स्थानमात्रके ’ इति विश्वः ।

मिति धिया स्वजनमनुगन्तुं व्यवसितोद्युक्ता । गुरुसमे पितृसदृशे गुरुशिष्ये । ततस्तत्रैव
राजनिष्ठ एवेत्यर्थः । “ यदि यथा वदति क्षितिपः ” इत्यादिना “ आः पुरोभा-
गिनि ” इत्यादिना च तिष्ठत्युच्चैर्वदति सति । गुरुसम इत्यनेन शिष्यवचनस्य करणीयत्व-
मुच्यते । पुनः पश्चात् बाष्पप्रसरकलषामुभयत्र न्यक्कारात्परंपराजनितदुःखेनाप्रतिहतनिः-
सरणबाष्पेणाविलां दष्टिम् । क्रूरे कृतकार्यविस्मरणेन दारुणचित्ते । मयीत्यनेन रम्यवस्तु-
न्यक्कारेणात्मनोऽवमाननं सूच्यते । यदृष्टेरपणं तत्सविषं झटिति ईप्सितसिद्धयर्थं विष-
कल्पं बाष्पं न भवति विषमेवेत्यर्थः । शल्यमिव मां दहति भस्मीभावमन्तरेणापि मां
ज्वलयति । जीवितविषये निराशं करोतित्यर्थः । दष्टिमित्येकवचनेन दष्टिद्वयार्पणे सति

१ णाम (नाम) इत्यधिकं क० पु० । २ हा इति क० पु० पाठः । ३ अवणीदे

(अपनीता) इति क० पु० पाठः । ४ उत्सहते इति० क० पु० पाठः ।

५ तां हतां इति क० पु० पाठः ।

सातुमती—संमोहो कखु विह्वअणिज्जो ण पडिबोहो । [संमोहः खलु विस्मयनीयो न प्रतिबोधः]

विदूषकः—जइ एव्वं अत्थि कखु समाअमो कालेण तत्तहो-दीए । [यद्येवमस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्याः]

राजा—कथमिव ।

विदूषकः—ण कखु मादापिदरा भत्तुविओअदुक्खिअं दुहिदरं देक्खिअदुं पारेन्ति । [न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां दुहितरं द्रष्टुं पारयतः]

राजा—वयस्य,

स्वमो नु माया नु मतिभ्रमो नु क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।

असंनिवृत्त्यै तदतीतमेते मनोरथा नाम तदप्रपाताः ॥ १० ॥

संमोहः खलु विस्मयनीयोऽस्वभावत्वात् । न प्रतिबोधः । स्वाभाव्यात्त-
स्येत्यर्थः । यद्येवमस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्याः पूज्यायाः ।
न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां दुहितरं द्रष्टुं पारयतः शकुतः ।
न खल्विति संवन्धः । स्वप्न इति । तच्छकुन्तलालक्षणं वस्त्वसंनिवृत्त्यै
पुनर्निवर्तनाभावाय । अनेनोत्कण्ठातिशयो व्यज्यते । अतीतं गतम् ।
तत्र स्वप्नादिभिश्चतुर्भिर्वितर्कैरत्यन्तासंभावनीयदर्शनीयत्वं व्यज्यते । तत्र
' अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम् ' इत्युक्तेः स्वप्ने

क्षणमपि जीवितुं न शक्यत इति द्योत्यते । स्वप्न इत्यादि । तदित्यनेन पञ्चमांक-
प्रतिपादितं शकुन्तलादर्शनसंभाषणादिकं परामृश्यते । तद्दर्शनादिकं स्वप्नः सुप्तिदशाया-
मनुभूतवरयुवतिदर्शनसंभाषणादिज्ञानं न तु जाग्रदवस्थायां साक्षाद्बुद्धिपूर्वकानुभूतज्ञानम् ।
नु वितर्कं । यथा स्वप्ने तथ्यमिवानुभूतं जाग्रदवस्थायां स दृश्यते तद्वदित्यर्थः । माया ऐन्द्र-
जालिकम् । यथा यः कश्चिदैन्द्रजालिकविद्यानिपुणः वरयुवतिदर्शनसंभाषणादिकमुत्पाद्य
तथ्यमिवानुभावयति पुनस्तास्मिन् गते सति दर्शनादिकमप्यस्तं गतमेव भवति तद्वदि-
त्यर्थः । मतिभ्रमः मिथ्याध्यवसायः यथा आदर्शप्रतिबिम्बितवस्तुनि तत्त्वबुद्ध्या प्रबुध्यद्ध्य-

विदूषकः—मा एवम् । णं अगुलीअअं एव्व णिदंसणं अवस्सं-
भावी अचिन्ताणिज्जो समाअमो होदि त्ति । [मैवम् । नन्वङ्गुलीय-
कमेव निदर्शनमवश्यंभाव्यचिन्तनीयः समागमो भवतीति]

संभाव्यत एतादिति स्वप्नो न्विति पूर्ववितर्कः । स्वप्नश्चेत्स्याज्जाग्रदवस्थायां
नानुभूयत इत्यत आह—माया न्विति । मन्त्रतन्त्राभ्यामसतः प्रकटनं
माया तस्याः कपटघटितत्वाद्विषयसत्त्वाभाव इति भावः । स्यादेवं यद्य-
धिष्ठानं न प्रतीतं स्यादत आह—मतिभ्रमो न्विति । तेनान्याधिष्ठाने
शङ्कुन्तलाभ्रम इत्यर्थः । स्यादेवं यदि व्यवहारक्षमत्वं न स्यादत आह—
तावत्फलमत एव क्लिष्टं पुण्यं न्विति । यावान्व्यवहारः संभाषणादिर्जा-
तस्तावदेव फलं यस्य तत्क्लिष्टमत्यल्पम् । तादृशः कश्चिदत्युत्कृष्टो धर्मः
पूर्वजननेऽत्यल्प एवाचरितः । यस्य तादृगल्पं फलमित्यर्थः । संदेहालं-
कारः । अतःपरमेते त्वयोच्यमाना मया वाशस्यमाना मनोरथाः । नामे-
त्यलीके । अलीका मनोरथा इत्यर्थः । ते तटप्रपाता इति भिन्नरूपकम् ।
यथा वर्षासमये गङ्गादेस्तटा ओघेन पीड्यमाना अहमहमिकया पतन्ति ।
एकः पतति तदुपर्यन्यस्तदुपरीतरः एवं मनोरथानामेके विलीयन्तेऽन्य
उत्पद्यन्ते तेऽपि विलीयन्ते तदितरे उत्पद्यन्त इत्यर्थः । ‘ प्रपातस्त्वतटे
भृगुः’ इति कोशात्पुनरुक्तवदाभासः । नुमानुमेति तमेमेतेति छेकवृत्त्यनु-
प्राप्तौ । द्वादश्युपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः । मैवम् । नन्वङ्गुलीयकमेव
निदर्शनमुदाहरणम् । अवश्यंभाव्यचिन्तनीयः समागमो भवतीति । ‘ विदू-
षकः—जइ एव्वम् ’ इत्यादिनैतदन्तेन रोचन (ना) नामाङ्गमुपाक्षि-
प्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—‘सिद्धामंत्रणतो भाविदर्शिका स्यात्प्ररो-

वसायस्तद्वत् । चिरपरिचयादवज्ञा भवतीति न्यायेन आदर्शभूतान्तःपुरस्त्रीषु वैमनस्यात्ता-
स्वारोपितस्त्रीरत्नान्तरदर्शनाद्यनुभवज्ञानं किमिति भावः । पुण्यं पूर्वजन्मान्तरोपाजितमुक्क-
तविशेषः । तवत्फलमेव । तद्दर्शनमात्रफलजनकमेव । क्लिष्टं परिसमाप्तम् । असन्नित्वस्य
पुनरनादृत्यै तद्दर्शनमतीतिमेव अतिक्रान्तमेव । मनोरथानाम् इतः परं तत्प्राप्तौ सत्यां तदीय-
प्रत्यादेशदुःखनिरसनचुंबनालिङ्गनसंभाषणरहस्यश्रवणपुष्पापचयाद्याकांक्षाविशेषाणां प्रवाहाः
स्रोतांसि परंपरेति यावत् । अतटाः स्ववेगप्रतिबंधकसेतुराहित्येन निरर्गला भवन्तीत्यर्थः ।

राजा—(अंगुलीयकं विलोक्य) अये, इदं तावदसुलभस्थान-
भ्रंशि शोचनीयम् ।

तव सुचरितमंगुलीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।

अरुणनखमनोहरासु तस्याश्रयुतमसि लब्धपदं यदंगुलीषु ॥११॥

चना ' इति । न सुलभमसुलभं तच्च तत्स्थानं च तस्माद्भ्रंशोऽस्यास्ति
तत् । शकुन्तलांगुलिभ्रंशीत्यर्थः । अत एव शोचनीयम् । तवेति । हे
अंगुलीय, नूनं निश्चितं तव सुचरितं पुण्यं ममेव प्रतन्वल्पं विभाव्यते
ज्ञायते । अतीन्द्रियस्य धर्मस्य प्रतनुत्वं कथं ज्ञातुं शक्यत इत्यत आह—
फलेनेति । अत्यल्पफलत्वेन हेतुनेत्यर्थः । ममेवेति सहोपमा । तेन ममापि
पुण्यमल्पं तवापीत्यर्थः । तस्य स्वस्याल्पपुण्यत्वे हेतुः पूर्वं दर्शितः ।
अस्याल्पपुण्यत्वे हेतुमाह—अरुणेति । यस्मात्तस्या विजितत्रिभुवनसुन्दर्या
मयि निर्व्याजमनुरक्तायाः पुरः परिस्फुग्न्त्या इवांगुलीषु पुरुषांगुलीयस्य
स्थूलत्वात्कदाचित्कानिष्ठिकायां तत्र शिथिलं सदन्यांगुलौ तत्रापि तथा-
विधमितरांगुल्यामिति बहुवचनाभिप्रायः । प्रेमातिशयेन वा सर्वाङ्गसृष्टि-
केव सर्वांगुलीषु निक्षेपः । यद्वा विस्हातिकृशतया मुकुलीकृतासु पञ्चस्व-
गुलीषु विन्यासाद्बहुवचनोपपत्तिः । तथा चाभियुक्ताः । ' तस्याः किञ्चि-
त्सुभग तद्भूतानवं तद्वियोगाद्येनाकस्माद्वल्यपदवीमंगुलीयं प्रयाति ' इति ।
लब्धपदं महता भाग्योदयेन यथा कथञ्चित्प्राप्तस्थित्यपि सञ्चयुत-
मसि । कीदृश्वंगुलीषु । अरुणा नखा यासु ताः । नखेति तलस्याप्युपलक्ष-
णम् । ताश्च ता मनोहराश्च नातिस्थूला नातिकृशा नातिह्रस्वा नातिदीर्घा
न वक्रा न सरला इत्यर्थः । एतेन स्वयोग्यत्वं ध्वनितम् । उक्तं च सामुद्रे
स्त्रीलक्षणे—' नातिह्रस्वा नातिदीर्घा न स्थूला न कृशा अपि । अवक्राः
सरला रक्तनखा रक्ततला अपि ॥ कोमलाः सितविन्दाब्ज्या भंगुरा दीप्तिम-
न्नखाः । तादृगंगुलयो यस्याः सा भवेद्राजवल्लभा ॥ ' इति । अनुमानकाव्य-
लिङ्गानुप्रासाः । ननु ममेवेतिवत् ' कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत् ' इत्या-

अये इत्यादि । तवेति । सुचरितं मुद्रतविशेषः । प्रतनु अत्यल्पं फलेन प्रयोजनेन ।
अरुणाश्च नखैर्मनोहराश्च तासु अंगुलीष्विति बहुवचनेन स्वविश्लेषानन्तरं शकुन्तलायाः

सानुमती—जइ अण्णहत्थगदं भवे सच्चं एव्व सोअणिज्जं भवे । [यद्यन्यहस्तगतं भवेत्सत्यमेव शोचनीयं भवेत्]

विदूषकः—भो, इअं णाममुद्दा केण उग्घादेण तत्तहोदीए हत्थाब्भासं पाविदा । [भोः, इयं नाममुद्रा केनोद्घातेन तत्रभवत्या हस्ताभ्यासं प्रापिता]

सानुमती—(आत्मगतम्) मम वि कौतूहलेण आआरिदो एसो । [ममापि कौतूहलेनाकारित एषः]

राजा—श्रूयताम् । स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सवाष्पमाह कियच्चिरेणार्यपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

विदूषकः—तदो तदो । [ततस्ततः]

राजा—पश्चादिमां मुद्रां तदंगुलौ निवेशयता मया प्रत्यभिहता—

द्वावपि सहोपमा किं न स्यादिति चेदुच्यते । प्रकृतमुपमेयमप्रकृतमुपमानमिति साधारणी स्थितिः । यत्रोभयमपि प्रकृतमिवशब्दप्रयोगश्च तत्र सहोपमेति रहस्यम् । यथा—‘ आदाय शेषामिव भर्तुराज्ञाम् ’ इत्यादावुभयस्यापि प्रकृतत्वेन विधेयत्वात् । अन्यत्र त्वतिशायकत्वेनाप्रकृतस्योपमानस्यानुवाद्यत्वात् । इयं च साधारणधर्मस्य वाच्यत्व एव संभवतीत्यपि ज्ञेयम् । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । यद्यन्यहस्तगतं भवेत्सत्यं शोचनीयं भवेत् । इयं नाममुद्रा केनोद्घातेन केनोपक्रमेण । ‘ उद्धातः कथ्यते धीरैः स्वाहिते समुपक्रमे ’ इति धराणिः । तत्रभवत्याः शकुंतलाया हस्ताभ्यासं हस्तनैकद्वयं प्रापिता । त्वया तस्यै किमर्थं दत्तेति वचनेऽनौचित्यप्रसङ्गादेतादृशगुक्तिः । ममापि कौतूहलेनाकारित एषः । आकारित इवेति गम्योत्प्रेक्षा । ममाप्येतच्छ्रवणे कौतूहलमासीत् । तदेवानेन पृष्ठमिति भावः । कियच्चिरेण कियता विलम्बेन । प्रतिपत्तिम् । वार्तामिति यावत् । ‘ प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ-

प्रतिदिनं शरीरकार्श्येनोत्तरोत्तरस्थूलप्रत्यंगुलीसमर्पणमिति भावः । उद्धातेन उद्योगेने-

१ हत्थसंसर्गं (हस्तसंसर्गं) इति क० पु० पाठः । २ तदा इत्यधिकं क० पु० ।

३ नाममुद्रां इति क० पु० पाठः ।

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

नामाक्षरं गणय गच्छति यावदन्तम् ।

तावत्प्रिये मद्वरोधगृहप्रवेशं

नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥ १२ ॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम् ।

सानुमती—रमणीओ कखु अवही विहिणा विसंवादिदो ।

[रमणीयः खल्ववधिर्विधिना विसंवादितः]

विदूषकः—कैहं धीवलकपिअस्स लोहिअमच्छस्स उदलब्भन्तल्लं आसि । [कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्योदराभ्यन्तर आसीत्]

राजा—शचीतीर्थं वन्दमानायाः सख्यास्ते हस्ताद्गङ्गास्रोतसि परिभ्रष्टम् ।

विदूषकः—जुज्झ । [युज्यते]

सानुमती—अदो एव्व तवस्सिर्णाए सउन्दलाए अधम्मभीरुणे इमस्स राएसिणो परिणए सन्देहो आसि । अहवा ईदिसो अणु-

स्यात् ' इति धराणि । एकैकमिति । अत्र मुद्रिकायां दिवसे दिवसे मदीयमेकैकं नामाक्षरं गणय । यावत्तद्गणनमन्तं गच्छति । यावद्गणनसमाप्तिरित्यर्थः । त्रिचतुरैर्दिनैरिति भावः । हे प्रिये, ममावरोधगृहमन्तःपुरं तत्र प्रवेशस्तं नेता प्रापयिता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति मयापि प्रत्यभिहितेति संबन्धः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ काव्यलिङ्गं च । वसन्ततिलकं वृत्तम् । मया विस्मृततादृशस्त्रेहदुर्जनधुरंधरेणेत्यादि व्यज्यते । दारुणात्मनेति तादृशव्यङ्ग्यावकाशदानाय । रमणीयः खल्ववधिर्विधिना देवेन शापलक्षणेन च विसंवादितः । कथं धीवरकल्पितस्य कैवर्तखाण्डितस्य रोहितमत्स्यस्योदराभ्यन्तर आसीत् । शचीतीर्थमिति गङ्गायां शक्रावतारापरपर्यायस्तीर्थविशेष उच्यते । युज्यते । अत एवांगुलीयकादर्शनादेव तपस्विन्या अनुकम्पा-

त्यर्थः । आकारितः आहृतः प्रेरित इत्यर्थः । प्रतिपत्तिं प्राप्तिम् । एकैकमित्यादि ।

१ दारुणेन मोहान्नमया इति क० पु० पाठः । २ अहं कथं धीवलखण्डिअस्स (अथ कथं धीवरखण्डितस्य) इति क० पु० पाठः । ३ तदो (ततः) इति क० पु० पाठः ।

४ पारिणअ (पारिणय) इति क० पु० पाठः ।

राजो आहिण्णाणं अवेक्खदि । कहं विअ एदं । [अत एव तप-
स्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणये संदेह
आसीत् । अथवेदशोऽनुरागोऽभिज्ञानमपेक्षते । कथमिवैतत्]

राजा—उपालप्स्ये तावदिदमंगुलीयकम् ।

विदूषकः—(आत्मगतम्) गहीदो णेण पन्था उम्मत्तआणं ।
[गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम्]

राजा—(अंगुलीयकं विलोक्य) मुद्रिके ।

कथं नु तं बन्धुरकोमलांगुलिं
करं विहायासि निमग्नमम्भसि ।

अथवा—

अचेतनं नाम गुणं न लक्षये-

न्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ १३ ॥

हीयाः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणये संदेह आसीत् । अथवे-
दशोऽनुरागोऽभिज्ञानमपेक्षते । कथमिवैतत् । शापाज्ञानादस्या ईदृश्याक्तिः ।
उपालप्स्येऽस्योपालम्भं करिष्ये । अनेनोन्मादः । गृहीतोऽनेन पन्था उन्म-
त्तानाम् । कथमिति । न्विति प्रश्ने । बंधुराः सुंदराः कोमला अंगुलयो यत्र
तम् । ' बंधुरं सुंदरे रम्ये ' इति विश्वः । एतद्विशेषणप्रयोजनमेतत्पूर्वतरपद्ये
निरूपितम् । तं रक्तोत्पलच्छविमतिमृदुलं मया वारंवारं स्वहृदयन्यस्तं येना-
तिप्रीत्या तव धारणं कृतं पुर इव परिस्फुरंतं करं विहाय त्यक्त्वा । अनेन
बुद्धिपूर्वकस्त्याग उक्तो न मोहाङ्गः । कथमम्भसि निमग्नमासि । त्वं त्वलं-

अत्र नाममुद्रायाम् । नामाक्षरं दुष्यन्तेत्यक्षरत्रयम् । अवरोधग्रहप्रवेशम् । कथं न्वि-
त्यादि । अम्भसि कथं कस्मात्कारणात् । न्वितिप्रश्ने । बंधुरं कोकिलादिभिरनुपहत-
तया अखंडितसुंदरं कोमलं नवीनतया मृदु । तेन रागवत्ता मूच्यते । तादृक्पल्लवमिव स्पृह-
णीयांगुलिर्यस्य स तथोक्तः । कोमलपदेनावस्थितिमुखकरत्वमुक्तम् । अचेतनं रम्यपदार्थ-
परिग्रहापरिग्रहानभिज्ञहेतुम् । गुणं पाषाणादेरिव हृदयराहिल्यज्ञानाभावादिकम् । मयैव
चेतनरूपेणैव कस्मादवधीरितेति गुणपरित्यागकारणात् अचेतनत्वादिकं न लक्षये न कल्पे ।

१ कुदो (कुतः) इत्यधिकं क० पु० । २ अचेतनानामगुणं न लक्षये

इति क० पु० पाठः ।

विदूषकः—(आत्मगतम्) कैहं बुभुक्ष्वाए खादिदव्यो हि ।
[कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि]

राजा—प्रिये ! अकारणपरित्यागानुशयतमहृदयस्तावदनुकम्प्य-
तामयं जनः पुनर्दर्शनेन ।

करणं तेन तव दृश्यमेव प्रयोजनं तत्करस्थमपि दृश्यमेव स्थितं सद्यदम्भसि
नितरां मग्नमदृश्यत्वं गतामिति कथम् । एवं तत्करत्यागस्तत्राप्यादृश्यत्वग-
मनमित्युपालम्भद्वयम् । अत्र चेतनव्यवहारारोपात्समासोक्तिः । सा च
गुरुत्वात्स्वाभाविको जलपातस्तत्कर्तृत्वेनौच्यत इति स्वाभाविककृत्रिम-
योरेभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिगर्भा । अथवेति वृत्ताक्षेपालंकारः । नामेति
प्रसिद्धौ । अचेतनं कर्तृगुणं सौन्दर्यादिकं प्रेमादिकं च न लक्षयेदित्य-
थान्तरन्यासः । त्वया त्वचेतनत्वादिदं कृतं मया तु सचेतनेनाप्यत्यनु-
चितकारिणा त्वां प्रति किं वक्तव्यम् । मयैवेत्येवशब्दार्थः । कस्मात् ।
अकारणकमित्यर्थः । स्त्रीमात्रं न भवत्यपि तु प्रिया । अवधीरिता तिर-
स्कृता न तु त्यक्ता । त्यक्तायाः पुनरुपादाने महापुरुषस्यानौचित्यप्रसङ्गात् ।
अवधीरणाकारणाभावे तदुत्पत्तेर्विभावना । श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः
संकरः । वंशस्थं वृत्तम् । कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि । असावु-
न्मत्तः, अत एव विषयान्तरसंचाराभावान्मया भोजनार्थं गन्तुमशक्यमिति
भावः । अथ चाहं यथा बुभुक्षया भक्षितव्यस्तथायमपि तया भक्षितव्य
[इत्ययं] मप्यर्थः । प्रकरणबलाद्बुभुक्षेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च । कस्माद्-
वधीरिता प्रियेत्यत्र प्रियास्मरणात्संकल्पोपनीतां प्रत्याह—अकारणेति ।
अकारणं कारणराहित्येन यः परित्यागस्तेनानुशयः पश्चात्तापस्तेन तप्तं
हृदयं यत्य सः । अत्र परित्यागश्चेत्कथं कारणाभावः । कारणाभावश्चे-
त्कथं परित्याग इति विरोधो नाशङ्कनीयः । अत्र कारणशब्देन प्रसिद्धं

“ अचेतनानामगुणं न लक्षये ” इति पाठान्तरम् । आ इत्यादि । आः इति पीढायां
निपातः । बुभुक्षया शकुन्तलां प्रति रिरंसया राज्ञ इति शेषः । अहं खलु अहमेव
खादितव्यः भोक्तव्यः । शकुन्तला दुर्लभा निकटेऽन्यः कोऽपि न विद्यते शकुन्तला-

(प्राविक्ष्यापटीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता)

चतुरिका—इअं चित्तगदा भट्टिणी । (इति चित्रफलकं दर्शयति)
[इयं चित्रगता भट्टिनी]

विदूषकः—साहु व अस्सं, मधुरावत्थाणदंसणिज्जो भावाणुप्पवेसो।
खलादि विअ मे दिट्ठी णिण्णुणअप्पदेसेसु । [साधु वयस्य, मधुराव-
स्थानदर्शनीयो भावानुप्रवेशः । स्वलतीव मे दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु]

सानुमती—अम्मो एसा राएसिणो णिउणदा । जाणे मही
अग्गदो मे वट्ठदि त्ति । [अहो एषा राजर्षेर्निपुणता । जाने सख्य-
ग्रतो मे वर्तत इति]

राजा—

यद्यत्साधु न चित्रे स्यात्क्रियते तच्चदन्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम् ॥ १४ ॥

नायिकापराधगृहीतं तदेव त्यागे कारणं दृष्टचरमिति । अनेन चित्रफल-
कहस्तायाश्चतुरिकायाः सूचनम् । सूचिताया एवापटीक्षेपेण प्रवेशोऽति-
तित्वरासूचनाय । अपटी जवनिका । ‘ अपटी काण्डपटीका प्रतिसीरा
जवनिका तिरस्करिणी ’ इति हलायुधः । ‘ इयं चित्रगता भट्टिनी ’ इत्य-
नेन यद्राज्ञा पुनर्दर्शनं याचितं तदनया भङ्ग्या कविना संपादितम् ।
अत एव पश्चात् ‘ चित्रफलकं दर्शयति ’ इत्युक्तिः । साधु वयस्येति भिन्नं
वाक्यम् । मधुरं सुन्दरं यदवस्थानमाकृतितस्तया दर्शनीयो हृद्यो भावस्या-
नुप्रवेशोऽभ्यन्तरीकरणम् । सुन्दराकारतया भावाविर्भावो रम्यतर इत्यर्थः ।
स्वलतीव दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु । अनेन मधुराकृतित्वभेवोक्तम् । यथा
प्रत्यक्षदृष्टायामाकृतौ निम्नोन्नतेषु दृष्टिः स्वलति तथा चित्रेऽपीति मह-
दालेख्यकौशलमिति भावः । किं बहुना सत्यानुप्रवेशं कथालावण्यं कौतू-
हलं मे जनयति । एतदेवानुसंधायाह सानुमती—अहो इति । अहो
आश्चर्यं । एषा राजर्षेर्निपुणता । अहं जाने सखी शकुन्तलाग्रतो
मे वर्तत इति । जाने इति संबन्धः । यदिति । चित्रे यद्यत्साधु

धिया मामेव ग्रहियतीत पलायनचिन्ता व्यज्यते । यद्यादिद्यादि । यद्यदित्यनेन

१ पटाक्षेपेण इति क० पु० पाठः । २ साहु (साधु) इत्याधिकं क० पु० ।

३ वट्टिआ (वटिका) इत्याधिकं क० पु० ।

सानुमती—सरिसं एदं पच्छादावगरुणो सिणेहस्स अणवले-
वस्स अ । [सदृशमेतत्पश्चात्तापगुरोः स्नेहस्यानवलेपस्य च]

विदूषकः—भो, दाणिं तिणिण तत्तहोदीओ दीसन्ति । सव्वाओ
अ दंसणीआओ । कदमा इत्थ तत्तहोदी सउन्दला । [भोः,
इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । कतमात्र
तत्रभवती शकुन्तला]

सानुमती—अणभिण्णो कखु ईदिस्सस्स ख्वस्स मोहदिट्ठी अअं
जगो । [अनभिज्ञः खल्वीदृशस्य रूपस्य मोहदृष्टिरयं जनः]

राजा—त्वं तावत्कतमां तकयासि ।

न म्यात्तत्तदन्यथा क्रियते यद्यपि तथापि तस्या लावण्यं किञ्चि-
दनिर्वचनीयया च रेखया चित्रार्थं तूलिकाविहितया अन्यथा क्रियते ।
अथ च शोभाविशेषणान्वितम् । संमार्ज्यं संमार्ज्यं भूयो भूयो
लिख्यमानमपि शोभां नातिक्रामतीति भावः । अथ च शोभया रेखया-
न्वितामेति विरोधाभासः । लावण्यलक्षणमुक्तं प्राक् । रेखालक्षणं संगीत-
रत्नाकरे—‘ शिरोनेत्रकरादीनामङ्गानां मेलने साति । कायस्थितिर्यतो
नेत्रहरा रेखा प्रकीर्तिता ॥ ’ इति । सदृशमेतत्पश्चात्तापेन गुरोराधिकस्य ।
प्राप्तस्यैवाधिकत्वम् । स्नेहस्यानवलेपस्य निर्दोषस्य । स्वाभाविकस्येत्यर्थः ।
इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । कतमा तासां
मध्ये तत्रभवती शकुन्तला । अनभिज्ञः खल्वीदृशस्य [रूपस्य] मोह-

बोप्साया जंगमस्थावरात्मकचेतनाचेतनद्वयं गृह्यते । तयोर्मध्ये यद्यत्साधु न स्यात् अव-
यवसमुदायशोभावर्णोज्ज्वल्यादिना दर्शनीयं न भवेत् तत्तद्वस्तु । चित्रे आलेख्यकर्मणि ।
अन्यथा क्रियते स्थावरजंगमात्मकस्य ब्रह्मसृष्टपदार्थस्य स्वभावरमणीया रमण्यतया
अन्यथा कर्तुमशक्यत्वात् । चित्रस्य तु लेखकभावनापरिपोषावधि पुनः पुनः परिमृज्य
लिखितुं शक्यत्वाच्च साधु क्रियत इत्यर्थः । वर्तमानव्यपदेशेन सर्वलोकसंवाद उक्तः ।
तथापि चित्रस्य साधुत्वसंपादकत्वप्रसिद्धावपि तस्याः स्वभावरमणीयायाः शकुन्तलायाः
लावण्यं सर्वावयवसौन्दर्यं रेखया लेखने किञ्चिदन्वितमीषदेव संगतं न तु बिद्यमानं समग्र-
मिति यावत् । तस्याः रूपलावण्यादिकं चित्रेऽपि लिखितुमशक्यमिति भावः । ग्रंथ-

१ सहीहवस्स मोहदिट्ठी (सखीरूपस्य मोहदृष्टिः) इति क० पु० पाठः ।

२ कां इति क० पु० पाठः ।

विदूषकः—तक्केमि जा एसा सिडिलकेशवन्धणुद्वन्नुकुसुमेण
केसन्तेण उब्भिण्णस्सेअविन्दुणा वअणेण विमेसदो ओसुरिआहिं
बाँहाहिं अवसेअग्निणिद्धतरुणपल्लवस्स चूअपाअवस्स पामे इमि-
परिस्सन्ता विअ आलिहिदा सा सउन्दला । इदराओ मदीओ ति ।
[तर्कयामि यैषा शिथिलकेशवन्धनोद्धान्तकुसुमेन केशान्तेनोद्भिन्न-
स्वेदविन्दुना वदनेन विशेषतोऽपमृताभ्यां बाहुभ्यामवसेकस्त्रिध-
तरुणपल्लवस्य चूतपादपस्य पार्श्व ईषत्परिश्रान्तेवालिखिता ना
शकुन्तला । इतरे मर्याविति]

राजा—निपुणो भवान् । अस्त्यत्र मे भावचिह्नम् ।

स्विन्नांगुलिविनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अश्रु च कपोलपतितं दृश्यमिदं वर्तिकोच्छ्वासात् ॥ १५ ॥

दृष्टिर्मुग्धदृष्टिरयं जनः । तर्कयामि यैषा शिथिलकेशवन्धनोद्धान्तकु-
सुमेन केशान्तेनोद्भिन्नस्वेदविन्दुना वदनेन विशेषतोऽधिकमपमृताभ्यां
नतांसाभ्यां बाहुभ्यां मुजाभ्यामवसेकस्त्रिधतरुणपल्लवस्य चूतपादपस्य
पार्श्व ईषत्परिश्रान्तेव । अत्र पूर्वं तृतीयान्तत्रयं हेतुत्वेन योज्यम् । आलि-
खिता सा शकुन्तला । इतरे मर्यावौ भावेन सात्त्विकभावेन कृतं चिह्नं
भावचिह्नम् । मध्यमपदलोपी समासः । ‘ तावच्चिह्नम् ’ इति पाठे सुबो-
धमेव । स्विन्नेति । स्विन्ना या अंगुलयः सात्त्विकभावात्तासां विनिवेशः
स्थितिः । रेखाप्रान्तेषु तत्रैकचित्रपटसंप्रयोगान्मलिनो दृश्यते । मलिनत्वं
स्वेदादेव चित्रपटोद्दर्शनात् । कपोलपतितं लिखिताकृतिकपोलप्राप्तमश्रु
गौरवभिया योजनान्तरं न क्रियते । तक्केमि इत्यादि । बाहुभ्यामुपलक्षितेत्यर्थः ।
अस्तीत्यादि । भावचिह्नं दर्शनीयानां तिसृणां मध्ये शकुन्तलाज्ञापकं चिह्नमस्ति ।
चित्रलेखनसमये स्वानुरागालम्बनभूतोत्तमनायिकायाः सर्वावयवहस्तावभ्यादिस्मरणजनित-
सात्त्विकभावजनितचिह्नमस्तीत्यर्थः । कुतः कस्मात्कारणान् । स्विन्नेति । रेखाप्रान्तेषु
अंगोपांगप्रत्यंगादिविभागज्ञापकतत्तद्गोचितमपीहरितादिरेखापर्यन्तेषु स्विन्नांगुलिविनिवेशः

१ सिडिलबंधुद्वत्तकुसुमेण (शिथिलबंधुद्वत्तकुसुमेन) इति क्र० पु० पाठः । २ बाह्याहिं

ज्वलन्निखदा (बाह्यभिरुपलक्षिता) इति क्र० पु० पाठः । ३ एसा तत्तहोदी

(एषा तत्रभवती) इति क्र० पु० पाठः । ४ रेखोपांतेषु इति क्र० पु० पाठः ।

५ लक्ष्यं इति क्र० पु० पाठः । ६ वर्णिका इति क्र० पु० पाठः ।

चतुरिके, अर्धलिखितमेतद्विनोदस्थानम् । गच्छ । वार्तिकां तावदानय ।

चतुरिका—अज माढव्य, अवलम्ब चित्तफलं जाव आ-
च्छामि । [आर्य माढव्य, अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदागच्छामि]

राजा—अहमेवैतदवलम्बे । (इति यथोक्तं करोति)

(निष्क्रान्ता चेटी)

राजा—अहं हि

साक्षात्प्रियामुपगतामपहाय पूर्व

चित्रार्पितां पुनरिमां बहु मन्यमानः ।

स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य

जातः सखे प्रणयवान्मृगतृष्णिकायाम् ॥ १६ ॥

मम सात्विकभावेनोत्पन्नं चेदं वार्तिका चित्रपटे लेपविशेषस्तस्योच्छ्वास
उच्छूनता तस्मात् । ' पटलेपे पक्षिभेदे तूलिकायां च वार्तिका ' इत्यजयः ।
अनुमानानुप्रासो । अनेन हेतुलक्षणं भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—' स
हेतुरिति निर्दिष्टो यत्साध्यार्थप्रसाधकम् ' इति । वार्तिकां तूलिकाम् । आर्य
माढव्येति विदूषकसंज्ञा । अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदागच्छामि ।
साक्षादिति । पूर्वमव्यवाहितसमये । न तु कालान्तरे । अन्यथोपगतामिति
प्रकृतिप्रत्ययार्थेनार्थपौनरुक्त्यं स्यात् । केवलं नारीमात्रं न, अपि तु
प्रियाम् । साक्षात्प्रत्यक्षेण । ' साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः ' इत्यमरः । उप-
सर्गापे गतां प्राप्ताम् । न त्वाभासमात्रेण न त्वश्रुकागमनम् (?) ।
अथ च प्रत्यक्षेण प्रियामिति ज्ञातामपहायावगणय्य । न तु त्यक्त्वा ।

नायिकास्मरणजनितस्वदयुक्तांगुलीनां विनिवेशः स्पर्शस्थानं मलिनः प्रसरत्स्वेदजलसंपर्क-
वशात् मलीमसो दृश्यते स्फुटं विभाव्यते । अश्रु च तदीयप्राप्तिदुर्घटत्वप्रत्यादेशादिस्मरण-
जनितदुःखपरंपराजनितनेत्रजलं च वर्णिकोच्छ्वासात् वर्णिकायाः सितासितहरितादिवर्णि-
काया उच्छूनत्वाद्देतोः कपोलपतितम् आलेख्यस्य कपोले पतितम् । लक्ष्यं विभाव्यम् ।
चित्रनिर्माणसमये नेत्रजलप्रादुर्भावेन हस्तशैथिल्यविलम्बेन तत्र किंचिद्वर्णाधिक्यं भवति ।
तस्मादुच्छूनतेति यावत् । वर्तिकोच्छ्वासादित्यपि पाठः । साक्षादित्यादि । प्रियां शृङ्गार-

१ तस्माद्गच्छ वर्णिकां इति क० पु० पाठः । २ वर्णिआसमुगगं गल्लिअ (वर्णि-
कासमुद्रकं गृहीत्वा) इत्यधिकं क० पु० । ३ अहं हि इति नास्ति क० पु० ।

४ अहं इति क० पु० पाठः ।

विदूषकः—(आत्मगतम्) एसो अत्तभवं णदिं अदिक्कमिअं
मिअतिण्हिआं संकन्तो । (प्रकाशम्) भो, अवरं किं एत्थ लिहि-
दव्वं । [एषोऽत्रभवान्नदीमतिक्रम्य मृगतृष्णिकां संक्रान्तः । भोः
अपरं किमत्र लिखितव्यम्]

सानुमती—जो जो पदेसो सहीए मे अहिख्खो तं तं आलिहि-
दुकामो भवे । [यो यः प्रदेशः सख्या मेऽभिरूपस्तं तमालिखितु-
कामो भवेत्]

राजा—श्रूयताम् ।

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी

पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः

शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥ १७ ॥

त्यक्तस्य पुनरुपादाने महापुरुषस्यानौचित्यप्रसङ्गात् । पुनरनन्तरं चित्रा-
र्पितां लिखितामिमां पुरतो दृश्यमानां बहुमन्यमान आदरेणावलोक-
मानः । पथि मार्गे निकामजलां संपूर्णोदकां स्रोतोवहां नदीम् । अथ च
यतो निकामजलमतः स्रोतोवहां प्रवहद्दृष्टामिति च योज्यम् । अती-
त्यातिक्रम्य मृगतृष्णिकायां मरुमरीचिकायां प्रणयवान्प्रीतियुक्तो जातः ।
हेतुनिदर्शना । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । मुपमपेति मन्यमान इति छेकानुप्रा-
सोऽपि । अपहाय बहुमन्यमान इत्यनयोर्निर्हेतुकत्वं नाशङ्कनीयम् ।
शापस्य तन्मोक्षेण विरहस्य प्रकरणलभ्यत्वात् । वसन्ततिलका वृत्तम् ।
एषोऽत्रभवान्नदीमतिक्रम्य मृगतृष्णिकां संक्रान्तः । अयमेतस्याः कथं
निवर्तनीयो भविष्यतीत्याशयः । पूर्वमुन्मत्तानां पन्था अनेन गृहीत
इत्युक्तः । भोः, अपरं किमत्र लिखितव्यम् । यो यः प्रदेशः सख्याः
संबन्धी मेऽभिरूपः सुन्दरस्तं तमालिखितुकामो भवेत् । कार्येति ।
मनोरथसमुचितविषयभूताम् । इह चित्रफलके स्रोतोवहां नदीम् । प्रणयवान् चाच्छावान् ।
कार्येत्यादि । सैकतलीनहंसमिथुना संकनेषु विविधक्रीडोचितपुलिनेषु लीनानि क्रीडाय

१ सव्वं (सख्यं) इत्यधिकं क० पु० । २ वअस्स (वयस्य) इत्यधिकं क० पु० ।

३ असंसअं (असंशयं) इत्यधिकं क० पु० । ४ अहिख्खो (अभिरुचितः)

इति क० पु० पाठः ।

अनेन पद्मेनाश्रमस्थं पूर्वानुभूतं तदानींतनमुद्दीपनं विभावगणं स्मरति । ते च स्मृताः संभ्रमप्रवासहेतुकं विरहमेव पोषयन्ति । सैकते लीनं हंसमित्युनं यस्याः सा । अनेनोद्दीपकत्वातिशयो व्यज्यते । मालिनीनाम्नी स्रोतोवहा नदी कार्या । स्रोतोवहेत्यनेन जलवाहित्वम्, तेन स्वभावापरित्यागः^६ तेन रमणीयत्वम्, तेन चोद्दीपकत्वं व्यज्यते । मालिनीमभित इत्याभितोयोगे द्वितीया । गौरीगुरोर्हिमवतः । अनेन कन्यापितृत्वेन तदुःखानुभवा-
त्तत्प्रदेशेऽविधितसंकेतत्वं द्योत्यते । निषण्णहरिणा इत्यनेनात्यन्तविवि-
क्तत्वम्, तेन भृशमुद्दीपकत्वम्, तेन च सुरतक्षमत्वं ध्वन्यते । पावना इत्यनेन शुचित्वेन रम्यत्वेन पर्यवसानम् । पादाः प्रत्यन्तपर्वताः । कार्या इत्यनुषज्यते । शाखास्वालम्बितानि वल्कलानि वृक्षत्वचो यस्य । अनेनाश्रमपथानतिदूरत्वेन तस्याः शालीनत्वं ध्वनितम् । तस्य तरोरधः कृष्ण-
मृगस्य कृष्णसारस्य गृद्धे । वामनयनमिति स्त्रीस्वभावत्वात् । कण्डूय-
मानां मृगीं निर्मातुमिच्छामि । अत्र कण्डूयनं गृङ्गारानुभावसूचकं वर्षण-
मात्रम् । अनेनाप्युद्दीपकत्वं ध्वनितम् । पूर्वं कार्येत्युक्त्वा निर्मातुमिच्छा-
मीत्युक्तिस्तु वर्षणस्य लेखनायोगात् । तेनैतदपीच्छामि । न वस्तुतः कर्तव्यमिति भावः । स्वभावोक्तिः । लीनलिनीति गौरीगुरोरिति मृगमृगी-
मिति मनमानामिति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । गौरीगुरोरिति प्रसङ्गो-

संसक्तानि हंसमित्युनानि इतरपक्षिविलक्षणरमणीयगतिशब्दवर्णयुक्तहंसद्वंद्वानि यस्याः सा तथोक्ता । अनेन पुलिनविहरणवेतसगृहवासजलक्रीडादिलीलासमुचितप्रदेश इति ज्ञाप्यते । पुलिनशब्देन तत्र विहरणे सशीकरपवनस्पर्शः सूच्यते । हंसमित्युनशब्देन पक्षिजातेः सार्वकालिकक्रीडया परमोद्दीपकत्वमुक्तम् । तां मालिनीमभितः । पादाः प्रत्यन्तपर्वताः । अनेन न गिरिगह्वरकुञ्जनिर्झरादिषु परस्पररात्मगोपनक्रीडाद्यर्हप्रदेश इति व्यज्यते । गौरीगुरोः हिमाद्रेः । अनेनामानुषप्रभावजनगम्यप्रदेश इति प्रतीयते । निषण्णहरिणा इत्यनेन विजातीयमृगकुलावस्थानात् निर्गलक्रीडोचितविविक्तप्रदेश इति ज्ञाप्यते । शाखालम्बितवल्कलस्येत्यनेन शरीरपथत्वसूचकत्वमुक्तम् । वामनयनमिति स्त्रीजातेर्वाम-
भागस्य मन्मथकलाविष्टानत्वात् वामनयनमित्युक्तम् । इच्छामीति । कंठृतिक्रियायाः चित्रे लिखितुमशक्यत्वादिच्छामीत्युक्तम् । अत्र न केवलं शकुन्तलरूप लावण्या-
द्यतिशयेन तदनुरागातिशयो जातः किंतु रमणीयदेशकालविभावेनापि शृङ्गारो मूर्धन्यः संवृत्त इति भावः । कृष्णमृगस्य शृंगे वामनयनं स्वकीयं सव्यनेत्रं कंठूयमानां मृगीं

विदूषकः—(आत्मगतम्) जेह अहं देख्खामि पूरिदव्वं णेण चित्तफलं लम्बकुच्चाणं तावसाणं कदम्बेहिं । [यथाहं पश्यामि पूरितव्यमनेन चित्रफलकं लम्बकूर्चानां तापसानां कदम्बैः]

राजा—वयस्य, अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसार्धनमभिप्रेतमस्माभिः ।

विदूषकः—किं विअ । [किमिव]

सानुमती—वणवासस्स सोउमारस्स अविण्णस्स अजं सरिसं भविस्सदि । [वनवासस्य सौकुमार्यस्याविनयस्य च यत्सदृशं भविष्यति]

राजा—

कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बिकेसरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥ १८ ॥

आदानादुदात्तालंकारश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । यथाहं पश्यामि । पूरितव्यमनेन [चित्रफलकं] लम्बकूर्चानां तापसानां कदम्बैः समूहैः । प्रसाधनमलंकरणम् । अभिप्रेतमभिमतम् । किमिव । वनवासस्येत्यनेन पुष्पादिकम्, सौकुमार्यस्य चेत्यनेन कुसुमानामपि यत्कोमलतरं तदेकद्वित्रिधारणं च, अविनयस्य चेत्यनेन शेखरादिव्यावर्तनं व्यज्यते । यत्सदृशं भविष्यति । कृतमिति । अत्र कर्णशब्देन स्वस्य तेन भूषणवत्त्वं बोधयता नैकट्यात्कर्णशिरोऽन्तरालदेशो लक्ष्यते । तेन परस्परोपकारकरणादन्योन्यालंकारो व्यङ्ग्यः । तत्रार्पितमारोपितं बन्धनं वृत्तं यस्य तत् । गण्डं मर्यादीकृत्य विलम्बिताः केसरा यस्य तत् । एतेन केवलं कर्णं न भूषयति, अपि तु गण्डमपीति व्यज्यते । शिरीषं शिरीषपुष्पं न कृतम् । हे सखे । शिरीषपदेन कोमलत्वं ध्वनतान्यत्तद्यो (तदयो) ग्यामिति तस्याः सुकुमाराङ्गत्वं व्यज्यते । शिरीषाकसेन (?) मध्ये तत्र तस्यैव समावेशयोग्यत्वात् । एतेन तत्स्तनयोरिति पीवरतया परस्परोत्पीडनत्वम्, तेनालिङ्गनयोग्यत्वम्, तेन च तदप्राप्त्या स्वस्याधन्यत्वादि व्यज्यते । निर्मातुमिच्छामि । जइ इत्यादि । सार्धः समूहः । कृतमित्यादि । कर्णं केशपा-

१ जइ एवं णूणं णेण (यद्येवं नूनमनेन) इति क० पु० पाठः । २ लम्बकुच्चाणं तावसाणं (लम्बकुचानां तापसानां) इति क० पु० पाठः । ३ सद्वेण (सार्धेन) इति क० पु० पाठः । ४ अत्र विस्मृतं इत्यधिकं क० पु० । ५ अजं अणुसरिसं तं (च यदनुसदृशं तत्) इति० क० पु० पाठः ।

विदूषकः—भो, किं पुं तत्तहोदी रक्तकुवलयपल्लवसोहिणा
अग्रहस्त्येण मुहं ओवारिअ चइदचइदा विअ ठिआ । (सावधानं
निरूप्य । दृष्ट्वा) आ, एसो दासीए पुत्तो कुसुमरसपाडच्चरो तत्त-
होदीए वअणं अंहिलंधेदि महुअरो । [भोः, किं नु तत्रभवती
रक्तकुवलयपल्लवशोभिनाग्रहस्तेन मुखमपवार्य चकितचकितेव
स्थिता । आः, एष दास्याः पुत्रः कुसुमरसपाटच्चरस्तत्रभवत्या
वदनमभिलंघति मधुकरः]

राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः ।

विदूषकः—भवं एव अविणीदाणं सासिदा इमस्स वारणे
पहविस्सदि । [भवानेवाविनीतानां शासितास्य वारणे प्रभविष्यति]

रचितं न चेति संबन्धः । अत्राप्यन्योन्यशोभाहेतुत्वेनान्योन्यालंकारो
व्यङ्ग्यः । क्रिययोः समुच्चितत्वात्समुच्चयालंकारः । एकाधिकरणत्वेनापि
तस्येष्टत्वात् । उपमा च । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासयोः संकरः । शिरोसरेति रीचि-
रचीति न्वन्तरे इति छेकानुप्रासोऽपि । 'श्लेषानुप्रासयमकचित्रेषु सशयोर्न
मित्' इत्याद्युक्तेः । वंशस्थं वृत्तम् । किं नु तत्रभवती रक्तकुवलयस्य
पल्लवः पत्रं तद्वच्छोभिना । यद्वा रक्तौ कुवलयपल्लवौ तद्वच्छोभिना अग्रहस्तेन
मुखमपवार्य चकितचकितेव स्थिता । किं न्विति संबन्धः । एष दास्याः
पुत्रः कुसुमरसपाटच्चरः पुष्पमधुचौरः । अनेनैवापराधेन दण्ड्योऽपराधान्तरे
च सुतरां दण्डनीय इति व्यज्यते । यस्याः कस्याश्चिन्न, अपि त्वत्रभवत्याः
पूज्याया वदनमभिलंघयति । मधुकर इति साभिप्रायम् । राज्ञस्तु तद्देश
एव तिष्ठामीति बुद्ध्या नन्वित्याद्युक्तिः । विदूषकस्तु चित्रगतस्य वारं-
यितुमशक्यत्वादिति सोल्लुण्ठं स्वभावोक्तिमाह—भवानेवाविनीतानां शासि-
तास्य वारणे प्रभविष्यति । राजा तु तादृक्त्वबुद्धे (द्वयै) व प्रत्युत्तर-

१ ख (खलु) इत्यधिकं क० पु० पाठः । २ दल इति क० पु० पाठः । ३ आवारिअ
(आवृत्य) इति क० पु० पाठः । ४ कुसुमासव इति क० पु० पाठः । ५ अदिलंधेदि
दुष्टं (अतिलंघते दुष्टः) इति क० पु० पाठः । ६ निवार्यतामेष दुष्टः इति क० पु० पाठः ।

७ अविणीदानुशासी (अविनीतानुशासी) इति क० पु० पाठः ।

राजा—युज्यते । अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे, किमत्र परिपतनखेदमनुभवासि ।

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिबति ॥१२॥

सानुमती—अज्ज अभिजादं क्व एसो वारिदो । [अद्याभिजातं स्वल्पे वारितः]

विदूषकः—पडिसिद्धा वि वामा एसा जादी । [प्रतिपिद्धापि वामैषा जातिः]

यति—युज्यत इति । कुसुमग्रहणं लतायां (याः) सद्भावसूचनार्थम् । कुसुमयुक्ता लता कुसुमलतेति मध्यमपदलोपी समासः । तस्या अपि प्रियोऽतिथिर्न तु यः कश्चिदतिथिस्तस्य संबोधनम् । यत्र तु सा तादृशी लता तत्र परिपतनमुचितम् । अनुसतिनात्र नातिथित्वं सुतरां न प्रियातिथित्वम् (?) परिपतनरूप एव खेदस्तमनुभवासि, न तु मधुलवलाभोऽपीति भावः । चित्रलिखितायां तत्पुष्पे भ्रमर्यपि लिखिता तामुद्दिश्यैषेत्युक्तिः । एषेति । कुसुमनिषण्णेत्यनेन तवायत्नसाध्यं स्थानामिति भावः । अनु-रक्तेत्यनेन तव तत्रोचितं गमनमिति ध्वन्यते । तृषिताभिलाषवत्यपि मधुकरी स्वाभाव्यात्सती विद्यमानपतिव्रता च मधुकरी भवन्तं प्रतिपालयतीति प्रेमा-तिशयः । त्वया विना मधु न पिबति । अत्र चित्रन्यस्तायाः स्वाभाविकस्य पानाभावस्य त्वया विनेति कृत्रिमस्य बाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । अथवा माधवीलतायां तादृशीं मधुकरीं दृष्ट्वैषेत्युक्तिः । अत्र तृषेतत्वं कुसुमोप-र्युपवेशनादेव । नायिकानायकव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । सती पतिव्रता मधुकरीति भिन्नरूपेण एकदेशविवर्तिरूपकमपि । मधुमाध्वति छेकवृत्त्यनुप्रासाः । अद्याधुनाभिजातं न्याय्ये यथा स्यादेवं खल्पे वारितः । ' अभिजातः स्मृतो न्याय्ये ' इति विश्वः । प्रतिपिद्धापि वामैषा जातिरिति

शंसमर्दनानर्हप्रदेशे अपितं न्यस्तं बन्धनं वृत्तम् । वाशब्दः समुच्चये । एषेत्यादि । तृषिता पिपासितापि । खलु यतः कारणात् । मधुमकरन्दं त्वया विना न पिबति । ततः प्रतिपालयति । तृषितायाः प्रतिपालनं युक्तं न भवति तत्रैव गच्छेति भावः ।

गजा—एवं भोः, न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयतां तर्हि संप्रति ।

अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयं

पीतं मया सद्यमेव रतोत्सवेषु ।

विम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-

स्त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥ २० ॥

विदूषकवचनं सोल्लुण्ठमेव । राज्ञोऽपि पूर्ववदेव । शासन आज्ञायाम् । अक्लिष्टेति । अक्लिष्टः केनापि नः मृदितो बालो नूतनस्तरोः पल्लवस्तद्वल्लोभनीयं सुन्दरम् । अत्र तात्स्थ्यं वक्तुं तरुपदोपादानम् । यद्वा बालो यस्तरुस्तस्य पल्लवः । अक्लिष्टश्चासौ बालतरुपल्लवश्चेति । एतेन कोमलत्वलौहित्यातिशयो व्यज्यते । प्रियाया विम्बाधरं विम्बसदृशमधरमिति मध्यमपदलोपी समासः । तथा च वामनः—‘ विम्बाधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपिन्याम् ’ इति । रतोत्सवेषु तथा सह रतमुत्सवरूपमित्यर्थः । तेषु मयोत्कण्ठातिशयवतापि सद्यं स्वादंस्वादं च पीतं न तु निर्दयं तद्वृष्टम् । तेनातिकोमलत्वं ध्वनितम् । अथ च पीतमप्यक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयमिति विधेयं विशेषणं तेन भ्रमरस्य स्पर्शोऽपि हेतुत्वं तेन भ्रान्तिमानलंकारो व्यज्यते । हे भ्रमर, त्वं चेत्तं स्पृशसि तदा कमलस्योदरे बन्धनस्थं त्वां कारयामि । अनेन सूर्यस्यापि निजाज्ञाकारित्वं ध्वन्यते स्वाभाविकस्य तस्य स्वप्रयोजकत्वव्यापारेणोक्तेरतिशयोक्तिश्च । प्रतिनायकव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । उन्मत्तावस्थावर्णनादनौचित्यं न । कमलोदरे जलमध्ये बन्धनस्थमिति श्लेषोऽपि । हेतुरूपकोपमा-

एवमित्यादि । एवं भृदुमागेण शासनमाज्ञां नानुतिष्ठसि संप्रति श्रूयतां तीक्ष्णशासनमेव भविष्यतीत्यर्थः । तदेवाह—अक्लिष्टेत्यादिना । अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयम् । अनुपहतबालतरुपल्लवस्पृहणीयम् । विम्बाधरं रतोत्सवेषु बहुवचनेन मनोरथकल्पितबहुविधक्रीडाः सूच्यन्ते । अंतःकरणबाह्यकरणव्यापारोधिमुखदशायामपीति भावः । सद्यमेव सुकुमारवस्तुनो दयाविषयत्वात् दयासहितमेव । हे भ्रमर सौरभमधुवस्त्वेकरसिक त्वां तादृग्विधम् । कमलोदरबन्धनस्थं शकुन्तलामुखसौरभादिगुणहीनकमलोदरे कारागृहस्थानभूते बन्धनस्थं स्वेच्छागमनरहितं कारयामि “ राजा कामस्य कारणम् ” इति न्यायेन स्वस्य चंद्रवंशीयतया च कर्तुं शक्नोमि । वर्तमानव्यपदेशेन दिवसपरिणामसमयः सूच्यते । रात्र्यागमनात् प्रागेव गत्वा भ्रमर्या सह कमलोदरे प्रविशेति भावः । रतोत्सवेऽपि संभोगकल्याणेऽपि । रतोत्सवेष्विति पठंति तदसंगतम् । बहुरतोत्सवानुभव

विदूषकः—एवं तिकखणदण्डस्स किं ण भाइस्सदि । (प्रहस्य
आत्मगतम्) एसो दाव उम्मत्तो । अहं पि एदस्स सङ्गेण ईदिन-
वण्णो विअ संवुत्तो । (प्रकाशम्) भो, चित्तं कखु एदं । [एवं
तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति । एष तावदुन्मत्तः । अहमप्येतस्य
सङ्गेनेदशवर्ण इव संवृत्तः । भोः, चित्रं खल्वेतत्]

राजा—कथं चित्रम् ।

सानुमती—अहं पि दाणिं अवगदन्त्या, किं उण जहलिहिदा-
णुभावी एसो । [अहमपीदानीमवगतार्था, किं पुनर्यथालिखितानु-
भाव्येषः]

नुप्रासाः वसंततिलकं वृत्तम् । एवं तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति । एष
तावदुन्मत्तः । अहमप्येतस्य सङ्गेनेदशा वर्णा अक्षराणि यस्य स इव
संवृत्तः । सोल्लुण्ठोत्तरदानेन सहजतयोन्मत्तावस्थायां पर्यवसानादिति
भावः । भोः, चित्रं खल्वेतत् । ' राजा—युज्यते ' इत्यादिनैतदंतन
भ्रान्तिर्नाम संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—' भ्रांतिविपर्ययज्ञानं
प्रसङ्गस्याविनिश्चयात् ' इति । अहमपीदानीमवगतार्था । चित्रमिति ज्ञान
सति रसो न विद्यते आदराभावात् । ततः रतोत्सवेऽपीति । अपिशब्दः प्रमत्तदशा-
यामप्यनिर्दयत्वद्योतकः । सद्यमेव दयासहितमेव । पातं सुकुमारवस्तुनो दयाविषय-
त्वाद्दंतक्षतादिकं न कृतमिति भावः । मयेत्यनेन नानाविधकरणप्रभुत्वं द्योत्यते । कमलो-
दरबन्धनस्थं कमलोदरमेव बन्धनं बन्धनस्थान कारागृहमिति यावत् । तत्रस्थं तत्राव-
स्थितिमंतं कारयामि । स्वस्य प्रभुत्वात्कारयामीत्युक्तं न तु करोमीति । अत्र भ्रमरस्य
कमलोदरावस्थानमनुकूलमेव कथं तीक्ष्णदण्डे पर्यवस्यतीति नाशंकनीयम् । अनुभूत-
लोकोत्तरशकुन्तलामुखसौरभस्य कमलसौरभमेवोद्वेजकमिति कमलोदरावस्थानमेव
कारागृहावस्थानमित्यभिप्रायः । तेन कमलात् शकुन्तलामुखस्यातिसुरभित्वं द्योत्यते ।
एवमित्यादि । तिकखदण्डस्स ण भाइस्सदि इत्यत्र क्वचिदासादेरिति पंचमीस्थाने
पठ्यते । " दंडोऽस्त्रां शासने राज्ञां हिंसायां लगुडे दमे " इति वैजयन्ती ।
एसो इत्यादि । ईदृशोऽस्मि संवृत्तः राज इव स्वस्यापि चित्रफलके शकुन्तलावुद्विरेत्र
जातेत्यर्थः । अहमिति । यथा लिखितानुभावा लिखितां शकुन्तलामनातिक्रम्या-

१ दाणिं (इदानीं) इति क० पु० पाठः । २ संसर्गेण ईरिसोद्धि

(संसर्गेणैदृशोऽस्मि) इति क० पु० पाठः । ३ अणवगदन्त्या

(अनवगतार्था) इति क० पु० पाठः ।

राजा—वयस्य, किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम् ।

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥ २१ ॥

(इति वाष्पं विहरति)

सानुमती—पुष्पावरविरोही अपुष्पो एसो विरहमगो ।

[पूर्वापरविरोध्यपूर्वं एष विरहमार्गः]

ममाप्यधुना जातमित्यर्थः । किं पुनर्यथालिखितानुभाव्येष विदूषकः ।
 ‘ राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः ’ इत्यादिना ‘ बन्धनस्थम् ’ इत्यन्तेन
 तन्मयत्वप्रवासाविप्रलम्भकामदशावस्था सूचिता । ‘ तन्मयं तत्प्रकाशो
 हि बाह्याभ्यन्तरतस्तथा ’ इति तल्लक्षणात् । पौरोभाग्यं दोषदर्शित्वम् ।
 ‘ दोषैकद्वयपुरोभागी ’ इत्यमरः । दर्शनेति । तन्मयेन शकुन्तलामयेन
 साक्षादिव दर्शने सुखमनुभवतो मम स्मृतिकारिणा चित्रमिति स्मरणं कारि
 (कृ) तत्रता त्वया कान्ता चित्रीकृतालेख्यस्था कृता । अथवाश्चर्यरूपा
 कृता । ‘ आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम् ’ इत्यमरः । स्मृतिकारिणा
 चित्रीकृतेति शब्दशक्तिमूलो विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । उत्प्रेक्षा ।
 व्रतवतेति येनयेनेति कृताकान्तेति छेकश्रुत्यनुप्रासाः । भोजेन तु ‘ परप्र-
 यत्नादपि स्मरणे स्मरणालंकारः ’ इयुक्त्वा तदलंकारे इदमुदाहृतम् ।
 ‘ राजा—अकारणपरित्याग— ’ इत्यादिनैतदन्तेन चित्रं नाम संध्यन्तरा-
 द्भ्यमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—‘ चित्रं त्वाकारस्य विलेखनम् ’ इति । पूर्वा-
 परविरोध्यपूर्वं एष विरहमार्गः । पूर्वं चित्रस्य चित्रत्वेन ज्ञानम्, पुनस्त-
 स्योन्मादावस्थायां सत्यत्वेन ज्ञानम्, पुनरपि चित्रत्वेन ज्ञानमिति पूर्वा-
 परविरोधः । उन्मादावस्थानन्तरं मूर्च्छाद्यवस्थाया अभावादिते भावः ।

नुभवस्यवगच्छति ध्यायतीति यथालिखितानुभावा । वयस्येति । पुरोभागी दोषैकदर्शी
 तस्य कर्म पौर्वभाग्यम् । “ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्माणि च ” इति घ्यञ्प्रत्ययः
 “ नस्तद्विते ” इति टिलोपः । दर्शनसुखमित्यादि । साक्षात्तत्ततः । तन्मयेन

१ विकिरति इति क० पु० पाठः । २ विहाणमगो (विधानमार्गः)

इति क० पु० पाठः ।

राजा—यस्य, कथमेवमविश्रान्तदुःखमनुभवामि ।

प्रजागरात्खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ २२ ॥

सानुमती—सव्वहा पैमज्जिदं तुए पच्चदिसदुक्खं सउन्दलाए ।

[सर्वथा प्रमार्जितं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः]

(प्रविश्य)

चतुरिका—जेदु जेदु भट्टा । वट्ठिआकरण्डअं गेण्हिअ इदोमुहं पत्थिदं हि । [जयतु जयतु भर्ता । वर्तिकाकरण्डकं गृही-
त्वेतोमुखं प्रस्थितास्मि]

राजा—किं च ।

चतुरिका—सो मे हत्थादो अन्तरा तरलिआदुदिआए देवीए वसुमदीए अहं एव्वं अज्जउत्तस्स उवणइसं त्ति सबलत्कारं गहीदो ।
[स मे हस्तादन्तरा तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुमत्याहमेवार्य-
पुत्रस्योपनेष्यामीति सबलत्कारं गृहीतः]

अत एवापूर्वं आश्चर्यकारी । प्रजागरादिति । तस्याः स्वप्ने समागमः प्रजा-
गरात्खिलीभूतो निरुद्धः । तु पुनर्बाष्पोऽश्रुप्रवाहः । ' वाष्पो नेत्रजलो-
ष्मणोः ' इति विश्वः । एनां चित्रगतामपि । प्रत्यक्षदर्शनं पुनरनुपपन्न-
मित्यपिशब्दार्थः । द्रष्टुं न ददाति । हेत्वनुप्रासौ । सर्वथा प्रमार्जितं त्वया
प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः । जयतु जयतु भर्ता । वर्तिकाकरण्डकं तूलि-
कावर्णिकादिभाण्डं गृहीत्वेतोमुखं प्रस्थितास्मि । सवर्तिकाकरण्डकौ मे मम
हस्तादन्तरा मध्ये तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुमत्याहमेवार्यपुत्रस्योपनेष्या-

शकुन्तलामयेन । चित्राकृता । अचित्ररूपा चित्राकृता । वयस्येत्यादि । अविश्रमं विश्रां-
तिरहितम् । प्रजागरादिति । चित्रगतामपीत्यनेन साक्षाद्दर्शनं दुर्लभमिति व्यज्यते ।

१ कथमविश्रमं इति क० पु० पाठः । २ स्थलीभूतः इति क० पु० पाठः ।

३ वयस्स (वयस्य) इत्यधिकं क० पु० । ४ णं (एनं) इत्यधिकं क० पु० ।

विदूषकः—दिष्टिआ तुमं मुक्ता । [दिष्ट्या त्वं मुक्ता]

चतुरिका—जाव देवीए विडवलगं उत्तरीअं तरलिआ माचाद ताव मए णिँव्वाहिदो अत्ता । [यावद्देव्या विटपलग्रमुत्तरीयं तर-
लिका मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा]

राजा—वयस्य, उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च । भवानिमां
प्रतिकृतिं रक्षतु ।

विदूषकः—अत्ताणं त्ति भणाहि । (चित्रफलकमादायोत्थाय च)
जइ भवं अन्तेउरकालंकूडादो मुञ्चीअदि तदो मं मेहप्पडिच्छन्दे
प्रासादे सदावेहि । (इति द्रुतपदं निष्क्रान्तः) [आत्मानमिति
भण । यदि भवानन्तःपुरकालकूटान्मोक्ष्यते तदा मां मेघप्रतिच्छन्दे
प्रासादे शब्दापय]

सानुमती—अण्णसंकन्तहिअओ वि पढमसंभावणं अवेक्खदि
सिढिलसोहदो दाणिं एसो [अन्यसंक्रान्तहृदयोऽपि प्रथमसंभाव-
नामपेक्षते शिथिलसौहार्द इदानीमेषः]

मीति सबलात्कारं गृहीतः । दिष्ट्या त्वं मुक्ता । यावद्देव्या विटपलग्रमु-
त्तरीयं तरलिका मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा । पलायितास्मी-
त्यर्थः । इमां प्रतिकृतिं लिखितां शकुन्तलाप्रतिमाम् । आत्मानमिति भण ।
केवलं प्रतिकृतिरेव रक्षणीयेति न, अपि त्वात्मापि रक्षणीय इत्यर्थः ।
अत्रात्मशब्देन विदूषको राजा [च] उभयमपि गृह्यते । तेन प्रतिकृ-
तिरक्षणेनोभावापि रक्षिताविति भावः । यदि भवानन्तःपुरकालकूटान्मो-
क्ष्यते तदा मां मेघप्रतिच्छन्दनामानि प्रासादे शब्दापय । आकारयेत्यर्थः ।
अन्यसंक्रान्तहृदयोऽपि प्रथमसंभावनामपेक्षते शिथिलसौहार्द इदानीमेषः ।

१ णिँव्वासिदो (निर्वासितः) इति क० पु० पाठः । २ कलहादो मुञ्चीअदि तदो
कलहान्मुच्यते ततः) इति क० पु० पाठः । ३ अदो असिथि-
लसोहदो (अतोऽशिथिलसौहृदः) इति क० पु० पाठः ।

(प्रविश्य पत्रहस्ता)

प्रतीहारी—जेदु जेदु देवो [जयतु जयतु देवः]

राजा—वेत्रवति, न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

प्रतीहारी—अहं इह । पत्तहत्थं मं देखिअ पडिणिउत्ता । [अथ किम् । पत्रहस्तां मां प्रेक्ष्य प्रतिनिवृत्ता]

राजा—कार्यज्ञा कार्योपरोधं मे परिहरति ।

प्रतीहारी—देव, अमच्चो विण्णवेदि । अत्थजादस्स गणणा-
बहुलदाए एक्कं एव्व पोरकज्जं अवोक्खिदं तं देवो पत्तारूढं पच्चक्खी-
करेदु त्ति । [देव, अमात्यो विज्ञापयति । अर्थजातस्य गणना-
बहुलतयैकमेव पौरकार्यमवेक्षितं तद्देवः पत्रारूढं प्रत्यक्षीकरोत्विति]

राजा—इतः पत्रिकां दर्शय ।

(प्रतीहार्युपनयति)

राजा—(अनुवाच्य) कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्थवाहो धन-
मित्रो नाम नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी ।
राजगामी तस्यार्थसंचय इत्येतदमात्येन लिखितम् । कष्टं खल्वन-
पत्यता । बहुधनत्वाद्वहुपत्नीकेन तत्रभवता भवितव्यम् । विचा-
र्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु स्यात् ।जयतु जयतु देवः । अथ किम् । पत्रहस्तां मां प्रेक्ष्य प्रतिनिवृत्ता । देव,
अमात्यो विज्ञापयति । अर्थजातस्य द्रव्यसमूहस्य गणनावहुलतयैकमेव
पौरकार्यमवेक्षितं तद्देवः पत्रारूढं प्रत्यक्षीकरोत्विति । नौव्यसने पोतभ्रंशे ।

शब्दापय आह्वयेत्यर्थः । मेघप्रतिच्छन्द इति तस्य प्रासादस्य नाम ।

१ अज (अद्य) इत्यधिकं क० पु० । २ पच्चवेक्खिदं तं दाव (प्रत्यवेक्षितं
तत्तावत्) इति क० पु० पाठः । ३ दर्शयति इति क० पु० पाठः ।४ नौव्यसनेन इति क० पु० पाठः । ५ वेत्रवति महाधनत्वात् इति
क० पु० पाठः । ६ अपि तस्य भार्या इति क० पु० पाठः ।

प्रतीहारी—देव, दाणिं एव साकेदअस्स सेट्ठिणो दुहिआ णिवुत्तपुंसवणा जाआ से सुणीअदि । [देव, इदानीमेव साके-
तस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निर्वृत्तपुंसवना जायास्य श्रूयते]

राजा—ननु गर्भः पित्र्यं रिक्थमर्हति । गच्छ । एवममात्यं ब्रूहि ।

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि । (इति प्रस्थिता) [यदेव
आज्ञापयति]

राजा—एहि तावत् ।

प्रतीहारी—इअहि । [इयमस्मि]

राजा—किमनेन संततिरस्ति नास्तीति ।

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।

स स पापादते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ २३ ॥

‘ व्यसनं विपदि भ्रंश ’ इत्यमरः । विचार्यतामन्विष्यताम् । तस्य वाणिजो
भार्यासु मध्ये काचिद्भार्यापन्नसत्त्वा गुर्विणी स्यात् । देव, इदानीमेव
साकेतस्यायोध्यायाः । ‘ स्यात्साकेतोऽयोध्यायाम् ’ इति हैमः । श्रेष्ठिनो
दुहिता निर्वृत्तपुंसवना जाया भार्यास्य श्रूयते । पित्र्यं पितृसंबन्धि रिक्थं
धनम् । ‘ रिक्थं धनं वसु ’ इत्यमरः । यदेव आज्ञापयतीति । इयमस्मि ।
यनेन । पापादते । स्त्रीणां भर्तृत्वेन विनेत्यर्थः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ ।

नन्विति । गर्भः गर्भस्थः पुत्रः । पित्र्यं पितुरागतम् । “ तुद्यच्च ” इति यत्प्रत्ययः ।
येनेत्यादि । प्रजाः जनाः न तु श्रेष्ठिभार्येका । किंतु सर्वाः प्रजा इत्यर्थः । येन येन
स्निग्धेन बन्धुना पितृभ्रातृपुत्रादिना वियुज्यन्ते जन्ममरणसुखदुःखादीनामनियतत्वात्
कालवशाद्वियुक्ता भवन्ति । तासां वियुक्तानां प्रजानां दुष्यन्तः पापादते पापं विना
स स बन्धुः । यस्य पिता नास्ति तस्य पिता यस्य पुत्रो न विद्यते तस्य पुत्रः यस्य
भ्राता नास्ति तस्य भ्रातेति घुष्यतां घोषणां क्रियताम् । पट्टहासपुरःसरं नगरे
प्रकाश्यतामित्यर्थः । पापादते इत्यनेन यस्याः पतिर्नास्ति तस्याः पतिर्न
भवामीति भावः । पित्रादिनिर्वर्त्यानां पोषकत्वादीनामहमेव निर्वर्तक इत्यभिप्रायः ।

१ तस्स जाआणां मज्जे साकेदसेट्ठिणो (तस्य जायानां मध्ये साकेतश्रेष्ठिनः) इति ।

प्रतीहारी—एवं णाम घोसइदव्वं । (निष्क्रम्य । पुनः प्रविश्य)
काले पवुटं विअ अहिणन्दिदं देवस्स सासणम् । [एवं नाम
वोषयितव्यम् । काले प्रवृष्टमिवाभिनन्दितं देवस्य शासनम्]

राजा—(दीर्घमुष्णं च निःश्वास्य) एवं भोः संततिच्छेदनिरवल-
म्बानां कुलानां मूलपुरुषावसाने संपदः परमुपतिष्ठन्ति । ममा-
प्यन्ते पुरुवंशश्रीरकाल इवोप्तबीजा भूरेवंवृत्ता ।

प्रतीहारी—पडिहदं अमङ्गलम् । [प्रतिहतममङ्गलम्]

राजा—धिङ्मामुपस्थितश्रेयोवमानिनम् ।

सानुमती—असंसअं सहिं एव्व हिअए करिअ णिन्दिदो
णेन अप्पा । [असंशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽने-
नात्मा]

गजा—

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी

त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय

वसुंधरा काल इवोप्तबीजा ॥ २४ ॥

एवं नाम घोषयितव्यम् । काले प्रवृष्टमिवापेक्षितसमये प्रवर्षणमिवाभिनन्दितं
देवस्य शासनमिति । अकाल उत्पत्तबीजा भूरिव ममाप्यन्ते पुरुवंशश्रीरे-
वंवृत्तेत्यन्वयः । प्रतिहतममङ्गलम् । उपस्थितं प्राप्तं श्रेयः सगर्भं शकुंतला-
रूपम् । असंशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽनेनात्मा । संरोपित
इति । नामेति संभावनायाम् । मया तादृशधार्मिकेण तादृशसावधानेन
संरोपितेऽप्यात्मनि पुत्रगर्भं उत्पादितेऽपि । ‘ आत्मा वै पुत्रनामासि ’
इति श्रुतेः । कुलप्रतिष्ठा पुत्रप्रसूतत्वाद्धर्मपत्नी त्यक्तावधीरिता काले
स्वसमय उत्पत्तबीजा न्यस्तबीजात एव महते फलाय सस्याय कल्पिष्यमाणा

संरोपित इत्यादि । आत्मनि स्वस्मिन्संरोपिते उप्ते सति यस्मादात्मैव पत्न्यां जायते
तस्मादात्मनि संरोपित इत्युक्तम् । तथा श्रुतिः “ अंगादंगात्संभवति हृदयादधिजायते ।

१ अमञ्जेण (अमात्येन) इत्यधिकं क० पु० । २ पुरुवंशश्रियोऽप्येष

एव वृत्तांतः इति क० पु० पाठः ।

सानुमती—अपरिच्छिन्ना दाणीं दे संददी भविस्सदि ।
[अपरिच्छिन्नेदानीं ते संततिर्भविष्यति]

चतुरिका—(जनांतिकम्) अप, इमिणा सत्यवाहवृत्तान्तेण विउणुव्वेओ भट्टा । णं अस्सासिटुं मेहप्पडिच्छन्दादो अज्जं माढव्वं गोण्हअ आअच्छामि । [अयि, अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन द्विगुणोद्वेगो भर्ता । एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दादार्य माढव्यं गृहीत्वागच्छामि]

प्रतीहारी—सुट्टु भणासि । (इति निष्क्रान्ता) [सुष्टु भणासि]

राजा—अहो दुष्यन्तस्य संशयमारूढाः पिण्डभाजः । कुतः ।

अस्मात्परं वत यथाश्रुति संभृतानि

को नः कुले निवपनानि नियच्छतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं

धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥ २५ ॥

(इति मोहमुपगतः)

वसुंधरा यथोपेक्ष्यत इत्युपमा । काव्यालिङ्गं च । श्रुत्यनुप्रासः । अष्टम्युपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः । अपरिच्छिन्नेदानीं ते संततिर्भविष्यति । अयि, इमिणा अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन द्विगुणोद्वेगो भर्ता । णं एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दान्नः सकाशादार्य माढव्यं विदूषकं गृहीत्वागच्छामि । सुष्टु भणासि । संशयमारूढाः पिण्डभावात् । पिण्डभाजः पितरः । अस्मादिति । वतेति खेदे । अस्मात्परं दुष्यन्तात्परं यथाश्रुति वेदानतिक्रमेण ये नोऽस्माकं कुले संभृतानि बहुपकरणयुक्तानि निवपनानि श्राद्धादीनि । ‘ पितृदानं निवापः स्यात् ’ इत्यमरः । को नियच्छति ददाति । दास्यतीत्यर्थः । ‘ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ’ इति लट् । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ ” इति । कुलप्रतिष्ठावंशप्रतिष्ठाकारणभूता । अस्मादित्यादि । वत खेदे । धौतमश्रु येन तत्तथोक्तम् । अस्मादुदकाच्छेषमवशिष्टम् । अत्र प्रस्तुतशृंगारविरुद्धशोकस्थायिककरणस्यानुभूयमानत्वेऽपि विप्रलम्भशृंगा-

१ विमणादि (विमनायते) इति० क० पु० पाठः । २ तुमं गर्दुअ (त्वं गत्वा)

इत्यधिकं क० पु० । ३ आअच्छेहि (आगच्छ) इति क० पु० पाठः ।

४ करिष्यतीति इति क० पु० पाठः ।

चतुरिका—(ससंभ्रममवलोक्य) ममस्ससदु भट्टा । [समाश्व-
सितु भर्ता]

सानुमती—हृद्धी हृद्धी । सदि क्वु दीवे ववधाणदामेण एसो
अन्धआरदोसं अणुहोदि । अहं दाणिं एव्व णिव्वुदं कोमि ।
अहवा सुदं मए सउन्दलं समस्सासअन्तीए सहेन्दजणणीए मुहादो
जण्णभाओस्सुआ देवा एव्व तह अणुचिट्ठिस्सन्ति जह अइरेण
धम्मपदिणिं भट्टा अहिणान्दिस्सदि त्ति । ता ण जुत्तं कालं
इति कारणान्नूनमुत्प्रेक्षे । प्रसूतिविकलेन पुत्ररहितेन मया प्रसिक्तं दत्तमु-
दकं धौतमश्रु येन तच्च तच्छेषं च तादृक्पितरः पिवन्ति । काव्यलिङ्गो-
त्प्रेक्षातुप्रासाः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । ‘ राजा—दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य ’
इत्यादिनैतदन्तेन छलने नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ आत्माव-
सादनं यत्तु छलनं तदुदाहृतम् ’ इति । ‘ राजा—सरोपिते ’ इत्यादिना
‘ मोहमुपगतः ’ इत्यन्तेन मूर्च्छना नाम कामदशोक्ता । समाश्वसितु
रस्य स्मर्यमाणत्वेन न विरोधः । तथाहि स्थायिलक्षणं सजातीयविजातीयभावान्तरे
रतिरस्कृतत्वेनोपनिबध्यमानो रत्यादिः स्थायी भवति । यथा वृहत्कथायां नरवाहनदत्तस्य
मदनमंजुकायामनुरागमन्तवान्तरानुरागैरतिरस्कृतस्थायी यथा मालतीमाधवंथे स्मशानाङ्के
महामांसविक्रये वीभर्सेन मालत्यनुरागस्यातिरस्कृततया प्रस्तुतशृंगारपरिपोषणम् ।
अथवा यथा शृंगारवर्षाभत्सयोर्विरोधस्तथा शृंगारकरुणयोर्न भवति । तथा हि
चित्तस्य विकाससंभवयोः शृंगारहास्ययोर्विस्तरप्रभवयोर्विराद्धतयोः क्षोभोद्धतयोः
रौद्रभयानकयोर्विक्षेपजन्ययोर्वीभत्सकरुणयोरनोन्यं सुहृत्त्वम् । तथा शृंगारवीभत्सयोर्हास्य-
करुणयोर्वीभयानकयोः रौद्राद्धतयोर्वैरित्वं भवति । यथा रघुवंशे इंदुमतीविनाशादजस्य ।
यथा च कुमारसंभवे स्मरविनाशाद्वतेः । “ अयं सरशनोत्कर्षि ” इत्यादौ तु पूर्वानुग-
शृंगारस्मरणेन शृंगारकरुणयोर्न विरोधः । भोजन्तु शृंगारप्रकाशे पारवर्जालिप्तमेकमेव
शृंगाररसं प्रत्यपादयत् । “ वटयक्षवचः तद्वर्गी हास्यादिषु हास्यमुच्यन् रसताम् ॥
रसमेकमाह राजा शृंगारं रसिकभावशृंगगतम् ॥ ” वटे वटे यक्षस्तिष्ठन् यतिप्रमाणानु-
पेतत्वात् तथा तद्वचो हास्यं भवति । तद्वद्भास्यभयानकप्रवृत्तिषु रसप्रतिपादनं सहनीय-
मेवेति प्रतिपादयन् भोजो रसिकजनभावशृंगप्राप्तेरन्वर्थनामानं शृंगारमेकमेव रसं प्रत्य-

१ अवलंब्य इति क० पु० पाठः । २ समस्ससदु समस्ससदु (समाश्वसितु समाश्व-
सितु) इति क० पु० पाठः । ३ विज्जंतम्मि वि (विद्यमानेऽपि) इति क० पु० पाठः ।
४ णं (एनं) इत्यधिकं क० पु० । ५ पज्जुस्सुआ (पयुस्सुकाः) इति क० पु० पाठः ।
६ ताजुत्तं एदं (तस्माद्युक्तमेतं) इति क० पु० पाठः ।

पडिपालिटुं । जाव इमिणा वुत्तन्तेण पिअसहिं समस्सासेमि ।
 (इत्युद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता) [हा धिक् हा धिक् । सति खलु दीपे
 व्यवधानदोषेणैषोऽन्धकारदोषमनुभवति । अहमिदानीमेव निर्वृतं
 करोमि । अथवा श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्रज-
 नन्या सुखाद्यज्ञभागोत्सुका देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति यथाचिरेण
 धर्मपत्नीं भर्ताभिनन्दिष्यतीति । तन्न युक्तं कालं प्रतिपालयितुम् ।
 यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं समाश्वासयामि]

(नेपथ्ये)

अव्वहण्णम् [अब्रह्मण्यम्]

राजा—(प्रत्यागतचेतनः । कर्णं दत्त्वा) अये, मादव्यस्येवार्त-

स्वरः । कः कोऽत्र भोः ।

भर्ता । सति खलु दीपे व्यवधानं देशान्तरेणापवरकादेना च स एव
 दोषस्तेनान्धकारदोषं मोहलक्षणम् । अथ च तिमिरकृतं दोषं वस्त्वदर्श-
 नलक्षणम् । अनुभवति । सत्यामपि शकुन्तलायां तददर्शने प्रस्तुते
 साम्याद्दीपकस्याप्रस्तुतस्य वचनादप्रस्तुतप्रशंसा । अहमिदानीमेव निर्वृतं
 सुखितं करोमि । अथवेत्याक्षेपे । श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या
 महेन्द्रजनन्या अदितेर्मुखाद्यज्ञभागोत्सुका देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति यथा-
 चिरेण धर्मपत्नीं शकुन्तलां भर्ताभिनन्दिष्यतीति । तन्न युक्तं कालं
 प्रतिपालयितुम् विलम्बं कर्तुमित्यर्थः । यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं
 शकुन्तलां समाश्वासयामि । श्रुतमित्यादिना वक्ष्यमाणमातालिप्रवेशः
 सूचितः । अनेनादानं नामाङ्गसुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘बीजकार्योपग-
 मनमादानामिति संज्ञितम्’ इति । भर्ता शकुन्तलामभिनन्दिष्यतीति
 बीजकार्योपगमनम् । उद्भ्रांतकेनेत्युद्भ्रांतकनाम्नोत्प्लुतिकरणेन । तल्लक्षणं
 संगीतसुधानिधौ—‘पूर्वं दक्षिणमंग्रिसुत्थापयित्वात्र (?) कुञ्चयेत् ।
 वामं शीघ्रं भ्रमेद्रामावर्तमुद्भ्रांतकं विदुः ॥ देशीविदां तु केषांचिद्वाह्य-
 भ्रमरिका मता ॥’ इति । अब्रह्मण्यमवध्यः । ‘अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ’

शास्त । यस्तु प्रस्तावनामारभ्य भरतवाक्यावधि प्रवर्तते स प्रबन्धरसः । उद्भ्रान्तकेन
 इति ॥ उद्भ्रान्तकेन उद्भ्रमणेन आकाशं प्रत्युद्गमनेनेति यावत् । अब्रह्मण्यमिति रक्षकं

(प्रविश्य)

प्रतीहारी—(ससंभ्रमम्) परिताअदु देवो संसअगदं वअ-
स्सम् [परित्रायतां देवः संशयगतं वयस्यम्]

राजा—केनात्तंगन्धो माणवकः ।

प्रतीहारी—अदिट्ठरूपेण केण वि सत्तेण अदिक्कमिअ मेहप्प-
डिच्छन्दस्स पासादस्स अगगभूमिं आरोविदो [अट्ठरूपेण
केनापि सत्त्वेनातिक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्याग्रभूमिमा-
रोपितः]

राजा—(उत्थाय) मा तावत् । ममापि सत्त्वैरभिभूयन्ते
गृहाः । अथवा ।

अहन्यहन्यात्मन एव ताव-

ज्ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रयाती-

त्यशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः ॥ २६ ॥

इत्यमरः । माढव्यस्येव विदूषकस्येव । परित्रायतां देवः संशयगतं
जीवनमरणसंशयं प्राप्तं वयस्यं विदूषकम् । अनेन भयनामकं संध्यं-
तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ भयं त्वाकस्मिक्खासः ’ इति ।
आत्तगंधोऽभिभूतः । ‘ आत्तगंधोऽभिभूतः स्यात् ’ इत्यमरः । माण-
वको विदूषकः । अट्ठरूपेण केनचित्सत्त्वेन जंतुनातिक्रम्य मेघप्रति-
च्छन्दनाम्नः प्रासादस्याग्रभूमिमारोपितः । सत्त्वेनातिक्रम्येति यदुक्तं
तन्निषेधे मा तावदिति भिन्नं वाक्यम् । ममाप्यतिधार्मिकस्य यथाशास्त्र
प्रजापरिपालकस्य नानायाज्ञादिकर्तुर्गृहाः सत्त्वैरभिभूयन्त इति प्रश्न-
काकुः । अथवेत्याक्षेपे । अहनीति । अहन्यहनि प्रतिदिनमात्मनः

प्रति वध्योऽहमित्यापन्नाक्रोशः । “ अन्नद्वान्यमवध्योक्तौ ” इत्यमरः । ममापीत्यनेना-
त्मनो निर्दोषता गम्यते । अथवेत्यादि । अहनीति । आत्मन एव स्वस्यैव प्रमाद-
स्खलितं प्रमादेनानवधानतया प्राप्तं स्खलितं दुराचरणम् । तावत्साकत्येन ज्ञातुं न

१ परिताअदु परिताअदु देवो जेणकेणअ कंठे गहीदं (परित्रायतां परित्रायतां देवः
येनकेनापि कंठे गृहीतं) इति क० पु० पाठः । २ आत्तकंठः इति क० पु० पाठः ।
३ देव इत्यधिकं क० पु० । ४ अक्कमिअ (आक्रम्य) इति क० पु० पाठः ।

(नेपथ्ये)

भो वयस्म, अविहा अविहा [भो वयस्य, अविहा अविहा]

राजा—(गतिभेदेन परिक्रामन्) सखे, न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

(नेपथ्ये)

(पुनस्तदेव पठित्वा)^२ कहं ण भाइस्सं । एस मं को वि पँच्च-
वणदसिरोहरं उच्छूँ विअ तिण्णंभङ्गं करोदि [कथं न भेष्यामि ।
एष मां कोऽपि प्रत्यवनतशिरोधरमिक्षुमिव त्रिभङ्गं करोति]

राजा—(सद्यष्टिक्षेपम्) धनुस्तावत् ।

(प्राविश्य शाङ्गहस्ता)

यवनी—भट्टा, एदं हत्थावावसहिदं सरासणं [मर्तः, एतद्ध-
स्तावापसहितं शरासनम्]

(राजा सशरं धनुरादत्ते)

प्रमादस्खलितमनवधानेन विपरीतकरणं ज्ञातुं तावदादौ न शक्यम् ।
एवकारव्यवच्छेद्यमाह—प्रजास्विति । प्रजासु मध्ये को जनः केन पथा
प्रयातीत्यशेषतो वेदितुं ज्ञातुमात्मनः शक्तिर्नास्तीति संबंधः (?) ज्ञातुं
वेदितुमित्यर्थालंकारः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । त्रयोदश्युपजातिरिन्द्रज्योतिर्द्रव-
ज्ज्योः । भो वयस्य, अविहेति खेदे निपातः । ‘ अविहाविहनिर्वेदे ’
इत्युक्तेः । गतिभेदेन । क्रोधोद्धतगत्येत्यर्थः । कथं न भेष्यामि । एष
मां कोऽपि प्रत्यवनतशिरोधरमिक्षुमिव त्रिभङ्गं त्रिखण्डं करोति । एतद्ध-

शक्यम् । प्रजासु जनेषु । तेन पथा असता सता वा मार्गेण कः प्रयाति संचरति अशे-
षतः साकल्येन वेदितुं ज्ञातुं शक्तिः सामर्थ्यम् । अविधेत्याक्रोशे । गतिभेदेन गत्यन्तरेण

१ अविध अविध इति क० पु० पाठः । २ अत्तभवं (अत्रभवन्) इत्यधिकं
क० पु० । ३ पञ्चावणद (पञ्चादवनत) इति क० पु० पाठः । ४ तिक्ख
(तीक्ष्ण) इति क० पु० पाठः ।

(नेपथ्ये)

एष त्वाग्निनवकण्ठशोणितार्थी

शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा

दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥ २७ ॥

राजा—(सरोषम्) कथं मामेवौद्दिशति । निष्ठं कुणपाशनं, त्वमिदानीं न भविष्यसि । (शार्ङ्गमारोप्य) वेत्रवनि, सोपानमार्ग-
मादेशय ।

स्तावापसाहितं ज्याघातवारणसाहितं शरासनं धनुः । एष इति । अभिनवं नूतनं यत्कण्ठशोणितं तदर्थी शार्दूलो व्याघ्रः । ‘ शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रेः इत्यमरः । चेष्टमानमितस्ततो वलमानं पशुमिवैष त्वां हन्मि । अभिनये-
त्यादिविशेषणमेतदोऽपि योज्यम् । चेष्टमानमपि युष्मदोऽपि (?) । अनेन वीभत्सरसो ध्वनितः । तल्लक्षणं तु—‘ हृद्यानां तु पदार्थानां दर्श-
नश्रवणादयः । स्वभावाद्वातुदोषाद्वा वस्त्वत्यन्ताप्रियात्मकम् ॥ स्याद्वि-
भावोऽथानुभावाद्धृत्कम्पो (?) गात्रधूननम् । अथ संचारिणो मोहावे-
गापस्मारमृत्यवः ॥ व्याधिश्च यत्र वीभत्सः स स्थायिन्यां जुगुप्सया ।
शुद्धोऽशुद्धोऽत्यन्तशुद्धो वीभत्सस्तु त्रिधा मतः ॥ आद्यो रुधिरविष्टा-
दिशुद्धाशुद्धाविभावजौ ॥ ’ इति । दशरूपकेऽपि—‘ रुधिरान्त्रकीकसव-
सास्त्राद्यादिभिः क्षोभणः ’ इति द्वितीयो वीभत्सभेदः । आर्तानां पीडि-
तानां भयमपनेतुं दूरीकर्तुमात्तधन्वा । गृहीतचाप इति स्वाभाविकं क्रोधा-
वेगसूचनम् । उपमावृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । प्रहर्षिणीवृत्तम् । अनेनौजो
नाम संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ ओजस्तु वागुपन्यासो निज-
शक्तिप्रकाशकः ’ इति । तदभिप्रायेण राजा सरोषमिति । कुणपाशनं
त्वरितगमनेनेत्यर्थः । हस्तावापो नाम ज्याघातवारणमुच्यते । एष इत्यादि । शार्दूलो
व्याघ्रः चेष्टमानं लुठंतम् । आर्तानां दीनानाम् । शरणं भवतु रक्षको भवतु । दुष्यन्त
इति नामग्रहणमाक्षेपे । नेपथ्य इत्यादिनैतदन्तेन विद्रवो नाम गर्भसन्ध्यंगमुक्तम् । तदुक्तं
“ वधोद्योगो विद्रवः स्याद्वधसंताडनादिभिः ” इति । अत्र वधबंधनाद्युद्योगा विद्रवः ।
कथमित्यादि । मामित्यनेन स्वस्य श्रुता व्यज्यते । इदानीं मया शरासने गृहीते सति ।

१ चेष्टमानं इति क० पु० पाठः । २ निर्दिशति । तिष्ठ तिष्ठ

क्रोणपापसद इति क० पु० पाठः ।

प्रतीहारी—इदो इदो देवो । [इत इतो देवः]

(सर्वे सत्वरमुपसर्पन्ति)

राजा—(समन्ताद्विलोक्य) शून्यं खल्विदम् ।

(नेपथ्ये)

अविहा । अविहा । अहं अत्तभवन्तं पेक्खामि । तुमं मं ण पेक्खसि । बिडालगृहीदो मूसओ विअ णिरासो हि जीविदे संवुत्तो । [अविहा अविहा । अहमत्रभवन्तं पश्यामि । त्वं मां न पश्यसि । बिडालगृहीतो मूषिक इव निराशोऽस्मि जीविते संवृत्तः]

राजा—भोस्तिरस्करिणीगर्वित, मदीयं शस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति ।
एषं तमिषुं संदधे ।

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षति च द्विजम् ।

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः ॥ २८ ॥

(इत्यस्त्रं संधत्ते)

राक्षस । ‘राजा—सरोषम्’ इत्यादिनैतदन्तेन ‘क्रोधो नाम’ संध्यन्त राङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘क्रोधस्तु चेतसो दीप्तिरपराधादिदर्शनात्’ इति । इत इतो देवः । अविहा खेदे । अहमत्रभवन्तं पूज्यं राजानं पश्यामि । त्वं मां न पश्यसि । बिडालगृहीतो मार्जारगृहीतो मूषिक इव निराशोऽस्मि जीविते संवृत्तः । अनेनोपमानेन त्यागेऽपि जीविताभावः सूचितः । तिरस्करिणीविद्या तया गर्वित, यद्यहं न पश्यामि तथापि मदीयं शस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति । एष इत्यस्य श्लोकेनान्वयः । य इति । यः शूरो वध्यं त्वां हनिष्यति प्रहरिष्यति द्विजं विदूषकं रक्ष्यं रक्षति रक्षिष्यति । तमिषुं संदध इति संवन्धः । एकस्योभयकारित्वे दृष्टान्तमाह—हंस इति । अत्रोपमेय उभयस्यादृष्टत्वेन रूपेणैक्यं विवाक्षितम् । ‘राजा—भोः’ इत्यादिनैतदन्तेन व्यवसायो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—‘व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः’ इति । भोस्तिरस्करिणीत्यादिना तन्मिश्रा वर्जयत्यप इत्यन्तेन दुष्यन्तेन स्वशक्तिकथनाद्व्यवसाय इति सन्ध्यङ्गमुक्तम् । तदुक्तं “व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः” इति । य इति ।

१ (अविध अविध) इति क० पु० पाठः । २ अस्त्रं इति क० पु० पाठः ।

३ अहं इत्यधिकं क० पु० ।

(ततः प्रविशति विदूषकमुत्सृज्य मातलिः)

मातलिः—राजन् !

कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम् ।
प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जनं पतन्ति चक्षूँषि न दारुणाः शराः २९
राजा—(अस्त्रमुपसंहरन्) अये, मातलिः । स्वागतं महेन्द्रसारथे ।

राज्ञा स्वशक्तेराविक्ररणात् । ‘ नेपथ्ये ’ इत्यादिनैतदन्तेन रौद्रो रसो
व्वनितः । तल्लक्षणं तु—‘ हन्तृप्रकृतयो रक्षोदैत्याद्यन्यायकारिणः । जिघां-
साद्याश्च यत्र स्युर्विभावाः परिकीर्तिताः ॥ भकुटीरक्तनेत्रत्वं कपोलस्फु-
रणं तथा । दन्तौष्ठपीडनं हस्तनिष्पेषोऽथान्यविग्रहे ॥ तलाद्यैस्ताडनं
छेदो मर्दः पाटनमोष्णे । शस्त्राणां ग्रहणं घातः प्रहारो रुधिरस्रुतिः ॥
एतेऽनुभावा बोधावमर्षावेगौ च चापलम् । स्वेदवेपथुरोमाश्रगद्गदस्वर-
तादयः ॥ भावाः संचारिणः स्थायी क्रोधो रौद्रोऽभ्यधापि सः ॥ ’ इति ।
कृता इति । हरिणेन्द्रेणासुरा दैत्यास्तव शरव्यं लक्ष्यं कृताः ।
‘ लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च ’ इत्यमरः । अत इदं शरासनं तेषु
विकृष्यताम् । तदर्थमहमागतोऽस्मीति सूचितम् । मूक्षमकाव्यालिङ्गं
च । सुहृज्जेन सतां प्रसादेन सौम्यान्यनुग्रहाणि चक्षूँषि पतन्ति न दारुणा
मर्मभेदिनः शराः । तेन तेषु धनुराकर्षणमात्रं न, अपि तु शरपातोऽपि
कर्तव्य इति भावः । अत्र तव मयीति विशेषे वक्तव्ये सतां सज्जन
इति सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । सतां तादृशचक्षुषा सुहृज्जनसंबन्धप्रतीतेः
समालंकारो व्यङ्ग्यः । न दारुणा इति व्यतिरेकः । वृत्त्यनुप्रासः । वंशस्थं
वृत्तम् । अस्त्रं बाणम् । अये इत्याश्चर्ये । मातलेर्महत्त्वमिन्द्रसारथित्वे-

द्विजं विदूषकम् । तन्मित्राः तदेक्रीभूताः ततः प्रविशतीत्यादि । मातलिर्नामैन्द्रसारथिः ।
कृता इति । हरिणा देवेन्द्रेण । तव अमासुषप्रभावस्य तवेति यावत् । असुराः
विविधमायागर्विता देवशत्रवः । शरव्याः लक्ष्याः । अत्र देवेन्द्रेप्रेषितमातलि-
समागमेन परिवर्तको नाम सात्वतीकृत्यंगमुक्तं भवति । तदुक्तं “ त्यक्त्वा प्रकृत-
मन्यस्य करणं परिवर्तके ” इति । अत्र प्रकृतं परित्यज्यान्यस्य करणेऽपि तदन्यत्कार्यं
यथा प्रकृत एव पर्यवस्यति तथा कर्तव्यम् । अन्यथा प्रबन्धवस्तुविच्छेदप्रसंगात् ।

(प्रविश्य)

विदूषकः—अहं जेण इष्टिपशुमारं मारितो सो इमिणा माअदेण
अहिणन्दीअदि [अहं येनेष्टिपशुमारं मारितः सोऽनेन स्वागतेना-
भिनन्द्यते]

मातलिः—(सस्मितम्) आयुष्मन्, श्रूयतां यदस्मि हारणा
भवत्सकाशं प्रेषितः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

मातलिः—अस्ति कालनेमिप्रसूतिदुर्जयो नाम दानवगणः ।

राजा—अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

मातलिः—

सख्युस्ते स किल शतक्रतोरजय्य-

स्तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।

उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्ति-

स्तत्रैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥ ३० ॥

नैवेति महेन्द्रसारथे इत्युक्तिः । अहं येनेष्टिपशुमारं मारितः सोऽनेन
स्वागतेनाभिनन्द्यते । अस्मीत्यहमर्थे निपातः । हरिणेन्द्रेण । अवहितो-
ऽस्मि सावधानोऽस्मि । ‘ राजा—अस्ति ’ इति पूर्वस्योत्तररूपं भिन्नं
वाक्यम् । सख्युरिति । किलेति प्रसिद्धौ । ते तव सख्युर्मित्रस्य । अनेन
जन्मप्रभृति तेन सह मैत्र्याभिनियोगत्वेनेदं मन्तव्यमिति भावः । शतक्र-
तोरिन्द्रस्याजय्यः । प्रयत्नसहस्रैरपि जेतुमशक्य इत्यर्थः । ‘ क्षय्यजय्यौ
शक्यार्थे ’ इति निपातः । रणशिरसि संग्रामाग्रे तस्य दानवगणस्य त्वं
निहन्ता स्मृतः । सप्तसप्तिः सूर्यो यत्रैशं निशासंबन्धि तिमिरमुच्छेत्तुं
नाशयितुं न प्रभवति समर्थो न भवति चन्द्रस्तदपाकरोति । दृष्टान्तः ।

यथा प्रकृते शकुन्तलाविषयविरहाकुलस्य राज्ञो मातलिसमागमस्तेन सह नाकगमनं
तस्मात् । प्रतिनिवर्तनसमये मारीचाश्रमे शकुन्तलादर्शनम् । जेणेत्यादि । अनेन
राज्ञा । इष्टिपशुमारं मारित इत्यत्र उपमाने कर्मणि चेति णमुल्लङ्घादित्वाद्यथाविध्यनु-
प्रयोगः । सख्युरिति । सः दुर्जयो दानवगणः । किलेति प्रसिद्धौ । सप्तसप्तिः सूर्यः ।

स भवानात्तशस्त्र एव इदानीं तमैन्द्ररथमारुह्य विजयाय
प्रतिष्ठताम् ।

राजा—अनुगृहीतोऽहमनया मधवतः संभावनया । अथ मादृग्यं
प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् ।

मातलिः—तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि मनःसंतापादा-
युष्मान्मया विह्वलो दृष्टः । पश्चात्कोपयितुमायुष्मन्तं तथा कृतवा-
नस्मि । कुतः ।

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते ।

प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात्प्रतिपद्यते हि जनः ॥ ३१ ॥

राजा—(जनान्तिकम्) वयस्य, अनतिक्रमणीया दिवस्पतेरः-
ज्ञा । तदत्र परिगतार्थं कृत्वा मद्वचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि ।

त्वन्मतिः केवला तावत्परिपालयतु प्रजाः ।

अधिज्यमिदमन्यस्मिन्कर्मणि व्यावृत्तं धनुः ॥ ३२ ॥ इति ।

स्तेसस्तस्येति सप्तसप्तौति छेकवृत्त्यप्राप्ताः । प्रहर्षिणी वृत्तम् । अत्रानेन
स्वस्वामिनः सूर्योपमानत्वेन तेजस्वित्वं वदता तदशक्यकरत्वेनास्य चन्द्रो-
पमानत्वं वदतोभयत्रौचित्यं ध्वनितम् । ज्वलतीति । चलितं चलनं प्राप्त-
मिन्धनं यस्य सोऽग्निर्ज्वलति । विप्रकृतः कोपितः पन्नगः सर्पः फणां
फटामूर्ध्वं कुरुत इत्यर्थः । ‘ फट्यां तु फणा द्वयोः ’ इत्यमरः । हि
निश्चितं जनः सर्वो लोकः क्षोभाच्चित्तक्रौर्यात्स्वं महिमानमात्मप्रभावं
प्रायो बाहुल्येन प्रतिपद्यते । मालादृष्टांतालंकारः । भवानिति विशेषे
प्रस्तुते जन इति सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । लतिलिते इति प्राप्नोति
छेकवृत्त्यनुप्रासौ । तत्तस्मादत्र विषये ममेन्द्राज्ञया तत्र गमनरूपेण परि-
गतार्थं ज्ञातार्थं कृत्वा । पिशुन इति मन्त्रिनाम् । त्वन्मतिरिति ।

ज्वलतीत्यादि । हि यतो हेतोः विकृतः विकारितः । महिमानं प्रभावम् ।
त्वन्मतिरित्यादि । केवला प्रजापालनैकतत्परा । प्रजास्तावत्पालयतु यावन्मदा-

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः) [यद्वा-
नाज्ञापयति]

मातलिः—आयुष्मान् रथमारोहतु ।

(राजा रथाधिरोहणं नाटयति)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति षष्ठोऽङ्कः ।

इति ब्रूहीति संबंधः । पूर्वं प्रजापरिपालन उभयमपि व्यापृतमासीत् ।
अधुना ते मतिरेवेति केवलेत्युक्तम् । अनेनोभयायत्तसिद्धित्वमात्मनः
सूचितम् । द्वितीयस्यान्यत्र विनियोगमाह—अधीति । अन्यस्मिन्कर्मणि
दानवमारणे । एतेन लोकद्वयरक्षकत्वमस्य ध्वनितम् । अधिज्यमित्यने-
नैतत्समयमारभ्य दानवमारणपर्यन्तं व्यानुत्तारणं ध्वनितम् । यद्वावाना-
ज्ञापयति । रथाधिरोहणं नाटयतीत्यूर्ध्वजानुचार्या । तल्लक्षणं तु संगीतर-
त्नाकरे—‘कुञ्चितोत्क्षिप्तपादस्याजानुस्तनसमं (?) यदा । न्यस्य-
स्ताद्धि (?) कृतोऽन्योऽग्निरूर्ध्वजानुस्तदा भवेत् ॥ ’ इति ॥

इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां

षष्ठोऽङ्कः समाप्तः ।

गमनं तावदित्यर्थः । तेन च पुनरागमने बिन्दुरुक्तः । अधिज्यमारोपितगुणकम् ॥

इति श्रीरमणवैकट्याचलेश्वरपादारविंदपूजकवैखानसकुलतिलककौशिकगोत्रश्रीवैकटभट्ट-
इतिगोत्रक्रमागतभट्टविरुद्धश्रीतिरुमलाचार्यपुत्रेण श्रीनिवासाचार्येण विरचिता-

यामभिज्ञानशाकुन्तलव्याख्यायां षष्ठोऽङ्कः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्याकाश्यानेन रथाधिरूढो राजा मातलिश्च)

राजा—मातले, अनुष्ठितनिदेशोऽपि मधवतः सत्क्रियाविशेषा-
दनुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये ।

इतो निर्वर्तेणसंधिः समाप्तिं यावत् । तल्लक्षणं यथा सुधाकरे—“मुख-
संध्यादयो यथा विकीर्णा वीजसंयुताः । महा (यदा) प्रयोजनं यान्ति
तन्निर्वर्हणमुच्यते ॥ ” इति । कार्यफलप्रयोगेनास्य संधित्वम् । तल्लक्षणं मात-
गुप्ताचार्यैरुक्तम्—“ यदाधिकारिकं वस्तु सम्यक्प्राज्ञैः प्रयुज्यते । तदर्थो
यः समारम्भस्तत्कार्यं कथ्यते ” इति । “ अभिप्रेतं समर्थं च प्रतिकूलं
क्रियाफलम् । इतिवृत्तं भवेद्यास्मिन्फलयोगः स उच्यते ॥ ” इति ।
अङ्गानि तु—“ संधिनिबोधो ग्रंथनं निर्णयः परिभाषणम् । प्रसादानन्द-
समयाः कृतिर्भावोपगूहनम् ॥ पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥ ”
इति । एतेषां लक्षणानि व्याख्यानावसरे तत्र तत्र वक्ष्यामः । अत्र दान-
व्युद्धं युद्धत्वेन साक्षान्निषिद्धमित्यंके नैव सूचितम् । प्रकृते प्रयोजना-
भावादन्वयाद्वाचिकमभिनयेनापि नोक्तम् । अनङ्गस्याभिधानमिति
रसदोषापत्तेः । अतः कृतकार्ययोः सूतरयिनोरेव प्रवेशः । तत्संवादेनैव
कार्यमुन्नेयम् । आकाश्यानेनेत्यनेन मरीच्याश्रमगमनं ध्वनितम् ।
अनुष्ठितनिदेशः कृताज्ञः । मधवत इन्द्रस्येति मध्यमस्थमुभयत्राप्यन्वेति ।

कविरिदानीं कथासंघटनार्थमंकास्यं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति । ततः प्रवीशतीत्या-
दिना । तदुक्तं “ अंकान्तपात्रैरंकास्यमुत्तरांकार्थसूचना । ” यत्र पूर्वाका-
न्तपात्रैरुत्तरांकार्थः सूच्यते तदंकास्यमिति । यथा षष्ठांकावसाने मातलिः
श्रूयतामित्यादिना एतदन्तेन षष्ठांकावसानास्थितपात्राभ्यां राजमातलिभ्यां सप्तमां-
कादौ प्रवेशः कृतः । अंकावसान एवोत्तरांकार्थसूचनमपि कृतम् । आयुष्मन् श्रूयता-
मित्यादिना । नाटके यदि दूरदेशगमनं प्रस्तुतं तदा पूर्वांकं विच्छिद्य गत्वा उत्तरांक-
प्रवेशे तत्कार्यं निर्दिशेत् । तथा मातलिना कालनेमिप्रमूतदुर्जयप्रमुखदानवगणं जेतुं
दुष्यन्तस्याह्वाने प्रियाविरहविह्वलमानसं दुष्यन्तं कार्यान्तरविक्षिप्तचित्तं कर्तुं विदूषकं
प्रक्षोभ्य सौघतलं राजानमानीय तत्र राज्ञे शक्रेणाज्ञप्तं कार्यं निवेद्य अंकावसाने
दुष्यन्तः शक्रसमीपं नीतः । सप्तमांकादौ प्रकृतकार्यसिद्धिशोक्ता । अनुष्ठित-
निदेशोऽपीत्यादिना । अनुष्ठितनिदेशोऽपि कृतशासनोऽपि नियोज्यपुरुषोऽपीति यावत् ।

मातलिः—(सस्मितम्) आयुष्मन्, उभयमप्यपरितोषं समर्थये ।

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।

गणयत्यवदानविस्मितो भवतः सोऽपि न सत्क्रियागुणान् ॥१॥

सत्क्रियाविशेषात्सम्मानाधिक्यात् । अनुपयुक्तमिवोपयोगरहितमिवार्था-
दिन्द्रं प्रति । यन्मया कार्यं कृतं तदिन्द्रसंमाननायाः सहस्रांशमिति
(शेनापि) तुल्यितुं न क्षमामिति सूक्ष्मालंकारः । एतेनेन्द्रस्य प्रत्युप-
कारशीलत्वं विनययुक्तत्वं गुणग्राहित्वं चात्मनस्तु परमशौर्यशालित्व-
मिन्द्रेण तथापूजितत्वादत्यन्तसौभाग्यास्पदत्वं च व्यज्यते । उभयं भवदु-
पकृतमिन्द्रसत्कृतं च । त्वं त्वात्मोपकृतमेव तथा समर्थयसे । अहं
पुनरुभयमपि न विद्यते परितोषो यत्रार्थात्कत्रोस्तदपरितोषं समर्थये ।
इन्द्रस्तु त्वत्कर्माधिकं मन्यते, त्वं त्विन्द्रकृतां पूजामधिकां मन्यस इति
भावः । तदेव दर्शयति—प्रथमेति । भवान्मरुत्वत इन्द्रस्य प्रतिपत्त्या गौर-
वेण पश्चात्कृतेन प्रथममुपकृतं लघु स्वरूपं मन्यते । भवतोऽवदानेन शुद्ध-
कर्मणा विस्मितः । ‘अवदानं शुद्धकर्म’ इत्यमरः । सोऽपीन्द्रः सत्क्रिया
स्वकृतसंमानना तस्यां गुणानादरातिशयादीनथवा तथा गुणान्स्वास्मि-
न्विनयाज्वादीन् गणयति । तव कर्म स्मृत्वा मया तस्य संमा-
नना कृतोति चेतस्यापि तस्य नायातीत्यर्थः । बहुवचनेन संमाननाधिक्यं
ध्वन्यते । क्रिया चेत्कथं गुणा इति विरोधाभासो व्यङ्ग्यः शब्दशक्ति-
मूलः । त्वदवदानस्मरणेनाभिव्यक्तविस्मयस्ते विगलितवेद्यांतरत्वेन किमपि
न स्मरतीति भावः । तेन ‘उदात्तवस्तुना संपत् ’ इत्युदात्तालंकारः ।
हेतुश्रुत्यनुप्रासौ । उपमेयोपमा व्यङ्ग्या । परस्परं क्रियाजननादन्योन्य-
मपि । अत्र सत्क्रियालक्षणे कारणे सत्यपि यद्वृणनलक्षणकार्यानुत्पत्तिः
सा विशेषोक्तिः । अथ च गणनाभावलक्षणकार्योत्पत्तौ कारणाभावादि-

भगवता देवेन्द्रस्य उभयोरप्यपरितोषः । भवानिन्द्रश्चोभावप्यन्योन्यमपरितुष्टौ ।
प्रथमोपकृतमित्यादि । प्रथमोपकृतं राक्षसजयरूपं पूर्वोपकारम् । मरुत्वतः प्रति-
पत्त्या देवेन्द्रविषयकभक्त्या लघु अत्यल्पम् । सोऽपि देवेन्द्रोऽपि । भवतः अपदान-
विस्मितः कृतपौरुषविस्मितः । सत्क्रियागुणान् संभावनाविशेषान् न गणयति प्रत्युपकारं
न विचारयति वर्तमानव्यपदेशेन देवेन्द्रस्त्वद्यापि सानुशय एव तिष्ठतीति व्यज्यते ।

राजा—मातले, मा मैवम् । स खलु मनोरथानामप्यभूमिर्वि-
सर्जनावसरसत्कारः । मम हि दिवौकसां समक्षमर्धासनोपवेशितस्य
अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं जयन्तमुद्दीक्ष्य कृतस्मितेन ।
आमृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्गा मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा ॥ २ ॥
मातलिः—किमिव नामायुष्मानमरेश्वरान्नार्हति । पश्य ।

भावनापि । यद्यापि कारणाभावो नोक्तस्तथापि तद्विरुद्धमुखेनोक्त एवेति
संदेहसंकरः । अवदानविस्मितत्वेनोक्तनिमित्तत्वमुभयत्र । वैतालीयं
वृत्तम् । अन्ये त्वधर्म (त्वर्थ) समं(?) प्रवोदितां मन्यन्ते । मनोरथा-
तिभूमित्वमेव दर्शयति—मम हीति । मम मनुष्यमात्रस्य । दिवौकसो
देवस्य न, अपि तु सकलदिवौकसां देवानाम् । श्रूयमाणतया न, अपि
तु समक्षं प्रत्यक्षम् । आसनमात्रे न अपि तु स्वार्धासने । निविष्टस्य न,
अपि तु निवेशितस्येत्यस्य श्लोकेनान्वयः । अन्तरिति । अन्तर्गता हृद्गता
प्रार्थना मन्दारमालाविषयिणी याच्चा यस्य स तम् । न दूरस्थम्, अपि
त्वन्तिकस्थं समीपस्थम् । ‘ उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा ’ इत्यमरः ।
जयन्तं पुत्रमुदधिकं वीक्ष्य दृष्ट्वा कृतस्मितेनेति तस्य मनोगतां याच्चां
ज्ञात्वेति सूक्ष्मं जयन्तादप्यात्मनोऽधिकस्नेहपात्रता ध्यन्यते । हरिणेन्द्रे-
णामृष्टं स्पृष्टं यद्वक्षोहरिचन्दनं हृदयानुलेपः सोऽङ्कश्चिह्नमस्याः सा ।
अत्राङ्गपदोपादानेन मालायास्तत्कालधारणं तस्यास्तत्कालकृतं चन्दना-
नुलेपत्वं च व्यज्यते । तेन तत्कण्ठयोग्यत्वाम्लानत्वात्यन्तसुरभित्वमनो-
हरत्वादिकं ध्वन्यते । मन्दारपुष्पाणां माला मम पिनद्धा मुक्ता स्वयं
परिधापिता न तु दत्ता । गौरवस्याधिक्यादुदात्तम् । न्तन्तेति न्दन्देति
छेकवृत्त्यनुप्रासौ । द्वितीयोपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः । मातलिः—
अत्यल्पमिदमुच्यते । भवानमरेश्वरादिति मनोरथातीतवस्तुदानेऽपि
सामर्थ्यं ध्वनितम् । किमिव नार्हति । यदतिप्रियमतिरम्यमत्युत्कृष्टं
जीवितायमानमपि तदप्यर्हत्यन्यदर्हतीति किं वक्तव्यमिति भावः ।

स खल्वित्यादि । खलु यतः विसर्जनावसरसत्कारः सः मनोरथानामप्यभूमि-
विषयः । सत्कारप्रकारमाह मम हीत्यादि । अन्तर्गतेति । आमृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्के-
नेन दित्सात्वरं व्यज्यते । हरिणा देवेन्द्रेण । मन्दारमाला पिनद्धेत्यनेन देवेन्द्रातिशायि-
सकलैश्वर्यवत्तया स्वस्य भूलोकविलक्षणमन्दारमालामात्रं लभ्यांशस्त्वन्यत्राप्यवस्तु

सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं त्रिदिवमुद्धृतदानवकण्टकम् ।

तव शरैरधुना नतपर्वभिः पुरुषकेसरिणश्च पुरा नखैः ॥ ३ ॥

सुखेति । सुखपरस्य सुखे परः सुखपरस्तस्य । यद्वा सुखमेव परं यस्या-
 तिसुखिनः इति विधेयम् । हरेरिन्द्रस्योभयैस्त्रिदिवं स्वर्गः । दानवाः
 कण्टका इव दानवकण्टकाः । उद्धृता दानवकण्टका यत्र तत्कृतम् ।
 अत्रोद्धृतपदेन तेषां समूलनाशादत्यन्ताभावो ध्वन्यते । दुःखप्रदत्वं साध-
 र्म्यं गम्यम् । अनया वानयोः पुरस्तेषां जडतरत्वं ध्वन्यते उद्धृतदानवक-
 ण्टकत्वात्सुखपरत्वस्य विधेयत्वे वक्तव्ये यत्तत्स्यार्थं विधेयत्वमुक्तं तदस्य
 प्राधान्यं द्योतयितुम् । काव्यलिङ्गं व्यङ्ग्यम् । यथा कश्चिन्मार्गमुद्धृत-
 कण्टकं करोतीत्युक्तलेशः । एतेन क्लेशाभावो ध्वनितः । अथ च सुखपरस्य
 सिंहीविलासलालस्य हरेः सिंहस्य त्रिदिवमिव त्रिदिवं स्थानम् । यद्वा
 त्रिदिवं सुखं विद्यते यत्र तत् । अर्शआदित्वादृश् । ‘त्रिदिवं सुखे ।
 ‘स्वर्गे च त्रिदिवा (वं) नद्याम्’ इति हैमः । एतादृशं स्थानं मदोदकं
 वाति प्राप्नुवन्ति (?) । दोषोपन्यासः । कैरुभयैरित्यत आह—तवेति ।
 अधुना नतानि पर्वाणि येषां ते नतपर्वाणस्तैः । पर्वणां नतत्वं ग्रन्थि-
 स्थले तल्लक्षणात् । एतेन सरलत्वं शीघ्रगतत्वं मनोहरत्वं च ध्वनितम् ।
 तव परमशूरस्य विख्यातपौरुषस्य शरैर्नान्यस्येति संबन्धस्य व्यञ्जकत्वं
 बोद्धव्यम् । पुरा पूर्वं च पुरुषकेसरिणो नृसिंहस्य पर्वणः सकाशात् ।
 नतमिति भावे क्तः । नतं पर्वणो येषां (?) तैर्नखैश्च । इन्द्रं प्रत्युभयस्या-
 प्राकरणिकत्वेन नतपर्वत्वसाम्यात्तुल्ययोगिता । तेन नखैः शराणां नृसिं-
 हपदेन चापस्य राज्ञ औपम्यं ध्वनितम् । उपमानुप्रासौ । ननु दानवा
 एव कण्टका इति रूपकं संदेहसंकरो वास्तु कथमुपमेति चेदुच्यते ।
 उद्धृतपदस्य दानवकण्टकयोः साधारण्यान्न रूपकसाधकत्वम् । किंच
 रूपके कण्टकानां प्राधान्यान्नृहरिदुष्यन्तयोरनुत्कर्षापातात् । उपमायां
 तु दानवानामेव प्राधान्यात्तदुत्कर्षसिद्धिः । अत एव न संकरोऽपि ।

नास्तीति सूच्यते । मुखपरस्येत्यादि । हरेर्देवेन्द्रस्य पुरुषकेसरिणो नृसिंहस्य यथा
 शरेण नखेन चानायासेन कंटकोद्धारणं क्रियते तद्वत्त्वयापि दुर्जनदानवगणविजयः कृत इति
 यावत् । नतपर्वभिः नतान्यनुन्नतानि खल्पानीति यावत् पर्वाणि ग्रन्थयो एषां ते तथोक्ताः
 तैः । शराणां ग्रन्थयो नताथेत् न रुजुत्वं भवतीत्यर्थः । नखानां पक्षे नतानि मग्नानि
 हिरण्यकशिपोरुदर इति शेषः । पर्वाणि अंगुलिग्रन्थयो एषां ते तथोक्ताः । तैर्नखैः

राजा—अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः ।

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः

संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।

किंवाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता

तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकारिष्यत् ॥ ४ ॥

उपमाकरणप्रयोजनं पूर्वमेवोक्तमिति हीनोपमापि न शङ्कनीया । द्रुत-
विलम्बितं वृत्तम् । सिध्यन्तीति । महत्स्वपि कर्मसु कार्येषु नियो-
ज्याः सेवका यत्सिध्यन्ति कार्यनिष्पादका भवन्ति । ईश्वराणां प्रभूणां
यत्संभावना गौरवं तस्य गुणं तमवेहि जानीहि । प्रभुमहत्वेनैव तत्कार्य-
सिद्धिः । सेवकगुणः कोऽपि नास्तीति भावः । ‘संभावना वासनायां
गौरवे ध्यानकर्मणि’ इत्यजयः । अत्रेन्द्र आत्मनि च विशेषे प्रस्तुतेऽ-
प्रस्तुतप्रभुभृत्यवचनादप्रस्तुतप्रशंसा । अनया च स्वस्य भृत्यत्वं तस्य
प्रभुत्वं च सूचयन्त्या विनयातिशयद्योतनादुदात्तालंकारो व्यज्यते ।
अरुणस्तमसां भेत्तान्धकारनाशकः किंवा कथमभविष्यत् । चेद्यदि सह-
स्रकिरणो रविर्धुर्यग्रे नाकारिष्यदिति क्रियातिपातः । दृष्टान्तालंकारः ।
अनुप्रासश्च । किंवेति निपातसमुदायः कथमर्थे । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

सिध्यन्तीत्यादि । योज्याः प्रेष्यजनाः । बहुवचनेन न त्वहमेक एव किंतु मत्सदृशा
बहवो देवेन्द्रस्य नियोज्याः संतीति स्वर्गवैरिहारः सूच्यते । महत्स्वपि प्रभूणामपि कथं-
चित्साध्येष्वपि न तु नियोज्यजनसाधनीयेष्विति यावत् । कर्मसु स्वदुर्दशानिस्तारककृत्येषु
सिध्यन्ति फलन्ति अनायासेन साधका भवन्तीत्यर्थः । वर्तमानव्यपदेशेन ईश्वराणां दृष्टि-
पथ एव न तु परोक्ष इति व्यज्यते । संभावनागुणं बहुमानविशेषमवेहि । अत्र दृष्टान्त-
माह—सहस्रकिरणः स्वयमन्धकारनाशकरणसमर्थः मूर्त्यः तमरुणमनोरं धुरि अग्रे नाकारि-
ष्यति चेत् नायोजयिष्यति चेत् । क्रियातिपातौ लङ् । किंवाभविष्यत् किमजनिष्यत् वे-
त्याक्षेपप्रश्ने । मूर्त्येनारुणस्य धुर्यवस्थापनमेवारुणस्य तमोनिवर्तकत्वे निमित्तम् । मूर्त्येनारुणो
धुरि न स्थापितश्चेत्तमो निहन्तुमसमर्थ इति क्रियातिपातः । सुखपरम्येत्यादि । पूर्वश्लोकेन
सातल्लिना राक्षमविजयनिमित्तेन द्रुष्यन्ते स्तुते राज्ञा देवेन्द्रस्येदं सामर्थ्यमिति स्वात्म-
श्लाघा न कृतेत्यविकथनत्वरूपधीरोदात्तत्वं व्यज्यते तदुक्तं “गंभीरो विनयोपेतः कृपा
वा न विकथनः । धीरोदात्तः स विज्ञेयो नाचकेषु गुणान्वितः ॥” इति । अत्र प्रियवचनं
नाम्नालंकारः तदुक्तं “यत्प्रसन्न मनसा पूज्यं पूजयितुं वचः । हर्षप्रकाशनार्थं तु सा
प्रियोक्तिरुदाहना ॥” इति अत्र सिध्यन्तीत्यादौ पूज्यमिन्द्रं पूजयितुं स्वस्य संतोषं न्यापयितुं

मातलिः—सदृशमेवैतत् । (स्तोकमन्तरमतीत्य) आयुष्मन्,
इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः ।

विच्छित्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु ।

विचिन्त्य गीतक्षममर्थजातं दिवौकसस्त्वच्चरितं लिखन्ति ॥ ५ ॥

सदृशमेवैतत् । तवेत्यर्थः । तेनेतादृशमेव वक्तुमुचितमिति भावः । स्तोक-
मल्पमन्तरमवकाशमतीत्यातिक्रम्येति कविवचनम् । मातलिः पुनस्तस्यैव
स्तुतिं विवक्षन्नाह—आयुष्मन्निति । नाकपृष्ठे स्वर्गतले प्रतिष्ठितस्य सर्वदा
स्थिरत्वेन प्रतिष्ठां प्राप्तस्य । विच्छित्तीति । सुरसुन्दरीणां न तु सुरयो-
षितां विच्छित्तिशेषैरङ्गरागावशेषैर्यक्षकदर्भादिभिः । ‘ विच्छित्तिरङ्गरा-
गेऽपि हरविच्छेदयोरपि ’ इति विश्वः । तेः स्वहस्तेन तासामङ्गरागं कृत्वा-
वशेषितैरित्यनेन त्वच्चरितानामतिप्रियत्वमासूचितम् । वर्णैर्वर्णकैः सित-
पीतादिभिरमी दिवौकसः कल्पलतांशुकेषु कल्पवल्लीवस्त्रेषु । एतेनेतदेवा-
धिकरणं तल्लिखनयोग्यमिति ध्वन्यते । त्वच्चरितं त्वदवदानं लिखन्ति

च मातलिं प्रति दुष्यन्तस्योक्तिः । विच्छित्तिशेषैरित्यादि । सुरसुन्दरीणां विच्छित्तिशेषैः
विच्छित्तेरवशिष्टैः वर्णैः कुकुमकस्तूरिकादिवर्णकैः । विच्छित्तिर्नाम लेखनादिना अनाद-
रेण स्तोकादानम् । उक्तं च “ स्वल्पोऽप्यनादराभ्यासः कुकुमादेः स्वमण्डने । या परां
जनयेच्छोभां सा विच्छित्तिरुदाहृता ॥ ” इति । अमी ये दुर्जयदानवगणाभिभूतास्ते
अमी इति यावत् । दिवौकसः मनुष्येभ्योऽधिकाः । कान्तदर्शिनः दिव्या इति यावत् ।
अर्थवन्धम् अर्थं राक्षसविजयादिकथा बध्यतेऽनेनेत्यर्थवन्धः पदं तं गीतिक्षमं गान-
योग्यं सुकुमारमित्यर्थः । गीतिः “ शिशुर्वेत्ति पशुर्वेत्ति वेत्ति गीतिस्वरं फणी । ” इति
न्यायेन सकलजन्तुभ्याम्युद्धादिपञ्चविक्रिया । यदाह “ गोपीपतिरन्तोऽपि वंशध्वनि-
वशं गतः । सामर्गातिरसौ ब्रह्मा वाणासक्ता सरस्वती । किमन्ये यक्षगन्धर्व-
देवदानवपन्नगाः । वनेचरस्तृणाहरो बालः पर्यकिंकातले । रुदन्गीतामृतं पीत्वा हृषो-
त्कर्षं प्रपद्यते । ब्रह्मानन्दरसादेतदधिकं सप्रचक्षते ॥ ” इति । त्वच्चरितं तव युद्ध-
वीरभूलोकेन्द्रमनुष्यस्य तवैककितया क्षिप्रविजयकारिवाद्यपदानमिति यावत् । एकवच-
नेन चरितस्यानन्यविषयतया अद्वितीयत्वं द्योत्यते । कल्पलतांशुकेषु स्वर्गसद्भावाविना-
भूतकल्पलतानामंशुकेषु पदेषु । अनेन कान्तैश्चिरस्थायित्वं व्यज्यते । यद्वा स्वर्गवासिनां
स्त्रीपुंसां विविधमात्याभरणवस्त्रांगलेपपुष्पापचयनावतंसविहरणावासप्रदानसमर्थकल्पलताना-

राजा—मातले, असुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्वेष्वुर्दिवमधिरोहता न
लक्षितः स्वर्गमार्गः । कैतरस्मिन्न्यरुतां पथि वर्तामहे ।

चरितस्यालेखनासंभवादाह गीतक्षमं गातुं योग्यमर्थजातमर्थसमूहं वि-
चिन्त्य विचार्य त्वदीयचरितानि गीतनिबद्धानि कृत्वा लिखन्तीत्यर्थः ।
क्वचित् ' अर्थतत्त्वम् ' इति पाठः । एवं विशिष्टकर्तृविशिष्टकरणविशि-
ष्टाधिकरणानिर्देशेन चरितलेखनस्य वर्णितत्वादुदात्तालंकारः । तेन तेषा-
मेवंविधसदाशङ्काररसोपभोगयोग्यस्थितिस्त्वत्प्रसादादिति वस्तु ध्वनि-
तम् । अत्र विच्छित्तिशेषस्य यक्षकर्दमादेर्वर्णकत्वेन निरूपणान्तस्य च
प्रकृतोपयोगित्वाच्च परिणामालंकारश्च । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ च । अष्टम्यु-
पजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः । महापुरुषत्वादस्य स्वस्तुतिश्रवणं लज्जाकर-
मसावपि तत्स्तुतेर्न विरमतीति राजा तस्य विषयान्तरसंचारं करोति ।
असुराणां दैत्यानां संप्रहार उत्सुकेन पूर्वेष्वुर्दिवं स्वर्गं प्रत्यधिरोहता
स्वर्गमार्गो न लक्षितः । किं तु कुत्र वर्तत इति न ज्ञातमिति भावः ।

मंशुकेषु । अनेन यशसः सार्वकालिकस्वर्गवासिकललोकविनाशिप्राग्वत्तया मूर्ध-
न्यता प्रकाश्यते । त्वत्कीर्तेः कल्पलतास्तु प्रसिद्धविलक्षणचिरस्थाधिजयहन्ताभावा इति
भावः । कल्पवृक्षेषु वस्त्राभरणादीनि विद्यन्त इति प्रसिद्धिः । लिखन्ति कीर्तेश्विरस्थायि-
तासिद्धयर्थमक्षराणि निक्षिपन्ति । तदुक्तं दंडिना “ आदिराजयशोधिबमदर्शं प्राप्य
वाङ्मयम् । तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥ ” इति अन्यैर्महाकविभिरप्युक्तं
“ किमप्यर्हिस्त्यस्तव चेन्मसतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः । एकान्तविध्वंसिषु मद्वि-
धानां पिडेष्चनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ” इति । पांचभौतिकस्य शरीरस्य नियतनश्वरत्वं
कीर्तिशरीरस्य नियतस्थायित्वं च भणितम् । राज्ञस्तु क्षमार्जनोपायसंपरायवैयात्यक्षमा-
रक्षणवर्धनदानादिरूपक्षमाभोगयजन्याः सर्वा अपि कीर्त्यश्रानुचितार्थलागोचिनार्थस्वीका-
ररूपपदसंदर्भगुणिताः कांक्षणीया भवन्ति तथात्वे हि न नश्यन्ति । यथा राक्षणादिवध-
जनितापि रामस्य कीर्तिर्वाल्मीकिविरचितगीतियोग्यरामायणकाव्येन स्थापिता । इदानीं
तनानामपि कवीनां स्वीकार्यतया वाग्बिषयत्वादद्यापि वृद्धिमधिगच्छन्ति तस्मान्छौर्यादि-
जनितापि राज्ञां कीर्तिः पदसंदर्भेणैव स्थाप्यते । लिखन्तीति वर्तमानव्यपदेशेन त्वदृष्टिपथ
एवाद्यापि लिखन्तीति चरितस्यापरिच्छेद्यता प्रकाश्यते । असुरेत्यादि । पूर्वेष्वुरित्यनेन
दिवसान्तरव्यवधानाभावकथनादनायासेन राक्षसविजयरूपक्षिप्रकारित्वं स्वस्य सूच्यते ।
तदुक्तं “ दक्षः क्षिप्रकारी ” इति । एष श्रीरोदात्तनायकगुणो भवति । असुराः

मरुतां पथि वायुस्कंधे । तत्र सप्त वायुस्कंधा आवहादयः । तन्मध्ये कतरस्मिन्मरुतां स्कंधे वर्तामहे । तदुक्तं सिद्धांतशिरोमणौ—‘भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वं स्यादुद्धहस्तदनुसंवहसंज्ञकश्च । अन्यस्ततोऽपि सुवहः प्रतिपूर्वकोऽस्माद्वाह्यापरावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥ ’ इति ।

दानवाः । सुरप्रतिपक्षविजातीयकृतिक्रियाभीषणविविधमायाभिज्ञा इति यावत् । तेषां संप्रहारो रणं तस्मिन्नुत्सुकेन स्वारसिकोत्कटितेन असुरशब्देन मनुष्यविजातीयकथनात् सामभेददानानर्हतया दंडार्हता सूच्यते । मयेत्येकवचनेन साहाय्यनैरपेक्षयात् स्वस्य युद्धवीरत्वं ध्वनितम् । वीरस्तु युद्धदानदयाभेदेन विविधः तस्योत्साहः स्थायी यदाह—“विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकव्यभिचारिभिः । नातः सदस्यरस्यत्वमुत्साहो वीर उच्यते ॥ विरुद्धां राति हंतीति वीरो विद्वद्गिरोरितः । अभीतिर्बहुभिर्युद्धेऽप्यसहायो रणे मदः ॥ हर्षः शस्त्रालयातेषु समरादपलायनम् । भीताभयप्रदानं च प्रपन्नस्यार्तिभंजनम् ॥ एनं युद्धात्मको वीरस्तज्ज्ञैः कविभिरौडितः । अर्थिनामीप्सितानर्थान् प्रदायेच्छादिकं बहु ॥ अर्थिनः पुनरायातान्स्वजनानितरानपि । यं मानयति दानेन वाक्येन मधुरेण च ॥ एष दानात्मको वीरः कथ्यते दानशालिभिः । व्याधिदारिद्र्यशस्त्रादिभ्रुत्पिपासादिपीडितान् । अनुगृह्णाति यः पाति स वीरः स्याद्दयात्मकः ॥ ” वीरस्योद्दीपनविभावाः विवेकाध्यवसायनयविनयबलपराक्रमशक्तित्रयप्रभावादयः । अनुभावास्तु स्वैर्यधैर्यत्यागशौर्यवैशारद्यरोमांचादयः । संचारिणस्तु श्रुतिमतिगर्वामर्षवेगस्मृत्यादयः । प्रकृते दुर्जयदानवजयेन दुष्यन्तस्य युद्धवीरत्वं फलितम् । दानवीरास्तु परशुरामबलिप्रभृतयः । दयावीरां हि जीमूतवाहनादयः । त्रिविधोऽपि वीर उत्तमपुरुष एव । स तु धीरोदात्त एव भवति । धीरोद्धतस्तु धीरोदात्तगुणवैपरीत्येन प्रतिनायकेषु राक्षसादिषु वर्णनीयः । धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरशान्ता इति चतुर्विधनायका अपि तत्तदवस्थावाचकाः न तु नियतवृत्तयः । एतेषां प्रत्येकमनुकूलदक्षिणशठहृष्टभेदेन षोडश भेदा भवन्ति तेषां ज्येष्ठमन्यमकनिष्ठभेदेन प्रत्येकं त्रैविध्यादष्टचत्वारिंशनायकभेदाः । एते च दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्चेति प्रत्येकं त्रिविधा । ततश्चतुश्चत्वारिंशदधिकशतभेदा भवन्ति । अत एव मदीये नैषधानन्दे भणितं तथा हि “ नेतुर्भेदा नायिकानां च जातिश्चेष्टावस्थादेशकालानुरूपाः । ज्ञात्वा संधीर्न्यावनानां प्रणीतं प्राहुः प्राज्ञा नाटकं नाट्ययोग्यम् ॥ ” इति । दिव्यानां कुत्रापि संभोगो न वर्णनीयः । स्वःपातालसमुद्रोद्धवनाद्युत्साहो दिव्येष्वेव । अदिव्योत्तमेष्वापि काचिद्भवति । दिव्यादिव्येषुभयमपि प्रतिपादनीयम् । ननु कथं कुमारसंभवे महाकविना देवीसंभोगवर्णनं कृतमिति चेदुच्यते । दोषस्तु द्विविधः कवेरव्युत्पत्तिकृतो शक्तिरुत्तमश्चेति । तत्राव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्तिरिस्कृतत्वात् । कदाचिन्न लक्ष्यते । यस्त्वशक्तिरुत्तमो दोषः स झटिति प्रतीयते तस्मान्महाकवीनामव्युत्पत्तिकृतमव्युत्तमदेवताविषयप्रतिषिद्धसंभोगशृंगारनिबन्धनाद्यनौचित्यमुत्तमदेवीविषयम् । शक्तिरि-

मातलिः—

त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां

ज्योतींषि वर्तयति च प्रविभक्तरश्मिः ।

तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमस्कं

वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥ ६ ॥

त्रिस्रोतसमिति । यो मार्गे गगने प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्या एवभूतां त्रिस्रो-
तसं गङ्गां वहति । तथा च विष्णुपुराणे—‘ विष्णोर्विर्भाति यां भक्त्या
शिरसाहर्निशं द्रुवः । ततः सप्तर्षयो यस्यां प्राणायामपरायणाः ॥ तिष्ठन्ति
वीचिमालाभिः सिच्यमानजटाजले । वायोर्वै संततैर्यस्याः प्लावितं शशि-
मण्डलम् ॥ भूयोऽधिकतमां कान्तिं वहत्येतदहःक्षये । मेरुपृष्ठे वहत्यु-
च्चैर्निष्क्रान्ता शशिमण्डलात् ॥’ इति । यो मार्गः । प्रविभक्ता रश्मयोऽ-
र्थाद्वायुरूपा एव यत्र कर्मणि । ज्योतींषि ध्वादिनक्षत्रान्तानि वर्तयति
परिभ्रमयति । तथा च विष्णुपुराणे—‘सूर्याचंद्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः
सह । वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवैर्बद्धानि तानि वै ॥’ इति । तथा ‘ग्रहर्क्षतारा-
धिष्ण्यानि ध्रुवे बद्धान्यशेषतः । भ्रमन्त्युचितचारेण भैत्रेयानिलरश्मिभिः ॥’
इति । तस्य परिवहस्य परिवहनाग्नौ वायोरिमं मार्गं वदन्ति । द्वितीयो
हरेर्वामनावतारे विक्रमः पादनिक्षेपस्तेन निस्तमस्कं पापराहितं शोकराहितं
च । ‘तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ पापे शोके गुणांतरे’ इति हैमः ।
तदुक्तं वामनपुराणे—‘क्रमत्रये तोयमवेक्ष्य दत्तं महासुरेन्द्रेण विभुर्यशस्वी ।
चक्रे ततो लंघयितुं त्रिलोकं त्रिविक्रमं रूपमनन्तशक्तिः ॥ कृत्वानुरूपं

स्कृतत्वात् ग्राम्यत्वेन न प्रतीयते । त्रिस्रोतसमित्यादि । यो वायुर्गगनं निरालंबः
प्रतिष्ठा आस्पदं यस्याः सा तां त्रिस्रोतसं मंदाकिनीम् । ज्योतींषि सप्तऋषीणां स्थानानि ।
प्रविभक्तरश्मि प्रविभक्ता असंकीर्णा रश्मयस्तेजांसि यस्मिन् कर्मणि तत्तथा । वर्तयति
संचारयति । द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमस्कं द्वितीयेन हरेर्विक्रमेण पदन्यासेन निस्तमस्कं
निर्दोषम् । तस्य परिवहाख्यस्य वायोमार्गं वदन्ति । परिवहो नाम स्वर्गगासप्तऋषिभंडल-
प्रवर्तकः षष्ठो वायुस्कंधः यथोक्तं ब्रह्मांडपुराणे “ आवहः प्रवहश्चैव संवहश्चोद्वहस्ततः ।
विवहाख्यः परिवहः परावह इति क्रमात् ॥ सप्तैते मास्तस्कंधा महर्षिभिरुदीरिताः ।
आवहो वर्तयेद्वायुर्भेद्योक्तावृष्टिविद्युतः ॥ वर्तयेत्प्रवहश्चाथ तथा मार्तोडमंडलम् । वर्तये-
दुद्वहश्चापि तथा नक्षत्रमंडलम् ॥ संवहो मास्तस्कंधस्तथा शीतांशुमंडलम् । पंचमोऽपि

राजा—मातले, अतः खलु सबाह्यकरणो ममान्तरात्मा प्रसी-
दति । (रथाङ्गमवलोक्य) मेघपदवीमवतीर्णौ स्वस्तावत् ।

मातलिः—कथमवगम्यते ।

राजा—

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भि-

र्हीरभिरचिरमासां तेजसा चानुलिप्तैः ।

गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां

पिशुनयति रथस्ते सीकरक्लिन्ननेमिः ॥ ७ ॥

दितिजांश्च हत्वा प्रणम्य चर्षान्प्रथमक्रमेण । महीं महीधैः सहितां
महार्णवां जहार रत्नाकरपत्तनैर्युताम् ॥ भुवं सनाकं त्रिदशाधिवासं
सोमार्कक्षैरभिनन्दितं नमः । देवो द्वितीयेन जहार वेगाक्रमेण देव-
प्रियमीप्सुरीश्वरः ॥' इति । अन्यत्रापि—'क्रमेणैकेन जगतीं जहार सच-
राचर (रा) म् । नभश्चाक्रमतस्तस्य सूर्येन्दू सव्यदक्षिणौ । द्वितीयेन
क्रमेणाथ स्वर्महर्जनतापसा' इति । विष्णुपुराणेऽस्यान्वर्थताप्युक्ता—'याव-
न्त्यश्चैव तास्तारास्तावन्तो वातरश्मयः । सर्वे ध्रुवनिबद्धास्ते भ्रमन्तो भ्राम-
यन्ति तम् ॥ तैलपीडा यथा चक्रं भ्रमन्तो भ्रामयन्ति वै । तथा भ्रमान्ति
ज्योतींषि वातविद्वानि सर्वशः ॥ अलातचक्रवद्वान्ति वातचक्रेरितानि तु ।
यस्माज्ज्योतींषि वहति' इति । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ—'भूमेर्बाहिर्द्वा-
दशयोजनानि भूवायुपुत्राम्बुदविद्युताद्यम् । तदूर्ध्वगो यः स चिरंगतस्य
प्रत्यागतिस्तस्य तु मध्यसंस्था ॥ नक्षत्रकक्षाः खचरैः समेता यस्मादत-
स्तेन समागतोऽयम् । जरः खे चक्रयुक्तो (?) भ्रमत्यजस्रं प्रवहानिलेन ॥'
इति ॥ अङ्गभूतमहापुरुषचरितवर्णनादुदात्तालंकारः । अनुप्रासश्च ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् । अतः पूर्वोक्तप्रवहवायुस्कन्धसंचारतः सबाह्यकरणो
बाह्येन्द्रियसंहितः । अयमीत । सीकरैरम्बुकणैः क्लिन्ना आर्द्रा नेमिश्चक्र-
प्रांतो यस्य स तेऽयं रथः । अराणि चक्राङ्गानि तेषां विवरेभ्यश्छिद्रेभ्यः ।

विवाहाख्यश्चतथैव, ग्रहमंडलम् ॥ सप्तर्षिचक्रं खर्गंगां षष्टिः परिवहस्तथा । परावहस्तथा
वायुवर्तयेद्भुवमंडलम् ॥" इति । अयमरविवरेभ्य इत्यादि । अरविवरेभ्यः अराणां

मातलिः—क्षणादायुष्मान्स्वाधिकारभूमौ वर्तिष्यते ।

राजा—(अधोऽवलोक्य) वेगावतरणादाश्चर्यदर्शनः संलक्ष्यते मनुष्यलोकः । तथाहि ।

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी

पर्णस्वान्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात्पादपाः ।

संतानैस्तनुभावनष्टसलिला व्यक्तिं भजन्त्यापगाः

केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ ८ ॥

‘अरं शीघ्रे च चक्राङ्गे’ इति विश्वः । निष्पतद्भिर्निर्गच्छद्भिश्चातकैः पक्षि-
विशेषैः कृत्वाचिरभासां विद्युतां तेजसानुलिप्तैः परितैर्हरिभी रथाश्चैश्च
कृत्वा वारिगर्भाण्युदराणि येषां ते तादृशम् । अनेन संपूर्णजलभरितत्वं
ध्वनितम् । गर्भोदग्योरन्यतरोपादाने तु संबन्धमात्रप्रतीतिः । घनानामु-
परि गतं गमनं पिशुनयति सूचयति । ‘पिशुनौ खलसूचकौ’ इत्यमरः ।
अत्र वारिगर्भोदराणामित्यस्य हेतुद्वयं प्रत्यर्थं हेतुत्वं बोद्धव्यम् । तेन
हेतुकाव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावलक्षणः संकरः । वारिगर्भोदरत्वं प्रति रथ-
विशेषणस्यार्थं हेतुत्वं बोद्धव्यम् । रेभ्यरिभिरमेति छेकवृत्त्यनुप्रासौ ।
मालिनी वृत्तम् । क्षणादिति रथवेगसूचनम् । स्वस्याधिकारो यस्यां सा
स्वाधिकारा । सा चासौ भूमिश्च तस्याम् । शैलानामिति । उन्मज्जतां
प्रकटीभवताम् । अत्रोन्मज्जनेन कारणेन प्राकट्यं कार्यं लक्ष्यता तद्गत-

नेभ्यवष्टभमंडलाकारचक्रावयवानाम् । विवरेभ्यः अंतरालप्रदेशेभ्यः वारिगर्भोदराणां
वारि गर्भे एषां तानि तथोक्तानि तान्युदराणि एषां ते तथोक्ताः । तेषां गतं गमनम् ।
पिशुनयति सूचयति । वर्तमानदयपदेशेनाद्यापि भेदमार्ग एव रथः शनैर्गच्छतीति मातलिं
प्रति वदतीति व्यज्यते । अत एव मातलिराह—क्षणादूर्ध्वमित्यादि । क्षणादुपरि आत्मा-
धिकारभूमौ भूलोके इतः परं शीघ्रं रथस्तु गमिष्यतीति भावः । शैलानामित्यादि ।
उन्मज्जतामुद्रच्छतामिव स्थितानां शैलानां भूमिस्थसकलपदार्थापेक्षयाधिकोन्नत-
पर्वतानां शिखरात् मेदिनी या समतया दृष्टा सा भूमिः । अवरोहति अधो गच्छ

१ क्षणादूर्ध्वं इति क० पु० पाठः । २ आत्माधिकारभूमौ इति क० पु० प

३ पर्णाभ्यन्तर इति क० पु० पाठः । ४ व्रजन्ति इति क० पु० पाठः ।

५ मर्त्यभुवनं इति क० पु० पाठः ।

मातालिः—साधु दृष्टम् । (सबहुमानमवलोक्य) अहो, उदार-
रमणीया पृथिवी ।

राजा—मातले, कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः कनकरसनि-
स्यन्दी सांध्य इव मेघपरिघः सानुमानालोक्यते ।

मल्पत्वं ध्वनितम् । यत्र धर्मी लक्ष्यते तत्र तद्गता धर्मा व्यङ्ग्याः । यथा
तीरे लक्षिते तद्गतपावनत्वादयः । यत्र धर्मी लक्ष्यते तत्र धर्मान्तराभावात्त-
द्गतो विशेष एव व्यङ्ग्यः । यथा विकासेन प्रसृतत्वे लक्षिते तद्गतातिश-
यित्वादिति आकर एव स्थितम् । शैलानां पर्वतानां शिखरादग्रभागात् ।
जात्येकवचनम् । मेदिन्यवरोहतीबाधो यातीवेत्युत्प्रेक्षा । पादपा वृक्षाः ।
स्कन्धानां प्रकाण्डानामुदयात्प्राकट्यात् । ‘अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः
स्यात्’ इत्यमरः । अत्रोदयशब्दः प्राकट्यं लक्षयंस्तदतिशयं ध्वनति ।
पर्णानां स्वतिशयेन यदन्तरं मध्यं तत्र विलीनतां तदाकारतां जहति ।
प्रकटीभवन्तीत्यर्थः । तनोर्भावस्तनुत्वं तेन नष्टमदृश्यं सलिलं यासां ता
आपगा नद्यः संतानैर्विस्तारैः । अर्थादष्टैरित्यर्थः । ‘संतानो विस्तृतौ देव-
वृक्षे चापत्यगोत्रयोः’ इति धरणिः । व्यक्तिं प्रकटतां यान्ति । पश्येति
वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । उत्क्षिपतोर्ध्वकिंर्वतेत्युत्प्रेक्षा । केनापि भुवनं म-
त्पार्श्वं मन्त्रिकटमानीयत इवेति गम्योत्प्रेक्षा । ‘पार्श्वं कक्षाधरे चक्रोपान्ते
पशुगणेऽपि च’ इति विश्वः । स्वभावोक्तिकाव्यलिङ्गोत्प्रेक्षयोः संमृष्टिः ।
तानैस्तन्विति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र
‘काश्यानाकलिताम्भसः पृथुतया व्यक्तिम्’ इति पठित्वास्थानस्थपद-
लक्षणो दोषः परिहरणीयः । एतेन संतानशब्देऽप्रयुक्तत्वं निहतार्थत्वं वा
नष्टशब्दो नामप्रकटलक्षणार्थानभिधानात्तत्रावाचकत्वं (?) च परि-
हृतं भवति । हेतुनामार्थत्वशब्दत्वे भिन्नवाक्यत्वेन परिहरणीये । महावा-
क्यत्वेनैकवाक्यत्वेऽपि ‘उन्मज्जनात्’ इति पठित्वा परिहर्तव्ये । ‘स्कन्धो-
दयाः’ इति पाठे तु ‘पृथुतराः’ इति पठित्वा परिहरणीये । पश्येत्यस्योत्तरं
साधु दृष्टमिति । सबहुमानमवलोक्येति तत्क्रियानुवादकं कविवाक्यम् ।
अहो आश्चर्यं । उदारा महती रमणीया च । तत्स्थानस्थित्यैकदैव
सर्वस्या दृग्गोचरत्वादेवमुक्तिः । पूर्वापरसमुद्रयोरवगाढः संबद्धः । सांध्यः

मातलिः—आयुष्मन्, एष खलु हेमकूटो नाम किंपुरुषपर्वत-
स्तपःसंसिद्धिक्षेत्रम् । पश्य ।

स्वायंभुवान्मरीचैयः प्रबभूव प्रजापतिः ।

सुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ९ ॥

राजा—तेन ह्यनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि । प्रदक्षिणीकृत्यः
भगवन्तं गन्तुमिच्छामि ।

मातलिः—प्रथमः कल्पः ।

(नाट्येनावतीर्णौ)

राजा—(सँविस्मयम्) मातले,

उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमयः पर्वतमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्पर्शतयानिरुद्धतस्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते १० ॥

सायंकालीनो मेघोऽर्गल इव सातुमान्पर्वतः । अर्गलेनौपम्यं देव्यज्ञाप-
नार्थम् । तच्च विष्णुपुराणे—‘ हिमवान्हेमकूटश्च निषधस्तस्य दक्षिणे ।
नीलध्वतश्च भृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः । लक्ष्यमाणौ द्वौ मध्यौ ’ इति ।
जम्बुद्वीपस्यापि लक्ष्ययोजनत्वात्पूर्वापरसमुद्रावगाढत्वं संभवत्येव । किंपु-
रुषेति । तदुक्तं विष्णुपुराणे—‘ भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् ।
हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विज ॥ ’ इति । तपःसंसिद्धिक्षेत्रमि-
त्यनेन मारीचस्य सूचनम् । स्वायंभुवादेति । स्वायंभुवाद्ब्रह्मसंवन्धिनो
मरीचैयः प्रजापतिः कश्यपो बभूव । सुरासुरगुरुरित्यनेनावस्थं नमस्कर-
णीयत्वं सूचयति । सपत्नीक इत्यनेन तवापि पत्नीयोगोऽत्र भावोति
ध्वनितम् । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । प्रथमः कल्प उत्तमः पक्षः । नाट्येनाव-
तीर्णाविति रथावतरणमेवैतयोरारोपितं कविना । कविवाक्यं चेदम् ।
रथावतरणे यानि चिह्नानि तेषामजातत्वात्तदेवाह—उपोढेति । अभू-

स्वायंभुवादित्यादि । स्वयंभुवोऽपत्यं पुमान्स्वायंभुवः तस्माद्ब्रह्मसूनुः । सुरासुरगुरुः सद्वृत्तानां
सुराणामसद्वृत्तानामसुराणां गुरुः । श्रेयांसि शुभानि काश्यपदर्शननमस्कारादीनि । प्रथमः

१ परं तपस्विनां सिद्धिक्षेत्रं इति क० पु० पाठः । २ अस्मिन् इति क० पु० पाठः ।

३ एतावतीर्णौ स्वः इत्यधिकं क० पु० । ४ सास्मितम् इति क० पु० पाठः ।

मातलिः—एतावानेव शतक्रतोरायुष्मतश्च विशेषः ।

राजा—मातले, कतमस्मिन्प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

मातलिः—(हस्तेन दर्शयन्)

वलमीकाग्रनिमग्नमूर्तिरुरसा संदष्टसर्पत्वचा

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्थसंपीडितः ।

अंसव्यापि शकुन्तनीडनिचितं विभ्रज्जटामण्डलं

यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कविम्बं स्थितः ॥ ११ ॥

तलस्पर्शतया भूमिस्पर्शाभावेन रथाङ्गनेमयश्चक्रप्रधय उपोदशब्दाः कृत-
स्वना न । रजश्च नेम्युद्धतं प्रवर्तमानं न दृश्यते । अनिरुद्धतोऽनिरो-
धात् (?) । यतो भूतलस्पर्शे सत्यवतरणे रश्मिनिरोधो भवति । अत्र
तदभावात् । अत एवाभूतलेति त्रिष्वपि हेतुत्वेन योज्यम् । तव रथोऽवती-
र्णोऽपि न लक्ष्यत इति न । अपि तु लक्ष्यत एव (?) । ‘तवावतीर्णो-
ऽपि’ (?) इति क्वचित्पाठः । तत्र काका व्याख्येयम् । अत्र रथावतरणे
कारणे सति तत्कार्याणां नेमिशब्दादीनामभावादुक्तनिमित्तकापि विशे-
षोक्तिः । श्रुत्यनुप्रासश्च । अवतीर्णोऽपि न लक्ष्यत इति विरोधाभासोऽपि ।
वंशस्थं वृत्तम् । एतावानेवेति व्यतिरेकालंकारः । हस्तेनेत्युत्तानितेन
पताकेन । वल्मीकेति । वल्मीकस्य पिपीलिकाकृतमृत्युंजयस्याग्रं प्रान्त-
स्तत्र निमग्ना मूर्तिः शरीरं यस्य सः । ‘अग्रमालम्बने वाते’ इति
विश्वः । ‘मूर्तिः काठिन्यकाययोः’ इत्यमरः । अनेनानेककालतपश्चरण-
मुक्तम् । संदष्टाः सर्पत्वचो यत्र तेनोरसोपलक्षितः अनेन सर्वजन्तु-
साधारणत्वमुक्तम् । कण्ठे । जीर्णेत्यनेन स्थूलत्वं बहुशाखत्वं ध्वनितम् ।
लताप्रतानं वल्लीसमूहः स वलय इव कण्ठरोमाणीवेत्युपमितसमासः ।
संपीडनस्य साधकत्वात् । ‘वलयः कण्ठरोम्णि स्याद्वलयं कङ्कणेऽपि च’
इति विश्वः । तेनात्यर्थसंपीडितः । अनेनापकारिण्यप्युपकारकत्वमुक्तम् ।
अंसयोर्व्याप्नोति तदंसव्यापि । अनेन महत्त्वमुक्तम् । शकुन्तानां पक्षिणां

कल्पः मुख्यः पक्षः । वल्मीकेत्यादि । उरसा उपलक्षितः । स्थाणुरिव शाखा-

राजा—नमस्ते कष्टतपसे ।

मातलिः—(संयतप्रग्रहं रथं कृत्वा) महाराज, एतावादितिपरिवर्धितमन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रविष्टौ स्वः ।

राजा—स्वर्गादधिकतरं निर्वृतिस्थानम् । अमृतहृदमिवावगाहोऽस्मि ।

मातलिः—(रथं स्थापयित्वा) अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा—(अवतीर्य) मातले, भवान्कथमिदानीम् ।

मातलिः—संयन्त्रितो मया रथः । वयमप्यवतरामः । (तथा कृत्वा) इतं आयुष्मन् । (परिक्रम्य) दृश्यन्तामत्रभवतामृषीणां तपोवनभूमयः ।

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

नीडं स्थानं तेन निश्चितं व्याप्तम् । ' स्थाने कुले चयः ' इति विश्वः । जटानां मण्डलं समूहं विभ्रत । अनेन परनिमित्तसंपत्त्वं द्योत्यते । स्थाणुरिवाचलो निश्चलः । स्थाणुपक्षेऽपि विशेषणानि योज्यानि । उरसा मध्येन । कण्ठ उपकण्ठे । समीप इति यावत् । अंसः स्कन्धः । जटा प्ररोहरूपा । असौ मुनिर्कविम्बमभि लक्ष्यकृत्य । कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे द्वितीया । यत्र स्थितः । स मारीचाश्रम इत्यन्वयः । परिकरश्लेषोपमानुप्रासाः । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् । संयता नियमिताः प्रग्रहा रश्मिरज्ज्वो यत्र तत् । रथमित्यर्थम् । कृत्वैति कविवचनम् । रथस्य भूमिस्पृष्टत्वादिति कृत्वा मातलिर्वदतोत्यन्वयः । किमुक्तं तत्राह—एतावाश्रमं प्रविष्टौ स्व इति । अदितिस्तत्पत्नी तथा परिवर्धिता मन्दारवृक्षा यत्र । स्वर्गादधिकतरं निर्वृतिस्थानं सुखस्थानमिति भिन्नं वाक्यम् । अमृतेति । ज्ञानामृतहृदावगाहन इवेत्युत्प्रेक्षा । अत्र पूर्ववाक्यं हेतुत्वेन ज्ञेयम् । कथमिति प्रश्ने ।

रहिततरुस्कन्धः इव अचलः स्थिरः सन् । अभ्यर्कविधम् अर्कविवाभिमुखम् । कष्टतपसे

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मेणुकपिशे धर्माभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलातलेषु विबुधस्त्रीसंनिधौ संयमो

यत्कांक्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥ १२ ॥

किं करिष्यसीत्यर्थः । प्राणानामिति । सत्कल्पवृक्षेऽपि वन उचिताव-
श्यकर्तव्या प्राणिनां वृत्तिः प्राणधारणक्रियानिलेन वायुना, न तु कल्पवृक्ष-
दत्तवस्तुना । काञ्चनपद्मेणुभिः कपिशे पिङ्गटवर्णे तोये जले धर्मार्थम्, न
तु भोगार्थमभिषेकक्रिया स्नानविधिः । रत्नशिलातलेषु ध्यानम् । आधा-
रमात्रपर्ववासितत्वात्, न तु रत्नशिलातलत्वेन तत्र क्रीडादि । विबुधस्त्री-
संनिधौ देवयोषिदभ्याशे संयमः । अन्यसंनिधावेव स नियमो न
सिद्धयति विशेषतः स्त्रीसंनिधौ । ततोऽपि देवस्त्रीसंनिधावित्यर्थः । अत्र
कल्पवृक्षादीनां कारणानां सद्भावे सति तत्कार्यभावे वक्तव्ये तद्विरुद्धा-
निलप्राणवृत्तित्वाद्युक्तेरुक्तानिमित्ता मालाविशेषोक्तिः । एतया चैतन्निवा-
सिनां तपास्विनां धैर्यातिशयो व्यज्यते । अन्यमुनयो भूमिष्ठास्तपस्विनो
यत्स्थानं तपोभिः कांक्षन्ति तपःफलेनेच्छन्ति तस्मिन्स्थानेऽपि तपस्यन्ति
तपश्वरन्ति । ‘ कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ’ इति वयङ् । तपसः
‘ परस्मैपदं च ’ इति परस्मैपदम् । तपोतप इति न्यनयेति स्तस्तेति छेक-

कष्टं दुष्करं तपो यस्य स तथोक्तः तस्मै । प्राणानामित्यादि । सत्कल्पवृक्षे विद्यमान-
कल्पवृक्षे न तु कल्पवृक्षसदृश इति यावत् । वने कल्पवृक्षसमुदायस्थले कल्पवृक्षपदेन
सार्वकालिकाक्षय्यसकलभोज्यधार्यपदार्थाधिकरणता ध्वन्यते । तत्रापि वनपदेन कल्पवृ-
क्षाणां बाहुल्यं सूच्यते । तथापि प्राणानामुचिता स्वारसिका वृत्तिर्जीविनम् । अनिलेन
वायुना न तु मधुरादिभोज्यपदार्थैरिति यावत् । काञ्चनपद्मेणुकपिशे इत्यनेन विविध-
जलक्रीडाहृता ध्वन्यते । धर्माभिषेकक्रिया धर्मार्थमेवाभिषेकक्रिया स्नानाचरणं न तु
जलक्रीडैति व्यज्यते । रत्नशिलातलेष्वित्यनेन विहारयोग्यावस्थानं सूच्यते । बहुवचनेन
विविधरत्नशिलातलप्रदेशाः सूच्यन्ते । ध्यानं ध्यानमार्गं चित्तमनुरक्तं भवति न तु
विहार इति व्यज्यते । विबुधस्त्रीसन्निधौ देवानामपि विकारजनकस्त्रीसन्निधाने संयमः
इन्द्रियनिग्रहः न तु मदनविकारजनितसात्त्विकभावादिनिष्पत्तिरिति भावः । एभिः
सत्कल्पवृक्षत्वादिविशेषैरयं प्रदेशः स्वर्ग एवेति प्रतीयते । अन्ये मुनयः मननशीलाः
तपोभिरिति बहुवचनेन तपःकरणस्य बहुविधत्वं प्रतीयते । यत्कांक्षन्ति यत्स्थानं
वाच्छन्ति तस्मिन्स्वर्गप्रदेशे । अमी मुनयस्तानि फलानि परिहृत्य तपस्यन्ति अनेन तेषां

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य । आकाशे) अये वृद्धशालक्य, किमनुतिष्ठति भगवान्मारीचः । किं ब्रवीषि । दाक्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्टस्तस्यै महर्षिपत्नी-सहितायै कथयतीति ।

राजा—(कर्णं दत्त्वा) अये, प्रतिपालयावसरः खलु प्रस्तावः ।

मातलिः—(राजानमवलोक्य) अस्मिन्नशोकवृक्षमूले तावदास्तामायुष्मान्, यावत्त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि ।

राजा—यथा भवान्मन्यते । (इति स्थितः)

मातलिः—आयुष्मन्, साधयाम्यहम् । (इति निष्क्रान्तः)

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा)

मनोरथाय नाशंसे किं बाहो स्पन्दसे वृथा ।

पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते ॥ १३ ॥

श्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । हेत्वलंकारो व्यङ्ग्यः । वृत्तमनन्तरोक्तम् । खलु यस्मादुत्सर्पिण्युपर्युपरि धावन्ती महतां प्रार्थनेति पूर्वार्धस्य समर्थकत्वाद्-र्थान्तरन्यासः । अयं प्रस्तावः पतिव्रताधर्मकथनलक्षणः । खलु निश्चितम् । प्रतिपाल्योऽवसरः समयो यस्य सः । पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः । अशोकवृक्षेत्यनेनात्रोपविष्टस्य शोकराहित्यं भविष्यतीति ध्वनितम् । अन्तरं मध्यमन्त्रेष्टुं शीलं यस्य सः । निमित्तं दक्षिणबाहुस्फुरणम् । मन इति । हे बाहो, वृथा किं स्पन्दसे स्फुरसि । वृथात्वं कुत इत्याह—मनोरथाय शकुन्तलारूपाय नाशंसे । मम तु मनोरथाशंसापि नास्ति प्राप्तस्तु दूरतो निरस्तेति भावः । मनोरथायेति विषयस्य निगरणादतिशयोक्तिः । पूर्वावधीरितं तिरस्कृतम्, न तु त्यक्तं श्रेयः कल्याणं दुःखं यथा

भोक्षार्थित्वमेवेति ध्वन्यते । आनन्दवर्धनाचार्यस्तु अभिधालक्षणा तात्पर्याख्यव्यापार-त्रितयातिवर्तिव्यञ्जनध्वननादिशब्दाख्यव्यापारविशेषः स्वीकार्य इति वदन्ति । अलंकार-शालप्रथमप्रवक्तारो भामहादयस्तद्दोषरहितौ गुणालंकाराविति ध्वन्यमानवस्त्वलंकारा-विति च काव्ये सर्वत्रालंकारणामेव प्राधान्यं प्रत्यपादयन् । उत्सर्पिणीत्यादि । उत्सर्पिणी उद्गमनशीला अतिशयिनीत्यर्थः । मनोरथायेत्यादि । मनोरथाय

(नेपथ्ये)

मां खलु चाबलं करोहि । कहां गदो एव्व अत्तणो पकिदिं ।
[मा खलु चापलं कुरु । कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम्]

राजा—(कर्णं दत्त्वा) अभूमिरियमविनयस्य । को नु खल्वेष निषिध्यते । (शब्दानुसारेणावलोक्य । सविस्मयम्) अये, को नु खल्वयमनुबध्यमानस्तपस्विनीभ्यामबालसत्त्वो बालः ।

अर्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम् ।

प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति ॥ १४ ॥

स्यात्तथा परिवर्तते व्यावर्तते । अर्थान्तरन्यासः । वृत्त्यनुप्रासोऽपि । मा खलु चापलं कुरु । कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम् । स्वभावचापलं कृतवानेवेत्यर्थः । अभूमिरस्थानम् । अबालस्येव तत्त्वं बलं यस्य सः । अर्धेति । को नु खलु बालः केवलं कर्षणेनानायान्तं सिंहशिशुम् । बलात्कारेण कर्षतीति चूर्णिकया सहान्वयः । किं कर्तुम् । प्रक्रीडितुं क्रीडां कर्तुम् । मनोविनोदनार्थमिति भावः । एतेनावश्यकार्यार्थं साहसमपि क्रियेत क्रीडार्थं तत्कारित्वे । मानातिशयबलदर्पतया जगत्तृणवन्मन्यत इति ध्वन्यते । कीदृशम् । मातुरर्धपीतस्तनम् । शिशुनान्यत्कर्षणमेवदुष्करम्, तत्रापि सिंहशिशुकर्षणम्, तत्राप्यन्यस्मात्, तत्रापि मातुः क्रोडात्, तत्रापि स्तनंधयन्तमिति सर्वोत्कर्षो व्यज्यते । पुनः कीदृशम् । आमर्देनाकर्षणेनावेगेन क्लिष्टा विसंस्तुलाः केसरा स्कन्धबाला यस्य तम् । स्वभावोक्तिः ।

मनोरथविपयाय इष्टवस्तुने लाक्षणिकोऽयं प्रयोगः । नाशसे मनोरथं प्राप्तुं नेच्छामीत्यर्थः । हे बाहो आलिंगनकर्मानिपुण त्वं वृथा किमर्थं स्पन्दसे स्फुरसि फलानुपपत्तेर्मात्स्फुन्दस्वेत्यर्थः । तत्त्वहेतुमाह—हाति । हि यस्मात्कारणात् पूर्वावधारितं प्रथमनिरस्तं श्रेयः शुभं शकुन्तलारूपं दुःखं परिवर्तते परिणमति । तस्मात्कारणादिति संबन्धः । अत्र मनोरथादिशब्दैः पुनर्वीजोद्भेदाद्वीजोद्भेदो नाम निर्वहणसन्ध्यंगमुक्तम् “वीजोद्भेदः पुनः सन्धि” इत्युक्तत्वात् । निर्वहणसंधिरुच्यते “मुखादिसन्ध्यः सांगा यत्र वीजानुबंधिनः प्रयोजनैक्याद्यद्येत्यन्ते तन्निर्वहणमारितम् ॥” अस्यांगानि “संधिविरोधो ग्रथने निर्णयः परिभाषणम् । प्रसादानंदसमयाकृतिभासोपगूह-

१ मा खु मा खु (मा खलु मा खलु) इति क० पु० पाठः । २ शिक्ष्यते

इति क० पु० पाठः । ३ तापसाभ्यां इति क० पु० पाठः ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां बालः)

बालः—जिम्भ सिंघ, दन्ताइं दे गणइस्सं । [जृम्भस्व सिंघ, दन्तांस्ते गणयिष्ये]

प्रथमा—अविणीद, किं णो अपच्चणिव्विसेसाणि सत्ताणि विप्प-
अरेसि । हन्त, वड्डइ दे संरम्भो । ठाणे कखु इसिजणेण सव्वद-
मणो त्ति किदणामहेओ सि । [अविनीत, किं नोऽपत्यनिर्विशे-
षाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि । हन्त, वर्धते तव संरम्भः । स्थाने
खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि]

राजा—(आत्मगतम्) किं नु खलु बालेऽस्मिन्नारस इव पुत्रे
स्त्रियति मे मनः । नूनमनपत्यता मां वत्सलयति ।

द्वितीया—एसा कखु केसरिणी तुमं लंवेदि जइ से पुत्तअं
ण मुञ्चेसि । [एषा खलु केसरिणी त्वां लंघयिष्यति यदि तस्याः
पुत्रकं न मुञ्चसि]

बालः—(सस्मितम्) अह्महे, वलिअं कखु भीदो ह्मि । (इत्य-
धरं दर्शयति) [अहो, वल्लीयः खलु भीतोऽस्मि]

उदात्तमनुप्रासश्च । यथानिर्दिष्टं सिंहबालकाकर्षणरूपं कर्म यस्य सः :
तपस्विनीभ्यामिति सहार्थे तृतीया । जृम्भस्व सिंघ, दन्तांस्ते गणयिष्ये ।
अविनीत, किं नोऽस्माकमपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि प्राणिनो विप्रक-
रोषि । हन्तेति खेदे । वर्धते तव संरम्भः स्थाने युक्तं खलु ऋषिजनेन
सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि । एषा खलु केसरिणी सिंही त्वां लंघयि-
ष्यति तवोपद्रवं किञ्चित्करिष्यति । ' वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ' इति
वर्तमानप्रयोगः । यदि तस्याः पुत्रकं न मुञ्चसि । अह्महे आश्चर्यम् ।
त्वद्वचनाद्वलिअं अधिकं भीतोऽस्मीति सोल्लुण्ठम् । अधरं विसृष्टं तस्यैव
नम् । पूर्वभाषोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥ ” इति । अहो वलवत्खलु भीतोऽस्मी-

१ बालस्तापसीभ्यां सह इति क० पु० पाठः । २ जिम्भ जिम्भ सिंघडिम्भ (जृम्भस्व
जृम्भस्व सिंघडिम्भ) इति क० पु० पाठः । ३ कहं वड्डिओ एव (कथं वर्धित एव)
इति क० पु० पाठः । ४ एवं इति क० पु० पाठः । ५ वलवत् इति क० पु० पाठः ।

राजा—

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया वह्निरेधोपेक्ष इव स्थितः ॥ १५ ॥

प्रथमा—वच्छ, एदं बालमिदन्दअं मुञ्च । अवरं दे कीलणअं दाइस्सं । [वत्स, एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च । अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि]

बालः—कहिं । देहि णं । (इति हस्तं प्रसारयति) [कुत्र । देहेतत्]

राजा—(बालस्य हस्तमवलोक्य) कथं चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते । तथा ह्यस्य

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो

विभाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः ।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया

नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ १६ ॥

तत्र विनियोगात् । तदुक्तं संगीतमुधानिधौ—‘ विनिष्क्रान्तो विसृष्टः स्यादधरोऽलक्तकादिना । रञ्जने बालकानां च चेष्टाभेदे नियुज्यते । स्त्रीणां विलासबिम्बोऽकहर्षादिषु च कीर्तितः ’ इति । महत इति । अयं बालो महतस्तेजसो बीजं मूलम् । बाल्यान्महन्निगूढं तेजोऽस्मिन्वर्तत इत्यर्थः । स्फुलिङ्गावस्थया स्थितो वह्निरेव । महतस्तेजसो बीजमित्यस्य प्रतिबिम्बमेधापेक्ष इति । उपमानुप्रासौ । वत्स, एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च । अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि कहिं कुत्र । देहि णं । ‘ त्वदोणः स्यादौ क्वचित् ’ इति णादेशः । प्रलोभ्येति । प्रलोभ्यं प्रलोभकारकं यद्वस्तु तत्र

त्यधरं दर्शयति । अधरदशनमनादरे । महत इत्यादि । तेजसः तेजस्विनः तेजशब्देन तेजस्वी लक्ष्यते । तथा रघुवंशे “ तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ” इति । एधांसि इन्धनानि । प्रलोभ्यवस्तिवत्यादि । प्रलोभ्यं प्रकर्षेण स्पृहणीयं वस्तु द्रव्यं तस्मिन् प्रणयो

१ पुत्रोऽयं इति क० पु० पाठः । २ एधोपेक्षः इति क० पु० पाठः ।

३ कीलणजअं (क्रीडनीयकं) इति क० पु० पाठः ।

द्वितीया—सुवदे, णसको एसो वाआमेत्तेण विरमाविदुं । गच्छ तुमं । ममकेरण उडए मक्कण्डेअस्स इसिकुमारअस्स वण्णचित्तिदो भित्तिआमोरओ चिट्ठदि । तं से उवहर [सुव्रते, न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम् । गच्छ त्वम् । मदीय उटजे मार्कण्डेय-स्यर्षिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर]

प्रथमा—तह । (इति निष्क्रान्ता) [तथा]

बालः—इमिणा एव्व दाव कीलस्सं । (इति तापसीं विलोक्य हसति) [अनेनैव तावत्क्रीडिष्यामि]

यः प्रणयो याच्ञा प्रीतिर्वा तेन प्रसारित इति स्वभावाख्यानम् । तेन विना दर्शनासंभवात् । करो विभाति । जालवद्ग्रथिता अंगुलयो यस्य सः । उक्तं च पुरुषलक्षणे सामुद्रे—‘ अतिरक्तः करो यस्य ग्रथितांगुलिको मृदुः । चापाकुंशाङ्कितः सोऽपि चक्रवर्ती भवेद्भुवम् ॥ ’ इति । एकं मुख्यं पङ्कजमिव । तत्प्रथमविकासित्वान्मुख्यत्वम् । कीदृक् । इद्धः समृद्धो रागो लौहित्यं यस्यास्तया । अनेनैतस्या विकाससामर्थ्यं ध्वनितम् । नवोषसा नूतनप्रातःकालेन नूतनत्वमजरठीभावः । ‘ उपा राज्ञो तदन्ते स्याद्वानव्ययमप्युषा ’ इति विश्वः । तेन भिन्नं भेदं प्राप्तम् । न तु सम्यग्विकसितम् । अत एवालक्ष्याणि पत्राणामन्तराणि संधिविभागा यस्य तत् । काव्यलिङ्गोपमे । प्रप्रेति त्रान्तरेति छेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । अत्र विम्बप्रतिविम्बभावेनौपम्यादुपमाया भिन्नलिङ्गत्वं न सहृदयोद्वेगकरम् । प्रसारितमित्यस्य प्रतिविम्बत्वेन भिन्नमित्युपात्तम् । तत्र बालककरत्वात्सम्यग्विकासो नोक्तः । जालेत्यादेरलक्ष्येत्यादि (?) वंशस्थं वृत्तम् । सुव्रते इति तापस्याः संबुद्धिः । न शक्यो वाचामात्रेण विरमयितुम् त्वं गच्छ । ममकेरण मदीये । ‘ इदमर्थं केरः ’ इति इदमर्थप्रत्ययस्य केरादेशो ‘ स्वार्थं कश्च ’ इति के रूपम् । उटजे मार्कण्डेयस्यर्षिकुमारस्य वर्णं रक्तपीतादिभिश्चित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर । तह

याच्ञा तेन प्रसादितः करः जालग्रथितांगुलिः जालेष्वन्तरालेषु ग्रथिताः संश्लिष्टा अंगुलयो यस्य स तथोक्तः । इद्धरागया नवोषसा नवमुषः यस्याः सा नवोषस्तया प्रातःसन्ध्यया

राजा—स्पृहयामि खलु दुर्ललितायास्मै ।

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासे-

रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तोन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ १७ ॥

तापसी—होदु । ण मं अअं गणेदि । (पार्श्वमवलोकयति) को
एत्थ इसिकुमाराणं । (राजानमवलोक्य) भद्दमुह, एहि दाव ।
मोएहि इमिणा दुम्मोअहत्यग्गहेण डिम्भलीलाए वाहीअमाणं
बालमिइन्दअं । [भवतु न मामयं गणयति । कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् ।
भद्रमुख, एहि तावत् । मोचयानेन दुर्मोकहस्तग्रहेण डिम्भलीलया
बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम्]

राजा—(उपगम्य । सास्मितम्) अयि भो महर्षिपुत्र,

इति तथेति । अनेनैव तावत्क्रोडिष्यामि । अस्मै इति ' स्पृहेरीप्सितः ' इति संप्रदानत्वे चतुर्थी । आलक्ष्येति । अनिमित्तहासैरकारणहासेर्दन्ता मुकुला इवेत्युपमासमासः । हासानां साधकत्वात् । आ ईषलक्ष्या दृश्या दन्तमुकुला येषां ते तान् । अव्यक्ता वर्णा यासु ता अत एव रमणीया वचःप्रवृत्तयो वाग्व्यापारा येषां तानिति बहुव्रीहिर्गर्भो बहुव्रीहिः । अङ्गे क्रोडे य आश्रयः स्थितिस्तत्र प्रणयो याच्ना प्रीतिर्वा येषां बालानामङ्गरजसा मलिनीभवन्ति । अत एतद्वालेत्यादिविशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनादप्रस्तुतप्रशंसा । तथा चाहमधन्य इति व्यन्यते । णीयणीति स्तस्तेति नयान्येति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासः । वसन्ततिलका वृत्तम् । भवतु न मामयं गणयति । कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् । भद्रमुख, एहि तावत् । मोचयानेन दुर्मोकहस्तग्रहेण । दुर्मोको मोचयितुमशक्यो हस्तेन ग्रहो यस्यार्थादस्माभिस्तेन । डिम्भलीलया बालक्रीडया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रं

भिन्नं विकसितम् । स्पृहयामीति । दुर्ललिताय धूर्ताय कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् । निर्धारणे षष्ठी । भद्रमुखेति मान्यस्यामंत्रणे 'सौम्य भद्रमुखेत्वेवं मान्यो राजसुतो भवेत्' इति । आ-

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना संयमः किमिति जन्मतस्त्वया ।

सत्त्वसंश्रयसुखोऽपि दूष्यते कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनम् ॥१८॥

तापसी—महामुह, ण हु अं इतिकुमारओ । [मद्रमुख, न खल्वयमृषिकुमारः]

राजा—आकारमदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्थानप्रत्ययान्तु वयमेवं तर्किणः । (यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठन्वाल्स्पशमुपलभ्य । आत्मगतम्)

अनेन कस्यापि कुलांकुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।

कां निर्वृतिं चेन्नसि तस्य कुर्याद्यस्यायमर्कान्तकृतिनः प्ररुद्धः १९

नोचयेति संबन्धः । एवमिति । आश्रमस्य विरुद्धा वृत्तिर्यस्य तेन त्वया । सत्त्वानां जन्तूनां संश्रयः । सुखयतीति सुखः । सत्त्वसंश्रयश्चासौ सुखश्च । सोऽपि संयमः सम्यग्यमोऽहिंसादिः । जन्मतो जन्मागम्य ! एवं सत्त्वोपद्रवादिना किमिति दूष्यते इति संबन्धः । कृष्णसर्पशिशुना यथा चन्दनं दूष्यते । उपमानुप्रासौ । अत्रापि सामान्यधर्मस्याभयत्र यथास्थितत्वेनाव्यान्न विलिङ्गत्वं दोषः । अथवा 'चन्दनोऽस्त्रियाम्' इति कोशाच्चन्दन इति पठनीयम् । तदा सत्त्वसंश्रयसुख इति विशेषणमत्रापि योज्यम् । पूर्वत्रपक्षेऽपि विभक्तिविपरिणामेन योज्यम् । आश्रमेत्यादिविशिष्टस्यैवोपमेयत्वात् न्यूनोपमात्वम् । आगता वृत्तम् । मद्रमुख, न खल्वयमृषिकुमारः । आकरोति । आकारश्चेष्टितम् । ऋषिकुमारोऽयं न भवतीति कथयतीत्यर्थः । स्थानप्रत्ययात्स्थानविश्वासात् । यथाभ्यर्थितं वालमृगेन्द्रमोचनमनुतिष्ठन्कुर्वन् । अनेनेति । कस्याप्यज्ञायमानस्याथवा वाचा वर्णयितुमशक्यस्य कुलंऽकुरेणाल्पादिनजातत्वकोमलत्वमनोहरत्वादिनांकुररूपेणानेन गात्रेषु

लक्ष्येति । स्पष्टम् । एवमाश्रमेत्यादि । एवमित्यमाश्रमविरुद्धवृत्तिना आश्रमस्य विरुद्धं यथा भवति तथा वर्तते इति तथोक्तः । तेन त्वया । जन्मतो हेताः । सत्त्वसंश्रयगुणोऽपि सत्त्वस्य संश्रयः आश्रयणं स एव गुणो धर्मो यस्य स तथोक्तः । संयमः शमः । किमिति किमर्थं दूष्यते । अत्रोपमामाह—कृष्णसर्पशिशुना चन्दन इवेति । अने-

१ वर्तिना इति क० पु० पाठः । २ गुणोऽपि इति क० पु० पाठः । ३ चन्दनः इति क० पु० पाठः । ४ तस्य जनस्य इति क० पु० पाठः । ५ अंगात् इति क० पु० पाठः ।

तापसी—(उभौ निर्वर्ण्य) अच्छरिअं अच्छरिअं । [आश्चर्यमाश्चर्यम्]

राजा—आर्ये, किमिव ।

तापसी—इमस्स बालअस्स दें वि संवादिणी आकिदि त्ति विह्माविदं हि । अपरिइदस्स वि दं अप्पाडिलोमो संवुत्तो त्ति । [अस्य बालस्य तेऽपि संवादिन्याकृतिरिति विस्मापितास्मि । अपरिचितस्यापि तेऽप्रतिलोमः संवृत्त इति]

राजा—(बालकमुपलालयन्) न चेन्मुनिकुमारोऽयम्, अथ कोऽस्य व्यपदेशः ।

तापसी—पुरुवंसो । [पुरुवंशः]

राजा—(आत्मगतम्) कथमेकान्वयो मम । अतः खलु मदनुकारिणमेनमत्रभवती मन्यते । अस्त्येतत्पौरवाणामन्त्यं कुलव्रतम् ।

द्वित्रेष्ववयवेषु स्पृष्टस्य न तु सर्वाङ्गस्पृष्टस्य ममेवं वक्तुमशक्यमनुभवेकगम्यं विगलितवेद्यान्तरं सुखं यदि तदा कृतिनः । अयमेव कृतीत्यर्थः । यस्याङ्गादुत्सङ्गादयं प्ररूढो बृद्धिं प्राप्तस्तस्य चेतसि कां निर्वृतिं किं सुखं कुर्यादिति न ज्ञायत इति भावः । तस्य सुखानुभवेन प्राकरणिकेनार्थेन तत्पित्रादेः सुखातिशयस्यार्थादापतनादर्थपत्तिरलंकारः । रूपकम् । तसितस्येति कात्कृतीति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः प्रथमोपजातिः । उभौ बालदृग्यन्तौ । निर्वर्ण्यं दृष्ट्वा । आश्चर्यमाश्चर्यम् । इमस्स अस्य बालस्य तव च संवन्धेन संवादिनी सदृश्याकृतिरिति विस्मापितास्मि अपरिचितस्यापि तेऽप्रतिलोमोऽनुकूलः संवृत्त इति विस्मापितास्मीत्यनुपज्यते । कोऽस्य व्यपदेशः किं कुलम् । पुरुवंशः । अन्त्यं वानप्रस्था-

नेत्यादि एवमनुभवेकवेद्यम् । अन्यत्स्पष्टम् । आर्ये इत्यादि व्यपदेशः कुलप्रसिद्धिः ।

१ तुह संवन्ध- (तव संवन्ध-) इति क० पु० पाठः । २ विद्विदाद्वि (विस्मितास्मि) इति क० पु० पाठः । ३ अजस्स (आर्यस्य) इति क० पु० पाठः । ४ पुरुवंसो एसो (पुरुवंशज एषः) इति क० पु० पाठः ।

भवनषु रसाधिक्येषु पूर्वं

क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैकपतिव्रतानि पश्चा-

त्तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ २० ॥

(प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेव विषयः ।

श्रमविषयम् । भवनेष्विति । पूर्वं यौवने ये राजानः । रसो रागः शृङ्गारादिश्च मधुरादिश्चास्वादश्च । एते अधिका येषु । एतैर्वाधिकान्युत्तमानि तेषु । ‘ रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ॥ ’ इति विश्वः । भवनेषु गृहेषु । क्षितिरक्षार्थं पृथ्वीरक्षणाय । निवासं स्थितिमुशन्ति वाञ्छन्ति । ‘ वश कान्तौ ’ इति धातुः । ‘ कान्तिरिच्छा ’ इति क्षीरतरंगिणीकारः । तत्र केवलं महीरक्षार्थं स्थितिवाञ्छैव । न तत्त्वतः स्थितिरिति भावः । पश्चाद्वाद्धेके । तेषां राज्ञां तरुमूलानि गृहीभवन्ति वानप्रस्थाश्रमं विधायाश्रमे निवसन्तीत्यर्थः । कीदृशानि तरुमूलानि । नियता नियमयुक्ता तपःसंतोषादियुतैका केवला पतिव्रता धर्मपत्नी येषु तानि । एतेन तत्पुत्रजन्मादिसंभावनापाकृता । रूपकानुप्रासौ । मालभारिणी वृत्तम् । आत्मगत्या स्वभावगत्या । मानु-

भवनेष्वित्यादि । ये पौरवाः क्षितिरक्षार्थं पट्टांशकरग्रहणेन जनानां विनयाधानरक्षणभरणादिभिश्च कुलक्रमागतभूलोकरक्षणार्थं भवनेषु परिखाप्राकारतरेणाद्यलंकृतमहापुरमध्यवर्तिनत्तदनुयोग्यावस्थानाहृद्गृहेषु । पुनः कीदृग्वधोष्वित्यत्र आह—सुधासितेष्विति । सुधया धवलेषु विविध प्रासादालंकृतेष्वित्यर्थः । बहुवचनेन सभामंडपसंगीतशालाविविधकेलिगृहखुरलीभवनादिगृहभेदाः सूच्यन्ते । निवासमुशन्ति वाञ्छन्ति । पश्चात् वार्धकावस्थायां प्राप्तायाम् । तरुमूलानि वातातपवृष्ट्यादिजनितवाधानिवारकशून्यवृक्षमूलानि वनानीति यावत् । नियतैकपतिव्रतानि स्वारसिकानि गृहीभवन्ति । वानप्रस्थाश्रमिणो भवन्तीति यावत् । अत्र स्वारसिकानीति पदार्थं नियतैकपतिव्रतानीति वाक्यार्थकथनान् प्रौढिगुणः । तदुक्तं “ पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थं च पदाभिधा । प्रौढिर्व्याप्तिसमासौ ” इत्यादि । एवंविधा प्रौढिर्या तल्लक्षणमोजो न गुणः किंतु वैचित्र्यमात्रमेव । गुणकक्ष्यायां न गण्यते । तदभावेऽपि काव्यव्यवहारस्त्यैव विसंवादः । सगुण इति हि रहस्यम् । कैश्चित्तुर्विंशतिगुणवादिनां दशगुणवादिनां च सर्वेषामपि मतनिरसनेन त्रय एव गुणाः स्वीकृताः । ते च रसगोचरा व्यंग्याश्च भवन्ति । एते त्रय

तापसी—जह भद्रमुहो भणादि अच्छरासंबन्धेण इमस्स जणणी एत्थ देवगुरुणो तवोवणे पसूदा । [यथा भद्रमुखो भणत्यप्सरःसंबन्धेनास्य जनन्यत्र देवगुरोस्तपोवने प्रसूता]

राजा—(अपवार्य) हन्त, द्वितीयमिदमाशाजननम् । (प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ।

तापसी—को तस्स धम्मदारपरिच्चाइणो णाम संकीर्तिहुं चिन्तिस्सदि [कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं चिन्तयिष्यति]

राजा—(स्वगतम्) इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति । यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि । (विचिन्त्य) अथवा नार्यः परदारपृच्छाव्यवहारः ।

(प्रविश्य मृण्मयूरहस्ता)

तापसी—सव्वदमण, सउन्दलावणं पेक्ख । [सर्वदमन-शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व]

बालः—(सदृष्टिक्षेपम्) कहिं वा मे अज्जू । [कुत्र वा मम माता]

षस्वरूपेणेति यावत् । एष देशो मानुषाणां विषयो न पुनरिति संबन्धः एवमुभयथात्मस्पर्शित्वमेवाभिव्यक्तम् । यथा भद्रमुखो भणति । तत्तथैवेत्यर्थम् । अप्सरःसंबन्धेनास्य बालस्य जनन्यत्र देवगुरोः कश्यपस्य तपोवने प्रसूता । हन्तेति हर्षे । एको वंशः । एकमिदमिति द्वितीयम् । कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं चितयिष्यति । संकीर्तनार्थं हृदि चिन्तनेऽपि दोषः संकीर्तने पुनः किं वक्तव्यमिति भावः । ‘अस्त्येतत्पौरवाणाम्’ इत्यादिना ‘परदारव्यवहारः’ इत्यन्तेन विबोधनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘कार्यस्यान्वेषणं युक्त्या विबोधः परिकीर्तितः’ इति । सर्वदमन, शकुन्तस्य पक्षिणो लावण्यम्, अथ शकुन्तलाया वर्णं पश्येति श्लेषवक्रोक्त्यलंकारः । कुत्र वा मे मम अज्जू माता ।

एव शब्दार्थगोचरत्वेनाप्युपचारलक्षणा लक्षिता इति । शकुन्तलावण्यं पश्य

उभे—णामसारिस्तेण वञ्चितो मातृवच्छलो । [नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः]

द्वितीया—वच्छ, इमस्स मित्तिआमोरअस्स रम्मत्तणं देक्खन्ति भणिदो सि । [वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति भणितोऽसि]

राजा—(आत्मगतम्) किंवा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या । सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगवृष्णिकेव नाममात्रप्रस्तावो मे विषादाय कल्पते ।

बालः—अज्जुए, रोअदि मे एसो भद्मोरओ । (इति क्रीडनकमादत्ते) [मातः, रोचते म एष भद्रमयूरः]

प्रथमा—(विलोक्य । सोद्वेगम्) अम्हहे, रक्खाकरण्डअं से मणिवन्धे ण दीसदि । [अहो, रक्षाकरण्डकमस्य मणिवन्धे न दृश्यते]

राजा—अलमलमावेगेन । नन्विदमस्य सिंहशावविमर्दात्परिभ्रष्टम् । (इत्यादात्मिच्छति)

‘ अज्ज अज्जू च मातरि ’ इति देशीकोशः । आर्यमविष्णुश्वामेव (?) तथा च सूत्रम्—‘ आर्यायां यः श्वश्वाम् ’ इति । नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः । वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति मया भणितोऽसि । ‘ राजा—यदि तावदस्य ’ इत्यादिना ‘ मातुराख्या ’ इत्यन्तेनाक्षरसंघातकं नाम भूषणमुपाक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ वाक्यमक्षरसंघातो भिन्नार्थश्चिष्टवर्णकम् ’ इति । अपि नामेति । यथा मृगवृष्णिका विषादाय कल्पते तद्वन्नाममात्रप्रस्ताव इत्यर्थः । अत्र सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानीति हेतुत्वेन योज्यम् । अज्जुए मातः । रोचते म एष भद्रमयूरः । अम्हहे इति खेदे । रक्षाकरण्डकं मणिवन्धेऽस्य न दृश्यते । रक्षाकरण्डकं रक्षावीटिका । ‘ करण्डो मधुकौशे स्याद्वीटिकाखङ्गकौशयोः ’ इत्यमरः ।

उभे—मां कखु एदं अवलम्बिअ । कहं गहीदं णेण । (इति विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः) मा खल्विदमवलम्ब्य । कथं गृहीतमनेन ।

राजा—किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ।

प्रथमा—सुणादु महाराओ । एसा अवराजिदा णाम ओसही इमँस्स जातकम्मसमए भअवदा मारीएण दिण्णा । एदं किल मादापिदरो अप्पाणं च वज्जिअ अवरो भूमिपडिदं ण गेण्हादि । [शृणोतु महाराजः । एषापराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता । एतां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वापरो भूमिपतितां न गृह्णाति]

राजा—अथ गृह्णाति ।

प्रथमा—तदो तं सप्पो भविअ दंसइ । [तनस्तं सर्पो भूत्वा दशति]

मा खल्विदमवलम्ब्य । कथं गृहीतमनेन । उरोनिहितहस्ते इति विस्मयाभिनयः । एतदुक्तमादिभरते चित्राभिनयाध्याये—‘ शिरोधुतं पताकञ्च वक्षस्थो विस्मये भवेत् ’ इति । अनेनैतस्तुयी (?) अद्भुतरसो व्यज्यते । तल्लक्षणं प्रागुक्तमेव । उक्तं च धानिकेन—‘ कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् ’ इति । आदिभरतेनापि—‘ निर्वहणे कर्तव्यो नित्यं हि रसोऽद्भुतः कविभिः इति । अनेनोपगूहनलक्षणमंगमुपाक्षिप्तम् ’ तल्लक्षणं तु—‘ अद्भुतस्य तु या प्राप्तिर्भवेत्तदुपगूहनम् ’ इति । शृणोतु महाराजः । एषापराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन काश्यपेन दत्ता । एतां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वापरो भूमिपतितां न गृह्णाति ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति । अनेकशः । ‘ प्रथमा—सुणादु महाराओ ’ इत्यादिना ‘ अणेअसो ’ इत्यनेन पूर्वभावनामकमङ्गमुपाक्षिप्तम् । तल्लक्षणं

शकुन्तस्य पक्षिणः लावण्यम् । अंगसौष्टवम् । अम्हो इत्यादिना परस्परमलोकयंत इत्यन्तेन अद्भुतार्थप्राप्तिरूपगूहनं नाम सन्ध्यंगमुक्तम् । तदुक्तं “ अत्यद्भुतार्थसंप्राप्तिरूपगूहनमु-

१ मा खु मा खु (मा खलु मा खलु) इति क० पु० पाठः । २ इमस्स (अस्मै)

इति क० पु० पाठः । ३ सज्ज एव (सद्य एव) इत्यधिकं क० पु० ।

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ।

उभे—अणेअसो । [अनेकशः]

राजा—(सहर्षम् । आत्मगतम्) कथमिव संपूर्णमपि मे मनो-
रथं नाभिनन्दामि । (इति बालं परिष्वजते)

द्वितीया—सुव्वदे, एहि । इमं वृत्तान्तं णिअमव्वाबुडाए सउ-
न्दलाए णिवेदेह । [सुव्रते, एहि । इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृ-
तायै शकुन्तलायै निवेदयावः]

(इति निष्क्रान्तं)

बालः—मुञ्च मे । जाव अज्जुए सआसं गमिस्सं । [मुञ्च
माम् । यावन्मातुः सकाशं गमिष्यामि]

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातृगमर्भिनन्दिष्यसि ।

बालः—मम कखु तातो दुस्सन्दो । णं तुमं । [मम खलु
तातो दुष्यन्तः । न त्वम्]

राजा—(सस्मितम्) एष विवाद एव प्रत्याययति ।

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला)

शकुन्तला—विआरकाले वि पक्खिदित्थं सव्वदमणस्स ओत्तिहिं
सुणिअ ण मे आसा आसि अत्तणो भाअहेएसु । अहवा जह
साणुमदीए आचक्खिदं तह संभावीअदि एदं । [विकारकालेऽपि

तु—‘ पूर्वभावस्तु विज्ञेयो यथार्थोक्तोपदेशकः ’ इति । सुव्रते, एहि ।
इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै । अनेनाद्यापि त्वत्प्राप्त्यर्थं नियमकारित्व-
मुक्तम् । शकुन्तलायै निवेदयावः । मुञ्च माम् । यावन्मातुः सकाशं
गमिष्यामि । मम खलु तातो दुष्यन्तः । न त्वम् । प्रत्याययतीत्येताव-
त्पर्यन्तं प्रत्ययो नोत्पन्न एवेति भावः । विकारकालेऽपि प्रकृतिस्थां सर्व-
च्यते ” इति । प्रत्याययति विश्वासं जनयति । पुत्रेत्यादिना प्रत्याययतीत्यनेन कार्य-

१ किमिदानीं इति क० पु० पाठः । २ अज्जुए (अम्बायाः) इति क० पु० पाठः ।

३ गच्छामि (गच्छामि) इति क० पु० पाठः । ४ अभिनन्दयिष्यसि इति क० पु० पाठः ।

५ तुमं को (त्वं कः) इति क० पु० पाठः । ६ आसा (आशांता) इति क० पु० पाठः ।

प्रकृतिस्थां सर्वदमनस्यौषधिं श्रुत्वा न म आशासीदात्मनो भाग-
धेयेषु । अथवा यथा सानुमत्याख्यातं तथा संभाव्यत एतत्]

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य) अये, सेयमत्रभवती शकु-
न्तला यैषा

वसने परिधूसरे वसाना

नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।

अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला

मम दीर्घं विरहव्रतं विभर्ति ॥ २१ ॥

शकुन्तला—(पश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा) ण कखु अज्जउत्तो
विअ । तदो को एसो दाणिं किदरक्खामङ्गलं दारअं मे गत्तसंस-
ग्गेण दूमेदि । [न खल्वार्यपुत्र इव । ततः क एष इदानीं कृत-
रक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति]

दमनस्यौषधिं श्रुत्वा न म आशासीदात्मनो भागधेयेषु । अथवा यथा
सानुमत्याख्यातं तथा संभाव्यत एतत् । अनेन समयाख्यमद्गुणक्षिप्तम् ।
तल्लक्षणम्—‘ दुःखस्यापगमो यस्तु समयः स निगद्यते ’ इति । वसन
इति । परितः सर्वतो धूसरे नोज्ज्वले । इदमेव । धिधेयम् । वसने अन्तरीयसं-
व्याने वसाना । नियमेन तपआदिना क्षामं कृशं मुखं यस्याः सा । अत्रा-
पावृतमुख्या मुखस्यैव दर्शनात्क्षाममुखीत्युक्तिः । अनेन नाभिगृहस्थिताव-
प्यतिशयलज्जालुत्वं व्यज्यते । मुखापवरणं तु चिरतरकालतदर्शनोत्क्रण्ठया
तदर्थमेव च प्रवृत्तेरिति नानौचित्यम् । धृतैका वेणिर्यस्याः सा । यत
एतादृश्यत एव शुद्धशीला शुद्धस्वभावा । अतिनिष्करुणस्यातिशयकृपा-
हीनस्य मम मत्संबन्धिनं दीर्घं बहुकालीनं विरहव्रतं विभर्ति । काव्यलिङ्ग-
स्वभावोक्ती । वसवसेति सनेसानेति छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ । वृत्तमनन्त-
रोक्तम् । ‘ राजा—’ इत्यादिनैतदन्तेन संधिर्नामाद्गुणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं
तु—‘ मुखबीजोपगमनं संधिरित्यभिधीयते ’ इति । न खल्वार्यपुत्र इव

सदृशत्वात् पूर्वाभाव इति सन्ध्यंगमुक्तं भवति “ पूर्वभावः स विज्ञेयो यत्तु कार्योपपा-
दनम् ” इति । वसनेत्यादि । शुद्धशीला न तु कृत्रिमशीला । दीर्घं बहुकालव्या-
पकम् । विरहिजनासह्यषड्गुणव्यापकमिति यावत् । विभर्तीति वर्तमानव्यपदेशेन मम

बालः—(मातरमुपेत्य) अञ्जुए, एतां को वि पुरिसां मं पुत्त
त्ति आलिङ्गदि । [मातः, एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इत्यालिङ्गति]

राजा—प्रिये, कौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृ-
त्तम्, यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) हिअअ, अस्तम अस्तम । परिच्च-
त्तमच्छरेण अणुअम्पिअ हि देव्वेण । अज्जउत्तो कखु पणो ।
[हृदय, आश्वसिहि आश्वसिहि । परिग्न्यक्तमत्सरेणानुकम्पितास्मि-
दैवेन । आर्यपुत्रः खल्वेषः]

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखं स्थितासि मे मुमुखि ।

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ २२ ॥

पश्चात्तापविवर्णत्वं हेतुत्वेन योज्यम् । ततः क एष इदानीं कृतरक्षामङ्गलं
दारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति । मातः, एष कोऽपि पुरुष इति मामालि-
ङ्गति । अनुकूलः परिणामः परिपाको यस्य तत् । त्वं यदागतासि तदा
मया न प्रत्यभिज्ञातासि । मयि पुनरागते त्वया प्रत्यभिज्ञात इत्यनुकूल-
परिणामता । हृदय, आश्वसिहि आश्वसिहि । परित्यक्तमत्सरेणानुकम्पि-
तास्मिदैवेन । आर्यपुत्रः खल्वेषः । अनेनानन्दनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् ।
तल्लक्षणं तु—‘ समागमस्तु योऽर्थानामानन्दः स तु कीर्त्यते ’ इति ।
स्मृतीति । मोहस्तमो राहुरिव मोहतमः । अनेनोपमानेन राजा तस्य

दर्शनसमयेऽपि विभर्तीति विरहव्रतानुष्ठानस्याङ्गत्रिमत्वं व्यज्यते । प्रिये कौर्य-
मित्यादि । प्रयुक्तं कृतं मे कौर्यमपि प्रत्यादेशकौर्यमपि अनकूलपरिपाकं संवृत्तं संजा-
तम् । परस्परविरहजनितशरीरकार्श्यवैवर्ण्यादीनामुभाभ्यामनुरागज्ञापकहेतुतया दृष्टान्त-
त्वादनुरागपरिपाकं जातम् । तदेव विशदयति—यदित्यादि । यद्यस्मात्कारणात् इदानीं
हृदाद्यादृच्छिकदर्शने सतीत्यर्थः । अयमहं पश्चात्तापजानितकार्श्यवैवर्ण्यादिक्लिष्टोऽहमिति
यावत् । आत्मानं मां त्वया प्रत्यभिज्ञातम् । कुत्र वायमिति पश्चात्तापकार्श्यवैवर्ण्यादिभिः
ज्ञातं पश्यामि जानामि । तस्मादनुकूलपरिणाममिति संबन्धः । स्मृतिभिन्नेत्यादि ।

शकुन्तला—(सहर्षम्) जेदु जेदु अज्जउत्तो । (इत्यर्थोक्ते बा-
ष्पकण्ठी विरमाते) [जयतु जयत्वार्थपुत्रः]

गाढत्वमुक्तम् । ‘ तमस्तु राहुः स्वर्भानुः ’ इत्यमरः । उपमासाधकमन-
न्तरमेव वक्ष्यामः । स्मृत्या भिन्नं दूरीकृतं मोहतमो यस्य तस्य मे मम
प्रमुखे संमुखे दिष्ट्या दैवेन हे सुमुखि, स्थितासि । सुमुखीति साभि-
प्रायम् । सुमुखस्यैव संमुखे स्थानुं योग्यत्वात्कुमुखगोपनमेव करोतीति
यत्तत् (?) । उपरागान्ते ग्रहान्ते । ‘ उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विदौ च
पूष्णि च ’ इत्यमरः । शशिनश्चन्द्रस्य रोहिणी नक्षत्रविशेषो योगं संबन्धं
समुपगता । अत्र मुखेमुखीति सिमेसम्भिति छेकानुप्रासः । संदेहसंकरः ।
सकारादीनां दन्त्याक्षराणां मकारादीनामोष्ठ्याक्षराणां बहूनां सत्त्वाच्छु-
त्यनुप्रासः । अनेन स (?) पूर्वस्यैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः ।
अर्थाभ्यां यत्तद्व्यामेकवाक्यत्वात्संभवद्वस्तुसम्बन्धान्निदर्शनम् । मोहतम
इत्येकदेशविवर्तिन्युपमाने तत्स्मृतेनियतत्वमप्युपमितम् । ततश्च विशेषण-
त्वेनापि योज्यम् । नियत्याभिन्नं मोहवत्तमो राहुर्यस्येत्युपमासा-
धिका चात्र निदर्शनैव । अन्ये तु दृष्टान्तमेवाहुः । अन्ये साधक-
बाधकप्रमाणाभावादुभयोः संदेहसंकरमाहुः । जयतु जयत्वार्थपुत्रः ।

सुमुखीति संबोधने । स्मृत्या मरणेन भिन्नं नष्टं मोह एव तमः यस्य स तथोक्तः । तस्य
चंद्रपक्षे तमःशब्दो राहुवाचकः । उपरागान्ते योगं प्राप्तिं समुपगता रोहिणीवासीत्यनेन
यथा चंद्रस्याभिन्त्यादिकनक्षत्रेषु सत्स्वपि रोहिण्यामसाधारणोऽनुरागस्तथा मम बहुबल-
मत्वेऽपि त्वय्येवानुरागप्रकर्षः । त्वद्वचतिरिक्तभार्याः संख्यामात्रपूरका इति भावः । तेन
च स्वशरीरक्षामतादीनां शकुन्तलाविरहनिमित्तकत्वं द्योत्यते । वर्तमानप्रत्ययेन शकुन्तला-
दर्शनानंतरमुत्तरक्षणे स्वस्य तद्विरहजनितकार्श्यवैषम्यभ्रंशान्मुखशोभाप्रादुर्भावः प्रकाश्यते ।
सुमुखीति संबोधनेन शकुन्तलाया अपि दुष्यन्तदर्शनानंतरमुत्तरक्षणे देहतनुतादिवैषम्य-
भ्रंशान्मुखशोभाप्रादुर्भावो राज्ञा सूच्यते । अनन हि तदीयमुखनिर्गतवचनश्रवणौत्सुक्यं
च प्रकाश्यते न च तदीयप्रेमवीक्षणं ध्वन्यते । अयमर्थशक्तिमूलः संलक्षिको
व्यंग्यः । तदुक्तं “ वाच्यव्यंग्यावगतौ लक्ष्यो यत्र क्रमोऽनुरागानात्मा शब्दार्थो-
भयशक्त्या त्रेधा संलक्ष्यकव्यंग्यः ॥ ” इति । कांस्यादीनामास्फालनसमयस-
मुदीर्णप्राथमिकध्वनिसदृशी वाच्यार्थावगतिः आस्फालनसमनंतरसमयश्रूयमाणध्वनिसदृशी
व्यंग्यार्थावगतिः । इत्थं स्वकीयवचनश्रवणतात्पर्यं व्यंग्यमिति मनसि निधाय वदति ।
जेदु इत्यादि । जयत्वित्यर्थोक्ते अर्थस्य वाक्यैकदेशस्य उक्ते आर्यपुत्रे इत्यादि वाक्य-

राजा—सुंदरि,

बाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुटं मुखम् ॥ २३ ॥

बालः—अज्जुए, को एसो । [मातः, क एषः]

शकुन्तला—वच्छ, दे भाअहेआई पृच्छेहि । [वत्स, ते भाग-
धेयानि पृच्छ]

राजा—(शकुन्तलायाः पादयोः प्रागेपत्य)

सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते ।

किमपि मनसः संमोहो मे तदा बलवानभूत् ।

बाष्पेणेति । बाष्पेणाश्रुप्रारम्भेण । एतेन चातिविरहकान्तत्वं व्यज्यते ।
एतादृशं ते मुखं दृष्टमिति विशिष्टं विधेयम् । विशिष्टमुखदर्शनेन च विरह-
नाशः । अत एव जय इत्यवधातव्यम् । जयशब्दे प्रतिषिद्धेऽपि जितमिति
विरोधाभासः । जितं प्रत्युत्तरार्थस्य हेतुत्वेनोपादानात्काव्यलिङ्गमपि ।
श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । मातः, एष कः । वत्स, ते भागधेयानि पृच्छ ।
कचित्पुस्तके 'पृच्छेहि' इति नास्ति । तस्मिन्पाठे रूपकम् । सुत-
न्विति । कुतनावप्रीतिर्न सुतनाविति संवोधनं हे सुतन्विति । तव हृदया-
त्प्रत्यादेशव्यलीकं निराकरणाप्रियमपैतु दूरीभवतु । व्यलीकं त्वप्रियेऽ-

पूरकपदनिर्गमनात्प्रागेवेत्यर्थः । सुन्दरीत्यनेन स्वदर्शनादरजनिततच्छरीरशोभाप्रकर्षः
सूच्यते । तेन च पूर्वानुभूततदीययौवनपारितोषस्मरणेन गाढालिंगनेच्छा द्योत्यते ।
आष्पेणेत्यादि । बाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि तादृगनुरागानुचितप्रत्यादेशकौर्त्तस्मरणजनित-
दुःखवशात् स्वच्छन्दस्यापि बाष्पस्य निर्गमने सत्यमंगल्यधिया कंठ एवोपरोधात् गद्गद-
भावेन वर्णोच्चारणाशक्त्या जयशब्दे प्रतिबद्धेऽपीत्यर्थः । मया त्वद्विरहपरंपराजनित-
दुःखासहिष्णुतया जीवितधारणेऽप्यशक्तेन मयेत्यर्थः । प्रत्यादेशजनितविप्रियस्य
त्वच्चित्ते रूढमूलतया प्रसादकरणसूचककर्णरसायनजयशब्दनिर्गमाभावेऽपि दुःखपरित्याग-
सूचकबाष्पप्रादुर्भावेन वक्त्रोच्चारणोद्योगमात्रेण च त्वत्प्रसादः प्राप्त इत्यर्थः । अतस्तावत्
जितमित्युक्तम् । यद्यस्मात्कारणात् । असंस्कारपाटलोष्ठपुटं श्वेताधरं मुखं नेत्राधरकपोला-
दिवहुचुंवनविषयभूतमाननमिति यावत् । अज्जु इत्यादि । सुतन्वित्यादि ।

प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु प्रवृत्तयः

स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ २४ ॥

नृते ' इत्यमरः । अप्रियस्य हृदयात्यागेऽर्थतः सिद्धेऽपि पुनस्तद्ग्रहणं विप्रियं मया त्यक्तमिति वाङ्मात्रेण न त्यागः । अपि तु तत्संकारान्मूलनपूर्वकं त्याग इति ध्वनति । किमर्थमप्रियं कृतं तत्राह—किमपीषन्मनो यस्यासौ किमपिमनास्तस्य किमपिमनसो मे मम तदा त्वद्दर्शनसमये बलवानधिकः संमोहोऽज्ञानमभूदिति विशिष्टं विधेयम् । तेन संमोहेन मन्मनःसमुन्मूलनं जातमित्यर्थः । तेन चित्ताभावात्कृतमिदं क्षन्तव्यमिति भावः । संमोहान्मनःसमुन्मूलनं जातमित्यस्य शाब्दे विधेयत्वे वक्तव्ये पदार्थविधेयत्वं तत्संमोहस्य प्राधान्यद्योतनाय । तेन संमोहस्य मनोधर्मत्वान्मनसः संमोहो जात इत्यर्थं पौनरुक्त्यं निरस्तम् । प्रबलेति । प्रबलतमसामधिकसंमोहानाम् । अत्र प्रबलतमःशब्देनाधिकशोक उच्यते । तज्जन्यः संमोहो लक्ष्यते । तदतिशयो व्यज्यते । अत एवोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रममङ्गो नाशङ्कनीयः । ' तमः शोके गुणान्तरे ' इति विश्वः । शुभेषु कार्येषु । एवंप्रायाः शुभत्यागरूपाः प्रवृत्तयो भवन्ति । इत्यर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्तमप्याह—स्रजमिति । अन्धः शिरःस्थापिता परिधापितां स्रजं मालामप्यहिशङ्कया सर्पशङ्कया धुनोति तिरस्करोति ।

मुनन्वित्यनेन गाढालिंगनेच्छा द्योत्यते तेन च स्वशरीरसद्भावस्य त्वदीयालिंगनादिमत्वेन सफलत्वं एतावत्पर्यंतं तदभावात् स्वयं भाग्यहीन इति द्योत्यते । तेनानुशयो व्यज्यते । हृदयात् सर्वकरणप्रधानभूतचित्तात् । प्रत्यादेशव्यलीकं न्यक्कारजनिताप्रियम् । " अलीकं त्वप्रियेऽनृते " इत्यमरः । हृदयादित्यनेन पश्चात्तापजनितमर्दाद्यशरीरकार्थवैवर्ण्यगद्गद-
दैन्यवचनदर्शनश्रवणाभ्यां त्वदीयेनेत्रश्रोत्रस्थितप्रत्यादेशव्यलीकं गतमिदानीं पादप्रणाभेन हृदयस्थव्यलीकमपि गच्छत्विति भावः । तदा पञ्चमेऽङ्के त्वदागमनसमये । मे तादृगनुरागातिशयवतो ममेत्यर्थः । मनसः ज्ञानाधारकरणस्य न तु त्वदीयसौन्दर्यवचन-
दर्शनश्रवणैरुपगम्येन नेत्रश्रोत्रयोः । किंतु मनसः मनोवागक्ष्यगोचरं कारणशून्यमिति यावत् । अभूदिति भूतार्थेन तदानींतनसंमोहस्यानिर्ध्वनीयतया स्मरणानर्हता ध्वन्यते तेन निर्वेदः । प्रबलतमसामिति बहुवचनं निर्धेदसूचकम् । एवमनुभवप्रकारेण प्रायो भूमा यासां ताः । शुभेष्वपि पूर्वजन्मान्तरोपाजितसुकृतविशेषैः प्रार्थनीयसुखजनकवस्तुप्राप्ति-
ष्वपि वृत्तयः व्यापाराः तदेव दृष्टान्तेन विशदयति । स्रजमपीति । अन्धः " सर्व-

शकुन्तला—उद्वेदु अजउत्तो । ण्णं मे सुअग्निअप्पडिवन्धअं
पुराकिदं तेसु दिअहंसे पण्णिणामसुहं आसि जण नाण्ण्कोनो वि
अजउत्तो मइ विरसो संवृत्तो । [उत्तिष्ठत्वार्यपुत्रः । नूनं मे सुच-
रितप्रतिवन्धकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणाममुखमामीद्येन सानु-
क्रोशोऽप्यार्यपुत्रो मयि विरगः संवृत्तः]

(राजोत्तिष्ठति)

शकुन्तला—अइ कहं अजउत्तेण सुमरिदा दुःखमागययं अअं
जणो । [अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखमागययं जनः]

राजा—उद्धतविषादशल्यः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते

यो बाष्पविन्दुरधरं परिबाधमानः ।

अहिशङ्कयेति भ्रान्तिमान् । काव्यलिङ्गश्रुत्यनुप्रासो । कमकिमेति मर्म-
पीति बलबलेति छेकानुप्रासः । हरिणीवृत्तम् । १ राजा—शकुन्तलायाः
पादयोः प्रणिपत्य ' इत्यादिनानुनयो नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं
तु—' अभ्यर्थनापरं वाक्यं विज्ञेयोऽनुनयो बुधैः ' इति । उत्तिष्ठत्वार्य-
पुत्रः । नूनं निश्चितं मे सुचरितप्रतिवन्धकं पुराकृतम् । क्रमेण्यर्थः । तेषु
दिवसेषु परिणाममुखं परिपाक्रोन्मुखमासीद्येन सानुक्रोशोऽपि सकृपोऽ-
प्यार्यपुत्रो मयि विरसो विरागः संवृत्तः । अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो
दुःखमागययं जनः । उद्धतविषादशल्य इत्युपमा । इह श्लोके शोकस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । अतिखेदत्वं व्यङ्ग्यम् । मोहादिति । हे सुतनु, मया
न्द्रियाणां नयनं प्रधानम्" इति न्यायेन रम्यवस्तुदर्शनजनितसुखानुभवशून्यमिति यावत् ।
खत्रमपि सौरभमार्दवदर्शनीयतया धार्यपदार्थमपि शिरसि पुष्पधारणार्हप्रदेशे शिरसिति
यावत् न तु कंठे । अनेन श्लोकेन प्रसादो नाम सन्ध्यंगमुक्तं तदुक्तं ' प्रसादः पर्युपास-
नम्' इति । अत्र हि राजा शकुन्तलायाः पर्युपासनं कृतम् । उद्धतविषादशल्य इत्यादि ।
मोहादिति । पूर्वं इतः प्रत्यादेशादित्यत्र प्रसक्तप्रत्यादेशवेलायामुत्पन्नो यो बाष्प उपेक्षि-

१ (सबाष्पं) वेदु उद्वेदु (उत्तिष्ठतूत्तिष्ठतु) इति क० पु० पाठः । २ परिणामाहिमुहं

(परिणामाभिमुखं) इति क० पु० पाठः । ३ तद्विहो (तथाविधा) इति

क० पु० पाठः । ४ दुःखहाई (दुःखभाक्) इति क० पु० पाठः ।

५ पथत् इत्यधिकं क० पु० । ६ बद्ध इति क० पु० पाठः ।

तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्नमद्य
 बाष्पं प्रमृज्य विगतानुशयो भवेयम् ॥ २२ ॥
 (इति यथोक्तमनुतिष्ठति)

शकुन्तला—(नाममुद्रां दृष्ट्वा) अज्जउत्त, एदं ते अङ्गुलीअअं ।
 [आर्यपुत्र, इदं तेऽङ्गुलीयकम्]

परमविवेकिना धर्मभोरुणा परमविदग्धेन दुष्यन्तेनेत्यथन्तरसंक्रान्तम् ।
 मोहादज्ञानात्ते तत्र बाष्पाविन्दुः । जात्येकवचनम् । उपोक्षितो न मार्जितोऽत
 एवाधरं परितः सवेतो बाधमानः । स्थित इति शेषः । अनेन विन्दूनाम-
 नवरतपातिनास्थूलतोष्णताद्ययावत्स्थितिश्च ध्वनिता । तेन मार्जनकारण-
 सामर्थ्यां सत्यामापि यत्तदनुत्पत्तिः सा विशेषोक्तिः । मोहादेति निमि-
 त्तस्योक्तत्वादुक्तनिमित्तता तावदादावादित्वकथनापेक्षया तं बाष्पं प्रमृज्य
 प्राश्य विगतानुशयो गतपश्चात्तापो भवेयम् । आशंसायां लिङ् । कीदृ-
 शम् । आ ईषत्कुटिलं यत्पक्ष्म तत्र विलग्नं संकटम् । अनेनास्य बाष्पस्य
 बिन्दुत्वाभावस्तदभावेनाधरपीडनाभावश्च ध्वनितः । ननु तस्य बाष्पस्या-
 तीतत्वात्तामिति तच्छेषनिर्देशः कथमिति चेदुच्यते । यतश्चिरानुभूतान्यपि
 बन्धुदर्शनाज्जनस्य दुःखानि नवीभवन्तीत्युक्तदिशा एनं दृष्ट्वा तस्याः
 पूर्वदुःखस्मरणेन यो बाष्प उत्पन्नः स तच्छब्देन राज्ञा परामृष्टः । दुःख-
 हेतुत्वादुभयोः । आकुटिलेति व्यतिरेकः । यतस्तदा शोकावेगशङ्कादि-
 न्दुरूप एवोत्पन्नः । अधुना क्रमिकत्वात्तद्व्यवस्थस्य भाव इति बोद्धव्यम् ।
 अत एतत्प्रमार्जनेन विगतानुशयत्वम् । इदमेवोद्धृतविषादशल्यत्वम् ।
 यतोऽपराधादिनानुशयो हि विषादः । तदुक्तं सुधाकरे—‘ अपराधपरि-
 ज्ञानादनुतापस्तु यो भवेत् । विषादः ’ इति । श्रुतिवृत्त्यनुप्राप्तौ । वसन्त-
 तिलकं वृत्तम् । यथोक्तमनुतिष्ठति । बाष्पमार्जनं करोतीत्यर्थः । तच्च
 त्रिपताकवक्रानामिकयेति ज्ञेयम् । तदुक्तं संगतरत्नाकरे—‘ तन्मार्जने
 च स्यादधो यान्तीमनामिकाम् (?) । नेत्रक्षेत्रगतां विभ्रत ’ इति ।
 अनेन कथयिष्यामीति यदुक्तं तत्प्रसङ्गोऽप्युपदर्शितः । आर्यपुत्र, इदं

राजा—अस्मादंगुलीयोपलम्भात्खलु स्मृतिरुपलब्धा ।

शकुन्तला—विसमं किदं णेण जं नदो अज्जउत्तस्स पच्चअकाले दुल्लहं आसि [विषमं कृतमनेन यत्तदार्यपुत्रस्य प्रत्ययकाले दुर्लभमासीत्]

राजा—तेन बृत्तसमवायचिदं प्रतिपद्यतां लताः कुसुमम् ।

शकुन्तला—णं से विस्समामि । अज्जउत्तो एव्व णं धारेदु ।
[नास्य विश्वसिमि । आर्यपुत्र एवेनद्वारयतु]

(ततः प्रविशति मातलिः)

मातलिः—दिष्ट्या धर्मपत्नीममागमेन पुत्रमुखदर्शनेन चायुष्मान्वर्धते ।

राजा—अभूत्संपादितस्वादुफलो मे मनोरथः । नातले, न खलु विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

मातलिः—(सस्मितम्) किमीश्वराणां परोक्षम् । एत्वायुष्मान् । भगवान्मारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

राजा—शकुन्तले, अवलम्ब्यतां पुत्रः । त्वां पुत्रस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि ।

तैऽगुलीयकम् । अंगुलीयस्योपलम्भः प्राप्तस्त्वस्मात् । विषमं कृतमनेन यत्तदार्यपुत्रस्य प्रत्ययकाले दुर्लभमासीत् । तेन कारणेन हि निश्चितं लता कर्त्री कृतोः समवायः संबन्धस्तस्य चिदं कुसुमं प्रतिपद्यताम् । अत्र त्वयांगुलीयकं धारणीयमिति प्रस्तुते यल्लताकुसुमवृत्तान्तोऽन्यः प्रस्तुत उक्तः सादृश्येन साप्रस्तुतशंसा । नास्य विश्वसिमि । आर्यपुत्र एवेनद्वारयतु । ' राजा—प्रिये, स्मृतिभिन्न—' इत्यादिनैतदन्तेन परिभाषणं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—' मियः संजरपणं यत्स्यात्तदाहुः परिभाषणम् ' इति । ' ततः प्रविशति मातलिः ' इत्यादिना ग्रथनं नामाङ्ग-

१ अथ किम् । तस्मान् इति क्र० पु० पाठः । २ दाव (तावत्) इति क्र० पु० पाठः । ३ पच्चाअणकाले (प्रत्याचनकाले) इति क्र० पु० पाठः । ४ तदिं इति क्र० पु० पाठः । ५ णत्थि मे एत्थ भिस्तासो (नास्ति मेऽत्र विश्वासः) इति क्र० पु० पाठः । ६ सुहृत्संपादितत्वात्स्वादुतरः सफलो भवति इति क्र० पु० पाठः । ७ आखंडलस्यार्थः इति क्र० पु० पाठः । ८ नाम । एत्वायुष्मन् इति क्र० पु० पाठः ।

शकुन्तला—हिरिआमि अज्जउत्तेण सह गुरुसमीवं गन्तुं ।
[जिहेम्यार्यपुत्रेण सह गुरुमर्मापं गन्तुम्]

राजा—अप्याचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एवमिहि ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

(ततः प्रविशत्यदित्या सार्धमासनस्थो मारीचः)

मारीच—(राजानमवलोक्य) दाक्षायणि,

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमग्रयायी

दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्तितकर्म जातं

तत्कोटिमत्कुलिशमाभरणं मघोनः ॥ २६ ॥

अदितिः—संभावणीआणुभावा से आकिदी [संभावनीयानु-
भावास्याकृतिः]

मुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ उपक्षेपस्तु कार्याणां ग्रथनं परिकीर्तितम् ।
इति । ‘ राजा—अभूत्संपादितस्वादुफलो मे मनोरथः ’ इत्यनेन प्रहर्ष-
नामा नाट्यालंकारः उपक्षिप्तः । तल्लक्षणं तु—‘ प्रहर्षः प्रमदाद्वाक्यम् ।
इति । लज्जाम्यार्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम् । अभ्युदयकालेषु मङ्ग-
लोत्सवादिसमयेष्विदमाचरितव्यमेव । दाक्षायणि दक्षपुत्रि । पुत्रस्येति ।
अयं दुष्यन्त इत्यभिहितः । इति नामपरामर्शाच्छब्दपरो निर्देशः । तेन
दुष्यन्तनामधेयक इत्यर्थः । भुवनस्य भर्ता भूमण्डलस्य पालकः । ते तव
पुत्रस्येन्द्रस्य रणशिरस्यग्रयाग्रसरः । इदमेव विधेयम् । यस्य चापेन
घनुषा विनिवर्तितकर्म समापितकार्यं कोटिमदित्यकुण्डकोटिमदित्यर्थः ।
तेन युद्धक्षमत्वं ध्वन्यते । एतादृगपि मघोनः कुलिशं वज्रमाभरणं जातम् ।
वीर्यलक्षणस्य वस्तुनोऽतिशयितत्वेन वर्णनादुदात्तं रूपकं च स्यस्येति
यययायीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ च । वसन्तातिलकं वृत्तम् । संभावनीयानु-

तः अपरिमृष्टः तं बाष्पमद्य प्रसृज्यापनाय विगतानुशयोपगतश्चात्तावः । पुत्रस्येत्यादि ।
ते तव यस्य पुत्रस्य चापेन विनिवर्तितकर्मजातं निर्वर्तितकार्यसमूहम् । कोटिमच्छतको-
टिकुलिशं मघोनः देवेन्द्रस्य आभरणं वज्ररूपत्वादलंकरणं न त्वायुधभावेन दुर्गनिग्रहादि-

मानलिः—आयुष्मन्, एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवा-
कसां पितरावायुष्मन्मवलाकयनः । तावुपसर्प ।

गजा—मानले, एतौ

प्राहुर्द्वादशधास्थितस्य मुनयो यन्नेजनः कारणं

भर्तारं भुवनत्रयस्य सुषुप्ते यज्ञभागेश्वरम् ।

यस्मिन्नात्मभवः पराऽपि पुरुषश्चक्रे भवायाम्पदं

द्वन्द्वं दक्षमरीचिसंभवमिदं तत्त्वष्टुःकान्तरम् ॥ २७ ॥

आवास्याकृतिः । संभावनीयोऽनुभावः प्रभावो यस्याः सा । पुत्रप्रीतिपि-
शुनेन पुत्रस्नेहमूचकेन । ‘पिशुनो न्वलमूचकौ’ इत्यमरः । इन्द्रोऽनयोः
पुत्रस्तस्य त्वं मित्रम् । अतस्त्वमपि पुत्रप्रायः । पुत्रस्नेह इत्यर्थः ।
दिवौकसां देवानां पितरावदितिकथ्यर्षे । प्राहुर्गिति । मुनयो व्यासादयः ।
इत्यनेनेषां विप्रलम्भकरणपाट्यादिराहित्यं ध्वन्यते । तेन च तदुक्तेर्वैदुतु-
मानेन प्रामाण्यम् । द्वादशधास्थितस्य द्वादशास्तु नासपु द्वादशमूर्तिधरस्य
तेजसः सूर्यस्य यत्कारणं निदानमामनन्ति । जगत्प्रदीपस्य विश्वाऽंशपक्रि-
याकलापकारणभूतस्योत्पादकत्वेन तेजोराशित्वं ध्वनितम् । तथा च
विष्णुपुराणे—‘तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि । अयम् चैव
धाता च त्वष्टा प्रपा तथैव च ॥ विवस्वानसविता चैव मित्रो वरुण एव
च । अंशुर्भगश्चादितिज आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ चाक्षपस्यान्तरे
पूर्वभासे ये तुषिताः सुगः । वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश
स्मृताः ॥’ इति । अथवा द्वादशधास्थितस्य द्वादशकलात्मकस्य ।
तदुक्तमाचार्यैः—‘तापिनी तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः । सुषुप्ता

रूपक्रियासाधकम् । प्राहुर्द्वादशधेति । यद्वन्द्वम् । द्वादशधास्थितस्य तेजसः सूर्य-
त्मकस्य कारणं हेतुं जतकजाहुः । यद्वन्द्वं यज्ञभागेश्वरम् । यज्ञभागानामीश्वरं भुवनत्रयस्य
भर्तारम् । देवेन्द्रमित्यर्थः । सुषुप्ते जनयामास यस्मिन्द्वन्द्वे आत्मभुवः ब्रह्मणः परः श्रेष्ठोऽपि
विष्णुः भवाय जन्मने आस्पदं प्रतिष्ठां चक्रे उपेन्द्रावनारस्य कारणमुक्तम् । दक्षमरीचि-
संभवं दक्षमरीचिभ्यां संभवमुत्पन्नम् । दक्षाददितिः मरीचैः कश्यप इत्यनुसन्धेयम् ।
अत एव सप्तर्षीब्रह्मणः एकान्तरं एकः पुरुषः अन्तरं व्यवधानं यस्य तत्तथोक्तम् । ब्रह्मणो
मरीचिः मरीचैः कश्यपः ब्रह्मणो दक्षः दक्षाददितिः इत्येकान्तरमनुसन्धेयम् ।

मातलिः—अथ किम् ।

राजा—(उष्णम्) उमाभ्यामपि वासवानुयोज्यो दुष्यन्तः
प्रणमति ।

भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा ॥ कभाद्या वमुधाः सौर्याण्डणान्ता
द्वादशेरिताः ॥ ’ इति । यद्भुवनत्रयस्य भूर्भुवःस्वलक्षणस्य भर्तारं
पोषकत्वेन धारणसमर्थम् । स्वामिनमिति यावत् । यज्ञस्य भागो विद्यते
येषां ते यज्ञभागा देवास्तेषामीश्वरम् । इन्द्रमिन्व्यर्थः । सुपुत्रे जनयामास ।
यज्ञभागेश्वरम्, न सुरेश्वरम् । न भुवनस्य भर्तारम्, अपि तु त्रयस्येति ।
तस्योत्कर्षं वदता पदसमुदायेन तदुत्पादकत्वात्तस्य कोऽप्यतिशयो
ध्वनितः । तस्मिन् द्वन्द्वे आत्मना भवतीत्यात्मभवः स्वयंभूः परः पुरुषो
विष्णुर्भवाय जन्मन आस्पदं स्थानं चक्रे । विष्णुपुराणे—‘ मन्वन्तरे च
संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज । वामनः कश्यपाद्विष्णुरदित्यां संवभूव ह ॥ ’
इति । इदं च द्वन्द्वं मिथुनम् । दक्षः प्रजापतिस्तत्संभवादिति । मरीचि-
संभवः कश्यपः । अत एव स्रष्टृब्रह्मण एको मरीच्यादिरन्तरं यस्य सः ।
अनेन ब्रह्मतुल्यत्वं ध्वनितम् । ‘ अङ्गभूतमहापुरुषचरितवर्णनमुदात्तम् ’
इति तल्लक्षणादत्र पादत्रये मालोदात्तालंकारः । आत्मभवो भवायेति
विरोधाभासोऽपि भवोभवेति द्वन्द्वेति छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ । यज्ञभागे-
श्वरमिति विशेष्यम् । परः पुरुष इति विशेषणप्रक्रमभङ्गो न शङ्कनीयः ।
समुदायेन संज्ञिप्रतिपादकत्वमवयवार्थेन च व्यञ्जकत्वं कपालिपदवन्न
विरुद्धम् । कारणं सुपुत्रे भवायास्पदं चक्र इति पर्यायैकस्यैवार्थस्य
ग्रहणादर्थवृत्तिरलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । तद्वृत्तं विष्णुपु-
राणे—‘ अथान्यान्यमानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् । भृगुं पुलस्त्यं
पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा । मरीचिं दक्षमात्रिं च मानसान् ’ इति ।
तथा ‘ भृगोः ख्यातिर्भवेत्सत्यं संसृतिश्च मरीचयः ’ इति । तथा ‘ षष्टिं
दक्षोऽसृजत्कन्या दारिण्यामिति नः श्रुतम् । ददौ सदृशधर्माय कश्यपाय
त्रयोदश ॥ ’ इति । तथा ‘ मरीचाः कश्यपाज्जातास्ते दैत्या दक्षक-
न्ययोः ’ इति । इयं च सृष्टिर्वैवस्वतमन्वन्तरे । नन्वयं प्राचेतसः पृथुवंश-
समुद्भवो दक्षस्तस्य स्रष्टुरेकान्तरत्वं कथमिति चेदुच्यते—‘ स एव

मारीचः—वत्स, चिरं जीव । पृथिवीं पालय ।

आदितिः—वच्छ, अप्पडिरहो होहि [वत्स, अप्रतिरथो भव]

शकुन्तला—दारअसहिदा वो पादवन्दणं करोमि [दारकस-
हिता वां पादवन्दनं करोमि]

मारीचः—वत्से,

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।

आशीरन्या न ते योग्या पौलोमीसदृशी भव ॥ २८ ॥

आदितिः—जादे. भत्तुणो अभिमंदा होहि । अवस्सं दीहाज्ज
वच्छओ उहअकुलणन्दणो होहु । उवविमह [जाने, भर्तुरभिमता
भव । अवश्यं दीर्घायुर्वत्स उभयकुलनन्दनो भवतु । उपविशत]

(सर्वे प्रजापतिमभित उपविशन्ति)

मारीचः—(एकैकं निर्दिशन्)

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत्समागतम् ॥ २९ ॥

दक्षस्तत्रत्यः ' इत्यदोषः । तथा च विष्णुपुराणम्—' दशभ्यस्तु प्रचे-
ताभ्यो मारिषायां प्रजापतिः । जज्ञे दक्षो महाभागो यः पृथं ब्रह्मणोऽ-
भवत् ' इति । अप्रतिरथो भव । दारकसहिता वालकयुता वो युष्माकं
पादवन्दनं करोमि । आखण्डलेति । ते तव भर्ताखण्डलस्य सम इन्द्र-
तुल्यः । सुतो जयन्तप्रतिम इन्द्रपुत्रतुल्यः अतः कारणात्ते तवान्याशीयो-
ग्या न । तृतीयचरणार्थं पूर्वार्धं हेतुत्वेन योज्यम् । पौलोम्याः शब्दाः
सदृशी भवेतीयमेव युक्ताशीरित्यर्थः । काव्यलिङ्गोपमे । अनुप्रासश्च ।
जाते, भर्तुरभिमता भव । अवश्यं दीर्घायुर्वत्स उभयकुलनन्दनो भवतु ।
उपविशत । दिष्टेचेति । साध्वी शकुन्तला । इदं सदपत्यम् । भवानित्य-

आखण्डलेत्यादि । पौलोम्या इन्द्राण्या सदृशी भव । दिष्टेत्यादि । शकुन्तला

१ महीं इति क० पु० पाठः । २ पौलोम्या इति क० पु० पाठः । ३ बहुमदा (बहुमनाः)
इति क० पु० पाठः । ४ दे (ते) इत्यधिकं क० पु० । ५ वः इति क० पु० पाठः ।

राजा—भगवन्, प्रागभिप्रेतसिद्धिः । पश्चादर्शनम् । अतोऽपूर्वः
खलु वोऽनुग्रहः । कुनः ।

उदेति पूर्व कुसुमं ततः फलं

वनोदयः प्राक्तदनन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रम-

स्तव प्रसादस्य पुरस्तु संपदः ॥ ३० ॥

श्रान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तेन तत्तद्गुणगरिष्ठो भवानित्यनेन विशेषणप्रक्रममङ्गः परिहृतः । श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं समागतं तादृष्ट्येति संबन्धः निर्दिष्टा । श्रद्धादिभिरोपम्यस्य कल्पितत्वात् । ‘ त्रितयं वः समागतम् ’ इति पाठ एकैकं निर्दिशन्निति योजना । तेनाभिरूपसमागमात्समालंकारः । त्रितयपदेन समागमं प्रति प्रत्येकं कर्तृत्वं बोधयता स्त्रीवालावित्यनयोरवज्ञा न कार्येति भावः । ‘ देवानामपि यं देवा महात्मानो महर्षयः । भगवन्निति ते वाच्या यास्तेषां योषितस्तथा ॥ ’ इति भरतोक्तेर्भगवन्निति संबुद्धिः । उदेतिगति । कुसुमं पूर्वमुदेति ततः फलमुदेतीत्येव । वनोदयो मेघोद्गमः प्रागुदेतीत्येव तदनन्तरं पयो जलमुदेतीत्येव । आदिक्रियादीपकम् । निमित्तनैमित्तिकयोः कार्यकारणयोग्यं पूर्वोक्तः क्रमः । प्राकरणिकत्वेन प्राकरणिकार्थापातान्भालार्थापत्तिः । व्यतिरेकमाह—तव प्रसादस्य पुरः पूर्वं संपद इति कार्यकारणविपर्ययादतिशयोक्तिः । मम शकुन्तलापुत्रलाभ इति प्रस्तुतस्य विशेषस्य गम्यत्वे संपद इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । निमित्तनैमीति निमित्तनैमित्तिकीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ ।

पक्षिणामपि दयाविषयज्ञता । श्रद्धा वेदचोदितावश्यभावनिश्चयः । वित्तं द्रव्यम् । विधिरनुष्ठानम् । दिष्ट्या धर्मपत्नीत्यादिना एतदन्तेन सिद्धिर्नामालंकारो व्यज्यते । ‘ बहूनामप्रधानानां नाम यत्रानुकीर्त्यते । अर्भाप्सितार्थसिद्धयर्थं सा सिद्धिरभिर्धायते ॥ ’ प्रकृते शकुन्तलाभग्यादुष्यन्तादिनामधीर्तनमिष्टिसिद्धयर्थं मुनिना कृतम् । किंचानेन फलागमो नाम प्रथमावस्था व्यज्यते । तदुक्तं ‘ फलागमः फलप्राप्तिः समग्रा प्रकृतोचिता ’ इति । अत्र साध्याः शकुन्तलायाः सत्पुत्रस्य राजर्षेर्दुष्यन्तस्य च समागमः समग्र-फलसंपत्तिः । उदेतित्यादि । प्रसादस्य पुर इति । समर्थप्रत्ययनेति पठ्यते ।

मातलिः—एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

राजा—भगवन्, इमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाहविधिनोप-
यम्य कस्यचित्कालस्य बन्धुभिगानीतां स्मृतिशैथिल्यान्प्रत्यादि-
शन्नपराद्धोऽस्मि तत्रभवतो युष्मन्मगोत्रस्य कष्वस्य । पश्चादङ्गुली-
यकदर्शनादूढपूर्वां तद्दुहितरमवगतोऽहम् । तच्चित्रमिव मे प्रणिभानि ।

यथा गजो नेति समक्षरूपे

तस्मिन्नपक्रामति संशयः स्यात् ।

पदानि दृष्ट्वा तु भवेत्प्रतीति-

स्तथाविधो मे मनसो विकारः ॥ ३१ ॥

सारीचः—वत्स, अलमात्मापैराधशङ्कया । समोहोऽपि त्वय्यनु-
पपन्नः । श्रूयताम् ।

वंशस्य वृत्तम् । अनेन मधुरं नाम भूषणमुपाक्षिप्तम् । तद्वक्ष्णं तु—
'यत्प्रत्ययेन मनसा पूज्यपूजयितुर्वचः । स्मृतिप्रकाशनं यत्तत्स्मृतं मधु-
भाषणम् ॥' इति । विधातारः म्रष्टारः । व आज्ञाकरीमित्यनेन विन-
योक्तिः । उपयम्य विवाहः । स्मृतिशैथिल्यान्न तत्त्वतः स्मृतेरभावः ।
स्थायिन्या स्तेरविच्छेदात्प्रत्यादिशन्निराकुर्वन् । तत्रभवन्ः पृथ्वस्य ।
यथेति । समक्षरूपे गजेऽयं गजो न वेति संशयः स्यात् । तस्मिन्नपक्रा-
मति गच्छति सति पदानि भूमौ चरणचिह्नानि दृष्ट्वा यथा प्रतीतिर्निश्चयव-
द्विर्भवति गज एवायमिति । तथाविधस्तादृशो मे मनसो विकार आसीत् ।
निदर्शनानुप्रासश्च । द्वादश्युपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः । अलमिति
यथेति । यथा यस्य कस्यचित् मूढस्य प्रत्यक्षरूपे प्रत्यक्षीकृते गजे गजो नेति प्रत्ययः
स्यात् । तदनन्तरं तस्मिन् गजे अतिक्रामति संशयः गजो वा नवेति मन्देहः स्यात् । ततः
पश्चात्पदानि तस्य गजस्य दृष्ट्वा गज एवायमिति सत्यज्ञानं भवेत् मे मनसो विकारस्त-
थाविधः तादृशः । पूर्वं विवादकाले किमिदमुपन्यस्तमित्यादिना शकुन्तलायाः परिग्रहा-
भावनिश्रयः पश्चात्तस्यामन्तरगतायां कामं प्रत्यादिष्टमित्यादिना परिग्रहानां वा नवेति
संशयः । अनन्तरमङ्गुलीयदर्शनादियं परिग्रहीतेति सम्यक् प्रतीतिरित्येवंरूप इत्यर्थः ।
वत्सेत्यादि । समोहोऽपि सम्यग्मोहः उपपन्नः । वत्सेत्यादिना अङ्गुलीयकदर्शनाव-

१ एनां इत्यधिकं क० पु० पाठः । २ तद्दुहितरं इति नास्ति क० पु० पाठः ।

३ अपचार इति क० पु० पाठः । ४ हि त्वय्युपपन्न एव इति क० पु० पाठः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

मारीचः—यदैवाप्सरस्तीर्थावतरणात्प्रत्येक्षंवक्त्रव्यां शकुन्तला-
मादाय मेनका दाक्षायणीमुपगता तदैव ध्यानादवगतोऽस्मि दुर्वा-
ससः शापादियं तपस्विनी सहधर्मचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टा नान्य-
थेति । स चायमङ्गुलीयकदर्शनावसानः ।

राजा—(सोच्छ्वासम् ।) एष वचनीयान्मुक्तोऽस्मि ।

शकुन्तला—(स्वागतम्) दिष्टिआ अकारणपचादेसी ण
अज्जउत्तो । ण हु सत्तं अत्ताणं सुमरोमि । अहवा पत्तो मए स हि
सावो विरहसुण्णाहिअआए ण विदिदो । अदो सहीहिं संदिट्ठ हि
भत्तुणो अङ्गुलीअअं दंसइदव्वं त्ति । [दिष्ट्याकारणप्रत्यादेशी
नार्यपुत्रः । न खलु शप्तमात्मानं स्मरामि । अथवा प्राप्तो मया स
हि शापो विरहशून्यहृदयया न विदितः । अतः सखीभ्यां संदि-
ष्टास्मि भर्तुरङ्गुलीयकं दर्शयितव्यमिति]

मारीचः—वत्से, चरितार्थासि । सहधर्मचारिणं प्राति न त्वया
मन्युः कार्यः । पश्य ।

निषेधे । आत्मनोऽपराधस्तच्छङ्कयालमिति समन्वयः । दाक्षायणीमादि-
तिम् । ध्यानादवगतं ज्ञानं विद्यते यस्मिन्नित्यवगतोऽस्मि ज्ञानवानास्मि ।
'मारीचः—वत्स, अलमात्मा—, इत्यादिना 'दर्शनावसानः' इत्यन्तेन
निर्णयनामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'अनुभूतार्थकथनं निर्णयः
समुदाहृतः' इति । वचनीयाल्लोकापवादात् । दिष्ट्या 'दैवेन । अकारण-
प्रत्यादेशी नार्यपुत्रः । न खलु शप्तमात्मानं स्मरामि । अहवा अथवा प्राप्तो
स हि शापो विरहशून्यहृदयया न विदितः । अतः सखीभ्यां संदिष्टास्मि
भर्तुरङ्गुलीयकं दर्शयितव्यमिति । चरितार्थः कृतार्थासि । सहधर्मचारिणं

सान इत्यन्तेन अनुनयो नामालंकारो व्यज्यते । तदुक्तं " उभयोः प्रीतिजननो विरुद्धा-
भिनिवेशयाः । अर्थस्य साधकश्चैव विज्ञेयोऽनुनयो कुः ॥ " इति । अत्र शकुन्तलादुप्यन्तयाः

१ प्रत्यादेशविक्रवां इति क० पु० पाठः । २ सच्चं (सत्यं) इति क० पु० पाठः ।

३ भर्त्रे इति क० पु० पाठः । ४ विदितार्था इति क० पु० पाठः ।

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरूक्षे

भर्तृर्यपेततममि प्रभुता तैवै ।

छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥ ३२ ॥

राजा—यथाह भगवन् ।

मारीचः—वत्स, कच्चिदभिनन्दिनस्त्वया विधिवदस्माभिर्गुणित-
जातकर्मा पुत्र एष शाकुन्तलेयः ।

राजा—भगवन्, अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा ।

मारीचः—तथाभाविनमेनं चक्रवर्तिनमवगच्छतु भवान् । पश्य ।

प्रति । पश्येति । वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । शापादिति । शापात्त्वं प्रति-
हतासि तिरस्कृतासि । अर्थाद्भवेत्यर्थः । शापादित्यनेन तस्य दोषाभाव
उक्तः । पूर्वं स्मृतेः स्मरणस्य रोधेन रूक्षे निःस्नेह इव । अत्रापि शापा-
दित्यनुपपद्यते अधुनापेतं दूरीभूतं तमः शापलक्षणं यस्मादेवंभूते भर्तृरि
तैवै प्रभुता । असंवन्धे संवन्धातिशयोक्तिरिति भर्तृसंवन्धायाः प्रभुतायाः
प्रसिद्धत्वात् । अथ च यो भर्ता स प्रभुः, या वनिता सा गुणभूता इति
शास्त्रस्थितौ भर्तृत्वं तस्मिन्प्रभुता चास्यामित्यसंगतिश्च । अतिशयोक्त्या
सहाङ्गाङ्गिभावः । मलेनागन्तुकेन दोषेणोपहतो दूरीकृतः प्रसादो यस्य
तस्मिन्दर्पणतले आदर्शे छाया प्रतिविम्बं न मूर्च्छति न प्रसरति । ' छाया
मूर्धप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपे ' इत्यमरः । सा छाया शुद्धे निर्मले
दर्पणतले सुलभावकाशा । अत्यंतं व्यक्ता दृश्यत इत्यर्थः । हेतुदृष्टान्तौ ।

प्रतिजनको दुष्यन्ते रोषाभावसाधको मारीचमुनिवाक्योपन्यासः । शापादित्यादि ।
शापाद्धेतोः स्मृतिरोधरूक्षे स्मृतेः स्मरणस्य रोधः प्रतिबन्धः तेन दध्नः कूरः तस्मिन् सति
प्रतिहता प्रत्यादिष्टा । तस्मिन्नपेततमसि सति पश्चाद्दिगुलीयकदर्शनेन प्राप्तस्मरणे सर्वा-
त्यभिप्रायः । प्रभुता प्रधाननायिका त्वं तैवै पूर्ववद्देव अनेन पारंग्रह्यदुत्वेऽर्पात्वादिना
यदुक्तं न तारावृश्यते । अत्र दृष्टान्तमाह—न मलोपहृतप्रसाद इत्यादिना । तथेत्यादि ।

गन्धनानुद्धातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः

पुग समर्द्धाया जयति वसुधामप्रतिरथः ।

इहाह सत्त्वानां प्रसभदमनात्सर्वदमनः

पुनर्यास्यत्याख्यो यजन इति लोकस्य भरणात् ॥ ३३ ॥

राजा—भगवता कृतसंस्कारं सर्वमस्मिन्वयमाशास्महे ।

अदितिः—अबं, इमाय दृढिदुसणोरहसंपत्तीए कण्णो वि दाव
सुदवित्थागं कर्णअदु : दृढिदुवच्छला मेणआ इह एव उपचरंती

नततातेति तमतिमेति ऐक्यवृत्त्यनुप्रासो । वसन्ततिलकं वृत्तम् । गन्धेनेति ।
न विद्यते प्रतिद्वन्द्वो गन्धो यस्य साऽप्रतिगन्धोऽयम् । अनुद्धाताम्वलितात
एव स्तिमिता निश्चला गतिर्यस्य तेनेति स्वभावोक्तिः । जले स्खलनासंभ-
वात् । एवंभूतेन तीर्णजलप्रसन्नीर्णसमुद्रः । सप्त दुःशक्रौश्वादीनि द्वीपानि
यस्याः सा सप्तद्वीपा तां वसुधां पुरा जयति जेप्यति । 'यान्तपुगानिपातयो-
ल्लङ्' । अत्र भाविकालंकारः । 'प्रत्यक्षा इव यत्रार्याः क्रियन्ते भूतभा-
विनः । तद्भाविक्म् ' इति तद्वक्षणात् । अतएव जेप्यतीति वक्तव्ये पुरायोगे
लङित्यवधेयम् । इहाश्रमे सत्त्वानां प्राणिनां प्रसभं हठेन दमनात्सर्वदमन
इत्याख्यामभिधां यातः । पुनर्लोकस्य जनस्य भुवनस्य वा भरणाद्रक्षणा-
त्पोषणाद्वा भरत इत्याख्यां यास्यति । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः ।
ऐक्यवृत्त्यनुप्रासो । काव्यलिङ्गं च । शिखरिणी वृत्तम् । 'मारीचः—
वत्से, चरितार्थानि' इत्यादिना 'आशास्महे' इत्यन्तेन प्रमादलक्षण-
मङ्गमुपक्षिप्तम् । तद्वक्षणं तु—'शुश्रूषाद्युपसंपन्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता'

चक्रवर्तिनं सार्वभौमम् । गन्धेनेति । अनुप्रासः स्तिमितगतिना उन्मत्तास्य भिन्नोन्नत-
प्रदेशस्याभावोऽनुस्त्रातः तेन स्तिमिता निष्क्रमा गतिर्यस्य स तथोक्ताः तेन अनेन विजे-
पणेन रथस्याकाशगामित्वं सूच्यते । पुग जयति जेप्यति यः अस्मिन्नाश्रमे गत्त्वानां
शरसिंह्यादीनां प्रसभदमनात् प्रयमेन बलात्कारेण मर्दनान् सर्वदमनः लोकस्य जगनः
भरणाद्भरत इति पुनः पश्चात् आख्यां नामधेयं यास्यति तथाभावितमेव चक्रवर्तिनमि-
त्यादिना एतदन्तेन पूर्वभावो नाम मन्थ्यंगमुक्तं 'कार्यज्ञानं पूर्वभावः' अत्र मारीचेन

चिट्ठादि । [भगवन्, अनया दुहितृमनोरथसंपत्त्या कण्वोऽपि तावच्छ्रुतविस्तारः क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनकेहैवोपचरन्ती समीपचारिणी तिष्ठति]

शकुन्तला—[आत्मगतम् । मनोरथो खलु मे भणितो भगवत्या । अत्र वदीए । [मनोरथः खलु मे भणितो भगवत्या]

मारीचः—तपःप्रभावात्प्रत्यक्षं सर्वमेवं तत्र नन्दनं कण्वस्य ।

राजा—अतः खलु मम नातिक्रुद्धो मुनिः ।

मारीचः—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिः श्रावयितव्यः । कः काऽत्र भोः । (प्रविश्य)

शिष्यः—भगवन्, अयमस्मि ।

मारीचः—गालव, इदानीमेव विहायवा गत्वा २ म वचनात्तत्र भवते कण्वाय प्रियमावेदय यथा पुत्रवर्तः शकुन्तला । तच्छापनिवृत्तौ स्मृतिमता दुष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवान् । इति निष्क्रान्तः ।

मारीचः—वत्स, त्वमपि स्वापत्यदारमहितः सख्युराखण्डलस्य रथमारुह्य ते राजधानीं प्रतिष्ठस्व ।

राजा—यदाज्ञापयति भगवान् ।

मारीचः—हे पुत्र ! शृणु ।

तैव भवतु विडौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु

त्वमपि विततयज्ञो वज्रिणं प्रीणयस्व ।

इति । भगवन्, अनया दुहितृमनोरथसंपत्त्या कण्वोऽपि तावच्छ्रुतविस्तारः

क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनकेहैवोपचरन्ती समीपचारिणी तिष्ठति ।

मनोरथः खलुः मे भणितो भगवत्या । अत्र कृतिर्नामाङ्गमुपक्षिप्तम् ।

तल्लक्षणम्—‘ लब्धस्यार्थस्य शमनं कृतिरित्यभिधीयते ’ इति ।

[तत्रेति—विडौजा इन्द्रः तत्र प्रजासु प्राज्या प्रभूता वृष्टिः यस्य स तथैव

अविष्यन्कार्यमुक्तम् । त्वयि भवत्वित्यादि । प्रजासु त्वर्थानि च विषयमसमी

१ एतत् इति क० पु० पाठः । २ मामनातिक्रुद्धः इति क० पु० पाठः । ३ प्रियमस्माभिः

भियोगः संदेष्टव्यः इति क० पु० पाठः । ४ त्वयि इति क० पु० पाठः ।

५ स्वर्गिणो भावयालम् इति क० पु० पाठः ।

युगशतपरिवर्तानेवमन्योन्यकृत्यै-

र्नयतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः ॥ ३४ ॥

राजा—भगवन् यथाशक्ति श्रेयसि प्रयतिष्ये ।

मारीचः—वत्स, किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति । यदिह भगवान्प्रियं कर्तुमिच्छति तर्हीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः

सरस्वती श्रुतमहतां महीयंताम् ।

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः

पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ ३५ ॥

भवतु । समये प्रभूतजलवर्षणेन मूलोकं पुष्यतु इत्यर्थः । विततयज्ञ आहतयज्ञसंभारः । उक्तं च दण्डनीतौ—‘ राजा त्वयान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमवहेत् ॥ ’ इति । युगानां शतानि तेषां परिवर्ताः परिवृत्तयस्तान् । उभयलोकयोर्ध्यावापृथिव्योरनुग्रहेण श्लाघनीयैः । प्रशंसनीयैः । मालिनीवृत्तम्] किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि । इत्यनेन काव्यसंहारलक्षणमङ्गमुपाक्षेप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ वरप्रदानसंप्राप्तेः काव्यसंहारः । इति । भरतवाक्यं नटवाक्यम् । नाटकाभिनयसमाप्तौ सामाजिकेभ्यो नटेनाशीर्दीयत इत्यर्थः । प्रस्तावनानन्तरं नटवाक्याभावाद्भरतवाक्यमित्युक्तिः । प्रवर्ततामिति । प्रकृतिहिताय

विडीजाः देवेन्द्रः विततयज्ञः विस्तृतयागः । अलं भावय संभावय । एवमनेन प्रकारेण उभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः उभौ लोकौ मत्तस्वर्गलोकौ तयोरनुग्रहः अभ्युपपत्तिः तन् श्लाघनीयैः स्तुत्यैः अनेनोपसंगृहिताम सन्ध्यंगमुक्तम् । उक्तं च ‘ वरामिः कार्यसंज्ञितः ’ इति । अत्र मारीचेन मुनिना गङ्गा वरप्राप्तियोगात् । वन्म किं ते भूय इत्यादि । उपहरामि समर्पयामि अतः परमपि अधिकमपि भरतस्य नटवाक्यस्य वाक्यं वचनम् । प्रवर्ततामिति । पार्थिवो राजा जानावेकवचनम् । प्रकृतिहिताय प्रकृतीनां प्रजानां

१ परिवर्तानि इति क० पु० पाठः । २ श्रेयसे प्रयतिष्ये इति क० पु० पाठः ।

३ उपहरामि इति क० पु० पाठः । ४ यदि भगवान्प्रसादं कर्तुमिच्छति ।

तथापीदमस्तु इति क० पु० पाठः । ५ महीयताम् इति क० पु० पाठः ।

मारीचः—तथास्तु ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति सप्तमोऽङ्कः ।

पौरश्रेणिहितायपार्थिवः प्रवर्तताम् । श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन महतां गरिष्ठानां महीयसामुत्कृष्टानामुत्कृष्टशक्तिमतां कवीनाम् । विशेषेणैव विशेष्यप्रतिपत्तेर्न विशेष्योपादानाम् । सरस्वती प्रवर्ततामित्यनुषज्यते । आदिक्रियादीपकम् । नीललोहितो महादेवो मम पुनर्भवं जन्मान्तर क्षपयतु नाशयतु । कीदृङ् नीललोहितः आत्मना भवतीत्यात्मभूः । परितो गता व्याप्ता शक्तिः सामर्थ्यमस्येत्यनेन तत्तच्छक्तित्वं व्यज्यते । क्रियासमुच्चयः । तमतामेति महमहीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । रुचिरा वृत्तम् । तल्लक्षणं तु—“चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जमौ सजौ गः” इति । अनेन प्रशस्तिनामक्रमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणमादिभरते—“देवाद्विजनृपादीनां प्रशस्तिः स्यात्प्रशंसनम् । इति ॥

इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थश्रान्तनिकायां
सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ।

हिताय इष्टाय शुभिमहतां श्रेष्ठानाम् । “श्रुतं शास्त्रावभूतयोः” इत्यमरः । सरस्वती महीयतां पूज्यताम् । परिगतशक्तिः प्राप्तशक्तिः अर्थनारीश्वर इति यावत् । अत एव नीललोहितः वामभागे नीलो दक्षिणभागे लोहितः । तथा चोक्तम् “अर्धमिन्द्रमग्निमेव च कर्मधम् । प्रक्रियां वहति विद्रुमराशेः” इति । आत्मभूः स्वयंभूः ममापि पुनर्भवं पुनर्जन्म क्षपयतु अपाकरोतु । अनेन प्रशस्तिर्नाम सन्ध्यंगमुक्तं भवति । “प्रशस्तिस्तु शुभाशंसा” इति । अत्र पुनर्जन्मक्षपणस्यात्यन्तनिषिद्धत्वोपलक्षितपरमानन्दस्वरूपत्वे शुभवत्तम् । अतस्तदाशंसा भवति । एवं सर्वनाटकेषु भरतवाक्येषु शुभाशंसा योजनीया । इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

इति श्रीरमणवैकटाचलेश्वरपादारविन्दसमाराधकधैरानसकुलतिलककौशिकगोत्र-
श्रीवैकटभट्टइतिगोत्रकमागतभट्टविरुदतिरुमलाचार्यपुत्रेण ध्वनिप्रस्थान-
परमाचार्येणाष्टभाषाचक्रवर्तिश्रीनिवासाचार्येण धिरचित्ताग्राम-
भिज्ञानशाकुन्तलव्याख्यायां सप्तमोऽङ्कः ।

इति टीकाद्वयसहितमभिज्ञानशाकुन्तलं नाम नाटकं समाप्तम् ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना ।

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास

‘लक्ष्मीवैङ्कटेश्वर’ प्रेस, कल्याण-मुम्बई.

खेमराज श्रीकृष्णदास,

‘श्रीवैङ्कटेश्वर’ स्थीम् प्रेस-मुम्बई.

जाहिरात.

नाम.	की.रु.आ.
अमरुशतक शंकराचार्यकृत भा० टी०	०-१०
अश्वधाटी काव्य भा० टी०	०-३
ऋतुसंहार काव्य भाषाटीका और संस्कृतटीकासह	०-७
कलिविडम्बन भाषाटीकासहित	०-४
काव्यमंजरी (पदुमनदासकृत पुस्तक अवश्य देखने योग्य है जिसमें कमलबंध, मेरुबंध, असिबन्ध, छत्र-चामरादिवंध चित्राकार दिखाये गये हैं)	१-४
किरातार्जुनीयकाव्य सटीक ग्लेज	२-०
” ” तथा रक्त	१-८
कुमारसंभव सटीक	१-४
कृष्णकर्णामृत	०-४
गीतगोविन्द संस्कृतटीका और भाषाटीका	१-०
गीतगोविन्दमूल	०-२
घटकर्परकाव्य भाषाटीका	०-२
दशकुमारचरित्र सटीक	१-८
प्रेमलतिका भाषाटीका	०-२
देवीस्तवः संस्कृतटीका भाषाटीकासमेत	०-४
भामिनीविलास मूल	०-४
भामिनीविलास भाषाटीका	१-०
भाजप्रबंध भाषाटीका	१-४
भोजप्रबंध केवल भाषा ग्लेज कागज	०-८
भोजप्रबंध मूलमात्र	०-६

पुस्तकें मिलनेका ठिकाना—गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
 “ लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर ” छापाखाना, कल्याण-मुंबई.

